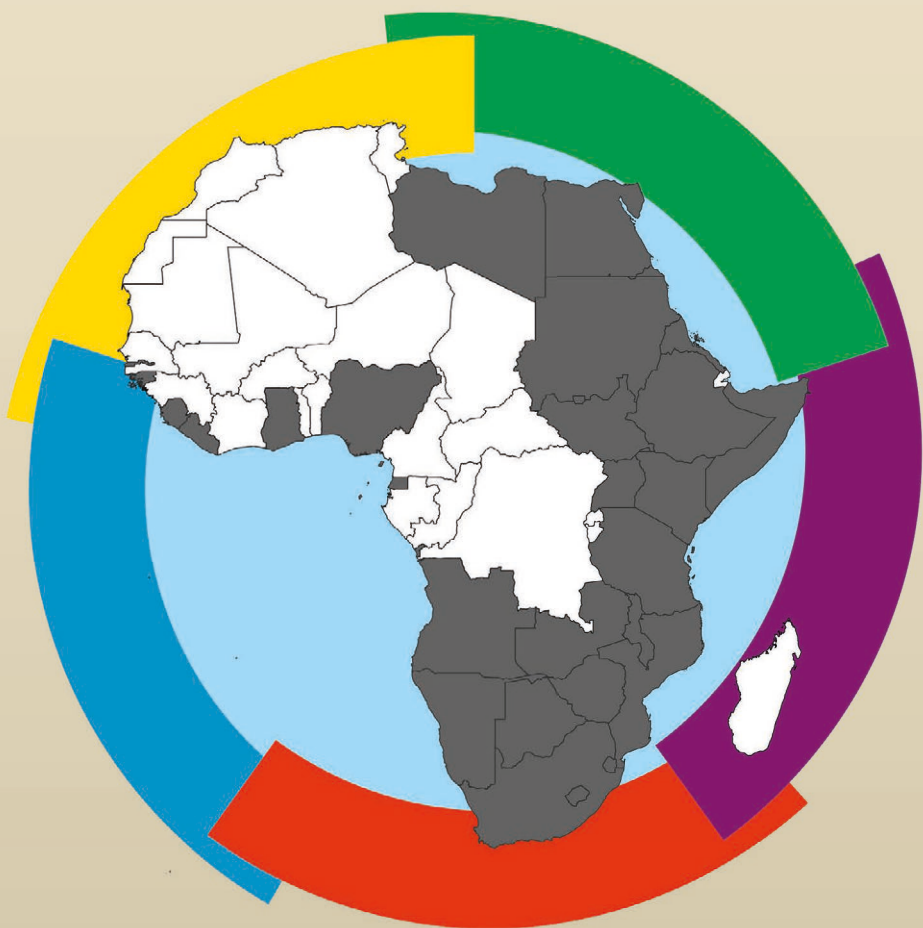

BRUCKER BALÁZS – KRUZSLICZ PÉTER
(szerk.)

FRANKOFÓN

AFRIKA

SZTE Frankofón Egyetemi Központ

2022

BRUCKER BALÁZS – KRUZSLICZ PÉTER
(szerk.)

FRANKOFÓN AFRIKA

BRUCKER BALÁZS – KRUZSLICZ PÉTER
(szerk.)

FRANKOFÓN AFRIKA

SZTE Frankofón Egyetemi Központ
2022

Borítóterv és térképvázlat:
Szabó Tamás KRTK Regionális Kutatások Intézete

Lektor:
Prof. Dr. J. Nagy László

ISBN 978-963-306-926-4

Kiadja:
Szegedi Tudományegyetem
Frankofón Egyetemi Központ

Nyomdai kivitelezés:
Innovariant Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Drágán György
www.innovariant.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Kruzslicz Péter Frankofónia: a többoldalú nemzetközi együttműködés különleges formája	9
J. Nagy László Francia Afrika a gyarmatoktól a független államok megalakulásáig	23

TÖBBOLDALÚ EGYÜTTMŰKÖDÉSEK

Ferwagner Ákos Az Észak–Dél probléma lecsapódása a Földközi-tenger térségében: az Unió a Mediterráneumért	47
Türke András István A CEDEAO (Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége) a nyugat-afrikai integrációs törekvések tükrében	69
Kruzslicz Péter OHADA: az üzleti jog egységesítésének regionális szervezete	85
J. Nagy László A Magreb együttműködés: próbálkozások és kudarcok	97

ORSZÁGOK ÉS TÉRSÉGEK

Pritz Helga A nemzet születésének algériai útja	117
Ferwagner Ákos Marokkó, a sokszínűség hazája	147
Brucker Balázs Tunézia, az észak-afrikai „bezzegország” demokratizálódásának rögös útja	193
Bene Krisztián A sivatag, a szegénység és a terrorizmus szorításában. Száhel és Közép-Afrika: Mauritánia, Mali, Niger, Csád, Burkina Faso, Közép-afrikai Köztársaság	231

Türke András István	
Az afrikai Nagy-tavak térségének frankofón államai	
Ruanda, Burundi és a Kongói Demokratikus Köztársaság	263
Ferwagner Ákos	
Az atlanti parti frankofón sáv Szenegáltól Gabonig:	
francia hátsó udvar?	297
Brucker Balázs	
Pár csepp frankofónia az Indiai-óceán partvidékén: Dzsibuti,	
Madagaszkár, Comore-szigetek, Mauritius és Seychelles-szigetek	337
Brucker Balázs	
Franciaország afrikai régiói és megyéi: Réunion és Mayotte	385

KÉTOLDALÚ KAPCSOLATOK

Garadnai Zoltán	
Franciaország és az afrikai frankofón országok kapcsolata	
a gyarmatosítás időszakától napjainkig	413
Szűcs Anita	
A „Belgique de papa” narratívától a partnerségig	
– Belgium együttműködése a frankofón Afrikával.	461
J. Nagy László	
Afrika és az Európai Unió	487
Ugródsy Márton	
A térség, amely csak Kína miatt fontos: az Egyesült Államok	
és frankofón Afrika kapcsolatai	499
Lengyel Gábor	
Oroszország Afrikában – szovjet örökség vagy a	
21. századi nagyhatalmi versengés színtere	515
Szunomár Ágnes és Buda Gergely	
Kína és frankofón Afrika kapcsolatai: politikai	
és/vagy gazdasági mozgatórugók	535
Marsai Viktor	
Csodás barátságok kezdete – frankofón Afrika és	
Magyarország kapcsolatai a globalizált világban	555
Függelék	568
Tárgy- és névmutató	569

ELŐSZÓ

A Frankofón Afrika kötet többségében olyan országok és nemzetközi szervezetek bemutatására vállalkozik, amelyek a magyar olvasók előtt kevésbé ismeretesek. Ezen országok egy jelentős részében nincs magyar nagykövetség – kivéve Algériát, Marokkót és Tunéziát – az egyes országok inkább a migráció vagy egy-egy katonai államcsíny kapcsán kerülnek az olvasók látókörébe.

A ma frankofón Afrikának tekintett országokról – kivéve megint csak a Magreb-területeket – a középkorban az európai emberek keveset tudtak. Úgy gondolták, hogy ott félszemű óriások laknak, a tenger vize a hőségben felforr, az emberek pedig egyszerűen eltűnnek. A nagy felfedezőknél köszönhetően a 16. századtól folyamatosan kezdte megismerni az európai ember Nyugat-Afrika ezen térségét. Kezdetben a portugálok jártak ebben élen, majd őket egyre inkább kiszorították a francia és különösen Közép-Afrika vonatkozásában a belga gyarmatosítók. A 19. század végére a hódítás időszaka lezárult, és ezen országok korábbi törzsi királyai, uralkodói elveszítették függetlenségüket. Francia és belga (II. Leopold idején akár magánigazgatási) közigazgatási struktúra került kialakításra, a fővárosokból kinevezett kormányzók irányították a térségeket, európai üzletemberek gazdagodhattak meg az elefántcsontnak, a kaucsuknak és a bányáknak köszönhetően. A gyarmatosítás révén Nyugat-Afrika fejlődhetett is, megindult az úthálózat kialakítása, iskolák, kórházak épültek és a misszionáriusok a kereszténységet is elterjesztették.

A gyarmati időszak a második világháború után a gyarmatbirodalmak fokozatos felbomlásával megszűnt, az országok egymás után nyerték el függetlenségüket. Egyesek véres háborúk során, mások békés úton jutottak el állami önállóságukig. A gyarmatosítás terhes öröksége azonban ma is árnyékot vet ezen országoknak az európai államokhoz fűződő viszonyára. Noha a függetlenséget nyert országok közül sokban átvették a francia alkotmányos berendezkedés alapjait, a francia közigazgatás szervezetét vagy a francia jogrendszert, mégis az európai országokhoz, így elsősorban Franciaországhoz fűződő kapcsolatuk ellentmondásos. Több afrikai államban úgy vélik, hogy Franciaország ma is dominálni akar a térségben, ezért igyekeznek önállóságukat még jobban kifejezésre juttatni. E téren azonban az egyes országok között nagyok az eltérések. Amikor jómagam Algériában járhattam hivatalos úton, beszélgetőpartnerem, aki kiválóan tudott franciául, csak tolmács útján volt hajlandó velem értekezni, ugyanakkor Marokkóban minden további nélkül tudtam tolmács nélkül is tárgyalni helyi vendéglátóimmal.

Saját tapasztalatom összességében az, hogy bár a francia nyelv jelentősége még ma is erős, az angol is egyre inkább teret nyer. A Frankofónia szervezeteinek (OIF, AUF) hivatalos képviselői igyekeznek fenntartani a francianyelvűség és az az által hordozott értékek lángját a térségben, de látniuk kell, hogy amennyiben nem adnak új víziót a frankofóniának, úgy a fiatalok már kevésbé fogják a francia nyelvet preferálni.

A most megjelenő könyv hiánypótló, megjelenését nagyra értékelem. A Szegedi Tudományegyetem Frankofón Egyetemi Központja immár tízesztendőss fennállása óta számos eredményt ért el, többek között a francia nyelvű mesterképzéseinek

köszönhetően. Számos fiatal és tanár érkezett tanulni és tanítani a jelen könyvben felsorolt országokból. Többségük a tanulmányaik befejezését követően vissza is térnek szülőhazájukba. Nekünk is tudni kell, hogy ők honnan jönnek, mit gondolnak rólunk, európaiakról. Hogyan viszonyulnak az afrikai kontinens és országuk gondjaihoz és jövőjéhez. Hálás köszönettel tartozunk a jelen kiadvány szerzőinek és szerkesztőinek, hogy elkészítették ezt a remek könyvet, amely elsőként kívánja magyar nyelven nem csak az értő egyetemi, hanem az érdeklődő laikus közönség számára is bemutatni a Frankofón Afrika országainak múltját, jelenét és jövőjét egyaránt.

Trócsányi László
egyetemi tanár
az SZTE Frankofón Egyetemi Központ
egykori alapító stratégiai igazgatója

FRANKOFÓNIA: A TÖBBOLDALÚ NEMZETKÖZI EGYÜTTMŰKÖDÉS KÜLÖNLEGES FORMÁJA

Mi az a frankofónia? Merül fel mindenekelőtt a kérdés a jelen fejezet címe láttán, annak bevezető gondolataként. Amilyen egyszerű a kérdés, annyira összetett a válasz, amely még így sem lehet elégséges. Valójában a frankofóniát általánosan meghatározni szinte lehetetlen. Ugyanakkor jelentősége tagadhatatlan. Éppen az afrikai kontinensen – amely földrajzi és részben szellemi értelemben úgy a múltja, mint talán a jövője – a frankofónia jelen van és működik. Közelebbről vizsgálva megállapítható, hogy a frankofónia különösen a nemzetközi kapcsolatokban egy olyan ellentmondásos jelenség, amelynek önmeghatározása, önazonosság-keresése annyira mindennapos viták tárgya, hogy talán éppen ez a folyamatos keresés jellemzi leginkább.²

1. A frankofónia mint francianyelvűség

A frankofónia – immár sokkal kevésbé rejtélyesen fogalmazva – elsősorban francianyelvűséget jelent. Ilyen legáltalánosabban vett értelmében azonban a kifejezés nem sokat fed fel e fejezet témájáról. Bár önmagában a francianyelvűség is érdekes jelenség, amelyet éppen a frankofóniához kapcsolódóan számtalan statisztika és jelentés vizsgál. A legközismertebb adatok: jelenleg a Földön mintegy 321 millió ember beszél franciául, az ő számuk azonban 2050-re becslések szerint félmilliárd fővel már 820 millióra nő, és úgy negyven év múlva eléri az egymilliárdot. E számok alapján a spanyol nyelvet előzve éppen most lépett elő egy helyezést az ötödikről, és lett a világ negyedik legerjedtebb nyelve. Hasonló statisztikák szerint továbbá az internet negyedik, a gazdasági kapcsolatok harmadik leggyakrabban használt nyelve, végül az angol mellett az egyetlen világnyelv, amelyet nem csupán öt kontinensen beszélnek, de – bár egyre csökkenő mértékben – a nemzetközi szervezetek is használnak.

Mindez meglehetősen előkelő képet fest a francia nyelvről. Hozzá kell tenni azonban, hogy ezek a számok, amelyeket éppen a Frankofónia Nemzetközi Szervezete által megbízott kutatóintézetek állapítottak meg, erősen vitatottak. Önmagában az, hogy ennyire fontosak a számok – erre később még visszatérünk – már mutatja a mozgalom és a nemzetközi szervezet különleges jellegét, hiszen annak öngazolását szolgálják ezek a statisztikák. A másik véglet szerint mindössze 130 millióan vannak azok, akik

1 egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem ÁJTK Nemzetközi és Regionális Tanulmányok Intézete; adminisztratív igazgató, SZTE Frankofón Egyetemi Központ

2 Deniau, Xavier: *La Francophonie*, Que sais-je ?, 2111. sz., PUF, Párizs, 2001, p. 3.

valóban használják a francia nyelvet, így az messze nem a negyedik, inkább a nyolcadik legelterjedtebb nyelv bolygónkon. Még komolyabb aggályok merültek fel a jövőbeli becslésekkel kapcsolatban, hiszen ezek kizárólag Afrika frankofón országainak egészen elképesztő népességnövekedésén alapulnak. Mármost ahhoz, hogy valóban ilyen jelentős számban nőjön az elkövetkezendő évtizedekben a francia ajkúak száma, szükséges, hogy a jelenlegi népesedési ütem folytatódjon, de az is, hogy a születendő gyermekek megfelelő iskoláztatás során valóban rendszeresen elsajátítsák a francia nyelvet.³

2. Frankofónia, frankofónia, frankofóniák

A frankofónia, bár kétségtelenül a francianyelvűség határozza meg a legalapvetőbben, túlmutat a francia nyelv bármilyen – akár alapszintű, akár mesteri – ismeretén. Nem véletlen, hogy a frankofóniát kis és nagybetűvel, egyes és többes számban is használja éppen a francia nyelv. Nagybetűvel a Frankofónia elsősorban arra a nemzetközi szervezetre vagy még inkább szervezetrendszerre – hiszen számos intézmény számtalan felállásban egészen összetett intézményi szerkezetet alkot – utal, amelyen keresztül a nyelvhez kapcsolódó többoldalú nemzetközi együttműködés megvalósul. Ilyenformán ez az intézményrendszer igyekszik magának minél jelentősebb súlyt szerezni a nemzetközi életben. Ugyanakkor számtalan kritika is éri, amelyek vagy tevékenységét gondolják feleslegesnek vagy nem kellően hatékonynak, vagy éppen azt követelik, hogy komolyabb erőforrásokkal ezeket a tevékenységeket mennyiségileg és minőségileg is fokozhassa a szervezetrendszer.

Többes számban pedig azt mutatja, hogy kulturális értelemben egészen biztosan, de akár egyébként nyelvi értelemben is meglehetősen sokszínűség jellemzi, többféle kultúrát jelenít meg egyszerre éppen a nyelv használatával. A kulturális sokszínűség, ahogyan erről lesz még szó, egyébként is fontos a frankofónia számára, nem csak saját berkein belül, hanem a világ nyelvi és kulturális életében is, ahol monolitikussá válik az angol és az általa hordozott amerikai eredetű kultúra egy fogyasztói társadalomhoz igazított formája. Persze a többes szám használata mellett nehezen mondható meg, és szintén állandó vita tárgya lehet, hogy melyek a frankofóniában belül egyetemesnek tekinthető értékek, és melyek azok, amelyek frankofóniánként változnak.

De az elhamarkodott következtetések előtt még szükséges a frankofónia, Frankofónia vagy frankofóniák általános önmeghatározásáról is gondolkozni. Márpedig ahogyan korábban jeleztük, a frankofóniát leginkább a folyamatos önmeghatározás iránti igény és az ezzel kapcsolatos közös gondolkodás határozza meg. A számok bizonygatása, a statisztikák és előrejelzések iránti különös vonzalom az önigazolás kényszerén keresztül szintén ezt mutatja. Miközben a frankofónia – akár mint mozgalom, akár mint nemzetközi szervezet – nagyon is hatékony teret és keretet biztosít egészen

³ Hagege, Claude: *Combat pour le français. Au nom de la diversité des langues et des cultures*, Odile Jacob, Párizs, 2006., p. 112.

kézzelfogható érdekek érvényesítésére, elsősorban Franciaország és a fejlett frankofón országok, de nem is olyan ritkán éppen az afrikai államok és népek számára, egy állandó elvont gondolkodás, stratégiai tervezés helye és tárgya egyszerre. Tehát önmagában a francia nyelv elterjedésénél mint alpnál és terjesztésénél mint célnál több a frankofónia.

Ahogy ezt a frankofóniához kapcsolódó szinte minden megnyilvánulás kiemeli, a frankofónia nem csupán a nyelvet, hanem a nyelv által kifejezett és közvetített értékeket is képviseli, azaz ezek elterjedése meghatározza, illetve terjesztésük célja a nemzetközi frankofóniának. Ezek az értékek elsősorban az európai civilizációhoz köthetőek, gondolattörténetileg az éppen a francia kultúrtörténetet alapjaiban meghatározó humanizmushoz és felvilágosodáshoz köthetőek. De megfogalmazódnak az emberközpontság és a tudásba vetett hit elvont hozadékán virágba szökkenett olyan kézzelfoghatóbb társadalomfejlődési eredményekben is, mint a demokrácia, az egyenjogúság vagy az alapvető emberi jogok tisztelete. Utóbbiak nyilván szorosan kapcsolódnak előbbi filozófiai irányzatokhoz, és az egész értékrend meghatározó a francia történelemben és az annak során kifejlődő francia kultúrában, legalábbis ezek mai olvasatában. Összességében mégis a nemzetközi frankofónia egyetemes értékeit hivatottak képezni, még ha a gyakorlat, e jogi alapelvek tisztelete igencsak ellentmondásosan valósul meg különösen frankofón Afrika országaiban.

A sokszínűség védelme, a humanizmus és a felvilágosodás kultúrája, és annak eredményei, a demokrácia és az alapjogvédelem tehát – mint a nyelv által hordozott és közvetített értékek – szintén meghatározzák magán a francia nyelven túl a frankofóniát. Mindezt azonban ellentmondásoktól nem egészen mentes módon teszik. Ezek az ellentmondások, amelyek egyébként nem feltétlenül gyengítik, sőt bizonyos értelemben talán éppen hogy erősítik a frankofóniát, fokozottan jelentkeznek, ha az önmeghatározás mellett egy szintet előre lépve már az önazonosság-keresés általánosabb aspektusából közelítünk. Ez a megközelítés már csak azért is különösen fontos, mert éppen a frankofónia múltjának és jövőjének helyével, azaz frankofón Afrikával kapcsolatban használható leginkább.

3. A frankofónia legalapvetőbb ellentmondása: együttműködés a gyarmatosítás után

A paradoxon gyújtópontja a gyarmatosítás történeti tapasztalata és az ahhoz való mai viszony. Egy másik, önmagát fejlettebbnek tekintő kultúrával és civilizációval való találkozás önmagában is meghatározó történelmi élmény, amely egyébként Közép-Európa népei számára sem teljesen ismeretlen. Esetünkben azonban egészen másról és ennél jóval többről is szó van. Egyrészt önmagában a gyarmatosítás egy nagyon összetett és hatásaiban éppen úgy szerteágazó, mint alapvető súlyosságú folyamat. A francia gyarmatosításnak ezen túlmenően azonban – ahogyan minden gyarmatbirodalomnak – különleges jellemzői is akadtak, amelyek közül kiemelendő – a magas fokú centralizációs

törekvések mellett – az oktatásnak és a kultúra terjesztésének hangsúlyos megjelenése. Amolyan kultúrmisszió volt ez a franciák részéről, amely gondolati alapjaiban éppúgy táplálkozott a fentebb említett humanizmus és felvilágosodás eszméiből, mint amennyire lekövette a gyarmatrendszer kiépítésekor működő III. Francia Köztársaság kultúrpolitikai stratégiai céljait, például az oktatás minél szélesebb körben való biztosítására.

A gyarmatosítás jellegéből adódó alá- és fölérendeltségi viszony mellett, azt nagy mértékben erősítve egy még meghatározóbb hierarchiát hozott létre, amely azonban más társadalmi vagy gazdasági hierarchiához képest a magát a hierarchiát az adott társadalmat meghatározónak elfogadó egyének számára a gyors előrelépés lehetőségét biztosította: a tanulás, a gyarmatosító nyelvének és kultúrájának elsajátítása jelentős mértékben emeli az egyént a társadalom – legalábbis a gyarmatosító által elképzelt – rendjében. A franciák így máig büszkéek arra, hogy iskoláikkal, kultúrmissziójukon keresztül hozzájárultak Afrika népeinek felemelkedéséhez. Holott ez a folyamat a gyarmatosított népek társadalmi rendje szempontjából nem biztos, hogy valódi emancipációként jellemezhető, az viszont annál biztosabb, hogy iskolai képzéshez még így is a gyarmatok őslakosságának általában kevesebb mint egytizede jutott. Az viszont kétségtelen tény, hogy a francia társadalomban a francia kultúra megfelelő elsajátítása meglehetősen egyértelmű előnyöket biztosított az erre nyitott személyek számára – őket a gyarmati szókinszben *évolué*-nek, azaz fejlődöttnek nevezték – és hogy az afrikai államok eljövendő elitjének tagjai bizony éltek az oktatás és az általa biztosított társadalmi felemelkedés lehetőségével.⁴

A függetlenség elnyerése utáni afrikai vezetők életrajzait olvasva sokszor előforduló elem, hogy a bizony igen szegény és elmaradott környezetből származó tehetséges gyermekekre gyakran a francia iskolákban, például az azokat vezető papok – hiszen a gyarmatokon a laicitás egészen mást jelentett – lettek figyelmesek, és küldték őket tovább neves képzési helyekre, például Dakarba, vagy később az anyaországba, ahol tanulmányaikhoz akár ösztöndíjat is kaptak. Ezekből a gyermekekből lettek tehát a függetlenség kivívása után országaik vezetői. Politikusként a korábban „fejlődött-fejlesztett”, Franciaországot megjárt egykori gyermekek – mint immár függetlenséget nyert országaik vezetői – érthetően meglehetősen kettősséggel tekintettek az anyaországban beszélt nyelvre, amely sok esetben az államuk eltérő törzsei között az egyetlen közös, közvetítő nyelv, és persze a nyelv mögött húzódó civilizációra és kultúrára, annak fentebb röviden már felsorol értékeire.

Elszakadni azonban sem a nyelvtől, sem az általa hordozott értékektől nem tudtak, és nem is akartak. Egyrészt nem volt hova visszatérni e népek számára. Az európaiak érkezése előtt a nemritkán ellentétekkel tarkított törzsek közti viszonyok határozták meg az afrikai „geopolitikát”, bár kétségtelen tény, hogy az afrikai középkor nagy birodalmi máig élénken élnek a közösségi tudatban. Erre is utal, hogy a függetlenség megszerzése után – bár már elsősorban a pánafrikai eszme nyomán – választották országaiknak a Ghána vagy Mali nevet Afrika új vezetői.

4 Arnaud, Serge–Guiliou, Michel–Salon, Albert: *Les défis de la Francophonie. Pour une mondialisation humaniste*, Alphas, Párizs, 2002, p. 17.

Másrészt az európaiak visszafordíthatatlan változásokat hoztak Afrika népeinek civilizációs fejlődésében. Ez különösen igaz a fentebb tárgyaltak miatt a francia gyarmatokra, a későbbi frankofón Afrikára. Léopold Sédar Senghor és Aimé Césaire és persze sokan mások által kimunkált „négritude”, az önazonosságnak ez a kifejezetten szépen meghatározható, mára nem csak elfogadottá, de számos művészet által alaposan körüljárt formája, sok és élénk vita mellett alakult, és ezek a viták már franciául zajlottak, ahogyan egyébként módszertanukban is már a francia gondolkodás eszközrendszerét követték. De nem is akartak megválni Afrika új vezetői ettől a – Senghor szavaival élve – „a gyarmatosítás romjai között talált kincstől”. Sem nyelvi, sem szellemi értelemben nem akarják, és még egyszer nem is tudják elvágni ezeket a szálakat Afrika, és persze más korábbi francia gyarmatok népei.

A frankofóniának mint mozgalomnak – és később mint a nemzetközi együttműködés egy sajátos formájának – a kialakulása szorosan kapcsolódik az egykori francia gyarmatbirodalom országainak függetlenségéhez.⁵ Ezzel felerősítve azt a fentebb bevezetett paradoxont, amelynek pontos ismerete nélkül értelmezhetetlen a mai frankofónia: a függetlenség elnyerésének és a kapcsolat megőrzésének ellentmondása ez. Politikai értelemben egyértelműen önállóságra törekszenek a korábbi gyarmatok. Független államként szerzik vissza szuverenitásukat, amely korábban nem létezett. Bár jogi megítélésük eltérő lehetett: több köztük például a II. világbáború után ENSZ által szabályozott keretek között gyámság, protektorátus alatt állt, nagy különbséget a gyakorlatban ez nem jelentett: ugyanolyan francia közigazgatás működött Kamerunban, mint Francia Nyugat-Afrika más területein.

A függetlenség elnyerésével együtt jár a polgárok egyenjogúságának megteremtése is. Gyökeresen szakítanak ezek az országok – és ennek a kultúrára is komoly hatása van – a korábbi társadalmi hierarchiával. Az új társadalmi rend kialakításának lehetőségét azonban nem csupán a szerény gazdasági lehetőségek szűkítik egészen keskenyre, a kétpólusú világban megjelenő ideológiák is erősen behatárolják az afrikai országok ezzel kapcsolatos útkeresését. Számos frankofón ország éppen a függetlenség és az egyenjogúság fokozott hangsúlyozása miatt erősen szocialista vagy legalábbis progresszív elképzelések megvalósítását szorgalmazza. Ezek az elképzelések azonban párhuzamba kerülhetnek kifejezetten szabadelvű és nyitott gazdaságpolitikai irányokkal vagy a gazdaságpolitika területén gyakori irányváltásokkal. Hangsúlyozandó, hogy ezeknek a választásoknak, amelyek társadalmi értelemben akár egy korábbi hagyományos törzsi vagy vallási renddel való szakítást is előírányozhatják, a kultúra területén is komoly hatásai vannak.

Ahogy jelentős a befolyása annak is, hogy a gazdasági függőség rendkívül erős marad. Elegendő ezzel kapcsolatban a CFA frankra, a nyugat-afrikai közös devizára emlékeztetni, vagy a kereskedelmi, esetleg a befektetési mutatókat vizsgálni. Maguk az államok is gazdasági függőségben maradnak, hiszen költségvetési egyensúlyuk nagyban függ a kapott segélyektől. Amelyek hirtelen megszűnése – ahogyan ezt Guinea

5 Valantin, Christian: *Une histoire de la Francophonie (1970–2010). De l'Agence de la Coopération Culturelle et Technique à l'Organisation internationale de la Francophonie*, Belin, Párizs, 2010, p. 23.

példája jól mutatja, miután egyedüliként úgy döntött a fiatal állam, hogy nem kíván részt venni a De Gaulle által átmenetként felkínált francia közösségben – súlyos gondokhoz vezethet: a már említett Guinea esetében az anekdota szerint az ország területét elhagyó francia hivatalnokok még a villanykörtéket is magukkal vitték. Ennek a függőségnek és a szoros gazdasági szálaknak a fenntartása finoman fogalmazva sem mindig önkéntes döntés tehát az immár független korábbi gyarmat részéről, és az ország alapvető biztonságának és rendjének szavatolásához szükséges külső segítség elfogadását már nem is szükséges említeni. Szintén anekdotikus azoknak a nyilatkozatoknak a története, amelyeket dátum nélkül adtak Párizsnak az afrikai államok új vezetői, egy esetleges francia katonai beavatkozást kérve.

Egy ilyen kapcsolatrendszerben jelenik meg a kulturális és nyelvi szál. Nem önálló, nem értelmezhető külön, hiszen az afrikai és más korábbi gyarmatok és az egykori gyarmattartók közötti kötelék megannyi szála szorosan fonódik össze. Ezáltal lesz nehezen átlátható, és még nehezebben értelmezhető és elemezhető a frankofónia, és ez a teher az, ami annak jövőbeni fejlesztését, fejlődését is küzdelmessé teszi. Akár az oktatásban, akár a kultúrának, különösen azon elemeinél, ahol a nyelvnek nagy jelentősége van, mint például az irodalomban, nehéz vajúdással születnek olyan megoldások – a nyugat-afrikai gyerekek immár nem gall őseikre büszkék, ahogyan erre a gyarmatosítás központosított oktatáspolitikája biztatta őket, de ékes francia nyelven éneklük feketeségük dicséretét – amelyek magukon hordozzák a fenti ellentmondásosságot.

Ezt egyébként tovább fokozza a másik oldalról a korábbi gyarmattartók – nem is annyira a sok szempontból sajátos helyzetű Belgium, mint inkább Franciaország – hozzáállása. A 20. századi francia történelem ellentmondásai mára annyira nyilvánvalóak, mint amennyire egyébként súlyosak voltak. Az első világháború nagy győztese képtelen megőrizni korábbi másfél évszázados európai hegemoniáját. A második világháborúban a németek által megszállt és a pétain-i Franciaországgal szemben egy gyakorlatilag terület és népesség nélküli „állam” képviseli a Francia Köztársaságot – amelynek első székhelye a Kongó folyó partján fekvő Brazzaville. A külső erők tevékeny részvételével felszabadított ország pedig magát világhatalomként kívánja meghatározni úgy, hogy sem katonai, sem politikai értelemben, de jogilag sem birodalom már. A hegemonia és birodalom nélküli „gloire” számára kapóra jön a frankofónia.

A nyelvnek és a kulturális kapcsolatoknak egyébként nagyon nagy jelentőséget tulajdonító De Gaulle tábornok politikai zsenialitása abban nyilvánul meg, hogy a hatalomba visszatérésekor ráeszmél: ahhoz, hogy Franciaország megtarthassa, el kell engednie korábbi gyarmatait. Ezt egyesek szerint egyébként már a második világháború végén is tisztán látja a tábornok, amikor elmondja a híres brazzaville-i beszédét. A francia befolyás megmarad, sőt egyesek szerint erősödik, de immár kifejezett jogi keretek nélkül – a már említett francia közösséget a tábornok is csak átmeneti megoldásnak tartja. Ilyen keretek újbóli felállítását tehát nem csak azért nem támogatja Franciaország, mert fél, hogy ezzel az újragyarmatosítás egyébként is gyakran elhangzó vádját vonná még erősebben magára. Valójában pragmatikusabb, hatékonyabb a számára, hogy ha érdekeit informális hálózatokon keresztül érvényesíti immár, ahogyan ezt a Jacques Foccart nevével fémjelzett Françafrique sokszor máig homályba vesző képe mutatja – az ember

és persze a küldetése jelentőségét legjobban az mutatja, hogy magát Foccart-t De Gaulle szinte mindennap fogadta.⁶

Franciaország tehát elsősorban volt gyarmataival – amelyekkel a gazdaság mellett katonai és persze polgári tanácsadók tömegének jelenléte biztosította a folyamatos kapcsolatot – hálózatokon keresztül, az újragyarmatosítás látszatát is kerülve, de hatékony módon folytatta a számára kedvező együttműködést.⁷ A frankofónia módszertana mindenképpen ebbe a közegbe illeszkedett. A hatékony hálózat működtetéséhez persze mindenekelőtt a résztvevők tevékeny személyes elköteleződésére volt szükség. A frankofónia kialakulását és fejlődését ilyen szempontból a fentiek alapján talán már érthető módon elsősorban nem francia államférfiak személyes munkája határozta meg: Léopold Sédar Senghor (Szenegál), Habib Burgiba (Tunézia), Hamani Diori (Niger), Norodom Sihanouk (Kambodzsa). Ők nem csak ékes szónokló, megálmodói és magyarázóik voltak a mozgalomnak, majd szervezetnek, de tevékenyen részt is vettek annak kialakításában, majd pedig munkájában.⁸

4. Térvesztés és megújulás

Ilyen előzmények nyomán és környezetben világos, hogy úgy a Magreb-térségben, mint a szubszaharai Nyugat- és Közép-Afrikában nincs könnyű helyzetben sem a francia nyelv, sem a frankofónia által hirdetett értékek, sem egyébként maga a hálózat, amelyet a frankofónia a többoldalú nemzetközi együttműködés egy új és sajátos formájaként hozott létre. A mai frankofónia éppen a fenti ellentmondások mentén értelmezhető, és jövőképe is egyébként ezen ellentmondásokból eredeztethető, esetleges fejlődését, megújulását is meghatározzák a fentebb tárgyalt sajátosságok.⁹

Immár tehát kifejezetten Afrikára összpontosítva elsőként nyilvánvaló, hogy a politikai helyzet egyre zavarosabb. Elsősorban Franciaország szerepvállalása és megítélése vált egyre összetettebbé. Mindeközben jelenléte, és egyébként az arra vonatkozó leg-többször mégiscsak kölcsönös igény nyilvánvaló. Ezzel kapcsolatban erős a párhuzam az Európai Unió frankofón harmadik országokban való megjelenésével, amely leg-többször és leginkább Franciaország kezdeményezésére és irányítása mellett valósul meg. Az európai jelenlét – túl a fegyveres konfliktusok rendezéséhez nyújtott esetleges segítségen, amely nyilván az államok számára alapvető létkérdés – továbbra is segítyek, a fejlődéshez nyújtott támogatás formáját ölti, ez pedig szintén létfontosságú a térségben. Ugyanakkor a kapcsolatok politikai értelemben sokszor egyre inkább terheltek, elsősorban a biztonság, különösen a migráció témáit illetően, amelyekkel vonatkozóan

6 Turpin Frédéric: *De Gaulle, Pompidou et l'Afrique (1958–1974). Décoloniser et coopérer*, Les Indes savantes, Párizs, 2010, p. 37.

7 Idem, p. 4.

8 Ndao, Papa Alioune (szerk.): *La francophonie des pères fondateurs*, Karthala/AUF, Párizs, 2008, p. 5.

9 Barrat, Jacques–Mosei, Claudia: *Géopolitique de la Francophonie: un nouveau souffle ?*, la Documentation française, Párizs, 5195. sz., 2004, p. 11.

a frankofóniának – bár a szolidaritást egyre inkább előtérbe helyezi – nem sikerült valódi álláspontot megfogalmazni, különösen pedig az államok együttműködésébe ilyet a gyakorlatba átültetni.

A gazdasági kapcsolatok terén láthatóan fokozódik a verseny. Miközben korábban a frankofón államokkal való együttműködés a francia, belga gazdasági szereplők számára bizonyos egészen konkrét előnyöket biztosított korábbi gyarmataikon, mára nem csupán az Egyesült Államok, de különösen Kína és részben Oroszország vagy több további feltörekvő állam is jelentkezett. Persze a térségben elsősorban nem piacot keresnek, hanem befektetési lehetőségeket, ásványkincseket és általában olyan erős befolyásolási lehetőséget, amely saját céljaik eléréséhez segíthetik ezeket a korábban egyáltalán nem, vagy csak nagyon marginálisan jelenlevő országokat. A frankofón viszonyrendszer persze továbbra is nagyon fontos, legtöbbször egyértelműen uralkodó a térség országainak gazdasági életében.¹⁰ Mindazonáltal olyan hagyományosan frankofón államok, mint Gabon vagy Togo a Commonwealth-hez való csatlakozása a frankofónia számára is elgondolkodtató. Márpedig az államok vezetői is mindenekelőtt nem a kulturális, hanem a gazdasági előnyöket hangsúlyozták, csatlakozásuk elsősorban ezekkel magyarázható.

Tovább lépve érdemes elgondolkodni az értékközösség kérdésén is. Ez a szál elsősorban a nyolcvanas évektől, de különösen a kétpólusú világrend megszűnésétől erősödött meg igazán. Egyúttal a Frankofónia – immár nemzetközi szervezetként – egyre erősebb eszközöket igyekezett magának teremteni ahhoz, hogy valódi védelmet biztosítson a konkrét értékek számára. Mindazonáltal valódi jogi kötőerővel a részes országokat, különösen az afrikai térségben, soha nem tudta kényszeríteni az értékek tiszteletben tartására. Hiszen az emberi jogok sérelme mindennapos, az alkotmányos válságok, az államcsínyek gyakoriak, és mindez egyébként a nemzetközi közösség előtt nyilvánvaló.¹¹ Az elvont értékekben, mint a sokszínűség védelmében, amely persze elsősorban a francia nyelv nem is annyira sokszínű védelmét jelenti, vagy az emberközpontú gondolkodásban mindenki egyetért. A szép eszmék viszont ritkán fordítódnak le a hétköznapi társadalmi valóság különböző szintjeire. Miközben nyilvánvalóan senki nem kérheti számon a frankofónián, hogy alapjaiban változtasson meg társadalmakat, fejlesszen új politikai kultúrát államok egész sorában, az mégis kérdésként merül fel, hogy mennyiben köteles eltérni a nemzetközi szervezet és annak nyolcvannyolc tagállama közül azok, akik az értékeket és azok védelmét valóban komolyan gondolják, mások kétszínűségét, akár nyilvánvaló hazugságát az értékek iránti elköteleződéssel kapcsolatban.

Végül a nyelv helyzetét vizsgálva nagy kérdés a francia nyelv jövőbeli használatának elterjedtsége nem csak mennyiségi, hanem minőségi szempontból is. Túl a korábban már jelzett jelenlegi afrikai demográfiai folyamatokhoz erősen kötött becsléseken, amelyek e folyamatok változása esetén gyökeresen gyengébb eredményre vezetnek, a szintén már említett oktatással kapcsolatos kihívás még komolyabb kockázatot rejt.

10 Chauprade, Aymeric: *L'espace économique francophone. Pour une Francophonie intégrale*, Ellipses, Párizs, 1996, p. 115.

11 Vettovaglia, Jean-Pierre (szerk.): *Démocratie et élections dans l'espace francophone. Prévention des crises et promotion de la paix*, II. kötet, Bruylant, Brüsszel, 2010, p. 7.

A francia nyelv ismerete csak akkor lesz valódi és minőségi, ha sikerül a rendkívül növekvő lakosság rengeteg fiatalja számára megfelelő lehetőséget biztosítani elsajátítására. Ennek alapvető feltételei sincsenek mindig meg. Ehhez képest könnyebb utat kínál a fogyasztói társadalom kulturális megfelelőjeként megjelenő elsősorban angol nyelvű tartalom különösen a világhálón. Ennek megértése és „élvezete” lényegesen kisebb tanulás-befektetéssel is lehetséges. Arról pedig felesleges beszélni, hogy maga a nyelvhasználat is milyen sokat változott a politikus-költő, de alapvetően mégis nyelvtanár Senghor ideje óta. A nyelv fejlődése, ahogyan a nyelvhasználati mutatók változása is persze természetszerű társadalmi folyamat, amellyel szemben fellépni több mint nehéz, gyakorlatilag lehetetlen. Mégis éppen az oktatás és a kultúra területén lehetséges befolyásolni ezeket a folyamatokat.¹² Márpedig ez egyértelműen a frankofónia küldetése lenne, hiszen itt legszorosabb értelemben van szó magáról a nyelvről, és az ahhoz kapcsolódó kultúráról.

5. Frankofónia mint nemzetközi szervezet

Végül, de semmiképpen sem utolsó sorban kerüljön górcső alá maga a nemzetközi szervezet is, amely tulajdonképpen a fentiek eredménye és egyúttal eredője is. A frankofónia intézményesülése nemrég ünnepelte ötvenedik évfordulóját. A frankofónia nemzetközi világnapja azért március 20., mert 1970. március 20-án fogadták el Niger fővárosában, Niamey-ben az alapító megállapodást. Ezt ünnepelte a világjárvány – és bizonyos biztonsági kihívások – okozta néhány éves késéssel a legutóbbi Djerba-i Csúcsértekezlet. Túl magán a francia nyelven és azokon a bizonyos – néha bizonytalan – értékeken, a hatékony, de nehezen látható és értékelhető hálózatokon, elsősorban mégis a többoldalú nemzetközi együttműködés konkrét szervezetében ölt testet a Frankofónia – immár nagybetűvel.

Jelenleg Louise Mushikiwabo főtitkársága és Caroline St-Hilaire főigazgatósága alatt működik a Frankofónia Nemzetközi Szervezete. Előbbi a szervezet politikai, stratégiai vezetője, utóbbi a végrehajtásért felel. A szervezetet abban, hogy a világon gyakorlatilag mindenütt jelen legyen, kilenc területi képviselője segít, ezek közül öt egy-egy nagy térséghez tartozik, négy pedig nemzetközi szervezetekhez kötődik. A szervezet belső működését négy különböző szolgálat és ugyanennyi igazgatóság segíti, illetve biztosítja, végül nyolc egység kapcsolódik kifejezetten programokhoz. Mint látható, viszonylag összetett szervezetrendszer jött létre az elmúlt öt évtizedben, elsősorban az elmúlt huszonöt év fejlődése nyomán. Magával a szervezettel kapcsolatban azonban viszonylag kevés a kritikai hang, annak munkáját általában hatékonyként ítélik meg a szervezetet működtető országok is. A legtöbb kritika ahhoz kapcsolódik inkább, hogy nem biztos, hogy a Frankofónia rendelkezik az ambícióihoz mérhető forrásokkal.¹³

12 Hagege, Claude: *Combat pour le français. Au nom de la diversité des langues et des cultures*, Odile Jacob, Párizs, 2006, p. 23.

13 Guillou, Michel: *Francophonie-Puissance. L'équilibre multipolaire*, Ellipses, Párizs, 2005, p. 3.

A Frankofónia Nemzetközi Szervezetének legfőbb és egyben irányító szerve maga a Csúcsértekezlet. A kétévente megrendezett fórumon a részes államok – jelenleg 88 állam – állam- és kormányfői vagy az általuk delegált személyek vesznek részt. Különösen az afrikai államok esetén az államfői jelenlét gyakori, főszabály szerinti. A Szervezet munkájának értékelése mellett ezek a csúcsértekezletek sokszor szólnak a jövőről, a résztvevők általában merész stratégiákat fogalmaznak meg a zárónyilatkozatokban, jegyzőkönyvekben. Nem véletlen, hogy a szervezet fejlődését, esetleges megújulási törekvéseit, irányváltásait is e csúcsértekezletekhez kötik.

Két csúcsértekezlet között egyrészt az évente egyszer ülésező Miniszteri Bizottság, másrészt az évente többször is összeülő Állandó Bizottság biztosítja az irányító, stratégiaalkotó szerepet a szervezeten belül. A miniszteri bizottság ülésén a részes államok külügyminiszterei, frankofóniához delegált miniszterei vesznek részt. A 2023-as találkozóra például Yaoundéban kerül sor. Ezek a találkozások tágabb politikai üzenetek megfogalmazására is lehetőséget biztosítanak, továbbá alkalmat adnak a diplomáciai vezetőknek egyéb ügyek kapcsán két- vagy többoldalú találkozók lebonyolítására is. Az Állandó Bizottság az államfők frankofóniával megbízott személyes képviselői által alkotott szervezet. Ennek munkája már kifejezetten a Frankofónia ügyeiről szól, nemritkán kifejezetten technikai vagy finanszírozási kérdéseket vitatnak meg, értékelik a szervezet által végzett tevékenységeket, programokat a jövőben tervezett projekteket.

A már említett niamey-i alapító találkozó előtt jött létre és jelenleg is működik két további miniszteri értekezlet. A CONFENEM a frankofón országok oktatási minisztereinek konferenciája, míg a CONFJES az ifjúsági és sportminiszterek számára biztosít találkozási alkalmat. Az is előfordul, hogy a két konferenciát a miniszterek közösen tartják. A Frankofónia küldetéséhez szorosan kapcsolódó területekkel foglalkozó tárca-vezetők rendszeres találkozója mindenképpen támogatólag hat a szervezet munkájára. A miniszteri értekezletek mellett meg kell említeni a Parlamenti Közgyűlést, amely véleményformáló fórum, a részes államok választott képviselői közül delegált személyek alkotják, és nyilvánvalóan az értékéknél is megjelenített demokratikus működést szolgálja. Végül érdemes beszélni arról a mintegy 130 nemzetközi és nemzeti nem kormányzati szervezetről is, amelyek egyfajta állandó civil hálót és háttérrel jelentenek a Frankofónia számára, utóbbi ezeket nyilvántartja, és lehetőséget biztosít a számukra a szervezet munkájába való beleszólásra is.

Még mindig a szervezeti szerkezet kapcsán kell megemlíteni a négy állandó operátort, szereplőt. Név szerint az AUF, azaz a Frankofón Egyetemi Ügynökség; a TV5 Monde, azaz egy közszolgálati televíziós csatorna; az AIME, a Frankofón Polgármesterek Nemzetközi Szövetsége és a Senghor Egyetem tartozik ebbe a körbe. Az első és az utolsó esetekben egyértelműen oktatásról, felsőoktatásról van szó, ez szorosan kapcsolódik az eredeti célkitűzésekhez. A televíziós csatorna még az internetes tartalmak korában is megfelelő médiumot biztosít a szervezet küldetéséhez. Végül a polgármesterek bevonása elsősorban az úgynevezett területi, közeli frankofónia alapjainak megvetéséhez vált szükségessé. E négy tevékeny szereplő mindennapos működése önmagában komoly eredmény a nemzetközi frankofónia számára.

A statikus szervezeti kérdéseknél azonban sokszor jóval izgalmasabb dinamikus megközelítésben vizsgálni különösen egy alapjaiban még mindig mozgalomként működő nemzetközi szervezetet. Ugyan a politikai támogatás fontos és a politikai szereplők jelenléte nyilvánvaló, mégis még az ő részvételük is a fentebb már említett alapító atyákéhoz hasonló személyes elköteleződésen, tehát egyfajta mozgalmi lelkesedés folytán valósul meg. A Frankofónia története mutatja annak jellegét, szervezeti fejlődését, átalakulását, jelzi egyúttal annak lehetőségeit és korlátait is.

Maga a szó – hiszen frankofónián kívül más nyelvi fóniákról nem igen beszélünk – Onésime Reclus-tól származik. Ő egy 19. század végi följrajztudós volt, aki a kifejezést műveiben éppen a francia gyarmatok együttes leírására használta. A kifejezéssel tehát egy földrajzi valóságot, egy nem összefüggő, de jól behatárolható térséget kívánt jelölni. Érdekes ez az igény, amely nyilván alapul egyfajta közösségén is ezeknek a tereknek, hiszen tulajdonképpen a mai frankofón tér vagy frankofón világ is ilyen földrajzi, de egészen absztrakt és általános értelemben kíván megfogalmazni egy adott valóságot.

A kifejezést fedezték fel újra immár nem földrajztudósok, hanem bölcészek. Már a kifejezés újbóli felfedezése előtt is alakultak azonban olyan civilszervezetek, amelyek küldetésének alapja, szervező eleme a közös francia nyelv. Közülük említésre érdemes a Francia Nyelvű Írók Egyesülete, amely 1926-ban jött létre. Továbbá már jóval közvetlenebb előzményként kell említeni az 1950-ben alapított Francia Nyelvű Újságíró és Sajtó Uniót, amely időközben a Frankofón Sajtó Unió nevet vette fel. Ezeket a szervezeteket, amelyek még a francia nyelvű jelzővel azonosítják magukat, azért is érdemes megemlíteni, mert létükön keresztül is mutatják, hogy a frankofónia a nyelv, írás, sajtó vagy oktatás, kultúra területein alapvetően civil kezdeményezés. Visszatérve magának a kifejezésnek az újbóli felfedezéséhez, az egyértelműen az *Esprit* c. magazin 1962 novemberi számában történt meg, amelynek írásai túlmutatnak a közös nyelvi kereteken, a közös nyelvet a gondolatcsere, egymás gazdagításának eszközeként mutatja be. A kifejezés újbóli bevezetésével már a meginduló, egyelőre elsősorban alulról szerveződő törekvéseket kívánja formailag megtámogatni, elemzéseivel pedig tartalmilag is programot jelöl ki azok számára.

Ugyanis a már említett Oktatásügyi Miniszterek Konferenciája 1960-ban ült össze először – nem véletlen, hiszen a frankofón afrikai országok jelentős része ebben az évben nyerte el függetlenségét, az újdonsült afrikai államok minisztereinek pedig szüksége volt egymásra, hogy fenntartsák a korábban létező francia nyelvű és francia minta szerint szervezett oktatás rendjét. Ez egészül ki 1969-ben a szintén már említett ifjúsági és sportügyi miniszterek találkozásával. Fontos megemlíteni még az 1961. szeptember 13-án létrejött egyetemi együttműködési rendszert, amelyből több szervezeti változás során fejlődik ki a ma ismert Frankofón Egyetemi Ügynökség. Továbbá a parlamenti közgyűlés is ebben az időszakban kezdi el a munkáját.

Egyértelmű tehát, hogy egy szellemileg kimunkált, alulról jövő kezdeményezésen alapuló mozgalom élére állnak egy jól meghatározható, bár ellentmondásoktól nem mentes környezetben azok a személyesen is elkötelezett állami vezetők, akiknek köszönhetően az 1970. március 19–20-án Niamey-ben megtartott csúcstalálkozó eredményeként létrejön a frankofónia első valódi nemzetközi szervezete. Az elfogadott

alapokmány a Kulturális és Szakmai Együttműködési Ügynökség (Agence de coopération culturelle et technique, ACCT) létrehozatalát teszi lehetővé, és biztosítja annak folyamatos működését. Ez az első szervezeti forma alakult tovább huszonöt évvel ezelőtt,¹⁴ amikor Boutros Boutros-Ghali hathatós közbenjárására a szervezet Frankofón Kormányközi Ügynökség néven folytatja tovább munkáját, majd 2005-ben veszi fel a Frankofónia Nemzetközi Szervezete nevet, amellyel immár szintén nagykorúságba lépett.

A szervezeti átalakulások mellett tartalmi szempontból is a már többször említett folyamatos útkeresés, fejlődés határozta meg dinamikus megközelítésben a Frankofóniát. Miközben maga a nyelv, az oktatás és a kultúra mindig is alapvető működési területét jelentették, hamar felfedezte magának az ifúság és sport területeit, amelyen számos eredményt ért el, elegendő az idén Kinshasában megszervezett Frankofón Játékokat említeni. A politikai területen a korábban már jelzett időszakban, a kétpólusú világrend megszűnését követően jelentek meg a Frankofónia által védett értéknek az alkotmányos alapelvek. A demokrácia és az emberi jogok általános védelme mellett, éppen egyébként az afrikai térségre tekintettel váltak különösen hangsúlyossá a hátrányos megkülönböztetés megszüntetésére vonatkozó törekvések, különösen a nők egyenjogúságának megeremtése. Immár az új évezredhez kapcsolódik a Frankofónia gazdasági terület iránti érdeklődése: a gazdaság- és vállalkozásfejlesztés is a Frankofónia programjainak fontos területe lett. Végül napjainkban egyre hangsúlyosabban jelenik meg a fenntartható fejlődés, az ahhoz kapcsolódóan meghatározott globális célok megvalósítására vonatkozó projektek végrehajtása.

Ez a fejlődési út lekövethető egyébként az egyes csúcserkezetek kronológiáján keresztül is. Maga a fórum egyébként Franciaország tevékenyebb szerepvállalásával egyidőben jelent meg és vált két évente rendszeres találkozóvá. Az elsőt 1986. február 17. és 19. között tartották Versailles-ban. Mitterand elnökségéhez – aki egyébként a Tengerentúli Franciaországért felelős miniszter volt még a negyedik köztársaság idején, tehát a térséget közletről is ismerte, hiszen akkoriban például Francia Nyugat-Afrika is Tengerentúli Franciaország volt – kapcsolódik tehát egy elkötelezettebb francia részvétel a frankofónián belül, amely rögtön az intézményrendszer továbbfejlesztésében és az értékalapúság hangsúlyozásában öltött testet. Az intézményi megerősödés egyébként a következő, Québec-ben tartott csúcstalálkozóval vált megvalósíthatóvá, amelyre 1987. szeptember 2. és 4. között került sor. Bár jelen elemzés elsősorban Afrika és a frankofónia kapcsolatára összpontosít, és igaz az, hogy az afrikai földrész nagyon jelentős szerepet tölt be a mozgalmon és a szervezeten belül, a kanadai francia nyelvű tartomány vállalásait sem lehet túlhangsúlyozni. Ez nem csupán a finanszírozásban való részvételen keresztül jelenik meg, hanem a szervezeten belüli aktív és elkötelezett részvételben is (a korábbi főtitkár és a jelenlegi főigazgató is québec-i). Egyébként szintén Québec-ből származott az alapító atyák közé is sorolható Jean-Marc Léger, az ACCT-nek a niamey-i csúcst követő első vezetője.

14 Boutros-Ghali, Boutros: *Emanciper la Francophonie*, L'Harmattan, Párizs, 2002.

A következő, első afrikai csúcs – Dakar, 1989. május 24–26. – döntött a Senghor Egyetem létrehozataláról. Ezt követően 1991. november 19–21. között ismét Párizsban – a Chaillot-palotában – majd 1993. október 16–18. között Mauritius szigetén került sor a csúcsertekezletre. A következő 1995-ös – december 2–4., Cotonou – csúcs állította fel a Frankofón Polgármesterek Nemzetközi Szövetségét, ezzel a frankofóniát a helyi, területi kezdeményezések irányába terelve – az irány még sokáig stratégiai marad. Majd 1997. november 15–16-i hanoi-i csúcson fogadták el a Kartát és az új szervezeti kereteket, amelyek kiépítését a 1999. október 3–5. közötti monctoni találkozó fejezte be. Ugyan nem csúcstalálkozó döntött róla, hanem Miniszteri Bizottság üléséhez köthető, mégis megemlítendő a 2000. november 3-i Bamakói Nyilatkozat, amely az érték-ként megjelenő alkotmányos elvek valódi jogi védelme kapcsán jegyez fontos előrelépést, még ha csak egyoldalú kötelezettségvállalás formájában is. A 2002. október 18–20-i Bejrúti Csúcsertekezletet a harmadik, gazdasági és üzleti frankofónia alapító üléseként is jegyzik. Ezt követően ismét a nyelv és kultúra irányában tolódtott a hangsúly a 2004. november 26–27-i Ouagadougou-i Csúcsertekezleten. A 2006. szeptember 28–29-i Bukaresti Csúcsertekezlet volt végül az első, amelyet már a Frankofón Nemzetközi Szervezet égisze alatt tartottak.

Ezzel természetesen a fejlődés nem állt meg. Azóta nem csak a további hét csúcstalálkozó biztosította az ehhez szükséges lendületet. Miközben a frankofónia megmaradt a francia nyelv terjesztésének, és azon keresztül a sokszínűség nevében egyre inkább az angol elhatalmasodó világuralma elleni ellenállás nemzetközi szervezetének, útke-resése során több-kevesebb sikerrel egyre több területet fedezett fel magának és egy viszonylag hatékony és működőképes szervezetet sikerült fenntartani. A kezdeti paradoxonok, és persze a tagadhatatlan lelkesedés mindmáig meghatározzák a mozgalmat és a szervezetet egyaránt. Több mint hatvan évvel az afrikai államok függetlenedése és több mint ötven évvel az intézményesült nemzetközi konferencia megalakulása után azonban még ezek meghatározó jellege mellett is nyilvánvalóan ideje, hogy egy új fejezet nyíljon a nemzetközi együttműködés e sajátos, elsősorban hálózatos, de mégis vagy éppen így különösen hatékony formája történetében.

Válogatott irodalom:

- ARNAUD, Serge–GUILIOU, Michel, SALON, Albert: *Les défis de la Francophonie. Pour une mondialisation humaniste*, Alphares, Párizs, 2002
- BARRAT, Jacques, MOSEI Claudia: *Géopolitique de la Francophonie: un nouveau souffle* ?, la Documentation française, Párizs, 5195. sz., 2004
- BOUTROS-GHALI, Boutros: *Emanciper la Francophonie*, L'Harmattan, Párizs, 2002
- CHAUPRADE, Aymeric: *L'espace économique francophone. Pour une Francophonie intégrale*, Ellipses, Párizs, 1996
- DENIAU, Xavier: *La Francophonie*, Que sais-je ?, 2111. sz., PUF, Párizs, 2001

- GUILLOU Michel: *Francophonie-Puissance. L'équilibre multipolaire*, Ellipses, Párizs, 2005
- HAGEGE, Claude: *Combat pour le français. Au nom de la diversité des langues et des cultures*, Odile Jacob, Párizs, 2006
- NDAO, Papa Alioune (szerk.): *La francophonie des pères fondateurs*, Karthala/AUF, Párizs, 2008
- TURPIN, Frédéric: *De Gaulle, Pompidou et l'Afrique (1958–1974). Décoloniser et coopérer*, Les Indes savantes, Párizs, 2010
- VALANTIN Christian: *Une histoire de la Francophonie (1970–2010). De l'Agence de la Coopération Culturelle et Technique à l'Organisation internationale de la Francophonie*, Belin, Párizs, 2010
- VETTOVAGLIA, Jean-Pierre (szerk.): *Démocratie et élections dans l'espace francophone. Prévention des crises et promotion de la paix*, II. kötet, Bruylant, Brüsszel, 2010

J. Nagy László¹

FRANCIA AFRIKA A GYARMATOKTÓL A FÜGGETLEN ÁLLAMOK MEGALKULÁSÁIG

A frankofón Afrika szinte azonos a francia Afrikával. Kiterjedését, kisugárzását tekintve mindenképpen. (Vele szemben a jóval kisebb területű és később kialakuló belga frankofón Afrika minden szempontból hátrányban volt). Franciaországnak már viszonylag korán voltak kapcsolatai a fekete földrészsel, s nem csupán a közeli túlsó part, a Magreb államaival, hanem a szubszaharai térség atlanti partvidékével is: 1659-ben francia kereskedők alapították a Szenegál folyó torkolatánál Saint-Louis-t. Innen szállították a francia városok (Bordeaux, Le Havre stb.) kereskedői és hajózási vállalkozásai a rabszolga munkaerőt az Antillák cukornád-ültetvényeire. Az itt lévő szigetek alkották az első francia gyarmatbirodalmat, amelynek ékessége, a korabeli világ legértékesebb gyarmatának tartott, az „Antillák gyöngyének” nevezett Saint-Domingue (mai nevén Haiti) volt. A forradalmi és a napóleoni háborúk alatt ezeknek a szigeteknek a gazdasága tönkrement, Haitit pedig végérvényesen el is veszítették: az 1791-ben fellázadt rabszolgák – miután 1803-ban az utolsó francia katonát is kiűzték a szigetről – 1804. január elsején proklamálták a gyarmat függetlenségét. Az új államot ekkor nevezték el ősi nevén Haitinak.

Franciaország a háborúk után fordult egyre határozottabban Afrika felé, s a 19. század utolsó negyedében induló gyors expanzió eredményeként néhány évtized alatt megteremtette a második, óriási gyarmatbirodalmát, amely teljes kiterjedését az első világháború után érte el, amikor népszövetségi mandátumként megkapta Togó és Kamerun német gyarmatot.

A francia gyarmatbirodalom területe 1914-ben közel 11 millió km², ebből mintegy 10 millió km² afrikai birtok volt. Lakóinak száma 43 millió, ebből 20 millió afrikai. Ugyanekkor Franciaország területe 643 ezer km², lakóinak száma pedig 40 millió.

1. A Birodalom kialakulás (1830–1914)

Az első francia gyarmat Algéria volt, amely Marokkóval és Tunéziával alkotta a Magrebet („nyugat”). A térséget több kultúra és vallás hatása érte, mielőtt az iszlám civilizáció vált meghatározóvá. A föníciaiak helyét a központjukat, Kartágót leromboló Róma vette át. Az ő uralma idején érkeztek zsidók Északnyugat-Afrikába, amely a

¹ professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

4–5. században a kereszténység egyik központja lett. Itt élt és halt meg 430-ban Hippó (a mai Annaba Algériában) püspökeként Szent Ágoston. Majd a 7. században érkeztek az arabok, akik a Magreb meghódítását 711-ben fejezték be. Ezután vált Észak-Afrikában meghatározóvá az iszlám vallás, amely a századok folyamán a Szaharától délre is elterjedt, és mindmáig a legjelentősebb világvallás lett Afrikában. Hatását az európai (keresztény) dominancia sem tudta felszámolni, sőt inkább még erősítette. Az arab nyelv meggyökeresedett Észak-Afrikában, de nem tűnt el az őslakosok nyelve, a berber, vagy ahogyan az utóbbi évtizedekben nevezik, az amazigh, amely napjainkban reneszánszát éli. Marokkóban 2011 óta, Algériában pedig 2016 óta hivatalos nyelv.

Algéria és Tunézia a 16. század óta az Ottomán Birodalom tartománya volt, de tulajdonképpen mindkét ország önálló életet élt, és az európai kereskedők hajóinak a kifosztásából tartotta fenn magát. Különösen érvényes volt ez Algériára, ahol a tényleges hatalmat a janicsárok élén álló dej gyakorolta, aki évenként küldött ajándékot Isztambulba, ezzel fejezte ki hűségét a szultánnak. Az európai hatalmak 1815-ben, a bécsi kongresszuson döntöttek arról, hogy elfoglalják a normális kereskedelmüket akadályozó Algírt. Az 1816-os holland–angol erődemonstráció, a város ágyúzása azonban nem kényszerítette megadásra a „kalózfészkét”, amelyet végül is 1830. július 5-én a hatalmas, 40 ezer fős, „felszabadítóként” érkező francia hadsereg – a korabeli világ nagy meglepetésére – különösebb ellenállás nélkül foglalt el. A partmenti városok, amelyeknek kapcsolataik voltak az európaiakkal – különösen Marseille kereskedőivel – sem tanúsítottak különösebb ellenállást. Az ország belsejében azonban heves ellenállás bontakozott ki. Itt már nem a „török Algéria” volt az ellenfél, hanem egy olyan törzsi társadalom, amely érdekeit, önállóságát korábban is védelmezte az ottománokkal szemben.

Az ellenállás élére Abdel Kader (1807–1883) nyugat-algériai törzsi vezető állt, aki 1847-ig sikeresen harcolt a franciák ellen. 1837-ben szerződést írt alá a franciákkal, akik az ország jelentős részén elismerték a hatalmát. A fennhatósága alatti területen eredményes államszervezői tevékenységet folytatott. Az igazságszolgáltatás és az adózás a Korán előírásai szerint történt. Pénzt is veretett, amelyet a belső kereskedelemben használtak, s ezzel fizették a 10 ezer fős hadsereg katonáinak a zsoldját is. A Bugeaud tábornok vezette hatalmas, 100 ezer főre duzzadt hadsereggel szemben néhány évig még sikerrel állt ellen, ám látva az egyre kilátástalanabbá váló helyzetet, 1847-ben beszüntette a harcot. A francia politikai és gazdasági uralkodó körök eddig haboztak, ezt követően azonban már egyértelműen az észak-afrikai ország megtartása mellett foglaltak állást. Ezt kodifikálták is: az 1848-ban proklamált második köztársaság alkotmányának 109. cikkelye Algériát Franciaország integráns részévé nyilvánította.

Abdel Kader száműzetésben, Damaszkuszban hunyt el. Abból a 150 ezer frankos évjáradékból élt, amelyet az öt tisztelő III. Napóleon biztosított számára. Iszlám fel fogását a tolerancia jellemezte. Távol állt tőle a szélsőséges, a más vallásúakat gyűlölő magatartás. 1860 júliusában, a damaszkuszi keresztényellenes pogrom idején személyes bátorságával kitűnve több ezer keresztény életét mentette meg. Ezért a tettéért a korszak valamennyi jelentős uralkodója, III. Napóleontól az orosz cáron át IX. Piusz pápáig, magas kitüntetést adományozott neki. Egészen az 1980-as évekig ez a dialógusra, együttműködésre, a kölcsönös tiszteletről épülő iszlám értelmezés jellemezte azokat a rá

hivatkozó politikai erőket, amelyek Algériában részt vettek a nemzeti függetlenségért folytatott harcban.²

Algéria katonai meghódítása az 1870–71-es nagy kelet-algériai felkelés leverése után fejeződött be. Az ország a gyarmatosítás kísérleti terepének is tekinthető: az első lépés az uralom biztosítása volt minden áron, ami sohasem nélkülözte a fegyveres erőszakot. Majd ezt követte a törzsekre épülő közösségi társadalom gazdasági alapjainak a szétrombolása (a magántulajdon uralmának biztosítása), új struktúrák kialakítása, s azok működési feltételeinek a megteremtése. Ez már nem nélkülözte az őslakosok, pontosabban a tudatosan kialakított frankofón elitjének az együttműködését ebben a munkában. Ez történt a szubszaharai Afrikában, amelynek francia gyarmatosítása az 1850-es években kezdődött, és a századfordulóra teljesedett ki.

Ez a régió nem volt ismeretlen az európaiak számára, a 15. századtól portugál utazók tudósítottak róla. Jóval korábban arab szerzők (al-Bekri, ibn Batuta) is értékes információkat közöltek Bilád asz-Szudánról („Feketék Földje”), a Szahara és a Kongó közötti területről, a majdani francia Afrikáról.

A rendkívül sokszínű térségben a 19. század végén 126 népcsoportot különböztettek meg, a beszélt nyelvek számát pedig több mint a kétszázra tették a nyelvtörténészek. A régióban számtalan kisebb-nagyobb monarchikusnak mondott állam létezett. Ezek gyakran harcban álltak egymással, s birodalmakká szerveződtek. A legjelentősebb a Ghánai Királyság (9–13. sz.) volt, amely a Szenegál és a Niger folyótól északra terült el, s nem azonos a mai Ghánával. A *ghána* szó királyi méltóságot jelent. Jelentős állami entitás volt Mali (13–15. sz.) és a Szongaj Birodalom (15–16. sz.). A 17–19. században a fulbék hegemoniája érvényesült Nyugat-Afrikában. Ezek az államalakulatok élénk csemperegkedelmet folytattak az északi arab világgal: az aranyért, elefántcsontért cserébe sőt, kézművesipari termékeket és kéziratokat kaptak a Magrebből érkező kereskedőktől. A térség korabeli kulturális központjának számító Timbuktaban található arab, pól és hausza nyelven írott kéziratok számát több százezerre teszik.

Ezek a társadalmak a maguk korában egyáltalán nem voltak elmaradottnak mondhatók. Az elmaradottság folyamata, amely együtt járt a társadalmi differenciálódással, a 16–17. században kezdődött el, amikor bekapcsolódtak a születő tőkés világgazdaságba, elsősorban a rabszolgakereskedelem révén. Kiszolgálták az Antillák ültetvényeire rabszolgákat szállító európai vállalkozókat. Nyugat-Afrikából a 19. század közepéig mintegy 10–12 millió rabszolgát hurcoltak el az Antillákra. Amikor elkezdődött a gyarmatosítás, a hódítók már egy bomlásban lévő társadalommal, birodalmakkal találtak szembe magukat, s ezt igyekeztek is kihasználni, egymás ellen játszva ki őket.

A gyarmatosítás általában azzal kezdődött, hogy a kontinens belsejébe behatoló fegyveres kísérettel rendelkező európaiak állami, vállalkozói megbízásból, de nem ritkán egyéni kezdeményezésre szerződést kötöttek a térséget uraló közösség vezetőjével, amit gyakran különböző indokkal felmondtak. Ezt megkönnyítette az, hogy az afrikai fél számára ismeretlen volt az európai jogrendszer, amit a saját szokásjoguk szerint

2 A Magreb országok történetére ld. J. Nagy László: *A Magreb országok története a XX. században*, JATE-Press, Szeged, 2014.

értelmeztek, különösen az uralmuk alá tartozó terület kiterjedését illetően. A francia gyarmati expanzió csúcsideszakának számító 1880–1890-es évtizedben több mint 200 ilyen szerződést írtak alá a szubszaharai Afrikában.

A térségben az első aktív és tudatos gyarmatosító tevékenységet Louis Faidherbe fejtette ki a tengerészeti minisztérium és a bordeaux-i vállalkozók támogatásával. Az 1850–60-as években Szenegál kormányzójaként protektori szerződéseket kötött, helyiekből 1857-ben megszervezte a nagy jövő elé néző szenegáli lövészek katonai egységét, amely nagy segítségére volt az egyre növekvő területhódításokban. Megtanulta a helyi nyelveket, a helyi potentátok gyerekei számára pedig megszervezte a francia nyelv oktatását. Cserébe békét ígért a szülők fennhatósága alá tartozó közösségeknek. Ezért nevezték el az intézményt a köznapi nyelvben a „túszok iskolájának”. Kormány szinten a francia gyarmatpolitikában a gyökeres fordulat az 1870–71-es, poroszokkal vívott háború után megszülető harmadik köztársaság megszilárdulását követően, az 1880-as évtizedben következett be.

A harmadik köztársaságot megteremtő politikusok a gyarmati hódítást, az Európán kívüli terjeszkedést civilizációs küldetésnek tekintették. Ez az ideológia a francia forradalom egyetemes érvényű republikánus elveiben, az emberi jogok terjesztésében öltött testet. A terjesztésének – és az afrikai és ázsiai hódítások indokainak – legvilágosabb megfogalmazását Jules Ferry miniszterelnök és oktatási miniszter adta az 1885. július 28-i parlamenti vitában. Nem csupán gazdasági érdekekkel (alapanyagok megszerzése, piac az ipari termékek számára, tőkekihelyezés) indokolta a gyarmati hódítást, hanem az európai civilizációs modell exportjával is: „*A felsőbbrendű fajoknak nemcsak joga, de kötelessége is az alsóbbrendű fajok civilizálása*”³. Ezzel a véleményével egyáltalán nem volt egyedül. Olyan szellemóriás is hasonlóan gondolkodott, mint Victor Hugo, aki 1879. május 18-án, a rabszolgaság eltörlésének 30. évfordulóján elmondott beszédében kijelentette: „*El kell vinnünk Európát Afrikába, ahol a fehér ember feladata az, hogy a feketéből fehéret csináljon*”⁴. Ez ugyan még nem a 20. századi, a népek megsemmisítését célzó rasszizmus, de nem is csupán humanitárius vállalkozás. S hogy a küldetést mégis erőszak kísérte, az elsősorban nem a republikánusok idealizmusának köszönhető, hanem a végrehajtóknak, a hadseregnek, amely a poroszok elleni háborúban alaposan megtépázott tekintélyét akarta helyreállítani, valamint az anyagi hasznot mindenek fölé helyező vállalkozóknak. A gyarmati hódítást nemcsak a hódítók és a leigázottak közötti háborúk kísérték, hanem a terjeszkedő hatalmaknak a fegyveres összecsapás határát súroló konfliktusai is.

Az angolok és a franciák mellett az „afrikai torta” felosztásán ott voltak a németek és az olaszok is. A spanyolok és a portugálok is jelen voltak, és a belgák is a „magánvállalkozó” uralkodójuk, II. Lipót személyében. Őnekik nem volt komoly befolyásuk az eseményekre, inkább a nagyhatalmak közötti rivalizálás juttatta őket pozícióhoz, birtokhoz.

3 *Journal officiel de la République Française. Débats parlementaires*, 1885. július 28., p. 1668.

4 Hugo, Victor: *Discours sur l'Afrique*. In: *Oeuvres complètes. Actes et paroles. IV.*, Société d'éditions littéraires et artistiques, Paris, 1926, pp. 112–119.

A harmadik köztársaság első gyarmati hódítása Tunézia volt 1881-ben. Az országot kétszáz éve irányító husszenaita dinasztia uralkodói, a bejek, nyomban Algír elfoglalása után modernizációs folyamatot indítottak el, s a század második felében jelentős eredményeket értek el, különösen az oktatási rendszer és az infrastruktúra fejlesztésének a területén. Közben viszont az ország eladósodott a francia hitelezőknél. Ez fontos érvnek bizonyult a hódítás indoklásakor. Az országban ugyancsak nagy befolyással bíró britek szabad kezet biztosítottak a franciáknak, mivel Urabi pasa felkelésének a leverésével voltak elfoglalva Egyiptomban. A támogatás nélkül maradt olaszok pedig nem vállalták a konfliktust Franciaországgal. Párizs egy tunéziai–algériai határincidens kihasználva 1881 áprilisában katonákat küldött az országba, és protektorátusi szerződés aláírására kényszerítette az uralkodót, Szadok bejt. A tunéziai államot megtestesítő dinasztia a hivatalaival (pl. minisztertanács) a helyén maradt, ám a francia köztársaságot képviselő rezidens aláírása nélkül, különösen a külkapcsolatokat illetően, semmilyen döntést nem hozhatott. A francia uralom biztosított volt, de a protektorátusi státusz mégiscsak lehetővé tette új államigazgatási tapasztalatok megszerzését, ami segítette modern (európai) politikai kultúra kifejlődését. Erre a direkt irányítású gyarmat státusz (pl. Algéria) nem adott lehetőséget.

Franciaország célja a Szaharától délre elterülő régióban az volt, hogy megteremtse a meghódított területek földrajzi egységét. Ennek a hatalmas, sok kisebb-nagyobb királyságot, államképződményt magában foglaló területnek az 1880-as években elkezdett „pacifikálása” egészen a század végéig eltartott.

A leghosszabb és leghosszabb ideig tartó ellenállásnak a vezetője az „afrikai Napóleonnak” is nevezett Samori Touré (1833–1900) volt, aki katonai képességének köszönhetően létrehozta saját hadseregét, és 1880-ban megalakította a mai Mali, Guinea és Elefántcsontpart területén elterülő Wassoulon Birodalmat. (Egyébként a független Guinea első elnöke, Sekou Touré az ő dédunokája volt.) A frontális összecsapást kerülte, gerillataktikát alkalmazott. Közel negyvenezer fős, modern fegyverekkel is felszerelt hadseregét kisebb egységekre bontotta, amelyek szüntelenül zavarták a francia katonaság akcióit. 1898-ban foglyul ejtették, Gabonba száműzték, ahol két évvel később elhunyt.

A Dahomeyi Királyság (a mai Benin) egész területének a meghódítása, elfoglalása rövid ideig tartott (1892. április–november), ám annál véresebb volt. A királyság hadseregének mintegy háromezer fős női egysége rémületet keltett a francia katonákban. A minosok (fan nyelven „anyánk” a jelentése) halált megvető bátorsággal harcoltak, az ágyúk tüzének azonban csak ideig-óráig tudtak ellenállni.

Madagaszkár meghódítása viszont évekig eltartott. A *merina* etnikumból származó, modernizációs folyamatot elindító uralkodók hatalma a szigetország kétharmadára terjedt ki. A réunioni francia telepesek és a dinasztia által favorizált anglikán egyház térítő tevékenységét ellensúlyozni akaró katolikus missziók nyomására a párizsi kormány tizenötezer katonát küldött a szigetre, és kényszerítette az uralkodót, hogy protektorátusi szerződést írjon alá. III. Ranavalona királynő azonban vonakodott érvényt szerezni a szerződésben foglaltaknak. Ekkor a francia képviselőház nyomására Gallieni tábornok, a sziget kinevezett kormányzója erőszakhoz folyamodott: 1897-ben eltörölte a monarchiát, a királynőt Réunionra száműzte, Madagaszkárt pedig a párizsi

kormány utasításának megfelelően gyarmattá nyilvánította, majd elkezdte az ellenállás felszámolását.

A Kongó folyó környéki gyarmati hódítás nem járt komolyabb fegyveres konfliktussal. Az olasz származású katonatiszt–felfedező, Savorgnan de Brazza protektorátusi szerződést írt alá Makoko királlyal, amely francia fennhatóság alá helyezte Kongót és a mai Gabon egy részét. A francia képviselőház által 1882-ben ratifikált szerződés kiváltotta a térségben ugyancsak érdekelt németek (Togo, Kamerun) és portugálok (Angola) tiltakozását. Két évvel később az ellentétek rendezésére Bismarck javaslatára a nagyhatalmak konferenciát tartottak Berlinben. A tanácskozás eredményeként elismerték II. Lipót belga király magánbirtokát, a „Független Kongóállamot”. (1908-ban Belga Kongó néven a belga parlament fennhatósága alá került.) Párizs vele kötött olyan egyezményt, amely biztosította Franciaország jogait a Kongó folyó felső folyásának jobbparti területére (Francia Kongóra), valamint Gabonra. Ezzel észak-déli irányban létrejött a Mediterráneum és Kongó közötti területet magában foglaló afrikai francia gyarmatbirodalom egysége.

Egyiptomtól délre, Szudánban viszont a francia terv megvalósítása ütközött a brit érdekekkel. Hiába érkeztek – a Kitchener vezette brit egységet megelőzve – elsőként 1898 júliusában a Nílus-parti Fasodába (ma Kodok) Marchand kapitány csapatai, a francia trikolórt le kellett vonniuk, az erődöt pedig ki kellett üríteniük. A francia kormány döntött így, mert a súlyos belpolitikai válság (a Dreyfus-ügy) miatt nem merte megkockáztatni a háborút.

A franci–brit érdekszféra elhatárolása az 1904-ben aláírt „szívélyes megegyezéssel” történt meg. A britek Egyiptomban kaptak szabad kezet, a franciák pedig Marokkóban. Párizs, brit támogatással maga mögött, két európai háború kirobbanását súroló német–francia konfliktus (1904-ben és 1911-ben) és egy nemzetközi konferencia (Algesiras, 1906) után döntő befolyást tudott szerezni Marokkóban. Párizs a marokkói kivonulásáért Németországot Francia Egyenlítői Afrikában 250 ezer km² átadásával kárpótolta. Ezután került sor a francia–marokkói protektorátusi szerződés aláírására Fès-ben 1912. március 30-án. Novemberben Párizs megegyezett Madriddal: Marokkó északi része, 21 ezer km², a spanyolok birtokába került, Tanger pedig nemzetközi irányítás alá. A szerződések aláírása után lángba borult az ország. Az ellenállás utolsó fészket csak 1934-ben tudták felszámolni.

A gyarmati hódítást a szervezeti keretek már korábban elkezdődött kialakítása, stabilizálása és a területek gazdasági kiaknázása követte.

2. Közigazgatás, gazdaság és társadalom (1914–1939)

Miután a hódítások a 20. század végére befejeződtek, elkezdődött a közigazgatási struktúra kialakítása, s fokozott energiával folytatódott az elfoglalt területek gazdasági kiaknázása, „hasznosítása” (*mise en valeur*), valamint a „lelkek meghódítása”, a rendszer elfogadtatása, egyszóval a társadalom egészére kiterjedő gyarmati (függő) modernizáció.

1894-ben megalakult a Gyarmatügyi Minisztérium, a nagy adminisztratív egységek irányító és felügyelő szerve. Eddig ennek a feladatnak az ellátása több minisztériumhoz tartozott. Az új minisztérium Afrikában három nagy földrajzi-adminisztratív egységet hozott létre. Kettő föderatív szerveződés volt. Francia Nyugat-Afrika 1904-ben alakult, s magában foglalta Szenegált, Mauritániát, Francia Szudánt (ma Mali), Nigert, Guineát, Elefántcsontpartot, Dahomeyt (a mai Benin) és Felső-Voltát (ma Burkina Faso). Területe 4,5 millió km² volt, lakóinak a száma 1931-ben 15 millió fő. Központja, a kormányzó székhelye Dakar volt. Ebben a föderációban az első világháború után közvetett irányítási rendet alakítottak ki, az ún. törzsfőnöki rendszert (*chefferie*). A gyarmati hatóságok a körzetek élére az afrikaiak közül kiválasztott személyt (*chef*) állítottak, aki így állami hivatalnokká vált. Feladata az adó beszedése volt, de kisebb ügyekben bírói feladatot is ellátott. Az intézmény 1957-ig állt fenn.

1900-ban alakult meg Francia Egyenlítői Afrika, amely négy országot tömörített: Közép-Kongót (ma Kongói Köztársaság), Oubangui-Charit (ma Közép-afrikai Köztársaság), Gabont és Csádót. Ehhez az egyéghez csatolták földrajzi elhelyezkedésük miatt a két mandátumterületet, Togót és Kamerunt, de felügyeletük a Népszövetség hatáskörébe tartozott. A föderáció adminisztratív központja Brazzaville volt. Területe 2,7 millió km², lakóinak a száma alig haladta meg a 3 milliót. Ilyen hatalmas és gyéren lakott területnek az igazgatása szinte megoldhatatlan. A brazzaville-i kormányzó 1914-ben meg is jegyezte, hogy jó, ha a rábizott terület egyharmadát ellenőrizni tudja.

E két föderáció szervezeti struktúrájával volt azonos a közel 600 ezer km² kiterjedésű s mintegy 4 millió lakosú Madagaszkár, ám külön egységként kezelték.

A 3 millió km² kiterjedésű és 14 millió lakosú három Magreb-ország irányító, felügyelő szerve nem a Gyarmati Minisztérium volt. Algéria, Franciaország integráns részeként (eredetileg „tengerentúli három megye”) a Belügyminisztérium felügyelete alá tartozott. Élén a főkormányzó állt. Marokkó és Tunézia államiségát a protektorátusi szerződés elismerte, így felügyeleti szervük a Külügyminisztérium volt. Franciaországot a Párizsban kinevezett köztársasági rezidens képviselte. Gyakorlatilag ő irányította az országot. A protektorátusi szerződés értelmében a két ország lakói megőrizhették állampolgárságukat, viszont nem rendelkeztek a *citoyen*-t megillető politikai jogokkal. Ám nem is voltak „francia alattvalók”, mint Algéria és a három említett gyarmati egység afrikai lakosai, akiknek életét az ún. Bennszülött törvénykönyv szabályozta. Ez a rendkívül megalázó rendeletgyűjtemény (pl. engedély nélkül nem hagyhatták el a lakóhelyüket, egy európai feljelentette, de még fizikailag is bántalmazhatta, ha nem „illedelmesen” köszönt) kisebb módosításokkal a második világháború végéig érvényben maradt. Eddig az időpontig csak négy szenegáli város – Dakar, Saint-Louis, Gorée, Rufisque – lakói rendelkeztek *citoyen* státusszal, amelyet még a II. köztársaságtól kaptak 1848-ban. Ennek köszönhető, hogy 1914-ben parlamenti képviselővé választották a katolikus vallású vámtisztviselőt, Blaise Diagne-t. Ő volt az első afrikai képviselő a Bourbon Palotában. Sőt az első afrikai is, aki francia kormány tagja lett: 1931-ben a Laval-kormányban, a Gyarmati Minisztériumban töltötte be a helyettes államtitkári posztot.

Természetesen az afrikai gyarmatok francia származású lakói (2 millió fő, amelynek több mint a fele magrebi) rendelkeztek a politikai szabadságjogokkal, részt vehettek az

országos törvényhozó választásokon. Különösen aktívak voltak a gyarmat költségvetésének megvitatására a századfordulón létrehozott gazdasági bizottságokban.

Algéria, ahol 800 ezer francia, az összlakosság több mint 10%-a, élt ebben az esetben is kivételt képezett. Parlamenti képviselői aktív szerepet játszottak a birodalmi gyarmatpolitika formálásában, és befolyásuk döntő volt a legfranciább gyarmat politikai-gazdasági életének az alakításában.

Az afrikaiak is megszerezhették a teljes jogú francia állampolgárságot, ha lemondtak muszlim vagy a tradicionális szokásjogban gyökerező jogállásukról. Ezzel a lehetőséggel nagyon kevesen éltek. Francia Nyugat-Afrikában 1937-ben mindössze ketten voltak, akik így jutottak *citoyen* státuszhoz. Ugyanekkor Algériában a 8 millió algériaiból 7500 rendelkezett francia polgárjoggal.

A gyarmatok „hasznosításához” szükségessé vált az infrastruktúra megteremtése: a termékek szállításához szükséges utakat, vasutakat, illetve új kikötőket kellett építeni (Casablanca), a meglévőket (Algír, Dakar, Tunisz) pedig modernizálni. Nyugat-Afrikában a fő termékek a kaucsuk, a földimogyoró, a gyapot, a kávé, az értékes fafélések és az olajos növények voltak. A Magrebben pedig a gabona, a bor, a vasérc és a foszfát. A két világháború között a világon a második legtöbb foszfátot kitermelő ország Tunézia volt, őt követte Marokkó. Már az 1890-es években meg is épült az értékes alapanyagot Gafszából a sfax-i és a sousse-i kikötőbe szállító vasút. Vasúton jutott el Dakarba Francia Nyugat-Afrika legfontosabb exportterméke, a földimogyoró. A közbeszédben el is nevezték a vonalat „földimogyoró vasútnak”.

A legjelentősebb, de egyben a leghírhedtebb, a Brazzaville és a szenegáli Pointe Noire közötti, 510 km hosszú Kongó-Óceán vasút volt. Megépítése 1921-től 1934-ig tartott. A munkálatokban 130 ezer afrikai vett részt. Többségüket erőszakkal kényszerítették, mivel az alacsony népsűrűségű területen nem volt elég szabad munkaerő. Az embertelen munkakörülmények és az elégtelen táplálkozás miatt 17 ezren vesztették életüket. A gyarmatot fél éven keresztül beutazó André Gide „emberevő vonatnak” nevezte a készülő vasutat: „A brazzaville-i Óceán vasút mohón fogyasztja az emberi életet... egyrészt már útközben a szállítóhajókon, ahol nyilván nem oldották meg elég körültekintéssel az elhelyezés és főleg az élelmezés nehézségeit. A halálesetek száma a legborúlátóbb becsléseket is meghaladta. Hány embernek kell még meghalnia a gyarmat eljövendő jólétéért?”⁵ Hazatértekor az író külön beszámolót készített a vasútépítés körülményeiről, amelyet eljuttatott hajdani gimnáziumi osztálytársának, a szocialista Leon Blumnak, aki azt közzétette pártja lapjában, a *Populaire*-ben. Ezzel elérte, hogy a nemzetgyűlés is foglalkozzon az ügygel. Ígéretek elhangzottak a munkafeltételek javításáról, de érdemi változás nem történt.⁶

A vasúthálózat a legsűrűbb és a legfejlettebb a Magreb-országokban volt, ahol a gyarmati korszakban épült mintegy 8 ezer km vasútvonal fele, elsősorban a bor és a déligyümölcs, valamint az alfafű és a gabona kikötőkbe szállítására szolgált. Évi 17–19 millió

5 André Gide: *Kongói utazás*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1968, pp. 198–199.

6 2013-ban a *Franciaországi feketék egyesülete* nevű civil szervezet „emberiség elleni bűntett” vádjával beperelte a francia államot és a vasutat építő vállalatot, s kártérítést követel.

hektoliter bor termelésével Algéria a Mediterráneum egyik legnagyobb borexportőre volt.

A gazdasági világválság, amely Franciaországot 1931-ben kezdte sújtani, nem egyformán érintette a gyarmatokat. A világpiacon értékesített termékek ára és volumene csökkent ugyan, de a felesleget még el tudták helyezni a hatalmas gyarmati piacon. A kevésbé versenyképes francia termékeket (textília, acéláru) szintén el tudták helyezni a gyarmatokon, hála az állami kölcsönből finanszírozott infrastrukturális beruházásoknak. A válság éveiben növekedett az élelmiszerek és az adók ára, ami óriási gondot jelentett a hagyományos termékek begyűjtésével foglalkoztatott afrikaiak számára: mivel csökkent a termékek ára, az ő fizetésük is csökkent, amely gyakran arra sem volt elegendő, hogy befizessék az adót. Sokan elbujdostak a dzsungelben, másokkal az alultápláltság okozta betegség végzett. Sokan voltak, akik az éhségbe haltak bele. A krízisből való menekülés belső migrációt indított el, a túlélés reményében egyre nagyobb számban vándoroltak a városokba, a nagyobb településekre, pontosabban azok perifériájára, ahol megépítették a bádogvárosokat, a *bidonville*-eket. (A kifejezés először 1931-ben Tuniszban bukkant fel.) Az afrikaiaknál a szegénységet felváltotta a nyomor. Ez annak volt a következménye, hogy az addig szociális védőhálót biztosító tradicionális társadalom laza, ingatag struktúráját a válság tovább rombolta, szétesését visszafordíthatatlanná tette.

A válság arra is felhívta a figyelmet, hogy nem csupán „fogyasztani” kell a gyarmatokat, hanem fel kell mérni a lehetőségeket, a források állapotát, s a pillanatnyi krízishelyzeten túl a jövőre nézve tervszerű gazdaságpolitikát kell kialakítani. A gyarmatok csak így lesznek képesek kompetitív módon bekapcsolódni a világ gazdaságba. Ez a javaslat hangzott el a kontinentális és a tengerentúli Franciaország 1934-ben tartott gazdasági konferenciáján. A javasolt reformok egy valóban új birodalmi szemlélet megjelenésére utalnak. Maga a Birodalom elnevezés is ekkor, a 30-as évek elején vált általánossá, nem kis részben az 1931-ben euforikus légkörben megrendezett, az „év eseményének” beharangozott gyarmati kiállításnak köszönhetően.⁷ A konferencián komplex, az egész gyarmati gazdaságot, s nem csak az exportszektort érintő reformtervek hangzottak el, amelyek már nem „hasznosításról”, hanem fejlődésről beszéltek, sőt – s ez szinte forradalminak számított – iparosításról. Az elképzelések nem valósultak meg, elsősorban a gyarmati lobb ellenállása miatt. De az egyre feszültebbé váló nemzetközi helyzet (a spanyol polgárháború, Hitler egyre növekvő agresszivitása) sem kedvezett a mélyreható reformok megvalósításának.

Az 1936-os választásokon hatalomra jutott, a kommunistákat, szocialistákat és a radikálisokat tömörítő népfront arra vállalkozott, hogy megvédi a demokratikus politikai rendszert az egyre agresszívebb szélsőjobboldali, fasiszta erők támadásaival szemben. A gyarmatpolitikában nem ígért radikális változást, de szabadabb, demokratikusabb légkört teremtett, s ezzel kedvezett a gyarmati rendszer reformjáért küldő politikai erőknek.

⁷ *Le Temps*, 1931. január 6. A májustól novemberig tartó eseménynek több mint 4 millió látogatója volt.

A válság éveiben az afrikaiak bizalma megrendült a gyarmatosítók „civilizációs küldetésében”, pedig a „morális hódítást” sok politikus legalább olyan fontosnak tartotta, mint a katonait vagy a gyarmatok „hasznosítását”. Ilyen politikus volt a már említett Jules Ferry, aki oktatási miniszterként 1884-ben megteremtette Franciaországban az általános, kötelező, ingyenes és laikus alsófokú oktatási rendszert, amely különösen nagy hangsúlyt fektetett a francia nyelv és történelem tanítására. Ezt szerette volna megteremteni a gyarmatokon is. Az ehhez szükséges pénzt azonban sem ő, sem az utódai nem tudták biztosítani.

Algériában a telepések mereven ellenezték a helyi lakosok iskoláztatását. Attól tartottak, hogy a francia nyelv birtokában, az újságokat olvasva, „káros eszméket” ismernek meg. A hatóságoknak meg kellett küzdeniük a szülők ellenállásával is, nem preferálták a „hitetlenek” iskoláit, inkább a tradicionális vallási iskolába írták be a gyerekeiket. Az sem volt azonban ritka jelenség, hogy helyhiány miatt az európai gyerekek sem jártak iskolába.

A két világháború között javult a helyzet: 1937-ben az iskoláskorú algériai gyerekek 10%-a, 104 ezer fő járt iskolába. A franciául jól beszélők közül befogadtak a középiskolába is, 1935-ben 850-et (ebből 90 lány volt), az összes tanuló 10%-át. Algériai egyetemista még kevesebb volt. A gyarmat egyetlen egyetemét 1909-ben alapították Algírban. 1939-ben 1856 hallgatójából 89 volt algériai. Hozzájuk számíthatjuk még azt az 50–60 hallgatót, akik franciaországi egyetemeken tanultak.

Tunéziában és Marokkóban valamivel jobb volt a helyzet. Tunéziában különösen, ahol a helyi értelmiség képzése a protektorátus idejében is folytatódott az 1875-ben alapított Szadiki Kollégiumban. A két országban neves ősi iszlám egyetem működött (Fes-ben a Quaraouiyine, Tuniszban a Zitouna), de a modernitás szelleme nem hatolt be falai közé.

Francia Nyugat-Afrikában 1936-ban 53 ezren tanultak állami, s mintegy 10 ezren missziós iskolában. A helyzet a Francia Egyenlítői Afrikában volt a legrosszabb. Mindösszesen 6500-an tanultak állami iskolában, missziósban pedig közel 10 ezren.

Az iskolázottság Madagaszkáron volt a legmagasabb, 1931-ben az iskoláskorúak 33%-a folytatott alapfokú tanulmányokat a 904 állami iskolában. E magas arány több tényezőnek köszönhető. Egyrészt ebben a szigetországban az oktatási rendszer megszervezése már a gyarmatosítás előtt elkezdődött, 1876-ban az uralkodó elrendelte a gyerekek kötelező oktatását. Másrészt Gallieni kormányzó is a szíven viselte az oktatás ügyét. A francia mellett a hazai, malgas nyelv oktatását is elrendelte, s 1896-ban a francia mellett ezt is hivatalos nyelvvé tette. Továbbá a francia gyarmatok közül talán itt volt a legjelentősebb a keresztény misszionáriusok oktatási tevékenysége. 1894-ben a katolikus missziók iskoláinak 27 ezer tanulója volt, a protestánsokéknak pedig 130 ezer. Az utóbbiakat preferálta a dinasztia is, amely miután 1869-ben vallási toleranciát hirdetett, áttért a keresztény (protestáns) hitre. Protestáns misszionáriusok alkották meg a malgas ábécét, és az oktatást is ezen a nyelven folytatták. Az antiklerikális republikánus Gallieni, aki küldetésnek is tekintette az állami oktatás megszervezését, nem akadályozta a tevékenységüket.

Sor került néhány tanítóképző (Algír, Dakar), valamint beteggondozó képzők (ápolónő, szülésznő) alapítására is. 1934-ben a birodalomban mindössze 1004 orvos volt,

akik tulajdonképpen még az európaiakat sem tudták rendesen ellátni. Hozzájárultak viszont a malária, a tífusz, a tuberkulózis terjedésének a fékezéséhez. A birodalom nagyvárosaiban Pasteur Intézeteket létesítettek, ahol kutatásokat végeztek és oltóanyagot állítottak elő. A tuniszi Pasteur Intézet igazgatója, Charles Nicolle itt fejlesztette ki a tífusz ellenanyagát, amiért 1928-ban megkapta a Nobel-díjat.⁸

A „civilizációs küldetés” kétségtelen eredményei hozzájárultak az afrikaiak öntudatra ébredéséhez is. Az 1920-as években bukkantak fel azok a személyiségek, jelentek meg azon politikai szerveződések csírái, amelyek bírálták a gyarmati rendszert, s a 30-as években szervezetekké, pártokká alakultak s egyre radikálisabb követeléseket fogalmaztak meg.

3. A gyarmatosítás ellenes harc modern formáinak kialakulása és fejlődése (1914–1944)

A világháború mozgásba lendítette a gyarmati társadalmat, százezrek hagyták el lakóhelyüket s kerültek egy másik kontinensre, egy másik, addig el sem képzelt világba. A két afrikai föderációból 166 ezren harcoltak az európai frontokon, Észak-Afrikából 211 ezer főt mozgósítottak, Madagaszkárból pedig 46 ezret.⁹ A háborúban új technikai ismeretekre tettek szert, többségük itt látott először telefont, távírókat modern fegyvereket. Ekkor és itt jutottak először, zsold formájában, egyéni jövedelemhez, amit szabadon felhasználhattak. Ekkor találkoztak olyan modern eszmékkel, mint a liberalizmus, a szocializmus, a népek önrendelkezési joga stb.

A katonák mellett több mint 100 ezer afrikai jött dolgozni a franciaországi üzemekbe, s többségük az 1920-as években is ott maradt. Ezek az afrikaiak, katonák és munkások, Franciaországban egy, az otthonival teljesen ellentétes, egy merőben új, emberibb világgal találkoztak, ami szinte sokkolta őket. *„A városban, amikor felvilágosítást kértünk férfiaktól, nőktől, sőt gyerekektől, mind igyekeztek segíteni. S mikor szóba elegyedtünk velük, úgy szólítottak meg, hogy 'Ön' vagy 'Uram'. Azonnal szembeünt az algériai telepeselek és a francia nép magatartása közötti különbség”* – olvashatjuk az algériai nacionalista vezető, Messzali Hadzs (1898–1974) visszaemlékezéseiben.¹⁰

A párizsi 110 ezer fős francia gyarmati kolónia – algériaiak, malgasok, afrikaiak, vietnámiak, az antillaiak – nem csupán passzívan követte a politikai eseményeket, az írek, a szíriai drúzok felkelését, de aktívan reagált is rájuk. Részt vett a spanyol uralom ellen fellázadt marokkói rifek harcát támogató tüntetéseken. A felkelők Abdel Krim (1882–1963) vezetésével 1921-ben súlyos vereséget mértek a spanyol hadseregre, majd kikiáltották a Rif Köztársaságot, amely 1926-ig állt fenn. Ekkor is csak francia segítséggel tudták leverni a felkelőket. A Francia Kommunista Párt (FKP) országos sztrájkot

⁸ Az afrikai francia gyarmatokon folytatott oktatási tevékenységre ld. Bouche, Denise: *Histoire de la colonisation française*, 2. k. Fayard, Paris, 1991, pp. 254–265.

⁹ Soubier, Stéphane: *Les „races guerrières”, L'Histoire*, 2021. június, pp. 70–75.

¹⁰ Les mémoires de Messali Hadj, 1989–1938, J.-C. Lattès, Paris, 1982, p. 96.

szervezett a támogatásukra, képviselői pedig a parlamentben vették védelmükbe Abdel Krimet, háborúját igazságosnak tartották.

Párizs ekkor, az 1920-as években a születő gyarmatosításellenes nemzeti mozgalom, a harmadik világ fővárosa volt.¹¹ Az FKP segítette a gyarmati emigráció tevékenységét, a Gyarmatközi Unió nevű fórum létrehozásával laza szervezeti keretet biztosított számára, s finanszírozta *Paria* című lapját. Ezeknek a példányai eljutottak az afrikai gyarmatokra is. A párt támogatta, hogy néhány afrikai politikai aktivista – a szenegáli Lamine Senghor, az algériai Messzali Hadzs – eljusson a brüsszeli antiimperialista világkongresszusra 1927-ben. 1924-ben a párt jelöltjeként indult a parlamenti választásokon az algériai Abdelkader Hadzs Ali, aki 40 ezer szavazatot kapott, s csupán néhány száz hiányzott a megválasztásához. A párt támogatásával alakult meg 1926-ban a franciaországi üzemek magrebi munkásait tömörítő *Észak-afrikai Csillag* nevű szervezet.

Az Ázsiából, Afrikából jött munkások és diákok gazdag tapasztalatokra tettek szert a francia főváros pezsgő politikai és kulturális légkörében, megismerték a politikai harc modern formáit és módszereit. Követelései között megjelent a gyarmatok függetlensége is, amely azonban nem a mai nemzetközi jogi fogalmat jelentette számukra, hanem az alávetettség elutasítását. Küzdelmük középpontjában ekkor az egyenlőség követelése állt. Látták, tapasztalták, hogy Franciaországban az emberi jogok léte valóság, de csak a *citoyenek* számára. Ezért követelték az egyenlőséget, amelynek megvalósulása a szabadságot, az alattvalói lét megszűnését jelentené nekik. Ők így értelmezték 1789 hármasszavában gyökerező civilizációs küldetés republikanizmusát, vagy ahogyan nagyon gyakran nevezték, „a francia eszméket”. Még nem veszítették el teljesen a hitüket a civilizációs küldetésben, de szerintük ebben nem lehet helye a gyarmatosításnak, még ha az republikánus is. A republikánus gyarmatosítással a republikánus gyarmatosításellenességet állították szembe. Erről a *Guide du Dahomey* című lap 1920. december 11-i számában a háborút megjárt, francia állampolgársággal rendelkező szerkesztő, Dorothé Lima a következőket írta: „az emberi jogok hazája azért jött, hogy elhozza a civilizációt és felszabadítsa a dahomeyieket királyaik zsarnoksága alól.” Miután ez teljesült, már nem volt szükség a francia jelenlétre.

A két francia afrikai föderációban modernnek mondható politikai élet egyedül Szenegálban volt, különösen a népfront időszakban, 1936–1938 között. Olyan személyek tűntek fel, akik később jelentős szerepet játszottak az ország és a térség politikai életében. Közéjük tartozik Léopold Sédar Senghor (1906–2001), aki majd a független ország első államfője lesz. A Franciaországban diplomázott, s ott tanító francia állampolgár szereplése ekkor még nem politikai, hanem kulturális jellegű. Dakarban tartott előadást 1937. szeptember 10-én *A kultúra problémái Francia-Nyugat Afrikában* címmel. Az előadás az afrikai kulturális identitásról, a *negritude*-ről („négerség”) szólt. Felszólította az afrikaiakat, hogy őrizzék meg a kultúrájukat, ne hagyják, hogy háttérbe szoruljon a gyarmatosítókéval szemben. Az előadás politikai üzenete elég egyértelmű, bár a kulturális szférában nyilvánult meg. Nem kérdőjelezte meg a gyarmati

¹¹ Goebel, Michael: *Paris, capitale du tiers monde. Comment est née la révolution anticoloniale (1919–1939)*, La Découverte, Paris, 2017.

hatalmat, még csak erre utaló kifejezéseket sem használt. Sőt honfitársait a francia civilizáció eredményeinek az elsajátítására, az afrikai és a francia kultúra együttlésére, a két kultúra közötti közvetítésre szólította fel. Célként jelölte meg, hogy „*a nyugat-afrikai emberből politikailag francia állampolgárt csiszoljunk, de kulturálisan maradjon afrikai*”.¹² A beszéd egyáltalán nem forradalmi, de témája és annak kifejtése, értelmezése, szemantikája merőben új volt, s hozzájárult a szenegáli *citoyenek* politikai gondolkodásának a fejlődéséhez.

Még az évtized elején történt, hogy egy kulturális esemény politikai jelentőségre tett szert. 1921-ben egy francia állampolgárságú afrikai, a francia kongói gyarmati adminisztráció alkalmazottja, René Maran (1887–1964) *Batuala – igaz néger regény* című, Párizsban megjelent könyvét Goncourt-díjjal jutalmazták. A könyv nemcsak azzal váltott ki felháborodást, ahogyan egy afrikai népcsoport szenvedéseit, örömeit, a civilizációs sokk okozta megrázkódtatással járó kényszerű változást egy ember, „a nagyfőnök Batuala” életén keresztül leírta, hanem a civilizációs küldetésnek az *Előszó*-ban olvasható bírálatával is: „*Civilizáció, civilizáció, európaiak büszkesége... Hullákra építéd királyságodat. Bármit akarj, bármit csinálj, hazugságban úszol.*”¹³ Politikai üzenete súlyos (a könyvet a gyarmatokon be is tiltották, s a szerző elvesztette az állását), bár René Maran mindig hangsúlyozta, hogy nem a civilizációs küldetés eszméje ellen küzd, hanem éppen annak érdekében, mert ezt a nemes missziót sározzák be, torzítják el a gyarmatok hivatalnokai. A szerző sem a könyv megjelenését követően, sem később nem politizált, nem akart – ahogyan ő maga írta – „*kirakat-patrióta lenni*”.

A Magreb-térségben, Algériában és Tunéziában, a modern politikai élet elemei az első világháború után megjelentek, egy évtizeddel később pedig már kikristályosodtak, s az ország jövőjéről alkotott elképzeléseik elég világosan artikulálódtak. Három jól elkülöníthető irányzat jelent meg.

Az egyik, korán megnyilvánuló irányzatot asszimilációs republikanizmusnak nevezhetjük. Legmarkánsabb képviselője az algíri egyetemen gyógyszerész diplomát szerzett Ferhat Abbász (1899–1985) volt, aki hazája fejlődését, fennmaradását, amint az *Entente* (Egyetértés) című lapjában 1936 februárjában írta, csak mint francia tartományt (s nem gyarmatot!) tudta elképzelni. Ez csak akkor biztosítható, ha „*jövönket ebben az országban végérvényesen a francia nép jövőjéhez kötjük.*” Ez nem a totális francizációt jelentette, hanem azt, hogy az 1789-es forradalomban fogant demokratikus politikai kultúra teljes értékű *citoyenné* fogadná a muzulmánóságát megőrizni kívánó algériait is.

A másik irányzat az iszlámban gyökerezett. Képviselője az ulemák (az iszlám jog tudósai) egyesületének vezetője, Abdelhamid Ben Badisz (1889–1940) volt. Nyílt polémiában utasította el Ferhat Abbász álláspontját. Kijelentette, hogy a létező algériai nemzet nyelve, erkölce, vallása, etnikai eredete révén nagyon távol áll Franciaországtól. Éppen ezért nem akar francia provincia lenni, hiszen van hazája: Algéria, amely viszont lojális barátja Franciaországnak, és az is akar maradni. Elfogadta a demokratikus politikai rendszert, sőt követelte, hogy fogadja be az algériaiakat, biztosítsa számukra a

12 Senghor, Léopold Sédar: *Négritude et humanisme*, Seuil, Paris, 1964, p. 83.

13 Maran, René: *Batuala – igaz néger regény*, Mundus Novus Kft. Budapest, 2013, p. 18. A regény első magyar kiadása 1922-ben jelent meg Kosztolányi Dezső fordításában.

szabadságot és az egyenlőséget. Egy ilyen, az európai civilizáció, vagy mondhatjuk úgy is, hogy a „civilizációs küldetés” értékeit nem elutasító, azokat nem mérgező import-cikknek tekintő politikai iszlám irányzat az 1930-as években nemcsak a Magreb-térségben, hanem azon túl is egyedinek tekinthető.

A harmadik irányzat az 1936-ban pártot alapító kommunisták tevékenységéhez kötődik. A kommunisták politikai tényezővé a szociális konfliktusokban játszott szerepük miatt váltak. Sok algériai politikai szocializációja az általuk irányított szakszervezetekben történt meg.¹⁴ Kritikus időszakokban, az 1930-as években és a világháború alatt, politikájukban háttérbe szorult a szocialista perspektíva, s Algéria jövőjét a francia demokráciával szoros szövetségben képzelték el. Sőt, a világháború kirobbanásakor ők is a gyarmatok és Franciaország összefogását hangsúlyozták, elmentek odáig, hogy az algériaiakat „1789 gyermekeinek” nevezték.

1937-ben új párt jelent meg az algériai politikai életben, az Algériai Néppárt, amely a betiltott Észak-afrikai Csillagból alakult, s az „algériai nacionalizmus atyjának” is nevezett Meszali Hadzs vezetésével a legbefolyásosabb szervezetté vált az algériaiak körében. A nemzeti függetlenség következetes hirdetőjeként a társadalom minden rétegéhez szólt. Felvállalva az említett irányzatok legfontosabb elemeit (demokratikus szabadságjogok, iszlám identitás, szociális igazságosság) egyre inkább a populizmus jellegzetességeit öltötte magára.

Tunéziában nem volt ennyire tagolt a politikai tér. Az 1920-ban megalakult Alkotmányos Liberális Párt, röviden a Desztúr Párt¹⁵ az alkotmányos monarchia keretein belül megvalósuló demokratikus politikai rendszer megteremtését tűzte ki célul. A hatalom a tunéziaiak kezében lenne, de azt megosztanák az országban élő több mint 200 ezer európaival. A programot az uralkodó nem támogatta, a gyarmati hatalom pedig lehetlenné tette a párt működését. A párt új lendületet majd csak 1934-ben kapott, amikor vezetője a Párizsban diplomázott Habib Burgiba (1903–2000) lett. Vele új generáció lépett színre, amely a köztársasági államforma híve volt, vallási inspirációjú politikai-ideológiai elemeknek nem engedett teret, ami nem jelentette az iszlám megtagadását. Franciaország laikus köztársasági rendszerét tekintette mintának. A politikai küzdelemben nem habozott a tömegekhez fordulni: nagygyűléseket, tüntetéseket, sztrájkokat szervezett. A francia rezidens 1938-ban betiltotta a pártot, vezetőit pedig bebörtönözte.

Jellegzetessége a tunéziai politikatörténetnek az erős, önálló, pártoktól független nemzeti szakszervezet. Az első a tunéziai és a bizertai dokkmunkások sikeres sztrájkját követően 1925 januárjában alakult, de látva gyorsan növekvő befolyását a gyarmati hatalom betiltotta, vezetőit pedig száműzte vagy bebörtönözte. A későbbiekben többször jutott erre a sorsra, de mindig képes volt újjászerveződni, s a politikai élet (mindmáig!) egyik meghatározó szereplőjévé válni. Ez egyedi jelenség nemcsak a Magreb, hanem az egész arab világ történetében.

14 Gallissot, René: *La République française et les indigènes. Algérie colonisée, Algérie algérienne (1870–1962)*, Editions de l'Atelier, Paris, 2006, p. 112.

15 A Desztúr szó jelentése: alkotmány. A párt elnevezése utal az 1861-ben kihirdetett, de rövid életű, európai mintára készült alkotmányra.

A politikai álláspontok a két világháború közötti időszakban a legkevésbé Marokkóban artikulálódtak. Ugyanakkor pártcsírák már megjelentek, s nyilvánosságot kaptak olyan vélemények, amelyek a nemzeti mozgalmat a gyarmati korszakban majd mindvégig uraló, 1944 januárjában alakult Isztiklál Párt (a szó jelentése függetlenség) programjának központi elemei lesznek: az arab–iszlám civilizációban gyökerező, de a modern kor teremtette demokratikus szabadságjogokat is elfogadó, évszázados léttel legitimált önálló marokkói államiság.

Franciaország katasztrofális veresége a gyarmatokon nem váltott ki franciaellenes megmozdulásokat. Elindított viszont valamit a gondolkodásban, amely a háború folyamán tovább erősödött. A francia gyarmatosítók ezután már nem tűntek olyan félelmetesnek, hiszen amit addig alkottak, az pillanatok alatt összeomlott, a félelemre alapozott hatalmuk szertefoszlott, *„Dunkerque-nél elnyelte a tenger”* – olvashatjuk egy korabeli tunéziai röplapon.

Föléledt viszont a német szimpátia, különösen Marokkóban. Ez azonban gyorsan alábbhagyott, mert az uralkodó franciabarát maradt. Még a németek által megszállt Tunéziában (1942. november–1943. április) sem tudott gyökeret eresztetni, pedig az Új Desztúr Párt fiatal tagjai és a vezetőségből is néhányan (akiket a megszállók kiengedtek a börtönből) hajlottak a kollaborációra. Burgiba már 1942 augusztusában, a börtönből kijutatott levelében figyelmeztette őket: *„Németország nem fogja megnyerni a háborút, nem nyerheti meg, az idő ellene dolgozik, és szükségképpen szét fogják zúzni”*.¹⁶ Felszólította a párt vezetőit, hogy lépjenek kapcsolatba a gaulle-istákkal és az angol-szászokkal, mert a lényeg az, hogy a győztesek táborában legyünk. A háború kirobbanása előtt kifejtett német és olasz propaganda nem volt hatásos, némi sikert csak a Közel-Keleten ért el, az afrikai gyarmatokon nem. Berlin Kamerunban a német, Róma pedig Tunéziában az olasz kolóniára támaszkodva próbálkozott híveket szerezni, de eredménytelenül. Hitler az 1940. június 22-i fegyverszünet után inkább visszafogta a nacionalistákat, semmilyen franciaellenes cselekedetre nem ösztönözte őket, hiszen a Vichy-rendszer kollaborált vele.

A gyarmatokon Pétain „nemzeti forradalma” az európaiak körében népszerű volt, köztársaságellenes, antiszemita (az algériai zsidókat megfosztotta francia állampolgárságuktól, amit 1870-ben kaptak meg) és antikommunista (népfrontellenes) politikájában biztosítékát látták annak, hogy a helyzet nem változik. A marsall német kollaborációját azonban nem nézték jó szemmel, de egyáltalán nem voltak mentesek az angolfóbiától sem.

A gyarmatok népe, az „alattvalók” számára is úgy tűnt, hogy semmi sem változik. A hatalom felső szintjére eljutatott bizalmas jelentések szerint általánosan elterjedt vélemény, hogy a „nemzeti forradalom” csak címke, alatta a régi mentalitás bújik meg. Sok afrikai a szomszédos angol gyarmatokra szökött át, ahol szabadabban élhetett, munkát is vállalhatott, s azért bért is kapott.

Az összeomláskor a politikai és katonai vezetés elvetette azt a lehetőséget, hogy a gyarmatokra vonuljanak vissza és onnan folytassák a harcot. Kivétel volt de Gaulle

¹⁶ Bourguiba, Habib: *La Tunisie et la France*, Juillard, Paris, 1954, pp. 178–179.

tábornok, aki még a fegyverszünet aláírása előtt Londonba távozott, és 1940. június 18-án meghirdette az ellenállást. A gyarmatok kormányzói közül a csádi, guyanai származású Félix Eboué augusztus 26-án de Gaulle-t választotta. Példáját napokon belül követte a többi egyenlítő-afrikai francia gyarmat is. Nyugat-Afrika viszont a katonai fenyegetés (1940. szeptemberi angol-szabad francia demonstráció Dakarnál) után sem csatlakozott a Londonban élő tábornokhoz. Ez csak azután történt meg, hogy 1942. november 8-án amerikai angol-szabad francia demonstráció Dakarnál angol csapatok szálltak partra (Fáklya hadművelet) Marokkóban és Algériában.

A partraszállás után hónapokig tartó politikai csatározások következtek: ki legyen az újjáépülő Franciaország politikai és katonai vezetője? Giraud-e, az amerikaiak embere, akit a német fogságból történt kalandos szökése után ők szállítottak titokban Algírba. Vagy inkább az akkor még kevésbé ismert, s inkább az angolok bábjának tartott de Gaulle, aki viszont kitartóan – s végül is sikeresen – védte Franciaország és a birodalom érdekeit Roosevelttel és Churchill-lel szemben. 1943. november 6-án, miután a politikailag egyébként teljesen alkalmatlan Giraud lemondott társelnöki posztjáról, de Gaulle lett az 1943. június 3-án alakult Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság egyedüli elnöke. Ekkor már a gyarmatok lakosságából toborzott hadsereg részvétele a tengelyhatalmak elleni háborúban jelentős és elismert volt.

A gyarmati katonák részvétele a második világháborúban nagyobb jelentőségű volt, mint az elsőben. 1943 és 1945 között több mint félmillió afrikait mozgósítottak évetettek harcba. Az észak-afrikaiak voltak a legtöbben: 170 ezer európai és 230 ezer arab-berber. (A 2006-ban készült *Indigènes* című film állít nekik emléket, bemutatva a hadseregben tapasztalt diszkriminációt, de a politikai öntudatra ébredést és a vele születő reményt is.) Nemcsak Franciaország, hanem Európa felszabadításából is kivették részüket. Nem nagyon túlzott Gaston Monerville-nek, a világháború után fontos tisztségeket betöltő (pl. 1959 és 1964 között a Szenátus elnöke) politikusnak azon kijelentése, hogy Franciaország a birodalom nélkül csak egy felszabadított ország lett volna, de hála katonáinak, győztes ország lett.

Az amerikai politikusok, köztük Roosevelt elnöknek a gyarmattellenes, a kis és nagy népekre egyaránt érvényes önrendelkezési jogáról tett nyilatkozatai és az Atlanti Charta (1941. augusztus 15.) rendkívüli hatást gyakoroltak a gyarmatok nacionalista politikusaira. Szó szerint rájuk hivatkozott Burgiba, a marokkói Isztiklál Párt és Ferhat Abbász is. Az algériai politikus ekkorra már szakított asszimilációs republikanizmusával (de nem a köztársasági eszmével!) és az 1943 februárjában szerkesztett, az *Algériai nép kiáltványa* című program-dokumentumban a megújult antikolonialista és antiimperialista Franciaországgal föderációban lévő önálló algériai köztársaság megalakítását követelte. Arra is figyelmeztetett, hogy a hitlerizmus széttúzásával Európának is meg kell újulnia, változtatnia kell a gyarmati népekkel szembeni magatartásán.

De Gaulle is érezte a változás szükségességét, amit több döntése is megerősített: eltörölte a Belső Törvénykönyvet, 60 ezer algériai pedig megkapta a teljes értékű francia állampolgárságot. Függetlenségről azonban hallani sem akart. Az 1944. január 30. és február 8. között Brazaville-ben tartott konferencián, ahol csak a kormányzók és a hivatalnokok vettek részt, csupán a közügyekben való szélesebb részvételt ígérte az

afrikaiak számára. Kizárta viszont „*az autonómia minden gondolatát, a francia birodalom kívüli fejlődés mindenfajta lehetőségét. Az önkormányzatnak akár a távoli jövőben történő létrehozása is kerüendő*”.¹⁷

A világháborút követő gyorsan zajló geopolitikai átalakulások, mindenekelőtt a harmadik világ felemelkedése elkerülhetetlenül napirendre tűzték a gyarmatok függetlenné válását.

4. A birodalom felbomlása, a független államok megalakulása

A fasizmus szétzúzása után születő új világ ígérete nagy reményeket keltett a gyarmati népek körében. Ám ezek a remények nagyon gyorsan szertefoszlottak, s a döbbenet és kiábrándulás lett úrrá sokakban.

Algéria nagyvárosaiban május 8-án tömegek ünnepelték a fasizmus felett aratott győzelmet. A felvonuláson a nemzeti függetlenséget követelő nacionalisták összecsaptak a rendfenntartó erőkkel. Az incidens napokig tartó fegyveres felkelésbe torkollott az ország keleti részében. Leverésében 10 ezer katona és a légielő vett részt. A halottak száma több tízezerre tehető. Az algériai társadalom valóságos traumát élt át, a félelem és az elfojtott gyűlölet telepedett rá. Sok nacionalista fejében ekkor gyökeresedett meg az a gondolat, hogy a nemzeti felszabaduláshoz egyetlen út vezet, a fegyveres felkelés.

Hasonló brutalitással verték le 1945 őszén a kameruni vasutasok sztrájkját, Guineában pedig a választási csalások körül kirobbant lázongásokat. Ugyanez történt Madagaszkáron, ahol 1947-ben felkelés tört ki. A francia szuverenitás Vietnámban történő helyreállításának „eredménye” közismert: 1954-ig tartó, vereséggel végződő háború.

Az 1946 novemberében második nekifutásra népszavazással szentesített alkotmány, a IV. köztársaság alapító okirata, viszonylag széles beleszólást biztosított az afrikaiak számára nemcsak országuk, hanem Franciaország közügyeinek az intézésébe is, mivel képviselőket küldhettek a párizsi nemzetgyűlésbe. Az új alkotmány szerint Franciaország és a tengerentúli nemzetek és népek alkotják a Francia Uniót, amelyben mindenkinek azonosak a jogai. (A gyarmat szót törölték a politikai szótárból, a Gyarmatügyi Minisztérium neve Tengerentúli Minisztérium lett.) Franciaország magára vállalja, hogy a gyarmatokat elvezeti az öngazgatás szabadságához. A függetlenséghez vezető legális út lehetőségét az alkotmány csak a társult területeknek (az ENSZ gyámsága alá került Togo és Kamerun), illetve a társult államoknak (a protektorátusok) adta meg. Minden afrikai megkapta a francia állampolgárságot, de nem a *citoyen* státusszal járó jogokat. Részt vehettek a választásokon, de külön a teljes jogú francia állampolgárok és az afrikaiak. Így az általános választójog nem érvényesült.

A Francia Unió tengerentúli alkotórészei élére Párizs nevezte ki a kormányzót, aki a minisztertanácsnak volt felelős. A területek lakosai választhattak egy helyi gyűlést,

¹⁷ Idézi: Yacono, Xavier: *Les étapes de la décolonisation française*, PUF, Paris, 1971, p. 58.

„parlamentet”, amelynek azonban csak véleménynyilvánítási joga volt s nem döntési joga.

Algéria helyzetét, mivel Franciaország szerves része volt, az 1947-ben elfogadott ún. szerves alaptörvény rendezte. Itt is két kollégiumos (60–60 fő) választási rendszer működött. Az országban a franciaországi törvények voltak érvényesek, ám azok alkalmazásához az algériai gyűlés kétharmados többsége kellett. Ezt viszont az első kollégiumnak az európai telepeseket képviselő többsége rendre megakadályozta. A függetlenséghez vezető út teljesen kizárt volt. Ennek ellenére az algériai pártok az 1954-ben kirobbant felkelésig – sőt némelyek még egy ideig azután is – a törvényes keretek között küzdöttek az algériai gyűlésben és a francia parlamentben a demokrácia elmélyítéséért és az önálló algériai állam megteremtéséért. Ez a szélmalomharca emlékeztető küzdelem kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy a nemzeti mozgalom politikusai tapasztalatokat szerezzenek a modern parlamenti vitakultúrából.

Az algériaiak érdekeit három, a társadalomban jól beágyazott párt képviselte és jeleltette meg. Ferhat Abbász Algériai Kiáltvány Demokratikus Uniója (UDMA) az 1943-as Kiáltványon alapuló, az európaiak számára is nyitva álló, a muzulmán vallást tiszteletben tartó laikus párt volt. Ideálja a demokratikus és szociális köztársaság, amelynek szilárd alapja az algériai muzulmán *citoyen*.¹⁸

A másik nacionalista párt, a háború után sem legalizált PPA helyébe lépő Demokratikus Szabadságjogok Diadaláért (MTLD) párt programjában túlhangsúlyozott szerep jutott Algéria arab–muzulmán jellegének. Ez a tulajdonképpen etnicista megközelítés kizárta az európaiakat, sőt még a kabilokat is az algériai nemzetből. A párt permanens krízisben volt, állandó harc folyt a gyarmati legalitást elfogadó elektoralisták és a fegyveres felkelést kizárólagos megoldásnak tartó radikálisok között. Mindezt még tetézte Messzali Hadzs diktatórikus vezetési stílusa.¹⁹

A harmadik párt, az AKP az ország valamennyi problémájának megoldását 1947-ig, a kommunisták kormányzati szerepvállalásáig, valójában a megújuló, demokratikus, antikolonialista Franciaországra, konkrétan az FKP-ra bízta. Az önálló algériai állam megteremtéséért küzdő nacionalistákat „szakadároknak”, a köztársaság ellenségeinek nevezte. A párt álláspontja az évtized végére megváltozott. Programjában ezután a fő helyen szerepelt a saját parlamenttel bíró önálló algériai állam. A nacionalistákkal szembeni korábbi magatartása, valamint a külpolitikai kérdésekben (pl. Palesztina ügye) Moszkvát követő álláspontja miatt minden jó szándéka ellenére sem sikerült integrálódnia a nemzeti mozgalomba.²⁰

Az UDMA és az AKP a társult állam státuszának megszerzésén keresztül kívánt eljutni az önálló algériai állam megteremtéséig. Az MTLD elutasította ezt a megoldást,

18 Rahal, Malika: *L'UDMA et les Udmistes. Contribution à l'histoire du nationalisme algérien*, Editions Barzakh, Alger, 2017, pp. 198–199.

19 Tengour, Ouanassa Siari: 1945–1962: vers l'indépendance. In: Bouchène, Abderrahmane–Peyroulou, Jean–Pierre–Tengour, Ouanassa Siari–Thénault, Sylvie (szerk.): *Histoire de l'Algérie coloniale 1830–1962*, La Découverte, Paris, 2014, pp. 474–475.

20 Ruscio, Alain: *Les communistes et l'Algérie*, La Découverte, Paris, 2014. Ld. még az AKP lapját *Liberté*, 1952. február 28.

mert álláspontja szerint csak egy szuverén algériai nemzetgyűlés dönthet Algériai jövőjéről. Vagyis előbb Franciaországnak el kell ismernie Algéria függetlenségét, s csak ezután lehet tárgyalni a két ország kapcsolatáról.

Tunéziában az 1946-ban alakult nemzeti szakszervezet, az UGTT vállalt nagyobb politikai szerepet. A dolgozók társadalmi-politikai helyzete kényszerítette ki ezt a magatartást, mert –mint hangoztatták – a szociális célkitűzéseiket csak a gyarmati rendszer lerombolásából születő független Tunéziában tudják megvalósítani. A Desztúr Párt és az UGTT is első lépésként a belső autonómiát szerette volna megvalósítani, amely elől a francia kormány egészen 1954 nyaráig elzárkózott.

Marokkóban a világháború után az Egyesült Államok szimpátiáját is élvező Mohamed ben Juszej szultán állt a nemzeti mozgalom élére, köréje tömörült az Isztiklál Párt vezetésével minden nacionalista. A francia főrezidens ekkor az uralkodóval szemben fegyveres fellépést is kilátásba helyező konzervatív berber törzsi vezetőkre támaszkodva elérte, hogy a túlságosan világi problémák foglalkozásával vádolt Mohamed ben Juszej külföldre, gyakorlatilag száműzetésbe távozzon (Madagaszkár). Távozása másnapján, 1953. augusztus 21-én fegyveres akciók sorozata vette kezdetét, a merényletek és a városi, majd vidéki gerillatevékenység a szultán visszatéréséig, 1955. november 16-ig, nem szűnt meg.

A szubszaharai Afrikában is megrendült a gyarmati rendszer, a frankofón politikai elit radikalizálódott, és mélyreható reformokat követelt. A francia nemzetgyűlés afrikai képviselői az elefántcsontparti Félix Houphouet-Boigny javaslatára 1946 szeptemberében területközi párt megalapítását kezdeményezték. Felhívásukra Francia Nyugat- és Egyenlítői-Afrika szakszervezeti és egyéb, pl. kulturális szervezeteinek a küldöttei megalakították az Afrikai Demokratikus Tömörülést (RDA). Valójában nem pártszervezet volt ez, hanem egy széles tömegmozgalom, amely minden társadalmi réteg, népcsoport, ország egyesítésére jött létre. Feladatának nem a függetlenség kivívását tartotta, hanem a gyarmati kizsákmányolás elleni harcot, amelyet a Francia Unión belül kívánt folytatni, szövetségben a francia demokratikus erőkkel. Az FKP – ekkor még kormánypártként – nyíltan is szövetségese és támogatója volt az RDA-nak, amelynek novemberben megválasztott képviselői az FKP parlamenti frakciójában foglaltak helyet. (Az FKP 1942 és 1945 között több száz marxista tanulókört szervezett Nyugat-Afrikában, ezért volt befolyása a születő politikai formációra.) Két szenegáli képviselő, Lamin Guèye és Leopold Senghor, akik már az alkuló kongresszuson sem vettek részt, a szocialista párt frakcióját választották. Az RDA-FKP együttműködés mindössze néhány évig tartott. A francia hatóságok az 1950. januári elefántcsontparti tömegdemonstrációk leverése után kommunista propaganda terjesztésének vádjával egész Francia-Afrikában gyülekezési tilalmat rendeltek el az RDA szervezetei számára, több száz tagját pedig bebörtönözték. Az RDA ekkor szakított az FKP-val. Houphouet-Boigny, akit parlamenti mandátuma mentett meg a börtöntől, kijelentette, hogy az RDA tisztán afrikai párt kíván lenni, lojális támogatója lesz a francia kormánynak, s vele szövetségben akarja felépíteni a virágzó Afrikát.²¹

21 Sík Endre: *Fekete-Afrika története*, IV. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1973, p. 206.

A gyarmatbirodalom bomlását külső, nemzetközi tényezők is erősítették. A bandungi konferencián (1955. április 18–26.) elkezdett formálódni a kétpólusú világrendszert elutasító, önálló politikai szerepet vállalni kívánó el nem kötelezett mozgalom. (Az 1950-es évek első felében vált általánossá a közbeszédben 1952-ben felbukkanó „harmadik világ” és a „dekolonizáció” kifejezés.) Moszkva is az SZKP 20. kongresszusán (1956. február) szentesített globális politikai stratégia keretében „természetes szövetségesnek” nevezte a korábban még az „imperializmus lakájának” bélyegzett gyarmati függetlenségi mozgalmakat, és minden módon egyre aktívabban támogatta őket.

Washingtonban is mind több bíráló hangzott el a francia gyarmatpolitikáról, korszerűtlennek, merevnek tartották, s éppen a kommunista térhódítás visszaszorítása érdekében bátrabb, mélyrehatóbb reformok meghozataláról igyekeztek meggyőzni Párizst.

A gyarmatbirodalom a legsúlyosabb csapást Indokínában szenvedte el: 1954. május 7-én Dien Bien Phunál a vietnami csapatok kapitulációra kényszerítették a francia hadsereget. A csata Ferhat Abbász szavaival élve „*a gyarmati népek Valmyja volt*”. Az MTLD fiatal tagjai, akik a radikális módszereknek már az 1945. májusi megtorlás óta hívei voltak, ennek a vereségnek a hatására alakították meg a Nemzeti Felszabadítási Frontot (FLN), és robbantották ki a felkelést 1954. november 1-jén. Az elszigetelt akciók 1955 nyarára a keleti országrészben már tömegek részvételével történő, háborúra emlékeztető fegyveres konfliktussá váltak. Ettől kezdve a francia kül- és belpolitikát már az Algériában történtek határozták meg. Az 1956. januári választások után alakult szocialista vezetésű kormány márciusban elismerte Tunézia és Marokkó függetlenségét, az afrikai föderációkban pedig nagyon jelentős reformokat vezetett be. Tunéziában eltörlték a monarchiát, és 1957-ben kikiáltották a köztársaságot. Marokkó viszont alkotmányos monarchia lett.

Az 1956 februárjában elfogadott ún. kerettörvény minden 21. életévét betöltött férfi és nő számára biztosította az általános választójogot, egységes (egykollégiumos) választási rendszert vezetett be, és lehetővé tette, hogy az egyes gyarmatokon területi kormányok alakuljanak. A gyarmatokon lelkesedéssel üdvözölték a törvényt, amely nem zárta ki a függetlenséghez való eljutást sem. Az 1957 márciusában megtartott választások nagy győztese az RDA volt, 476 mandátumból 236-ot szerzett meg, s öt országban (Elefántcsontpart, Szudán, Guinea, Felső-Volta, Csád) alakíthatott kormányt. Szenegálban és Gabonban Léopold Senghor Afrikai Konvenció nevű föderalista pártja győzött.

Algériában a kormány minden reformkezdeményezése megbukott, mivel az FLN, amelynek vezetését ekkor már elfogadta a nemzeti mozgalom valamennyi pártja és szervezete, a tárgyalások megkezdésének előfeltételeként az algériai nép önrendelkezési jogának elismerését szabta meg. Erre viszont az Algériát továbbra is Franciaország szerves részének tekintő kormány nem volt hajlandó. Inkább még vállalt egy kudarcra végződő, a fő szövetséges Egyesült Államok által is elítélt háborút 1956 októberében az FLN-t nyíltan támogató pánarab nacionalista Nasszer Egyiptomja ellen. Ez a háborús politika azonban olyan súlyos válságot idézett elő, amely a IV. köztársaság bukását okozta 1958 májusában.²²

²² Az algériai háborúra ld. J. Nagy László: *Az algériai háború*, Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010.

Hatalomra az „Ellenállás hőse”, a nemzetgyűlésben a képviselők óriási többségének a szavazatával legitimált Charles de Gaulle tábornok került, aki teljesen átalakította a köztársaság politikai rendszerét. Az 1958 szeptemberében népszavazással szentesített, az V. köztársaságot megalapító alkotmány létrehozta a Franciaország és gyarmatai alkotta Közösséget, amelynek tagságát egyedül a függetlenséget választó Guinea utasított el. Hamarosan egyre több gyarmat kívánt erre az útra lépni. De Gaulle még próbálkozott a Közösség megreformálásával, de hiába. 1960. június-augusztusban hét nyugat-afrikai ország választotta a függetlenséget: Szenegál, Szudán (Mali), Elefántcsontpart, Dahomey (Benin), Felső-Volta (Burkina Faso), Niger, Mauritánia. Novemberben négy egyenlítő-afrikai ország – Gabon, Kongó, Oubangui-Chari (Közép-Afrikai Köztársaság) és Csád – lépett erre az útra, majd Madagaszkár is. Ezzel a Közösség megszűnt. A francia felügyelet alatt lévő ENSZ gyámsági terület, Togo és Kamerun, szintén 1960-ban proklamálta függetlenségét. A „civilizációs küldetés” örökségeként valamennyi országban a köztársasági államformát kialakítására vállalkoztak.

Algériában eközben változatlan hevességgel folyt a háború az olykor az 500 ezer főt is elérő francia haderő és az alig 40 ezer főnyi felkelő sereg között. A lakosság és a franciaországi algériai emigráció azonban többször is határozottan kinyilvánította elkötelezettségét (tömegtüntetések a nagyvárosokban 1960–61-ben) az FLN és a függetlenség mellett. Így tett a közösség is: az ENSZ-közgyűlés 1960. december 19-én elismerte „*az Igériai nép jogát az önrendelkezésre és a függetlenségre*”. Az algériai franciák azonban nem akartak változtatni a status quón, s erről de Gaulle sem tudta őket meggyőzni. Szélsőséges álláspontjuk támogatásra talált a felső tisztkarban is. Néhány tábornok puccsot is megkísérelt de Gaulle és a köztársaság ellen 1961 áprilisában. A háború, amelyet még mindig, sőt hivatalosan 1999-ig, „rendfenntartásnak” neveztek, egyre elviselhetlenebb teherként nehezedett a lakosságra, de akadályozta a tábornok-elnök ambiciózus külpolitikai céljainak megvalósítását is: Franciaország nagyhatalmi pozíciójának visszaszerzését, aktív és önálló Európa-politika folytatását. A konfliktus erodálta Franciaországnak a gyarmatain kivívott megbecsülését, s nem utolsósorban megakadályozta, hogy a francia gazdaság a dinamikus fejlődéséhez szükséges kőolajhoz hozzájusson.

De Gaulle mindig hangsúlyozta, hogy ő a realitásokkal számot vető államférfi, s a gyarmatokkal kapcsolatos politikai cselekvését is ez vezérli. Bár, jegyezte meg nyíltan és őszintén, „*nagy erkölcsi megpróbáltatás számomra az ottani (ti. a gyarmatokon – JNL) hatalmunk átadása, zászlónk levonása, a Történelem egyik fejezetének a lezárása*”. A megváltozott világ realitása azt követeli, hogy „*bármilyen lehangoltan is, de tudomásul vettük, hogy uralmunk fenntartása a bennünket el nem fogadó népek felett olyan kockázat, amellyel semmit sem nyerünk, de amellyel mindent elveszítünk*”.²³

Az FLN-nel 1960-ban elkezdett tárgyalások 1962. március 18-án az Evianban aláírt szerződésekkel vetettek véget a háborúnak, és elismerték a „legfranciább” gyarmat függetlenségét. A második francia gyarmatbirodalom ott ért véget, ahol megteremtése elkezdődött: Algériában. A kapcsolatok azonban továbbra is, minden vita és feszültség

23 Charles de Gaulle: *A reménység emlékiratai*, Gradus ad Parnassum, Szeged, 2003, p. 33–34.

ellenére, szorosak maradtak. Jónéhány évig ez gyakorlatilag Algéria anyagi és kulturális támogatását jelentette, 1965-ig Franciaország biztosította az ország költségvetésének a felét, és 1962 végétől több mint 15 ezer francia szakember segítette a fiatal államot adminisztratív, de főleg kulturális–oktatási infrastruktúrájának a megteremtésében. De Gaulle a fiatal, fejlődő államok megsegítésének egyik leghatározottabb szószólójaként ugyanilyen nagyvonalú volt a többi volt gyarmattal is. Nem véletlen, hogy a *Jeune Afrique* című hetilap a tábornok–elnököt nevezte 1963-ban a „harmadik világ legjobb barátjának”. Így akarta megalapozni a későbbi gyümölcsöző együttműködést? Vagy a „civilizációs küldetés” született újjá a segítségnyújtásban?

Válogatott irodalom:

- BOAHEN, Adu (szerk.): *Histoire générale de l'Afrique VII. L'Afrique sous domination coloniale, 1880-1935*, Éditions UNESCO, Paris, 1987
- BOUCHE, Denise: *Histoire de la colonisation française*. 2. k., Fayard, Paris, 1991
- COQUERY-VIDROVITCH, Catherine–AGERON, Charles-Robert: *Histoire de la France coloniale. III. k. Le déclin 1931 à nos jours*, Armand Colin, Paris, 1991
- FAGE, J. D.–TORDOFF, W.: *Afrika története*. Osiris, Budapest, 2004
- J. NAGY László: *A Magreb országok története a XX. században*. JATEPress, Szeged, 2014
- MAZRUI, Ali A. (szerk.): *Histoire générale de l'Afrique VIII. L'Afrique depuis 1935*, Éditions UNESCO, Paris, 1998
- SÍK Endre: *Fekete-Afrika története*. IV. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1973
- THOBIE, Jacques–MEYNIER, Gilbert: *Histoire de la France coloniale. II. L'apogée 1871–1931*, Armand Colin, Paris, 1991

**TÖBBOLDALÚ
EGYÜTTMŰKÖDÉSEK**

AZ ÉSZAK-DÉL PROBLÉMA LECSAPÓDÁSA A FÖLDKÖZI-TENGER TÉRSÉGÉBEN: AZ UNIÓ A MEDITERRÁNEUMÉRT

1. Az Unió a Mediterráneumért létrejötte és célkitűzései

Az Unió a Mediterráneumért (UM) létrehozása Európa részéről a legutolsó erőfeszítést jelentette arra, hogy új, hatékony és állandó politikai keretet biztosítson a mediterrán térség kormányközi kapcsolatai számára. Közvetlen előzményeire, az Európai Gazdasági Közösség mediterrán politikájára, az Európai Unió (EU) által elindított barcelonai folyamatra (1995) és az európai szomszédságpolitikára (2004) itt és most terjedelmi okokból nincs mód kitérni, s különben is az érdeklődőknek kiváló magyar nyelvű elemzések állnak a rendelkezésükre.² Azt azonban meg kell jegyezni, hogy egyesek szerint ezek a kezdeményezések a legjobb esetben is csak félsikert hoztak és nem váltották be a hozzájuk fűzött előzetes reményeket.

Az UM eredetileg a francia diplomácia és Nicolas Sarkozy köztársasági elnök *önálló kezdeményezése* volt. A hazája nagyobb mediterrán térségbeli szerepére törekvő Sarkozy a 2007-es hivatalba lépésekor hangsúlyozta, hogy a barcelonai folyamat nem eléggé hatékony, s mivel ezzel más államok is egyetértettek, a kezdeti fenntartások ellenére a javaslat elfogadásra került. Igaz, a végeredmény máshogy nézett ki, mint ahogy azt a franciák eredetileg elképzelték, ugyanis a szervezet nem önálló unióként, csupán a barcelonai folyamat megreformálásaként és újrapozicionálásaként alakult meg.

1.1. A Mediterrán Unióra vonatkozó francia javaslat és a fogadtatása

2007. február 7-én az akkor még csak elnökjelölt Sarkozy a touloni beszédében fejtette ki először a „Mediterrán Unióról” vallott vízióját. Ennek az uniónak akkor még

1 egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

2 A teljesség igénye nélkül: N. Rózsa Erzsébet–Póti László (szerk.): *Európa régi-új régiója: a Mediterráneum*, SVKI, Budapest, 1999; Nagy Milada: *Az Európai Unió és a Kelet-Mediterráneum. Kihívások és válaszok*, Aposztróf Kiadó, Budapest, 2015; Balázs Péter: *Az Európai Unió külpolitikája*, Wolters Kluwer, Budapest, 2016, pp. 313–332.; Molnár Anna: *Az Európai Unió mediterrán politikája*. In: Túrke András István–Besenyő János–Wagner Péter (szerk.): *Magyarország és a CSDP. Magyar szerepvállalás az Európai Unió közös biztonság- és védelempolitikájában*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2016, pp. 185–203.; Molnár Anna–Komlósi Orsolya (szerk.): *Az Európai Unió mediterrán térséggel összefüggő kapcsolata. Párbeszéd és konfliktusok*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019.

bizonytalan volt a státusza, de a politikai egyet nem értés meghaladását és a régió fejlődésének útjában álló akadályok felszámolását célozta meg. Az addigi euro-mediterrán párbeszédet ugyanis Sarkozy elégtelennek értékelte, ugyanakkor aláhúzta ennek a párbeszédnek a fontosságát az egész térség stabilitása, békéje, biztonsága és fejlődése szempontjából. Három nagy területen akart az együttműködésnek új lendületet adni: kollektív biztonság (amelynek az ún. „válogatott bevándorlás” lett volna a tartópil-lére), ökológia-környezetvédelem és fejlődés-fellendülés.³ Javasolta, hogy az EU part menti tagállamai, Franciaország, Spanyolország, Portugália, Olaszország, Görögország, Ciprus és Málta a déli és keleti parti mediterrán országokkal együtt hozzák létre a Mediterrán Uniót (MU), amely – azon túl, hogy lehetővé tenné a politikai konfliktusok kezelését és a kollektív biztonság erősítését – megfelelő keretet biztosítana a Törökországgal való együttműködésnek is, s alternatívája lehetne a Sarkozy által elutasított teljes jogú török EU-tagságnak.⁴ A javaslat értelmében az MU szorosan együttműködött volna az EU-val, szervezeti struktúrája pedig a G8 modelljét másolná: saját intézményekkel rendelkezne, a legfőbb döntéshozó szerv az állam- és kormányfők tanácsa lenne.

Miután Sarkozy hivatalba lépett, 2007. augusztus 27-én az elképzeléseit a francia nagykövetek párizsi értekezletén konkretizálta, a szélsőséges iszlám szervezeteket (al-Kaida) pedig különös veszélyforrásként értékelte.⁵ Világossá vált, hogy az MU immáron a francia külpolitika egyik fő célkitűzése. Párizs komoly erőfeszítéseket fejtett ki a potenciális partnerek meggyőzésére, amivel az Élysée-palotában Henry Guaino főtanácsadó vezetésével külön stáb foglalkozott. A feladat végrehajtásával Jean-Pierre Jouyet Európa-ügyi államtitkárt és Alain Le Roy nagykövetet bízták meg, de fontos szerepet játszott a kiváló diplomata, Serge Telle is. Közben Sarkozy a 2007. július 10–11-i tunéziai és az október 23-i marokkói látogatásán is szóba hozta a kérdést, de az arab országok (különösen Algéria és Szíria) által hangoztatott fenntartások némelyikét egyelőre nem tudta eloszlatni.

Az európai partnerek esetében sem volt könnyű dolga, jóllehet abban mindenki egyetértett, hogy az addigi mediterrán párbeszéd és a barcelonai folyamat nem hozta a várt eredményeket (változatlanul hatalmas a fejlettségbeli különbség Észak és Dél között, a délen eszközölt befektetések elégtelenek, a biztonsági kockázatokat magában hordozó illegális migrációs hullám erősödik). A politikai párbeszéd megrekedt, a dialógus úgyszólván a közel-keleti probléma megoldására korlátozódik. Le Roy és Guaino kezdetben rugalmas módon a partnereknek nem konkrét javaslatokat, csupán ötleteket, terveket, célokat fogalmazott meg. Le Roy először az euro-mediterrán partnerség 2007. október 5–6-i lisszaboni külügyminiszteri értekezletén beszélt a francia

3 *Discours à Toulon*. Le 7 février 2007.

<http://sites.univ-provence.fr/veronis/Discours2007/transcript.php?n=Sarkozy&p=2007-02-07> (Letöltés ideje: 2011.06.20.).

4 Sarkozy török csatlakozással szembeni ellenségessége közismert volt, aminek időnként meglehetősen nyersen és megvetően adott hangot: „Törökország helye nem Európában van, hanem Kis-Ázsiában. Ha pedig Kis-Ázsia Európában lenne, arról tudnánk.” Poli, Jean-Laurent: *Sarkozy, la cassure sociale. Histoire d'un divorce entre le Président et les Français*, City Éditions, Saint-Victor-d'Épine, 2009, p. 117.

5 Quatremer, Jean: *Sarkozy et les musulmans*. <http://bruxelles.blogs.liberation.fr/coulisses/2007/11/sarkozy-et-les-.html> (Letöltés ideje: 2011. 07.01.).

elképzelésekről, s felvetette, hogy az MU-ban a part menti országok mellett az EU egyes intézményei, a külpolitikai főképviselő és a Bizottság, de akár az Arab Liga főtitkára is részt vehetnének. A környezetvédelem, a fenntartható fejlődés, a kultúrák közötti párbeszéd és a biztonság területén a konkrét projektek finanszírozásában az EU-ra, nemzetközi pénzüzetekre és a magántőkére számíthatnának.⁶

Jóllehet nagy általánosságban a sajtó és a partnerek egy része pozitívan viszonyult az ötlethez, akadtak kételkedők is. Az EU két meghatározó mediterrán tagállama, Olaszország és Spanyolország például gyanakodva fogadta Sarkozy kezdeményezését. Különösen a magukat a barcelonai folyamat „gazdáinak” tekintő spanyolok reagáltak érzékenyen, mert úgy vélték, hogy a franciák ki akarják sajátítani a mediterrán európai politika vívmányait, mintegy „államosítani” szeretnék az euro-mediterrán partnerséget.⁷ A Földközi-tenger medencéjét kiválóan ismerő és a barcelonai folyamat sikerét a szíven viselő spanyol külügyminiszter, Miguel Ángel Moratinos a 2007 nyarán tett nyilatkozataiban nem utasította el az MU megalapítását, támogatta az intézményei (például a külügyminiszteri értekezlet, a titkárság vagy a Mediterrán Bank) létrehozását, ugyanakkor ragaszkodott ahhoz, hogy az MU képezze részét az euro-mediterrán partnerségnek, s abban vegyen részt az összes EU-tagállam. Ezzel az ügyes diplomáciai manőverrel Spanyolország biztosíthatta a barcelonai folyamat folytatódását. Zapatero spanyol és Prodi olasz kormányfő veszi majd rá 2007 decemberében Rómában Sarkozyt arra, hogy az elnevezés legyen „Unió a Mediterráneumért”, s az UM ne akarja behelyettesíteni a már létező kooperációs folyamatokat és párbeszédet. Ezzel lényegében megerősítették az euro-mediterrán partnerség, azaz a barcelonai folyamat elsőbbségét, egyúttal leszögezték, hogy a part menti országok (Horvátország, Törökország) uniós csatlakozását az UM nem befolyásolhatja, holott – mint láttuk – Sarkozy egyik célja éppen a török csatlakozással szembeni alternatíva felmutatása volt („Római Felhívás”).⁸

Az MU ötletének török fogadtatása egyértelműen negatívnak mondható, főképpen azért, mert Ankara fő célkitűzését, a teljes jogú EU-tagságot fenyegette (ezt a fenyegetést a hivatalos francia nyilatkozatok mindig tagadták). Hiába küldte Sarkozy a török fővárosba Guainót, majd 2007 októberében Bernard Kouchner külügyminisztert a török aggodalmak eloszlatására, Recep Tayyip Erdoğan miniszterelnök továbbra is ellenezte a tervet. Álláspontja csak akkor változott meg, amikor kiderült, hogy az UM megalapítása céljából 2008 júniusában Párizsba összehívott csúcserkeztet minden résztvevője támogatja a kezdeményezést.

A reakciók közül politikai szempontból alighanem Németországé volt a legfontosabb. Berlin elfogadhatatlannak tartotta, hogy az MU-nak csak a 22 part menti ország legyen a tagja, mert – súlyos érveket felvonultatva – attól félt, hogy ez megosztja az EU-t dél, illetve kelet felé forduló államokra. Angela Merkel kancellár a következő négy észrevételt tette a francia javaslattal kapcsolatban: (1) nem hozhatunk létre új politikai

6 Varouxakis, Sotiris: *The Diplomacy of the Mediterranean*, EPLO, Athens, 2013, pp. 135–136.

7 Schmid, Dorothée: Méditerranée: le retour des Français? *Confluences Méditerranée*, n° 63, automne 2007, pp. 13–23.

8 Zapatero, José Luis–Sarkozy, Nicolas–Prodi, Romano: *L'Appel de Rome pour l'Union pour la Méditerranée*. <http://www.voltairenet.org/L-Appel-de-Rome-pour-l-Union-pour> (Letöltés ideje: 2011.06.19.).

egységet, ha egyszer már az EU tagjai vagyunk; (2) a mediterrán projektből nem zárhatók ki a nem part menti uniós tagállamok, mivel az egész EU részese a regionális együttműködésnek; (3) nem lehet *a priori* felosztani a szerepeket és a befolyási övezeteket az európai külpolitikán belül, hiszen Németországot ugyanúgy érintik a mediterrán problémák, mint Franciaországot; (4) az MU működtetése érdekében nem folyamodhatunk közösségi forrásokhoz, ha maga az együttműködés nem kap nagyon egyértelmű európai címkét.⁹ Vagyis az utóbbi esetben arról van szó, hogy az EU legnagyobb nettó befizetőjeként Németország beleszólást követelt magának a közösség minden kiadásába. 2008 márciusában hannoveri találkozójukon Merkel olyan közös nyilatkozatot fogadtatott el francia partnerével, amely integrálta az összes uniós tagállamot az MU kereteibe. Ezzel a projekt visszakerült az európai mechanizmus keretei közé.¹⁰ A kancellár maga mögött tudhatta az EU északi és keleti tagállamainak támogatását, de eleinte a britek sem fogadták kitörő örömmel Sarkozy ötletét. Első dolguk volt, hogy kijelentették, „egyetlen pennyvel” sem hajlandók többet áldozni az új együttműködésre az eddigiekhez képest.¹¹

1.2. Az UM megalapításának követlen előzményei

Az európai és a déli parti mediterrán partnerek reakciói láttán a franciák módosítani voltak kénytelenek az eredeti, önálló Mediterrán Unióra vonatkozó javaslatukat. A kompromisszum alapjait a már említett Római Felhívás és a németekkel kötött hannoveri megállapodás fektette le. Ennek következtében 2008 tavaszán a képzeletbeli euro-mediterrán asztalnál már 43 állam (köztük Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Montenegró és Monaco) foglalt helyet... A francia központú terv így teljesen átalakult, összeurópai és összmediterrán jelleget öltött.¹² Az egyik alapelv az lett, hogy Európa és a déli part együttműködését az egyenlő felek kapcsolatára építik, s abba a civil társadalmon kívül bevonják a magánvállalatokat, a helyi hatóságokat és a nem kormányzati szervezeteket (NGO) is. A másik pedig, hogy nem integrációs, hanem kifejezetten kormányközi együttműködést hoznak létre, melynek specifikus fejlesztési és gazdasági projektek elindítása lesz a célja. Nem kívánták behelyettesíteni az arab országokkal a már működő párbeszédet (barcelonai folyamat), csupán kiegészíteni azt az új fejlesztési tervekkel.

9 Schmid, 2007; *Op. cit.*

10 http://www.elysee.fr/president/les-actualites/conferences-de-presse/2008/conference-de-presse-conjointe-mma-angela.5909.html?search=3+Mars+2008&xtmc=_3_mars_2008_&xcr=5 (Letöltés ideje: 2011.06.19.).

11 Balfour, Rosa-Schmid, Dorothée: Union for the Mediterranean, disunity for Europe? *EPC Policy Brief*, February 2008. http://www.epc.eu/documents/uploads/235206674_Union%20for%20the%20Mediterranean.pdf (Letöltés ideje: 2011.06.28.).

12 Patrie, Béatrice-Español, Emmanuel: À quoi sert l'Union pour la Méditerranée? In: Mardam-Bey, Farouk (szerk.): *Sarkozy au Proche-Orient*. Actes Sud, Arles, Institut des Études Palestiniennes, Beyrouth, 2010, pp. 51–75.

A módosított indítványt beterveztették az EU állam- és kormányfőit tömörítő Európai Tanács elé, amely a 2008. március 13–14-i ülésén tárgyalta róla. Jóváhagyta a terv alapelveit és az új elnevezését: *Barcelonai folyamat: Unió a Mediterráneumért*. Megállapodtak abban, hogy az új szervezetet a 2008 júliusában Párizsban tartandó nagyszabású csúcsertekezleten fogják újtárra indítani. Az a tény, hogy az Európai Tanács viszonylag könnyen elfogadta a meghatározó szereplők által kidolgozott kompromisszumot, azt bizonyítja, hogy minden fél pragmatikusan és rugalmasan állt a tárgyalásokhoz, s figyelembe vette a többiek kifogásait.

Ámde nem csak az európai partnerek meggyőzése bizonyult nehéz feladatnak. Délen szintén komoly nehézségek tornyosultak a francia diplomácia előtt. Igaz, néhány államot viszonylag hamar sikerült meggyőzni az új együttműködés várható előnyeiről: Tunéziának felajánlották a titkárságot, Egyiptomnak a társelnökséget. Ez utóbbi intézményt azért hozták létre, hogy ezzel is az északi–déli egyenlőséget hangsúlyozzák az együttműködésben. Mások viszont elvi kifogásokkal hozakodtak elő. Kadhafi líbiai vezető például kijelentette, hogy számára a mediterrán összefogásnál Afrika fontosabb, ami azért volt különösen zavarba ejtő Párizs számára, mert nem sokkal korábban, 2007 decemberében látta vendégül nagy csinnadratta közepette Kadhafit, ami jó alkalom volt a francia–líbiai barátság reprezentálására.¹³ A Magrebben a marokkói–algériai rivalizálás nehezítette a francia diplomaták dolgát. Állandó, megoldhatatlan problémának tűnt a palesztin–izraeli konfliktus. Ankara pedig ugyebár csak abban az esetben volt hajlandó részt venni a kezdeményezésben, ha az nem befolyásolja az európai uniós tagságát. A törökök az utolsó pillanatig alkudoztak, s igyekeztek minél kedvezőbb pozíciót elérni a maguk számára.

Az Európai Tanács felkérte az Európai Bizottságot, hogy készítsen jelentést arról, milyen úton-módon indulhatna újtárra az együttműködés. A Bizottság széleskörű konzultációk után május 20-án tette közzé a közleményét, amely az UM „multilaterális” kezdeményezését a barcelonai folyamat vitathatatlan *továbbfejlődésének* tekintette és az euro-mediterrán párbeszédnek nyújtott *új ösztönzőerőként* értelmezte. Hangsúlyozta a Földközi-tenger térségének stratégiai jelentőségét, az ottani béke, biztonság és stabilitás fontosságát, aminek a közel-keleti konfliktusok azonban akadályát képezik. Dicsérte a barcelonai folyamatot, amiért sikerült bevonnia a párbeszédbe különböző helyi szereplőket és szervezeteket (civiliek, nőszervezetek, NGO-k), oktatási és diákcseraprogramokat indítania, valamint a kultúrák közötti párbeszéd erősítése érdekében létrehozni az Anna Lindh Alapítványt. Üdvözölte az északi–déli gazdasági kapcsolatok szorosabbá válását, de rámutatott a déli parti szolgáltatások és mezőgazdaság teljesítményének változatlanul alacsony színvonalára és a szükséges reformok elmaradására. Javasolta a szakminiszterek és a vezető tisztségviselők találkozóinak, a gazdasági és politikai párbeszédnek a folytatását az összes EU-tag és minden mediterrán ország részvételével, mivel az európai szomszédságpolitika, amelyben az EU bilaterális alapon működött együtt a déli parti államokkal, nem bizonyult eléggé hatékonynak. Nem rendezte azonban azokat a vitás pontokat, amelyek a francia–német tárgyalásokon felmerültek, különösen

¹³ Schmid, 2007; *Op. cit.*

a franciák által javasolt új intézményekkel, az állandó titkársággal és az északi–déli társelnökséggel kapcsolatban. A Bizottság indítványozta a kétévente megrendezendő *csúcstalálkozók* bevezetését politikai nyilatkozat és kétéves munkaterv elfogadása céljából (az első találkozó időpontjául 2008. július 13-át jelölte ki), továbbá javasolta egy új intézmény, a brüsszeli székhelyű *Állandó Közös Bizottság* létrehozását, mely az UM tagjainak és a Bizottságnak a képviselőit tömörítené. Néhány területen (szárazföldi és tengeri sztrádák, a Földközi-tenger szennyezésmentesítése, napenergia-hasznosítás) konkrét projektek elindítását látta szükségesnek, egyúttal hitet tett a Palesztin Hatóságnak és a közel-keleti konfliktus békés megoldásának nyújtott EU-támogatás folytatása mellett.¹⁴

A Bizottság jelentését Sarkozy rögvest üdvözölte, s azt a végső sikerhez nyújtott „*fontos hozzájárulásnak*” nevezte, noha a dokumentum bizonyos pontokon jelentősen eltért a francia elnök eredeti javaslatától. A támogatók sorába lépett az Európai Parlament is, mely május 6-i politikai határozatában rámutatott a barcelonai folyamat hiányosságaira, ugyanakkor jóváhagyta az UM célkitűzéseit. Szükségesnek tartotta szabadkereskedelmi övezet és az Euromediterrán Befektetési és Fejlesztési Bank létrehozását.¹⁵

1.3. Az Unió a Mediterráneumért megalapítása a párizsi csúcsertekezleten

Az UM megalapítására összehívott párizsi mediterrán csúcsertekezlet előkészítő munkálatai az Európai Tanács márciusi döntésének közzététele után azonnal elkezdődtek. A munka dandárját végző, Serge Telle vezette Élysée-beli csapatnak szorosan együtt kellett működnie az EU miniszteri tanácsának soros elnöki tisztségét akkor betöltő Szlovéniával. Erre azért is szükség volt, mert először közös európai álláspontot kellett kidolgozni az UM előkészítő tárgyalásaira, amelyet a déli parti partnerekkel terveztek lefolytatni. Franciaország azt javasolta, hogy előbb kerüljön sor politikai nyilatkozat elfogadására, aztán az intézményrendszer meghatározására, végül pedig a tervezett konkrét projektek felsorolására. A párizsi csúcsra előterjesztendő tervezet elfogadásába szakértői szinten az euro-mediterrán partnerség minden tagját bevonták, melynek alapját a Római Felhívás és a Bizottság közleménye jelentette. A szlovén elnökség a főtárgyalók június 6-i portorozi (pirani) értekezletén terjesztette be a tervezetet, s mindent megtett annak érdekében, hogy elérje, a tervbe vett Euro-mediterrán Egyetem éppen a szlovéniai Portorožban nyíljon meg. Az arab országok is képviseltették magukat a megbeszéléseken (a közös álláspontot Egyiptom terjesztette elő), ahogy Izrael is, de a tárgyalások az ismert ellentétek miatt leginkább bilaterális alapon (EU–arabok, EU–Izrael) zajlottak. Nem volt könnyű kompromisszumot kialakítani egyfelől az

14 *Communication de la Commission au Parlement Européen et au Conseil. Le processus de Barcelone: Union pour la Méditerranée.* Commission des Communautés Européennes, Bruxelles, le 20/05/2008. COM(2008) 319/4. http://eeas.europa.eu/euromed/docs/com08_319_fr.pdf (Letöltés ideje: 2011.06.28.).

15 A vita jegyzőkönyvét lásd https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-6-2008-06-05_HU.html#creitem2 (Letöltés ideje: 2022.01.20.).

EU tagállamai, másfelől az egységesen fellépni próbáló arab országok, valamint Izrael között. A csúcserkeztet megnyitáskor még mindig maradtak nyitott kérdések.

A csúc előestéjén a franciák számára a legnagyobb fejtörést az jelentette, hogy az eredeti projekt tartalma kiürült, a célok korlátozottabbak lettek: a Földközi-tenger mentesítése a szennyeződésektől, a megújuló energiaforrásokra vonatkozó tervek megvalósítása stb. A korábbi grandiózus és lírai tervek a mediterrán népek szoros összefogásáról a ködbe veszttek, kiderült ugyanis, hogy a politikai kérdések erősen fékezik a projekt sikerességét. A megmaradó célkitűzések már korábban is ismertek voltak, ráadásul többségüket az EU finanszírozta. Sarkozy azt is állította, hogy a gazdasági együttműködés segíthet a sokrétű politikai ellentétek kiküszöbölésében, vagyis adaptálható az európai integráció történeti fejlődésének modellje, a Monnet-módszer („*a konkrét eredmények tényleges szolidaritást eredményeznek*”).¹⁶ Nem szabad azonban megelégedni arról, hogy a második világháború után az európai egység megteremtésében meghatározó szerepet játszott a hidegháború, az USA támogatása, az NSZK és Franciaország megbékélésének igénye, s egy sor olyan politikai tényező, mely az integrációs folyamatnak kedvezett. Ezek a feltételek és tényezők azonban a Mediterráneumban nem álltak fenn, túl sok volt az ellentét és a másikkal szembeni meg nem értés. Vagyis a francia diplomácia kénytelen volt szembesülni azzal a ténnyel, hogy az euro-mediterrán „unió” útjában a leginkább *politikai akadályok* tornyosulnak.

Franciaországnak szinte az összes euro-mediterrán állam- és kormányfő jelenlétében¹⁷ a párizsi csúcserkezteten nagy diplomáciai sikert aratva mégis sikerült útjára indítania a szervezetet, melyben egyensúlyt tudott teremteni a különféle érdekek között. Az eredeti szárnyaló célokról azonban le kellett mondani. A realitások miatt például az eredetileg beiktatni tervezett alapjogok kérdését egyszerűen ki kellett hagyni. Ettől függetlenül a július 13-i csúcstalálkozóknak önmagában nagy politikai jelentőséget tulajdonított az a tény, hogy Európa és a déli, valamint keleti parti országok vezetői először tartottak közös tanácskozást. Egy asztalhoz ültették Mahmúd Abbász palesztin elnököt és Ehud Olmert izraeli miniszterelnököt, Abdel-Azíz Buteflika algériai és Ben Ali tunéziai elnököt, valamint normalizálták a Bassár el-Aszad szíriai államfő és Michel Szlímán libanoni köztársasági elnök közötti feszült kapcsolatokat. Növelte az esemény jelentőségét az Európai Bizottság és az Európai Parlament elnökének, az ENSZ és az Arab Liga főtitkárának a jelenléte. Sokan reménykedtek abban, hogy újraindítható a szíriai–izraeli párbeszéd is, ami azonban nem következett be.

A kiváló szervezésnek köszönhetően a megbeszélések gördülékenyen zajlottak, a témaköröket pedig a franciák szándéka szerint a gazdasági-technikai kérdések (fejlesztés, élelmiszer-, víz- és energiabiztonság, környezetvédelem, hajózás szabadsága,

¹⁶ Ferwagner Péter Ákos: Nicolas Sarkozy és az Unió a Mediterráneumért. *Mediterrán Világ*, 29–30. 2014, pp. 52–71.

¹⁷ Nem jött azonban el II. Abdalláh jordániai és VI. Mohamed marokkói király, valamint Kadhafi líbiai vezető. Utóbbi ráadásul durván utasította el az UM-ben való részvételt: a párizsi csúc előtt néhány nappal Tripoliba hívta az arab vezetőket, ahol ezt vágta a fejükhöz: „*Nem vagyunk sem éhenkórászok, sem kuttyák, hogy csontokat vessenek oda nekünk!*” Idézi: Chenal, Alain: Nicolas Sarkozy et le monde arabe et musulman. In: Mardam-Bey, 2010; *Op. cit.*, pp. 29–50.

oktatás, kutatás, kultúra) uralták, így kevesebb tér nyílt a politikai ellentétek kinyilvánítása előtt. A 43 részvevő rövid felszólalásban fejtette ki az álláspontját, az értekezlet két társelnöke, Sarkozy és Hoszni Mubarak egyiptomi elnök kézben tartották az irányítást, s igyekeztek mérsékelni az esetleges véleménykülönbségeket, amelyek a Közel-Kelet kapcsán azért óhatatlanul felszínre törtek.

A további együttműködés alapjául szolgáló, nagyon nehéz háttértárgyalásokon az utolsó utáni pillanatban megszövegezett zárónyilatkozat tartalmazta azt, hogy a felek a Mediterráneumot a béke, a demokrácia, az együttműködés és a jólét térségévé kívánják tenni. Elkötelezték a tömegpusztító fegyverek (beleértve az atombomba) nélküli Közel-Kelet megteremtése iránt, előmozdítják az emberi jogok tiszteletben tartását és a jó kormányzást, támogatják a palesztin–izraeli békefolyamatot, elítélik a terrorizmus minden formáját és újraindítják az Észak–Dél párbeszédet. Kimondatott, hogy az UM a barcelonai folyamat vívmányaira, három fundamentumára, a politikai dialógusra, a gazdasági együttműködésre és a kulturális párbeszédre épül.¹⁸ Ez azt jelentette, hogy a barcelonai folyamat és az euro-mediterrán párbeszéd keretében korábban elindított programok folytatódnak, az elfogadott munkatervek (például a 2005-ös barcelonai külügyminiszeri konferencián elfogadott ötéves munkaprogram) továbbra is érvényesek.

A konkrét projektek kapcsán hat stratégiai szektort különítettek el egymástól: (1) a civilek támogatása, (2) tengeri és szárazföldi sztrádák, (3) a tenger szennyezésmentesítése, (4) mediterrán napenergia-hasznosítási terv, (5) a mediterrán gazdaság és kereskedelem fellendítése, (6) mediterrán egyetem és oktatási-kutatási hálózat létrehozása. Kimondták, hogy minden induló mediterrán projektnek szem előtt kell tartani a béke, a biztonság és a stabilitás erősítésének elvét, regionális jellegűnek kell lennie és a helyiek érdekeit kell szolgálnia.

2. Az Unió a Mediterráneumért történetének első szakasza

Habár a párizsi alapító csúcsertekezlet hatalmas jelentőségű diplomáciai eseményként politikai szempontból sikeresnek volt tekinthető, amit a július 14-i szokásos katonai parádén az állam- és kormányfők jelenléte látványosan demonstrált, mindenki tudta, hogy ez csupán a kezdetét jelentette az UM-történet első szakaszának, a politikai és intézményi működés részletes és pontos szabályozásának. Ez a feladat a 2008. november 3–4-re kitűzött marseille-i külügyminiszeri értekezletre várt. A kibontakozó nemzetközi pénzügyi válsággal és az állandó arab–izraeli konfliktussal a háttérben ennek a tanácskozásnak az előkészítése során máris napvilágra kerültek a tagállamok közötti érdekellentétek, ami elvezetett a szervezet első válságához.

18 *Déclaration commune du sommet de Paris pour la Méditerranée*. Paris, 13 juillet 2008. http://www.eu2008.fr/webdav/site/PFUE/shared/import/07/0713_declaration_de_paris/Declaratation_du_sommet_de_Paris_pour_la_Mediterranee-FR.pdf (Letöltés ideje: 2011.06.19.).

2.1. A marseille-i külügyminiszteri értekezlet

A marseille-i tanácskozás előkészítése a főtárgyalók szeptember 15-i találkozásán vette kezdetét. A franciák az Európai Bizottság és az egyiptomi társelnök mellett változatlanul vezető szerepet játszottak. A főtárgyalók azt javasolták, hogy a külügyminiszterek fogadjanak el a közel-keleti problémára is utaló politikai nyilatkozatot, rendezzék az intézményi kérdéseket és javasoljanak konkrét projekteket. A korábbiakhoz hasonlóan először most is az európai tárgyalók között kellett egységet teremteni, majd a déliekkel megegyezni. Minden jó szándék ellenére azonban a kőkemény politikai kérdéseket már nem lehetett elkerülni.

Az európaiak esetében például a társelnökség kapcsán csakis az Európai Unióban megszokott rotációs rendszert lehetett követni, mindezt ráadásul úgy, hogy maga az EU is átalakulóban volt ekkor, hiszen a 2007 végén aláírt Lisszaboni Szerződés még nem lépett hatályba. Az UM előkészítő tárgyalásain megegyeztek abban, hogy Franciaország és Egyiptom lesz a két társelnök, feladatuk a folyamatok nyomon követése, a tanácskozások összehívása és levezetése, az előkészítő tárgyalások sikeres menedzselése volt. Egyiptom esetében a mandátum két évre szólt, Franciaország esetében azonban csak az EU miniszteri tanácsában betöltött francia elnökség végéig (2008. december 31.). Hogy ne kerüljön aszinkronba az északi és a déli társelnökség, Franciaország pedig megtarthassa a pozíciót, Serge Telle főtárgyalónak sikerült meggyőznie a következő soros elnököt, Csehországot, hogy mondjon le a saját mandátumáról, s engedje azt át Párizsnak. Mindez azonban csupán ideiglenes megoldást jelentett, s később újabb viták forrásává vált az EU-tagok között.

A legsúlyosabb problémát az Arab Liga részvétele jelentette, ami megosztotta a tagállamokat és veszélybe sodorta az UM létét. A párizsi zárónyilatkozat elfogadta az Arab Liga azon óhaját, hogy megfigyelőként az UM tagja lehessen. Ennek a döntésnek a végrehajtása azonban már komoly értelmezésbeli vitákat váltott ki. Az arabok úgy érveltek, hogy a Liga részvételét az UM minden intézményében biztosítani kell, ahogy a felszólalás jogát is. Az európaiak ezzel szemben csak a külügyminiszteri fórumon adtak volna helyet az arab országok nemzetközi szervezetének. Az arabok tiltakozásul távolmaradtak a megbeszélésektől, így azokat törölni kellett, az egész párbeszéd „lefagyott”. A kérdést a főtárgyalóknak nem sikerült megoldaniuk, azt a külügyminiszterek elé utalták. Törökország a maga részéről azt szerette volna elérni, hogy az Iszlám Konferencia Szervezete is részt vehessen az UM munkájában, de ezt az indítványát elutasították.

Ugyancsak fogas kérdést jelentett az ún. „változó geometria” elve, ami azt jelentette, hogy a konkrét projektekre csak az érdekelt felek avatkozhatnak be, s csak nekik van joguk dönteni róluk. Az egész a „megerősített együttműködés” ismert EU-s gyakorlata emlékeztetett, amelyben csak az érdekelt tagállamok kooperálnak, a többiek nem, így pedig kívülről nem lehet megakasztani a projektet. Törökország ellenezte az elv elfogadását, de a társelnököknek sikerült kompromisszumot kialakítaniuk.

Az euro-mediterrán párbeszéd története során máskor is előfordultak már feszült pillanatok, heves viták, de a marseille-i külügyminiszteri értekezlet az első perctől

fogva zaklatott légkörben zajlott. Az intézményekről folytatott csatározások összeadódtak a közel-keleti probléma miatt kiéleződő politikai válsággal (egy héttel korábban a palesztin–izraeli ellentétek miatt el kellett halasztani az Ammánban rendezendő euro-mediterrán vízkonferenciát). Az Arab Liga részvétele kapcsán az álláspontok annyira megmerevedtek, hogy a találkozó előtt felmerült a halasztás lehetősége is. De nem tudtak megegyezni a Titkárság székhelyében, méretében és összetételében, a főtítkárr és helyettese megválasztásában, a projektek kiválasztásának elvében stb. A főtárgyalók sem jutottak semmire, ugyanakkor Telle és Kouchner folyamatosan egyeztetett, s rendkívül aktívnak bizonyultak az egyiptomiak is, aminek meglett az eredménye: az arab országok Arab Ligára vonatkozó kérését elfogadták.

Marseille-ben az utolsó miniszteri fordulón Kouchner érveinek köszönhetően sikerült nagy nehezen kompromisszumos megoldást elfogadni. A Titkárság székhelye Barcelona lett (spanyol érdek), a főtítkárnak mindig az EU-n kívüli országból kell származnia (déli érdek), a főtítkárhelyettesek száma öt, az első három évben Málta, Olaszország, Görögország, a Palesztin Hatóság és Izrael delegálhat helyetteset (izraeli érdek). Ez a mindenki számára elfogadható megoldás utat nyitott a politikai jellegű ellentétek rendezése előtt.

Az ismét csak az utolsó utáni pillanatban elfogadott zárónyilatkozat megvonta az addigi eredmények mérlegét és rögzítette az intézményi előrelépést, aminek külön fejezetet szentelt. Lefektette az UM politikai szerkezetének alapjait anélkül, hogy megoldott volna bizonyos politikai ellentéteket, miközben másokat (pl. az Arab Liga részvétele) elrendezett. A bevezető részben megismételte a barcelonai folyamat célkitűzéseit (béke, biztonság, stabilitás, emberi jogok, gazdasági fejlődés, kultúrák közötti párbeszéd). Apróság, de fontos, hogy a szervezet neve ismét módosult, egyszerűsödött, s a francia–spanyol kompromisszum eredményeként kialakult *Barcelonai folyamat: Unió a Mediterráneumért* helyett egyszerűen csak *Unió a Mediterráneumért* lett. A nyilatkozat hitet tett a palesztin–izraeli konfliktus békés rendezése mellett, mégpedig a „területet a békéért” elv és az ENSZ BT határozatai alapján. Miután részletezte az intézményszervezet működését (lásd később), feszített munkatervet írt elő 2009-re, amelyben nem kevesebb, mint 15 különféle miniszteri értekezlet is szerepelt.¹⁹

2.2. Az első időszak (2008–2012)

Az UM története 2008-at követően meglehetősen ellentmondásos és ez már az első évekre is igaz. Kétségtelen pozitívum, hogy az UM a közös euro-mediterrán cselekvésnek új lendületet adott, amit a párbeszéd dinamikája is mutat. 2008 decemberében a főtárgyalók egyeztettek Nizzában. 2009 októberében Kairóban euro-mediterrán gazdasági és szociális csúcstalálkozót tartottak, novemberben Marrákesben került sor a nők társadalmi helyzetéről szóló konferenciára, decemberben az Euro-mediterrán Platform

¹⁹ *Déclaration finale*. Marseille, 3–4 novembre 2008. http://www20.gencat.cat/docs/sue/Continguts/Temes/2008_Dossier_UpM/D%C3%A9claration%20finale%20Marseille_FRA.pdf (Letöltés ideje: 2011.06.29.).

tanácskozott Isztambulban. 2010 januárjában Barcelonában ülésezett az euro-mediterrán regionális és lokális gyűlés (ARLEM), márciusban döntöttek az UM titkárságának Barcelonába való költöztetéséről (erre ünnepélyes keretek között május elején került sor), ahol ugyanebben a hónapban több mint 500 nem kormányzati szervezet (ONG) tartott értekezletet az Anna Lindh Alapítvány szervezésében. Áprilisban Párizsban rendezték az euro-mediterrán audiovizuális csúcs soros tanácskozását, májusban Alicantében Euro-mediterrán Fórumot tartottak, Marseille-ben pedig újtárra indították az InfraMed befektetési alapok működését (385 millió euró, ebből a francia részesezés 150 millió).²⁰ A partnerség tényleg a Mediterráneum földrajzi, gazdasági és humán valóságán alapult. Az Észak–Dél közötti kereskedelem legnagyobb része az UM keretei között történt, a gazdasági-pénzügyi kapcsolatok fejlődtek, a két part között a népességmozgás felerősödött.²¹

A képzeletbeli mérleg másik serpenyőjébe került viszont, hogy a 2008-as gazdasági-pénzügyi válság rontotta az UM esélyeit. A fő kérdés nem az lett, hogy mi legyen – mondjuk – Törökország csatlakozásával, hanem az, hogy a közös pénz, az euró egyáltalán túléli-e a válságot. A figyelem elfordult a Földközi-tenger térségéről. Időközben magának Sarkozynek is megváltoztak a prioritásai, fokozatosan a belpolitika felé fordult, s csak 2011 elején vált külpolitikailag ismét aktívabbá. Fontosabbá váltak számára a Nagy-Britanniával és Németországgal, mint a mediterrán partnerekkel fenntartott kapcsolatok.

Ugyancsak nehezítette az UM helyzetét a megoldatlan palesztin–izraeli konfliktus. Az eredeti elnevezést, a Mediterrán Uniót az arab országok például azért utasították el, mert ez implicite annak elismerését jelentette volna, hogy Izrael Államot is magában foglaló politikai egységet alkotnak. Ezenkívül annak a politikának a jóváhagyását is jelentette volna, amelyet Izrael a megszállt területeken és Gázában folytatott. Ezért döntöttek a semlegesebb Unió a Mediterráneumért elnevezés mellett. A 2008–2009 fordulóján kitört *gázai háború*²² teljesen megakasztotta az UM-en belüli államközi kapcsolatokat, súlyos csapást mért az egész együttműködésre. Vannak, akik egyenesen a szervezet történetének „fordulópontjaként” értékelik az Öntött ólom-hadműveletet, mások az UM második válságaként aposztrofálják. Egyiptom társelnökként 2009 januárjában jelentette be az euro-mediterrán együttműködés „befagyasztását” és kérte az UM politikai tanácskozásainak határozatlan időre való elhalasztását, mivel az arab országok, s különösen a Palesztin Hatóság, nem voltak hajlandók részt venni olyan rendezvényen, ahol az izraeli küldöttség is jelen van. Kimerítő egyeztetések után 2009. április 23-ra összehívták a főtárgyalók plenáris ülését, amelyet az EU külpolitikai főképvisele, Javier Solana is megtisztelt a jelenlétével. Az egyetlen napirendi pont a közel-keleti kérdés megtárgyalása volt, s mind az araboknak, mind az izraelieknek alkalmuk nyílt az álláspontjuk ismertetésére. Az ülést végül elnapolták. Ennek ellenére az európaiak folytatták az erőfeszítéseiket az együttműködés életben tartására, s

20 Patrie–Español, 2010; *Op. cit.*

21 A kapcsolatok „humán dimenziójának” nagyságáról lásd Henry, Jean-Robert: Le retour de la dimension humaine. *Questions internationales*, n° 36, mars–avril 2009, pp. 54–62.

22 Tomolya János: A „huszonkét napos háború” Gázában. *Hadtudományi Szemle*, 2011/2., pp. 24–53.

sikerült elérniük, hogy a Titkárság alapszabályát kidolgozó munkacsoport Barcelonában május végén összeüljön. A nyáron aztán már nemcsak a munkacsoport, hanem a főtárgyalók is folytathatták a munkájukat.

De a közel-keleti probléma újra és újra akadályokat gördített az együttműködés útjába. Az izraeli telepítési politika folytatásával indokolták a 2010. június 6–7-re Barcelonába tervezett második csúcsertekezlet elnapolását is. A palesztinok és az izraeliek közötti tárgyalások hiába kezdődtek el május közepén, a francia és a spanyol diplomácia heroikus erőfeszítései ellenére ilyen légkörben nem volt esély sikeres csúcstalálkozó lebonyolítására. Mondanunk sem kell, hogy a májusi emlékezetes török–izraeli flottaincidents tovább mérgezte a viszonyt, különösen Ankara és Tel-Aviv között. A második csúcstalálkozó előkészítése eleve problémásan indult. A párizsi zárónyilatkozat értelmében a kétévente összehívandó csúcst felváltva kellett volna valamelyik északi, illetve déli országban megrendezni. Ebből következik, hogy a második értekezletre egy déli vagy keleti parti államban kellett volna sort keríteni. Igen ám, csak hogy a párizsi zárónyilatkozat Barcelonát jelölte ki helyszíneként. Amikor 2010 nyarán látszott, hogy a tagállamok közötti éles politikai ellentétek nem teszik lehetővé a konferencia megtartását, novemberre halasztották azt, ugyancsak a katalán fővárosba. Mivel azonban a konfliktusok öszre sem oldódtak meg, sőt még csak nem is enyhültek, az egész rendezvényt határozatlan időre elnapolták. Ez negatív precedenst teremtett, csúcstalálkozóra azóta sem került sor... Ugyanilyen okból évekig nem tartottak Marseille után külügyminiszteri értekezletet sem, így jó ideig a főtárgyalók tanácskozásai voltak az UM legfőbb döntéshozatali fórumai. Az intézményrendszer akadozó működésére utalt, hogy a Közös Állandó Bizottság összehívására sem került sor 2013-ig. Bebizonyosodott, hogy az UM a közel-keleti kérdés túszává vált; a permanens konfliktus a Mediterráneum keleti medencéjében változatlanul oka a gazdaság stagnálásának és tartós akadály a gazdasági fellendülésnek.

Ugyancsak a viták kereszttüzébe került a társelnökség kérdése, amelynek végleges kialakításáról – mint emlékezhetünk rá – sem Párizsban, sem Marseille-ben nem tudtak dönteni. Láttuk, hogy a franciáknak sikerült rávenniük a csehek arra, hogy mondjanak le az EU-s szabályok szerint 2009 első félévében nekik járó társelnökségről Párizs javára, de az Európai Unió Tanácsának következő soros elnöke, Svédország ezt jó előre elutasította. Így a társelnökség északi és déli része ismét aszinkronba került volna egymással. Végül a franciáknak sikerült megállapodniuk a svédekkel, sőt utóbb a spanyolokkal is arról, hogy átengedik a mandátumukat Párizsnak. A kérdés megoldatlanságára jó példa a 2009 nyarán Belgium és Franciaország közötti vita, amely a társelnökség kapcsán kötött spanyol–francia megállapodás belga bírálata miatt robbant ki. Mindebben természetesen érezhető a nem mediterrán, nem part menti uniós tagállamok szépsze az UM-mel szemben.²³ Amikor 2009. december 1-jén hatályba lépett a Lisszaboni Szerződés, melynek értelmében a soros elnökség meghagyása mellett két és fél évre elnököt választanak az Európai Tanács élére, illetve kül- és biztonságpolitikai

23 Türke András István (szerk.): *A szlovén elnökségtől a lengyel elnökségig*. EuVi Elemzések, II. évf., 8. sz. Europa Varietas Alapítvány, 2010, pp. 27., 31.

főképviselet neveznek ki, az egész társelnökség új jogi és politikai dimenzióval egészült ki. Ki jogosult mostantól az EU-t társelnökként képviselni az UM-ben? A problémát véglegesen az Európai Unió Tanácsának 2012. február 24-i bonyolult döntése rendezte, amelynek értelmében (1) az UM északi társelnöki tisztségét a külügyminiszteri értekezleteken ettől fogva a külpolitikai főképviselet tölti be, (2) a szerepet a Bizottság veszi át, amennyiben a napirenden szereplő kérdés kizárólag az EU kompetenciájába tartozik, (3) az összes tagállamot érintő egyéb miniszteri szintű egyeztetéseken a soros elnökség kezébe kerül a tisztség. Hogy a képlet még bonyolultabb legyen, a főtárgyalók értekezletein az EU brüsszeli székhelyű Külügyi Szolgálata (EEAS, a külpolitikai főképviselet munkáját segítő diplomáciai szolgálat) tölti be a társelnöki funkciót.²⁴

Mivel 2010 júniusában, majd novemberében a programozott euro-mediterrán csúcsértekezlet az éles arab–izraeli szembenállás miatt elmaradt, nem született döntés arról, ki vegye át a társelnöki pozíciót. Mubarak egyiptomi elnök, az egyik társelnök hatalomból való, az „arab tavasz” által kikényszerített távozása 2011 februárjában további bizonytalanság forrásává vált az UM jövőjét illetően. 2012 márciusában Egyiptom bejelentette, hogy a továbbiakban nem kívánja ellátni a déli társelnökség feladatait, a helyét Jordánia vette át a főtárgyalók 2012. szeptemberi döntése értelmében.

Ami a konkrét programokat illeti, jelentős részük már a korábbi euro-mediterrán partnerségnek is részét képezte. Hozzájuk adódott új elemként a környezetvédelem, az energiapolitika, a fenntartható fejlődés és a szállítás, amelyek 2008–2009 folyamán uralták a diskurzust a szervezeten belül. A Párizsban kijelölt hat stratégiai szektor kapcsán kevés esély nyílt a „sztrádák” megvalósulására, a napenergia-hasznosítás pedig egyéb érdekekkel ellenkezett (pl. a francia nukleáris technológia exportjával). A mediterrán egyetem ugyanakkor létrejött a szlovéniai Portorozóban, de szó volt egy másik megalapításáról is 2013-ban a marokkói Fezben. Történtek kezdeményezések a nők jogainak kiterjesztésére, foglalkoztatásuk bővítésére, a transzmagrebi sztráda 2015-ös befejezésére, a jordániai vasúthálózat fejlesztésére, a déli parti szállítási és logisztikai szektor harmonizálására. Döntöttek arról, hogy 2014-ben tengervíz-sótalanító programot indítsanak a Gázai övezetben és beindítsák az EU céljaival is összhangban lévő mediterrán napenergiatervet.

A legérzékenyebb kérdések egyike a projektek finanszírozása volt. A legjelentősebb forrás változatlanul az EU szomszédságpolitikai költségvetése maradt, de nem zártak ki egyéb multinacionális eszközt sem (Afrikai Fejlesztési Bank, Világbank stb.). Sokat beszéltek a Perzsa-öböl menti államok befektetéseiről is. Nem tettek le a magánbefektetőkről sem, jóllehet a 2008 utáni ingatag pénzügyi-gazdasági helyzet közepette nemigen lehetett rávenni a magántőkét a részvételre, főleg annak fényében, hogy a projektek elsősorban közcélokat szolgáltak.

Azon túlmenően, hogy a Párizsban meghatározott hat stratégiai célkitűzés egy része az Európai Unió számára is feladat, a specifikusan az UM-nek tulajdonítható eredmények csekélyek maradtak, habár kétségtelenül történt bizonyos diplomáciai előrelépés egyes közel-keleti ügyekben. Az uniós intézmények az együttműködés folyamatára

24 Varouxakis, 2013; *Op. cit.*, pp. 202–203.

közvetlen befolyást gyakoroltak, így a Bizottságra a már korábban elindított, s most az UM keretei közé beemelt együttműködések pénzügyi irányítása hárult. 2010. május 27-én az Európai Tanács marseille-i ülésén Štefan Füle szomszédügyi politikáért felelős biztos alá is húzta az uniós hozzájárulás fontosságát az UM-hez, főleg pénzügyi szempontból. Rámutatott arra, hogy az EU az euro-mediterrán együttműködés keretében már eddig is tetemes összegeket fordított a térségre, ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy a 2014–2020-as költségvetési időszakban az Európai Befektetési Bank becslése szerint a déli partnarnak 240 milliárd eurónyi befektetésre lesz szüksége.²⁵ Ehhez képest az EU évi 100 milliárdot tudott mozgósítani, amihez a szomszédügyi program befektetési lehetőségei még 5,5 milliárddal járultak hozzá...

Az első években tehát az Unió a Mediterráneumért jelenét és jövőjét illetően sok volt a kétely és a bizonytalanság. A politikai akadályok tűntek a legjelentősebbeknek, gyakorlatilag ezek miatt nem tudott az együttműködés nagyobb lendületet venni. Mindennél beszédesebb, hogy fontos tárgyalások, értekezletek maradtak el a kibékíthetetlen ellentétek miatt. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor a politika „felhőregiói” alatt zajlott a tudatos építkezés, mondhatni, a „kis lépések politikája”, amit olyan események fémjeleztek, mint az Euro-Mediterrán Kutatási Együttműködési Monitoring Bizottság (MoCo) 15., 2011. június 23–24-én Szegeden megrendezett ülése. Az ilyen típusú és az UM keretei közötti szakmai tanácskozások segítettek a párbeszéd fenntartásában és erősítésében.

3. Az Unió a Mediterráneumért intézményi struktúrája és belső működése

A 2008-as párizsi csúcsertekezlet zárónyilatkozata határozta meg az UM intézményi felépítését és működési szabályait, a részleteket pedig heves viták után a marseille-i külügyminiszteri fórum dolgozta ki. Ezek szerint az UM új szervezet, amelyben a döntési jogköröket megosztják az intézmények között. Nem tekinthető klasszikus értelemben vett nemzetközi szervezetnek, amennyiben elfogadjuk, hogy egy nemzetközi szervezet olyan államok csoportja, amelyek állandó jogi kötelekeket létesítenek a jogi személyiség megteremtésére valamilyen sajátos cél megvalósítása érdekében. Az UM inkább a kormányközi együttműködés *sui generis* nemzetközi regionális intézménye fontos speciális jellemző jegyekkel.²⁶ Nem rendelkezik saját költségvetéssel, legfeljebb egyes intézményeinek van működésre fordítható büdzséje. Alapelv a szervezet *közös birtoklása*, ami azt jelenti, hogy a felelősség megoszlik az északi és a déli államok között, mint ahogy a pozitív hatások is. Ugyancsak fontos, hogy a kormányközi jellegből következően a döntések *konszenzussal* szülessenek. Az intézmények között vannak olyanok, amelyek már az UM előtt is léteztek és olyanok, amelyek most jöttek létre. Utóbbiak leginkább

²⁵ Füle, Štefan: *Address to the „For’UM” meeting*. Marseille, 27 May 2010. <http://europa.eu/rapid/press-ReleasesAction.do?reference=SPEECH/10/269&format=HTML&aged=1&language=EN&guiLanguage=en> (Letöltés ideje: 2011.06.19.).

²⁶ Varouxakis, 2013; *Op. cit.*, pp. 231–232.

az UM működtetésével foglalkoznak, az előbbiek (Euro-mediterrán Parlamenti Közgyűlés, Civil Fórum, Anna Lindh Alapítvány) politikai szempontból önállóbbak.

A barcelonai folyamat idején még nem létezett a kétévente összehívandó *csúcserkeztet*, amelyet a párizsi zárónyilatkozat „talált ki”. Az ötlet a barcelonai folyamat szünetelésének tizedik évfordulóján, 2005-ben Barcelonában rendezett sikeres csúcstalálkozóból származott. E legfelsőbb szerv feladata elvileg az UM számára stratégiai célok megfogalmazása, politikai nyilatkozat elfogadása és a regionális projektek prioritásainak megszabása lenne. A csúcserkeztet felváltva hol valamelyik északi, hol pedig valamelyik déli országban kell(ene) összehívni. A döntéshozatal pontos szabályait nem rögzítették, de jellemzően konszenzusra törekednek a résztvevők.

Rendkívül fontos az UM *társelnöksége*, amely az északi–déli egyenlőség, sőt az egész euro-mediterrán partnerség jelképe. Elvként már a barcelonai folyamat is magáévá tette, az euró-mediterrán partnerségben pedig a gyakorlatban is jól működött. A társelnökség elvét a szervezet minden szintjén (csúcserkeztet, külügyminiszteri fórum, Közös Állandó Bizottság, főtárgyalók tanácskozásai, munkacsoportok) érvényesíteni kell. A társelnökök hívják össze és elnökölik az egyes tanácskozások üléseit s határozzák meg azok napirendjét. Az értekezletek zárónyilatkozatainak elfogadása érdekében folyamatosan egyeztetnek a küldöttségekkel. A társelnökök felelősségét növelte az a tény, hogy a saját országcsoportjuk (EU-tagok, arab országok) mellett a 43 tagú UM-nek hét olyan állama is volt, amely egyik tömörüléshez sem tartozott (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Izrael, Monaco, Montenegró, Törökország), s a döntéshez további tárgyalásokkal, egyeztetésekkel az ő hozzájárulásukat is meg kellett szerezniük. Kiválasztásuknál az északiak az EU vonatkozó előírásait követik (soros tanácsi elnökség), a déliek esetében konszenzussal választanak két évre társelnököt.

Évente kellene tartani *külügyminiszteri konferenciát*, amint az az euro-mediterrán partnerségben is megszokott volt. Ezek központi jelentőségű politikai események (lennének). Míg a politikai folyamatokat a külügyminiszterek felügyelik, különböző szakpolitikai ügyekben a szakminiszterek határozhatnak. A külügyminisztereket a kormányukat képviselő *főtárgyalók* (általában diplomaták, nagykövetek) helyettesítik, akik a külügyminiszteri konferenciák között üléseznek. Bármely kérdést megvitathatnak és konszenzussal döntést is hozhatnak, ezenkívül felügyelik az UM tevékenységét és előkészítik a külügyminiszterek ülését, meghatározva annak a napirendjét. A Titkársággal együttműködve konkrét projektekről és azok szelektálási elveiről is határozhatnak.

Létrehozták az új intézménynek számító, már említett *Közös Állandó Bizottságot* (KÁB), amelyet ugyancsak a társelnökség jegyében vezetnek. A Brüsszelben már létező európai intézmények kiterjesztéséről van szó a mediterrán partnerek felé. A belga fővárosban ugyanis korábban már működött a Magreb–Masrek Csoport, amelyben az EU és az észak-afrikai és közel-keleti országok diplomatái egyeztettek és készítették elő a magasabb rangú kollégáik tanácskozásait. Most ezt terjesztették ki az UM mind a 43 tagállamára. Mindenki képviselteti magát benne, többnyire a tagállamok és a déliek brüsszeli állandó képviselőivel. Előnye, hogy gyorsan képes reagálni bármely váratlan helyzetre. A KÁB támogatja a főtárgyalók munkáját azáltal, hogy felügyeli az UM tevékenységének bizonyos részleteit. Bármikor és bárhol össze lehet hívni konkrét szakmai

kérdések, projektek tanulmányozására, előkészítésére *munkacsoport*okat, amelyek a munkájukról a főtárgyalóknak számolnak be. Az első munkacsoportot az UM alapszabályának kidolgozására hozták létre, a munkáját 2009 szeptemberében fejezte be, de nem tudott minden részletet kidolgozni.

A Barcelonába helyezett *Közös Titkárság* feladatainak és működésének meghatározása a marseille-i külügyminiszteri értekezlet egyik legkényesebb napirendi pontja volt. Először is meg kellett határozni a jellegét: politikai vagy technikai legyen? Ez azért volt fontos kérdés, mert a Titkárság létrehozásának ötlete már a barcelonai folyamat idején is felmerült, de akkor azért nem kerítettek rá sort, mert sokan tartottak attól, hogy az intézmény túl erős jogköröket szerezve egyfajta „igazgatóságga” alakul, ami megkérdőjelezi az együttműködés kormányközi jellegét. Ez a dilemma az UM esetében is fennállt. Azután arról is dönteni kellett, hogy milyen legyen az összetétele, a finanszírozása, hová kerüljön a székhelye. A jellegéről Marseille-ben nem tudtak dűlőre jutni, a kérdést visszautalták a főtárgyalóknak, akik az ezzel foglalkozó munkacsoportra támaszkodva a 2010. március 3-i barcelonai ülésükön fogadták el a Titkárság végleges alapszabályát. Elhatározták, hogy kulcsszerepet fog játszani az UM intézményi szerkezetében, feladata pedig az elfogadott projektek kiválasztása, elindítása és folyamatos felügyelete lesz. Jogi személy lesz önálló jogállással és saját költségvetéssel. Természetesen állandó kapcsolatban áll a többi intézménnyel, főleg a főtárgyalókkal. Mandátuma *technikai* jellegű, a politikai felelősség ugyanis a külügyminisztereket és az őket képviselő főtárgyalókat terheli. A projektkezdeményezésekről tájékoztatja a KÁB-ot és a főtárgyalókat, beszámol azok finanszírozási lehetőségeiről. A Titkárság egész tevékenységéért a főtitkár és a helyettesei felelősök, ők készítik el az éves munkatervet, a költségvetést és a beszámolót. Kinevezésük három évre a főtárgyalók jogköre, a mandátumok egyszer meghosszabbíthatók. A tisztviselőket küldő országokat rotációs alapon jelölik ki. Az első főtitkár a 2010. március 3-i döntés értelmében a jordániai jelölt, Ahmed Maszaadeh lett.²⁷ A zsidó államnak tett engedményként az egyik helyettesi poszt mindig Izraelé lett, később pedig Ankara elérte, hogy nevezzenek ki hatodik helyettest is, akinek pedig mindig töröknek kell lennie. A Titkárság finanszírozásáról sem döntöttek Marseille-ben, viszont a székházát a spanyol kormány ingyenesen bocsátotta a szervezet rendelkezésére. 2011 végén sikerült a főtárgyalóknak megegyezni a következő évre szóló büdzséről (6,123 millió euró).

Tovább működött az *Euro-mediterrán Parlamenti Közgyűlés* és a kultúrák közötti párbeszéd erősítéséért felelős *Anna Lindh Alapítvány*, amelyekkel szoros együttműködést alakítottak ki. A hivatalosan is az UM parlamentjének számító közgyűlés új elnevezése az *Unió a Mediterráneumért Parlamenti Közgyűlése* lett, de megtartotta korábbi szervezeti felépítését, szakbizottságait, működési szabályzatát. Taglétszámát 280-ra bővítették. Megkapta a lehetőséget, hogy részt vegyen a szakminiszterek és a főtárgyalók munkájában, de ennek részleteit nem dolgozták ki. Az Anna Lindh Alapítvány az UM egyik legfontosabb szervévé vált. Jogi személynek számít, amit az egyiptomi törvények

27 Maszaadeh 2011 januárjában benyújtotta a lemondását, a helyére a főtárgyalók májusban szintén konszenzussal a marokkói Juszuf Amranit választották. Őt 2012 februárjában két ciklusra az ugyancsak marokkói Fathallah Szidzilmaszi követte. 2018-ban az egyiptomi Nasszer Kámil foglalta el a hivatalt.

elismernek, tekintettel arra, hogy a székhelye az Alexandriában található Biblioteca Alexandriana. Elnökét és ügyvezető igazgatóját a főtárgyalók nevezik ki. Tanácsadó Testülete 18 tagú, a Kormányzótanácsában pedig a szavazatok abszolút többségével hoznak döntést. A megerősített többséghez a támogató szavazatok öthatodára (36-ra) van szükség. 2005–2008 között az alapítvány még 10 millió euróból gazdálkodott, de 2008–2011 között ez az összeg 12,7 millió euróra nőtt. A 2012–2014 közötti időszakra 15,9 milliót irányoztak elő. Az alapítvány a fennállása alatt 2012-ig mintegy 250 projektet támogatott, amelyek összesen ezer civil szervezetet mozgósítottak a 43 tagországban. Tevékenysége azóta is folyamatos annak ellenére, hogy a pénzügyi válság egy ideig megnehezítette a finanszírozást. Tagszervezeteinek száma 2013-ban elérte a 2800-at, napjainkra a 4000-et.²⁸

Mire az összes intézmény működését véglegesen szabályozták és meghatározták a finanszírozásuk forrásait, négy hosszú év telt el, ráadásul a politikai ellentétek miatt a csúcstalálkozók és a külügyminiszteri értekezletek ugyebár elmaradtak. A többi szerv azonban működésbe lépett és a 2010-es években biztosítani tudták az UM továbbélését és a tevékenysége kibővülését.

4. Az Unió a Mediterráneumért tevékenysége

Az, hogy a 2008-as indulást követő évek politikai válságai után a 2010-es években az UM tovább tudott működni, már önmagában sikernek tekinthető. Ráadásul mindez a politikai megosztottság és a multikulturális szemlélettel szemben jelentkező kihívások fojtogató légkörében zajlott. Kiemelkedő eredmény, hogy 2016-ban és 2017-ben a társelnökségnek sikerült hosszú idő után külügyminiszteri konferenciát tető alá hoznia.

A 2017 elején Barcelonában megrendezett értekező a harmadik volt a sorban. Ekkorra az UM nemzetközi környezete alaposan átalakult, ami szükségessé tette a szervezet politikai célkitűzéseinek az újradefiniálását. A politikai és gazdasági fejlemények eltávolították egymástól az északi és a déli partnereket, a kezdeti lelkesedés alaposan lelohadt. Mindazonáltal 2010 után számos tényezőnek köszönhetően lehetőségessé vált az UM munkájának folytatása. Az „arab tavasz” eseményei az Európai Unió részéről az egész mediterrán szomszédságpolitikának az átgondolását követelték meg (új globális stratégia elfogadása 2016-ban),²⁹ amiben az UM jó szolgálatot tehetett az EU számára. Nagyon pozitív következménnyel járt az, hogy a szervezetben belül a társelnökséget az EU és Jordánia vette át, mivel a politikailag stabil Jordánia biztosíthatta az arab országok részvételét, az EU (a Külügyi Szolgálat és a Bizottság) pedig azt, hogy az UM illeszkedjen az EU mediterrán stratégiájába. A Titkárság élén a két marokkói politikus

28 Az alapítványról részletesen lásd Komlósi Orsolya: Anna Lindh Alapítvány – Civil szerepvállalás az euro-mediterrán (euro-med) párbeszéd alakításában. In: Molnár, 2019; *Op. cit.*, pp. 29–76.

29 N. Rózsa Erzsébet: Az Európai Unió szerepvállalása a Közel-Keleten és a Mediterráneumban. In: Molnár, 2019; *Op. cit.*, pp. 17–28.

gyümölcsöző munkát végzett, kinevezésük pedig ékes bizonyítéka volt annak, hogy hazájuk elkötelezett az euro-mediterrán együttműködés iránt.

2012 és 2016 között az Unió a Mediterráneumért jelentős fejlődésen ment keresztül. A legkülönbözőbb tanulmánytervek készültek és számtalan magas szintű egyeztetésre került sor a hogyan továbbról. A változatos tevékenységekhez hozzáadódott a projektközpontú konferenciák, valamint a regionális projektek egész sora. A dinamikus Szidzsilmaszi főtitkár irányítása alatt a Titkárság mind stratégiai, mind strukturális téren átalakuláson ment keresztül, konkrét eredményekben megmutatkozó tevékenysége kibővült. Az EU és más nemzetközi szervezetek ekkoriban határozatokban ismerték el az UM szerepét és további aktivitásra ösztönözték azt.

2015 és 2016 akár fordulópontként is értékelhető az UM rövid történetében, hiszen ekkor fejeződtek be a szervezet első projektjei, az EU pedig nyilvános jelentéseiben méltányolta azt a szerepet, amelyet az UM a déli szomszédságpolitikájában játszott. 2008 ősze óta először sikerült külügyminiszteri fórumot összehívni mind a 43 tagállam részvételével, ahol felkérték a Titkárságot útiterv elkészítésére abból a célból, hogy az UM tevékenységét kibővítsék. Az útiterv a 2016-ban folytatott viták középpontjában állt, 2017 elején pedig a külügyminiszterek Barcelonában elfogadták.

A társelnökségnek nem volt egyszerű a külügyminiszterek összetrombitálása, hiszen mint emlékezhetünk rá, 2009 januárjában Egyiptom a feszült közel-keleti helyzetre hivatkozva határozatlan időre elnapolt minden politikai jellegű tanácskozást. Az arab országok, s különösen a Palesztin Hatóság, magától értetődőnek tartották, hogy nem vehetnek részt olyan egyeztetéseken, amelyekben ott vannak az izraeliek is. 2015 márciusában, az izraeli választások után Federica Mogherini külpolitikai főképviseelő azonban elérkezettnek látta az időt arra, hogy konzultációkat kezdjen a déli parti külügyminiszterekkel az európai szomszédságpolitika felülvizsgálatáról. Az arab és az izraeli külügyminiszterekkel Barcelonában tartott megbeszéléseken határozottan felmerült az az igény, hogy az UM politikailag erősödjön meg. Ennek eredményeként hat hónappal később sikerült megrendezni a külügyminiszteri értekezletet.

Az UM miniszteri szintű értekezletei 2008–2017³⁰

Az értekezletek szakterületei	Dátum	Helyszín
Külügyek	2008. november 3–4.	Marseille
	2015. november 15.	Barcelona
	2017. január 23.	Barcelona
Kék gazdaság (a tenger hasznosítása)	2015. november 17.	Brüsszel
Digitális gazdaság	2014. szeptember 30.	Brüsszel
Foglalkoztatás és munkaügyek	2008. november 10.	Marrákes
	2010. november 22.	Brüsszel
	2016. szeptember 27.	Holt-tenger (Jordánia)
Energia	2013. december 11.	Brüsszel
	2016. december 1.	Róma
Környezetvédelem és klímaváltozás	2014. május 13.	Athén
Ipari együttműködés	2008. november 6.	Nizza
	2011. május 12.	La Valletta
	2014. február 19.	Brüsszel
Regionális együttműködés és tervezés	2016. június 2.	Holt-tenger (Jordánia)
Kutatás és innováció	2017. május 3–4.	La Valletta
A nők szerepének erősítése a társadalomban	2009. november 12.	Marrákes
	2013. szeptember 12.	Párizs
Fenntartható városi fejlődés	2011. november 10.	Strasbourg
	2017. május 21–22.	Kairó
Kereskedelem	2009. december 9.	Brüsszel
	2010. szeptember 11.	Brüsszel
Szállítás	2013. november 13.	Strasbourg
Vízgazdálkodás	2008. december 22.	Szueimeh (Jordánia)
	2010. április 13.	Barcelona
	2017. április 27.	La Valletta

(a szerző saját szerkesztése)

30 Albinyana, Roger: The Union for the Mediterranean in 2017: Stocktaking and Consolidation. In: *IEMed Mediterranean Yearbook 2017*. IEMed, Barcelona, 2017, pp. 217–221.

Ez kétségtelenül eredmény, de a 2010-es évek végén változatlanul kihívást jelent a kultúrák közötti párbeszéd erősítésének szorgalmazása. Az egyik fő probléma változatlanul az, hogy *a mediterrán térség léte politikai konstrukcióként vitatott kérdés*. Az EU maga is hajlamos a szomszédsági politikában részt vevő államokkal bilaterális alapon együttműködni ahelyett, hogy regionális alapon tenné, ennek során pedig a szakmai kezdeményezések felől a politika szférája felé kellene haladni. Igaz ugyan, hogy a szervezet tevékenységének depolitizálása lehetővé tette a különféle szakmai jellegű együttműködések folytatását, de továbbra is igény a regionális kooperáció politikai és biztonsági kérdésekben is. Ha csúcstalálkozóra nem is kerülhet sor, igenis van lehetőség a politikai párbeszéd erősítésére a főtárgyalók vagy a Közös Állandó Bizottság ülésein.

E tekintetben az útiterv komoly reményekre jogosított. A dokumentum értelmében olyan területeken kellene előrelépni, mint a migráció, a mobilitás, a szélsőségek és a terrorizmus elleni küzdelem. Sajnos az UM struktúrája még mindig gyenge (a Titkárság személyzete elégtelen) és hiányoznak az anyagi források is. A 2010-es évek végén futó 47 regionális projekt jobb infrastruktúrát és finanszírozást igényelne. A 2020-ban jelentkező koronavírus-járvány felerősítette a Földközi-tenger medencéjében jelenlévő problémákat, például a krónikus gazdasági egyenlőtlenséget észak és dél között (a mediterrán kereskedelem 90%-a az európaiak, 9%-a az európaiak és a déliek, 1%-a pedig a déliek között zajlik), aminek az enyhítésében az UM-nek lehet szerepe. A Titkárság a járvány okozta munkanélküliség enyhítésére szakképzési és oktatási programokat indított, figyelmet fordított az átképzésekre, támogatásban részesített olyan projekteket, melyek a foglalkoztatás növelését, a kis- és közepes vállalkozások megerősítését célozták.³¹ A szervezet minden nehézség ellenére működik és folytatja a „kis lépések politikáját”.

31 Nasser, Kamel: From Fragilities to Resilience: A Strengthened UfM in the Face of the Covid-19 Pandemic. In: *IEMed Mediterranean Yearbook 2020*, IEMed, Barcelona, 2020, pp. 125–129.

Válogatott irodalom:

- ALBINYANA, Roger: The Union for the Mediterranean in 2017: Stocktaking and Consolidation. In: *IEMed Mediterranean Yearbook 2017*. IEMed, Barcelona, 2017, pp. 217–221.
- BALÁZS Péter: *Az Európai Unió külpolitikája*, Wolters Kluwer, Budapest, 2016
- CHENAL, Alain: Nicolas Sarkozy et le monde arabe et musulman. In: MARDAM-BEY, Farouk (szerk.): *Sarkozy au Proche-Orient*, Actes Sud, Arles, Institut des Études Palestiniennes, Beyrouth, 2010, pp. 29–50.
- FERWAGNER Péter Ákos: Nicolas Sarkozy és az Unió a Mediterráneumért. *Mediterrán Világ*, 29–30. 2014, pp. 52–71.
- KOMLÓSI Orsolya: Anna Lindh Alapítvány – Civil szerepvállalás az euro-mediterrán (euro–med) párbeszéd alakításában. In: MOLNÁR Anna–KOMLÓSI Orsolya (szerk.): *Az Európai Unió mediterrán térséggel összefüggő kapcsolata. Párbeszéd és konfliktusok*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019, pp. 29–76.
- MOLNÁR Anna: Az Európai Unió mediterrán politikája. In: TÜRKE András István–BESENYŐ János–WAGNER Péter (szerk.): *Magyarország és a CSDP. Magyar szerepvállalás az Európai Unió közös biztonság- és védelempolitikájában*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2016, pp. 185–203.
- MOLNÁR Anna–KOMLÓSI Orsolya (szerk.): *Az Európai Unió mediterrán térséggel összefüggő kapcsolata. Párbeszéd és konfliktusok*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019
- N. RÓZSA Erzsébet: Az Európai Unió szerepvállalása a Közel-Keleten és a Mediterráneumban. In: MOLNÁR Anna–KOMLÓSI Orsolya (szerk.): *Az Európai Unió mediterrán térséggel összefüggő kapcsolata. Párbeszéd és konfliktusok*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019, pp. 17–28.
- N. RÓZSA Erzsébet–PÓTI, László (szerk.): *Európa régi-új régiója: a Mediterráneum*, SVKI, Budapest, 1999
- NAGY Milada: *Az Európai Unió és a Kelet-Mediterráneum. Kihívások és válaszok*, Aposztróf Kiadó, Budapest, 2015
- PATRIE, Béatrice–ESPAÑOL, Emmanuel: À quoi sert l’Union pour la Méditerranée? In: Mardam-Bey, Farouk (szerk.): *Sarkozy au Proche-Orient*. Actes Sud, Arles, Institut des Études Palestiniennes, Beyrouth, 2010, pp. 51–75.
- POLI, Jean-Laurent: *Sarkozy, la cassure sociale. Histoire d’un divorce entre le Président et les Français*, City Éditions, Saint-Victor-d’Épine, 2009
- SCHMID, Dorothée: Méditerranée: le retour des Français? *Confluences Méditerranée*, n° 63, automne 2007, pp. 13–23.
- TÜRKE András István (szerk.): *A szlovén elnökségtől a lengyel elnökségig*. EuVi Elemzések, II. évf., 8. sz. Europa Varietas Alapítvány, 2010
- VAROUXAKIS, Sotiris: *The Diplomacy of the Mediterranean*, EPLO, Athens, 2013

A CEDEAO (NYUGAT-AFRIKAI ÁLLAMOK GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGE) A NYUGAT-AFRIKAI INTEGRÁCIÓS TÖREKVÉSEK TÜKRÉBEN

A Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége, francia és portugál rövidítéssel: CEDEAO, angol rövidítéssel: ECOWAS² jelenleg 15 tagból áll³. A volt francia, portugál és angol területeken 1975-ben létrejött, főként politikai-gazdasági jellegű regionális együttműködés Nyugat-Afrika legjelentősebb integrált együttműködési formája. Egyike a nyolc Afrikai Regionális Közösségnek⁴, valamint a CEDEAO alá a hat afrikai Szubregionális Gazdasági Közösségből⁵ kettő tagolódik be: Az UEMOA (Nyugat-afrikai Gazdasági és Monetáris Közösség) 8 tagját, az MRU (Mano Folyó Uniója) pedig három tagját tömöríti a tizenötből. Jelen fejezet célja a CEDEAO integrációs folyamatának felvázolása.

1. Gyarmatosítás kori előzmények

A CEDEAO területe, a mai Szenegáltól Nigerig, illetve Malitól Elefántcsontpartig terjedő területén meginduló integráció – némi történelmi-birodalmi előzményeket leszámítva – nagyrészt az e területeken megindult francia gyarmatosításhoz köthető. Francia Nyugat-Afrika (*Afrique-Occidentale française*, AOF, 1895–1958) kezdetben négy – Szenegál, Guinea, Elefántcsontpart, Francia Szudán (leendő Mali), majd – fokozatosan kiegészülve Felső-Voltával (leendő Burkina Faso, Szudántól elcsatolt területen), Dahomey-jel (leendő Bénin), Mauritániával és Nigerrel – nyolc francia kolóniát tömörítő föderációként jött létre egy 1895 június 16-ai dekrétummal. Francia Nyugat-Afrika egységes francia adminisztráció alá szervezte e területeket, melyeken a felosztás pillanatában 25 millió fő élt.

1 igazgató, Europa Varietas Institute, Svájc

2 *Communauté économique des États de l'Afrique de l'Ouest, Comunidade Económica dos Estados da África Ocidental, Economic Community of West African States.*

3 2021 májusában Mali, szeptemberében Guinea tagságát függesztették fel, mindkettőt államcsínyek folyamánként.

4 Mamaty, Isabelle–Salmon, Jean-Michel–Dioulo, Jean-Marc–Biolley, Tanguy de–Angelo, Lucia: *L'appui à l'intégration régionale en Afrique : quels enjeux pour les partenaires au développement ?* ETUDES 2012, Ministère des Affaires étrangères, Paris, 2012, p. 14.

5 Francia rövidítéssel, a fenti kategorizálás szerint: CESR.

Az új francia gyarmati formáció fővárosa Szenegálban először Saint-Louis (1895–1902), majd Dakar (1902–) lett. 1901-ben Szenegál jegybankja Nyugat-Afrika (központi) Bankjává alakult át és részvénytársaság formában működve kötvénykibocsátási jogkörrel rendelkezett. Az AOF-et francia főkormányzó irányította, aki az első időkben Szenegál kormányzói tisztségét is betöltötte s egyben a (párizsi) Gyarmatügyi Minisztérium képviselője is volt. 1957–59 között megnevezése főbiztos lett s több „kormányzó helytartó” (*lieutenant gouverneur*) volt alárendelve. Az idők folyamán az adminisztratív szerveződés alapegysége a körzet (*cercle*) és alegységei lettek, a körzetek élén a körzeti parancsnokkal, aki az afrikaiak számára lényegében a gyarmati hatalmat személyesítette meg. Ők rögzítették a fejadót, az illetékeket, illetve szervezték meg a kötelező közmunkákat. Az őslakosok gyakorlatilag teljesen kimaradtak az adminisztrációs döntéshozatali folyamatából. A francia nyugat-afrikai kolóniák határait a szomszédos hatalmakkal egyezményekben állapították meg, két francia gyarmat közti határ esetén pedig egyszerű adminisztratív döntéssel.⁶

1946-ban Franciaország kismértékben alakított a volt gyarmataival való kapcsolatán, létrehozva a IV. köztársaság Francia Unióját, mely 1958-ban az V. köztársaság alkotmányában Francia Közösségre (*Communauté française*) módosult. Az afrikai partnerek mindkettőben csalódtak, utóbbi integrációs törekvése pedig hamar okafogyottá vált⁷ az 1960-ban meginduló dekolonizációs hullám kapcsán. A brit gyarmati területeket tekintve 1949-ben a londoni deklarációval létrejött az új Nemzetközösség (*Commonwealth of Nations*). Ez (a francia integráló törekvéseknél) lazább együttműködési formát eredményezett, közös államfővel a királynő személyében. Ghána 1957-ben, Nigéria 1960-ban, Sierra Leone 1961-ben lett tagja.

Az Afrikai Egységszervezet (AESZ) 1963. május 25-i létrehozásában a térség államai fontos kezdeményező szerepet tölthettek be, vezetőiket a kezdeményezések élvonalában találjuk: Kwame Nkrumah⁸ (Ghána) és Sékou Touré (Guinea) elnökök a progresszív, ún. Casablanca csoport vezetőiként – részben az európai integráció eredményeitől is fellelkesülve – egy, az Amerikai Egyesült Államokhoz hasonló föderáció (Afrikai Közösség) megteremtését szorgalmazták. Rajtuk kívül az Egyesült Arab Köztársaság (EAK), Algéria, Líbia, Mali és Marokkó jellemzően baloldali vezetői támogatták még ezt az elképzelést. 1962. április 2-án fel is állították az Afrikai Közös Piacot Algéria, az EAK, Ghána, Guinea, Mali, Marokkó részvételével, de ez mindössze az AESZ felállításaig működött.

A Monrovia csoportba pedig a mérsékeltbb együttműködési törekvések támogatói tartoztak: a 21 szubszaharai állam közül a térségre vonatkozóan Szenegált (Léopold Sédar Senghor elnök, a csoport vezetője), valamint Nigériát emelnénk ki, de ide tartozott a frankofón államok jelentős része is. Ezen csoport az államok (teljes) szuverenitását tiszteletben tartó, jóval lazább, konföderatív együttműködési formát képzelt el a korábbi gyarmatosító metropoliszokkal való szoros együttműködés fenntartását

6 Lugan, Bernard: *L'Histoire de l'Afrique – Des origines à nos jours*. Ellipses, Paris, 2009, p. 607.

7 A Közösség *de facto* csak az 1959-es évben működött, bár *de jure* a francia alkotmányban 1995-ig létezett.

8 Nkrumah elnök *Africa Must Unite* c. könyve kiemelkedő hatást gyakorolt a kontinens integrációs törekvéseire.

szorgalmazva. Elképzelésük azon gazdasági megfontoláson alapult, hogy utóbbiak bizsontsák számukra a fejlődés megindulásához elengedhetetlenül szükséges tőkealapot.

Milyen következtetéseket lehet levonni mindezekből a térségre nézve? Az itteni államok tehát kezdeményező szerepet töltek be, de több fronton is jelentősen eltérő álláspontot képviseltek az együttműködés mélysége és szervezeti kereteinek szempontjából: egyrészt a szoros föderációt vagy laza konföderációt akarók között, másrészt a volt gyarmatosító országokkal való szorosabb vagy lazább kapcsolatok terén húzódtak a legfőbb törésvonalak. Markánsan megjelent az a dilemma, hogy mihez kezdenek a függetlenség után, tőke és politikai-adminisztratív tapasztalatok nélkül, gyenge gazdasági alapokkal?⁹ A „vak vezet világtalan” elve alapján szerveződő regionális együttműködés(ek) vajon a mintának tekintett Európai Gazdasági Közösség sikerének útjára lépnek, léphetnek-e, vagy egyszerűen nincs alternatívája hosszabb távon sem a volt gyarmattartó államokhoz kapcsolódó „köldökzsinórnak”?

Az AESZ kartájának aláírása – melyet a mali Modibo Keita és a togói Sylvanus Olympio elnökök dolgoztak ki – egyben azt is jelentette, hogy az új afrikai államok *de jure* elismerik a gyarmatosítók által korábban teljesen önkényesen megállapított határok végleges voltát, sérthetlenségét, célként előtérbe helyezve a politikai-gazdasági stabilitást¹⁰ az állami szuverenitás sérthetlensége (be nem avatkozás elve) mellett. Ez utóbbi komoly problémákat eredményezett – a vizsgált térségre szűkítve – a Franciaország által is támogatott biafrai szeparatista törekvés (1967–1970)¹¹ válságkezelési mechanizmusában Nigériában. Ennek kapcsán a térségben a frankofón–angolszász államok és területek rivalizálását, mint az integráció ellen dolgozó tényezőt külön ki kell emelnünk, ezt az ellentétet pedig a háttérből az egykori gyarmatosítók gyakran még tovább szították a *divide et impera* elv alapján. A superhatalmak hidegháborús korában ezt árnyalta tovább a szovjet és az amerikai ideológiai megosztottság behatolása a térségbe, kiegészülve az el nem kötelezett országok¹² erősen antikolonialista mozgalmához csatlakozó afrikai államokkal (Ghána és Guinea). Az új, független államokat etnikai és vallási sokféleség jellemezte, sok esetben a mesterséges határok (rokon) törzseket és etnikumokat vágtak ketté.¹³ A dekolonizációs hullámban elsőként, 1957-ben függetlenedő egykori brit gyarmat (Aranypart) Ghána Kwame N`Krumah vezetésével mind a függetlenség, mind az együttműködés zászlóvivőjének számított a kontinensen, ahol is 1960 és 1980 között közel 200, határokon átívelő ún.

9 Arról a kérdéstről, hogy vajon ezen államok egyáltalán társadalmi, politikai, gazdasági stb. szempontból érettek voltak-e nemcsak az integrációra, de az önálló állami létre, érdemes felidézniünk Albert Schweitzer orvos és humanista, valamint Charles de Gaulle elnök közötti polémiát. Előbbi erősen kritizálta Franciaország azon lépését, hogy mintegy „elengedte” a „neolitikum szintjén” lévő gyarmatai kezét, utóbbi a superhatalmak nemzetközi nyomására, Franciaország gazdasági gyengülésére és a gyarmatiak „felkészítésének” több évtizedes, túl hosszú időszakára hivatkozik „mentségként”. Ld. Türke András István (szerk.) *A Jelenkori Franciaország*, I., L'Harmattan, Budapest, 2021, p. 50.

10 Megjegyezzük, hogy a kelet-közép-európai államok európai unió csatlakozásának politikai alapjai is ehhez nagyon hasonlóak voltak, például a világháborúkban területének jelentős részét elvesztett Magyarország esetében is.

11 Türke 2021, I., pp. 55–56. és II., p. 219.

12 A mozgalmat 1961. szeptember 1-jén alapították Belgrádban.

13 Ld. Benkes Mihály: *A superhatalmak kora 1945–1992*, Korona, Budapest, 1999, pp. 156–161.

multiszektoriális gazdasági együttműködés és több mint 120 kormányközi és bilaterális együttműködési forma jött létre. Az első komolyabb megosztó tényező Nyugat-Afrika frankofón államai között a Francia Közösséghez való viszonyulás kérdése volt, melyről az új francia alkotmányról szóló 1958. szeptember 28-ai referendum döntött: Senghor Szenegálja és Keïta Francia Szudánja támogatta, míg Guineában Sékou Touré és Nigerben Bakari Djibo ellenezte és az elutasításra buzdította a népet. Guineában a lakosság többsége is a Közösség ellen szavazott, így – a többi volt AOF állammal szemben, melyek a Közösségen belül váltak autonóm államokká – egyedül teljesen függetlenné vált.

Az első együttműködési törekvés a térségben a kérészetű Száhel-Benin Unió volt (1958–1959), melyet a politikai, gazdasági és katonai együttműködés terepének szántak. Négy egykori AOF-tag hozta létre: Elefántcsontpart, Felső-Volta, Dahomey és Niger. Felállították az állam- és kormányfők, a közözügyi miniszterek és a nemzetgyűlések elnökeinek tanácsait. Nagyratörő terveikben – csupán egy évvel az 1957-es Római Szerződés után – már vámunió felállításáról és törlesztési alap felállításáról is döntöttek. A Mali Föderáció létrejötte azonban jelentősen módosította a terveket. 1958. december 29–30-án a Senghor elnökölte Szenegál, Francia Szudán (a leendő Szudáni köztársaság: Mali) Felső-Volta és Dahomey ugyanis létrehozta a hasonlóan kérészetű Mali Föderációt. Félix Houphouët-Boigny vezette Elefántcsontpartot is hívták, de az kijelentette, hogy nem szeretne „a föderáció fejőstehenévé” válni.

A francia nagypolitika a háttérben eme érdekeivel szemben álló integrációs törekvés bomlasztásán fáradozott: 1959-ben Maurice Yaméogo Felső-Volta elnöke – elefántcsontparti (és egyben francia) hatásra – kihátrált a föderációból és a Francia Közösséghez való csatlakozási igényét jelentette be. Dahomeyben pedig megbuktak a föderáció hívei és az ország végül nem csatlakozott. Az ellenpólus, a Száhel-Benin Unió országainak válasza tehát a rivális integrációs törekvésre az unió kiterjesztése és jelentős átszervezése lett, lényegében az eredeti szoros integrációs célok feladásával, kilúgozásával. 1959-ben francia bábáskodás alatt létrehozták az Egyetértés Tanácsát (*Conseil de l'Entente*). E főként gazdasági jellegű szervezet máig a legrégebbi a jelenleg is működő nyugat-afrikai integrációs együttműködési formák között. (Togo 1966-ban csatlakozott.) A Mali Föderáción belül főként Szenegál és Szudán között alakultak ki ellentétek: a szudániak a két nép mihamarabbi fúzióját szorgalmazták, valamint ellenezték, hogy Senghor legyen az elnök Keïta helyett. Keïta 1960 augusztusában élesen elítélte a francia kísérleti atomrobbantásokat a Szaharában, mely további feszültséget eredményezett a franciabarát Szenegállal is.

A Mali Föderáció akkor kapta meg a kegyelemdőfést, amikor 1960. szeptember 22-én Keïta proklamálta Francia Szudán függetlenségét, létrehozva a Mali Köztársaságot s egyben csatlakozott az el nem kötelezett országok mozgalmához. Mindeközben 1959-ben mégis létrejött egy újabb fontos együttműködési forma, a Nyugat-afrikai Vámunió (UDOA), mely az Egyetértés Tanácsának tagállamai és Mali között teremtett együttműködési formát és lényegében a CEDEAO előfutárának tekinthető. Az UDOA mellett 1962. május 12-én színre lépett egy másik szubregionális gazdasági közösség, az UMOA (Nyugat-afrikai Monetáris Unió) felsorakoztatva az AOF korábbi

tagjait (Mauritánia kivételével és a volt portugál Bissao-Guineával), úgymint Benint (Dahomey), Burkina Fasot (Felső-Volta), Elefántcsontpartot, Malit, Nigert, Szenegált és Togót. Székhelye az elefántcsontparti Abidjan lett, bankja a Nyugat-afrikai Államok Központi Bankja (BCEAO), mely az Afrikai Pénzügyi közösség (CFA: a korábbi AOF és AEF – Francia Egyenlítői Afrika – államai) frankjának (CFA frank, FCFA) kibocsátására jogosult. Egyesek szerint az UMOA tehát az AOF (és AEF) „restaurációjának” tekinthető és a *Françafrique* fontos eszközévé vált.

1962. július elsején Mali kilépett az UMOA-ból, ami Párizs és Bamako között újabb feszültséget generált. A kormány a CFA frankról áttért a saját kibocsátású nem konvertibilis mali frankra. Előbbi tulajdonlását betiltották, igencsak megnehezítve a kereskedők dolgát. A mali frank gyors mértékben kezdett el inflálódni, hamar kialakult a fekete piac. A kereskedők állataikat vagy vetőmagjaikat a szomszédos országokban adták el és importált árukat vettek, hogy azokat Maliban bocsássák majd újra áruba az illetékek és a vámok kifizetése nélkül. Mindez a külkereskedelmi mérleget és az állami költségvetést is jelentős mértékben megborította, utóbbi 1960–68 között deficitessé lett. Az önállóság kísérlete tehát a fiatal, függetlenségét épphogy megszerzett, mindenféle kötődést és a regionális (francia bábáskodás alatti) monetáris-pénzügyi együttműködést visszautasító államban elbukott. Mali így 1967-ben benyújtotta a CFA frank zónához való reintegrációs kérelmét, önállósulási kísérletének kudarca pedig komoly tanulsággal szolgált a régió többi országa számára.¹⁴

1973-ban az UMOA szerződését felülvizsgálták, a BCEAO új státuszt kapott és létrehozták a Nyugat-afrikai Fejlesztési Bankot (BOAD), valamint Franciaországgal újabb együttműködési megállapodásokat írtak alá. Az új szövegekbe szabályozó mechanizmusok, az unió kohézióját és stabilitását garantáló passzusok kerültek. A CFA frank franciaországi háttéré miatt¹⁵ a régió közös pénzének, a francia frankhoz való kötés és a monetáris politika szabályai miatt az UMOA tagjai átlagosan jobb gazdasági teljesítményt produkáltak, mint a szubszaharai Afrika többi országa. A francia frankot 1958 júniusában kétszer kellett leértékelni 20%-kal, 1958 decemberében 17,55%-kal, 1969. augusztus 8-án pedig 11%-kal. Az erős francia frank miatt a CFA frankot használó államok nehezebben tudtak exportálni a régió országaiban, de a '70-es évekbeli frankgyengülés ezt a hátrányt is fokozatosan „lefaragta”. További kedvező tényező, hogy a gazdasági fejlődés üteme általában meghaladta a demográfiai fejlődés ütemét, így a lakosság életkörülményei is javultak. Ez a pozitív konjunkturális időszak a *trentes glorieux* végével a nyugat-afrikai országok esetében is véget ért. Ráadásul a térséget duplán érték a negatív hatások: az olajválság után a '80-as években nemcsak a nyersanyagárak (elsődleges bevételük) piaci árai estek, hanem még a francia frankot is (többször) újra leértékelték, ami az ahhoz kötött CFA frank automatikus leértékelését is eredményezte. Ami tehát korábban monetáris stabilitás teremtett a térségben, valamint viszonylagos stabil környezetet garantált a külföldi beruházási tőkének, az most annyiban a visszájára fordult, hogy az eddig az exportot segítő francia frank gyengeségét radikálisan csökkentették,

14 Sylvestre-Sidibe, Robert: *Quand le Mali éternua: Ou sous l'écru d'une civilisation*, Le Lys Bleu, 2019.

15 Az államok jegybanki tartalékainak felét letétben a *Banque de France*-nál kell hogy tartsák, amiből az hiteleket nyújt és ami után kamatot fizet számukra.

így ezen államok exportpolitikája is megnehezült a térségben. Az UMOA államainak makroökonómiai és pénzügyi mutatói így gyors lejtmenetbe kezdtek és ez komoly gazdasági krízisbe torkollott.

A szervezet a kihívásra a választ az integráció további mélyítésében találta meg, azaz a monetáris uniót kiegészítették a gazdasági integráció elmélyítésével. A monetáris stabilitást tehát gazdasági reformokkal tervezték megerősíteni s ennek kidolgozásával a BCEAO kormányzóját (*gouverneur*) bízták meg. Miután 1993 augusztusában felfüggesztették a CFA frank francia frankra való beváltását, 1994. január 11-én a CFA frankot a felére értékelték le (1 frank = 100 FCFA). 1994. augusztus elsejére az UMOA átalakult a Nyugat-afrikai Gazdasági és Monetáris Unióvá (UEMOA). A leértékelés komoly megrázkódtatást jelentett a városi lakosságnak a vásárlóerő csökkenése miatt, viszont jelentős mértékben hozzájárult például az elefántcsontparti kávé és kakaótermelés és -kivitel fellendüléséhez. (Tegyük hozzá: nem a helyiek, hanem az exportot kezükben tartó külföldi vállalatok jártak jól.) A leértékelés pozitív hatása viszont egyrészt a helyi rezsim korrupciója és a velük kétes üzletekben együttműködő külföldi (francia) politikusok, másrészt az újabbnál újabb, elhúzódó helyi konfliktusok miatt minimálisra csökkent.¹⁶ Az euró 2002-es bevezetésével az FCFA is az euróhoz lett kötve, mely utóbbi erőssége miatt a térség ismét exportproblémákkal küzd.

A CEDEAO integrációs előfutáraként – mai napig aktív, élő példaként – ki kell még emelnünk az ADRAO-t és a Mano Folyó Uniót. A Nyugat-afrikai Rizstermelés Fejlesztéséért Felelős Szervezet (ADRAO, angol rövidítése: WARDA) 1971-ben jött létre, és a CEDEAO létrehozása előtt az egyetlen olyan nagyobb, nyugat-afrikai regionális integrációs szervezet volt, mely egyaránt tömörített frankofón és angolszász államokat is. Ez a funkionalista jellegű szerveződés nagyon limitált tevékenységi területre terjedt ki, ugyanakkor egy szektorális területen lényegében az Európai Szén- és Acélközösséghez hasonló eredményességgel közelítette, közelíti egymáshoz a résztvevőket. Az együttműködés területe tehát még csak nem is érintette a tagállamok politikai és gazdasági alapelveit. 2003-ban az ADRAO Afrikai Rizsközpont (*Africa Rice*) néven átalakult és jelenleg már 28 tagot számlál, Afrika valamennyi régióját lefedi. Kutatóközpontja agrárkutatásokat végez és az éhínség felszámolásáért küzd. Központja jelenleg Abidjanban, Elefántcsontparton található.¹⁷

A Mano Folyó Uniót (*Mano River Union*, MRU) 1973-ban hozta létre Libéria és Sierra Leone. 1980-ban csatlakozott hozzá a francia ajkú Guinea, majd Elefántcsontpart 2008-ban. Célként a gazdasági együttműködés előmozdítását jelölték meg. A Mano folyó a – Guineát és Elefántcsontpartot összekötő – Nimba hegységben ered és a határfolyó szerepét tölti be Libéria és Sierra Leone között. A térséget az 1990-es években

16 Larané, André: „11 janvier 1994 – Dévaluation du franc CFA”, *Herodote.net*, 2018.22.27., https://www.herodote.net/11_janvier_1994-evenement-19940111.php (Letöltés ideje: 2021.09.13.).

17 A központ eredetileg az elefántcsontparti Bouaké-ben volt, de a politikai zavargások miatt egy ideig áthelyezték Cotonou-ba (Bénin). Regionális központjai: Saint-Louis (Szenegál), Ibadan (Nigéria) és Dar-es-Salaam (Tanzánia). Ld. az *Africa Rice* weboldala, <https://www.africarice-fr.org/a-propos> (Letöltés ideje: 2021.09.13.).

hosszú polgárháborúk bénították, ezért az Unió lényegében e kezdeti szakaszban csak névleg létezett: 1986-os 600 fős létszáma 1993-ra 300 főre, 2000-re 48 főre zsugorodott. 2004. május 20-én viszont Lansana Conté guineai, Ahmad Tejan Kabbah sierra leonei és Gyude Bryant libériai elnökök határoztak az újraindításáról. Az uniót egy freetown-i (Sierra Leone) titkárság működteti, vezetője a főttitkár, regionális irodái Conakryban (Guinea) és Monroviában (Libéria) működnek.

2. A CEDEAO gazdasági szerepe és új perspektívái

Mint a fentiekben bemutattuk, a CEDEAO létrehozása felé vezető út bővelkedett különböző szintű integrációs kísérletekben, melyek a Franciaország által erősen patronált UMOA és az angolszász államokat is magába foglaló, csupán egy szektorális együttműködésre limitált ADRAO kivételével többnyire kudarcba fulladtak, tetszhalott állapotba kerültek, túl korai kezdeményezésnek bizonyultak. A kudarc oka egyrészt többnyire a szervezetek létrehozásának kissé elsietett jellege volt. (Államiságukban alig megszilárdult, frissen függetlenné vált országok voltak az alapítók.) Másrészt pedig a túl korai perspektívában elképzelt rendkívül nagyratörő célok, elmélyült integrációs törekvések. Harmadrészt egymástól gyakran jelentősen eltérő geopolitikai adottságú területekről van szó és az államok közötti különbségeket ezen túlmenően még adott esetben a frissen beáramlott világpolitikai ideológiák (pl. marxizmus) szembenállása is növelte.

1968-ban Monroviában Nyugat-Afrika állam- és kormányfői – az Együttműködési Tanács négy tagja, valamint Sierra Leone távollétében – arról határoztak, hogy létrehozzák a Nyugat-afrikai Regionális Csoportot (GRAO), melynek protokollja magába foglalt egy társulási jegyzőkönyvet is Nyugat-Afrika Gazdasági Közösségének (CEAO) létrehozásáról 1974-re. Utóbbi hat – történelmileg, földrajzilag, valamint a közös nyelv és valuta által összekötött – („frankofón”) állam csoportosulását jelentette, Elefántcsontpart, Felső-Volta, Mali, Mauritánia, Niger és Szenegál részvételével. Ez a kezdeményezés ugyan még kudarcot vallott, de azt a célt nem adták fel, hogy a szubrégió államait egy gazdasági közösségben egyesítsék. A CEAO-nak nagyon hamar támadt egy „angolszász” riválisa is a térségben, a fentebb már bemutatott Mano Folyó Unió. A két kezdeményezés rivalizálása kereskedelmi problémákhoz vezetett a nyugat-afrikai régióban, ráadásul – Elefántcsontpart kivételével – a CEAO államai a Száhel-övezetbe tartoznak, mely államoknak speciális, közös kihívásokkal kell(ett) szembeülniük.

A CEDEAO – mely az UDOA-t egyaránt „felmenői közé sorolja” – 1975. május 28-án jött létre Lagosban (Nigéria) azzal a céllal, hogy létrehozza a nyugat-afrikai gazdasági és monetáris uniót. Szerződését 1993-ban revideálták, s ekkor a békét és biztonságot is érintő passzusokkal egészítették ki. Tizenöt tagja a nyugat-afrikai térség három regionális blokkjának országait foglalja magában, melyek túlnyomó része tehát 1975 óta vesz részt az együttműködésben: a Száhel-Afrika országai közül: Mali,

Burkina Faso, Niger (Mauritána nem tag – 2000-ben kilépett¹⁸ – mint ahogy a néha ebbe a csoportba sorolt Csád sem); az ún. Távoli Nyugat-Afrika országainak teljessége: Zöld-foki szigetek (csak 1976 óta tag), Szenegál, Gambia, Bissao-Guinea, Guinea, Sierra-Leone, Libéria; valamint a Guineai-öböl országainak teljessége: Elefántcsontpart, Ghána, Togo, Benin, Nigéria. 2017-ben három ország, Marokkó, Mauritánia és Tunézia benyújtotta ugyan (újra)csatlakozási kérelmét, de mindezedig csak megfigyelői státuszt kapott. (Se Tunéziának, se Marokkónak nincs közös határa a CEDEAO-val.) Tunézia még 2021-ben sem volt tisztában azzal, hogy mire is jogosítja fel a megfigyelői tagság, szimpla részvételi jogot jelent-e az üléseken vagy ennél többet.

Tovább nehezíti a bővítést a hagyományosan a Marokkóval szemben álló Polisarióval barátkozó Nigéria politikai hozzáállása. Gazdasági téren pedig Szenegál, Ghána és a regionális kereskedelem 40%-át kézben tartó Nigéria komolyan tart az erős marokkói gazdasági konkurenciától. Nem alaptalanul, mert Marokkó a kontinens 5. legerősebb gazdaságává és Nyugat-Afrika első számú beruházó országává vált.¹⁹ Nigéria a fenti okok miatt a Kontinentális Szabadkereskedelmi Zóna (ZLEC)²⁰ 2018 március 21-i szerződését sem írta alá, 2018 júniusára – gazdasági érdekekből – mégis finomított álláspontján és aláírta Marokkóval a 25 milliárd dolláros Nigéria–Marokkó 5600 km-es gázvezeték projektet, mely az eddig erősen az algériai gáztól függő Marokkónak kínált fontos alternatívát.

A CEDEAO fő intézményei²¹ az Állam és Kormányfők Konferenciája, a Miniszterek Tanácsa, a Közösség Parlamentje, a Gazdasági és Szociális Tanács²², a Közösség Bírósága, a Bizottság (korábban: Végrehajtó Titkárság); az Együttműködési, a Kompenzációs és Fejlesztési Alap, a CEDEAO Beruházási és Fejlesztési Bankja, a Nyugat-afrikai Egészségügyi Szervezet és a Speciális Technikai Bizottságok. 2006. június 14-én az abujai konferencián a tagállamok vezetői módosították a struktúrát, a Titkárságot egy 9 tagú Bizottsággal helyettesítették, melynek tagjait a tagállamok adják rotációs alapon 4–4 éves mandátumokkal. Az első bizottság Burkina Faso, Elefántcsontpart, Ghána, Mali, Niger, Nigéria, Szenegál, Sierra Leona és Togo képviselőivel 2007 januárjában kezdte meg a működését, ghánai elnökséggel, Burkina Fasó-i alelnökséggel. A fentiekben túl 11 speciális intézmény tartozik még hozzá, többek között a Nyugat-afrikai Monetáris Ügynökség (AMAO) és az Agrár és Élelmiszerügyi Regionális Ügynökség (ARAA). A CEDEAO elnökségét a tagok nagyjából éves rotációban látják el, 2022 július 3. óta a bissao-guineai Umaro Sissoco Embaló az elnök.

A CEDEAO költségvetése 2012-ben 265,5 millió USD (2021-ben: 557 millió, a COVID-járvány ellenére 6,5%-os növekedést értek el 2020-hoz képest), ennek 80%-a tagállami hozzájárulásokból áll, közösségi lefölözés útján a 0,5%-os közösségen kívüli

18 Barma, Aboubacar Y.: „CEDEAO-Mauritanie: union scellée, malgré la réserve des chefs d'Etat”. *La Tribune.fr*, 2017.08.11., <https://afrique.latribune.fr/>.

19 Kozłowski, Nina: „Cedeao: le Maroc, la Tunisie et la Mauritanie coïncés en salle d'attente”, *Jeunafrique.com*, 2021.09.15. <https://www.jeunafrique.com/>.

20 Ld. alább.

21 Communauté Économique des États de l'Afrique de l'Ouest (CEDEAO), pp. 7–8, https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/treaties/fr/ecowas/trt_ecowas.pdf, (Letöltés ideje: 2022. 01.09.).

22 Francia mintára, az Európai Uniónak is van hasonló szerve.

importvámából. A szervezet 600 főt foglalkoztat, felettük egy igazgatóval. Összehasonlításként megemlítjük, hogy az UEMOA 2012-ben 318 milliós költségvetéssel és 232 fős stábbal dolgozott, az Afrikai Unió ugyanekkor 250 milliós, a többi jelentősebb afrikai regionális integrációs szervezet pedig 54–84 millió dolláros büdzsére számíthatott.²³ A CEDEAO 2010 júniusában megfogalmazott 2020-as stratégiai víziója (Közösségi Fejlesztési Program) tíz stratégiai tengelyt jelölt ki: 1) a népesség integrációja; 2) a tagállamok közötti kiterjedtebb együttműködés; 3) agrárpolitika és közösségi ipar; 4) a szállítási infrastruktúra összekapcsolása (ún. interkonnexiója); 5) a TIC (információs és kommunikációs technológia) összekapcsolása; 6) energetikai és vízműtani összekapcsolódás; 7) pénzügyi és monetáris integráció; 8) emberi fejlődés; 9) K+F és innováció; 10) természeti és környezeti források.

A jelenleg is formálódó 2050-es stratégiai vízió hasonló célokat fogalmaz meg és az Afrika Unió *Agenda 2063* törekvéseibe illeszkedik. 1960-as előzményekre visszatekintve eredetileg 2009 decemberében tervezték bevezetni az FCFA-t is felváltani hivatott, az euró mintájára tervezett *eco*-t a CEDEAO tagállamainak leendő közös pénzként, de a gazdasági válság közbeszólt és az időpontot először 2015-re halasztották. 2018-ban elkezdték megterveztetni a logót és megpályáztatni az elnevezését (2019-re született meg az *eco* név). 2020 második felében immár határidő nélkül ismét elnapolták a bevezetését. (2023-ban a céldátum: 2027.) Az *eco* felhasználóinak területe két jelenlegi monetáris zóna összeolvasztásával számol. Az egyik a Nyugat-afrikai Monetáris Zóna (ZMOA / WAMZ) öt tagja (Gambia, Ghána, Guinea, Nigéria, Sierra Leone). Az *eco*-projekt kezdeményezői jelenleg saját nemzeti valutájukat használják és az UEMOA-tól függenek. A másik zóna az UEMOA tagállamaiból áll. Ezek az államok a két CFA frank-változat valamelyikének a felhasználói és 2013-ban csatlakoztak az *eco*-projekthez.

Az Afrikai Unió berkein belül tárgyalások folynak további gazdasági zónák (pl. CEMAC – Közép-afrikai Gazdasági és Monetáris Közösség és EAC – Kelet-afrikai Közösség) bekapcsolásáról is. Az afrikai szabadkereskedelmi zóna (AFTZ) létrehozásáról 2008. október 22-én döntött az SADC (Dél-afrikai Fejlesztési Közösség), az EAC (Kelet-afrikai Közösség) és a COMESA (Kelet és Dél-afrikai Közös Piac). 2012-ben felmerült az ötlet, hogy a CEEAC és az AMU mellett a CEDEAO felé is bővítsék a zónát, majd 2015-ben megindultak a tárgyalások arra nézve, hogy 2017-ig Kontinentális Szabadkereskedelmi Zóna (ZLEC / CFTA) néven egész Afrikára kiterjedjen. 2015 január elsején a CEDEAO-n belül közös külső vámtarifák léptek életbe (vámunió), de csak kilenc tagország tudta ezeket *de facto* alkalmazni. E közös vámtarifák célja a 2008-as UEMOA vámtarifák helyettesítése. A ZLEC (vagy *Zlecaf*) 2018 március 21-ei megállapodását végül Eritrea kivételével 54 afrikai állam írta alá,²⁴ a megállapodás a vámok megszüntetését irányozta elő a tagállamok termékeinek 90%-nál. A ZLEC a ratifikációt végrehajtók körében – a Covid19 miatt csak – 2021. január elsejével lépett életbe.

²³ Mamaty I. (és mások), 2012; *Op. cit.*, p. 22.

²⁴ Benin, Botswana, Nigéria, Zambia, Bissao-Guinea csak 2019-ben írta alá; a többség már ratifikálta.

2017-ben a CEDEAO államainak GDP-je összesen 565 millió dollárt tett ki (2021-ben: 557 millió) – 2013-ban ez az érték még 674,34 milliárd dollár volt és a szervezet a 20. legnagyobb gazdasági hatalomnak számított. A CEDEAO jelentősen hozzájárul a regionális infrastruktúra fejlesztéséhez a szállítás és a telekommunikáció területén. Mi az erőrangsor a CEDEAO-n belül és világviszonylatban hol helyezhetők el az államai? A CEDEAO három gazdaságilag legerősebb állama Nigéria (468 600 millió USD), Ghána (57 431) és Elefántcsontpart (45 227), három leggyengébb állama pedig Gambia (1914), a Zöldfoki szigetek (1831) és Bissao-Guinea (1162). Nigéria GDP-je önmagában több mint a duplája az összes többi CEDEAO-tag együttes GDP-jének (218 355). A szervezet tehát igencsak „fejnehéz”, ráadásul Nigéria esetében egy „angolszász” államról beszélünk, míg a legerősebb frankofón államok teljesítménye csak a 3–10. helyekre elegendőek. Nigéria és Ghána politikai súlya is jelentős, Kofi Annan például ghánai diplomataként volt az ENSZ főtitkára 1997–2006 között. A legnagyobb gazdasági növekedést 2002-ban Benin produkálta 3,83%-kal, a legnagyobb visszaesés (a COVID-19-járvány miatt) a Zöld-foki Köztársaság szenvedte el (–15%), Nigéria esetében a visszaesés 2020-ban 2%-os volt²⁵. Világviszonylatban Nigéria GDP-je – a legfejlettebb afrikai államként – a 27. helyre, míg Bissao-Guineáé a 2021-es IMF rangsor 213 helyéből a 192-re elegendő.

A gazdasági különbségekhez hozzáadódnak a demográfiai különbségek. Bissao-Guinea 1,8 milliós, Nigéria több mint százszoros, 190,8 milliós népességgel rendelkezik. Az egy főre jutó GDP tekintetében az IMF rangsorban a térségben a Zöld-foki Köztársaság vezet (6837 USD) a világranglista 156. helyén, Nigéria csak Ghána, Mauritánia és Elefántcsontpart mögött áll a 172. helyen (5280), a sort pedig Niger zárja a 220. helyen (1320). Mindezekből is látszanak a CEDEAO-n belüli hatalmas gazdasági különbségek, melyek torzítják az integrációs mechanizmusokat, s a kisebb államok közötti belső együttműködési formák (mint például a Mano Folyó Uniója) aligha képesek politikai-gazdasági paritásban lenni például Nigériával, miközben történelmi példák alapján a sikeres (szorosabb) integráció feltétele a közel azonos gazdasági potenciállal rendelkező tagállamok együttműködésében rejlik.

3. A CEDEAO szerepe a térség biztonságpolitikájában

Az ENSZ Alapokmányának VIII. fejezete utal a regionális szervezeteknek a béke és biztonság fenntartásában játszott szerepére. Annak ellenére, hogy szerepe tisztán gazdasági jellegű volt, a CEDEAO-t elég hamar elkezdték foglalkoztatni a békefenntartás kérdései is. A tagállamok közötti, illetve a belső problémák elég hamar világossá tették, hogy egy unió aligha lehet sikeres, ha nem szentel figyelmet a biztonságpolitikai kihívásokra. Mint láttuk az AESZ korábban gyakorlatilag e problémák kezeléséből kivonta

²⁵ Yao, Olivia: Les plus grandes puissances de la CEDEAO en 2020, selon la Banque mondiale. *Sika Finance.org*, 2021. július 31. <https://www.sikafinance.com>.

magát az állami szuverenitások elismerésével és a be nem avatkozás elvének hirdetésével. A CEDEAO viszont már 1978-ban elfogadta az Agresszióellenes Egyezményt (*Protocole de non agression*), ezt követte az 1981-es, Freetown-ban (Sierra Leone) aláírt Védelmi Segítségnyújtási Egyezmény, valamint az 1991 július elsejei Politikai Elvekről szóló Egyezmény. Ezeknél is jelentősebb tényező, hogy 1990-ben a CEDEAO jogkörét kiterjesztették a regionális stabilitás megőrzésére.

A CEDEAO közösségi szövetséges erők (FAAC) létrehozásáról szóló védelmi segítségnyújtási jegyzőkönyve az első olyan, afrikai államok által aláírt jegyzőkönyv, mely belső konfliktusok esetén is alkalmazható. Ekkor hozták létre a CEDEAO tűzszünet-ellenőrző dandárját, az ECOMOG-ot²⁶, hogy az első libériai polgárháborút (1989–1996) valahogy kordában tudják tartani. Az etnikai és gazdasági alapú konfliktus során Charles Taylor gerillacsapatai 1990 szeptemberében megdöntötték Samuel Doe rendszert, aki 1980-ban, a helyi lakosság (khran etnikum) képviselőjeként államcsínnel került hatalomra.²⁷ A beavatkozás során az ECOMOG nagyon rossz hírnévre tett szert és nem ok nélkül ragadt rá az ECOMOG, azaz *Every Car Or Movable Object Gone* („minden autónak és mozgatható tárgynak lába kél”) gúnynév. Csapatait rosszul készítették és szerelték fel, nem kaptak fizetést és teljesen demoralizálódtak, valamint jelentős veszteségeket szenvedtek.²⁸ Ráadásul a politikai akarat is hiányzott az ECOMOG hosszabb távú fenntartásához. 1998 szeptemberében újabb puccskísérlet történt Libériában, Taylor elnök Guineát és Sierra Leonét sejtette a háttérben, s mivel mindkét ország csapatai részt vettek az ECOMOG-ban, utóbbit azzal vádolták meg, hogy beleavatkozik a libériai belügyekbe. Eközben a gyémántkérdés is kieleződött, Taylor érdekelt volt abban, hogy a Sierra Leone-i felkelőkkel (Egyesült Forradalmi Front, a RUF) üzletelve, fegyverszállítmányokért cserébe részesüljön az előbbieket által megszállt Sierra Leone-i gyémántmezők profitjából. A CEDEAO békefenntartási kísérletét tehát a nem semleges szomszédos államok fegyvereseivel végrehajtott beavatkozás egyrészt diszkreditálta, másrészt pedig a közösségi közös politikai rendezést felülírta a bilaterális kapcsolati csatornákon történő – Ghána és Nigéria révén valóban neutrális(abb)nak tűnő – közvetítés.

Az ECOMOG az ENSZ Charta VI. cikkelyében foglaltakhoz hasonló gyenge jogkörű formációként jött létre de az események hatására hamar átalakult egy, az ENSZ Charta VII. cikkelyében foglaltakhoz hasonló, erős jogkörű, akár 20 000 fős békefenntartó erővé, melyet Libérián kívül a Sierra Leone-i polgárháborúban (1997) és Bissao-Guineában (1999) is bevetettek. Sierra Leonében Joseph S. Momoh elnök 1991 októberében politikai reformokat vezetett be, engedélyezte a többpártrendszert, de Valentine Strasser hat hónappal később puccsal eltávolította. A RUF és a kormánycsapatok küzdelme humanitárius katasztrófához vezetett, végül Strasser az ECOMOG behívásában látta a probléma megoldását, de az 1996-os elnökválasztás előtt őt is megpuccsolták.

26 CEDEAO, <http://www.sec.ecowas.int> (Letöltés ideje: 2014.03.20.), valamint Assemblée de l'UEO – Document A/1880, *L'Union européenne et le maintien de la paix en Afrique*, 2004.12.01., p. 36.

27 Fage, J. D.–Tordoff, Willam: *Afrika története*. Osiris, Budapest, 2004, pp. 472–477.

28 Faria, Fernanda: *La gestion des crises en Afrique subsaharienne – Le rôle de l'Union européenne*. Occasional Paper N° 55, Paris, EUSS, 2004, p. 13. és pp. 18–20.

Elefántcsontpart közvetítésével 1996 novemberében a RUF és a hatalomba a választásokon visszakerült, Tejan Kabba vezette Sierra Leone-i Néppárt (SLPP) békemegállapodást írt alá. 1997-ben a hadsereg újabb puccsot hajtott végre. Az ENSZ BT által 1997. október 8-án az olaj- és fegyverembargó életbe léptetésére felhatalmazott ECOMOG csapatai hiába álltak ezúttal döntő többségben a semleges (és távoli) Nigéria csapataiból (miközben kisebb részben a szomszédos guineai csapatok továbbra is részét képezték). A CEDEAO békefenntartó fegyveresei a Tejan Kabba mögött álló népi milíciákkal szövetkezve lényegében aktívan beavatkoztak az egyik harcoló fél mellett, megsértve a békefenntartáshoz szükséges semlegesség követelményét. De legalább ezúttal a fellépésüket siker koronázta, a felkelőket kiverték Freetownból és környékéről, Kabba pedig 1998 márciusára visszatérhetett. A polgárháború mindazonáltal továbbra is folytatódott főként a gyémántmezők birtoklásáért.²⁹

1998. június 7-én Bissau-Guineában tört ki polgárháború³⁰ a Nino Vieira elnökhöz hű erők és a Ansumane Mané által vezetett felkelők között és 1999. május 7-ig tartott. Az egyre feszültebbé váló helyzet kezelése érdekében 1998. december 26-án a CEDEAO az elnök felkérésére Bissau-Guineába vezényelte a tűzszüneti megállapodás betartásának ellenőrzésével megbízott ECOMOG-ot. A „békefenntartó” zászlóalj ismét nem volt semleges összetételű: a szomszédos szenegáli és guineai csapatok az elnökhöz hű erőknek nyújtottak támogatást, ugyanis a fegyveres erők többsége Mané tábornok mellett sorakozott fel.³¹ 1999 januárja és márciusa között a Guineai-öbölben végrehajtott katonai műveletek (*Corymbe*, *Recamp Bissau*, *Aramis*) során francia hadihajók szállították az ECOMOG csapatait Bissau-Guineába, valamint vettek részt a lakosok evakuálásában. Miután a harcok során rövid idő alatt a lázadó csapatok kerekedtek felül, a CEDEAO frankofón tagállamainak égisze alatt létrejött egy békemegállapodás, melynek aláírására 1998. november 1-jén került sor Abujában (Nigéria). A békeszerződés rendelkezett a tűzszünet bevezetéséről, a külföldi csapatok kivonásáról, valamint a CEDEAO békefenntartó csapatainak a szenegáli határra történő telepítéséről (melyre 1999. március 17-én került sor). A 600 fős békefenntartó erő feladatai közé a guineai és szenegáli katonák kivonulásának ellenőrzése, valamint a választás megfigyelése tartozott.

1999-ben a különféle polgárháborúk hatására a CEDEAO tagállamai elhatározták, hogy – megőrizve az ECOMOG nevet – létrehoznak egy készenléti erőt, melynek legfontosabb feladatai többek között a tűzszüneti megállapodások felügyelete és felülvizsgálata, a békefenntartás, a humanitárius beavatkozás, a preventív jellegű jelenlét, a békeépítés, a lefegyverzés és leszerelés lett. 2003. október elsején a CEDEAO az Amerikai Egyesült Államok nyomására elindított egy hasonló, ECOMIL (*ECOWAS Mission in Liberia*) elnevezésű missziót, hogy visszafoglalja Monroviát a lázadó erőktől, majd a béke érdekében tevékenykedjen a második libériai polgárháborúban (1999–2003).

29 A konfliktust végül nem az ECOMOG, hanem a 6000 fős, kezdetben komoly problémákkal küszködő UNAMSIL (ENSZ Misszió Sierra Leoneban) oldotta meg 2002-re.

30 Türke András István: *UE RSS/EUSSR Guinée-Bissau, CERPESC Analyses*, Europa Varietas Institute, Paris, 2009. november 20.; <https://bit.ly/31XvEbE>.

31 ECOMOG, <http://www.operationspaix.net/-ECOMOG-Guinee-Bissau-> (Letöltés ideje: 2014.03.20.).

Problémaként jelentkezett, hogy miközben a CEDEAO a közösségi, „integrált szinten” Libériába küldte (elvileg) „semleges”, összesen 3563 fős nigériai, mali és szenegáli kontingenseit (melyek kezdetben ENSZ-kéksisakosként funkcionáltak), addig más tagjai egyáltalán nem maradtak semlegesek a konfliktusban. Ugyanis miközben Charles Taylor elnöknek a fennhatósága Libéria egyharmadára zsugorodott, Ghána (és kisebb részben Sierra Leone) aktívan támogatta a felkelőket. Az UNMIL-nek (ENSZ Misszió Libériában) szintén a harcoló felek közé való település lett a feladata és gyorsan célt is ért.

Az ECOMOG-nak tehát a libériai (1990–1997, 1999–2003), sierra leonei (1997–2000), bissau-guineai (1998–99) és elefántcsontparti (2002) polgárháborúk során játszott tevékenységét csak korlátozott siker koronázta. Nigéria politikai és katonai súlya fokozta a félelmeket, valamint az angol és francia ajkú országok közötti rivalizálást, az ECOMOG bevetése pedig eléggé lassúnak, nehézkesnek bizonyult. A haderők főparancsnoka nem tudta teljes mértékben ellenőrzése alatt tartani a különböző nemzeti kontingenseket, és csak Nigéria rendelkezett tengeri és légi katonai szállítóeszközökkel. További problémát jelentettek a nyelvi különbségek, valamint a légvédelmi rakéták, a logisztikai támogatás, a pénzügyi források és egyes esetekben a belső konszenzus hiánya.

A CEDEAO tagjai 2000-ben Monroviában létrehozták a biztonság- és védelempolitikai bizottságot, melynek feladata a „Nyugat-afrikai Államok Közössége expedíciós hadtestjének” felállítása lett,³² majd döntöttek egy 6500 főt számláló, válsághelyzetek esetén bevethető haderő létrehozásáról. Ennek a haderőnek egy 1500 fős gyorsreagálású kontingens is része volt. 2009. december 14-én a CEDEAO felajánlotta a hatalmat 2008 decemberében, Lansana Conté halála után átvett juntának (CNDD) Guineában, hogy ide is küldenek egy intervenciósi erőt, de az visszautasította az ajánlatot.

2010. december 7-én az elefántcsontparti alkotmányos tanács által győztesnek tekintett Laurent Gbagbo korábbi elnök a választások után nem akarta átadni a hatalmat Alassane Ouattarának, akit viszont a független választási bizottság, az államok többsége, az ENSZ és az Afrikai Unió is győztesnek tekintett a 2010-es elnökválasztás után. A CEDEAO ekkor felfüggesztette Elefántcsontpart tagságát és a folyamatban lévő közös projektekből is kivonultak. Az országot csak Ouattara 2011. áprilisi győzelmével fogadták vissza. 2012. október 12-én az ENSZ BT azzal bízta meg a CEDEAO országait, hogy dolgozzanak ki közösen egy tervet a tuaregek, valamint szélsőséges iszlamista fegyveres csoportok, az AQMI, a MUJAO és az *Ansar Dine* által elfoglalt Észak-Mali katonai visszahódítására (2012–2013 között Azawad, nemzetközileg nem elismert állam). A CEDEAO missziót 3000 fősre tervezték Szenegál, Nigéria, Niger, Burkina Faso, Togo és Benin részvételével.

Eleinte úgy tűnt, Franciaország komolyan bízik abban, hogy majd ez az erő – még ha francia logisztikai támogatással is, de – képes lesz Azawadot visszafoglalni, majd fenntartani ott a békét. 2013. január 11-én viszont a csupán terepjárókra erősített

32 Sourd, Roland: *L'Union et l'Afrique subsaharienne: quel partenariat?*, EUISS, Paris, Occasional Paper N° 58, mai 2005, p. 13.

gépfejekkel és csekély nehéztüzérséggel rendelkező *Ansar Dine* szövetségeseivel (AQMI, MUJAO) elérte Azawad és „maradék-Mali” határvonalát, sőt, elfoglalta Konnát, mely stratégiai szempont a főváros, Bamako védelmében. Franciaország számára ekkor vált világossá, hogy tovább nem lehet késlekedni és arra várakozni, hogy a CEDEAO megoldja majd a problémát, így a Serval hadművelettel átvette a helyzet kezelését. Emellett a CEDEAO Ouattara elefántcsontparti elnök sürgetésére felállította saját 6000 fős misszióját, a MISMA-t (Nemzetközi Támogató Misszió Maliban). A MISMA 2013. január 16-án indult, a CEDEAO valamennyi országának részvételével (Gambia és Elefántcsontpart kivételével) Csáddal, Kenyával és Burundival kiegészülve, de 2013 júliusára sikertelensége miatt beolvadt a MINUSMA-ba (az ENSZ Integrált Többdimenziós Missziója Mali Stabilizálására). A Mali-féle válság kezelésére a CEDEAO-nak nem volt forgatókönyve, nem tudták hogyan kellene eljárni.

2017 januárjában az ötféle nemzeti kontingensből álló 7000 fős CEDEAO készenléti erőt (FAC, az ECOMOG elnevezést váltotta) Gambiában vetették be az ECOMIG³³ (ECOWAS Misszió Gambiában) misszió keretében. Feladata ENSZ BT és CEDEAO felhatalmazással a demokrácia helyreállítása lett, miután a 2016. decemberi elnökválasztást elvesztő Yahya Jammeh elnök nem volt hajlandó átadni a hatalmat. A 7000 fős készenléti erőt a FAC nigériai, szenegáli, ghánai, togói és mali kontingensekből rakták össze, szenegáli parancsnokság alatt. Meglepően rövid idő alatt vetették be Szenegál erős politikai nyomására, egy korábban kidolgozott forgatókönyv szerint, nem alkalmazva a hagyományos (lassú) felajánlásos képességgeneráló rendszert. A jelenlegi séma szerint minden tagállam köteles a – 2004-től szerveződő – FAC számára 30 napon belül bevethető állapotban tartani 500–500 fős, békefenntartásra kiképzett katonai, rendőri és civil elemekből álló kontingenseket. A legjelentősebb hozzájáruló továbbra is Nigéria és a mechanizmust továbbra is nehezíti a krónikus pénzhiány. Az ECOMIG mandátumát a gambiai lakosság felének tiltakozása ellenére 2021 majd 2022 december végén ismételtlen meghosszabbították, s jelenleg is tart.³⁴

Az afrikai szinten az Európai Unió a regionalizmus kezdeményezőjeként lép fel Nyugat-Afrikában, a térségben a legfőbb szubregionális partnere a CEDEAO. A korábbi francia RECAMP programot az Afrika–EU stratégiai partnerség keretében a 2007-es lisszaboni konferencia alkalmával uniós szintre emelték EURORECAMP néven. Ennek keretében az lett a cél, hogy az afrikai (szub)regionális közösségek saját, potens békefenntartó alakulatokat állítsanak ki, lehetőleg belátható időn belül. A CEDEAO tartalék erejének (FAC, angolul: FSE) legfőbb dandárja az afrikai regionális erők közül az ECOBRIG³⁵ (*ECOWAS Standby Brigade*).

E haderő sokáig a tervezés szakaszában volt és az Európai Unió anyagilag támogatja a létezését, mert e pénzügyi forrás nélkül még napjainkban is működésképtelen lenne. A cél egy 1500-2800 főből álló, 30 nap alatt bevethető akciócsoport (FAC speciális csoportja), és az 5000 katonából álló, 90 nap alatt bevethető dandár felállítása lett, abujai

33 A művelet elnevezése kezdetben *Operation Restore Democracy* volt.

34 Carlier, Rémy: Les forces de la Cédéao, solution fragile à la crise gambienne. *France24.com*, 2017. január 20. <https://www.france24.com/>.

35 Kezdetben WASBRIG-nek hívták, fellelhető még Nyugat-afrikai dandár (FAAO) néven is.

központtal. Akárcsak a többi négy afrikai (szub)regionális szervezet négy dandárja, hat forgatókönyv szerint kerülhet bevetésre.³⁶

4. Konklúzió

A CEDEAO viszonylagos sikerének az oka, hogy létrehozására az afrikai integrációs folyamat egy későbbi, érettebb fázisában – a korábban ilyen formában nem létező új állami entitások (viszonylagos) megszilárdulása után – került sor, mérsékeltbb, realizálhatóbb célok megfogalmazásával, lazább együttműködési keretek között. Ennek köszönhetően a tagok közötti hatalmas demográfiai, gazdasági (stb.) különbségek és a frankofón–angolszász törésvonal ellenére sikerült egy viszonylag hatékony együttműködési formát kialakítani. A CEDEAO tagállamai nem egy esetben a pánafrikai integrációs törekvések motorjaiként tudtak fellépni, nyitottnak maradván más térségek integrációs szerveivel való szoros együttműködések – például az *eco* bevezetése – felé is. A térség biztonságának megteremtése felé tett lépések is jelentősek, de továbbra is szinte 100%-ban külső finanszírozástól függenek és komolyabb krízis esetén rászorulnak az ENSZ, az EU vagy akár valamelyik a térségben gyakor gyarmatosító állam segítségére.

Válogatott irodalom:

- BENKES Mihály: Afrika / Nyugat-Afrika. In: DIÓSZEGI István–HARSÁNYI Iván–NÉMETH István (szerk.): *20. századi egyetemes történelem III.*, Korona, Budapest, 1997, pp. 228–241.
- LUGAN, Bernard: *L'Histoire de l'Afrique – Des origines à nos jours*. Ellipses, Paris, 2009.
- FAGE, J. D.–TORDOFF, Willam: *Afrika története.*, Osiris, Budapest, 2004
- FARIA, Fernanda, *La gestion des crises en Afrique subsaharienne – Le rôle de l'Union européenne*. Occasional Paper N° 55, EUSS, Paris, 2004
- MAMATY, Isabelle – SALMON, Jean-Michel – DIOULO, Jean-Marc –BIOLLEY, Tanguy de –ANGELO, Lucia: *L'appui à l'intégration régionale en Afrique : quels enjeux pour les partenaires au développement ?*, ETUDES 2012, Direction générale de la mondialisation, du développement et des partenariats – Ministère des Affaires étrangères (France), 2012 : https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/Integration_Afrique_BD_cle0edb4e.pdf.
- SOURD, Roland, *L'Union et l'Afrique subsaharienne: quel partenariat?*, EUISS, Paris, Occasional Paper n° 58, mai 2005.

36 Laborderie, Vincent, *Force africaine en attente*, <http://www.operationspaix.net/-Force-africaine-en-attente-> (Letöltés ideje: 2008.01.09.).

- TÜRKE András István (összeállította): *Manuel – Coopérations régionales et transfrontalières en Afrique*, Europa Varietas Institute, 2018
- TÜRKE András István: *Az Európai Unió első afrikai misszióinak és hadműveleteinek geopolitikája*, Publikon Kiadó, Pécs, 2016
- TÜRKE András István: *Integrációs törekvések frankofón Afrikában a függetlenné válástól napjainkig*, EuVI Elemzések, Europa Varietas Institute, Svájc, 2022.01.09.
- TÜRKE András István: The ECOWAS (Economic Community of West African States) in Focus of West African Integration Efforts, *JCEEAS – Journal of Central and Eastern European African Studies*, Vol 2. Number 2, 2022, pp. 168–188.
- Vision 2020 de la CEDEAO – Vers Une Communauté Démocratique et Prospère, Abuja, CEDEAO, 2010

OHADA: AZ ÜZLETI JOG EGYSÉGESÍTÉSÉNEK REGIONÁLIS SZERVEZETE

A függetlenségüket kivívó afrikai államok számára az egyik meghatározó döntés az volt, hogy végül a gyarmati határok megtartása mellett alapítottak „nyugati” mintára szuverén nemzetállamokat vagy egy nagyobb egységet hozzanak létre a kontinensen. Mint tudjuk, olyan meghatározó személyiségek befolyása nyomán, mint a frankofón Afrika kajmánjaként küzdő Houphouët-Boigny az előbbi megoldás valósult meg háromnegyed század után is, fenntartva a berlini konferencia mesterséges határait.

A függetlenség elnyerésének időszakában azonban ez a döntés korántsem volt ennyire egyértelmű. Számos, újonnan hatalomra kerülő államférfi támogatta a pánafrikai eszmét. Egy föderatív Afrikában hitt a függetlenségét az elsők között kivívó Ghána elnöke, Kwame Nkruma, aki éppen ezért választotta újonnan létrejövő hazája nevének a valaha volt legnagyobb afrikai birodalom jól csengő nevét. De támogatta a föderatív Afrika gondolatát Léopold Sédar Senghor is. Utóbbi ennek szellemében ugyan nagyon rövid időre a gyakorlati megvalósítására is kísérletet tett, létrehozva az akkori néven Francia Szudánnal közös Malit. A kalandnak a Modibo Keita elnökkel való összetűzés vetett véget: utóbbi kíséretével páncélozott vonaton volt kénytelen elhagyni Dakart, és vitte magával Bamakóba a középkor egy másik nagy afrikai birodalmát megidézõ, mitikus Mali nevet.

Az Afrikai Szervezet, majd késõbbi nevéen Afrikai Unió vitte végül tovább a pánafrikai együttmûködés eszméjét a föderatív terveket feledve, az államok közötti együttmûködés a 20. század második felétõl hagyományosnak mondható modelljét követve. A gyarmatosítóktól örökölt határok között létrejött afrikai államok, és különösen azok államfõinek biztosít keretet e nemzetközi szervezet az együttmûködésre sokszor még inkább az esetleges politikai ellentétek, összetûzések rendezésére.

A pánafrikai eszme azonban, amely tehát a 60-as években valós együttmûködési elképzelések számára biztosított elméleti tõkét, nem halt ki a kontinensen, és segíti, hogy bizonyos országok, bizonyos ügyekben könnyebben jussanak közös nevezõre az együttmûködések sokszor egyébként bonyolultnak látszó egyenleteit leegyszerûsítendõ. A nemzeti határok mélyen gyökerezõ történeti elõzmények hiányában nem gördítenek kikezdehetetlen akadályt az ilyen együttmûködések elé.

Egy másik szintén meghatározó és még inkább húsbavágó kérdés, amelyre már nem feltétlenül lehet ideológiai alapon választ adni, ahogy ezt a térség több állama a saját bőrén tapasztalta meg, a gazdasági fejlõdés útjának megválasztása volt. Ahogyan a

¹ egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem ÁJTK Nemzetközi és Regionális Tanulmányok Intézete; adminisztratív igazgató, SZTE Frankofón Egyetemi Központ

Tunézia függetlenségéért vívott harca során tizennégy évet börtönben, kényszer-kitelepítésben, házi őrizetben töltő Habib Burgiba fogalmazott már elnökként: a függetlenségért vívott küzdelem kis küzdelem, nagy küzdelmet a gazdasági felemelkedésért kell vívnunk.

A kétpólusú világban a politikai és nemzetközi kérdésekben gyakran igen jártas afrikai vezetők első nemzedékének tagjai közül kevesen tudtak eligazodni a gazdasági fejlesztés összetett ügyei közt, és ez a második nemzedék képviselői között sem alakult másként. Olykor a szocialista tervgazdaság rögzös útját járták az államok, máskor a liberalizmus teljes és állami intézkedések nélküli nyitásával szabadították a külső erőket ásványkincsekben, mezőgazdasági adottságokban és ugyan képzetlen, de tettekre kész munkaerőben bővelkedő országaikra. Gyakran születtek látványos, sokszor ideológiai alapú döntések, amelyek megannyiszor jobb esetben látszat-eredményekre, rosszabb esetben akár tragikus eredménytelenségre vezettek. Egy tényező azonban egyértelmű volt: nem csupán a gyarmati múlt, hanem az általános tőkehiány miatt is, önállóan ezek az országok nem lesznek képesek a gazdasági növekedésre.

Márpedig a gazdasági növekedés több mint szükséges, mondhatni élet-halál kérdés a térségben. A nemzetközi statisztikák minden további elemzés nélkül is igazolják, hogy a térség rendkívül elmaradott szinte minden tekintetben. Ahogyan az is kiderül ezekből a dokumentumokból, hogy adottságaik és képességeik alapján ezek az országok sokkal jobb teljesítményre és összehasonlíthatatlanul szebb eredményekre lehetnének méltán büszkék, ha ezek elérésében jónéhány tényező nem akadályozná őket.

E tényezők egyikének kezelésére jött létre az OHADA néven ismert szervezet a fent említett, regionális együttműködésre való nyitottság a térségben nagyon is jellegzetes szellemiségének jegyében. Az újonnan létrejött afrikai államok jogrendszerei ugyanis amennyire változatos képet mutattak, annyira bizonyultak alkalmatlannak a külföldi befektetések odavonzására és a kereskedelmi kapcsolatok kiépítésére.²

Az afrikai népek egyébként a fennmaradt hagyományok alapján összetettnek tekinthető jogi kultúráját elsősorban a szokásjog határozta meg, amely azonban nyilvánvalóan alkalmatlan a modernitás társadalmi és különösen üzleti viszonyainak szabályozására. Az afrikai jogszokások, különösen a családjog, az öröklési jog vagy a földhasználattal, földműveléssel kapcsolatos szabályokból álltak egybe. Alkalmazásuk pedig az örökletes vezetők feladata volt.

Elsősorban a partmenti államokban azonban a gyarmatosító Franciaország jogrendszere is komoly befolyást gyakorolt már a 18. század végétől. Magánjogi szempontból mindenekelőtt a napóleoni kódex, a Code civil alkalmazását kell említeni, amelynek azonban személyi hatálya sokáig csak a francia állampolgárokra terjedt ki, továbbá a gyarmatokon a helyi szokásokkal vegyes – az ország szokásai szerinti – alkalmazása terjedt el.

A függetlenségüket elnyerő korábbi gyarmatok ezt követően vagy a francia törvénykönyvek továbbalkalmazása mellett döntöttek, vagy új szabályokat igyekeztek elfogadni immár a polgárok közötti jogegyenlőség nevében. Érdekes kezdeményezésekre is akadt

² Ndzuenu, Alexis: *Le système OHADA et l'intégration juridique en Afrique*, doktori értekezés, Toulouse I Egyetem, 2022, p. 11. és köv.

példa, amikor például a Kongói Demokratikus Köztársaságba a Legfelsőbb Bíróság bevonásával igyekeztek a szokásjogi normákat kodifikálni. Ezek a kezdeményezések azonban a jogszokások nagy száma és szerteágazó normatív tartalma miatt rendszerint kudarcra voltak ítélve, legfeljebb meghatározott részterületeken járhattak sikerrel.³ A szokásjog azonban kétségtelenül továbbél, a helyi viszonyokat elsősorban a kevésbé fejlett vidékeken továbbra is meghatározzák, de gyakran azokat a városiasodó lakosság körében is tovább alkalmazzák a mindeközben szintén a nagyvárosokba költöző, de az eredeti falvaik szerinti illetékességüket megőrző hagyományos vezetők.⁴

Égészen nyilvánvaló, hogy ezek a szabályok vagy akár a gyarmatosítótól örökölt kereskedelmi jogi normák nem voltak alkalmasak a gazdasági fejlődés megfelelő támogatására, ennek érdekében a már fent hivatkozott, nemzetközi együttműködésre nyitott környezetben egy egységes és jól alkalmazható joganyag kidolgozásának szükségessége egyértelmű. Nem véletlen persze az sem, hogy a szervezet létrejötté már a kétpólusú világ végét követő időszakra esett.

Az Organisation pour l'Harmonisation en Afrique du Droit des Affaires (OHADA), azaz magyarul az üzleti jog afrikai harmonizációjának nemzetközi szervezetét létrehozó szerződést 1993-ban írták alá Port Louis-ban. Ahogy a fentiek alapján már kiderülhetett, és magának a szervezetnek a neve is mutatja egy regionális nemzetközi szervezetről van szó, amelynek célja, hogy egységes és kiszámítható jogi keret adjon a kereskedelmi és üzleti jog területén, így támogatva a térség gazdasági fejlődését.

Vitathatatlan a tőkehiányos térségben a közvetlen befektetések különleges és jelentős gazdasági szerepe. Ahogyan egyértelmű az is, hogy a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódás elkerülhetetlen a térség egyébként sok szempontból (nyersanyagok, mezőgazdasági termékek) gazdag államai számára. Az alapító szerződés megkötésének dátuma pedig önmagáért beszél.

Nem csupán azt az általános nemzetközi eufóriát kell említeni ennek kapcsán, amely a kétpólusú világ végével bekövetkezett, mert bár a történelem nem ért véget, az afrikai államok számára immár nem volt lehetséges a táborváltás esetleges politikai, társadalmi vagy éppen gazdasági nehézségeik varázsütésszerű megszüntetésére. Hanem emellett az időszakra vonatkozóan az is hangsúlyozandó, hogy azt az Egyesült Államok vezette általános nemzetközi kereskedelmi liberalizáció jellemezte.

A nemzetközi eufória más térségekben – természetesen egészen eltérő módon – szintén jelentős együttműködések vagy a már meglévő együttműködések gyökeres átalakítását, fejlesztését vonta maga után, elegendő Európából a Maastrichti Szerződés aláírását említeni. A kereskedelmi liberalizáció pedig világszerte arra készítette az országokat, hogy mivel a tendencia egyértelműen visszafordíthatatlan – és mintegy negyedszázadig ez valóban így is volt – annak ne elszenvedői, hanem amennyire lehet nyertesei legyenek.

3 Teppi Kolloko, Fidele: *Droit et pratique de Common Law à l'épreuve du droit OHADA*, Ohadata D-06-56, www.ohada.com/doctrine/article/792

4 Cistac, Gilles: L'intégration juridique dans „tous” ses états: SADC et Ohada, in *The harmonization of Commercial Law in Africa and its Advantage for Chinese Investments in Africa*, University of Macau, 2008, p. 128.

Itt érdemes megjegyezni, hogy ez igen különös helyzethez vezetett az afrikai államok és Európa viszonyában is. A két térséget ugyanis a hetvenes évek közepétől az úgynevezett ACP-országokkal kötött együttműködési szerződés, a több körben újratárgyált Loméi Megállapodás (Lomé I. – Lomé IV.) kapcsolata össze a nemzetközi kereskedelem kapcsán is. E helyzet, amely egyes szerzők szerint az afrikai államok számára sem volt hosszú távon és egyértelműen kedvező, egészen nyilvánvaló módon sértette az Amerikai Egyesült Államok érdekeit, utóbbi államot arra késztetve, hogy azt a Nemzetközi Kereskedelmi Világszervezet előtt minden lehetséges módon támadja.⁵

Mindent összevetve tehát a térség akarva-akaratlanul nyitni próbált a világerkedelem és különösen a közvetlen befektetések felé. E nyitást azonban nagyban akadályozta az Afrikát akkor még általánosan jellemző jogbizonytalanság. Ennek kapcsán, bár felesleges az érvet túlhangsúlyozni, szükséges kitérni arra is, hogy a függetlenségük elnyerése után tapasztalt évtizedes bizonytalanság (az államcsínyek száma a térségben világszerte), továbbá egy meglehetősen opportunistáknak tekinthető hatalmi elit megerősödése szintén nem segítette a jog uralmát. A helyzet persze ennél sok állam esetében jóval árnyaltabb, bár nyilvánvaló, hogy az európai államok demokratikus működéséhez hasonló alkotmányos rend nehezen terjed el a térségben, a fejlődésnek azért számos jele látható. Továbbá hangsúlyozandó, hogy a tárgyalásra való nyitottság egyre inkább jellemzi a korábban sokszor attól ideológiai alapokon elzárkózó afrikai állami vezetők politikai mozgását.

Mégis a befektetők, kereskedelmi partnerek jól érezhető aggodalmaira válaszul már viszonylag korán, a liberális kereskedelmi világrend győzelmekor, létrejött ez a regionális nemzetközi szervezet. Hiszen ekkor vált az is nyilvánvalóvá, hogy a kapitalizmus lesz az egyetlen járható út, még ha annak szabályozása állami eszközökkel társadalmi célok mentén azért továbbra is lehetséges. Az OHADA pedig az elmúlt harminc évben meglehetősen termékenynek bizonyult.

Ahhoz, hogy ezek az eredmények valóban megmutatkozzanak az alapítást követően még vagy másfél évtizedet kellett várni. Az OHADA – ahogy a fentiekből is kiderült – nagyon sok szempontból várakozásteli és támogató környezetbe született, ugyanakkor talán túl korai volt a születése ahhoz, hogy valóban beváltsa a hozzá fűzött reményeket. Tetszhalott jellege egyrészt a tagállamok között a befektetésekért zajló verseny, másrészt a térséget mindig is jellemző súlyos gazdasági és persze politikai nehézségekkel indokolható.

Az alapítás után 15 évvel azonban, 2008-ban, Québec-ben a szerződés egy átfogó felülvizsgálaton esett át. Ennek eredményeként írták alá egészen pontosan 2008. október 17-én a szerződő államok az Üzleti jog afrikai harmonizációjáról szóló szerződést (*Traité relatif à l'harmonisation de droit des affaires en Afrique*). Ahogyan az alapító szerződés kapcsán a dátumnak, ezen átfogó felülvizsgálat esetén a helyszínnek van különös jelentősége.

⁵ Mouloul, Alhousseini: *Comprendre l'OHADA*, Presses de la Nouvelle Imprimerie du Niger, Niamey, 2000, p. 64. és köv.

A francia nyelvet beszélő országokat tömörítő Frankofónia Nemzetközi Szervezetének egyik alapítója, és méreteihez, lakosságszámához képest legjelentősebb támogatója, továbbá töretlenül lelkes építője a kanadai Québec Tartomány. Ugyan a frankofón országok nemzetközi együttműködésének formalizálódásánál még elsősorban az a tény különösen érdekeltté a függetlenségét ugyan népszavazáson egyelőre kivívni nem kívánó, mégis annak gondolatát folyamatosan napirenden tartó kanadai tartományt, hogy ezáltal önállóan jelenhet meg nemzetközi szinten, a 2000-es években már ezt a jelenlétet egyértelműen nem csupán otthoni politikai üzenetként, vagy nemzetközi politikai jelenlétének hangsúlyozására kívánta felhasználni. Québec egyre világosan felismerte a frankofón, elsősorban afrikai országokkal való együttműködés gazdasági hasznát is, és mindent megtesz azért, hogy ebből minél jobban hasznot tudjon húzni.

Eközben már a hitelezési és később gazdasági világválság kirobbanásának évében egyértelmű tapasztalat, hogy a kilencvenes évekkel ellentétben a külföldi befektetések lassulnak az afrikai kontinens irányába. Bár abszolút értéken továbbra is nő a közvetlen befektetések mértéke, a növekedése üteme elmaradt a korábbiaktól. Így ismét fontossá váltak azok az intézkedések, amelyek megtételével viszonylag egyszerűen növelhető a befektetési kedv és a kereskedelmi forgalom.

A jogbiztonság megteremtése az üzleti, kereskedelmi jog területén tehát az eredeti szándék szerint és az azt megalapozó szellemben, de mintegy másfél évtizedes késéssel vette kezdetét, hogy aztán meg hozza a fentebb már említett eredményeket. A szervezetben részt vevő 17 államban egy kivétellel a francia a hivatalos nyelv, így az OHADA frankofón szervezetnek tekinthető. Mindazonáltal teljes nyitottságot mutat, hivatalos munkanyelvének tekinti a francia mellett az angolt, a portugált és a spanyolt is, még ha a dokumentumok többsége franciául is keletkezik, és sok esetben hiányzik azok hivatalos fordítása.

A szervezet tagjai ábécérendben: Benin, Bissau-Guinea, Burkina Faso, Comore-szigetek, Csád, Egyenlítői Guinea, Elefántcsontpart, Gabon, Guinea, Kamerun, Kongó, Kongói Demokratikus Köztársaság, Közép-Afrikai Köztársaság, Mali, Niger, Szenegál és Togo.

A jogegységesítéssel foglalkozó szervezeten belül egyébként nem csupán és nem is annyira a francia nyelv az uralkodó, mint inkább a francia üzleti jog.⁶ Ez adja sokak szerint a szervezet valódi frankofón jellegét, és biztosít sokszor aprónak tűnő, de mégis néha fontos előnyt azon országok befektetői, kereskedői számára, amelyekből e jogi hagyományok származnak, és azok ismerete és alkalmazása jóval rutinszerűbb. Ez egyébként az elsődleges kritika is a szervezettel szemben, és egyúttal hivatkozási alap olyan, egyébként a befektetés és kereskedelem szempontjából a térségben nagyon is jelentős államok számára, amelyek nem kívánnak belépni a szervezetbe, illetve bizonyos országok esetében emiatt húzódtott hosszú évekig a csatlakozási folyamat. Utóbbiak közül kiemelendő a Kongói Demokratikus Köztársaság esete. Az egykor II. Leopold magántulajdonaként, majd belga gyarmatként működő hatalmas országot öt évig húzta a

6 Tiger, Philippe: *Le droit des affaires en Afrique*, Que sais-je, harmadik kiadás, PUF, Párizs, 2008, p. 42.

csatlakozást arra hivatkozva, hogy a belga hagyományokon nyugvó üzleti joga nehézségeket okozhat a francia alapú egységes aktusok átvétele során.

A szervezet munkájában a jogtechnikai küldetés egyértelműen hangsúlyos. Jóllehet létrehozatala a fentiek szerinti politikai okokra vezethető vissza, és működési során is sokszor politikai szempontok játszanak meghatározó szerepet. Mégis a gazdasági fejlődésnek a jog eszközével való elősegítése elsősorban technikai feladat. A cél a jogbiztonság megteremtése, a széttagoaltság elleni fellépés, valamint természetesen a külföldi befektetők védelme. Ez lenne az alapvető jogi feltétele egy jól működő magánszféra megteremtésének, ahol az üzleti világ kiszámíthatóan működhet, ezáltal pedig nem csupán a már említett közvetlen külföldi befektetések mértéke növekedhet, hanem a térségen belüli államközi kereskedelem is fellendíthető. Utóbbi komoly hiányosság a külkereskedelmüket még több mint hatvan évvel a függetlenségük elnyerését követően is a volt gyarmattartó felé megvalósító államok esetében. Egészen könnyen belátható ugyanis, hogy a kevésbé eltérő fejlettségű és egyébként földrajzilag is közelebbi területek között kereskedelem lényegesen előnyösebb a számukra.

Technikailag a fenti célok egyrészt a jogharmonizáció eszközével valósíthatók meg, amennyiben egységes és jól átlátható kereskedelmi és üzleti jogi szabályozás alakítható így ki a térségben. Másrészt viszont a jogbiztonság megalapozása szempontjából szintén fontos, hogy ezeket az egységes aktusokkal elfogadott normákat kiszámíthatóan alkalmazzák, ez előbbi statikus mellett ezen dinamikus feltétel megteremtését szolgálja az igazságszolgáltatáshoz kapcsolódó tevékenysége a szervezetnek, amely tehát egy kiszámítható és hatékony jogszolgáltatás kialakításán is dolgozik.

A jogharmonizáció gigászi munka akár formai szempontok, a terület nagysága alapján, akár tartalmi, anyagi jogi okokból is az egészen eltérő szabályok és a még inkább szerteágazó alkalmazási gyakorlatuk miatt. A munka sikerét mutatja, hogy a szervezetben tagságot létesítő tizenhét ország mellett további afrikai frankofón országok és a karib-tengeri térség államai is érdeklődnek jelenleg is a szervezethez való csatlakozás iránt.

Közelebbről vizsgálva az OHADA tevékenységi köre négy nagy küldetésben foglalható össze: (i) közös szabályok megalkotása (jogegységesítés, jogharmonizáció), (ii) a jogásztársadalom, különösen az igazságszolgáltatásban dolgozók képzése (jogászképzés), (iii) hatékony igazságszolgáltatási rendszerek, megoldások népszerűsítése (igazságszolgáltatási reform), (iv) a vitarendezés gyors és hatékony módjainak elterjesztése (választott bíróság, alternatív vitarendezés).

A legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy az egyes szerződések tagállamok általi jóváhagyása – amelyre azért van szükség, mert az OHADA hagyományos értelemben vett nemzetközi szervezatként működik, azaz csak nagyon korlátozottan, például a vitarendezés kapcsán rendelkezik bizonyos nemzetfeletti jegyekkel – rendszerint elhúzódik, ahogy az az afrikai államok esetében más területeken is ismert.⁷

Jól mutatja ezt a már említett kezdeti nehézségek mellett az is, hogy maga az alapító szerződés is csak 1995. szeptember 18-án léphetett hatályba, és akkor is mindössze

⁷ Pougoue, V.P.G.–Kaliou Elongo, Y.R.: *Introduction critique à l'OHADA*, PUA, Youndé, 2008, p. 7.

hét ország vonatkozásában. Elsőként Szenegál ratifikálta az alapító szerződést 1994. április 14-én, majd 1995-ben a Közép-Afrikai Köztársaság (január 13.), Mali (február 7.), a Comore-szigetek (február 20.), Burkina Faso (március 6.), Benin (március 8.) és Niger (június 5.).

A további tagállamok csatlakozása esetén is hasonló elhúzódo eljárásokat láthatunk. Togo, Elefántcsontpart, Bissau-Guinea, Csád és Kamerun 1996-ban csatlakoztak (január 19-én, február 11-én, illetve 20-án, továbbá július 2-án és december 3-án), miközben a ratifikáció volt, ahol már 1994 év elején megtörtént (Bissau-Guineában 1994. január 15-én), de Elefántcsontparton, Togóban és Kamerunban is már 1995 szeptemberében és októberében jóváhagyásra került az alapító szerződés. Gabon 1998. április 5-én (február 2-i ratifikációt követően viszonylag gyorsan), Kongó 1999. július 17-én, Egyenlítői Guinea ugyanezen év augusztus 13-án lett tag. Végül 2000. november 21-én csatlakozott Guinea, és – ahogy azt már említettük – utolsóként 2012. szeptember 12-én a Kongói Demokratikus Köztársaság.

Kétségtelen tény, hogy az OHADA a nehézségek ellenére a jogi integráció valós esz-közévé tudott válni, különösen a 2008-as reformját követően, amelynek szükségessége a térségben egyébként a kezdetektől nyilvánvaló. A globalizáció és a piaci liberalizáció hatásai az afrikai kontinensen egészen sajátosan jelentkeznek. Ugyanakkor itt is felgyorsul az e hatások kiteljesedését segítő jogi megoldások fejlődése.

E fejlődést segíti elő az OHADA. Az afrikai államok regionális kezdeményezésük során pedig különösen nagy hangsúlyt fektetnek, a fentiekben már említett igazságszolgáltatási reformokra is a jogegységesítés mellett. A bizonytalanság elleni küzdelem legfontosabb frontvonala ugyanis nyilvánvalóan a hatékony és kiszámítható igazságszolgáltatás megteremtésénél húzódik. A hiányos és idejét múlt szabályozás, a jogalkotási összevisszaságok és a végrehajtó vagy részletszabályok gyakori hiánya mellett ugyanis az igazságszolgáltatás működési zavarai okozzák a jogbiztonság legérezhetőbb hiányosságait. Utóbbi zavarok nem csupán a még mindig általános korrupcióból következnek, hanem a bírói kart érintő hármas problémából, nevezetesen, hogy a bírák kevesen vannak, képzetlenek, munkakörülményeik és fizetésük pedig nem megfelelő. A megkésett és sokszor érthetetlen, méltánytalan ítéletek végrehajthatóságának nehézségei pedig csak tovább fokozzák e zavarokat, és gyengítik a jogbiztonságot.

Erre válaszul a szabályozás területén az OHADA egy elsőbbséggel bíró nemzetközi jogrendet alakított ki, tette ezt a tagállamok jóváhagyásával, amelyet, és ez a már említett egyetlen nemzeteletti elem, nemzeteletti intézmény szavatol. Mindezt teszi egy meghatározott, de nem is olyan szűk integrációs területen, ahogy ezt majd a kereskedelmi és üzleti jog egészen széles területeit felölelő egységes aktusok kapcsán látni fogjuk. Az pedig az egyes aktusok tartalmát vizsgálva még inkább egyértelmű, hogy a munkát meglehetősen magas szintű szakmaiság jellemzi.

Rendkívül fontos, hogy az elsőbbség mind az alapító szerződés, mind pedig az egységes aktusok vonatkozásában teljes (abszolút) és a gyakorlatban biztosított.⁸ Ez pedig a

8 Ndzuenu, Alexis: *Le système OHADA et l'intégration juridique en Afrique*, doktori értekezés, Toulouse I Egyetem, 2022, p. 3.

kereskedelmi és üzleti jog olyan területeit érinti, mint a társasági jog, az általános kereskedelmi jog, a csődeljárás és a végelszámolási eljárás, a szerződéses biztosítékok joga, a választott bíróságra vonatkozó szabályok, a számviteli és mérlegviteli szabályok, az áruszállításra vonatkozó alapvető szabályok vagy a szövetkezeti jog. Minden területen úgynevezett egységes aktusok kerültek megalkotásra a részes tagállamok számára, ezeket kell a fent hangsúlyozott elsőbbséggel alkalmazniuk valódi ellenőrzés mellett.

Ez komoly jogalkotási munkát feltételez, amelynek részletes, különösen összehasonlító és a lefolytatására, majd módosítására figyelemmel történeti elemzésére a jelen keretek között nincs lehetőség; az egyes egységes aktusokról részletes tankönyvek, a vonatkozó ítélkezési gyakorlatokat is magukba foglaló kommentárok szólnak. Jelen fejezet csupán felsoroló jelleggel, rövid magyarázattal kívánja elsősorban a tényleges munka bizonyítékaként említeni az egyes szabályozásokat.

Az első egységes aktus, amelyet azután a 2014. január 30-i reform jelentős mértékben fejlesztett tovább, a Közös Rendes és Választott Bíróságok eljárási szabályzatát foglalta magába, hogy e testületeken keresztül biztosítsa a már említett tényleges ellenőrzést, illetve az elsőbbség gyakorlati érvényesülését. Az első eljárási szabályzatot 1996. április 18-án fogadták el.

Ezt követően bővült az OHADA joga három alapvető egységes aktussal 1997. április 17-én. Ezek közül elsőként a 2010. december 15-én általánosan megreformált általános kereskedelmi jogról szóló aktust kell említeni. Ez meghatározta a hivatásos kereskedő és vállalkozó jogállását, a kereskedelmi és hitelnyilvántartó rendszerekre vonatkozó szabályokat, az üzleti célú ingatlanhasználat szabályait, továbbá természetesen kitért a kereskedelmi szerződések jogára, a kereskedelemben résztvevő közvetítők jogállására. A már említett általános reformja mellett érdemes még megemlíteni a 2011. május 15-i kiegészítését, amelynek során például az elektronikus kereskedelemre vonatkozó különleges szabályokkal egészült ki ez az egyik legelső és legfontosabb egységes aktus.

A három aktus közül a második a kereskedelmi társaságok és gazdasági célú egységes jogáról szól. Ezt a bírósági eljárási szabályzattal egyszerre, azaz 2014. január 30-ával módosítottak jelentősen. Az egységes aktus szabályai kiterjednek a társaságok létrehozatalára és működésére, a vezető tisztségviselők felelősségére, az átalakulásra, összeolvadásra, szétválásra, egy viszonylag terjedelmes különös rész pedig az egyes társasági formákat szabályozza. A már említett módosítását követően az egységes aktus már olyan kérdésekre is kitér, mint például a tulajdonosi vita esetén való ügygondnok kijelölése, utóbbi eljárásának szabályai.

Végül harmadikként említendő a szerződéses biztosítékok jogáról szóló egységes aktus, amelyet az elsőként bemutatott általános kereskedelmi jogról szóló dokumentummal egyidőben, azaz 2010. december 15-től módosítottak. Ez, ahogy neve is mutatja, a személyes biztosítékokról (kezesség), az ingó vagyoni biztosítékokról (zárol), továbbá az ingatlan biztosítékokról (jelzálog) rendelkezik. A módosítást követően több új biztosíték is szabályozásra került, továbbá erősödött a hitelezői védelem.

A bírósági eljárási szabályzat és ezen első három egységes aktus után az 1998. április 10-i egyszerűsített behajtási és végrehajtási eljárásról szóló aktust érdemes kiemelni. Ez az igen fontos aktus először is két, a hitelezők számára elérhető eljárás részletes

szabályait tartalmazza a behajtásnál és a fizetési vagy dologi meghagyásnál. A végrehajtás kapcsán pedig a kényszerítő intézkedések (lefoglalás) alkalmazását szabályozza, valamint meghatározza a kötelezettségek teljesítésével kapcsolatos kollektív eljárások rendjét. A 2015. szeptember 10-i reformját követően kiegészült a bírósági ellenőrzés és a bírói határozat nyomán a vállalkozások segítésére vonatkozó szabályokkal, továbbá a kis- és középvállalkozásoknak kedvező egyszerűsített eljárásokkal.

Kifejezetten a választott bírósági jogról szól az 1999. március 11-én lépett hatályba egységes aktus, amelyet 2017. november 23-i módosítással alkalmaznak jelenleg. Ez a fontos reform meggyorsította, hatékonyabbá és átláthatóbbá tette a választott bírósági eljárásokat. Egyébként az egységes aktus magukról az eljárásokról, azok igénybevételeinek feltételeiről és az ilyen eljárásban született határozatok végrehajtásáról rendelkezett.

Szintén 2017. november 23-i dátummal módosult a vállalkozások pénzügyi és számviteli szabályairól szóló, 2000. március 24-i egységes aktus. Ez az egységes könyvelési rendszerek részletes szabályait tartalmazza büntetőjogi felelősségrend kialakításával.

Végül 2003. március 23-án a közúti és szállítási szerződésről, 2010. december 15-én a szövetkezeti jogról, 2017. november 23-án a közvetítői eljárásról fogadtak el egységes aktust. Utóbbiak már egyértelműen jól körülhatárolt területen fogalmazzak meg szabályokat.

Az egységes aktusok elfogadása és betartásuk ellenőrzése, végső soron a joganyag normatív tartalmának értelmezése és alkalmazása mellett, a már említett teljes elsőbbség igazán szigorú és egyértelmű feltételével, a képzés, elsősorban az igazságszolgáltatásban dolgozók szakmai képzése, de általában az igazságszolgáltatási és az ahhoz kapcsolódó végrehajtási rendszerek működtetése kapcsán az oktatás, fejlesztés, ajánlások megfogalmazása még jelentős feladat a szervezet számára.

A fentebb már hivatkozott igazságszolgáltatási zavarok ugyanis még egy az OHADA-hoz hasonlóan jól működő nemzetközi rendszer esetén is nehézségeket okozhatnak a jogalkalmazásban. Mert bár az OHADA intézményén keresztül képes az esetleges jogtalan eljárásokat orvosolni, és joganyagának helyes alkalmazását kikényszeríteni, a tagállami igazságszolgáltatás vagy különösen végrehajtás nem megfelelő működése a hatékonyságot és a kiszámíthatóságot, így a gyakorlatban a jobbiztonság tényleges megteremtésére vonatkozó általános cél megvalósulását ássa alá.⁹

A képzések célja, hogy a bírák számára egészen egyértelművé tegyék az OHADA joga és egyébként a tagállami jog által számukra biztosított lehetőségeket a kereskedelmi és üzleti jog területén mutatkozó jogviták gyors és jogszerű, hatékony és méltányos rendezése kapcsán. Ugyanakkor a szervezet a tagállamok, elsősorban az igazságszolgáltatás igazgatását végző szervek számára is hirdet képzéseket, készít javaslatokat, ajánlásokat, hogy ne csupán egyéni, hanem strukturális szinten is javuljon az igazságszolgáltatás teljesítménye.

Összefoglalásként az OHADA kapcsán mindenekelőtt a megalakulásához hozzájáruló hármas feltételrendszert érdemes kiemelni: hogy tudniillik az afrikai kontinensen a regionális nemzetközi együttműködést az egyes államok függetlenedése óta, de

9 Amboulou, Hygin Didace: *Le droit des affaires dans l'espace OHADA*, L'Harmattan, Párizs, 2014, p. 14.

egészen máig jelenlévő pánafrikai eszme is támogatja, hogy a gazdasági növekedés csak külföldi közvetlen befektetések fokozásával és a kereskedelmi forgalomnak a liberalizálódó nemzetközi piacon való élénkítésével érhető el a szocializmus bukása után, hogy a gazdaság ilyen módon való fejlesztésének egyik legnyilvánvalóbb akadály a jogbizonytalanság. Utóbbi kapcsán a nem megfelelő joganyag és annak nem hatékony alkalmazása egyértelmű okként azonosítható. Ennek orvoslására jött létre az OHADA, azaz az üzleti jog afrikai harmonizációjának nemzetközi szervezete. Bár éppen az afrikai államok sajátos gazdasági adottságai és állami működésük ismert nehézségei miatt a szervezet első tizenöt évét elsősorban a gyakorlati nehézségek miatti helybenjárás jellemezte, a 2008-as általános reformját követően magas szintű és tényleges tevékenységet végez négyes küldetése jegyében: jogegységesítés, jogászképzés, igazságszolgáltatási reform, választott bírászkodás és alternatív vitarendezés. A jogegységesítés és jogharmonizáció kapcsán egészen szerteágazó módon alkotott eljárási és anyagi jogot az üzleti és kereskedelmi joghoz kapcsolódó területeken. Fontos, hogy bár hagyományos értelemben vett regionális nemzetközi szervezetként működik, joga elsőbbséget élvez, és rendelkezik olyan intézményekkel, amelyek annak alkalmazását szavatolják. A jogászképzésben a legfontosabb a bírák képzése, hogy a tagállami igazságszolgáltatási és ahhoz kapcsolódó végrehajtási eljárások kiszámíthatóak és hatékonyak legyenek. Ez egy dinamikus szempont az egységesített joganyag biztosításával garantált statikus jellegű támogatás mellett. Azonban az igazságszolgáltatás hatékonyságát strukturális megközelítésben is javítani kívánja a szervezet, ezért dolgoz ki javaslatokat, ajánlásokat annak reformjára. Végül támogatja a hagyományos igazságszolgáltatásnál gyorsabb és kényelmesebb választott és alternatív vitarendezési módokat, általános eljárási szabályok meghatározásával, illetve választott bíróság működtetésével. A szervezet bár politikai szempontok mentén jött létre és működését is áthatják bizonyos érdekek, mégis tevékenysége elsősorban technikai, szakmai jellegű. Többek között ennek is köszönheti talán hatékonyságát, amely egyre vonzóbb teszi az afrikai és karib-tengeri térségek országai számára. Végezetül az összefoglalóban is érdemes emlékeztetni arra, hogy egy alapvetően frankofón szervezetről van szó, ahol a frankofón jelleg nem csupán a francia nyelv hangsúlyos használatából adódik, vagy abból, hogy egy kivétellel az hivatalos nyelv a tagállamokban, hanem abból is, hogy a francia üzleti és kereskedelmi jog még mindig meghatározza a jogharmonizáció, jogegységesítés irányát.

Válogatott irodalom:

- AMBOULOU, Hygin Didace: *Le droit des affaires dans l'espace OHADA*, L'Harmattan, Párizs, 2014
- CISTAC, Gilles: L'intégration juridique dans „tous” ses états: SADC et Ohada, in *The harmonization of Commercial Law in Africa and its Advantage for Chinese Investments in Africa*, University of Macau, 2008, pp. 113-150.
- MARTOR, Boris–PIKINGTON, Nanette–SELLERS, David: *Le droit uniforme africain des affaires de l'OHADA*, második kiadás, LexisNexis, Párizs, 2009
- MOULOUL, Alhousseini: *Comprendre l'OHADA*, Presses de la Nouvelle Imprimerie du Niger, Niamey, 2000
- NDZUENKEU, Alexis: *Le système OHADA et l'intégration juridique en Afrique*, doktori értekezés, Toulouse I Egyetem, 2022
- POUGOUE, V.P.G. –KALIEU ELONGO, Y.R.: *Introduction critique à l'OHADA*, PUA, Youndé, 2008
- TEPPI KOLLOKO, Fidele: *Droit et pratique de Common Law à l'épreuve du droit OHADA*, Ohadata D-06-56, www.ohada.com/doctrine/article/792
- TIGER, Philippe: *Le droit des affaires en Afrique*, Que sais-je, harmadik kiadás, PUF, Párizs, 2008

J. Nagy László¹

A MAGREB EGYÜTTMŰKÖDÉS: PRÓBÁLKOZÁSOK ÉS KUDARCOK

A Magreb szó jelentése „nyugat, ahol a nap lenyugszik”. Az Egyiptomtól nyugatra elterülő térséget nevezték így az arabok. (A keletre elterülőt pedig *Mashriq*nak.) Miután Franciaország a 19. század folyamán meghódította Algériát (1830) és Tunéziát (1881), a 20. század elején pedig Marokkót (1912), az elnevezés leszűkült az e három országot magában foglaló Francia Észak-Afrikára. Hogy a francia gyarmati jelenlét mennyire rányomta a bélyegét a térségre, azt az is jelzi, hogy már a 19. században teljesen elvesztettnek hitték az iszlám világ számára a Közel-Keleten. A *Hidas* c. kairói lap 1882-ben azt írta Algériáról, hogy aki odamegy, az „meggyőződik az iszlám nyomainak eltűnéséről”.² Tunéziában és Marokkóban nem látszott ilyen erősnek a francia kultúra és politika hatása, mivel ezek az országok protektorátusok voltak, s a gyarmatosítás előtt létező monarchikus államalakulatból sok elemet megőriztek, amely kifejezte arab–muzulmán identitásukat. E két országban az olasz, illetve a spanyol hatás volt erős. Algéria viszont Franciaország integráns része, „francia föld” volt. Az ország nemcsak földrajzi, hanem politikai központja is volt a Magrebnek, amelynek egységként kezelését Párizs algériai politikája határozta meg. Később ennek a francia gyarmati egységesítési folyamatnak köszönhetően szűkült le az elnevezés az említett három országra, s a köztudat lényegében ma is így tartja számon.

A modern kor hajnaláig visszanyúló európai jelenlét és hatás olyan erős volt, hogy már a 19. század elején Hegel világtörténet filozófiájáról tartott előadásaiban úgy beszélt a térségről, hogy „az egész tulajdonképpen nem tartozik Afrikához... úgyszólván európai Afrika, egy tengermellék”.³

A *magreb* kifejezés használatának általánossá válása a három ország függetlenné válásához köthető. A terminológiai fordulat Jacques Berque szociológus orientalistának köszönhető, aki 1962-ben jelentette meg a két világháború közötti Magrebnek a sajátosságait tárgyaló *Maghreb entre deux guerres* c. könyvét. Az 1960-as évek végétől, különösen Kadhafi hatalomra jutása (1969) után, már a Magreb részeként említik Líbiát, Mauritániát és Nyugat (Spanyol) Szaharát is. A klasszikus elnevezést gyakran váltja fel az immár hat országot magában foglaló *Nagy Magreb* elnevezés.

Az együttműködési törekvések kezdetben csupán a három francia észak-afrikai országgal voltak kapcsolatosak. Ezeknek a gyökerei a dekolonizációs folyamathoz,

1 professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

2 Idézi Goldziher Ignác: A mohamedán közvéleményről. *Budapesti Szemle*, 1882. (65. sz.), p. 263.

3 G.W.F. Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979, p. 169.

konkrétan az algériai háborúhoz (1954–1962) nyúlnak vissza. Az együttműködés oka és célja a gyarmati rendszerek elleni harc, a nemzeti függetlenség kivívása volt.

1. Együttműködés a függetlenségért vívott harcban

Az első magrebi nacionalista szervezet, az Észak-afrikai Csillag, 1927-ben megfogalmazott programjába már belefoglalta „*az észak-afrikai nemzeti forradalmi mozgalom egységének megteremtését*”. Ez a célkitűzés azonban a második világháború után is, amikor a gyarmatok nemzeti mozgalmának a megerősödése tapasztalható, inkább csak a szándékot, semmint a valóságot fejezte ki. 1945 után a három magreb ország nacionalista pártjai többször is proklamálták, hogy politikai tevékenységüket koordinálják, s ebből a célból 1952-ben létrehozták a *Cselekvés és Egység Észak-afrikai Frontját*.⁴ Ezekben a nyilatkozatokban az a reális felismerés tükröződik, hogy a három francia gyarmatnak a függetlenségért folytatott harca elválaszthatatlan egymástól. Ez a felismerés az algériai háború alatt vált nyilvánvalóvá s kényszerítette ki a konkrét együttműködést.

A száműzött szultán visszatéréseért harcoló Marokkói Felszabadítási Hadsereg és az algériai felkelők Nemzeti Felszabadítási Hadserege (ALN) 1955-ben együttes, összehangolt támadást indított a francia hadsereg támaszpontjai ellen. Ez volt az első közös magrebi akció a francia gyarmati hatalom ellen. Amikor 1956-ban a két szomszéd protektorátus függetlenné vált, az együttműködés az algériai felkelők diplomáciai és humanitárius támogatásában, stabil háttország biztosításában nyilvánult meg. A háború végéig a két ország mintegy 250–300 ezer algériai menekültet fogadott be.

1956 októberében V. Mohamed marokkói uralkodó kezdeményezésére Burgiba, valamint az algériai felkelők politikai vezető szervezete, a Nemzeti Felszabadítási Front (FLN) vezetőinek részvételével tanácskozást terveztek, amelyen a fegyveres konfliktus békés lezárására tettek volna kompromisszumos javaslatot. Az FLN vezetői Rabatból érkeztek volna a marokkói uralkodó által biztosított különgépen Tuniszba. Ám csak Algírig jutottak el, ahol október 22-én este 10 órakor a francia légierő gépei – Guy Mollet miniszterelnök tudta nélkül – leszállásra kényszerítették az algériai felkelők vezetőit szállító gépet. A nagy nemzetközi felháborodást kiváltó gépeltérítés megsemmisítette a háború befejezésének a lehetőségét. Tovább mélyítette viszont a fegyveres konfliktust, amely azzal fenyegetett, hogy átkerjed Tunéziára, ahol a francia gépek egy határmenti falut bombáztak 1958 februárjában. A nemzetközi krízissel fenyegető helyzet felgyorsította a IV. köztársaság válságát, amely néhány hónappal később összeomlásához vezetett.

Ebben a feszült helyzetben tartott tanácskozást a tunéziai Új Desztúr Párt, a marokkói Isztiklál Párt és az FLN 1958. április 27–29. között Tangerben. A két független ország hatalmon lévő nacionalista pártjának javaslatára összeült tanácskozás célja a magrebi szövetségi államalakulat tervének a megvitatása volt, nem kis részben azért

⁴ *Algérie libre*, 1952. március 29.

is, hogy ellensúlyozzák az Egyesült Arab Köztársaság megalakulását, a nasszerizmus befolyásának a növekedését. Az FLN azonban csak akkor volt hajlandó részt venni a tanácskozáson, ha a háborúról, a harcoló Algéria megsegítéséről is tárgyalnak és állást foglalnak. Ezt a két szomszédos ország vezetői végül is elfogadták, mint ahogyan az FLN kormányalakítási szándékát is.

A konferencia amellett, hogy deklarálta az FLN–ALN támogatását, határozott az Arab Magreb Unió nevű, a három országot – s a jövőben esetleg Líbiát is – befogadó föderáció létrehozásáról. A résztvevők támogatták Marokkó igényét Mauritániára („*visszatérését a marokkói hazához*”) és az FLN-nek azt a tervét is, hogy ideiglenes kormányt alakítson. Az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormánya (GPRA) megalakulását Kairóban jelentették be 1958. szeptember 19-én. A székhelye viszont Tuniszban volt. Az FLN a kormányalakítással az algériai probléma internacionalizására, nemzetközivé válására, a diplomáciai tevékenységre helyezte a hangsúlyt, bár továbbra sem mondott le a fegyveres harc prioritásáról.

A tangeri határozatok ellenére az együttműködés nem volt zavartalan. A két szomszédos ország – érthető módon – a háború mielőbbi befejezését szerette volna, akár jelentős kompromisszumok árán is. Az FLN–GPRA ellenben csak Algériai örendelkezési jogának elismerése alapján volt hajlandó tárgyalni. Tunézia és Marokkó ettől eltekintett volna, megpróbálta késleltetni az ideiglenes kormány megalakítását. Attól tartottak, hogy de Gaulle retorziókat alkalmaz velük szemben. Ám a politikai pártok, s főként a lakosság, a harcoló Algéria oldalán álltak, és így a két ország kormánya nem kerülhette el a GPRA elismerését, ami nyomban a megalakulásának a bejelentése után meg is történt.

Az algériaiak tudatában voltak a marokkói és a tunéziai vezetők ingadozó magartásának. Ezt a GPRA észak-afrikai ügyekért felelős minisztere nyíltan el is mondta, amikor 1958 november elején megbeszélést folytatott néhány szocialista ország – köztük Magyarország – hírügynökségének kairói tudósítójával, rajtuk keresztül fordulva a kormányukhoz sürgős segítségért: „*Az ország szomszédságában nincsenek száz százalékos baráti államok. A tuniszi és a marokkói kormány mindent elkövet, hogy Algéria fogadjon el kompromisszumos megoldást. Erre pedig sem a rengeteg áldozatot hozott algériai nép, sem a kormány nem hajlandó.*”⁵

De Gaulle az FLN–ALN-nel szemben elért katonai sikerek tudatában nem tett konkrét ellenlépéseket Marokkóval és Tunéziával szemben, s korábbi ígéretét betartva néhány támaszpont kivételével kivonta a francia csapatokat a két országból. Ez a gesztus is hozzájárult ahhoz, hogy június 30-án Tunézia egyezményt írt alá a francia vállalatokkal a szaharai kőolajat tunéziai kikötőkbe szállító vezeték megépítéséről. Ebben az FLN a tangeri határozatok megsértését, „*a francia imperializmus érdekeinek a szolgálatát*” látta, s határozottan tiltakozott.⁶ A vezetéképítés összefüggött a két ország közötti határvonal pontatlan kijelölésének problémájával is, bár a vitatott terület csupán 40–50 km² kiterjedésű volt. (Burgiba határkiigazítási követelését egyébként de Gaulle határozottan

5 Az Algériai Ideiglenes Kormány kérése, 1958. november 5. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), Országos Levéltár (OL) 288. f. 32/1958. 8. ó. e.

6 *El Moudjahid*, 27. sz. (1958. július 22.).

elutasította.) Marokkóval már komolyabb volt az ütközés, mert nem (csak) területet, hanem elveket is érintett. Az ellentét forrása Mauritánia függetlenségének az elismerése volt.

A legelmaradottabb francia nyugat-afrikai gyarmatnak 1957-ig helyben nem is volt adminisztrációja, az óriási s gyéren lakott területet (460 ezer km², alig félmillió lakos) a szenegáli Saint-Louis-ból irányították. A kerettörvény bevezetése után, 1957 márciusában tartott területi gyűlési választásokon az önállóságpártiak győztek. Az 1958. szeptemberi népszavazáson az új alkotmányt támogatva szintén ők szereztek többséget, s 1958. november 28-án kikiáltották a Mauritániai Iszlám Köztársaságot, napra pontosan két évvel később pedig a függetlenséget. Tunézia, egyedül az arab államok közül, elismerte az új államot és bejelentette, hogy támogatja felvételét az ENSZ-be. Ezért a területre történelmi érvekre hivatkozva igényt tartó Marokkó a kolonializmus támogatásával vádolta meg Burgibát. Rabatnak 1960-ban még sikerült megakadályoznia, hogy az új államot felvegyék az ENSZ-be, ám a következő évben már nem. Marokkó azonban majd csak 1970-ben ismeri el Mauritániát.

A sivatagi ország kapcsán keletkezett „alacsony intenzitású” feszültség gyorsan enyhült. de már előre vetítette a két ország között kialakuló komoly, a fegyveres konfliktus veszélyét is magában hordozó problémát.

2. Széthúzás a nemzetállam építésének időszakában

A Marokkó és Algéria közötti határproblémát, a határ pontatlan kijelölését, amely a francia-marokkói háborút 1845-ben lezáró megállapodás következménye, mindkét fél elismerte. Ferhat Abbász, a GPRA elnöke az 1961. július 2–7. közötti rabati látogatásakor meg is állapodott II. Hasszánnal, hogy a háború után a két fél vissza fog térni a határkijelölés problémájára. A vitatott területen található a stratégiai fontosságú Tinduf, amely az egyetlen szárazföldi összekötő kapocs Algéria és Nyugat-Szahara között. Erre a területre tartott igényt „történelmi jog” alapján Marokkó, amely a sűrűn ismétlődő határincidensek után 1963. október 13-án támadást indított Algéria ellen. Az offenzívának a még szervezés alatt álló algériai hadsereg nem volt képes ellenállni. Sikerüket a marokkóiak annak köszönhették, hogy már volt légierjük, Algéria viszont még csak néhány helikopterrel rendelkezett.

A konfliktus marokkói időzítése nem tekinthető véletlennek. Az algériai hadsereg egy részét lekötötte a Kabiliában kirobbant lázadás. Marokkóban pedig a májusban tartott első parlamenti választásokon a Palota támogatását élvező pártszövetség súlyos vereséget szenvedett. Az ellenzék baloldalán elhelyezkedő Népi Erők Nemzeti Uniója (UNEP), amelyet az Isztiklálból kilépett Ben Barka alapított, egyedül a szavazatok 24%-át szerezte meg. Ekkor II. Hasszán úgy döntött, hogy a politikai életet megtisztítja a baloldali elemektől. Összeesküvés vádjával több ezer UNEP-tagot és kommunistát börtönöztek be. Többeket, köztük az akkor Kairóban tartózkodó Ben Barkát, halálra ítélték. A marokkói uralkodó félelmét növelte, hogy a szomszédos Algériában egyre

radikálisabb irányt vett a társadalmi-politikai átalakulás, amellyel Ben Barka szimpatizált.

A mintegy két hétig tartó igen intenzív fegyveres konfliktus az etióp császár közvetítésének köszönhetően ért véget. Ehhez hozzájárult az is, hogy Kuba azonnal páncélos egységet és több száz katonát küldött Algériai megsegítésére. Így tett Nasszer is. A külföldi csapatok bevetésére azonban nem került sor, mert a felek november 2-án fegyverszünetet kötöttek. A két ország között a határprobléma rendezése végül is csak 1970. május 27-én Bumedien elnök és II. Haszán király tlemceni találkozásánál történt meg. Ugyanebben az évben, január 6-án Tuniszban aláírták az algériai–tunéziai jószomszédsági és a határrendezésről szóló egyezményt. A líbiai–tunéziai határmegállapítására Kadhafi hatalomra jutása (1969) után került sor.

Az Algériai és Marokkó közötti ún. sivatagi háború ellenére komoly ellentétek egyelőre nem akadályozták az együttműködés kereteinek a kialakítását. Így került sor 1964. október 1-én az első intézményes együttműködési szervezet, a Magreb Állandó Konzultatív Bizottság (CPCM) megalakítására Marokkó, Líbia, Tunézia és Algéria részvételével. A szervezet, amint az az elnevezéséből is kiderül, konzultatív jellegű, kötelező érvényű döntéseket nem hozhatott. Célja *„a résztvevő országok gazdasági közösségének fokozatos előkészítése tanulmányok kidolgozása és tanácskozással útján.”* Ez hosszú távon reálisnak tűnt, ám konkrétan nemigen történt olyan lépés, amely a magrebi gazdasági közösség létrehozását erősítette volna. A gazdasági közösség szervezeti felépítése viszont megszületett a Gazdasági Miniszterek Konferenciája, az Állandó Bizottság, az egyes területek tevékenységét összehangoló és némi érdemi szerepet játszó szakmai bizottságok stb. létrehozásával. Készültek is tanulmányok, javaslataik azonban nem valósultak meg. Ha megvalósultak, akkor az nem átfogó, integrált módon történt, hanem az egyes országok elhatározásából, pl. a háztartási gépgyártás vagy a gyógyszergyártás Algériában.

A szervezet 1970-ig formálisan működött, a Gazdasági Miniszterek Tanácsa rendszeresen megtartotta az üléseit. Ebben az évben a korábban sem nagyon aktív, immár a pánarab nacionalista Kadhafi által vezetett Líbia kilépett a CPCM-ből, amely 1975-ben a nyugat-szaharai válság kirobbanásakor ténylegesen is megszűnt. Az Európai Gazdasági Közösség és az ENSZ által is támogatott első, ígéretesnek tűnő magrebi együttműködési szervezet megszűnésének számos oka volt. A legfontosabb a közös politikai akarat hiánya, ami abban nyilvánult meg, hogy az egyes országok gazdaság- és társadalomépítési koncepciója, politikai orientációja jelentősen eltért, s ezért külön-külön keresték és szervezték partnereiket és azok támogatását. Ez a különbség mindmáig akadály a harmonikus együttműködésnek.

Algériában a meghirdetett „sajátos szocializmus” keretein belül egy erősen központosított tervgazdálkodás folyt, központjában a nemzeti nehézipar megteremtésével. A két szomszédos országban is érvényesült bizonyos fajta tervgazdálkodás. Tunéziában ezt a baloldali szakszervezeti mozgalom által kikényszerített gazdaságpolitikát nevezték „desztur szocializmusnak”, amely 1970-ig volt érvényben. Marokkóban az állami irányítás laza formája volt a jellemző. De egyik ország sem mellőzte a liberális elemeket, mindketten keresték a külföldi tőke támogatását.

A külpolitikában sem jelentéktelenek a különbségek. Míg Marokkó és Tunézia az Egyesült Államok felé orientálódott, addig Algéria a Szovjetunió és a szocialista országok felé. Ugyanakkor a kereskedelmi forgalma ezekkel az országokkal nem érte el az 5%-ot sem, míg a másik két ország esetében az 1960–70-es években 5–10% között mozgott. A forgalom nagyobb részét azonban mindhárom ország az Európai Gazdasági Közösséggel bonyolította le. A magrebközi árucseré-forgalom csupán az összforgalom 1–2%-át tette ki. A francia kapcsolat már csak a nagyszámú magrebi vendégmunkás miatt is fontos maradt.

Az 1970-es évek elején úgy tűnt, hogy a líbiai monarchiát megdöntő, a pánarab eszmét lelkesen képviselő fiatal, mindössze 27 éves katonatiszt új lendületet tud adni a magrebi együttműködésnek. A lendület azonban rövidesen inkább tűnt sivatagi beduin populizmusnak, semmint átgondolt, racionális, és nem érzelmi töltésű koncepciónak. Kadhafi nézeteinek és politikájának zavarosságát, lépéseinek kiszámíthatatlanságát még csak növelte türelmetlen személyisége. 1969 szeptemberében történt hatalomra jutását követően minden energiáját a pánarab egység megvalósításának szentelte.

Azonnal szakított Líbia Magrebhez fűződő tradicionális kapcsolataival. Tunéziát nem sokra becsülte. Bírálta Marokkót, s az uralkodója, II. Hasszán ellen kirobbant sikertelen puccskísérletkor, 1971 júliusában kijelentette, hogy kész a végsőig harcolni a marokkói nép oldalán a „reakciós monarchia” ellen. Egyedül Algéria elnökét, Bumedient tartotta „arab forradalmárnak”. Vele alá is írt egy vegyesvállalatok alapítását előírányzó gazdasági szerződést. Az algériai elnök azonban mindvégig bizalmatlan volt a líbiai vezető egységtervei iránt.

Kadhafi először Keleten próbálta megvalósítani egységterveit, 1971. április 17-én Bengáziban kikiáltotta az Arab Köztársaságok Unióját, amelynek Szíria és Egyiptom volt még tagja. Szudán habozott, várakozó álláspontra helyezkedett. A papíron létező egység kohézióját Kadhafi úgy akarta megerősíteni, hogy 1972-ben Egyiptom és Líbia fúzióját javasolta Szadatnak. A habozó egyiptomi elnököt úgy próbálta meggyőzni, hogy 1972 júliusában több tízezer líbiait indított gyalogmenetben az egyiptomi határhoz. A Nílus-parti ország vezetőjének ekkor már egyáltalán nem ez volt a fő gondja, hanem a készülődés az októberi háborúra. A konfliktus után Szadat gyorsan távolodott a nasszeri pánarabizmustól, nemcsak elvetette a három ország egyesülésének a tervét, hanem szembe is fordult előterjesztőjével. A líbiai vezető ezután fordult a Magreb felé.

Burgiba tunéziai elnök Kadhafi első, a két ország egyesítését javasoló tervezetére elutasítással válaszolt, mondván, hogy két alulfejlett ország egyesülése semmilyen problémát nem old meg. Alig egy évvel később, 1974. január 12-én azonban az egész arab világban, de azon túl is nagy meglepetést keltve, a két államfő Dzszerba szigetén bejelentette a két ország egyesüléséből megalakult Arab és Iszlám Köztársaság létrejöttét. Már a minisztertanács összetételét is közölték. A hihetetlennek tűnő bejelentést mindenki Burgiba betegségének tulajdonította, hiszen a két politikus elképzelései minden területen szemben álltak egymással. Az Iránból visszatérő megdöbben tunéziai miniszterelnök ennek nyilvánosan is hangot adott. A tunéziai nemzetgyűlés február 1-jén elvetette az egységes állam tervezetét. A líbiai vezető későbbi próbálkozásai is hasonló sorsra jutottak.

A három ország közötti együttműködés mélypontja azonban a CPCM-ben megtestesülő első kísérlet bukása után következett be, s az 1975-ben kirobbant nyugat-szaharai konfliktusban csúcsozott ki.

Nyugat-Szahara az 1880-as évek óta volt spanyol gyarmat, függetlenné válása a Franco halála (1975) után elindult demokratizálódási folyamat következményeként kezdődött el. A területre az ország „déli tartományaként” azonban Marokkó is igényt tartott.

A gyér népességű (500–600 ezer fő), de hatalmas kiterjedésű (266 ezer km²), foszfátban rendkívül gazdag sivatag-országban 1973 májusában megalakult a Polisario Front (*Front Populaire de Libération de la Seguiet el Hamra et du Rio de Oro* – Seguiet el Hamra és Rio de Oro Népi Felszabadítási Frontja), és harcot indított a gyarmat függetlenségéért, állami szuverenitásáért.

Nyugat-Szahara „visszatérését az anyaországához” a marokkói ellenzéki pártok is támogatták. 1974. május 24-én Ali Jata, a betiltott kommunista párt főtitkára levélben biztosította erről II. Hasszánt. (Néhány hónap múlva Szocializmus és Haladás Pártja néven a szervezet vissza is nyerte legalitását.) A főtitkár a kelet-európai szocialista országokba – köztük Magyarországra – látogatott, hogy megnyerje őket a marokkói álláspont támogatására. Moszkva azonban nem kívánt belekeveredni az ügybe, a békés, tárgyalásos megoldást szorgalmazta, de mindannyiszor hangoztatta a nyugat-szaharai nép önrendelkezési jogának elismerését. Magyarország álláspontjának rögzítésére először 1975-ben került sor, amikor a novemberben Algírban járt MSZMP-küldöttség tárgyalásait lezáró közös közleményt megfogalmazták: „[A felek] határozottan állást foglaltak a spanyol gyarmati uralom megszüntetése mellett Nyugat-Szaharában, s az ENSZ alapokmányával összhangban támogatták az ott élő népeknek az önrendelkezési jog megvalósításáért vívott igazságos harcát.”⁷ Magyarországnak különösebb gazdasági-kereskedelmi érdekei nem voltak Marokkóban, de reálisan mérve fel az ország érdekeit nem akart egy fölösleges konfliktust felvállalni. Továbbra is Algériát tekintette fő partnerének a térségben.

Az ENSZ kérésére a Hágai Nemzetközi Bíróság is foglalkozott Nyugat-Szahara ügyével, s 1975. október 16-án tette közzé állásfoglalását, amely elismerte, hogy „a spanyol gyarmatosításakor létezett hűbéresi jogviszony a marokkói szultán és a Nyugat-Szahara területén élő egyes törzsek között”.⁸ Ezt II. Hasszán a marokkói álláspont győzelmeként értékelte, s még aznap bejelentette Nyugat-Szahara birtokbavételét, az ún. „zöld menet” megszervezését.

1975. november 6-án elindult a 350 ezer emberből álló menet, amelyet 20 ezer katona irányított, felügyelt. A menetelők egyik kezében a *Korán*, a másikban zöld színű zászló volt.⁹ A határ túloldalán spanyol katonaság várta őket, de összetűzésre nem került sor. Madrid belső gondokkal küzdött, ezért a békés megoldást választotta. November 14-én Spanyolország, Marokkó és Mauritánia megállapodást írt alá, amelynek értelmében

7 *Népszabadság*, 1975. november 29.

8 Idézi: Bernard Logan: *Histoire du Maroc. Des origines à nos jours*. Criterion, Paris, 1992, p. 299.

9 A menet költségei (17 ezer tonna élelmiszer, 230 ezer hl ivóvíz) több mint 500 millió dollárra rúgtak, amelyet nemzeti adakozásból, de főleg szaúdi adományból teremtettek elő.

a spanyolok végső távozásáig (1976. január) közösen irányítják az ügyeket a sivatagi országban, amelyet viszont ezt követően, 1976 áprilisában Marokkó és Mauritánia feloszt egymás között. Rabat úgy vélte, ő a győztes. II. Hasszán meg is kapta az „Egyesítő”, *Unificateur* címet.

A Polisario, illetve az 1976. május 20-án kikiáltott Szaharai Arab Demokratikus Köztársaság (SZADK) algériai támogatással felvette a harcot a megszállók ellen. A katonailag gyenge Mauritánia nem volt képes hosszan tartani magát, s az 1978. júliusi puccs után egy évvel, 1979. augusztus 5-én Algírban békeszerződést írt alá a Polisarióval, s lemondott minden területi igényéről.

A SZADK-t ekkor már több mint 30 állam ismerte el, de Moszkva és európai szövetségesei nem. (2020-ban már csak 23.) Az Arab Liga sem ismerte el. Az Afrikai Egység-szervezet viszont igen. Marokkó erre úgy reagált, hogy kilépett a szervezetből. (2017-ben visszatért.) Rabat megszakította a diplomáciai kapcsolatait Algírral, miután a két ország csapatai többször is harcba keveredtek egymással. Az elszigetelődő monarchia új szövetséges után nézett, s ezt meg is találta a kiszámíthatatlan, nehezen követhető, egyes terrorista csoportok támogatása miatt az Egyesült Államok és szövetségesei által bírált és elszigetelt Kadhafiban, akinél elérte, hogy vonja meg a támogatását a Polisariótól. Sőt a két ország államfője 1984-ben egyesülési szerződést írt alá, amelyet a kortársak csak „természetellenes házasságnak” neveztek. A csak papíron létező Arab-Afrikai Szövetségi Szerződés nevű furcsa államalakulat csupán két évig állt fenn. Némi reményt azzal keltett Kadhafinak ez az immár nyolcadik uniós kísérlete, hogy a szerződés – szövege szerint – „*alapvető hozzájárulást jelent az arab egységhez*”. A Líbiából induló egységkísérletek bukásához maga Kadhafi is mindannyiszor hozzájárult. Felelőtlen külpolitikai lépései (a csádi háborúban való részvétel és főleg a terrorista csoportok támogatása) egyre inkább hiteltelenné tették az euroatlanti közösségben. Az Egyesült Államok előbb szankciókat rendelt el Líbia ellen (1986. január), majd légcsapást mért Tripolira. Két évvel később viszont már az ENSZ rendelt el szankciókat Líbiával szemben, mert líbiai terroristák a skóciai Lockerbie felett felrobbantották az amerikai légitársaság gépét. A halálos áldozatok szám több mint 200 volt.

Viszont pozitív változás volt a térségben, hogy szaúdi közvetítéssel 1987-ben sor került Algéria és Marokkó államfőjének a találkozójára. A megbeszélés eredményeként a következő évben helyreállították a diplomáciai kapcsolatot.

Nyugat-Szahara problémája azonban megoldatlan maradt. Az ENSZ ragaszkodott a népszavazáshoz, amelyet a kezdeti elutasítás után a terület egyharmadát ellenőrző Polisario is elfogadott. Így tett Marokkó is. Az önrendelkezésről szóló népszavazás lebonyolításának részleteiben azonban a két fél nem tudott megegyezni, ezért Rabat nem vállalta a megszervezését. Hiábavalónak bizonyult a később (2007-ben) előterjesztett széleskörű autonómiajavaslata is, a probléma az ezredforduló után is megoldatlan maradt. Nem kis eredménynek tekinthető viszont, hogy a szembenálló felek 1991-ben tűzszünetet kötöttek, amelynek betartását azóta ENSZ-katonák ellenőrzik.

Az együttműködés konkrét szervezeti megnyilvánulását ezúttal is, éppúgy, mint a gyarmati korban és a függetlenség első éveinek euforikus légkörében, kívülről, Európából jött kihívások ösztönözték. A kezdeményező Franciaország volt.

Az első Öböl-háború (1980–1988-ban Irak és Irán között) nyomán előállt az a veszély, hogy a nyugat-európai államok, elsősorban Franciaország és az arab világ hagyományosan erős kapcsolatai meglazulnak. Emiatt is vetette fel 1983-ban François Mitterand köztársasági elnök azt a javaslatot, hogy a Nyugat-Mediterráneum országai tartsanak értekezletet. Algéria ellenkezése miatt azonban ekkor még nem valósult meg a terv. Az évtized végére viszont megváltozott a helyzet: a Magreb-országok válságba kerültek, csökkent a kőolaj ára, eladósodtak. Ennek köszönhetően kezdték el hangsúlyozni „mediterránságukat”, hogy így keltsék fel az északi parton a szolidaritást: segítsék a délieket, hogy ne váljanak perifériává.¹⁰

Mitterand 1983-as ötlete öt évvel később valósult meg. 1988-ban Marseille-ben hét állam – Algériai, Tunézia, Marokkó, Franciaország, Spanyolország, Olaszország és Portugália – szakemberei, értelmiségiek, politikusok gyűltek össze. A következő évben Rabatban találkoztak. A tanácskozás, amely a Mediterrán Fórum elnevezést kapta, minden korábbi hasonló jellegűtől eltérően nem állami, nem hivatalos esemény volt, hanem informális találkozó, amelynek célja „megkönnyíteni és növelni a mediterrán együttműködést és dialógust a két part államai és társadalmi között.”¹¹

Az ötlet felvetése és megvalósulása között fontos változások történtek az Európai Közösségben, s ezek tették időszerűvé a mitterand-i gondolatot, sőt erős lökést adtak a magrebi integráció kialakulásának. Erre a lépésre a Magreb-országokat az a félelem ösztönözte, amelyet az Egységes Európai Okmány 1986-ban történt aláírása váltott ki. A szerződés értékű okmány egységes európai belső piac kialakítását írta elő 1993-ra. Az aláírás évében került sor Spanyolország és Portugália csatlakozására az Európai Közösséghez. Ez csak növelte a most már valamennyi dél-európai ország csatlakozásával kialakult „európai erődtől” való félelmet. Ez készítette gyors cselekvésre a magrebi politikusokat.¹² Marokkó előbb külön úton próbált válaszolni a kihívásra, s hogy lépéselőnyt szerezzen, 1985-ben felvételét kérte az Európai Közösségbe. A kérelmet természetesen elutasították.

Egymást követték a találkozók és a megbeszélések: „szinte már követhetetlenek az öt Magreb ország legfelsőbb szintű vezetőinek egyik országból a másikba való utazásai” – olvashatjuk a tuniszi magyar ideiglenes ügyvivőnek a Magreb-országok együttműködéséről írott beszámolójában.¹³

A nagy diplomáciai mozgásnak meg is lett az eredménye. Az Arab Liga 1988 júniusában Algírban tartott ülését felhasználva a magrebi államfők június 10-én csúcsertekezletet tartottak a főváros melletti Zeraldában, és integrációs szervezet létrehozásáról döntöttek. A szerződés elkészítésével megbízott, külügyminiszterekből álló bizottság július 13–14-én szintén Zeraldában tartott ülést, öt munkabizottságot hozott létre és bízott meg a konkrét szerződéstervezet kidolgozásával. A fél év alatt elkészült, alaposan

10 Gobe, Eric: Autour du Forum méditerranéen: vales, hésitations et enjeux. In: Bastov, K.–Henry, J.–R. (szerk.): *Maghreb, Europe et la France*, CNRS Éditions, Paris, 1992, p. 98.

11 Balta, Paul: En Méditerranée, une coopération semée d'embûches. *Le Monde diplomatique*, 1994. október.

12 Balta, Paul: L'UMA et le défi de la CEE. *Confluences Méditerranée*, 1993. 7. sz., pp. 55–65.

13 A Maghreb országok együttműködése, 1988. február 10. MNL OL XIX-J-1-j. Arab országok 1988. 95. d.

kidolgozott, a létező integrációs szervezetek működésére, tapasztalataira alapozott szerződéstervezetet az 1989. február 16–17-én a marokkói Marrakhesben megrendezett államfői csúcsertekezlet elé terjesztették. A csúcsertekezlet 1989. február 17-én nyilatkozatban jelentette be az öt államot – Marokkót, Algériát, Tunéziát, Líbiát és Mauritániát – magában foglaló Arab Magreb Unió (*Union du Maghreb Arabe – UMA*) megalakulását.

Az alapítók a közös történelemre, vallásra és nyelvre, valamint a népek akaratára hivatkoztak, amikor létrehozták az UMA-t, amely reményeik szerint egy szélesebb arab és afrikai egység kezdete lehet. Ambiciózus célt fogalmaztak meg, leszögezték, hogy a négy szabadságra a személyek, az áruk, a szolgáltatások és a tőke szabad mozgására alapozott térséget hoznak létre. Ahogyan egy marokkói politikus megfogalmazta: egyetlen ország, egyetlen útlevel, egyetlen személyazonossági igazolvány és egyetlen pénz lesz. 1995-re tervezték megszüntetni a vámuniót, 2000-re pedig a közös piacot.¹⁴

Az új konstrukció legfőbb döntéshozó szerve az államfőkből álló Elnöki Tanács lesz, amely évenként egyszer ülésezik. A döntéshozatalt segíti a tagországok delegáltjaiból álló konzultatív tanács („parlament”) és a miniszterelnökök, illetve a külügyminiszterek bármikor összehívható tanácskozása.

Már a megalakuláskor látszott, hogy komoly problémák állnak a szervezet működésének útjában, s a történelemre, az arab–iszlám civilizációra való hivatkozás nem lesz elegendő az UMA dinamizálásra. Elég csak megemlíteni a gazdasági fejlettségi és a fejlesztési stratégiák közötti különbségeket. Mauritánia a szervezet bármely országához hasonlítva rendkívül fejletlen volt. Algériát centralizált gazdaságirányítási rendszer jellemezte. Ugyanakkor – paradox módon – nyitott volt a nyugati külpiacok felé, s a forradalmi retorika sem feledtethette a tőkés világpiacba történt mély beágyazottságát. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az integrációs szervezet megalakulásakor még nem fejeződött be a nemzetállam gazdasági–társadalmi alapjainak a kialakulása és megszilárdítása. Erre a folyamatra nagyon ellentmondásos hatással volt (van) az 1990-es évek elején felgyorsuló globalizáció, amely a „nemzeti jelleg” erősítése ellen hatott. Erre utal a szabadkereskedelmi övezettel szemben megnyilvánuló bizalmatlanság.

A tagállamok nem azonos módon viszonyultak a nagy geopolitikai átalakulásokhoz és következményeihez az arab világban. Kuvait iraki lerohanását (1991 augusztusában) Algéria és Marokkó érelyesen elítélte, míg a többi tagállam nem volt ilyen kategorikus, Mauritánia viszont támogatta az iraki agressziót. Az Irak elleni nyugati koalíció viszont hatalmas tiltakozást váltott ki minden arab országban, amivel a koalícióhoz csatlakozó marokkói uralkodó sem mert nyíltan szembeszállni. Üdvözölték viszont a Palesztin Felszabadítási Szervezet és Izrael kölcsönös elismeréséről történt megállapodást 1993 szeptemberében Washingtonban. Ez is arra ösztönözte az EU-t, hogy szélesebb, mediterrán kontextusban gondolkodjék, tervezzen a déli országokkal kialakítandó együttműködésről.

¹⁴ Alaoui, Mohamed Ben El Hassan: *La coopération entre l'Union européenne et les pays du Maghreb*. Éditions Nathan, Paris, 1994, pp. 115–122., 196–199.

Nem kedveztek az UMA működésének a kulcsországban, Algériában zajló események sem. A gazdasági fejlettségénél, lakossága számánál, valamint területe nagyságánál fogva központi szerepre ítélt államban az 1988 októberében kirobbant szociális konfliktusok demokratizálódási folyamatot indítottak el. A politikai rendszer mélyreható átalakulásának, a többpártrendszernek, a szabad választásoknak és a sajtószabadságnak a nyertese a szélsőséges Iszlám Üdvfront (*Front du salut islamique* – FIS) lett, amely a választási győzelmeire támaszkodva a sariára alapozott iszlám állam felépítését tervezte. Ennek a kísérletnek a republikánus eszmétől átítatott hadsereg vetett véget.¹⁵

Líbia a nemzetközi közösségből történt kitaszítottsága miatt nem lehetett teljes értékű tagja a magrebi együttműködésnek. Az ország vezetője, a megbízhatatlan, gyakran improvizáló Kadhafi nem a politikai stabilitást, a megfontolt döntések meghozatalát erősítette az UMA-ban.

Mindezen ismert problémák ellenére az európai hatalmak s az Európai Unióvá alakulás szakaszába lépett nyugat-európai integrációs szervezet is üdvözölte az UMA létrejöttét. Először a Mediterrán Fórum lépett, a gazdasági, kulturális és egyetemi élet képviselői 1989-ben Tangerben arról tanácskoztak, hogy hogyan lehetne intézményesíteni a kapcsolatokat az UMA és Nyugat-Európa, illetve az EK (EU) között. Felvetődött, hogy az EBESZ (Európai Együttműködési és Biztonsági Szervezet) mintájára hozzák létre a Mediterrán Országok Együttműködési és Biztonsági Szervezetét (MBESZ). Ezt különösen Olaszország támogatta ugyanúgy, mint a mediterrán fejlesztési bank megalapítását is. Ez nem volt véletlen: a térségben ekkor a legdinamikusabb magreb politikát Olaszország folytatta. Jacques Delors, az EK-Bizottság elnöke is jól fogadta a gondolatot. Németország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok elutasította, s ez meg is pecsételte a sorsát. A Szovjetunió szétesése, valamint a szocialista országok politikai rendszereinek az összeomlása az euroatlanti világ érdeklődését Kelet-Európára irányította.

Ebben az új geopolitikai helyzetben, amely napirendre tűzte a két Németország egyesülését, a nyugat-európai integrációs szervezet két alapító és meghatározó államának, Franciaországnak és a Német Szövetségi Köztársaságnak a vezetője, François Mitterand köztársasági elnök és Helmut Kohl kancellár a politikai unió mielőbbi létrehozásának és ennek szerves komponenseként a gazdasági és pénzügyi unió megteremtésének adtak prioritást. Ez a döntés azonban, amelyből végső soron megszületett az Európai Unió, nem jelentette azt, hogy a mediterrán térség teljesen háttérbe szorult volna, bár a két kulcsállam eltérően viszonyult hozzá. Németország az évszázadokra visszanyúló szoros kapcsolat okán, de a Fal leomlása kapcsán most már morálisan is erősebb elkötelezettséget érzett és nyilvánított Kelet-Európa felé, hiszen az ott lezajlott változások tették lehetővé az egységes Németország megteremtését. A másik kulcsállamot, Franciaországot pedig tradicionális, a modern kor kezdetéig visszanyúló szálak kötötték (kötik) a Mediterráneumhoz. Gondoljunk csak I. Ferenc és Szulejmán 1536-ban kötött szerződésére, amely privilégiumokat biztosított a francia monarchia számára az Ottomán Birodalomban. Ennek a kétirányú – keleti és déli – politikának az egységét erősítette

15 J. Nagy László: A szocialista kísérlettől az iszlám kísértésig: a független Algéria harminc éve. *Múltunk*, 2–3. sz., 1993, pp. 131–149.

meg a Cannes-ban tartott EU csúcsertekezlet 1995 júniusában: „*a déli ambiciózus politika kiegészítő párja a Kelet felé nyitás politikájának, együtt alkotják az Európai Unió külpolitikai tevékenységének geopolitikai koherenciáját.*”¹⁶ Ez a külpolitikai koncepció azt is jelentette, hogy az EU az UMA-val intézményes együttműködést már csak szélesebb, a Mediterráneum déli és keleti partját magában foglaló stratégia keretében tartja megvalósíthatónak.

Az eddig privilegizáltak hitt státuszát az UMA elvesztette, amihez a cselekvéskép- telenségével ő maga is hozzájárult. Megalakulását követően ugyan nagyon aktívnak mutatkozott, 40 miniszteri szintű egyeztetésre került sor, 25 egyezményt írtak alá, közös légitársaság (Air Maghreb) létrehozásáról, vasúti és közúti közös fejlesztésekről is megállapodtak. A legfelső szerve, az Elnöki Tanács is hozott néhány fontos határozatot, pl. a közös fejlesztési stratégia kialakításáról, a terrorizmus elítéléséről, Kuvait szuverenitásának a tiszteletben tartásáról. Az együttműködést erősítő, az egyezmények és határozatok megvalósítását érintő konkrét lépésekről viszont nem döntött.¹⁷ Utolsó, ötödik ülését 1992-ben tartotta a Tanács, az 1994-re tervezett már elhalasztották, de összehívásának az időpontjáról máig sem tudtak megállapodni. A szervezet anélkül, hogy feloszlását kimondta volna, csendben megszűnt. Vagy csipkerózsika álmát alussza? Mindenesetre ma már nem más, mint – a közbeszédben elterjedt kifejezést használva – „üres kagyló”.

Az EU a cannes-i csúcsertekezlet határozataira támaszkodva még ugyanabban az évben elkészítette a déli államokkal kialakítandó együttműködési stratégiát, amelyet a barcelonai csúcsertekezleten (1995. november 27–28.) fogadtak el. A résztvevők¹⁸ olyan kapcsolat kialakítására törekcsenek a Mediterráneum déli és keleti partjának országaival, amely „*megfelel a szomszédi kapcsolat és a történelem által kialakított privilegizált helyzetének.*” Ezt az együttműködést nevezték el euromediterrán partnerségnek, amelynek célja „*a megosztott jólét térségének a megteremtése.*”¹⁹

Ezzel a határozattal az EU most már világosan megfogalmazott politikai stratégiával rendelkezett mindkét geopolitikai irányban. A keleti (a közép-európai) térség országai számára a koppenhágai csúcsertekezleten (1993) a *teljes jogú tagságot* kínálta. A déli államok számára – Málta, Ciprus és Törökország kivételével – pedig a barcelonai értekezleten a társulási egyezmények által intézményesített *partneri viszonyt* (euromediterrán partnerséget), amely a kapcsolatok valamennyi területét átfogta és meghatározta.

Míg a kelet-közép európai irányban megfogalmazott politika, az uniós tagság, teljesült, addig az euromediterrán partnerség eredményei lehangolóak. Az EU a 2005-ös évet mediterrán évnak nyilvánította. Nem csupán a barcelonai értekezlet 10. évfordulója kapcsán, hanem azért is, hogy az európai közvélemény figyelmét a Földközi-tenger térségének problémáira irányítsa. Miguel Angel Moratinos spanyol politikus, aki

16 *Bulletin de l'UE*, 1995. 6. sz.

17 Lengyel István: *Országok az Atlasz vonzásában. (A Maghreb Arab Unió esélyei)*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2006, pp. 201–204.

18 Az EU 15 tagállama, valamint Marokkó, Algéria, Tunézia, Egyiptom, Izrael, Jordánia, Szíria, Libanon, Törökország, Málta, Ciprus és a Palesztin Hatóság. Líbiát az ENSZ-szankciók miatt nem hívták meg.

19 *Bulletin de l'UE*, 1995. 11. sz.

külgügyminiszterként az 1995-ös értekezlet előkészítője volt, keserűen állapította meg, hogy az európai közvéleményben teljesen hiányzik a barcelonai folyamathoz tartozás kollektív érzése.²⁰ Az euromediterrán partnerség kettős arculatából az „európai biztonság” lett a domináns, s vele szemben a másik arculat, a „déli part” az EU számára másodlagos volt, háttérbe szorult. A Magreb-országokban is úgy vélekedtek, hogy az euromediterrán partnerség túlságosan Európa-centrikus, s csak azért fontos Európa számára, hogy stabilizálja a déli partot.

A Magreb-országok közül Marokkó és Tunézia kötött euromediterrán társulási egyezményt 1995-ben, illetve 1996-ban. Algéria vonakodott, s csak 2005-ben tette meg ezt. Az egyezmény előíranyozta, hogy 2017-ben szabadkereskedelmi övezetet hoznak létre. Ezt később 2020-ra módosították. Ez is halasztódott, mivel Algéria úgy döntött, hogy cikkelyről cikkelyre áttekinti a szerződést. Marokkó és Tunézia viszont az EU értékelése szerint kiérdemelte az „előrehaladott státuszt” (*statut avancé*). A teljes szabadkereskedelmi övezet azonban nem valósult meg. Létrejött az ipari termékek vonatkozásában rendkívül hátrányos helyzetbe hozta volna a déli part országait. Az agráriumot is magában foglaló szabadkereskedelmi övezet viszont a nagy mezőgazdasági országok (Franciaország, Spanyolország és Olaszország) számára nem volt kedvező. A tőkebeáramlást akadályozta a társadalmi-gazdasági szerkezet, az erősen centralizált irányítás. Az EU ezért is ösztönözte a privatizációt. Ennek gyors, de akár lassabb ütemben történő megvalósítása is azonban szétrombolná a tradicionális társadalmi-gazdasági kapcsolatokat (pl. a jelentős kézműves réteget), súlyos csapást mérne a tömegeket eltartó informális szektorra, s mindez robbanással fenyegető szociálpolitikai helyzetet teremtené. Tunéziában és Marokkóban történt bizonyos szektorokban (szállodák, textilipari vállalatok) privatizáció, de a gazdasági szerkezet radikálisan nem változott meg. Liberális vagy liberálisabb politika kétségtelenül dinamizálná a déli országok gazdaságát, s a belőlük alakult integrációs szervezetét, így az UMA-ét is. Ha viszont a szabadkereskedelmi övezet Észak és Dél között valósulna meg, akkor az utóbbi számára inkább káros lenne. Politikai következményeit tekintve mindenképpen. Erre olyan francia politikusok is rámutattak, mint Michel Rocard, aki szerint *„[n]em szabad elfelejteni, hogy a liberalizmus az erők rendszere, elővigyázatosság nélkül minden gyengét eltapos. Egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy a szabadkereskedelmi zóna létrehozása a Maghreb országaival megalapozott lenne. Ez nem valami gyógyír. Károkat fog okozni, és nagyon nehéz helyzetbe hozza iparukat.”*²¹

Az ezredforduló után egyértelmű volt, hogy az euromediterrán partnerség nem hozta meg a kívánt eredményt, s az UMA sem volt képes kihasználni az EU nyújtotta új stratégiai lehetőséget. A szervezet tagállamai külön-külön próbáltak boldogulni, pedig 2004 után újabb nyugtalanító kihívással kellett szembenézniük. 2004-ben tíz országgal bővült az EU, két évvel később pedig újabb kettővel. Erre a helyzetre adott válasz volt az Európai Tanács 2003-ban javasolt, majd a következő évben a Bizottság által megfogalmazott „új szomszédság politika”, ami arra enged következtetni, hogy az euromediterrán

²⁰ *Politique étrangère*, 2005. 3. sz., p. 531.

²¹ Idézi: Lengyel István, 2006; *Op.cit.*, p. 270.

partnerség jelentősége csökken. Ez az új politika, amely a közös értékek (demokrácia, jogállamiság) iránti elkötelezettségre épül, kiemelt kapcsolatokat kínál a szomszédainak. Célja, hogy „*az EU szomszéd országai osztozzanak a 2004-es bővítés nyújtotta előnyökből, hogy megerősítsék az érintett népesség stabilitását, biztonságát és jólétét.*”²² Romano Prodi, a Bizottság elnöke egyértelműen és egyszerűen úgy fogalmazta meg, hogy „*minden lehetséges, kivéve a csatlakozást.*” Vagyis a szomszédsságpolitika a lehető legszélesebb és legmélyebb kapcsolatokat jelenti az EU és a keleti és déli határai mentén elterülő országok között, de egyetlen dolgot nem tartalmaz: a csatlakozás ígéretét.

A Magreb-országok többi déli társukkal együtt úgy gondolták, hogy jelentőségük csökkent, többé már nincsenek privilegizált helyzetben, csupán egyszerűen szomszédok lettek. S a kínált lehetőségek is diszkriminálták őket: a személyek szabad mozgását nem tették lehetővé, az árukét, a tőkét és a szolgáltatásokat viszont igen. Joggal és alapvetően helyesen gondolták azt, hogy az új szomszédsságpolitika döntően az EU biztonsági és gazdasági érdekeit szolgálja. Sőt az is felmerült a déliekben, különösen az EU-hoz minden területen szorosán kapcsolódó Magreb-országokban, hogy miközben azt követelik tőlük, hogy kulturálisan olyanok legyenek, mint az új politika megfogalmazói, viszont mégsem akarják befogadni őket. A Magreb Európa számára egy periférius régió, amelyet természetes határának, identitása határának tekint. (Holott amikor a Római Szerződést tárgyalták, nem merültek fel földrajzi feltételek az algériai francia megyék befogadásakor.) Az Európai Unió a latin országok említett próbálkozásai ellenére sem volt képes kialakítani egy koherens Magreb (vagy általánosságban mediterrán) politikát. Az euromediterrán partnerség valójában nem segítette a magrebi integrációs folyamatot, hanem éppen ellenkezőleg, helyettesítette azt. A Mediterráneum két partja közötti párbeszéd, amely a társulási szerződéseken alapuló kétoldalú kapcsolatokra épült, ugyanúgy nem szolgálta a magrebi integrációs folyamatot, mint az ugyancsak bilaterális kapcsolatokra alapozott szomszédsságpolitika.²³ A francia elnök 2008-ban megkísérelt életet lehelni a barcelonai folyamatba, ám a német ellenállás Unió a Mediterráneumért (UMT) nevű laza, ingatag építménnyé torzította. Cselekvőképtelensége éppúgy, mint a döntő szereppel bíró EU-é, 2011-ben, az „arab tavasz” eseményei során szembeszökő módon mutatkozott meg.

A Tunéziából induló és az egész arab világon végigsöprő demokratikus tömegmozgalom megdöbbentette a világot. A történelemformáló tüntetéseket se élcsapat, se szervezet, se vezető, még csak világos ideológia sem irányította. Ilyen nagy horderejű változást sem a helyi politikusok, sem a térségben gazdaságilag és politikailag érdekelt hatalmak nem tudtak elképzelni. Megdönthetetlennek hitték a számukra biztonságot garantáló diktátorokat. Az események kedvező alkalmat kínáltak az EU számára, hogy dinamizálja a kifulladásos euromediterrán partnerséget, felhasználva UMT-t, amely viszont hallgatott, semmilyen előrelépést nem tudott felmutatni. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a szervezet két alelnöke két megbuktatott diktátor volt, az egyiptomi Hoszni Mubarak és a hazájából elmenekült tunéziai Ben Ali. Nem erősítette az EU

²² Politique européenne de voisinage, document d'orientation, COM (2004. 5. 12.) 373. final

²³ Blad, Abdelwahab: La construction du Maghreb au défi du partenariat euroméditerranéen de l'Union européenne. In: *Année du Maghreb*. CNRS Éditions, Paris 2013, pp. 112–113.

hitélet az arab világban az sem, hogy két tagállamának (Franciaország és Nagy-Britannia) „humanitárius” beavatkozása szétbombázta Líbiát, s ezzel teret nyitott a szélsőséges iszlamisták terrorizmusának a saharai térségben., az országban pedig biztonság helyett kaotikus állapotot teremtettek. (Ez történt a Közel-Keleten Szíriában, de Irakban sem megnyugtató a helyzet.) A térség valóságának teljes ignorálásáról, egyfajta emberjogi fundamentalizmustól átitatott szemléletről tanúskodik az az illúzióknak bizonyult elvárás, hogy a „tavasz” országaiban majd polgári demokratikus politikai struktúra alakul ki, a társadalom minden szegletét átszövő iszlám pedig háttérbe szorul.

Az EU a Bizottság közleményében fejezte ki elkötelezettségét „*A demokráciáért és a gazdasági fejlődésért a Dél-Mediterráneumban*” (2011. március 8.). Elindította a *Támogatás a kapcsolatokért, a reformokért és növekedésért* nevű programot (2011. szeptember 27.), amelynek keretében félmilliárd eurót osztott szét az arab térségben társadalmi és civil szervezetek és vállalatok között.

Az események újra aktualizálták aktuálisá tették a Magreb integrációt. A Bizottság az UMA-integráció felgyorsításában, a közlekedésben, az energia- és a bankszektorban, valamint a vízgazdálkodásban végrehajtandó reformokban jelölte meg az együttműködést. Az integrációs folyamatot blokkoló nyugat-szaharai kérdésben viszont nem foglalt állást. Súlyos problémának nevezte, de hogy hogyan venne részt a megoldásában, arról nem szólt.²⁴

Az EU tagállamai az euromediterrán partnerség keretében alakították ki együttműködésüket a Magreb-országokkal, amelyek közül Algéria különösen fontos partner volt a rendszerváltást megelőző évtizedekben. A kapcsolatok az 1990-es években sem szakadtak meg, de ekkor Magyarország külpolitikai–külgazdasági orientációját az Európai Unióhoz való csatlakozás határozta meg. Ugyanakkor az is világos volt, hogy az EU mediterrán politikája gazdagítja a csatlakozni kívánó közép- és kelet-európai államok külpolitikai stratégiáját. Az újrafogalmazás stádiumában lévő magyar kül- és külgazdasági politika értette, felismerte a mediterrán térség fontosságát, s azt is, hogy a vele kialakítható együttműködés pozitív eredményeket hozhat. „*A kilencvenes évek folyamán a stratégiai és politikai figyelem homlokterébe került a Földközi-tenger két partvidéke közötti „negatív interdependenciák” (illegális migráció, terrorizmus, iszlám vallási mezben jelentkező szélsőséges politikai mozgalmak, kábítószer-kereskedelem stb.) sora. Teret nyert az a felismerés, miszerint az Európát délről fenyegető stabilitásproblémák tartós kezelése immár nem szűkíthető le kizárólag a biztonsági és az idegenrendészeti szférákra, hanem átfogó, mindenekelőtt a dél-mediterrán térség krónikus stabilitáshiányát folyamatosan tápláló jelentős gazdasági és szociális különbségek csökkentését célzó felzárkóztatási stratégia kidolgozását és végrehajtását követeli meg... Az Európai Unióhoz, valamint a schengeni egyezményhez történő csatlakozásunkat követően a délről jövő kihívások – illegális bevándorlás, kábítószer-kereskedelem, szervezett bűnözés stb. – felerősödnek, ami érdekünké teszi az intenzív felkészülést, illetve az e területeken rendelkezésre álló multilaterális együttműködési formák felhasználását (részvétel a barcelonai harmadik pillér tevékenységében, tényleges kooperáció kialakítása a dél-mediterrán államok illetékes*

24 Une stratégie nouvelle à l'égard d'un voisinage en mutation. COM (2011. 05. 25.), p. 303.

intézményeivel)... Az Európai Unió tagjaként, illetve ezen keresztül az euro-mediterrán partnerség alanyaként új távlatok nyílnak a dél-mediterrán országokkal folytatott – jelen pillanatban erősen forráshiányos – kulturális és oktatási együttműködésünk előtt, ami országimázs-építésünk szempontjából is pozitív eredményekkel járhat.²⁵ A kapcsolatok és az együttműködés a 2012-ben meghirdetett, az export diverzifikálását célzó keleti nyitás után mutatott eredményeket. Az együttműködés kiemelt területe volt az agrár-kutatás, a mezőgazdaság, a vízgazdálkodás, valamint a felsőoktatás. Ez utóbbi területen különösen hatékony és eredményes a *Stipendium Hungaricum* nevű ösztöndíjprogram.

Az euromediterrán partnerség fenntartja a Magreb-integráció gondolatát, de az együttműködés nem halad előre. Az interregionális kereskedelem ma is, éppúgy, mint harminc évvel ezelőtt, az UMA megalakulásakor, az összkereskedelmének mindössze 3%-a, ugyanakkor az EU vonatkozásában ez az arány 70%-ot tesz ki. Közgazdászok számításai szerint ez az alacsony szintű integráció a tagállamokat a bruttó nemzeti termék 2–3%-ától fosztja meg. Az egymás közti kereskedelem alacsony szintjének a bemutatására szolgáló (abszurd) példaként szokták említeni a Logan (Renault) autómárka esetét: Algéria Romániából importálja, holott Marokkóban is van összeszerelő üze.²⁶

Az elmúlt hónapok és a jelen eseményei²⁷ azt a feltételezést látszanak bizonyítani, hogy egy sokkhatást kiváltó politikai lépés nélkül – ahogyan az a Schuman-nyilatkozat esetében is történt – az UMA integrációja nem fog megvalósulni. Ezt a lépést a két kulcsországnak vagy azok egyikének kellene megtennie. Ám ez is csak akkor lehet eredményes, ha a térséggel szoros kapcsolatban lévő északi latin blokk, elsősorban és főként Franciaország, szintén hasonló erejű lépést tesz egy koherens Magreb-politika megalkotásával, amely nem csupán az európai merkantilista szellemben gyökerező jólét megosztását ajánlja, hanem a térség egészében – a déli parton is – fellelhető értékek együttes megosztását is. Ezt persze csak egy magabiztos, önálló, nyitott, messzire látó, hosszú távon gondolkodó, mondhatnánk, hogy látnoki képességgel megáldott Európa tudná megtenni.

De Gaulle egy újságíróval (nem hivatalosan) beszélgetve a következőket mondta: „A Mediterráneum másik partján fejlődő országok vannak. De van ott egy civilizáció, egy kultúra, egy humanizmus, az emberi kapcsolatoknak egy olyan értelme, amit mi már lassan elvesztünk az iparosított társadalmunkban, s valószínű, hogy nagyon örülnénk, ha arra egy napon rátalálnánk náluk. Ők és mi, mindenki a saját ritmusa, lehetőségei, tehetsége szerint haladunk az ipari civilizáció felé. Ám ha mi e körül a nagy civilizációkat szülő Mediterráneum körül egy olyan ipari civilizációt akarunk felépíteni, amely nem

25 Bulla János–Terényi János: Magyarország dél-mediterrán politikája. *Külpolitika*, 2000/3–4., pp. 70–71.

26 Lamrani, El Mehdi: L'Union du Maghreb ou l'invincible espoir. In: *Année du Maghreb*, CNRS Éditions, Paris, 2013, p. 266.

27 2020. december 10-én Marokkó normalizálta kapcsolatait Izraellel, másnap Trump, amerikai elnök elismerte Marokkó szuverenitását Nyugat-Szahara fölött, marokkói politikusok az algériai kabilok (berber őslakosok) önrendelkezési jogának elismerése mellett nyilatkoztak. Algír reakciója mindezekre a diplomáciai kapcsolatok megszakítása volt 2021. augusztus 24-én. A helyzet azóta rendkívül feszült a két ország között. Ugyanakkor, mint már annyiszor, Franciaország és Algéria között kiújult az emlékeztetővita, amely természetesen hatással van az egész Magrebre. Ld. Bencsiba Lakhdar–Lahlou, Omar-Lofti: Bras de fer entre le Maroc et l'Algérie. *Le Monde diplomatique*, 2022. január.

az amerikai modellt követi, s amelyben az ember cél és nem eszköz, akkor kultúránk-nak nagyon nyitottnak kell lenniük egymásra.” Az újságíró ekkor megkérdezte, hogy mindezt miért nem mondta el nyilvánosan? *Féltem, hogy nem értik meg*” – válaszolta a tábornok. Majd fejét ingatva hozzátette: „*Félek, hogy azon a napon, amikor megértik, már késő lesz.*”²⁸

Válogatott irodalom:

- ABDI, Nourredine (szerk.): *Algérie, Maghreb. Le pari méditerranéen*, Institut du Monde Arabe–Paris Méditerranée, Paris, 2005
- BIAD, Abdelwahab: La construction du Maghreb au défi du partenariat euroméditerranéen de l’Union européenne. In: *L’année du Maghreb 2013*. CNRS Éditions, Paris, 2015, pp. 103–124.
- EL HASSAN ALAOUI, Mohamed Ben: *La coopération entre l’Union européenne et les pays du Maghreb*, Éditions Nathan, Paris, 1994
- HENRY, Jean Robert (szerk.): L’espace euro-maghrébin: des hommes au péril des politiques. Dossier de recherche. In: *L’année du Maghreb 2004*. CNRS Éditions, Paris, 2006, pp. 3–174.
- J. NAGY László: *A Magreb országok története a XX. században*, JATEPress, Szeged, 2014
- LENGYEL István: *Országok az Atlasz vonzásában (A Maghreb Arab Unió esélyei)*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2006

28 Paul Balta – Cl. Rulleau: *La politique arabe de la France, de De Gaulle à Pompidou*. Sinbad, Paris, 1973, p. 58.

ORSZÁGOK ÉS TÉRSÉGEK

A NEMZET SZÜLETÉSÉNEK ALGÉRIAI ÚTJA

Afrika jelenleg legnagyobb területű országa kivételes adottságokkal rendelkezik. Hosszú, változatos parttal a Földközi-tenger felé, magas hegységekkel, ásványkincsekben és mezőgazdasági termelésre is használható területekben gazdag, csodálatos, hatalmas sivataggal. Északon Európában, délen már a szubszaharai Afrikában érzi magát a látogató, miközben mindenhol a sok évszázados muzulmán kultúra veszi körül, a kivételes állapotban megmaradt római emlékekkel, és a berber-kabil identitás színeivel. A kontinens egyik legmodernebb infrastruktúrával felszerelt országa, kiemelkedő társadalmi mutatókkal.

Algéria nemzettudatában, jelenkori történelemszemléletében fontos szerepet kap az ókori római, berber, kora-keresztény, iszlám, török örökség, a francia gyarmatosítás időszaka, majd a függetlenségi háború pedig a mai napig erősen rányomja bélyegét a társadalmi és politikai folyamatokra. Májig eleven sebként él, feldolgozatlan a polgárháborúba fulladt 1990-es évek, a „fekete évtized” traumája, és mélyen megosztják a társadalmat az azt követő húsz esztendő történései. Algéria történelmét ezzel a szemüveggel érdemes tehát áttekinteni. Sok szó lesz a fejezetben történelemről, mert – miközben minden ország büszke a múltjára – Algériában a közgondolkodást és a közbeszédet, valamint a politikát a szokásosnál is mélyebben hatja át a több évszázados, esetenként évezredes örökség.

Jóllehet, a modern értelemben vett algériai nemzet a függetlenségi háború alatt kovácsolódik össze, az középkori, ókori Algéria látható és láthatatlan, konszenzust élvező és máig vitatott nyomaival a nemzettudat része. Innen nézve izgalmas próbálkozás megfejteni az identitás kérdését egy olyan ország esetében, mely megkérdőjelezhetetlenül afrikai, miközben elkötelezetten arab, de diaszpórája és gazdasága még mindig Európához köti legszorosabban.

1. Algéria történelme

1.1. Az ókori Algéria

Algéria területe már a Krisztus előtti második évezredtől a berber civilizáció bölcsője volt. A föníciaiak jelentős kereskedelmi telepeket hoztak létre a partvonalon, melyek Karthágó Kr. e. 814–813-as megalapítását követően annak irányítása alá került.

¹ főkonzul, Külügyi és Külgazdasági Minisztérium

A karthágóiak a tengeri kereskedelemre összpontosítva erős gazdasági kapcsolatokat tartottak fenn a szárazföld belső területeire szorult berber/numídiái törzsekkel, egyensúlyozva a köztük kialakuló rivalizálásban, vigyázva, hogy abból mindig a Kartágóhoz hű csoportok kerekedjenek felül. Ezt a politikai gyakorlatot követi később Róma is, azonban hosszú és nehéz út vezet odáig, míg végül Numídiát ténylegesen provinciává nyilváníthatja.

A numídiái civilizáció jelentős részben feltáratlan. Érdeemes azonban figyelmet szentelni két emblematicus vezetőjére, akik később az algériai történelemtudatnak is fontos szereplői maradnak, köszönhetően annak, hogy igen hatékonyan munkálkodtak az északi területek egységének megteremtésén. Massinissa egyesített, központosított és gazdaságilag virágzó Numídiái Királysága, mely fénykorát Kr. e. 150 körül éli, tekintethető ugyanis a modern algériai állam első őseinek.

Az eredetileg Karthágó érdekei szerint harcoló, és már igen ifjú korában jelentős katonai érdemeket szerzett Massinissa fokozatosan fordul a föníciaiak ellen, amikor felismeri, hogy népének érdeke már nem esik egybe a kereskedőváros érdekeivel. Lépésről lépésre terjeszti ki hatalmát a numídiái törzsek felett, és a rómaiak szövetségeseiként lép be a második pun háborúba. Ennek nyomán sikerül egyesíteni az északi területeket, amivel gyakorlatilag ő jelöli ki a mai Algéria északi határait. Fővárosként Cirtát, a mai Constantine-t teszi meg. Megteremti a gyorsan felvirágzó gabonatermelés feltételeit, erős központi adórendszert épít ki és erre alapozva egy ütőképes hadsereget hoz létre. Kiváló államszervező, tehetséges hadvezér és a legendák szerint vonzó, romantikus férfi, aki 90 éves elmúlt, amikor a harmadik pun háborút kiprovokálja: több mint 70 karthágói falut támad meg, maga vezeti seregeit a harcmezőn, és bár már épp nem érheti meg, de eléri Karthágó Kr. e. 148-as összeomlását.

Eközben az érem hátoldala a mind erősebb római támogatás, majd kiterjesztett befolyás volt, mely Massinissa halálával egyértelmű dominanciához vezetett.

Érdeemes megjegyezni, hogy egyes források Massinissának tulajdonítják a híres, politikailag széles körben és sok értelemben felhasznált mondást, amely szerint: „*Afrika az afrikaiaké*”. Az Afrika szó etimológiai eredetének egyik lehetséges magyarázata a berber numídiái kultúrában gyökerezik: ebben az időben ugyanis Taferka, azaz „föld” névvel illették a termőföldtulajdont, és Aferkiw jelölte a „föld tulajdonosát”. A latinba átvéve *Africa* jelölte mindazon földtulajdont, mely a Mediterráneum déli részén, Numidia és Karthágó területén volt található. Ez a fogalom terjedhetett el a Római Birodalomban az egész déli kontinensre vonatkoztatva.²³

A kivételes államférfi halálát hatalmi válság követte, ami természetesen egybe esett Róma érdekeivel, mivel Massinissa örökösei a dezintegráció irányába vitték az egykori királyságot. A konkurens villongásokból végül a karizmatikus, és már fiatal kora óta népszerű Jugurtha emelkedett ki győztesen, akinek 118-ra sikerült átvenni a hatalmat és egységet kovácsolnia a törzsek között, 112-re pedig a teljes Numidia területére

2 Massinissa, l'auteur de „l'Afrique aux africains”, Az Algériai Rádió kollokviuma, Constantine, 2014. szeptember 12-14; *Chaîne 2* (www.radioalgerie.dz).

3 Massinissa a fait de la Numidie une puissance de l'Afrique du Nord, interjú Bida BADI antropológussal, *Journal Liberté*, Algír, 2014.09.20.

újából kiterjesztenie a központi hatalmát. Jugurtha egyébként a hatalomhoz vezető úton előszeretettel támaszkodott a római adminisztráció korruptségára, sokkal inkább, mint kötelezettségekkel járó alkuk megkötésére. Rómához fűződő viszonyát mindvégig erős feszültség és kölcsönös bizalmatlanság jellemezte, katonai konfliktusoktól tarkítva. Jugurtha nagyapja birodalmát kívánta helyreállítani, de a rómaiakkal való kompromisszumok nélkül, ami végül a vesztét is okozta. Róma Jugurtha nyugati szomszédját és szövetségeseit, Maurétania királyát, I. Bocchust játszotta ki ellene, aki elárulta. Így sikerült a királyt rabul ejteni, és Kr. e 104-ben Tuillanum börtönében kivégezni.

Ezt követően Rómának sikerült mindinkább alávetett szövetségesi viszonyt létrehozni a numídiái vezetőikkel, fenntartva a megosztottságot és rivalizálást. Jugurtha pedig az ellenállás máig ható szimbolikus alakjává vált.

A Római Birodalom tovább terjeszkedett nyugati irányba, ahol Mauretania királyai mindinkább római vazallusokká váltak. A terület teljes annexiója Caligula császár nevéhez fűződik, aki két római tartomány formájában integrálja azt birodalmába: a nyugati Maurétania (nagyreszt a mai Marokkóval egybeeső) területét Mauretania Tingitanara néven, Tingis (mai Tanger) fővárossal, valamint a keleti Numídiát Mauretania Cæsariensisa név alatt, Cæsarea (Cherchell) fővárossal. Ez utóbbi terület fedi le nagyrészt a mai Észak-Algériát, a két provincia közti határt pedig a Muluya folyó, mely a mai algériai-marokkói határ közelében található.

Ettől az időszaktól kezdve közel négy évszázadon keresztül lendületes gazdasági fejlődés, virágzó kultúra volt jellemző Algéria északi területén, ami korántsem korlátozódott a tengerparti sávra, hanem messze benyúlt az ország szárazföldi területeire. A római virágzás látványos emlékei ma is megtekinthetők szerte az országban, sok helyen a városképhez is hozzá tartoznak, vagy a lakott övezetektől kicsit távolabb látogathatók, s állapotuk – a konszenzusok hiányát megszenvedő műemlékvédelem dacára – még mindig lehetővé teszi az ókori pompa, magas fokú fejlettség és széles körű jólét képzeletbeli rekonstrukcióját.

Algéria hét világörökségi helyszínéből három római kori emlék: Djémila, Timgad és Tipaza romvárosai. A Sétif várostól 50 km-re található Djemila, ókori nevén Cuicul, a római kori építészet és várostervezés ékes példája, fénykorát a 2–4. században élte. 3000 főnyi férőhelyes színháza, impozáns középületei, fóruma hegyvidéki környezetbe ékelődve, 900 m-es tengerszint feletti magasságban csodálhatók meg. Timgad Algirtól 480 km-re dél-keletre található katonai város, melyet 100-ban alapított Trajánusz császár teljesen lakatlan területen, Marciana Traiana Thamugadi néven, szintén a római urbanizmus tökéletes példája. Az Icosium (mai Algír) és Cherchell közti kereskedelmi útvonalon központi helyet elfoglaló polgárváros, Tipaza pedig már a punok idejében jelentős kereskedőváros volt, római kori virágzását a IV. század végéig élte, de a vandál és a bizánci hódítás idején is megmaradt gazdag és számottevő városnak, majd a 6. század második felében indult ténylegesen hanyatlásnak.

1.2. A Római Birodalmat követő átmenet

A kereszténység gyorsan terjedt el a Római Birodalom észak-afrikai területein, jelentős szellemi és tárgyi örökséget teremtve. Szimbolikus jelentőségével máig hat a köztudatra a még romjaiban is lenyűgöző pompájú és méretű Szent Crispin Bazilika Tipazában, vagy Szent Ágoston olajfája Annabában. A nagy keresztény gondolkodó ugyanis a mai Souk-Ahras városában született berber, keresztény édesanyja hatására kezdte tanulmányozni a teológiát, és vált később Hippone, a mai Annaba érsekévé. Halála egybeesett a város vandálok általi lerohanásával, melyet az algériai római jelenlét gyors felmorzsolódása követett, az 5. század második felétől. A vandálok, majd pedig Bizánc azonban csak átmeneti, bizonytalanságokkal teli időszakot fémjeleznek a terület történelmében. A konszolidáció az arab muzulmánok érkezésével indul el.

Érdekes itt kitérnünk a berber szó eredetére, hiszen a Római Birodalom utolsó időszakában terjedt el az elnevezés, mely eredete a barbár szóban gyökerezik, s melynek alapján az arab hódításig ez a népcsoport adta a terület nevét is. Mali északi részétől Marokkón, Algérián és Tunézián át Líbiáig népessítették be Észak-Afrikát, s az önálló berber állam létrejötté az arab hódítással vált végérvényesen megvalósíthatatlan álmommá. A népcsoport igen heterogén, négy nagyobb etnikai csoportra osztható és legalább 20 nyelvet vagy nyelvjárást beszél (melyek az afro-ázsiai nyelvcsaládba sorolhatók)⁴. Algériában az északi területeken kabil, délen tuareg törzsek élnek, és beszélnek az tamazight, kabil, chaouia, hassaniijja, tumzabt, taznatit nyelveket. Legerősebb öntudattal a kabilok rendelkeznek, akik közt néhány kisebb csoport máig megőrizte keresztény vallását, illetve az iszlámot is megengedőbb formában gyakorolják. Nemzeti öntudatuk a történelem viharos és bizonytalan időszakaiban sem olvadt el, így máig fontos államalkotó kisebbség, gazdasági, politikai és kulturális szempontból egyaránt megkerülhetetlen.

1.3. Arab hódítás és az iszlám

A Maghreb 641 és 711 közt zajló arab hódításának egyik legerősebb ellenállói a berber törzsek voltak – ez a harc erősítette kohéziójukat és kisebb állami struktúrák létrehozására is sarkalt. A katonai győzelmeket követően a betelepülő káradzsita törzsek módszeres iszlamizációba fogtak, ami a 9. századra általánosan befejeződik, bár apró szigeteken fennmarad a kereszténység is. A vallási hódításnál nehézkesebbnek bizonyul a nyelvi áttérés. Az arab nyelv első meghonosítói a hilál törzsek voltak (melyek egyébként a nomád életmód mintáját is visszahozták a már évszázadok óta letelepedett észak-afrikai lakosság körébe). Az arabizáció első erős bázisa a korábbi bizánci erőld Constantine volt, majd pedig a magasföldek és a sivatagi területek. Az északi sávba

⁴ Leclerc, Jacques, *Les Berbères en Afrique du Nord*, in *L'Aménagement linguistique dans le monde*, Université Laval, 2016: www.axl.cefan.ulaval.ca.

később, az andalúz bevándorlási hullámokkal érkezik a nyelv, ami jól magyarázza a mai dialektus sokszínűségét. A berber nyelvek szintén fennmaradnak, különösen Kabília-ban és az Aures hegységben. Ez a két terület egyébként a hódítások időszakában is megőrzi függetlenségét.

A 9. századtól a térség felvirágzásnak indul az arab-iszlám kultúra és egy viszonylagos politikai stabilitás talaján: fejlődik az orvostudomány, az asztronómia, és megindul a transz-szaharai kereskedelem. Évszázadokra meghatározza az algériai területek fejlődését a dél felé való nyitottság, ami gyökeresen a francia gyarmatosítás időszakában fog megváltozni. A 9-10. században alapulnak és indulnak látványos fejlődésnek azóta is jelentős kereskedővárosok, mint északon Orán, Ténès, délen Ghardaia (utóbbi óvárosa ma szintén világörökségi helyszín).

A 12. században létrejön egy észak-afrikai egység az Almohádok alatt, nagy mértékben kiépülő államszerkezettel. Tovább erősödik a kereskedelem és az arab kultúra virágzása, amihez az andalúz bevándorlás is hozzájárul. Az Almohád Birodalom 12. század közepi fokozatos szétesésével azonban a térségben lassú hanyatlás indul. Nyugaton a Mérinidák, keleten a Hafszidák, a középső (Algéria nyugati) területein pedig a Zeinidák konszolidálják dinasztikus hatalmukat, de a három terület határa fluktuál, a rivalizálás folyamatos. Ez a rendszer gyakorlatilag a 16. század végéig, az oszmán előretörésig fennmarad. A Zeinidák fővárosukká teszik és felvirágoztatják Tlemcent, és fennmarad több jelentős kereskedelmi központ gazdasági ereje, összességében azonban egy nehéz korszakot él át a lakosság. Hanyatlak a mezőgazdaság, a földtulajdonosi szerkezet a nomád életmódnak kedvez – ez a jelenség pedig az 1350–1450 közt pusztító feketepestis-járvánnyal tovább erősödik. A lakosság 30–50%-kal zsugorodik az éhínség és betegségek hatására!

1.4. A török birodalom

A *reconquistát* követő két évszázadban folyamatos az európai muzulmánok áttelepülése, lehetővé téve elsősorban a partmenti városok újbóli benépesülését és felvirágoztatását. E sikerek által táplált keresztény – elsősorban spanyol – ambíciók mindinkább fenyegetik az algériai területeket, így kézenfekvő lehetőség, hogy török segítségért folyamodjanak. 1516-ban ezen okból kér Algír városa támogatást Aroudj és Khair Barberousse török kalóz testvérpártól. Khair Barberousse a szultántól hamar legitimációt és janicsárokat kap, és hatalma alá vonja a „fenséges kikötőt”. Algéria területe I. Szulejmán hatalma alá került, közvetlenül pedig az algíri beglerbég gyakorol felette irányítást.

A 16. században azonban még nem sikerül Konstantinápoly hatalmát a teljes területre megbízhatóan kiterjeszteni: a spanyol és a berber ellenállás folyamatos taktikázásra kényszeríti a szultánt, aki adminisztratív reformokkal próbálja Algírt szorosabb ellenőrzés alá vonni – támaszkodva a kalózokra, akik az angoloknak, franciáknak és spanyoloknak egyaránt sok bosszúságot okoznak a térségben. (Érdekesség: 1575-től öt éven keresztül raboskodik Algírban Miguel de Cervantes spanyol drámaíró és költő, akit busás váltságdíj reményében hurcoltak el a kalózok egy tengeri támadás során.)

A 17. század második felétől jön el az a konszolidációs időszak, amelyre a mai algériai köztudat nagyon pozitívan emlékezik vissza: a török kor, mely politikai stabilitást, gazdasági és kulturális felvirágzást hozott. Az épített kulturális örökség egy jelentős része származik ebből a korból, illetve viseli magán ezen időszak szellemének nyomát. Keleten és nyugaton megszilárdulnak a mai országhatárok: erre a folyamatra 1792-ben kerül pont, Orán visszafoglalásával, a spanyoloknak a térségből való végleges kiszorításával. A prosperitás a 18. századot majdnem egészében végigkíséri.

Már a századfordulón jelentkeznek azonban a gyengülés tünetei, egybeesve az Oszmán Birodalom hanyatlásával és Nyugat-Európa erősödésével. A 18. század végi pusztító pestisjárvány, majd a 19. század elején rendkívüli aszály okozta éhínség folyamatos népi elégedetlenkedést szít, miközben a hatalmi körökben is válság alakul ki: Musztafa pasa 1805-ös meggyilkolását követően puccsok sorozata veszi kezdetét.

1.5. A francia gyarmatosítás

1827. április 30-án esik meg az elhíresült legyezőcsapás, mely a francia támadás hivatalos ürügyéül szolgál majd. Husszein bég illetve ezzel Pierre Deval francia konzult, mert az megtagadta egy üzleti kölcsön visszafizetését. Válaszul a francia királyi haditengerészet blokádot állított a várost.

Az akut hatalmi ambíciók, Polignac herceg napóleoni tervei mögött nagyon perspektivikus megfontolások húzódtak: az ipari forradalom jelentősen átstrukturálta az erőviszonyokat, Franciaországnak pedig új területekre, s elsősorban termőföldre volt szüksége. 1830 július 5-én foglalja el Franciaország Algírt, Husszein bég pedig kapitulál. Ezzel kezdetét veszi a francia gyarmatosítás, ami négy nagy korszakra osztható: 1830-1835 között a szűken vett part menti területek megszállása, 1835-1847-ig az „arab területek” meghódítása, 1847-1870 a kabíl területek meghódítása és Abdelkader emír területeinek átvétele, majd 1870 és 1890 közt a szaharai francia állások létrehozása.

A francia területi terjeszkedés részben erős népi ellenállást váltott ki, részben meg is osztotta az algériaiakat, mivel a gyarmatosítónak már a kezdeti időszakban sikerült törzsi szövetségeket maga mellé állítani. Az ellenállás ugyanakkor már a kezdeti szakaszban egy máig nagy hatású történelmi személyiséget adott Algériának: Abdelkader emírt (Abdelkader ibn Muheiddine), aki vallási és katonai vezetőként állt a harcok élére. Abdelkader emír jelentősége nem csupán abban állt, hogy a nyugati ország-részben az ismeretlenségből előtörve olyan hadsereget volt képes szervezni, amely Európa legfejlettebb haderejével dacolt sikerrel. Kiváló stratégia és diplomata volt: sikerrel kötött szövetséget a kisebbségekkel, maga mellé tudta állítani például a zsidókat és számos berber törzset. Nemzetépítő ambíciói voltak, és bár erőfeszítései végül a francia túlerővel szemben elbuktak, szellemi örökségén keresztül sikerült nemzettudat-formáló hatást elérnie. Történelmi öröksége nemzeti büszkeség tárgya. Egyrészt, mert hol rettegett hadúrként, hol taktikus politikusként és ravasz tárgyalópartnerként a nyugati országrészben 17 éven keresztül fenntartotta az ellenállást. De legalább ekkora hatású teológiai alapon nyugvó filozófiai munkássága. Az emberi jogok melletti kiállása

korában egyedülálló és szemléletformáló volt: védte a vallási kisebbségek jogait, s humánus megfontolásai mellett háborús helyzetekben is kiállt (a harci kegyetlenség tőle sem állt távol, de tartózkodott az ellenség szükségtelen megalázásától, és elismerte a hadifoglyok jogait is). Vereségét követően Franciaországban raboskodott, és sorsa aktívan foglalkoztatta a francia közvéleményt is, mely elismerte szellemi nagyságát. 1852-ben életjáradékkal szabadon engedték, bár Algériába nem térhetett vissza. Törökországban, majd Szíriában élt, ahol következetesen fellépett a keresztények védelmében és a damaszkuszi mészárlás alkalmával számos keresztényt megmentett. Franciaország, Görögország, Törökország és a Vatikán is magas hivatalos kitüntetéssel ismerte el.

Franciaország 1848 decemberében elfogadott alkotmánya Algériát az ország területének integráns részeként határozza meg: Algír, Orán és Constantine a három algériai megye prefektusi székhelye. Algéria „telepes” gyarmat, ahová francia irányítással és ösztönzéssel Európa – főleg déli országainak – különböző nemzetiségű lakói vándorolnak be. 1889-től törvény rendelkezik arról, hogy mindannyian kötelezően francia állampolgárrá váljanak – ez azonban inkább alattvalói státusz, kötelezettség: a muzulmán vallásúak nem kapnak politikai jogokat. Az ország gazdasága teljesen átalakul, mert a termelés elsődleges céljává a francia igények komplementer kiszolgálása válik. Jelentős változást hoz tehát ez az időszak az afrikai kontinenssel való kapcsolatokban, hiszen Algéria elfordul korábbi déli partnereitől. A száheli térséget keresztül szövő kereskedelem jelentősége szinte megszűnik, ami nem csupán a déli kereskedővárosok, oázisok hanyatlásához vezet, de a helyi ipar egyes ágazatainak, és különösen a kézművesiparnak a visszafejlődését is előidézti.

Franciaország a gazdaság szerkezetében számos további, hosszú távú, a társadalomfejlődésre is kiható változást idézett elő. Részben az anyaországi kereslet jellege, részben a tudatos, a helyi hagyományokat gyökeresen felülíró városrendezési politika eredményeként felbomlott a kézműipar korábbi céhes szerkezete, ami szintén jelentősen csökkentette a helyi kézműves tevékenységet, különösen az északi, urbánus területeken. Ennek hatása az ország ipari fejlődését tekintve máig érezhető, hiszen később, a függetlenség időszakában folyamatosan növekvő szénhidrogén-bevételek miatt a helyi ipar és kézművesség fejlesztését még inkább elhanyagolták.

Érdekes megfigyelni az ország külgazdasági szerkezetének alakulását. A függetlenséget megelőző években az export értéke az importénak csupán 31,2%-át tette ki, és meghatározó mértékben, háromnegyed részben mezőgazdasági termékekből állt (ezen belül elsősorban bort, másodsorban gyümölcsöt és zöldséget exportáltak algériai területekről). Az kivétel negyede ipari jellegű, de jelentős részben nyersanyag. Eközben több, mint háromszoros értékben importál Algéria ipari termékeket, és a magasabb szinten fogyasztó európai lakosság igényeit kielégítő zöldséget, gyümölcsöt, húst. Franciaország az export 84%-át veszi fel, az import 81%-át biztosítja.⁵

A francia gyarmati időszak mind a közgondolkodásra, mind a társadalmi és a gazdasági fejlődésre rányomta máig érezhető bélyegét, és jelenleg is sarkalatos témája a közbeszédnek és a külpolitikai gondolkodásnak egyaránt. Ez az örökség nem csak

5 Isnard, Hildebert, *Le commerce extérieure de l'Algérie en 1960, Méditerranée*, 1961/3., pp. 93–98.

a Franciaországgal ápoló kétoldalú kapcsolatokban van jelen, de az Európai Unióval folytatott párbeszédben is, sőt, gyakori vonatkozási pont más hatalmakkal való együttműködésben. Történelmi léptékkal túlságosan közeli múlttól beszélünk ahhoz, hogy konszenzusos adatokat, elemzést tudjunk erről bemutatni, és e rövid áttekintésnek nem is célja a történelmi időszak értékelése. Azonban talán nem kockázatos objektív fényben feltüntetni azon megállapítást: a franciák még egy olyan Algériát gyarmatosítottak, mely korántsem rendelkezik egységes, nemzeti tudattal. Bizonyos tekintetben modernizálódott, más tekintetben visszalépett az ország a fejlődésben. A büszke algériai lélek mélyen megszenvedte az alávetettséget: ennek megértésében talán legpontosabban, Frantz Fanon nemzetközi jelentőségű francia, de szívében algériai pszichiáter és dekolonizációs gondolkodó segíthet, aki életműve java részét e téma kutatásának szentelte. Fanon személye és munkássága mély hatást gyakorolt azokra a francia gondolkodókra, akik az algériai elszakadás mellett álltak ki.

Érdeemes megjegyeznünk ezen időszak végének néhány alapszámát, hiszen ez az a pont, ahonnan a modern, a függetlenségi harcokban egységesült Algéria sok szempontból igen látványos társadalmi és gazdasági fejlődése elindul. Az 1948-as és 1956-os népszámlálási adatok alapján a függetlenség előtti Algéria lakossága 10,2 millió fő. Ebből 1,04 millió európai, melybe beleértetik a magát nem feltétlenül e csoporttal azonosító 100-120 ezer zsidó is (pontos adattal az ő számukat illetően nem rendelkezünk). 9,26 millió fő, 92% tehát az algériai muszlimok aránya. A társadalom erősen szegregált, ami leginkább a nagyvárosokban látványos. Az európai lakosság döntően urbánus, és döntően ők vannak jelen a magasabb társadalmi rétegekben is: vezető állami alkalmazottak, szellemi szabadfoglalkozásúak, iparosok, és nagyon kis arányban mezőgazdaságból élők. Az algériai muszlimok helyzetét eközben jól mutatja, hogy 1960-ban még 800 fő alatti a magas beosztású funkcionáriusi posztot betöltők száma, és a dolgozó nők 40%-a háztartási alkalmazott volt.⁶ Az iskolázottság körükben 10% alatti: 1954-ben a 6 év feletti férfiak 91, a nők 98%-a volt írástudatlan⁷. Alacsonyabb bérekért dolgoztak, sokkal nehezebben jutottak vállalkozói hitelhez, és jóval szűkebb körben érték el az egészségügyi és szociális jóléti szolgáltatásokat, mint az európai algériaiak.

1.6. A függetlenség kivívása

1954–1962 közt zajlott, különös kegyetlenséggel, mindkét oldalon óriási veszteségekkel az algériai függetlenségi háború. Ám már az 1954. november elsejei eseményekhez is tragédiákkal teli út vezetett.

A II. világháborúba 1942 őszén Algéria – köszönhetően a helyi francia ellenállásnak – a Szövetségesek oldalán lép be, nagyon jelentős katonai mobilizálást vonva maga után, ami az európai lakosságot követően az algériai muzulmánokat is érinti. Algír

6 Choi, Sung-Eun: French settler colonialism in Algeria, *Cambridge imperial and post-colonial studies Series*, Palgrave Macmillan, London, 2016.

7 Desvages, Hubert: La scolarisation des musulmans en Algérie (1882–1962) dans l'enseignement primaire public français, *Etude statistique, Cahiers de la Méditerranée*, 1972/4., pp. 55–72.

a Szabad Franciaország fővárosa, 1943 júniusától a Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottság székhelye. Az ekkor már erősödő algériai nacionalista mozgalmak nyomást gyakorolnak a Bizottságra annak érdekében, hogy a harcokban való részvétel fejében egyenlő állampolgársági jogokat kapjanak, amit utóbbi 1944. március 7-én rendeleti úton biztosít a korábban katonai elismeréssel rendelkező algériaiaknak, vallási meggyőződésükre való tekintet nélkül. Algériai irányba a gesztus késői és kevés, az európaiak körében mégis felháborodást és feszültséget kelt.

Az ellenállás mind szervezettebb formát ölt. Messali Hadj már egyértelműen a függetlenség elérése céljával alapítja meg az Algériai Néppártot 1937-ben. A népek önrendelkezéshez való jogát hirdető, az Atlanti Charta elfogadása alkalmából tett Roosevelt-i ünnepélyes nyilatkozat nagy hatással van az algériai szuverenitási törekvésekre is. A karizmatikus és egyre jelentősebb hatású Ferhat Abbas, aki kezdetben, sokakhoz hasonlóan, a politikai egyenjogúság, az asszimiláció és a francia Algéria támogatója, mindinkább csalódik a francia vezetésben, és az önálló algériai megoldást helyezi előtérbe. 1944 márciusában megalapítja az *Amis du manifeste et de la liberté* nevű szövetséget, az Algériai Néppárt és az Ulémák (vallástudósok) támogatásával.

Ebben az egyre feszültebb légkörben kerül sor a gyarmati időszak legtragikusabb eseménysorozatára. 1945. május 8-án, miközben a Szövetségesek világszerte győzelmi mámorban ünnepelnek, az algériai felvonulások Sétif és Guelma városokban nacionalista jelleget öltenek, több ezer embert mozgósítva. Sétifben egy incidens a tüntetők és a rendőrök közti véres összecsapássá fajul, több tucat emberéletet követelve európai oldalon. Az erőszak a környező falvakra is áttérjed, Guelmában pedig indokolatlanul kegyetlen rendőri retorziót eredményez. Kherratában eredetileg nem terveztek ünnepi felvonulást: ott váratlanul érte a helyi erőket a nacionalista tüntetés. Az ezt követően elszabaduló erőszak részletei máig feldolgozatlanok. Jelentős kegyetlenkedések történtek az európaiakkal szemben, elsősorban a távolabbi, vidéki helyeken, ahol az elkövetőket a nyomor és megalázottság inkább vezette, mint a tudatos nacionalizmus. A hatalom részéről tömeges leszámolásokra, mérsárlásra és nyilvános csoportos megalázásokra kerül sor a következő napokban. A megtorlásnak csak május 22. után lesz vége.

Franciaország 2005-ben hivatalosan elismeri, hogy fegyveresei mérsárlást követtek el, de máig nincs egyértelmű, pontos leírása az eseménysorozatnak, sem megbízható adat az áldozatok számáról. Az európai áldozatok száma – 102 halott és 110 sebesült – elfogadott, azonban az algériai áldozatokat csak becsülni tudjuk: a hivatalos francia oldal néhány ezer áldozatról beszél, történészek 10 000 és 35 000 közé teszi a számot, a hivatalos algériai álláspont szerint 45 000. Ennyinek mondott áldozat előtt tiszteleg az ország minden év május 8-án, a Nemzeti Emlékezet Napján. Ha nem is tudjuk a pontos adatot: a setifi, guelmai és kherratai események mélyen beivódnak a köztudatba. Számos művész, politikus és közéleti szereplő volt fiatalon szemtanúja a történeteknek, sokaknak változtatta meg alapjaiban a francia-algériai együttélés lehetőségéről kialakított véleményét. A De Gaulle által elrendelt vizsgálat nem valósult meg egészében, és nem is vezetett eredményre; a hatvanas évekig teljes hallgatás övezte a drámát – mégis, ez a dráma tette egyértelművé, hogy az algériai kérdést nemzeti ügyként kell kezelni. A sétifi tragédia bizonyos értelemben az algériai háború kezdetének is tekinthető.

1954. november 1-jén kezdődik az egyik leghosszabb és legkegyetlenebb gyarmati függetlenségi háború: mind az algériai, mind a francia nemzetudat szempontjából oly jelentős, korszakváltó, s mindkét oldalt belül is megosztó történelmi időszak, hogy máig nincs, sőt, vélhetően a legkomolyabb szakmai – és olykor politikai – erőfeszítések ellenére a következő évtizedekben aligha lesz konszenzus a feldolgozásában. Az „algériai események”, „algériai háború”, „algériai forradalom”, a hivatalos algériai szóhasználatban pedig a „nemzeti felszabadító háború” takarja ugyanezt az eseménysort.

Miért nem járhatta be Algéria a függetlenség elnyerésének egy békésebb útját, több afrikai gyarmathoz hasonlóan? A terület jövőjének tétje francia szemmel rendkívül nagy, hiszen az anyaország szerves részéről van szó: a kor népszerű mondása szerint „*A Földközi-tenger úgy szeli át Franciaországot, ahogyan a Szajna átszeli Párizst*”. Generációk óta népesítik be európai gyökerű „franciák”, akik közt sokan nem voltak korábban franciák – más európai országból ide települve kapták az állampolgárságot. (Ők valamennyien a „feketelábúak” (*pieds-noirs*), azonban a tisztázatlan eredetű, és kezdetben inkább pejoratív jelző csak 1955 után terjedt el, tehát leginkább a francia eredetű algériaiakra használják, akik visszatelepültek Franciaországba.) Mély a gazdasági és kulturális összefonódás, s az európaiak ragaszkodnak új hazájukhoz és ott élvezett előjogaikhoz. Eközben a francia gyarmatbirodalom szinte teljesen felbomlott, így Algéria jelentősége szimbolikus is: a nagyhatalmi státusz fenntartásának utolsó bástyája.

Az Algéria Franciaországban elfoglalt helyét szabályozó, lakosainak francia állampolgárságot és az európai területre szabad mozgást biztosító – ugyanakkor a francia hatalmi rendszert fenntartó – 1947-es törvény tulajdonképpen olaj a tűzre: a mindinkább erősödő szuverenista törekvések szemében az önrendelkezési jog megtiprása, miközben a radikálisabb feketelábúakat felháborítja az őslakosoknak az övéikhez hasonló jogokkal való felruházása⁸. A nemzeti önrendelkezést, majd a függetlenséget mind több szervezet szorgalmazza. Az MTDL (*Mouvement pour le triomphe des libertés démocratiques*, Messali Hadj betiltott Algériai Néppártjának utódja) paramilitáris szervezetén, az OS-en (*Organisation Spéciale*) keresztül megkezdte a fegyveres harcra való készülést. Így tesz egy másik szervezeti vonal is, a CRUA (*Comité Révolutionnaire d'Unité d'Action*), melyből 1954-ben az FLN (Front de Libération National) megszületik. Ekkor már nem csak a forradalom irányítása, de a majdani állam vezetése is tét. Az FLN dönt a forradalom elindításáról: 1954. november 1-jén hat vezetője (Rabah Bitat, Mostefa Ben Boulaïd, Mourad Didouche, Mohamed Boudiaf, Krim Belkacem és Larbi Ben M'Hidi) a tuniszi rádión keresztül felhívást intéz Algéria népéhez és éjjel Batna város katonai laktanyája ellen elindul az első fegyveres cselekmény, melyet Algéria hivatalosan a háború kezdetének tekint.

A francia oldal az ezt követő, még sporadikus erőszakos cselekményeket nem tekinti háborúnak: a fordulat 1955 augusztusában következik be, amikor a Constantine megyei felkelésekre a hatalom aránytalan megtorlással válaszol, több ezer emberáldozatot

⁸ Loi n. 47-1853 du 20 septembre 1947 portant statut organique de l'Algérie; *Journal officiel de la République française du 21 septembre 1947*.

követelve. Ezt követően válik általánossá a fegyveres harc. Algériai oldalon 25 000 fegyveres folytat gerillaharcot, velük szemben pedig egy megerősített, 450 000 fős francia hadsereg áll, melyet Guy Mollet kormánya egy széles nemzetgyűlési felhatalmazás alapján vethet be. A szembenállás emblemikus eseménye az algíri csata 1957-ben.

1960-ra az erőfölény gyakorlatilag katonai győzelemre vezet: a francia kormányzat helyreállítja a városok és országhatárok feletti ellenőrzést. Az ellenállás letörésére gyűjtőtáborokat hoznak létre, ahol a lakosságot fizikailag elvágják az FLN-től, megakadályozva annak bármilyen támogatását. Százezreket telepítenek ki ily módon otthonaikból és vágnak el megélhetésüktől. Hiába azonban a katonailag fölény: Franciaország szembekerül belső közvéleményével, és a nemzetközi térben is elítélést vív ki, miközben a rendet teljes mértékben nem képes uralni.

1958-ban Ferhat Abbas vezetésével Kairóban megalakul az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormánya (GPRA – *Gouvernement provisoire de la République algérienne*), s bár belső hatalmi harcok gyengítik a forradalmi pártot, egyre szélesebben épül ki a forradalom intézményi gépezete. 1960-ban Huari Bumedienn a Nemzeti Felszabadítási Hadsereg (ANL, *Armée de la Libération nationale*) vezérkarának főparancsnoka lesz.

A muzulmán lakossággal szembeni pszichológiai hadviselés kudarcot vallott: a kegyetlenkedések, a gyűjtőtáborok a későbbi együttélés lehetőségét gyakorlatilag elképzelhetetlenné tették. Franciaország szintén veszített a nemzetközi térben, annak ellenére, hogy minden eszközzel belső konfliktusként igyekezett az eseményeket beállítani. Az FLN elnyeri az arab országok támogatását, majd az el nem kötelezettek táborát is maga mellé állítja. Nem utolsósorban: a két szuperhatalom, jóllehet, ellentétes okokból, de a megbékélés és az algériai önrendelkezés biztosítása irányába gyakorolt nyomás a francia vezetésre.

Az algériai háború elsodorja a IV. Köztársaságot, s a hatalomra jutó De Gaulle elindul a tárgyalásos megoldás irányába. Ez a folyamat egy mélyreható társadalmi vita, a francia közgondolkodás radikális átalakulásának is eredménye.

1962. március 18-án írják alá az eviani megállapodást, melyet Franciaországban április 8-án, Algériában július 1-jén népszavazás szentesít (91 és 99,7% támogatással). Az egyezmény értelmében Algéria – a szaharai területekkel együtt – elnyeri függetlenségét. A 93 oldalas dokumentum a fegyverszünetről szóló rendelkezéseken túl a pénzügyi és gazdasági (így a frankövezetbe való belépés), a kulturális és technológiai (közoktatás fenntartása és szénhidrogén-kitermelés segítése) együttműködés alapjait is lefekteti, és garanciákat tartalmaz az Algériában élő franciák személyének, tulajdonának, valamint a francia állami tulajdonnak és stratégiai pozícióknak védelmére.

Az elválásnak mindeközben elszánt ellenzői is voltak. Algériai oldalon az asszimiláció, az együttélés híveit, vagy egyszerűen a több generációs kapcsolatok alapján az európaiakhoz lojális embereket sokszor megbélyegezte a társadalom. Közel 200 000 muzulmán katonát verbuváltak a francia hadseregbe az FLN elleni harchoz – ők a „harkik”, akiket az algériai társadalom évtizedeken keresztül kivetett magából: nagyrésztük családjával Franciaországba menekült, de a francia vezetés is csak a 2000-es évektől kezdte elismerni, hogy méltatlanul magukra hagyták őket. Az európai oldal szélsőséges ellenállásából született az OAS (*Organisation de l'armée secrète*) néven 1961 elején

megszervezett paramilitáris alakulat, mely merényletek és gyilkosságok útján igyekezett a tárgyalásos folyamatot megakasztani. Mikor e törekvése már láthatóan kudarcra ítéltetett, végső elkeseredésében még kegyetlenebb erőszakhullámot indított, s csak az FLN-nel június 17-én történt megegyezés nyomán hagyott fel a terrorcselekményekkel. A vérengzések európai oldalon pánikhoz és tömeges meneküléshez vezettek. Így, az eviani megállapodás szándékától eltérően, a függetlenség előtti utolsó napokban több mint 900 000 európai döntött az ország azonnali elhagyása mellett. A független Algéria megszületése pillanatában elveszítette az írástudó felső-közép osztályának és elitjének majdnem teljes egészét!

300 000 és 450 000 közé tehető a muzulmán algériai oldal embervesztesége, míg a francia fél közel 29 000 katonát és 4000 civilt veszített el (halottak és eltűntek becsült számait egybevetve). Közel kétmillió algériai járta meg a gyűjtőtáborokat. Óriási szegénységben, a közigazgatás, gazdasági élet irányításában jártas vezetők nélkül, de még az oktatási, egészségügyi, mérnöki szakembereitől is megfosztva indult el Algéria a független állam felépítése útján.

A rendkívül nehéz történelmi helyzet átvészelésében segített a győzelmi tudat és a forradalmi szellem, az új, szocialista, igazságos állam felépítésének álma, és jelentős nemzetközi támogatás is.

1.7. A független Algéria első évtizedei

Az eviani megállapodást jóváhagyó népszavazást követően több napon keresztül mámorban ünnepel az ország. Hazatér Tuniszból az Átmeneti Kormány, július 3-án kikiáltja ünnepélyesen a függetlenséget, és július 5-ét a függetlenség napjának nyilvánítja. (Algéria legjelentősebb nemzeti ünnepének azonban november 1-jét tekinti. Az eviani egyezmény megítélése ambivalens maradt, pontos tartalmát a közvélemény nem ismerhette meg, aláírásának körülményei pedig később a párton belül is nézeteltéréseket szült.) A nyár folyamán elindul az ország nemzetközi elismerése, a diplomáciai kapcsolatok felvétele, az ENSZ-be való belépés. Szeptemberben ül össze az első Nemzetgyűlés, Ferhat Abbas elnökletével, aki szeptember 20-án kikiáltja a köztársaságot.

A feladat gigantikus: a társadalom szövetét mélyen szétzilálta a közel 8 év háború, a gazdaság romokban. Az ipari termelékenység alacsony, a lakosság nagyobbik része a korszerűtlen kézművesség vagy a hagyományos mezőgazdaság területén dolgozik. Utóbbi a belső igényeket sem tudja kielégíteni. A munkanélküliség és a nyomor nő.

Az FLN vezetésén belül eközben komoly törésvonalak keletkeznek a gazdaság- és társadalomirányítás ideológiai alapjairól folyó vitából. Sem a marxista modell, sem pedig a muzulmán arab kulturális identitás szorgalmazása nem élvez teljes konszenzust. Ahmed Ben Bella azonban, aki ezt a vonalat támogatja, július 22-én Mahamed Khiderrel és Huari Bumediennel vezérkari főnökkel megalakítja a politikai bizottságot – megalapozva az FLN és a katonaság szoros szövetségét, mely évtizedekre meghatározza az algériai hatalomgyakorlást.

1963-ban fogadja el Algéria első alkotmányát, referendum útján. Az alaptörvény kimondja az egypártrendszert, s lefekteti: az államfőt az állampárt FLN jelöli egyedülként a tisztségre. Ahmed Ben Bellát elnökké választják. (Ben Bella 1916-ban született Oránban, marokkói szülőktől. Pályája a francia hadseregben indul, ahol több kitüntést is kap a II. világháborúban tanúsított helytállásáért. A sétifi mézszárlás nyomán válik az algériai függetlenség elkötelezett harcosává: Messsali Hadj mozgalmához csatlakozik, ő hozza létre az OS-t. A szervezet érdekében végrehajtott bankrablás miatt bebörtönzik, de megszökik, és 1952-től Kairóban csatlakozik a vezető emigráns csoportokhoz. Az FLN vezetésében egyre nagyobb súlyt képvisel, a lakosság körében pedig igen népszerű politikus. Az arab világban máig elismert mint az arab nacionalizmus nagy alakja, antikolonizációs és forradalmi gondolkodó.)

Ben Bella elnöksége jelöli ki az államépítés szocialista irányát. A kihívás óriási, hiszen a területi igazgatástól a mezőgazdaságig mindent az alapokról kell felépíteni. Az európaiak földjeit jelentős részben kisajátítják és államosítják, „önigazgató” mezőgazdasági egységeket hoznak létre, de a termelés nem hatékony. A 3%-os népességnövekedés mellett az élelmezési gondok nőnek, ami felgyorsítja a falvak elnéptelenedését. és a Franciaország felé költözést is: 1965-ben a franciaországi algériaiak száma már meghaladja a 450 000-et.

Az elnök gazdaságpolitikája is kudarcot vall, az intézményi konszolidációt nem tudja elérni, és a párton belül megrendül a hatalma. A katonaság határozottan lép fel: 1965. június 19-én hajnalban puccsot hajtanak végre: letartóztatják Ben Bellát és felállítják a Forradalmi Tanácsot. Huari Bumédien veszi át a hatalmat.

Bumédien Egyitomban tanítóként dolgozott, majd alapítóként már 1954-ben csatlakozott az FLN-hez. Szigorú és kevésbé rugalmas, nehezen megközelíthető, ugyanakkor elfogult ideológus. 1960-tól vezérkari főnök. Államfőként az FLN-t újjászervezi, de nem engedi valós hatalomhoz: kormányzati munkájában a hadseregre támaszkodik. A katonai biztonsági szolgálatok segítségével távolítja el valamennyi ellenfelét, és egy erős autokrata rendszer kiépítésébe kezd. Az 1976-os Alkotmány kijelöli a szocialista fejlődés irányát, az államhatalmat pedig mint a forradalom letéteményesét erősíti meg. Ez az állam egyben elválaszthatatlan ideológiai alapjától, az iszlám vallástól. Algériát egységes etnikumú országgént állítja be.

Gazdaságpolitikáját tekintve Bumédien felgyorsítja az iparosítást – különösen a nehézipar kap figyelmet – és az államosítást. 1967 és 1971 között a teljes szénhidrogénszektor államosítja (először a kitermelést, majd magát a természeti kincset, ellentmondva az eviani egyezménynek, a gazdasági gyarmatosítás felszámolásaként hirdetve meg az intézkedéseket). Az 1973-as olajárrobbanás nem várt segítség: a magas szénhidrogénjüvedelmek lehetővé teszik az ágazat kiépítését és a szociális kiadások rendszerének megalapozását is. A kormánynak erre különösen szüksége van legitimitásának megerősítéséhez. Mindezzel együtt nem értékelhető sikeresnek Bumédien gazdaságpolitikája. A remélt gazdasági növekedés összességében elmarad, sőt, az államadósság ütemesen nő (az 1970-es évtizedben kilencszeresére, 2,7-ről 24 milliárd dollár fölé növe). A számos ok között szerepel a túlhajtott – 1967-ben a bankszektor is elérő – államosítás, a technológiai lemaradás, melyet külföldi cégektől magas áron vett fejlesztésekkel próbáltak

rendszeretlenül pótolni, és a mezőgazdaság elhanyagolása. 1969-ben az ország, élelmészét tekintve, még 70%-ban önellátó – ez a szám 1980-ban már csupán 30%.

A Bumedien-korszak legsikeresebbnek tekinthető területe a külpolitika, Algéria nemzetközi térben való megerősítése. 1973-ban Algírban tartja kongresszusát az el nem kötelezett országok mozgalma. A függetlenségi és egyenjogúsági törekvések élharcosaként Algéria a forradalmi örökségét ápolja, gazdaságilag is hasznosítható elismerést vívva ki magának. Algír a „forradalmárok fővárosa” lesz: erkölcsileg és tettekkel is támogat minden függetlenségi és egyenlőségi törekvést Dél-Afrikától a Közel-Keleten át Közép-Amerikáig.⁹

A korszakra jellemző az arab nyelv erőteljes terjesztése: arra mint a nemzeti szuverenitás egyik pillérére tekintenek, szembeállítva a franciával. Az iszlámot mint államvallást beemelik az alkotmányba, 1976-tól a pénteket nyilvánítják pihenőnapnak (a kilencvenes évektől a csütörtöki és a pénteki, majd 2009 óta a pénteki és a szombati napok a hétvégi pihenőnapok Algériában). Az iszlám a gyarmati időszakban az identitás megőrzését az arab nyelvénél még erősebben és sikeresebben segítette, ezért a hatalom igyekszik azt legitimitásához felhasználni, ami egyszersmind a laikus – és így esetlegesen demokratikus – mozgalmak elleni is biztosítékként szolgál.

Bumedient 1978 decemberében bekövetkezett halálakor Chadli Benjedid mint a vezérkar rangidős tagja követi elnöki posztján. Ő már a párt intézményeinek a korábbiánál nagyobb hatalmat és szerepet ad, az egypárt rendszert pedig konzerválja. A nemzetközi pozíciót igen aktív diplomáciai munkával (teheráni amerikai tűszok kiszabadítása; az iraki-iráni háborúban való közvetítés), a gazdaságot pedig ötéves tervvel kívánja erősíteni. Az új gazdaságpolitika az eddig háttérbe szorított ágazatoknak – mezőgazdaság, vízgazdálkodás, építésügy – nagyobb támogatást nyújt.

1980-ban szinte sokként éri a társadalmat a „berber tavasz”-nak elnevezett tiltakozáshullám. A Bumedien elnöksége alatt megerősödő egypártrendszer egyetlen napilapot és egyetlen szakszervezetet működtet, monopolizálva a történelemszemléletet, s az alkotmányban is kifejezve, hogy a muzulmán-arab örökség talaján egységes, homogén algériai nemzetben gondolkodik. Algéria azonban etnikailag korántsem homogén, hiszen évszázadok óta élnek itt együtt arab és különböző berber népcsoportok. Utóbbiak ma is a lakosság 25-30%-át teszik ki¹⁰, közülük pedig az elmúlt évtizedekben leg tudatosabb érdekérvényesítőként a kabilok lépnek fel nemzetiségi jogaik elismerésért. 1980 márciusában Mouloud Mammeri költő Tizi-Ouzou város egyetemén tervezett, tamazight nyelvű verseskötetének bemutatóját betiltják. A kabilok sztrájkhullámmal válaszolnak, a zavargásokat pedig kemény rendőri fellépéssel verik le.

Mi lehet akkor a közös nevező e fiatal nemzet számára? A hatalom a leginkább megkérdőjelezhetetlennek az iszlám szerepét tekinti, így az 1980-as években egyre inkább támaszkodik a vallásra. 1984-ben elfogadják a nagymértékben a sarián alapuló családjogi törvényt, a Nemzeti Karta 1986-os módosítása pedig az állami iszlámot erősíti meg. Ez azonban nem talál pozitív visszhangra az iszlamista meggyőződésűek körében.

9 Deffarge, Claude – Troeller, Gordian: Alger, capital des révolutionnaires en exil, *Manière de Voir* n. 121, 2012.

10 Metref, Arezki: Algériens, mais pas arabes..., *Le Monde Diplomatique*, n. 804. mars 2021, p. 14.

Az ő szemükben, ellentétben például a marokkói monarchiával, semmiféle vallási legitimitása nincs az algériai politikai hatalomnak. Szerintük a hatalom csupán kisajátítja a vallást, s az iszlám törvénykezés, a saria kiterjesztését kezdik követelni. (Az iszlamista csoportok társadalmi befolyása növekvő. 1983-ban az Afganisztánból hazatérő harcosok már gerillatáborokat hoznak létre az országban.)

A társadalomfejlődés szempontjából itt fontos egy pillantást vetnünk az algériai iskolára. Az oktatásügynek nem csupán a gyarmati időszak alacsony iskolázottságát kellett felfejlesztenie, de meg kellett küzdeni a dinamikus népességnövekedéssel is. 1961-ben 700 000 muzulmán algériai járt általános iskolába, 1970-ben 2 millió, 1980-ban már 4,5 millió¹¹. Ezt, akkor még gyakorlatilag felsőoktatás nélkül, csak külföldi tanárok „importálásával” tudták megoldani. Egyrészt a szocialista együttműködés keretében is érkeznek oktatók, sőt, 11 000 francia tanító, kétoldalú megállapodás alapján (nagyreszt civil katonai szolgálatukat keretében): ők egy frankofón középosztály megerősítéséhez – és nyugatias gondolkodásához – járulnak hozzá. Ugyanakkor jelentős az arab országokból szerződéssel meghívott oktatók száma: elsősorban egyiptomi, szír, iraki és libanoni pedagógusok – sok esetben a korán iskolák tanítói –, akik a nyelv mellett szigorúbb vallásos szemléletet is terjesztenek. A közoktatást, felmenő rendszerben, 1986-ra sikerül teljesen arab nyelvűvé tenni.¹²

S míg az etnikai és a vallási kérdés is törésvonalakat mélyít, a gazdasági konszolidáció is várat magára. Chadli, az öt éves terv kudarcát látva, felfüggeszti azt: a magánvállalkozásokat kezdi bátorítani és utat nyit a mezőgazdasági privatizációnak. A termelékenység azonban alacsony marad, s a munkanélküliséget sem sikerül megfékezni – emellett pedig az olajárak is kedvezőtlenül alakulnak. Az államadósság kezd komoly teherré válni: 1982-ben a GDP 40%-a, tíz évvel később már a 68%-át teszi ki. A fojtogató költségvetési helyzetre a kormányzat megszorításokkal válaszol, ami a politikai és immár etnikai feszültségek mellett egyre robbanékonnyabbá teszi a társadalmat.

1988-ban tiltakozáshullám indul: eleinte az algériai lakókörnyezetek követelnek jobb lakás-körülményeket. Október 4-én, szintén Algírban, fiatalok kezdenek el tüntetni az áruk növekedése és az elsődleges fogyasztási cikkekhez való hozzájutás nehézségei miatt. 6-án már középületeket is megostromolnak, s a tüntetések országossá válnak, immár politikai követelésekkel. 8-án a rendőrség és a katonaság éles fegyverrel oszlatja fel Algírban a – jórészt tizenévesekből álló – tömeget. A hivatalosan elismert áldozatok száma 500 fő. Az események mélyen megrázzák a közvéleményt.

11 Rocherieux, Julien: *L'évolution de l'Algérie depuis l'indépendance „Sud/Nord”* éditions Eres, 2001, no.14, p. 36.

12 Henry, Jean-Robert –Hudowicz, Florence: *L'Ecole en Algérie, Algérie à l'Ecole de 1830 à nos jours*, Editions Canopé, Cedex, 2017, pp. 77–85.

1.8. Az algériai polgárháború

Algéria mai közgondolkodását két újkori történelmi trauma határozza meg alapvetően: a már tárgyalt nemzeti felszabadítási háború mellett a 90-es évek polgárháborús időszaka, a „fekete évtized”. Mindkettő elevenen él a köztudatban, számtalan máig vitatott és tisztázatlan elemével, nagymértékben befolyásolva a társadalmi és politikai csoportok egymáshoz való viszonyát és a külpolitikai gondolkodást. A függetlenségi harcok hősei távozóban vannak, a traumát a második és harmadik generáció viszi tovább, ami, ha résenként is, de már teret nyit az objektív visszatekintésnek – azonban a 90-es évek rettenete arra a generációra is mélyen rányomja bélyegét, amely a 19. század közepéig aktívan alakítja az ország sorsát.

Feltehetően több mint 150 000 halálos áldozata volt a polgárháborúnak (a politikai diskurzus esetenként 200-250 000 áldozatról beszél), többezren ma is eltűntként vannak nyilvántartva. Több tízezren kényszerültek az ország elhagyására, egymillióan belső áttelepülésre, és 20 milliárd dollárt meghaladó az anyagi veszteség.

Mi vezetett a kataklizmához?

1988-ban az FLN, mely a függetlenség óta egyetlen pártként gyakorolta a hatalmat, már nem tudott megfelelő válaszokat adni a társadalmi kihívásokra. A rendszer az elnöki hivatal, a párt és a katonaság vezetése körül kristályosodott ki, miközben erősödött a korrupció és a klientúraépítés miatti elégedetlenség. Az 1986-os olajárzuhanás érzékenyen érintette az akkor már 60%-ban szénhidrogén-bevételtől függő állami költségvetést, ezáltal pedig az életszínvonalat is. Tervgazdálkodás folyik, a megszorítások egyenes következménye a hiány, az infláció és a munkanélküliség. Az 1988 októberében elindult országos tüntetéshullám már a szélsőséges iszlamista hangoknak is teret enged.

A tiltakozások brutális elfojtását követően az elnök politikai reformokat hirdet: 1989 februárjában új alkotmányt javasol, mely eltörli az egypártrendszer, az új, népi és demokratikus köztársaságban megerősíti az elnök hatalmát a katonaság rovására, utóbbi nem kap politikai szerepet, az FLN pedig még említésre sem kerül.

1991 elejére 33 párt jön létre, a teljes politikai palettát lefedve, köztük az eleinte föderatív iszlamista FIS (Front islamique du Salut), mely hamar radikális irányt vesz. A mérsékelt, de a sariát már előtérbe helyező Abbassi Maadani professzor és a harcosabb Ali Belhadj szalafista prédikátor nevével fémjelzett párt 1990 nyarán a helyhatósági választásokon a szavazatok 54%-át szerzi meg (kétszer annyit, mint az FLN). Önkormányzati tevékenységük azonban megosztja a lakosságot: rendkívül hatékonyságukra már a kezdeti hónapokban árnyékot vet a nők jogi helyzetének egyértelmű korlátozása.

1991 decemberében, a törvényhozási választások első fordulóján, 59%-os részvétel mellett a FIS a szavazatok 48%-át szerzi meg, ami a 232 képviselői helyből 118-at biztosított volna számukra. A lakosság széles köreiben megkérdőjelezett eredmény komoly dilemma elé állítja a hatalmat: kell-e, lehet-e egy FIS többségű kormánnyal vezetni az országot? S míg Chadli Bendjedid megengedőbb e tekintetben, bízva elnöki hatalmának visszafogó erejében, addig Sid Ahmed Ghozali miniszterelnök, és különösen a katonai vezetés – Khaled Nezzar és Larbi Belkheir tábornokok – kategorikusan ragaszkodnak

az algériai állam alapvetően laikus és nemzeti vonalához. (Itt már a „nemzeti” nem a gyarmatosítóval, hanem egy keletről táplált radikális iszlámmal áll szemben.) 1992. január 12-én a katonai vezetés felfüggeszti a választási folyamatot, lemondásra kényszeríti Bendjedid elnököt, és átveszi a hatalmat egy „Legfelsőbb Állami Bizottság” nevű kollégium felállításával, az elnöki ciklus végéig, 1993 decemberéig gyakorolja a hatalmat. A Legfelsőbb Állami Bizottság élére az emigrációból hazavívott Mohamed Boudiaf kerül. Boudiaf népszerűségét megőrzött szabadságharcos veteránként a lehető legjobb választás volt, a gazdaság talpra állításához, és azon keresztül a társadalmi béke megteremtéséhez fűzött reményei azonban hamar megcáfolódnak.

A FIS-t – a többi iszlamista párthoz hasonlóan – betiltják és több ezer tagját bebörtönzik. Az iszlamisták elleni fellépések hamar túlkapásokhoz vezetnek. Ennek szinte azonnali következményeként gerillacsoportok alakulnak szerte az országban, és a hatalmi puccs ellen való tiltakozásul megkezdik a fegyveres harcot. A legnagyobb, városi bázissal rendelkező csoport a GIA (*Group islamique armé*), míg a hegyekben a MIA (*Mouvement islamique armée*) a legerősebb.

A fegyveres támadások kezdetben a katonaság és a rendőrség tagjait célozzák, majd hamar kiterjednek a civil lakosságra. Terrorcselekmény áldozata lesz számos művész, értelmiségi, a nyugati értékeket képviselő politikus. Szimbolikus gyilkosságok sora rendíti meg mélyen a közvéleményt, majd hamarosan senki sem érezheti magát biztonságban – a terror a teljes lakosságot fenyegeti, a félelem eluralkodik. 1992 júniusában, Annabában, máig tisztázatlan indíttatásból egy merénylő nyilvánosan tartott beszéde közben, élő televízió közvetítés mellett, lelövi Boudiaf elnököt. A Legfelsőbb Állami Bizottság elnöke Ali Kafi lesz.

A kormány 1994-től tárgyalásokat kezd a FIS házi őrizetben alatt álló vezetőivel, ami mélyen megosztja az iszlamistákat. A MIA és több kisebb csoport megalakítja az AIS-t (*Armée islamique du Salut*) a FIS támogatására, míg a GIA hadat üzen a FIS-nek és a hozzá hű erőknek. 1995-ben a tárgyalások megrekednek. Amine Zéroual tábornok, korábbi hadügyminiszter megnyeri az elnökválasztást, ami szemléletbeli fordulatot jelent: a katonai megoldás a tárgyalásos út fölé kerül. A GIA és az AIS közti háború erősödik, a GIA teljes falvakat mészárol le. A vérengzések az 1997-es parlamenti választások időszakában kulminálódnak – utóbbit egy újonnan létrehozott, a kormányhoz és a hadsereghez lojális párt, az RND (*Rassemblement national démocratique*) nyeri meg. Az AIS két tűz közé kerülve egyoldalú tűzszünetet hirdet a kormánnyal.

A GIÁ-t is megosztja a mészárlási hullám, de 1998-ban a szervezetből válik ki a GSPC (*Groupe Salafiste pour la prédication et le combat*): a főleg Kabília határain aktív csoport elutasítja a tömeges mészárlást, helyette a katonaságra és a rendőrségre összpontosít. Sporadikus merényletekkel évekig folytatja a fegyveres harcot, 2006-ban pedig szövetségre lép az Al-Káidával. A GIA eközben lassan felmorzsolódik, tevékenysége 2002-re gyakorlatilag megszűnik.

1.9. A társadalmi megbékélés

Abdelaziz Buteflika 1999-es elnökké választása és társadalmi megbékélési programja hoz tényleges fordulatot és vet véget a tömeges erőszaknak. (Sporadikus terrorista cselekmények még a 2000-es évek elején folytatódnak, s az ország a következő két évtizedben a terrorellenes készültség állapotában marad.) Az 1992 februárjában bevezetett szükségállapotot 2011 februárjában oldották fel, de a terrorellenes készültség a 2020-as évekig erős marad – indokolva az erőszakszervezetek nagy létszámát és a szélsőséges tendenciák szigorú ellenőrzését.

1999. július 8-án fogadja el az algériai parlament a nemzeti megbékélésről szóló törvényt („La concorde civile”). A törvényjavaslat benyújtását hosszú, nem nyilvános egyeztetések előzték meg a politikai és katonai vezetés, valamint az iszlamisták között. A társadalom békét akart, akár kompromisszumok árán is, így az ellenzéki pártok nem adtak szavazati utasítást képviselőiknek, a törvénnyel szembeni fenntartásaik dacára. A jogszabály amnesztiát biztosít azoknak, akik vissza kívánnak térni a társadalomba, ha vállalják, hogy leteszik a fegyvert. Hatálya azon iszlamistákra terjedt ki, akik résztvevői voltak ugyan a fegyveres mozgalomnak, de maguk nem követték el emberölést sem közvetlenül, sem közterületi merénylet formájában. A törvényt még ebben az évben népszavazás erősíti meg: a 90%-os támogatás széles legitimitást biztosít a végrehajtáshoz. Közel 6000 ember tért vissza korábbi életéhez ennek nyomán.

A törvényt ugyanakkor sokan bírálják: az iszlamistáknak kevés, az áldozatoknak túl megengedő. Utóbbi csoport felháborodása erősödik, amikor 2000. január 13-án elnöki rendelet útján teljes amnesztiában részesülnek az Iszlám Üdvhadsereg (AIS) korábbi harcosai, akik már 1997-ben letették a fegyvert.

2005 szeptemberében, részben a közmegegyezés megerősítése okán, Buteflika elnök – némi hirtelenséggel – ismét szavazásra szólította fel a lakosságot, ezúttal a *Béke és nemzeti megbékélés Kartája* elfogadásának céljából. Ezzel széles felhatalmazást kért és kapott az elnök arra vonatkozóan, hogy a végleges megbékélést saját eszközeivel megteremtse. A Karta enyhített a már kiszabott büntetéseken, kivéve a tömeges mézszárlásokban tettelesen résztvevő személyeket, ugyanakkor eltiltotta a politikai jogok gyakorlásától mindazokat, akik a vallást a hatalom erőszakos megszerzéséhez használták fel. A 2006 márciusában életbe lépő törvény segélyben részesíti a fegyveres mozgalmakban életüket veszítették özvegyeit és gyermekeit, s kártérítési lehetőséget kínál az eltűntek családjainak. Az amnesztia minden fegyveres szervezet – így az állami biztonsági erők – tagjaira, az általuk elkövetett erőszakos cselekményekre is kiterjed.

A 2005-ös referendum egyik következményeként 1500 iszlamista hagyhatja el a börtönt, és nagy számban térnek vissza az országba az iszlamista mozgalmak korábban elmenekült tagjai is.

Ahogy korábban említettük, egy szervezet visszautasítja a felkínált megbékélés lehetőségét: a GSPC, mely az Al-Káida szervezetéhez kapcsolódva aktív marad: több száz terrorista marad tehát tevékeny 2006 után, kisebb részben a kabil hegyekben, nagyobb részben a déli területeken megbújva.

A társadalmi megbékélésről szóló megállapodás máig sarkalatos, és a tárgyalatok miatt erősen vitatott kérdése az algériai közgondolkodásnak.

1.10. A Buteflika-korszak

Algéria újkori történelmének két meghatározó évtizedét fémjelzi. Abdelaziz Buteflika 1937-ben született francia Marokkó területén, tlemceni családban. 19 évesen csatlakozott a Nemzeti Felszabadítási Hadsereghez, katonai kiképzést Marokkóban kapott. Rövidesen Huari Bumedienn személyi titkára lesz. Már a függetlenség másnapján kormányzati megbízatást kap: Ben Bella ifjúsági minisztere, majd egy évvel később, 27 évesen, külügyminisztere lesz. A Bumedienn-i fordulat után is megmarad pozíciójában, egészen 1978-ig. 1974-75-ben az ENSZ Közgyűlésének elnöke, az el nem kötelezett országok mozgalmának fontos vezéregyénisége. Külügyminiszteri múltja későbbi elnöki tevékenységére nagy hatással van. Bumedienn 1978-as, váratlan halálakor az egyik esélyes utódnak tekintik: ő testesítette meg a liberálisabb, nyugat-orientált „jobboldali” gazdasági szemléletet, szemben „balos” bumediennista riválisával, Salah Yahiaoui-val. Végül a tábornoki kar Chadli Benjedid tábornok személyében látja a kompromisszumot, Buteflika pedig, bár megőrizte államminiszteri posztját, politikailag lassan háttérbe szorul. Hosszabb külföldi tartózkodások után, 1989-től ismét helyet kap az FLN vezetésében, de a kilencvenes években láthatatlan marad. 1992-ben, Boudiaf meggyilkolását követően visszautasítja a katonai vezetés ajánlatát az államfői helyre – ezt később úgy indokolja, hogy nem kívánta a katonai vezetésnek a kért hatalmat biztosítani.

Amikor azonban Zeroual 1999-ben váratlanul leköszön és előrehozott választásokat hirdet, Buteflika a hadsereg vezetésének támogatásával, de független jelöltként indul és nyeri meg a szavazást. Ellenfelei még a választások előtt visszaléptek, csalást feltételezve, és a 81%-os támogatottságát is megkérdőjelezték. A megbékélés programjával hamar legitimálja hatalmát. A következő, 2004-es választásokat nyugati megfigyelők egyöntetűen szabad és szabályos folyamatnak minősítik, az itt elért 85%-os győzelem hatalmi konszolidációról tanúskodik. 2009-ben azonban nem indulhatna újabb mandátumért, ezért 2008-ban alkotmánymódosításhoz folyamodik, ami megosztja a társadalmat. A 90% feletti győzelmet már kevesebben tekintik hitelesnek. Eközben folyamatosan romlik egészségi állapota, mind több időt töltött külföldi gyógykezeléseken.

2014-ben egy évvel egy súlyos agyvérzés után nyilvános megjelenései előrehaladott betegségről árulkodnak, ennek ellenére a negyedik elnöki mandátumra is jelölteti magát. Ekkor már egyre komolyabb kételyek fogalmazódnak meg a belső és a külföldi közvéleményben is az ország tényleges hatalomgyakorlását illetően. A „fekete évtized” árnyéka, a változástól való félelem azonban erős, még mindig dermesztően hat a társadalomra. Az „arab tavasz” hulláma Algériában csak szerény tüntetéseket eredményez, a sajtónak tett engedmény ki is fogja a szelet a követelésekből (2012-től külföldi székhelyű televízió is sugározhat az ország területén). 2014-ben tehát az elnököt újraválasztják, s a szavazás eredményét, ha némi kétkedéssel is, de elfogadja a közvélemény.

Amikor azonban 2019 elején a pártvezetés egyöntetűen kiáll az ötödik mandátum mellett, és nem látható alternatíva egy hatalmi átmenet kérdésében, a választások előtt néhány hónappal kitör az általános népi ellenálló mozgalom, a Hirak, ami végül az elnököt lemondásra kényszeríti. Buteflíka személye 2021-ben bekövetkezett halálát követően is megosztja a társadalmat.

A két évtizednyi kormányzás mérlege összetett. A gazdaságpolitika nagy lehetőségeket mulasztott el. Az állami gazdaság szerkezetet konzerválta, a valódi reformokat elodázta, lehetővé tette egy, a fejlődést valójában fékező oligarchia létrejöttét, miközben a független vállalkozói szektort ellehetetlenítette. Ugyanakkor ez Algéria történetének legjelentősebb infrastrukturális fejlesztési időszak. Az ország a korrupció és az illegális pénzkiáramlás tekintetében a nemzetközi középmezőnyben marad, miközben kiépül egy regionális léptékkel mérve stabil jóléti társadalom.

Amíg azt az egészségi állapota lehetővé tette, Buteflíka rendkívül aktív külpolitikát folytatott, Algéria kontinentális vezetői ambícióit követve. S ami a társadalmi kérdéseket illeti: Buteflíka nevéhez fűződik egy óvatos, de nagyon tudatos egyensúlyozás a keleti és nyugati befolyás között. A nők közéleti szerepe erősödik, családjogi helyzete is javul, külön figyelem irányul a képviselői női kvóták (33%!) tiszteletben tartására. Az első három ciklusban folyamatosan javul a szabadságjogok érvényesülése. Az etnikai sokszínűség elismerésének útján is elindul a hatalom: 2016-tól munkaszüneti nap Yennayer, az amazigh újév ünnepe, és hivatalos a tamazight nyelv.

A szélsőségek megfékezése érdekében erős ellenőrzést gyakorol a kormányzat a valóságos diskurzus felett, ami a gyakorlatban a laicitást erősíti. Hatalomgyakorlási technikáival évekig sikerül egy nagyon komplex egyensúlyt fenntartani a főbb hatalmi centrumok – katonai vezetés, pártvezetés, gazdasági elit, a még minidig erős szakszervezetek és az iszlamista erők – között, ami önmagában jelentős támogatottságot biztosított számára a lakosság szemében. A kilencvenes évek traumája nyomán ugyanis mély rettegés él a társadalomban a hirtelen egyensúlytalanságokkal és a gyorsan szélsőségessé váló diskurzussal szemben. E tekintetben Buteflíka a béke és biztonság megtestesítője marad azok szemében is, akik a gazdasági és pénzügyi kérdésekben keményen bírálják kormányzati teljesítményét.

1.11. A Hirak¹³

Politikai kilátástalanság, gazdasági stagnálás, romló életszínvonal és általános letargia jellemezte a társadalmi közérzetet 2019 elején, amikor hirtelen életre kelt a tiltakozás. Február közepén Bejaia megyében, Kherrata városában kezdődnek az első tömeges megmozdulások, melyek hamar a pénteki imnapra szervezett rendszeres tömegtüntetésekké nőnek ki magukat, a fővárosra, majd az egész országra és a külföldi diaszpórára is kiterjedve. A demonstrációk február végén-március elején több millióssá

¹³ A „hirak” arab szó mozgalmat, szélesebb értelemben népi ellenállást jelent.

duzzadtak, s míg sajtófotók sora dokumentálja azok elemi erejét, békések és ünnepélyesek maradtak.

A nemzetközi közvéleményből óriási szimpátiát váltott ki Algéria ezen arca: a békés tüntetők önszerveződve vigyáztak a rendre, önkéntes orvosok ügyeltek a menetek mellett, önkéntesek ételt osztottak a vidékről jötteknek, este pedig feltakarították az utcát. A rendőrség néhány hónapokig messzemenő professzionalitással és türelemmel dolgozott, szinte maga is részévé vált a Hiraknak, melyben minden korosztály, minden társadalmi csoport részt vett.

A tömegmozgalom hónapokon keresztül a közösségi médiafelületeken, legitimált vezetők nélkül szerveződött. Az utcára vonulók soraiban a legkülönbözőbb ellenzéki és társadalmi csoportok voltak jelen. Vezető vállalkozók, közéleti szereplők, majd a kormánypárti politikusok is csatlakoztak a menetekhez, ami a hatalmi oldal belső megosztottságára is rávilágított. A vezető(k) hiánya miatt azonban nem volt kellő érdekérvényesítési képesség: izgalmas és tartalmas közéleti vita bontakozott ki, de a Buteflika távozásának és az átlátható elszámoltatásnak a követelésén túl már nem volt igazi közös nevező, így a hatalommal szemben nem állt egységes tárgyalófél. (Emelkedett és szakmailag nagyon magas színvonalú volt például a bírói kar és alkotmányjogászok tiltakozó mozgalma: mégis, a demokratikus jogállamiság kérdése már nem találkozhatott a teljes társadalom támogatásával...)

A hatalom belső köreit váratlanul érte a fordulat és bénítólag hatott a döntéshozatalra, hiszen világossá vált, hogy már évek óta nem Buteflika elnök a tényleges hatalomgyakorló. A valódi döntések a hozzá közeliékből álló, úgynevezett „elnöki klán” körében születtek, mely ezen a ponton megoszlott: a nagyvállalkozói és kormányzati kör az átmentés lehetőségeit mérlegelte, időt akart nyerni, a katonai vezetés azonban kategorikusan elutasította, hogy a tüntetők ellen fellépjen – ez pedig biztosítja a közvélemény szimpátiáját. Ahmed Gaid Salah vezérkari főnök, Buteflika régi harcostársa az, aki végül átveszi a kezdeményezést, és gyakorlatilag levezényli a választásokkal szentesített hatalmi átmenetet – a folyamat végén néhány új, de főleg sok régi szereplővel feláll az új vezetés. Abdelmadjid Tebboune elnöki beiktatására 2019 decemberében kerül sor. Alig néhány nappal később Gaid Salah – korábbi betegsége következtében – meghal. A társadalom mély megrendülése jól mutatja azt a máig fennálló bizalmat, amelyet a nép a függetlenséget kivívó, a terrorizmus rémét legyőző, és a politikai rendtelenségben is irányítani képes katonai vezetéssel szemben táplál.

1.12. Új fejezet?

A Hirak történelmi jelentősége, hogy megerősítette az algériai társadalom önmagába vetett hitét: hogy képes a dialógus, a kritikus reflexió megvalósítására túlkapások nélkül. Szolidaritást, összetartozást, életörömet juttatott kifejezésre, eltökélt vágyat az igazságosság iránt, és megjelenítette az ország valódi sokszínűségét. A hatalmi visszarendeződés csalódást okozott, már a 2019-es választási folyamat kiábrándultságról tanúskodott. A 2020-as évek elején a gazdaságpolitika nem hozta meg a várt

reformokat, a vállalkozói környezet nem javul¹⁴ – örökölt terhek egy olyan időszakban, amikor a globális és regionális kihívások a legerősebb és legellenállóbb gazdaságot is próbára teszik. A romló életszínvonal ránehezedik a társadalomra: a szervezett társadalmi, ellenzéki, civil érdekegyeztetés és érdekképviselő felépítése így háttérbe kerül. A hatalmi struktúrák lényegi átalakítása még bizonytalan, de egy generációváltás, ha apró lépésekben is, de megkezdődött. Algéria népe pedig egy kitörölhetetlen és felemelő tapasztalattal lett gazdagabb.

2. Algéria államszervezete

Algéria prezidenciális köztársaság, erősen központosított hatalomgyakorlási rendszerrel. Az államfőt közvetlenül választják, 5 évre kap mandátumot és legfeljebb egyszer újraválasztható. Ő nevezi ki a miniszterelnököt és a kormány tagjait, a többségi parlamenti párttal konzultálva. Az államfő a nemzeti haderő főparancsnoka, egyben ő a hadügyminiszter is.

Az érvényben lévő alkotmányt 1996-ban fogadták el (jelentős mértékben átvéve az 1989-es alkotmány szövegéből, de megerősítve az elnöki hatalmat és kétkamarássá bővítve törvényhozást). Az alaptörvény azóta négy módosításon esett át. A 2002-es módosítás rögzíti, hogy az arab a nemzeti és hivatalos nyelv (a tamazight ugyanitt nemzeti nyelv). A 2008-as reform fókuszában az elnöki mandátum korlátozásának feloldása állt, lehetővé téve Buteflika hatalomban maradását. 2016-ban második hivatalos nyelvként való elismerést kapott a tamazight, az elnöki ciklusok száma pedig ismét kettőben maximalizált. A 2020-as alkotmánymódosítás, válaszul a Hírek követeléseire, kiterjeszti a parlament jogköreit, s az egy személy által betölthető államfői és parlamenti ciklusok számát kettőben maximalizálja. Történelmi fordulat, hogy lehetővé teszi a nemzeti hadsereg országhatáron kívüli műveleteken való bevetését (békefenntartó céllal, multilaterális vagy bilaterális megállapodás alapján). Az algériai alaptörvény kiáll a szabadságjogok és az állami transzparencia mellett.

A jogrendszer kialakulására a francia gyakorlat és az iszlám jog egyaránt hatással volt. Az Alkotmánytanács utódként 2020-ban létrehozott Alkotmánybíróság mindhárom hatalmi ág joggyakorlata felett ellenőrzést gyakorol.

A törvényhozás kétkamarás: az Nemzetgyűlés (alsóház) tagjai közvetlen választás útján 5 évente, míg a Nemzeti Tanács (felsőház) tagjainak kétharmadát közvetett úton, helyi választási kollégiumok tagjai szavazataival választják, harmadát pedig a köztársasági elnök jelöli ki (elnöki harmad), 6 évre. A felsőház fele 3 évente megújul. Jóllehet, a parlamenti erőviszonyokban a Hírek jelentős átrendeződést ért el, továbbra is meghatározó erők maradtak a 90-es évek óta erős pártok: a függetlenséget kivívó FLN, a jobb-közép, gazdasági liberalizációt támogató RND és a mérsékelt iszlamista MSP.

¹⁴ World Bank Group: *Doing Business 2020 – Comparing Business Regulation in 190 Economies*, www.doingbusiness.org.

A vallási alapon való pártszerveződés tilalmát 1997-ben feloldották, így ma a körülbelül harminc aktív párt gyakorlatilag a politikai paletta teljességét lefedi. Igaz, a politikai tömörülésekben még gyakorta fontosabbak olyan csoportérdekek – etnikai, területi, gazdasági megfontolások –, amelyek nem a hivatalos pártprogramot vagy politikai ideológiát képezik le.

A területi igazgatás továbbra is erősen központosított. Az ország területét alkotó 52 wilaja a francia prefektusi rendszerhez hasonlóan működik. Vezetője a wali, akit a köztársasági elnök jelöl ki, ő a központi végrehajtó hatalom helyi gyakorlója. A wilaja igazgatásába a szakminisztériumok is delegálnak képviselőt (helyi igazgatót), akik a walihoz hasonlóan központi döntés nyomán áthelyezhetők. A kabinetet, mint egy tartományi kormányt, a szintén központilag kinevezett főtitkár vezeti. A wilaja vezetésében egy választott testület, a közgyűlés is helyet kap, de nagyon szűk hatáskörrel. A wilaja drariára, azaz járásra tagozódik.

A hadseregről külön szót kell ejtenünk Algéria esetében, hiszen jelentős történelmi, politikai és társadalmi tényezőről van szó, mely az elmúlt években a gazdaságot is erősen befolyásolta. Katonailag regionálisan kiemelkedő erő, 470 000 főnyi állománya és a 4,4%-os GDP arányos védelemre fordított költségvetés alapján a világ 30., Afrika első hadserege, s korszerűen felszerelt.¹⁵ A gazdasági és politikai döntéshozatalra nagy befolyással bír, de a fekete évtizedet követően mind diszkrétebb, a közéletben nem vállal szerepet a katonai vezetés – ez alól kivétel volt a Hirak időszaka, amikor Gaid Salah vezérkari főnök nyilvánosan is átvette az irányítást a hatalmi átmenet felett. Ez ugyanakkor megerősítette a lakosság bizalmát, mely úgy tekint a fegyveres testületekre, mint a szélsőségesek és a terror elleni biztosítékra, ami legitimálja nagy számú állományát és naprakész fejlesztését.

3. Az algériai gazdaság működése, fő kihívásai

Az algériai gazdaságot továbbra is az állam dominálja. Erősen meghatározza a gazdasági gondolkodást a több évtizedes szocializmus és tervgazdálkodás, valamint a jelentős szénhidrogénkincs. Algéria rendelkezik ugyanis a világ 10. legnagyobb földgázkészletével, a 3. palagázkészletével, és a 6. gázexportőr. Ez biztosítja a nemzeti jövedelmének kb. 30%-át, a központi költségvetés 60%-át, és az export 94%-át. S jóllehet ez rendkívüli sebezhetőséget von maga után, a több évtizedes igyekezet, hogy a gazdaságot egy önállóbb, és fenntarthatóan növekvő pályára állítsák, még nem hozott jelentős eredményeket.

A kilencvenes évek végétől erősödtek a gazdaság liberalizációjára irányuló törekvések: elindult a privatizáció, az ország fokozatosan megnyílt a külföldi befektetők és üzleti szereplők előtt. Ez a folyamat a 2000-es évek közepén felgyorsult: a dinamikus növekvő szénhidrogén-bevételek jelentős devizatartalék-felhalmozást tettek lehetővé, amit a vezetés ötéves tervek keretében megvalósítandó nagyméretű infrastrukturális

¹⁵ Stockholm International Peace Research Institute, www.sipri.org.

beruházásokra fordított. Látványos fejlődésen ment keresztül Algéria: a közúthálózat nagyívű fejlesztése részeként megépült északon a keleti és a nyugati határt összekötő autópálya, és majdnem teljes egészében elkészült az észak-déli autópálya is, mely a Földközi-tengert a Guineai-öböllel összekötő transz-szaharai útvonal része. A nemzetközi repülőter- és kikötőfejlesztési programokkal párhuzamosan nagyarányú bérlakásépítések folytak. Sikerült a közműellátást gyakorlatilag az ország teljes egészére kiterjeszteni. Az egészségügy és a közoktatás lépést tudott tartani a népességnövekedéssel. A lakosság számára széles körben elérhetővé váltak az import fogyasztási cikkek, míg az alapélelmiszerek, csakúgy, mint az energia támogatott áron biztosított. Ez a 2010-es évekre egy korábban sosem ismert széles körű jóléthez vezetett, s az életminőség mutatói jelentősen javultak.

A magas szénhidrogén-bevételek nyomán 2014-ig folyamatosan nőtt az ország devizatartaléka, és 300 milliárd USD körül stabilizálódott, óriási mozgásteret adva a költségvetésnek. Megmaradt azonban a kötött devizagazdálkodás, ami a párhuzamos gazdaságot táplálta és aránytalan pénzügyi nyereséghez juttatta az államtól devizát vásárló nagyobb importőröket. Mindeközben a növekedett a korrupció. A privatizációból és a nagyberuházásokból egy szűk üzleti kör – kiemelten néhány család – látványosan meggazdagodott, ami növekvő feszültségeket okozott a társadalomban. Némi módosítással, de lényegében megmarad a 2007-ben bevezetett 49–51%-os törvény, mely a gazdasági vállalkozásban csak 49%-os külföldi tulajdonhányadot enged, ami egyes ágazatoktól eleve távol tartja a külföldi tőkét.

2014 után az életszínvonal-növekedés megfordul: az olaj világpiaci ára, ezzel párhuzamosan pedig a devizatartalék, majd a költségvetés is zsugorodni kezd. A gazdasági válaszlépések a bezárkózás reflexét követték: egyre keményebb importkorlátozással, protekcionista intézkedésekkel reagált Algéria a csökkenő devizabevételekre, ami nemzetközi gazdasági kapcsolatait átstrukturálta.

Gyakorlatilag lekerült a napirendről a Kereskedelmi Világszervezetbe való belépés, és a legfontosabb kereskedelmi partner EU-val is komoly feszültségek keletkeztek. Hiába volt kimondott cél a belső termelés ösztönzése, a hirtelen lépések sok esetben visszas helyzeteket szültek: komoly külföldi befektetések lehetetlenültek el az importtilalom és a devizakiviteli tilalom erősödése miatt. Az intézkedések hatásait részben hozzájárultak ahhoz, hogy Algéria legnagyobb import kereskedelmi partnerévé Kína lépett elő (17%-osan részesedve az algériai piacból), jelentősen meghaladva a második helyen álló francia (10%), majd olasz (7%), német és spanyol, illetve török behozatalt. Az algériai kivitel tekintetében továbbra is az EU, ezen belül Olaszország (15%), Franciaország (13%), és Spanyolország (10%) a legjelentősebb piacok – a földgáz és a szénhidrogén-származékok felvevői.¹⁶ Mindeközben Kína mint külföldi beruházó is egyre nagyobb szerepet játszik az algériai gazdaságban.

16 A 2020. év adatai a Francia Gazdasági és Pénzügyminisztérium, valamint az Algériai Vámhivatal statisztikái alapján: www.tresor.economie.gouf.fr.

4. Az algériai társadalom jelen kérdései

Az objektív társadalmi helyzetnek sok pozitív eleme van. Algéria az afrikai kontinens egyik legmagasabb életszínvonalú országa. Az 1990-től folyamatosan emelkedő humán fejlettségi mutatója 2019-ben 0.748¹⁷, ami a világ országai közt a 91. helyet biztosította számára, az afrikai és arab országok közt rendre az élmezőnyben szerepel. Magas a születéskor várható átlag élettartam (77 év), az iskolázottság (minimum 8, átlagosan pedig 14,1 évet töltenek a fiatalok tanulmányaikkal), és viszonylag alacsonyak a társadalmi egyenlőtlenségek. A lakosság alapvető infrastrukturális ellátottsága országosan jó, az egészségügyi alapellátások és a közoktatás, valamint a felsőoktatás széles tömegek számára ingyenesen elérhető. A hatóságilag támogatott energia- és alapvető élelmiszer árak a megélhetés minimális szükségleteit segítenek biztosítani. A munkanélküliséget a kétezres évek közepétől a második évtized végéig sikerül kordában tartani. Ha figyelembe vesszük, hogy mekkora demográfiai növekedés mellett kell az algériai kormányzatoknak folyamatosan biztosítani a szociális egyensúlyt, akkor különösen elismerendő az ország teljesítménye. Mindez azt jelenti, hogy a szénhidrogén-bevételekből, ha nem is egyenlően, de valóban részesült a teljes társadalom.

Az igen optimista, jólétet és növekvő szabadságot hozó 2000-es éveket követően azonban az évezred második évtizede a romló társadalmi közérzet korát hozza. Ezt politikai tekintetben az elnöki mandátum konzerválása, a hatalomgyakorlás egyre átláthatatlanabbá válása okozza. Az államfő körül gravitáló, a rendszer konzerválásában érdekelt gazdasági körök mindent megtesznek a struktúra-átalakítás és a gazdasági nyitás fékezése érdekében – ami a széles társadalom és a független vállalkozások számára fojtogató. A növekvő gazdasági kontroll erősödő politikai cenzúrát is eredményez, romlik a sajtószabadság és a véleménynyilvánítás szabadsága. Mindeközben élesedik egy generációs ellentét is: a feltörekvő fiatalok széles körben osztott tapasztalatuk szerint sem a gazdasági életbe, sem a politikába vagy az állami vezetésbe nem tudtak érdemeikhez méltón bekerülni. Miközben a társadalom drámaian fiatalodott, az új technológiák és szolgáltatások tekintetében mindinkább lemaradást érzekeltek a fogyasztás szempontjából már szinte elérhetőnek tűnő nyugati világhoz képest.

Hiába jelentős a függetlenség óta megtett fejlődés: a mai algériai fiatalokban feszültséget okoz részben a jóléti fogyasztási modellektől érzett távolság, részben az életmód és értékválasztás kérdése, amelyben – erősen leegyszerűsítve – egyfelől a „szabad és toleráns” nyugat, másfelől a „tradicionális értékelvű” iszlám a minta. A választás nem könnyű egy olyan országban, mely több világnézet túlzásait megszenvedte már. Az útkeresés pedig nem szűkül le ezen dilemmára: az ugrásszerű urbanizáció a hagyományok és kapcsolati hálók újra definiálását igényli, a nyelvi és etnikai sokszínűség elfogadása pedig újabb kihívás a nemzeti közös nevező megtalálásában. És nem szabad megfeledkezni Algéria afrikai identitásának kérdéséről sem: a függetlenség első évtizedeiben a politika igyekezett erősíteni az afrikai tudatot, de a társadalom Európa és

17 United Nations Development Programme: *Human Development Reports*, www.hdr.undp.org.

a Kelet irányban kereste a fejlődést. A 2000-es években mind a közgondolkodásban, mind az életmód fejlődésében a nyugat felé fordulás dominált. A 2021-es évek második felétől azonban ismét komolyabb figyelem irányul a szubszaharai térségre: egyrészt a biztonságpolitikai kihívások adta vezető-közvetítő szerep, másrészt a gazdasági lehetőségek felismerése nyomán.

5. A francia nyelv helyzete

Algériát igen ambivalens viszony fűzi a francia nyelvhez. A világ egyik legnagyobb frankofón országa, mely nem tagja a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének. A francia irodalom nagyjait másfél évszázadon át ihlette Algéria, és az itt született franciák is jelentős irodalmi kincset hoztak létre, iskolákat, mozgalmakat alapítottak. A XX. század közepének a mediterrán univerzalizmus irányába induló útkeresései¹⁸ a francia nyelv világirodalmi helyét erősítették, amit leginkább az algériai születésű és mélyen algériai érzületű Albert Camus neve fémjelez. Eközben kibontakozik a nem francia algériaiak francia nyelvű irodalma, majd a már független Algéria is jelentős, nemzetközileg is elismert alkotók munkáival gazdagítja a francia nyelvet: Mouloud Feraoun, Kateb Yacín, Boualem Sansal, Yasmina Khadra, Kamel Daoud, Amin Zaoui... csak néhányat említve azon nagyságokból, akik munkájának tartalma, nyelvi kvalitásai, vagy éppen líraisága a nemzetközi közönséget a térségtől távol is megszólítják. Mégis, népi ellenérzést és a francia nyelvhasználat visszaszorítását célzó hivatalos intézkedéseket egyaránt megtalálunk Algéria elmúlt évtizedeinek történelmében.

A francia nyelvhez fűződő kettős viszony gyökerei mélyek, s annak csak egy eleme a gyarmati múlt. A francia nyelvet egyébként előszeretettel titulálják a gyarmati időszakból maradt *hadi zsákmánynak*. Algéria hagyományosan soknyelvű ország, ahol az arab egy sajátos, a Maghreb-térségre jellemző nyelvjárás formájában honosodott meg. Az ottomán korszak hivatalos nyelve a török volt, ennek nyomait is magán viseli az algériai nyelv éppúgy, mint a berber nyelvek hatását – bőven használva francia, de spanyol szavakat is. A függetlené válást követően azonban a francia nyelv mielőbbi kiváltását keletről „importált” tanárookra bízta, akik a klasszikushoz közeli arabot tanították – sokszor egy radikálisabb világnézettel párosítva azt. Ráadásul az arab nyelv szerepének hangsúlyozása a sokszínű berber identitást szorította háttérbe. Így érthető, hogy a francia még jó ideig őrzi *lingua franca* szerepét. A nyugatias, liberális, demokratikus gondolkodáshoz asszociált nyelv idővel vitathatatlannul teret vesz, bár az elit és a városi felső középosztály még az ezredforduló után is szívesen használja.

2016 óta hivatalos a tamazight, a legnagyobb kisebbségi nyelv, ami végsősoron identitást erősítő hatással bír a nem tamazight nyelvűek körében is. A kormány pedig rendeleti úton próbálja visszaszorítani a franciát a hivatalos érintkezésből (pl. intézmények

¹⁸ Henry, Jean-Robert: Méthamorphose du mythe méditerranéen, in: *Politiques méditerranéennes entre logique étatique et espace civile*, Karthala, Paris, 2000, p. 49.

elnevezése, külföldi partnerekkel való hivatalos levelezés, állami tárgyalások), helyette első idegen nyelvként az angol használatát bátorítja. 2020-tól jogszabály korlátozza a francia nyelv kereskedelemben való használatát, ami érinti az üzletek belső és külső feliratait is. A fiatal, a 2010-es, 2020-as években egyetemet végzett generáció már inkább az angolt tanulja második nyelvként.

A Frankofónia Nemzetközi Szervezetének adatai alapján az ezredforduló óta a lakosság 33%-a frankofón maradt, ami egyelőre lépést tart a népességnövekedéssel, így ma közel 14 millió főt jelent. A gyakorlatban ennek elosztottsága igen aránytalan: a fővárosokban, valamint egyes nagyvárosokban jellemzőbb a francia ismerete, de már a külső kerületekben és vidéken egyre inkább hiányzik. A magát frankofónnak tekintők közt sokan egyre alacsonyabb szinten beszélik a nyelvet. A 2020-as évek elején még mindig erős a francia nyelv sajtóban való jelenléte – tíz fölötti az országos nyomtatott napilapok száma, s az állami rádióknak és a televízióknak is van francia nyelvű csatornája. Emellett erős a francia nyelvű könyvkiadás is, még ha fokozatosan veszít is az arab javára. Szintén figyelemre méltó, hogy a közösségi médiában – ami információ tekintetében is sok szempontból pótolja a hagyományos sajtót – a francia nyelv még mindig dominál.¹⁹

6. Algéria külpolitikai dilemmái, afrikai szerepe

Algéria 1962. október 8-án lép az ENSZ-be, a szervezet 109. tagállamaként. Már a függetlenség elejétől igen aktív külpolitikát folytat. A hatalom belső legitimitásának erősítésével szoros összefüggésben, a szabadságharcos retorikával összhangban már ekkor megszületnek azok az alapelvek, amelyek máig meghatározzák az ország külpolitikáját. Ezek az imperializmus és gyarmatosítás elleni harc, a felszabadító mozgalmak támogatása, a fejlődő és el nem kötelezett országokkal való szoros együttműködés. Szigorú alapelv a tartózkodás más ország belügyeibe való beavatkozástól – amit az Alkotmány is kimond. A függetlenség első időszakától fontos eleme a külpolitikának a páranarab mozgalom aktív támogatása, valamint az afrikai együttműködés erősítése.

E külpolitika magáénak tudja a belső közvélemény támogatását és figyelmét, szoros összefüggésben lévén a szuverenitására mindenek felett büszke algériai nemzet öndefiníciójának kérdésével. A függetlenség kivívását követő években kiemelt szerepe volt a függetlenségi és a társadalmi igazságosságot zászlajukra tűző mozgalmak támogatásának, így vált Algír a forradalmárok fővárosává, mint azt korábban bemutattuk. S bár később egyre pragmatikusabb a külpolitika, a középhatalmi ambíciók éppúgy mozgatják, mint a külgazdasági megfontolások, a nemzeti szuverenitás védelme alapkö marad. E szellemben Algéria a palesztin ügy egyik legerősebb támogatója, az arab tavasz és a líbiai polgárháború idején a külföldi beavatkozás legerősebb ellenzője és részben

¹⁹ Organisation Internationale de la Francophonie : *La langue française dans le monde*, Editions Gallimard, 2019 – www.francophonie.org.

ez indokolja a nyugat-szaharai konfliktusra fordított kiemelt figyelmét. S bár Algéria rendelkezik a kontinens legnagyobb létszámú, szakértők szerint a legjobban felszerelt hadseregével, 2020-ig az Alkotmány tiltotta, hogy algériai haderő az országhatáron túl bevetésre kerüljön. (Algéria ezért addig semmilyen nemzetközi műveletben nem vett részt katonailag.)

Algéria tehát évtizedek óta kiszámítható külpolitikát folytat. Közel 2,4 millió km²-es területének és 6343 km szárazföldi, 1200 km tengeri határa biztonságának fenntartása önmagában óriási kihívás. Szomszédaival: Malival, Mauritániával, Nigerrel, Líbiával és Tunéziával hagyományosan szoros baráti kapcsolatokat ápol, de belső problémáik miatt valamennyi szomszédos állam okozhat számára biztonsági fenyegetést. Marokkóval eközben erős hatalmi rivalizálás és ideológiai különbségek nehezítik viszonyát, aminek legerősebb kifejeződése a megoldatlan nyugat-szaharai konfliktus, a dekolonizációs időszak óta lezáratlan területi vita. (Algéria a Marokkó és az annak *de facto* területét képző Nyugat-Szahara közti konfliktusban elvileg ugyan nem érintett, de 1976 óta saját területén, Tindoufban otthont ad közel 180 000 saharai menekültnek és a saharai kormánynak, s aktívan szorgalmazza a tárgyalásos megoldást.) A Marokkóval fennálló feszültség mélységét mutatja, hogy két ország közt 1994 óta lezárt szárazföldi határ kérdését még 2020 után sem sikerült rendezni.

Algéria regionális hatalmi státuszát rendszeres konfliktuskezelő és közvetítő tevékenységgel is erősíti, melyben diplomatai komoly nemzetközi elismerést vívtak ki. (Algír az elmúlt évtizedben fontos szerepet játszott a mali megbékélési folyamatokban és a líbiai párbeszédben is.) A Száhel térségében megkerülhetetlen, de ebben a hatalmi ambíció túl fontos szempont déli területeinek és lakosságának biztonsága, különösen, mert a térségben még elterjedt a határokon is átívelő nomád életforma. Aktív, kezdeményező szerepet játszik az Afrikai Unióban.

Az Európához fűződő kapcsolati szálak továbbra is nagyon erősek, különösen a déli országokkal szoros a kulturális és gazdasági együttműködés, s emellett a folyamatos politikai párbeszéd is.

Franciaországgal a viszony privilegizált, mély és bizalmi, a gazdaság és a kormányzás szinte valamennyi területére kiterjedő – a gyakori kisebb-nagyobb politikai feszültségek és Franciaország gazdasági pozícióvesztése ellenére. A két ország lakossága közt szoros a személyes kapcsolat: a Franciaországba bevándorolt algériai származásúak és a függetlenséget követően visszatelepült algériai franciák (a „feketelábúak”) száma, bár pontos adat nincs, 4–7 millió főre tehető. Algéria megkerülhetetlen színhelye a francia választási kampányoknak és az államfők egyik első útja is rendre ide vezet. Fontos kapocs az emlékezetpolitika, melynek máig maradtak bőven tisztázatlan pontjai, de időről időre, szimbolikus gesztusokkal sikerül előrelépést elérni a történelmi jóvátétel útján.

Ha nem is ennyire szoros és bizalmi minőségű, de jelentőségében hasonló a kapcsolat Spanyolországgal és Olaszországgal is: kiemelt és stabil külkereskedelmi partnerekről van szó, melyekkel ráadásul a nagyvolumenű földgázszállításoknak köszönhetően a mérleg sem egyoldalú. Németország pedig egyre nagyobb a működőtőke-befektető és technológia-exportőr.

Még mindig az Európai Unió Algéria legjelentősebb gazdasági partnere, dacára annak, hogy az elmúlt évek protekcionista intézkedéseinek fő vesztese, miközben Kína kereskedelmi és befektetési pozíciói folyamatosan erősödnek. Az EU-val 2005-ben életbe lépett Társulási Megállapodás nem hozta meg Algériának a remélt hasznot: a kétezres évek eleji reményekhez képest nem sikerült a belső termelést jelentősen megerősíteni, a vámbontások fő haszonélvezői az európai szállítók maradtak, amire Algír egyoldalú piacvédelmi lépésekkel reagált. A Társulási Megállapodás 10. évfordulóján Algéria hivatalosan is hangot adott csaldódottságának, ami Brüsszel részéről megnövekedett figyelmet, számos politikai gesztust és intenzívebb szakértői tárgyalásokat váltott ki. A politikai kapcsolatokat sikerült javítani, a kereskedelempolitikai gyakorlat azonban még rendezésre vár.

Algéria igyekszik jó kapcsolatokat ápolására az Egyesült Államokkal, melyek az energetikai együttműködés terén potenciálisan válhatnak stratégiaiakká. A NATO Mediterrán Dialógusának partnere, de az USA-val kétoldalú keretek közt is folytat katonai együttműködést. Oroszországgal a szovjet időszak óta baráti a viszony, fontos partner mind az energetika, mind a védelem területén. Kína Algériában is dinamikusan terjeszkedik, a stratégiai infrastrukturális nagyberuházások lehetőségét kiemelten célozva. A kínai jelenlét – ahogy egyébként minden külföldi gazdasági tevékenység – felett az algériai kormány erős ellenőrzést gyakorol, emiatt, és a gazdaságpolitika kihívásai miatt Kína elsősorban nagy állami vállalataival van jelen az országban (a kiskereskedelem hiányzik). Algéria ugyanakkor nyitott a kapcsolatrendszer politikai és kulturális vetületének elmélyítésére is.

Az arab világhoz fűződő viszony árnyalt. Egyrészt élharcosa a palesztin ügynek, Izraellel nincs diplomáciai kapcsolata, és elhatárolódik a zsidó állam felé nyitó arab lépésektől. Bizalmatlan az Öbölből érkező vallási és kulturális befolyással szemben. Ezzel együtt az arab összefogás, különösen az iszlám értékeinek a nyugattal szemben való képviselete mellett következetesen kiáll.

Algéria külpolitikáról beszélve érdemes kitérni az algériai-magyar kapcsolatokra, melyek, ha nem is stratégiaiak, de történelmileg jelentősek és a maguk nemében egyedülállóak. Hazánk kiállt Algéria mellett a függetlenségi harcokban, politikai, pénzügyi és egészségügyi segítséget nyújtva. Az 1970-es, 80-as években a szocialista együttműködés szellemében szintén jelentős támogatást biztosított az országnak: több ezer magyar szakember dolgozott Algériában és vett részt közel 200 nagyberuházás megvalósításában – köztük olyan kiemelkedő projekteken, mint az algíri Nemzeti Stadion (a korábbi Népstadionunk mintájára), a Tiaret-i katonai repülőtér vagy az annabai lakótelep. A szoros oktatási együttműködés nyomán egyetemisták százai tanultak Magyarországon, és szakemberek végeztek továbbképzést olyan kiemelten fejlesztendő területeken, mint a mezőgazdaság és a haltenyésztés. A két ország közti emberi és bizalmi kapcsolatok máig erősebbek, mint az a földrajzi, nemzetközi adottságokból logikusan következne!

7. A közeljövő fő kihívásai

Hogy milyen gazdasági és politikai utat választ, illetve milyen társadalmat épít Algéria a következő években-évtizedekben, az Afrika és Európa jövőjére is hatni fog. Az ország népessége és geopolitikai helyzete okán komoly a tét. A nagy nemzetközi szereplők látják ennek jelentőségét és e szellemben gondolkodnak stratégiai keretben az Algériával való együttműködésről.

Az Algériára immár oly jellemző megfontolt távolságtartásnak köszönhetően azonban a fő kihívást talán kevésbé jelentik majd a nemzetközi erőviszonyok változásai – sokkal inkább az elit és a szélesebb társadalom előtt álló belső választak. A nemzeti kohézió kérdése: sikerül-e az elmúlt hét évtized kollektív tapasztalataiból ma is erőt meríteni és egységesebb közösséget kovácsolni? A globális környezeti problémák és fenntarthatóság kérdése: sikerül-e az etnikai és kulturális sokszínűséget, a rendkívül mély történelmi tapasztalatot, sokféle hagyományt előnnyé és erőforrássá kovácsolni? És végül a nemzedékváltás kérdése.

Algéria demográfiai adottsága felbecsülhetetlen erő és ellenállóképesség forrása. Népessége megújuló erejének sokat köszönhet, amikor elkerüli a telespes gyarmatok sorsát, de a függetlenség óta eltelt 60 esztendőben 9 millióról 42 millió fölé emelkedő lakosság komoly kihívást is jelet. Rendkívül fiatal társadalom, álmokkal, vágyakkal, ambíciókkal, kérdésekkel, indulatokkal... Algéria számára ma a legjelentősebb kihívás valószínűleg ez: képes lesz-e ennek a nemzedéknek megfelelő életkörülményeket, teret, ökoszisztémát kínálni a kibontakozáshoz és a további építkezéshez?

Válogatott irodalom:

- CHOI, Sung-Eun: French settler colonialism in Algeria, *Cambridge imperial and post-colonial studies Séries*, 2016
- HARBI, Mohammed– STORA, Benjamin: *La Guerre d'Algérie 1954–2004 la fin de l'amnésie*, Robert Laffont, Paris, 2004
- J. NAGY, László: *Magyarország és az Arab világ 1947–1989*, JATEPress, Szeged, 2017
- KADDACHE, Mahfoud: *L'Algérie des Algériens, de la préhistoire à 1954*, Paris–Méditerranée, 2003
- LECLERC, Jacques: Les Berbères en Afrique du Nord, in *L'aménagement linguistique dans le monde*, Université Laval, 2016, www.axl.cefan.ulaval.ca
- ROCHERIEUX, Julien: L'Evolution de l'Algérie depuis l'indépendance, *Sud/Nord*, 2001/1., pp. 27–40.

MAROKKÓ, A SOKSZÍNŰSÉG HAZÁJA

1. Földrajzi és embertani jellemzők

Marokkó kiváló természeti adottságokkal rendelkezik. Afrika északnyugati szegletében, a Szahara, az Atlanti-óceán és a Földközi-tenger között található, így nyitott mind a kontinens belseje, mind a tengerek (a külvilág) felé; történelme során mindig összekötőkapocsként szolgált Európa és Afrika között. Igaz, észak-afrikai szomszédaival nehézkes az összeköttetése, mivel az Atlasz-hegységhez tartozó meredélyes, barlangokkal teli Rif (a szó jelentése: „part”) északon javarészt elzárja a keleti utat, így az Algériába vezető folyosó, a Tazai-kapu meglehetősen szűk. A több mint 4000 m magasra törő, délnyugati–északkeleti irányú Atlasz hegyvonulatain és fennsíkjain túl délkeleti és déli irányban pedig a Szahara teszi nehézkesé, bár korántsem lehetetlenné a kommunikációt. Emiatt Marokkó inkább nyugat felé nyitott: hosszú, több mint 800 km-es tengerpartja mentén termékeny gabona- és gyümölcsstermelő síkságok (Garb, Sauja, Dukkala, Tadla, Szusz) terülnek el. De igazán az óceán sem hívogató, mivel a partvonal igencsak tagolatlan, kevés az alkalmas kikötőhely. A Középső-Atlasz és a síkságok között terül el a Marokkói-Mezeta fennsíkja, mely gazdag foszfát- és vasérclelőhelyeket rejt. A hegységképző erők aktivitása miatt ma is előfordulnak földrengések: 1960 márciusában a 30 ezer lakosú Agadirt szinte teljesen megsemmisítette a földmozgás és a nyomában keletkező szökőár, 2004 februárjában a Rif-hegységben pusztított borzalmas földrengés, minek következtében hétszázán életüket veszítették, 30 ezren pedig fedél nélkül maradtak.²

Marokkó a domborzata és éghajlata folytán a változatosság és az ellentétek hazája. A magas hegyek az óceán felől érkező csapadékfelhőket feltartóztatják, így késő ősztől kora tavaszig sok az eső, a kelet felé lejtő és az Eurázsiai-hegységrendszerhez tartozó Atlasz hótartaléka („Marokkó víztartálya”) pedig változó vízhozamú, gyors lefolyású, mély völgyeket vajú folyókat (Muluja, Draa, Buregreg, Szebu) táplál. Mindennek ellenére napjainkra a lakosság vízfogyasztása messze meghaladja a rendelkezésre álló készleteket, ami vízhiánnyal fenyeget. Az óceáni partvidék meglepően hűvös, gyakran ködös időjárását az északról délre haladó Kanári-tengeráramlás okozza. Az óceáni és hegyvidéki éghajlat mellett jelen van a mediterrán és a sivatagi klíma is, nagy, regionálisan és időszakosan kiugró hőmérsékletingadozásokkal. A téli hűvös, időnként kifejezetten hideg időt szinte átmenet nélkül a forró és száraz nyár váltja. A csapadékeloszlás

1 egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

2 Futó József: *Afrika*, Gondolat, Budapest, 1963, p. 144.; Vermeren, Pierre: *Le Maroc de Mohammed VI. La transition inachevée*, La Découverte, Paris, 2011, p. 21.

tehát nagyon egyenetlen, súlyos károkat okozó felhőszakadások, áradások és aszályok egyaránt előfordulnak. A vegetáció döntően mediterrán jellegű, de a csapadékeloszlást követve változatos: az esős hegyekben sűrű erdők találhatók (az egyik legértékesebb fafajta a paratölgy), az ország legnagyobb részét lefedő 300 mm-es csapadékszónában zömmel mediterrán a növényzet (olajfa, szőlő, babérlombúak, boróka), ez alatt füves puszta, 100 mm alatt pedig sivatag következik. A történelem során számos idegen növénykultúra telepedett meg. A szőlőt és a gránátalmát a föníciaiak, a déligyümölcsöket az arabok hozták be, az agavé és a kaktusz a 16. században érkezett, az eukaliptusz pedig csak a 20. században. Az ország állatvilága eurázsiai jellegű, a szarvasfélék mellett ritka fajokkal tarkított gazdag madárpopuláció jellemzi, emellett a legelterjedtebb háziállat a juh, a kecske és a teve.

Marokkó területét ősidők óta vélhetően az europid nagyraszshoz tartozó népesség lakta. Későbbi autochton lakosság a bizonytalan eredetű, az európaiaktól eltérő testi jellegzetességeket mutató hamita nyelvű berber nép.³ A név onnan származik, hogy a görögök *barbaroinak*, a rómaiak pedig *barbarinak* („idegennek”, „vadnak”, „civilizálatlannak”) nevezték őket. Önelnevezésük ugyanakkor az *amazig* (jelentése: „nemes” vagy „szabad ember”, tsz. *imazigen*), nyelvük pedig a több dialektusból álló *tamazigt*. E népesség a különböző történelmi korokban a területre érkező idegenekkel (föníciaiakkal, rómaiakkal, vandálokkal, bizánciakkal), az iszlám hódítás után pedig a több hullámban érkező arabokkal erősen keveredett. Az arabok nagyobb számban történő betelepítése (11. század) következtében a berberek a hegyekbe és a sivatag peremére húzódtak, ahol ma is élnek, míg az arabok főleg a síkságokat és a városokat foglalták el.

A változatos domborzat és éghajlat meghatározta az itt élő közösségek életmódját. Míg az Atlasz száraz keleti lejtőin és a sivatag peremvidékén a nomadizáló pásztorkodás terjedt el az egy-egy meszes fennsíkot vagy völgyet birtokló törzsek körében, addig a csapadékos nyugati lejtőkön és alföldeken a földművelés korán kialakult, megteremtve a falvak hálózatát. A domborzatnak politikai következményei is lettek: a múltban a központi hatalom a partvidéket és a síkságokat könnyűszerrel tartotta ellenőrzése alatt, ám a hozzáférhetetlen, erdők és legelők borította hegyvidékek megőrizték az önállóságukat.

3 Főbb embertani tulajdonságok: hosszú, keskeny fej, afrikai viszonylatban világos bőr, jellemzően sötétbarna haj, de több csoportnál gyakori a szőke haj és a kék szem. A marokkói lakosságon belül a világos szeműek aránya 15%, a világos hajúaké pedig 13%. Kiszely István: *A Föld népei. 3. Afrika*, Gondolat, Budapest, 1986, pp. 45–53., 159–174., 178–180.

2. Történeti fejlődés a függetlenné válásig

2.1. Történeti jellemzők a középkor végéig

Marokkó történetében nemigen fedezhető fel a szabályos, egyenletes ívű fejlődés, aminek alighanem a földrajzi elhelyezkedés és a rendkívül változatos domborzat az egyik magyarázata. Kapcsolata a mediterrán térséggel rendszertelenül alakult, ezért a külső hatások hirtelen érték, s ugyanilyen gyorsan meg is szűntek. Területét az ókortól kezdve katonai-teokratikus birodalmak foglalták el. Fejlődése szaggatott: a békés időszakokban csodálatos műemlékek és kulturális értékek születtek, háborúk és zűrzavarok idején viszont ezek jó része megsemmisült. Minden uralkodócsalád hozzájárult a művészetek fejlődéséhez: az itteni művészet „dinasztikus művészet”.⁴ A kultúrának ugyanakkor vitathatatlanul berber alapjai vannak.

Marokkó történetére a síkság és a hegyvidék ambivalens viszonya rányomta a bélyegét. A messzi múltat a törzsek állandó rivalizálása határozta meg, amire a 8. századi muszlim hódítás után ráakodott a ma is kitapintható arab–berber ellentét. A „demokratikus” törzsi szervezet és a központi hatalom, a keleties *magzen* (a szultáni kormány és udvar) sosem tudott igazán kibékülni egymással. Ezenkívül mindvégig szoros a kapcsolat Észak-Afrika többi részével és az Ibériai-félszigettel, a határok a 20. századig szinte semmit sem jelentettek az itt élőknek.

A neolitikum idején nomád pásztorok képezték az amazig népesség alaprétégét. A sorra születő és kimúló amazig királyságok Észak-Afrikának csupán különböző régióit tudták ellenőrzésük alá vonni, s nem voltak képesek más civilizációk beáramlását megakadályozni. I. e. 1100 körül először a föníciaiak érkeztek keletről, az i. e. 8. században megalapították Karthágót, majd szétszóródtak a nyugat-mediterrán medencében. Herkules oszlopain (a későbbi Gibraltári-szoroson) túl létrehozták Tingis (Tanger), Tamuda (Tetuán) és Lixus (Larás) gyarmatvárosait az Atlanti-óceán partján. A jelentős felfedező expedíciókat lebonyolító föníciaiak honosították meg az országban a vasat, a szőlőt és a gránátalmát.

Az i. e. 2. században bekövetkező római hódítás tartós politikai egységet teremtett, bár a térség csupán a birodalom peremterületének számított. Római települések és villák szegélyezték a tengerpartot, s a birodalom legnyugatibb provinciáját Claudius uralkodásától, i. sz. 46-tól Mauretania Tingitanisnak, a „mórok” Tingistől délre elterülő országának nevezték. A rómaiak olyan városokat alapítottak, mint Sala (Szalé) a mai Rabat mellett, illetve mint Volubilis a Középső-Atlasz lábánál, a mai Meknesz közelében.⁵ Meghonosodott a római naptár és várostervezés, latin szavak épültek be a berber nyelvbe. A 3. században elterjedő kereszténység csupán a városokba hatolt be, ahol a latin nyelvű liturgia még a 13. században is tartotta magát. A rómaiak által lakott területektől délre a lázongó „berber” törzsek hazája terült el. Ezek a közösségek megőrizték

4 Miège, Jean-Louis: *Le Maroc*, PUF, Paris, 1971, p. 18.

5 Rebuffat, René: Enceintes urbaines et insécurité en Maurétanie Tingitane. *Mélanges de l'École française de Rome*, 1974/1., pp. 501–522.

ősi vallásukat, de az i. sz. 1. századtól jelen volt itt a judaizmus vidéki, berberizált válfaja. A nomádok karavánjai a teve 2. századi meghonosítása után Szudánból a Szaharán keresztül aranyat, elefántcsontot és rabszolgákat szállítottak északra. Az 5. században a mindössze 14 km széles Gibraltári-szoros két oldalán vandálok telepedtek meg (tőlük ered az *Andalúzia* név), az ő uralmukat a 6. században részben Bizánc, részben az őslakos törzsek döntötték meg.

A 7–8. században fokozatosan egész Észak-Afrika a muszlim arabok uralma alá került. Marokkó fölé a 8. század elején Músza ibn Nuszair, a damaszkuszi Omajjádok hadvezére terjesztette ki az iszlám fennhatóságát, de a hódítók kevesen voltak, valódi katonai erejüket az áttért harcias, zsákmányéhes berberök biztosították. 711-ben éppen egy muszlimmá vált berber hadvezér, Tárik ibn Zijád kelt át az Ibériai-félszigetre, s támadta meg a vizigótok államát. Tőle származik a *Gibraltár* név (*Dzsebel-Tárik* = Tárik sziklája). A berber törzsek alávetése egyelőre mégsem sikerült, a 8. század közepén az arabokat úgyszólván teljesen kiűzték a mai Marokkó területéről. Ott maradt viszont a vallásuk, az iszlám, annak két fontos következményével: ettől fogva egy kézben összpontosult a világi és a vallási hatalom, illetve hiányzott a mindenki által elfogadott öröklési rend.

A muszlim hódítás fontos fordulópont, mert különböző vallási és gazdasági tényezők (iszlám misztikus és reformmozgalmak, a szaharai kereskedelem fölötti ellenőrzésért vívott harc) ösztönözték a különböző ibériai–marokkói birodalmak létrehozását. Az Ibér-félsziget és Marokkó közötti szoros kapcsolatokra már a római idők előtt van bizonyíték (föníciai gyarmatok), a késő császárkorban Hispaniából kormányozták Marokkót, 750 után a córdobai kalifák pedig rendre törekedtek a túlsó part ellenőrzésére is. 780-ban Muláj Idrisz, Mohamed próféta vejének és unokatestvérének, Alinak a leszármazottja a bagdadi Abbászida kalifák üldözése elől Marokkó területére menekült. Néhány évvel később az egyik berber törzs vezérének ismerte el a próféta utódát (*saríf*). Az ő fia, II. Muláj Idrisz központi kormányt szervezett, a jövőbeli marokkói állam embrióját és 789 körül megalapította Fezt, birodalma fővárosát, mely Kairó és Tunisz mellett az észak-afrikai szunnita iszlám harmadik szellemi központja lett, miután 860 körül létrejött a világ legrégebbi egyeteme, a Karauijín mecsetegyetem. Jelentősége az ország történetében meghatározó, ugyanis rurális berber környezetében Fez lett a keleti és ibériai hatások állandó befogadója és terjesztője. A további városalapítások (Rabat, Meknesz) lehetővé tették az iszlám elterjesztését a berber törzsek körében, a kézműiparra és a kereskedelemre épülő gazdaság pedig virágzásnak indult.

A Gibraltári-szoroson átnyúló birodalom tehát az Idriszidákkal (8–10. század), a berber Almorávidákkal (11–12. század) és Almohádokkal (12–13. század) meg is valósult, olyannyira, hogy évszázadokig példát mutatott az utókornak. E dinasztikák újító politikája, katonai ereje és a Szaharán átvezető aranykereskedelem megszerzéséből adódó gazdagsága ideig-óráig elnyomta a berber törzsi „ellenállást”, de azt teljesen felszámolni sohasem sikerült. Ez a középkori Marokkó mindvégig kötődött a muszlim Ibériához, amelyet a kortárs keresztény szerzők Marrákesi Királyságnak neveztek, miután az Almorávidák 1062-ben megalapították a várost. (Marrákes nevéből származik a *Marokkó* szavunk.) A 8. század óta hét dinasztia váltotta egymást a sarífi birodalom

élén: a jelző arra utalt, hogy a prófétától származtatták magukat. Az állam a legnagyobb területi kiterjedését a vallásilag rendkívül szigorú Almohádok alatt érte el a 12. század végén, amikor keleti határai a mai Tunéziánál húzódtak és hozzá tartozott Andalúzia is. Abdal-Múmin idején (1147–1163), akit egyesek Nagy Károlyhoz hasonlítanak, adófizető tartományokra osztották a birodalmat, összeírták a birtokokat és földadót vetettek ki, útépitésekkel fellendítették a kereskedelmet, állandó lovasságot tartottak fenn, fellendítették a művészeteket és a városépítést. A hanyatlás azonban elkerülhetetlen volt, a hatalmas kiterjedésű birodalmat nem lehetett fenntartani. Ibériában a keresztényektől elszenvedett egyik vereség követte a másikat (pl. Las Navas de Tolosa, 1212). A berber Mirínidák (13–15. század) voltak az utolsók, akik megpróbálták feltámasztani ezt a birodalmat, de a nagy földrajzi felfedezések és a kereskedelmi útvonalak átrendeződése (a transzszaharai kereskedelem leértékelődése) lehetetlenné tett a továbbiakban minden ilyen típusú kísérletet. Sőt a *reconquista* nyomán a keresztények kiszorították a muszlimokat Ibériából (Granada, 1492), majd megvetették a lábukat az afrikai partvidéken is (a portugálok Ceutában már 1415-ben, a spanyolok Melillában 1497-ben). Ezután érkezett a Magrebe (az arab szó jelentése: „napnyugta”, „nyugat”, ti. az arab világ legnyugatibb része) az andalúziai bevándorlók első hulláma és olyan városokban telepedett meg, mint Tetuán, Szalé vagy Fez. Az érkezők hozzájárultak a művészetek, a filozófia és a városok valóságos megújulásához. Ehhez a muszlim hullámhoz csatlakozott a Spanyolországból 1492 után elűzött szefárdi zsidó közösségek egy része, amely szintén a városokba költözött.⁶ Végül harmadik hullámként a 17. század elején az Ibériai-félszigetről elüldözött moriszkók (átkeresztelkedett muszlimok) hulláma érkezett meg.

Az iszlám északnyugat-afrikai és ibériai térhódítása új civilizációt szült, mely az Almorávidák és az Almohádok idején élte a virágkorát. A 12–13. század Marokkó aranykorának tekinthető, amikor a művészetek és az építészet fejlődésnek indultak. Csodálatos épületek (mecsetek, iskolák, mauzóleumok, nekropoliszok) nőttek ki a földből, melyek stílusa sokat finomodott (fajanszok, csempék, arabeszkék, geometriai formák). Mindezt intellektuális ragyogás kísérte. Córdoba vonzó szellemi központként működött az ott élő és alkotó arab és zsidó filozófusok révén, kisugárzása nem hagyta érintetlenül Marokkót sem. A keresztény Európában is nagy tiszteletnek örvendő filozófus és orvos, Averroes (Ibn Rusd) 1198-ban Marrákesben hunyt el.

2.2. Újkori folyamatok

A *reconquista* folytatásaként a spanyolok és a portugálok a 15–16. században erődöket, támaszpontokat (*presidiókat*) hoztak létre és városokat foglaltak el a marokkói partvidéken (Tanger, Szafi, Agadir). Úgy tűnt, hogy a tengerszoroson átnyúló birodalmat a keresztények éleszthetik újjá. Csakhogy a portugálok az ellenük indított szent

⁶ Bensoussan, David: *Il était une fois le Maroc. Témoignages du passé judéo-marocain*, iUniverse, Bloomington, 2012.

háborúban sorra veszítették el a támaszpontjaikat (pl. Mogadort 1525-ben), az 1578-as vereségük Alcazarquivirnél pedig végleg lerombolta ezt az álmot.⁷ A spanyolok és a portugálok érdeklődése a földrajzi felfedezések felé fordult, figyelmük elterelődött Marokkóról, amely az újkorban szabadon élhette a maga önálló életét. Csakhogy eközben a Nyugat messze lekörözte a fejlődésben, megteremtve ezzel a későbbi gyarmatosítás lehetőségét. Ráadásul Marokkó a koraújkorban az Algériát is meghódító Oszmán Birodalom szomszédja lett, amellyel szemben féltékenyen őrizte függetlenségét, de ennek következtében elzárkózott a keleti vallási-kulturális folyamatoktól és hatásoktól.

A Vattaszidák (15–16. század) és a Szaaditák (16–17. század) maguk is erődök létesítésébe kezdtek. A 17. században alapozta meg hatalmát a ma is uralmon lévő Alaviták sarífi dinasztiája. A korábbi uralkodócsaládokhoz hasonlóan ők is Mohamed prófétáig vezették vissza a vérvonalukat. Az arábiai Janbu környékéről származó família a 13. században telepedett le a délkeleti Tafilalet környékén, amely a birtokuk lett.⁸ Elsődleges feladatuknak ők is a kettős, északról és keletről jelentkező fenyegetés elhárítását tartották. Leghíresebb szultánjuk, Muláj Iszmáil (1672–1727) megalapította a több tízezer fős, fekete rabszolgákból, törzsi harcosokból és renegátokból álló hivatásos hadsereget.⁹ Belső békét teremtett, s a hegyvidéken és a Szahara peremén pásztorkodó törzsekkel szerződéses formájában kiegyezett. Ezenkívül szüksége volt a vallásos egyesületek támogatására, amelyek nélkül képtelenség lett volna az egész nép mozgósítása. A hosszantartó harcok eredményeképpen a fennhatóságát déli irányban egészen a Szenegál folyóig terjesztette ki, de az oszmánokkal és az európaiakkal szembeni állandó védekezés következtében Marokkó bezárkózott, vallásilag befelé fordult, a szultánok pedig abban látták hatalmuk és a modern állam kiépítésének zálogát, hogy a világi mellett a vallásos irányítást is átveszik az alattvalóik felett. Kialakult az iszlám sajátosan marokkói válfaja, amelyre az Észak-Afrikában máshol is jelen lévő népi miszticizmus, a helyi „szentek” iskolái vagy sírjai (*závija*) kultusza, a vallásos egyesületek, a rítusokhoz való merev ragaszkodás és az idegenekkel szembeni gyanakvás, sőt gyűlölet volt a jellemző.

A külső érdeklődés amúgy mérsékelt maradt: a spanyolok helyébe lépő hollandok, franciák és angolok számára Marokkó a 17–18. században csupán szűk, meghódítandó piacnak tűnt. A kereskedelemre az volt a jellemző, hogy a szultánok állama fegyvereket, puskaport, iparcikkeket importált, cserébe bőroket, mézet, mandulát, strucctollat exportált. Az európai kereskedők főként a kikötőkben tartózkodtak és bonyolították az árucserét, érdekeiket a konzuljaik védték (az első francia konzult Guillaume Bérard személyében 1577-ben nevezték ki). Az Alaviták ama erőfeszítéseit, hogy a spanyol fenyegetés ellenében diplomáciai támogatást szerezzenek az európai hatalmaktól, elsősorban Franciaországtól, megnehezítette, hogy a 17–18. században rendszeresen

7 A „három király csatájában” elesett I. Sebestyén portugál uralkodó is, ami megkönnyítette Portugália két év múlva bekövetkező, spanyolok általi invázióját és a két ország perszonalunióban való egyesülését. BERTHIER, Pierre: *La bataille de l'Oued el-Makhâzen dite bataille des trois rois (4 août 1578)*, CNRS, Paris, 1985.

8 1631-ben az itt élők a családfejt, Muláj as-Sarifot uralkodójuknak választották, akinek az utódai fokozatosan kiterjesztették a hatalmukat egész Marokkóra. LUGAN, Bernard: *Histoire du Maroc*, Critérion, Paris, 1992, pp. 171–180.

9 MORSY, Magali: Moulay Isma'il et l'armée de métier. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 1967/2., pp. 97–122.

marokkói kalózkok portyáztak a Földközi-tengeren és az Atlanti-óceánon, s törtek bortot a keresztény kereskedők orra alá. Az első konkrét, később többször megújított szerződést 1631-ben Marrákesben írták alá Richelieu bíboros képviselőjével, de az erőfeszítéseket először igazán csak 1682-ben koronázta siker, amikor Muláj Iszmáil követet küldött Versailles-ba. Így kötötték meg a saint-germain-en-laye-i barátsági szerződést XIV. Lajossal, amely azonban nem vetett véget a kalózkodásnak és spanyolelleses szövetségre se lehetett rávenni a franciákat. A megállapodások ellenére a 18. században Marokkó külkereskedelmében az első helyet Anglia vette át.

Muláj Iszmáil halála után utódlási harcokkal, lázongásokkal terhes zűrzavaros időszak vette kezdetét. A rend csak a század második felében állt helyre Szídi Mohamed ibn Abdalláh (III. Mohamed) uralkodása (1757–1790) alatt.¹⁰ A szultán fejlesztette a külkapcsolatokat és az árucserét (kereskedelmi szerződések Dániával, Angliával, Svédországgal, Velencével), ennek érdekében pedig egy francia mérnökkel kiépíttette Mogador és modernizáltatta Dar-el-Beida (a mai Casablanca) kikötőjét. 1777-ben engedélyezte, hogy az amerikai hajók szabadon használhassák a marokkói kikötőket, amivel Marokkó lett az első állam a világon, mely *de facto* elismerte az Egyesült Államokat. 1786-ban béke- és barátsági szerződés is kötött, amely a legrégebb folyamatosan hatályban lévő ilyen típusú megállapodás az USA történetében.¹¹ A két ország között azóta is különleges a kapcsolat. Mohamed megpróbálta teljesen felszámolni a keresztény kézen lévő erődöket, s ért is el sikereket, de Ceuta és Melilla spanyol kézen maradt. Ugyanúgy, mint neki, utódának, Muláj Szlímánnak (1792–1822) is meg kellett küzdenie a hegyvidéki berberek sorozatos lázadásaival, ráadásul a vallásos egyesületek befolyását sem sikerült korlátoznia.

A 19. századi nyugati imperializmussal új korszak köszöntött be. A franciák 1830-ban hozzáláttak Algéria meghódításának, 1869-ben átadták a Szezei-csatornát, ezzel pedig a nagyhatalmi figyelem visszafordult a Földközi-tenger felé. Marokkó, mint az ide vezető útvonal egyik őrzője, felértékelődött. A függetlenségét ugyan még meg tudta őrizni, de folyamatosan gyengült. A Nyugat látványos fejlődéséhez nem tudott kapcsolódni, e „haladással” csupán hagyományos vallási értékeit tudta szembeállítani. A diplomáciai kapcsolataiban egyre inkább alárendelt szerepet játszott, s ezt sem Muláj Abder-Rahmán (1822–1859), sem IV. Mohamed (1859–1873), sem pedig Muláj Hasszán (I. Hasszán) szultán (1873–1894) nem tudta megakadályozni. Erre az alárendeltségre utalt, hogy egy marokkói kalóztámadásra válaszul az angolok 1828-ban két hónapra blokád alá vonták Tangert, 1829-ben pedig az osztrák flotta bombázta Larás és Tetuán kikötőjét. Rontotta a Franciaországgal fenntartott viszonyt, hogy az algériai Abdel-Káder emír franciaellenes harcát¹² a magzen vallási okokból támogatta, ami oda

10 Le Tourneau, Roger: Le Maroc sous le règne de Sidi Mohammed ben Abdallah (1757–1790). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 1966/1., pp. 113–133.

11 Brown Wells, Sherril: Long-time friends: early U.S.-Moroccan relations, 1777-87. *Department of State Bulletin*, Vol. 87, Sept. 1987, pp. 1–15.; Roberts, Priscilla H.–Tull, James N.: Moroccan Sultan Sidi Muhammad Ibn Abdallah's Diplomatic Initiatives toward the United States, 1777–1786. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 1999/2., pp. 233–265.

12 J. Nagy László: Abd el-Kader. *Világtörténet*, 1984/2., pp. 102–110.

vezetett, hogy a franciák 1844-ben elfoglalták Udzsdat, hajóhaduk bombázta Tangert és Mogadort, az augusztus 14-i isly-i csatában pedig a csapataik megalázó vereséget mértek a szultáni hadseregére. A szultán kénytelen volt beszüntetni Abdel-Káder támogatását és elismerni a franciák algériai hódításait, a következő évben pedig megkötöni a lalla-magniai szerződést, mely rögzítette a tengerpart mentén a marokkói–algériai határt.¹³

Ennél is nagyobb veszedelmet jelentett az ország függetlenségére a spanyolokkal vívott háború, mely még Magyarországon is figyelmet keltett.¹⁴ 1859-ben északon az egyik törzs fellázadt a szultán ellen és megtámadta Ceuta spanyol kézen lévő városát. Erre válaszul ötvenezer spanyol katona megszállta Tetuánt és csak az európai nagyhatalmak közötti érdekellentétek akadályozták meg őket abban, hogy Tangert is kézre kerítsék. A következmények tragikusnak bizonyultak: az Anglia nyomására 1860 áprilisában megkötött békeszerződés hatalmas kártérítés megfizetésére kötelezte Marokkót. Mivel az ország nem rendelkezett a szükséges erőforrásokkal, IV. Mohamed kénytelen volt kemény feltételekkel angol bankoktól hitelt felvenni, ami a már amúgy is meglévő politikai és gazdasági válságot pénzügyi krízissel súlyosbította, hiszen ördögi körbe kerülve a kölcsönt csak újabb kölcsönök felvételével tudták kiegyenlíteni. Az állam menthetetlenül eladósodott.¹⁵

Az országban ekkor már mintegy negyven *medina* (megerősített város) létezett; ezek elfogadták a szultán autoritását, mely kiterjedt a központi fennsíkokra és az atlanti partvidék alföldjeire. A főváros, Fez lakossága elérte a 80 ezret. A soknemzetiségű és sokvallású lakosság legnagyobb részét kitevő hegyvidéki berber és sivatagi arab törzseket azonban a magzennek csak alkalmasszerűen sikerült alávetnie. Az elmaradott mezőgazdaság változatlanul ki volt téve az időjárás szeszélyeinek (aszályok, éhínségek), mind többen költöztek a városokba. A világpiacon a marokkói mezőgazdasági exporttermékek árai csökkentek, tovább degradálva a bevételeket. Az európaiakkal kötött újabb és újabb kereskedelmi szerződések (1856: Nagy-Britannia, 1862: Belgium, 1863: Franciaország stb.) nyomán beözönlő olcsó nyugati áruk (pl. angol pamut) tönkretette a helyi céhes kisipart. A kereskedelem fellendülése következtében bizonyos kikötők (pl. Casablanca) gyors fejlődésnek indultak, de a belső területeken fekvő városok (pl. Fez) hanyatlani kezdtek. A 19. század második felében ráadásul súlyos pénzügyi gondok merültek fel, a szultánok pedig kénytelenek voltak fokozni az adóprést. A változásokat csak egy szűk réteg tudta kihasználni, a társadalom döntő többsége a kárvallottjának bizonyult. A törzsek elégedetlensége anarchikus állapotokhoz vezetett, amit az imperialisták kihasználtak. A konzulok mind több jogot szereztek maguknak (pl. vámszabályozás), a hagyományos társadalomra zúduló modernitás pedig hozzájárult a központi hatalom hanyatlásához és a birodalom dezintegrálódásához. A nyugatiak

13 *Traité de délimitation conclu, le 18 mars 1845, entre la France et le Maroc.* In: Clercq, M. de (szerk.): *Recueil des traités de la France*, t. 5, 1843–1849, Amyot, Paris, 1865, pp. 241–245.

14 Müller Gabriella: A spanyol–marokkói háború a korabeli magyar sajtóban (1859–1861). *Limes*, 2002/4., pp. 73–86.

15 Ayache, Germain: Aspects de la crise financière au Maroc après l'expédition espagnole de 1860. In: Uő: *Études d'histoire marocaine*, SMER, Rabat, 1979, pp. 97–138.

ipari forradalma és expanzív külpolitikája válságba taszította a marokkói államot, ami a század végére nyilvánvalóvá vált. Ahogy a korszak legnagyobb marokkói történésze, Ahmed ibn Háled an-Násziri (1835–1897) tūpontosan fogalmazott: „*A hatalmak képviselői I. Hasszánt állandóan különféle javaslatokkal, haszontalan tanácsokkal, esztelen kérelmekkel, a vámtételek csökkentésével zaklatják... Európával szemben olyanok vagyunk, mint a szárnyaszegett madár, melyre a karvaly lecsapni készül.*”¹⁶

Az európaiak gazdasági befolyásának szakadatlan növekedése, a tőlük való egyre erőteljesebb pénzügyi függőség és a kereskedők, diplomatáik, valamint a szolgálatukban vagy velük üzleti kapcsolatban álló helyiek privilégiumai (jogi immunitás, büntethetlenség, adómentesség) a szultáni kormányzatot elszigetelte és megbénította. Az ország szuverenitása folyamatosan szűkült, virárgzott a korrupció, a kincstár pedig kongott az ürességtől. I. Hasszán megpróbálta orvosolni ezeket a problémákat, ezért 1880-ban nemzetközi konferenciát hívott össze Madridba, de ezzel csak azt érte el, hogy a marokkói kérdést a nagydiplomácia szerves részévé tette, a megjelent tizenkét nagyhatalom pedig még inkább megerősítette és kiterjesztette a marokkói jogait.¹⁷ Ilyen körülmények között könnyű volt a vallásos tömegeket az idegenek vagy a szultán ellen hangolni és lázadásra bírni.

2.3. Marokkó protektorátussá válása

A tragikus következményekkel járó madridi konferencia után Marokkó gyorsuló ütemben került az idegenek befolyása alá, a nagyhatalmak pedig – amelyekhez Németország is csatlakozott – egyre nyíltabban törekedtek az alávetésére. Kihasnálták, hogy a reformok és a modernizációs beruházások (kikötőfejlesztések, bányatevékenység) finanszírozása csak hitelből történhetett, így az ország adósságszpirálba került, s az újabb adók, például a mezőgazdasági javakra kivetett *tertib*,¹⁸ általános elégedetlenséget keltett. A kiobbanó lázadásokra hivatkozva bármikor be lehetett avatkozni, e beavatkozásokban pedig a leginkább érdekelt Francia-, Spanyol- és Németország járt az élen. A legelőnyösebb helyzetbe közülük a franciák kerültek, akik a századforduló környékén több vitatott hovatartozású oázist is elfoglaltak a marokkói–algériai határvidéken. Ekkor jelentette ki Eugène Étienne oráni parlamenti képviselő, a gyarmati lobbó egyik legismertebb tagja, hogy Marokkót Tunézia mintájára Franciaországnak meg kell szereznie, mert ez garantálja Algéria biztonságát: „*Algéria vezetett bennünket Tunéziába. Ennek kell még inkább – bár kétségkívül több nehézséggel – Marokkóba is vezetnie.*”¹⁹ Párizs 1904-ben rendezte a britekkel a gyarmati nézeteltéréseit (*entente*

16 Bensaoussan, 2012; *Op. cit.*, p. 248.

17 Krajcsovicski Mónika: Marokkó útja a függetlenségtől a francia protektorátusig (1840–1912). *Belvedere Meridionale*, 2013/1, pp. 34–45.

18 Lebel, Roland: *L'impôt agricole au Maroc. „Le tertib”*, Émile Larose, Paris, 1925.

19 Salgó László–Balogh András: *A gyarmati rendszer története 1870–1955*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980, p. 55.

cordiale), s ezzel gyakorlatilag szabad kezet kapott Észak-Afrikában.²⁰ A hatalmas vasérc- és foszfáttelepekre ácsingózó nagy francia tőkésvállalatok mind agresszívebben léptek fel a profit érdekében, majd 1902-ben megalapították a Marokkói Társaságot.²¹ Talán ez mutatja a leginkább, hogy Marokkó gyarmatosítása során immár – J. Nagy László szavaival – a nagyhatalmak „*diplomáciai lépéseit alapvetően a fináncióke érdekei*” határozták meg.²²

Azt követően, hogy Párizs és Madrid megállapodott egymással a marokkói érdekek területi elhatárolásáról, a franciák pedig a fennhatóságukat véglegesítő „reformtervezetet” nyújtottak át a szultánnak, Berlin is megfogalmazta az igényeit. II. Vilmos császár 1905 tavaszán Tangerbe utazott, hogy hitet tegyen Marokkó függetlensége mellett, s hogy hazája számára jogokat szerezzen. Az ún. „első marokkói válságot” az 1906 elején Algecirasba összehívott nemzetközi konferencia volt hivatott megoldani. A németek elszigetelődtek, mivel a britek a franciák és a spanyolok mellé álltak, akik a saját marokkói érdekszférájukban különleges jogokat kaptak (pl. bankok létrehozása, a vámhivatalok, rendőri szervek felügyelete).

A döntés általános felzúdulást keltett a marokkóiak körében, az algecirasi határozatot kényszeredetten elfogadó uralkodó népszerűsége meredeken zuhant. Miután egy francia orvost Marrákesben meggyilkoltak, a franciák 1907-ben megszállták az ország keleti részét, majd egy casablancai incidenst követően az ország legfontosabb kikötőjét is. Erre törzsi felkelés robbant ki, Muláj Abdel-Aziz szultánt (1894–1908) megfosztották a trónjától, helyére pedig a bátyját, Muláj Háfidot ültették (1908–1912), akitől a nemzeti függetlenség megvédelmézését remélték. Csakhogy az új szultán is tehetetlennek bizonyult, sőt kénytelen volt újabb hiteleket felvenni és újabb jogköröket a nyugatiakra ruházni. Az elégedetlenség Muláj Háfid ellen fordult, 1911 tavaszán törzsi fegyveresek fogták közre Fezt, mire a szultán francia segítséget kért. Az oda vezényelt hadoszlop fel is szabadította a nagy múltú várost. Berlin nem hagyta szó nélkül a franciák eme látványos térhódítását, s érdekei védelmében júliusban Agadir kikötőjébe küldte a *Panther* ágyúnaszádot („párducugrás”). Európában azonnal háborús feszültség alakult ki, a konfliktus hetekig a levegőben lógott (második marokkói válság), végül a párizsi és a berlini kormány megállapodott, előbbi területeket engedett át Francia Kongóban, utóbbi pedig elismerte Franciaország elsőbbségét Marokkóban.²³

A szultáni állam alávetésének útjából minden akadály elhárult. 1912. március 30-án Fezben Franciaország a nép általános elkeseredését kiváltva megkötötte Marokkóval a protektorátusi (védnökségi) szerződést, majd novemberben a spanyol–francia megállapodás véget vetett az ország területi integritásának is (az északi egyötöd rész spanyol,

20 Búr Gábor: Az 1904-es entente cordiale, a gyarmatügyi kiegyezés. In: Uő: *Afrika-történeti tanulmányok*, Mundus Novus, Budapest, 2011, pp. 220–226.

21 Guillen, Pierre: Les milieux d'affaires français et le Maroc à l'aube du XXe siècle. La fondation de la Compagnie marocaine. In: Bouvier, Jean–Girault, René (szerk.): *L'impérialisme français d'avant 1914. Recueil des textes*, Mouton Éditeur, Paris – La Haye, 1976, pp. 56–84.

22 J. Nagy László: *A Magreb-országok története a 20. században*, JATEPress, Szeged, 2014, p. 20.

23 Barraclough, Geoffrey: *Agadirtól a háborúig. Egy válság anatómiája*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988; Guenane, Djamel: *Les relations franco-allemandes et les affaires marocaines de 1901 à 1911*, SNED, Alger, 1975.

a déli négyötödrész francia uralom alá került, Tangert pedig – 1923 decemberében – nemzetközi várossá nyilvánították). A kompromittálódott Muláj Hafid 1912 augusztusában lemondott a trónról, a helyét a fivére, Muláj Juszuf foglalta el. Marokkó elveszítette több mint ezeréves önálló államiságát, történetében új korszak kezdődött.

2.4. A francia és a spanyol gyarmati utalom jellege

Marokkó francia gyarmatosításának alapdokumentuma a fezi szerződés,²⁴ amely rögzítette, hogy a francia kormány hozzájárulása nélkül egyetlen fontosabb reformintézkedés sem valósulhat meg. Mindazonáltal ügyeltek a függetlenség látszatára: a lakosság vallását, hagyományait tiszteletben tartották, a székhelyét Rabatba áthelyező szultán a helyén maradhatott, sőt garantálták a védelmét (a belső lázadások ellenében is), valamint a francia kormány képviselője, a főrezidens által javasolt rendelkezéseket ő hozta meg, az elé terjesztett tisztviselőket ő nevezte ki. A főrezidens a francia kormány nevezte ki, a külügyminisztériumnak volt felelős. Ő képviselte Marokkót a nemzetközi diplomáciában, vezényelte a hadsereget, irányította a közigazgatást, kihirdette a szultán által aláírt rendeleteket. Körülötte gyors és hatékony adminisztráció jött létre, amelyet a közigazgatási ügyek főtákará felügyelt. Az országot katonai és civil körzetekre osztották, élükön a nagy hatalommal bíró régióvezető állt. A törzsek és a falvak irányítását franciabarát törzsi vezetőkre bízták. Fontos szerepet játszott a központi és helyi ügyekkel foglalkozó belügyi igazgatóság és a közbiztonsági hivatal, mely a nacionalizmus elleni fellépés fő eszköze lett.

A protektorátus koncepcióját az első főrezidens, a helyi vezetőkkel, vallástudósokkal és törzsfőkkel harmonikus együttműködésre törekvő Hubert Lyautey (1912–1925) dolgozta ki. Katona volt, de emellett intelligens diplomata is, aki jól ismerte a marokkói mentalitást. Megértette, hogy egy különlegesen gazdag múltú és eredeti civilizációjú, autentikus nemzettel van dolga, ezért a protektorátusra csupán a függetlenség felé vezető elkerülhetetlen átmenet lépcsőfokaként tekintett.²⁵ Olyan rendszert képzelt el, amelyben az ország önmagát igazgatja, megőrzi az intézményeit, államigazgatását, de annak működését Franciaország felügyeli. Igaz, idővel az adminisztrációban a franciák száma növekedett, a marokkóiaké pedig csökkent, a szultán pedig csak bábszerepet játszott, de így is a gyarmat kormányzásának indirekt kísérletéről volt szó, ami 1920 után bizonyos mértékig mintául szolgált a Szíriában követett politikához.²⁶ Ahogy Lyautey fogalmazott: „A protektorátus filozófiája alapján egy marokkói szultánnal [...] és udvartartásának bábfiguráival jobban kézben lehet tartani a szálakat, mint a legjobb francia technikai apparátussal.”²⁷ A republikánus eszme és a parlamentarizmus iránt megvetést tanúsító Lyautey a képviseleti rendszerre úgyszólván semmilyen figyelmet

24 J. Nagy László: *A Méditerranéum a XX. században*, JATEPress, Szeged, 1996, pp. 94–95.

25 Teyssier, Arnaud: *Lyautey. Le ciel et les sables sont grands*, Perrin, Paris, 2004.

26 Burke III, Edmund: *A Comparative View of French Native Policy in Morocco and Syria, 1912–1925. Middle Eastern Studies*, 1973/2, pp. 175–186.

27 Salgó László: *Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977, p. 127.

sem fordított, s ha a nagyvárosokban jöttek is létre idővel választott helyi tanácsok, azok legfeljebb csak konzultatív szerepet játszhattak. A pénzügyeket, a külpolitikát és a hadsereget a protektor tartotta a kezében, mely 85 ezer gyarmati katona bevetésével a rendfenntartás érdekében jogot kapott a megszállásra.

Ez rögtön nehézségekkel járt, mivel 1912 áprilisában máris súlyos idegenellenes lázadásra került sor, Fezben ötven európaít, köztük francia tisztakat gyilkoltak meg. Az ország területének véres pacifikálása (1914 őszén egy rajtaütésben 33 francia tiszt és 590 sorkatona vesztette életét!) hosszú időt, több mint húsz évet vett igénybe és 27 ezer francia katona életébe került. Ráadásul az első világháború kitörésekor a franciák minél több marokkói harcost akartak besorozni. Ehhez a szultánhoz és az anyaországhoz lojális hadseregre volt szükség. A francia tiszteknek idővel sikerült lövészekből és szpáhikból új haderőt szervezniük, amelynek az egységeit be is vetették a nyugati fronton. A marne-i csatában komoly veszteségek árán ki is tüntették magukat, de vitézül harcoltak a verduni és a somme-i ütközetekben is.²⁸ A szpáhikat 1918-ban a Balkánon is bevetették a központi hatalmak ellen. A háború végéig összesen 40 ezer marokkói szolgált a seregben, kétharmadukat vezényelték Európába, ami ugyan alacsony szám más gyarmatok hozzájárulásához viszonyítva, de nem szabad elfeledkezni arról, hogy az ország csak 1912-ben került francia uralom alá, s korántsem volt még pacifikálva. Az összes veszteség (halottak, sebesültek, eltűntek) 11 ezer főt tett ki.²⁹ A katonákon kívül további 35–45 ezer marokkói ment a világháború alatt Franciaországba vendégmunkásként, ahol hadiüzemekben alkalmazták őket. Ők jelentették az első bevándorlási hullámot. A katonák és a vendégmunkások számára mindez radikálisan új élményt jelentett, megtapasztalták a szabadabb, egyenlőbb anyaországi viszonyokat, ami óriási hatást gyakorolt a politikai gondolkodásukra.

A protektorátus intézményrendszerének kiépülése a világháború után fejeződött be. 1919-ben a főrezidenshez közel álló kormányzótanácsot hoztak létre, felét franciák, felét marokkóiak alkották. Tisztán konzultatív szerepet játszott, döntési jogokkal nem rendelkezett. 1914–1924 és 1939–1956 között ostromállapot volt érvényben, ami szűkre szabta az emberi jogokat és a sajtószabadságot. Az oktatásban a hagyományos marokkói és a francia rendszer párhuzamossága állt fenn, ami gátolta a marokkóiakat abban, hogy aktívan részt vegyenek hazájuk modernizálásában, azok az őslakosok pedig, akik a nagyvárosokban létrehozott francia gimnáziumokat választották, elszakadtak saját kultúrájuktól és vallásuktól. Lyautey katonai akadémiát is alapított, melynek frankofón végzősei később a nemzeti mozgalomhoz csatlakoztak.

Sokáig tartott, de végül megvalósult a városi és vidéki földtulajdon kataszteri felmérése, a tulajdonosok a birtokaikról hivatalos igazolást kaptak. Lyautey által kiválasztott francia szakértők részvételével nyugati típusú, a hatékonyságot szem előtt tartó jogi reformokat és törvénykönyvet léptettek életbe, ami a modernizálódáshoz

28 Bekraoui, Mohamed: Les soldats marocains dans la bataille de Verdun. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 182. sz., 1996, pp. 39–44.

29 Le Maroc dans la Grande Guerre. Antoine Flandrin interjúja Jean-Pierre Riera történéssel, *Le Monde*, 2014. október 24.; J. Nagy László: La Grande Guerre 14–18 et le mouvement national maghrébin (Algérie, Tunisie). *Méditerranéenne Tanulmányok*, XXXII. 2022, pp. 147–153.

nélkülözhetetlennek bizonyult. Az igazságszolgáltatás átalakításánál francia mintákat követtek, fellebbezni a rabati fellebbezési bírósághoz lehetett, de a marokkóiak az egymás közötti jogvitáikban továbbra is a hagyományos jogszolgáltatást alkalmazhatták.

A fezi szerződés megkötése után a francia gazdasági társaságok előtt megnyílt az út Marokkó erőforrásainak a megszerzése előtt. A bányavállalkozások (vasérc, foszfát) az első világháború után indultak fejlődésnek. A foszfátot az 1920-ban létrehozott, a franciák irányítása alatt álló, 11 ezer munkást foglalkoztató állami Sarífi Foszfáthivatal (*Office chérifien des Phosphates*) termelte ki, a többi ásványkincset (szenet, ólmot, cinket) pedig magántársaságok (a befektetett tőke 90%-a francia volt). Az adóbevételek jelentős részét az infrastruktúra (vasutak, kikötők) fejlesztésére fordították, de az ipart elhanyagolták, s ami létrejött, az is csak feldolgozóipar volt (cukor-, húsipar stb.), ráadásul szintén francia vállalkozások tulajdonában. A második világháború alatt a textil- és vegyipar kapott még lendületet. A marokkói városiak körében a hagyományos kézműipar (szőnyeg- és bőrgyártás, fémművesség) tovább élt, de ez is főleg francia piacra termelt. A kereskedelemben a falusi és városi piacok megmaradtak, ugyanakkor a két világháború között az anyaországi áruházláncok (Bon Marché, Galeries Lafayette) Marokkóban is megtelepedtek. A külkereskedelmet, a vámokat a franciaországi igényekhez és kereslethez szabták, 1920-ban pedig a marokkói fizetőeszköz árfolyamát a franciáéhoz kötötték.³⁰ A pénzpiacot természetesen szintén francia bankok (elsősorban a Banque de Paris et des Pays-Bas) uralták.

Az európai telepések száma gyorsan emelkedett, 1914-ben már 60 ezren, 1921-ben pedig 80 ezren voltak (össztlakosság: 3 533 000). Háromnegyedük előjogokkal rendelkező francia volt, a többiek kisiparral és kiskereskedelemmel foglalkozó spanyolok, olaszok, görögök, portugálok, akiknek az életkörülményei nem sokban különböztek a marokkóiaktól. Az európaiaknak már az első világháború előtt 80 ezer hektár jó minőségű föld volt a birtokukban, de ez nem elégítette ki az igényeket. 1919 után a hatóságok bizonyos birtokokat „közcélra” kisajátíthattak, amelyeket a telepéseknek jutattak. Így jöttek létre az 1930-as évekre az európaiak kezén lévő, korszerű eszközökkel operáló nagygazdaságok a termékeny és öntözött síkságokon. Az egyenlőtlenségeket jól tükrözi, hogy hatezer telepes több mint egymillió hektár földet birtokolt az összesen megművelt 4,5 millióból, míg 600 ezer kis- és középparasztnak mindössze kétmillió hektár jutott. A telepések az ültetvényeik létesítéséhez hiteleket kaptak, a jövedelmezőség érdekében társultak egymással és az anyaországban kelendő exporttermékeket (pl. szőlőt) állítottak elő. Ezzel szemben az őslakosok továbbra is egyszerű faekével és igás barmokkal szántottak, kaszával arattak, változatlanul nem trágyáztak, s leginkább a saját fogyasztásukra szánt gabonát termesztettek. Az évszázad első felében az őslakos társadalom egyik fő trendjét a letelepedés jelentette: egyre többen dolgoztak földművesként (napszámosként, idénymunkásként) és bányászként, s mind többen váltak városiakká (nyomornegyedek, bádoggvárosok). Az urbanizáció gyors tempóban zajlott, a lakásépítés üteme felgyorsult (a befektetések az európai típusú bérházakba áramlottak), így a gazdasági központnak számító Casablanca lakossága 1952-ben

³⁰ Lugan, 1992; *Op. cit.*, pp. 242–243.

már meghaladta a 680 ezret (közülük 150 ezren a külvárosi nyomortelepeken éltek). Mindez azonban nem az ipari fejlődésnek, hanem a vidékről történő bevándorlásnak volt köszönhető, az industrializáció ugyanis elenyésző maradt. Igaz ugyan, hogy 1920–1955 között az ipar éves átlagban 6%-os növekedést produkált, de ennek zömét a bányászat tette ki, a gyáripar nemzeti jövedelemből való részesedése pedig sohasem haladta meg a 15%-ot.

A függetlenné válás előtti évtizedekben az egy főre jutó nemzeti jövedelem ugyan éves átlagban 1,7%-kal bővült, az őslakos társadalom gyors demográfiai növekedése miatt a muszlimok mégis elszegényedtek, ráadásul közben a hagyományos közösségi struktúráik is bomlásnak indultak. A protektorátus idején az őslakos társadalom elitjét a nemzetközi munkamegosztásba sikeresen bekapcsolódó városi kereskedőburzsoázia, valamint a vidéki földbirtokosok és vallási vezetők jelentették. Előbbiek a szultáni kormányzatnak való hitelezés fejében jól jövedelmező állami tisztségeket kaptak, s összefonódtak a tradicionális vallási és katonai elittel. Utóbbiak az európai telepésekhez hasonlóan óriási birtokokon gazdálkodtak: a mintegy 7500 „nagy kaid” 1,8 millió hektáron, a megművelt földek egynegyedén osztozott. Ez az elit fogja majd a marokkói nemzeti burzsoázia alapját képezni, belőle származtak a nacionalizmus legfőbb képviselői.

A franciától némileg különbözött a mintegy 28 ezer km²-nyi spanyol zóna helyzete, amelynek alapjait az 1912. november 27-i francia–spanyol szerződés vetette meg (jellemző, hogy a szultánnal nem konzultáltak). A gyarmatbirodalma utolsó jelentősebb morzsáit a századfordulón elveszítő Spanyolországot a gyarmati uralma kiépítésében számos tényező hátráltatta (elmaradottság, tőkehiány), ráadásul a spanyol társadalomban a térhódításnak a gyászos emléké spanyol–amerikai háború (1898) miatt a nagyburzsoázia egy részén, a katolikus egyházon és a tisztikaron kívül egyáltalán nem volt támogatottsága.³¹ S mégis a következő több mint 25 évben Spanyolország óriási áldozatokat hozva és gyakori megaláztatást elszenvedve folyamatosan konfliktusban állt Észak-Marokkóban. A gyarmatosítás korában talán egyetlen más európai hatalom sem vívott ily hosszú és intenzív harcokat ily kicsiny területért. Ez is magyarázza, hogy Madrid kezdetben miért elégedett meg a kikötővárosok elfoglalásával, a belső területek felügyeletére pedig miért nem fordított gondot. Mivel a spanyol zóna nem volt annyira termékeny, mint a francia, oda kevesebb telepés érkezett, így annak mezőgazdasági hasznosítása is korlátozottabb maradt. A vasérckitermelés viszont figyelmet kapott, s 1909–1910-ben a bányászat miatt súlyos áldozatokat követelő összecsapásokra került sor a Melilla környéki törzsekkel, ami rávilágított a Ríf berber közösségeinek katonai képességeire.³² Miután a franciák 1912 végén elismerték Madrid jogait, a spanyolok politikája átalakult: hosszabb jelenlétre, a közigazgatás megszervezésére kellett felkészülniük.

31 J. Nagy László: Spanyolország és Marokkó. *Világtörténet*, 1985/3., pp. 61–68.

32 És arra, hogy a spanyol társadalom mennyire ellenzi a marokkói kalandot. A csapatösszevonások hírére Barcelonában általános sztrájk és fegyveres lázadás tört ki (*semana tragica*). Jemnitz János: Az 1909. júliusi barcelonai általános sztrájk és nemzetközi visszhangja. *Párttörténeti Közlemények*, 1979/2., pp. 116–141.

A protektorátus kiépülése előtt a közigazgatás a katonai parancsnokok kezében összpontosult. Most a Tetuán központú polgári adminisztráció irányítására létrehozták a főmegbízott intézményét, aki elvileg a külügyminisztériumnak tartozott felelősséggel, de mivel Spanyol Marokkó állandó katonai problémákat okozott, a hadügyminisztérium szava számított meghatározónak a terület kormányzásában. Miután a hadsereg elfoglalandó és alávetendő területnek tekintette a zónát, a közigazgatás elsősorban a felügyeletet és az elnyomást, nem pedig a marokkóiak boldogulását szolgálta.³³ Az első világháború alatti viszonylag békés állapotokat 1918 végén a madridi kormány új, konfrontatívabb politikája szüntette meg, mely a megszállás kiterjesztésére irányult. Erre ösztönözött Párizs is, mely nehezményezte, hogy a spanyol zónából rendszeresen törzsi ellenállók törnek be a francia protektorátusba. Előbb a nyugati rész „pacifikálását” hajtották végre, majd a figyelmet a keletre fekvő Ríf-hegységre, a spanyol uralommal régóta dacoló berber törzsek fészkeire fordították.

A protektorátus kiépülésének, az európai telepések megjelenésének és az első világháborús veteránok, illetve vendégmunkások hazatérésének egyik következménye az lett, hogy a marokkói társadalomban kialakultak a nacionalizmus csírái. Ennek első és leglátványosabb megnyilvánulása a ríf felkelés volt. Láttuk, hogy 1912 után a pacifikálás sokáig tartott (az utolsó déli oázisok csak 1934-ben adták meg magukat), a szultánnal dacoló hagyományos törzsi ellenállás a hegyekben és a sivatagokban nem szűnt meg, amit az idegen hódítók megjelenése feltüzelt. A felkelés a spanyolok uralta északi zónában, a Ríf-hegységben robbant ki. Az itteni törzsek megosztottak voltak, a hatékony ellenállásra pedig csak akkor nyílt esély, amikor annak élére az előkelő származású, az itteni berberek (rífek) egyesítésére képes Mohamed ibn Abdel-Krim al-Hattábi (1881–1963) állt. Az iszlámot kohéziós erőként alkalmazó, jó képességű, széles látókörű vezető kiáltványt intézett a mintegy félmillió ríf közösséghez, amelyben leszögezte, hogy sohasem fogják alávetni magukat Spanyolországnak. 1921 elején a spanyolok 24 ezres hadsereget küldtek Marokkóba, ám általános meglepetésre a jelentős létszámhátrányban lévő felkelők júliusban Anuálnál súlyos vereséget mértek rájuk. A sikerekre alapozva Abdel-Krim 6-7 ezres reguláris hadsereget szervezett, szeptemberben pedig kikiáltotta önálló államát, a saját politikai intézményekkel rendelkező Ríf Köztársaságot. Ehhez a nyugati típusú modernizációt és a reformált iszlámot egyaránt felhasználta, s nyilatkozataiban világossá tette, hogy a *Korán* elveire épülő állama csupán a függetlenséget akarja, „*egyetlen nemzettel szemben sem viselkedik ellenségesen*”.³⁴ A törvényhozó és végrehajtó hatalmat elnöklete alatt a Ríf Nemzetgyűlés gyakorolta, a főbb tisztségeket pedig a családtagjai és a törzsi vezetők töltötték be. A közigazgatás alapegysége a hagyományokhoz híven a törzs lett (18 törzs alkotta az államot), élén az adóbeszedéssel és bíraskodással foglalkozó *kaid* állt. Az igazságszolgáltatás az iszlám jogra (*saría*) épült, ami szilárd társadalmi rendet eredményezett. A spanyolokkal vívott harc finanszírozására bevezették a mindenkire kötelező fej- és jövedelemadót.³⁵

33 Chandler, James A.: Spain and Her Moroccan Protectorate 1898–1927. *Journal of Contemporary History*, 1975/2., pp. 301–322.

34 Abdel-Krim nyilatkozatai. J. Nagy, 1996; *Op. cit.*, p. 95.

35 Soós Edit: A Ríf Köztársaság (1921–26). *Világtörténet*, 1991/1., pp. 66–73.

Annak ellenére, hogy légi gázbombatámadásokat is indítottak,³⁶ a spanyolok önállóan képtelenek voltak legyőzni a Rif Köztársaságot, sőt a háború odahaza belpolitikai válságot okozott, amely 1923 szeptemberében Miguel Primo de Rivera tábornok katonai puccsába torkollott. Az aggódó franciák hamarosan belátták, hogy a felkelés az ő területeikre, sőt Algériára is áterjedhet, ezért maguk is hadműveleteket indítottak a lázadók ellen. A hadjárat élére 1925-ben az első világháborús hős, Philippe Pétain tábornok állt, a spanyolokkal megegyeztek az együttműködésről, a 100 ezer spanyol katona mellett pedig már 200 ezer franciát állítottak csatasorba. A katonai erőfeszítéseket az otthoni tiltakozás (nagygyűlések, tömegsztrájkok) sem fékezte.³⁷ A nyomás végül 1926 tavaszán tárgyalásokra kényszerítette Abdel-Krimet, májusban a fegyveres ellenállás is megszűnt. A felkelés vereséget szenvedett, a rif állam elbukott.

2.5. Az antikolonialista küzdelem jellegzetességei

De nem bukott el a nemzeti mozgalom sem Francia, sem Spanyol Marokkóban, habár a két anyaország különböző belpolitikai fejlődése folytán a két zónában a nemzeti erőknek eltérő körülmények között kellett politizálniuk. Az 1930-as években – miután a „pacifikálást” 1934-ben a francia hatóságok befejezettnek nyilvánították – a nacionalisták újult erővel léptek föl. Ennek a városi mozgalomnak az volt az egyik legfőbb jellegzetessége, hogy a hagyományoknak megfelelően a politikai és vallási vezető szerepet betöltő szultánt, az 1927-ben 18 évesen trónra lépő Szídi Mohamed ben Juszufot (V. Mohamedet) tekintette a marokkói szuverenitás és legitimitás egyszemélyi képviselőjének,³⁸ így a protektorátus elleni harcban az uralkodó a nemzeti mozgalom szemében elsődleges szerepet játszhatott. V. Mohamed tisztában volt azzal, hogy egyelőre nincs esély a protektorátus felszámolására, ezért első számú céljának az egyszerű gyarmattá válás elkerülését, valamint a marokkói egység és identitás megőrzését tekintette. Azt akarta elérni, hogy a gyarmatosítók tartsák tiszteletben a protektorátusi szerződéseket, azaz a marokkói államot, s annak megtestesítőjét, a monarchiát.

Az 1920-as, 1930-as évek fordulóján számos keletről származó eszmeáramlat gyakorolt hatást a marokkói elitre. Az egyik az idegen uralom levetését és a társadalom iszlám alapokra helyezését tartotta kívánatosnak, míg a másik a pánarab egységben látta a boldogulás lehetőségét. Az antikolonialista küzdelem időszakában a nemzeti mozgalom ugyanakkor – részben francia hatásra – magáévá tette a demokratikus politikai berendezkedés iránti igényt, aminek a parlamentarizmuson kívül a többpártrendszer is a részét képezte. A világgazdasági válság (a bányászat és a mezőgazdasági termelés

36 Fischer Ferenc: Német–spanyol légi együttműködés az 1920-as években és a rifek elleni légi (gáz) háború Spanyol-Marokkóban titkos német katonai jelentések tükrében. In: Ferwagner Péter Ákos–Kalmár Zoltán (szerk.): *Az átmenet egyensúlya. Szilágyi István 60 éves*, Áron Kiadó, Budapest, 2010, pp. 6–30.

37 J. Nagy László–Soós Edit: A marokkói rif-háború visszhangja a francia és a spanyol munkásmozgalomban. *Múltunk*, 1989/3–4., pp. 186–206.

38 Lawson, Richard B.: Administrative Patterns in Morocco before and during the French Protectorate. *International Review of Administrative Sciences*, 1957/2, pp. 166–176.

hanyatlása) eközben érzékenyen érintette a tömegek megélhetését, a szociális helyzet romlott, nőtt a munkanélküliség, a vásárlóerő meredeken zuhant. A problémákkal az 1925-ben távozó Lyautey utódai, akik távolról sem voltak annyira széles látókörű politikusok, mint ő, alig tudtak megbirkózni, sokszor a keménykezű fellépéshez folyamodtak. A tiltakozást az ifjúmarokkóiaknak is nevezett világi értelmiségiek irányították, akik Párizsban és Marokkóban francia nyelvű lapokat indítottak (*Maghreb, L'Action du Peuple*), az arab nyelvű nacionalista sajtót ugyanis a franciák betiltották. Arab újságok ezért csak a spanyol zónában láthattak napvilágot. Igaz, az analfabetizmus magas foka miatt az információk csak kevesekhez juthattak el.

Az első marokkói politikai párt, a Marokkói Akcióbizottság (MAB) értelmiségiek kezdeményezésére 1934-ben, a szultán nagy visszhangot kiváltó fezi látogatása után jött létre, válaszul arra, hogy a francia hatóságok 1930 májusában ténykedésük egyik legnagyobb baklövését elkövetve kiadták a hírhedt berber *dahírt* (rendeletet), mely a marokkói nép megosztására irányult.³⁹ A terv visszafelé sült el: felkorbácsolta a nemzeti érzést, aminek a MAB volt az egyik első jele. Camau „*a nemzeti mozgalom első organikus kifejeződéséeként*”, Santucci pedig „*a marokkói nacionalizmus pártszerű megfogalmazódásának valódi embriójaként*” írja le.⁴⁰ Valóban nem volt igazi párt a szó szoros értelmében, inkább egyfajta váz, amelyre később építeni lehetett. 1934-es becslések 12 „vezetőről”, 150 tagról és 200–300 szimpatizánsról szólnak az egész országban.⁴¹ A MAB élén fajsúlyos figurák álltak: a fezi Mohamed Allal el-Fászi, Hasszán el-Vazzáni, valamint a rabati Ahmed Balafrej, akik nem a függetlenséget, csupán reformokat, konkrétan pedig a fezi szerződés betartását kérték, ami azt jelentette volna, hogy Marokkó nagyobb belső autonómiát és választott politikai intézményeket kap, erősödik nemzeti és modern demokratikus jellege. A szervezetben két társadalmi réteg volt a meghatározó: el-Fászi tradicionális városi kereskedőcsaládból származott, s a fezi vallásos körökkel tartott fenn szoros kapcsolatot, míg Balafrej francia neveltetést kapott, s az új, nyugati típusú középosztály nyelvét beszélte. Törekvésük végső soron a protektorátus megszüntetésére irányult.⁴² Választott nemzetgyűlés összehívását, regionális és helyi önkormányzatok, valamint kereskedelmi kamarák létrehozását tartalmazó reformtervüket a párizsi kormánynak is eljuttatták. Válaszul a francia hatóságok 1937 szeptemberében betiltották a bizottságot (arra hivatkoztak, hogy Mekneszben zavargások törtek ki), de belső személyi ellentétek is támadtak, s a szervezet még ebben az évben felbomlott. A két erős ember saját utódpartot hozott létre, el-Fászi a Nemzeti Pártot, Vazzáni pedig a Népi

39 A franciák oly módon akarták megosztani a marokkói nemzetet, hogy annak két legfőbb komponensét, az arabot és a berbert – különböző jogi kereteket teremtve számukra – elválasztják egymástól. Luccioni, Joseph: *L'élaboration du dahir berbère du 16 mai 1930*, ill. Lafuente, Gilles: *Dossier marocain sur le dahir berbère de 1930. Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 1984/2., pp. 75–81., ill. pp. 83–116.

40 Flory, Maurice–Korany, Bahgat–Mantran, Robert–Camau, Michel – Agate, Pierre: *Les régimes politiques arabes*, PUF, Paris, 1990, p. 397.; Santucci, Jean-Claude: *Le multipartisme marocain entre les contraintes d'un „pluralisme contrôlé” et les dilemmes d'un „pluripartisme autoritaire”*. In: Catusse, Myriam (szerk.): *Les partis politiques dans les pays arabes. Tome 2. Le Maghreb. Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 111–112. sz., 2006, pp. 63–117.

41 Rézette, Robert: *Les partis politiques marocains*, Armand Colin, Paris, 1955, p. 264.

42 J. Nagy, 2014; *Op. cit.*, p. 50.

Akciópártot, mindegyiküknek volt francia és arab nyelvű lapja is. 1937 végén aztán mindkét vezetőt letartóztatták, előbbit Gabonba deportálták (azzal vádolták, hogy saját maga akar a trónra ülni⁴³), utóbbit pedig egészen 1946-ig házi őrizetben tartották.⁴⁴ A MAB fellépése mindenestre nem volt hiábavaló: a mozgalom gyökeret eresztett, a népszerűsége nőtt, sőt már erőszakos városi tüntetésekre is futotta az erejéből.

A második világháború kirobbanása és különösen Franciaországnak a náci Németországtól elszenvedett katonai veresége, valamint a Vichy központú Francia Állam megalakulása újabb nehézségeket okozott. Vichy azt követelte a szultántól, hogy Marokkóban is vezessék be az anyaországban és Algériában életbe léptetett antiszemita törvényeket, az uralkodó azonban erre nem volt hajlandó, mondván, az országában élő zsidók marokkói alattvalók, a különleges törvények bevezetése pedig olyan precedenst teremtene, amely Marokkó nemzeti egysége és szuverenitása szempontjából elfogadhatatlan lenne. A világháború alatt amúgy a nacionalista követelések háttérbe szorultak, V. Mohamed pedig rendíthetetlen hűséget tanúsított a protektor iránt.

1942 végén az angolszászok észak-afrikai partraszállása (Fáklya-hadművelet) érintette Casablanca, Szafi és Kenitra környékét, a Vichynek engedelmessé marokkói főparancsnok, Charles Noguès tábornok pedig utasítást adott az ellenállásra, minek következtében az amerikaiak súlyos veszteségeket szenvedtek. A szultán felszólította Noguèst az értelmetlen harc beszüntetésére, ami meg is történt, a franciák Afrikai Hadseregének Marokkóban tartózkodó egységei pedig, soraikban több tízezer marokkóival, átálltak a szövetségesek oldalára.⁴⁵ Ezek a katonák kitüntették magukat a tunéziai, az itáliai, a provence-i, az elzászi és a németországi harcokban, több ezren adták életüket a győzelemért. A történeteknek óriási hatása volt a hazai közvéleményre: nem elég, hogy a „legyőzhetetlenek” látszó Franciaország 1940-ben súlyos vereséget szenvedett, 1942-ben pedig az angolszászokkal szemben nem tudta megvédeni észak-afrikai birtokait, 1944-es felszabadításában már a gyarmati katonaságnak is közre kellett működni. Akkor ki véd meg kit, ki is itt a valódi protektor? Az amerikaiak ráadásul feltűnő módon demonstrálták a marokkói állammal és a szultánnal szembeni tiszteletüket. 1943 januárjában került sor Casablanca külvárosában, Anfában a szövetségesek ama történelmi jelentőségű értekezletére, amelyen határoztak a szicíliai partraszállásról és az itáliai hadjáratról. A találkozó során Roosevelttel amerikai elnök tárgyalta V. Mohameddel, Marokkó függetlenségének szükségességéről beszélt neki, s biztosította az uralkodót hazája támogatásáról. Mondani sem kell, hogy mindezt Charles de Gaulle tábornok, a szövetségesekkel együttműködő Szabad Franciaország vezetője rendkívül rossz néven vette, a francia belügyekbe való beavatkozásnak tekintette.

43 Howe, Marvine: *Morocco: The Islamist Awakening and Other Challenges*, Oxford University Press, Oxford, 2005, p. 69.

44 Luga, 1992; *Op. cit.*, p. 259.

45 Bene Krisztián: *A szabad francia erők 1940–1943. A francia katonai együttműködés a második világháborúban*, Kronosz, Pécs, 2017, pp. 173–178.

3. Marokkó függetlenné válása

3.1. Úton a függetlenség felé

1945 után a gyarmati világ mélyreható átalakuláson ment keresztül: a népek önrendelkezési jogát hirdető Atlanti Charta közzététele és a demokratikus politikai eszmék terjedése lendületet adott a nemzeti mozgalmak fejlődésének. A marokkói nacionalizmus is megerősödött, az aktivisták már nem elégedtek meg a reformokkal, a függetlenséget követelték. A mozgalomhoz tömegek csatlakoztak, az utca vált a küzdelem legfőbb színterévé.

A politikai életet az 1943-ban alapított Isztiklál Párt (a szó jelentése: „függetlenség”) uralta. Az 1944 elején kiadott kiáltványában követelte „*Marokkó önállóságát és területi integritását Őfelsége, Mohamed ben Juszuf uralma alatt*”. Az agitációnak meg is lett a következménye, zavargásokra került sor, Fezben a rendfenntartó erők sortüze nyomán hatvanan életüket veszítették, több mint százán megsebesültek. Az Isztiklálba tömörült nacionalisták igyekeztek beférkőzni a szultán környezetébe, miközben Eirik Labonne, az 1946-ban kinevezett új főmegbízott óvatos reformokat ígért.⁴⁶

1947 áprilisában V. Mohamed a spanyol zónába utazott és Tangerben nagyjelentőségű beszédet tartott. Hitet tett Marokkó területi egysége mellett, kinyilvánította ragaszkodását az iszlámhoz és a két évvel korábban létrejött Arab Ligához.⁴⁷ Az anyaország erre Alphonse Juin tábornok főmegbízotti kinevezésével válaszolt, akinek értésére adták, hogy ha a szultán ellenezné a javasolt reformokat, leválthatja. A párizsi kormány célja Franciaország marokkói befolyásának és jelenlétének megerősítése volt. Ezzel az uralkodó nem értett egyet és szeretne volna elérni, hogy helyezték hatályaon kívül a fezi szerződést, ami viszont a franciák számára volt elfogadhatatlan, legfeljebb közös, megosztott szuverenitást tudtak volna elképzelni. Erre a magatartásra válaszul V. Mohamed „pecsétstrájkba” kezdett, vagyis nem volt hajlandó aláírni a főmegbízott által elé terjesztett rendeleteket. Ebben a patthelyzetben Juin komolyan fontolóra vette a szultán lemondatását, aki ráadásul nem engedett a főmegbízott kérésének, s nem határolódott el a mind radikálisabb, komoly tömegtámogatást maga mögött tudó, nacionalista Isztikláltól.

Az el-Fászi által vezetett Isztiklál az első években 3000 tagot számlált, kicsiny, titkos sejtekből épült fel, s arra törekedett, hogy terjessze a nacionalista eszmét.⁴⁸ Sikerteljesen járt, hiszen 1947-ben mintegy 10–15 ezer, 1952-ben pedig már 80–100 ezer taggal

46 Életéről lásd Sire, Jacques: *La frange des Carthaginois. Politique étrangère*, 1972/1., pp. 115–125.

47 56e anniversaire du voyage historique de S.M. Mohammed V à Tanger: un tournant majeur dans l'histoire du Maroc. *Le Matin*, 2003. április 12. <https://lematin.ma/journal/2003/56e-anniversaire-du-voyage-historique-de-S-M--Mohammed-V-a-Tanger--un-tournant-majeur-dans-l-et-8217Histoire-du-Maroc/27817.html> (Letöltés ideje: 2023.01.16.).

48 Mednicoff, David M.: Morocco. In: Tachau, Frank (szerk.): *Political Parties of the Middle East and North Africa*, Greenwood Press, Westport, 1994, pp. 380–421.

rendelkezett.⁴⁹ Főleg a városi szegényekből és a vidékről a sűrűn lakott településekre frissen bevándorló tömegekből merített. Egyértelműen városi pártként definiálható, tagságában a vidékiek legfeljebb 25%-ot képviseltek. Viszonylag stabil anyagi háttérrel működött, s a szervezeti keretei is valamelyest megszilárdultak. Jó kapcsolatokat ápolt a szakszervezeti szövetséggel, ami tovább növelte a népszerűségét. A társadalom szinte minden rétegéből vonzott támogatókat, ami azt a veszélyt hordozta magában, hogy a spontán tömegmozgalmakat nem tudja ellenőrzés alatt tartani, a kohéziója csökken, a homogenitása törekennyé válik. Az Isztiklál a nacionalista tömegaktivizmus vezető erejévé, úgyszólván a nemzeti mozgalom szinonimájává vált.

A Függetlenség Demokratikus Pártja Vazzáni vezetésével 1946-ban jött létre. Megalakulásában meghatározó szerepet játszottak a Vazzáni és el-Fászi között még 1937-re visszanyúló éles személyi ellentétek. A párt az Isztiklálhoz képest jelentős ideológiai különbséget nem is mutatott, igazi elitpárt volt, bekerülni csak kooptálással lehetett, ennek megfelelően a taglétszám az 1950-es évek közepén legfeljebb 500 körül lehetett. Az értelmiséget (köztük republikánusokat), a kereskedőket, az alkalmazottakat, sőt a proletariátust tekintette bázisának.⁵⁰ 1943 júliusában a Francia Kommunista Párt francia és spanyol tagokból álló casablancai sejtjeiből alakult meg a gyenge társadalmi befolyással rendelkező Marokkói Kommunista Párt (MKP). Az alapító, a francia Léon-René Sultan marxista-leninista irányvonalat jelölt ki az MKP számára. A párt a francia és a marokkói nép egységéért és a „rettenetes marokkói elnyomásért felelős trösztök” ellen harcolt. Sultan 1945-ös halála után Ali Jata lett a főtitkár, a tagságban pedig a marokkóiak fokozatosan túlsúlyba kerültek („marokkóizáció”).⁵¹ Annak ellenére, hogy számos európai származású tagja volt, 1946-ban – miután delegációját a szultán fogadta – magáévá tette a függetlenség eszméjét, sőt a másik két párttal azonos platformra helyezkedve az önálló Marokkót alkotmányos monarchiának képzelte el és felvállalta az iszlám vallás védelmét is. Programjában szerepelt továbbá az idegen csapatok távoztatása, Marokkó területi egyesítése, általános választójoggal alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztása, nemzeti hadsereg létrehozása. A Magreb többi kommunista pártjához hasonlóan az MKP is szorgalmazta a nacionalista erők összefogását, nemzeti front létrehozását. 1952 decemberében a francia gyarmati hatóságok (az Isztiklállal együtt) betiltották.⁵² Mivel ezek a pártok szervezetenként gyengék voltak, s kellő politikai tapasztalatokkal sem rendelkeztek, a nemzeti mozgalom élére az uralkodó állhatott. A szultán előtérbe kerülése annak is köszönhető, hogy a pártok mögött álló városi középrétegek

49 Diouri, Moumen: *Réalités marocaines. La dynastie alaouite de l'usurpation à l'impasse*. L'Harmattan, Lausanne, 1987, p. 81.; Rézette, 1955. *Op. cit.*, p. 306.

50 Robert, Jacques: *La monarchie marocaine*, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1963, p. 228.

51 A pártnak 1948-ban 6000 tagja volt, ebből 3000 marokkói muszlim, 2500 európai, 500 pedig marokkói zsidó. A legjelentősebb központ Rabat és Casablanca volt, itt egyenként több mint 900 kommunista összpontosult. A taglétszám 1950-ben 3700-ra esett vissza. Rézette, 1955; *Op. cit.*, p. 339.

52 Ferwagner Péter Ákos: A Marokkói Kommunista Párt létrejötte és első évei. In: J. Nagy László–Varga Beáta–Ferwagner Péter Ákos (szerk.): *Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára*, JATEPress, Szeged, 2009, pp. 97–107.

túlságosan gyengék voltak ahhoz, hogy az egész társadalom egységét megteremtsék a függetlenségért vívott harcban, erre egyedül az uralkodó látszott alkalmasnak.

A szultán és a franciák viszonya folyamatosan romlott ezekben az években, s rövidesen nyílt konfliktus robbant ki közöttük. A történelemben fontos szerepet töltött be a franciák hű szövetségese, Tami el-Gloui marrákési pasa, aki 1950 végén azzal a kéréssel fordult V. Mohamedhez, hogy távolodjon el az Isztiklál nacionalistáitól, ne hallgasson rájuk. Hogy követelésének nyomatékot adjon, a következő év elején több ezer törzsi fegyverest küldött Fezbe és Rabatba a főmegbízott támogatásával, így a szultán a vérontás elkerülése érdekében látszólag engedett. Az uralkodó megpróbált tárgyalni az 1951 őszén kinevezett új főrezidenssel, Augustin Guillaume tábornokkal, de eredménytelenül, ezért 1952 novemberében megtartott trónbeszédében követelte Marokkó függetlenségének azonnali megadását. A következő hónapban Ferhát Hásed tunéziai szakszervezeti vezető meggyilkolása ellen tiltakozva a városokban véres összecsapásokra került sor, kiváltva a hatóságok drasztikus fellépését. A franciabarát törzsi vezetők Glauival az élen 1953 februárjában petícióban tiltakoztak, amiért a szultán „*az illegális szélsőséges pártok*” hatása alá került. Miután augusztus közepén törzsfők, nagybirtokosok és a vallási egyesületek szultánra hagyományosan gyanakvó vezetői megfosztották a trónjától, a protektori hatóságok letartóztatták V. Mohamedet és a trónörökösét, s két évre előbb korzikai, majd madagaszkári száműzetésbe kényszerítették őket. Ezzel nyilván megsértették a fezi szerződést, mellesleg mártírrá avatták az uralkodót. A trónt az Alavita-dinasztia egy idős, jelentéktelen tagja, Mohamed Ben Arafa foglalta el.

Ez a puccszerű fordulat általános felháborodást keltett országszerte, s mivel a nemzeti pártok vezetői javarészt börtönben ültek, megnyílt az út az ellenőrizetlen fegyveres erőszak előtt: Ben Arafa ellen több merénylet is megkíséreltek, kisiklatták a Casablanca–Algír vonatot, bombát robbantottak a casablancai piacon stb. Két év alatt csaknem hatezer merényletet követtek el! 1954 nyarán, V. Mohamed eltávolításának első évfordulóján valóságos felkelés tört ki. Az európai telepesek szélsőségei is részt vettek az utcai összecsapásokban (761 marokkói, 159 európai halott), a hatóságok tehetetlennek bizonyultak. Nehezítette a helyzetüket, hogy külföldről, elsősorban az Arab Liga részéről erőteljes nyomás nehezedett Párizsra, ráadásul 1954 májusában Indokínában bekövetkezett a Dien Bien Phu-i katasztrófa, augusztusban a francia kormány belső autonómiát adott Tunéziának, november elején pedig kezdetét vette az algériai nemzeti felszabadító háború. 1955 augusztusában, miközben az algériai háború intenzívebb szakaszába lépett, létrejött a Marokkói Felszabadítási Hadsereg, mely a Rífben és a Középső-Atlaszban akcióra lépett. Nem maradt más hátra, engedni kellett.

3.2. A függetlenség elnyerése

V. Mohamed – hiába kérték erre – a száműzetésben nem volt hajlandó lemondani a trónról, következetesen ragaszkodott ahhoz, hogy ő Marokkó törvényes uralkodója. 1955 augusztusában Párizs felvette a kapcsolatot a szultánnal és nacionalista politikusokkal, s konferenciát hívott össze Aix-les-Bains fürdővárosba. Itt az a döntés született,

hogy tróntanácsot és marokkóiakból álló kormányt állítanak fel. Október 1-jén Ben Arafa lemondott, az Isztiklál pedig követelte V. Mohamed hazaengedését. A szultán személyesen tárgyalt Edgar Faure francia miniszterelnökkel és Antoine Pinay külügyminiszterrel, aminek az eredményeképpen november 6-án megszületett a protektorátusi rendszernek véget vető és Marokkó teljes szuverenitását helyreállító La Celle-Saint-Cloud-i nyilatkozat.

November 16-án a szultán hazatérhetett. Örömmámorban úszó tömeg fogadta. Mubárek ben Musztafa el-Bekkai berber tisztviselő vezetésével nacionalistákból álló kormány alakult, mely a következő hónapokban tárgyalásokat folytatott a függetlenség megadásának feltételeiről. 1956. március 2-án Franciaország hivatalosan is elismerte Marokkó függetlenségét és területi integritását, egy hónap múltán ugyanígy tett Spanyolország is, miután V. Mohamed Madridba látogatott. Október végén Tangert is visszaintegrálták Marokkó területébe (fedalari szerződés), de az 1900 km² kiterjedésű és 45 ezer lakosú Ifni, melyet Spanyolország 1860-ban szerzett meg, 1969-ig még spanyol birtok maradt. Marokkó területe így 451 500 km²-t tett ki.⁵³ Az utolsó francia katona 1961 márciusában, az utolsó spanyol katona ugyanaz év augusztusában távozott az országból.

4. Politikai fejlődés

4.1. Az alkotmányos monarchia kialakulása

A Marokkói Királyságról azt szokták mondani, hogy a Nyugathoz mind földrajzilag, mind politikailag a legközelebb álló arab ország. A gyakori politikai válságokkal, katonai puccsokkal küzdő többi arab állammal összehasonlítva Marokkó valóban a béke szigetének, a dinasztikus kontinuitás és a politikai stabilitás hazájának tűnt. Igaz, a Ben Barka-ügy, az 1970-es évek elejének elvetélt puccskísérletei vagy a politikai elnyomás „ólomévei” idején az ország nehéz időszakon ment keresztül. Az Afrikában és az arab világban ritka stabilitás azonban megmaradt, ennek zálogát pedig a hosszú ideje uralkodó dinasztia és az évezredek „nemzeti” önállóság történelmi tapasztalata, a marokkói identitás egyik fő komponense jelentette.

A protektorátus alatt felemás modernizáció zajlott. A társadalomban uralkodó maradt a törzsiség és a mindenkori központi hatalomnak való ellenszegülés ősi hagyománya, amit csak erővel lehetett féken tartani. A helyi burzsoázia mohón szerette volna átvenni a gyarmatosítók gazdasági pozícióit, s nemigen törődött a tömegek életkörülményeivel. A függetlenné válás legnagyobb nacionalista pártja, az Isztiklál ugyan sikeresen egyesítette az erőket a gyarmatosító elleni harcban, a függetlenség után azonban nem tudott mit kezdeni az új helyzettel és az uralkodó politikai hegemoniájával.

⁵³ Laubadère, André de: Le statut international du Maroc depuis 1955. *Annuaire Français du Droit International*, 1956/2., pp. 122–149.

A függetlenség elnyerésekor két szereplőnek, a szultánnak és az Isztiklálnak volt esélye és ereje arra, hogy a politikának irányt szabjon és az új állam jellegét meghatározza. A királyi címet 1957 augusztusában felvevő V. Mohamed célja nem lehetett más, mint a modernizált uralkodói egyeduralom restaurációja. Az Isztiklál ezzel szemben az általa szükségesnek tartott intézményi reformokra (szabadságjogok, demokrácia, népszuverenitás), valamint gazdasági és társadalmi téren saját programja megvalósítására törekedett. El-Fászi vezetésével valójában állampárttá kívánt válni, ezért pedig nem riadt vissza az erőszaktól, sőt akár a politikai gyilkosságoktól sem.

A függetlenség első évei a király és az Isztiklál versengésével teltek, e küzdelemnek pedig az államapparátus feletti ellenőrzés és a politikai vezető szerep megszerzése volt a tétje. Abban egyetértettek, hogy az államforma alkotmányos monarchia legyen, abban azonban már nem, hogy a király mekkora hatalmat kapjon. Az Isztiklál nem vonta kétségbe V. Mohamed központi politikai szerepét, de azt remélte, hogy ezt a szerepet idővel majd fokozatosan átveheti. A hatalmi harcot az uralkodó nyerte meg, ami az 1962-ben népszavazással elfogadtatott alkotmányban öltött testet.⁵⁴ A királynak sikerült fokozatosan kiszorítania, semlegesítenie az Isztiklált oly módon, hogy összefogott a vidéki potentátokkal, a helyi hatalmat a klienseire bízta, az erőszakszervezeteket pedig saját ellenőrzése alá vonta. Utóbbi különösen sokat számított: 1956 tavaszán állították fel az uralkodóhoz hű Királyi Fegyveres Erőket a gyarmati katonaság egykori tisztjeiből és a Marokkói Felszabadítási Hadsereg katonáiból, a létszám a következő évben már elérte a 30 ezret, 1971-ben pedig az 57 ezret.⁵⁵ A palota ily módon olyan hatékony eszközhöz jutott, melyet a következő évtizedekben nem habozott belpolitikai célokból bevetni. Így tett például 1959 elején, amikor több ezer áldozatot okozva fojtotta el a Rif törzseinek lázadását. Ugyancsak fontos szerepet játszott a befolyásos személyiségekből álló, tanácsadó funkciót betöltő Koronatanács.

A független politikus, el-Bekkai által vezetett első kormányokban (1955–1958) az Isztiklál arra kényszerült, hogy a miniszteri tárcákat fő politikai ellenfelével, az FDP-vel ossza meg úgy, hogy a kulcsminisztériumokhoz (belügyi, honvédelmi) nem juthatott hozzá. A király ily módon elismerte az Isztiklál fontosságát, de gondoskodott arról is, hogy befolyása ne növekedhessék meg túlzottan. A politikai pártok jogállását az 1958. november 15-én kiadott rendelet (a Szabadságjogok Chartája) rendezte, amely lehetővé tette a kommunista párt legális működését is (később aztán betiltották), ezzel pedig jogilag is elismerték a többpártrendszert.⁵⁶

Ettől fogva a marokkói politikai rendszer és fejlődés egyik legfőbb jellegzetessége az lett, hogy a pártok elaprózódtak, mintegy „osztódással szaporodtak”, ami végső soron a király malmára hajtotta a vizet, ugyanis ki tudta őket játszani egymás ellen.⁵⁷ Ennek az

54 Az egypártrendszer tilalma kifejezetten azért került be az alaptörvénybe, hogy jogilag is megakadályozzák az Isztiklál túlzott megerősödését, „állampárttá” fejlődését.

55 Vermeren, Pierre: *Histoire du Maroc depuis l'indépendance*, La Découverte, Paris, 2010, pp. 21., 40.

56 Sehimí, Mustapha: Maroc: partis politiques et stratégies électorales. In: López García, Bernabé–Muñoz, Gema Martín–Larramendi, Miguel H. de (szerk.): *Elecciones, participación y transiciones políticas en el Norte de Africa*, MAE, Madrid, 1991, pp. 217–230.

57 Ferwagner Péter Ákos: A marokkói politikai pártok II. Hasszán uralkodása idején. In: Ferwagner–Kalmár, 2010; *Op. cit.*, pp. 195–231.

aprózódásnak az első példája az volt, hogy 1959 januárjában az Isztiklál „forradalmi” baloldala kivált, és a fiatal nemzedéket képviselő Mahdi Ben Barka vezetésével létrehozta az ellenzéki Népi Erők Nemzeti Unióját (NENU), amely élesen támadta a formálódó rezsim „abszolutista” jellegét, a hatalom palota általi „monopolizálását”, továbbá agrárreformot, a külföldiek távozását, a javak újraosztását és demokratikus forradalmat követelt.⁵⁸ Az új pártban a hangadók fiatal, francia nevelést kapott értelmiségiek voltak, akik elvetették az engedelmes, nacionalista, iszlámalapú rojalista irányvonalat. Támogatást kaptak a szakszervezeti uniótól és a diákszövetségtől is, sőt a szakadást a palota is bátorította azért, hogy gyengítse az Isztiklált. A NENU erőteljes királyellenes fellépése azonban oda vezetett, hogy 1959 végén számos vezetőjét letartóztatták, a párt lapját pedig elkobozták.⁵⁹

1960 tavaszán V. Mohamed a maga kezébe vette a minisztertanács irányítását, ugyanakkor megígérte, hogy még 1962 vége előtt elfogadják az alkotmányt. Ezzel világossá vált, hogy az ország nem követi a forradalmi opciót, a korszak felszabadító mozgalmainak ideológiáját. A király magát helyezte a politikai centrumba, ezzel pedig az uralkodó hagyományos „bírói” szerepe nyíltan politikaivá, sőt kormányzativá vált. V. Mohamed ígéretét 1961 februárjában bekövetkezett halála miatt a fia, II. Hasszán (1961–1999) tartotta be: 1962. december 14-én kihirdették az ország referendum által elfogadott első alaptörvényét, formálisan is megteremtve ezzel az alkotmányos monarchiát. A szöveg értelmében a király egyben „a hívők parancsnoka”, személye „sérthetetlen és szent”. Nincs szó a hatalmi ágak szétválasztásáról, mivel a király delegálja a különböző feladatköröket az egyes intézményekhez.⁶⁰ Az alkotmányozási folyamatban a pártok szerepe elhalványult, a palotáé viszont kidomborodott, az alaptörvény elsősorban az uralkodó akarátát tükrözte.⁶¹

4.2. A királyi egyeduralom időszaka, az „ólomévek”

Az új király sem apja óriási politikai tapasztalatával, sem általános népszerűségével nem rendelkezett, ennek ellenére II. Hasszánnak több hatalma lett, mint amennyiről bármelyik elődje valaha is álmodhatott, ugyanis még V. Mohamednél is sikerebben sajátította ki a hatalmat és állította félre az ellenfeleit. Mindezzel együtt az 1963 májusában megtartott választások szilárd ellenzéki pozíciót biztosítottak az Isztiklálnak és a NENU-nak.⁶² Az eredmény nem könnyítette meg II. Hasszán dolgát, hiszen ellentétek

58 A NENU programjáról lásd Mehdi Ben Barka: Minden egység és kompromisszum előfeltétele, hogy tisztázottak legyenek a forradalmi célok. Részletek a „Forradalmi útválasztás Marokkóban” c. tanulmányból, 1962. In: Kende István (szerk.): *Fejlődő országok – haladó eszmék*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976, pp. 163–173.

59 Medicoff, 1994; *Op. cit.*

60 *Constitution de 7 décembre 1962*. <https://mjp.univ-perp.fr/constit/ma1962.htm> (Letöltés ideje: 2023.02.14.).

61 Rollinde, Marguerite: L’alternance démocratique au Maroc: une porte entrouverte. *Confluences Méditerranée*, 51. sz., 2004. augusztus, pp. 57–67.

62 Az eredményeket lásd Benke József: *Az arab országok története II*, Hét Krajcár Kiadó, Budapest, 1996, p. 960.

dacára az Isztiklál és Ben Barka pártja maximálisan kihasználta a parlament nyújtotta lehetőségeket, hogy a királypárti kormány döntéseit befolyásolják.

A súlyos gazdasági és társadalmi helyzet, valamint a szomszédos Algériával kirobbant határincidensek (homokháború) az ellenzék kezére játszottak, ezért a palota cselekedett: 1963 nyarán letartóztatták a NENU és a kommunista párt ötezer tagját, számos foglyot kínvallatásnak vetettek alá. Az év végén nyilvánosságra hozták, hogy a NENU „összeesküvést” szervezett a király ellen, minek következtében a forradalmi elveket követő Ben Barkát *in contumaciam* halálra ítélték, igaz, egy év múlva amnesztiában részesítették. Több társa nem volt ilyen szerencsés: 130 párttagot börtönöztek be, a több tucat elítélt közül kilenc főt kivégeztek. A pártot lényegében lefejezték. A sorsát Ben Barka sem kerülhette el. 1965 októberében Mohamed Ufkír belügyminiszter a titkosszolgálat embereivel Párizsban elraboltatta, majd meggyilkoltatta.⁶³ A társadalmi-politikai válság egyre mélyült, 1965 tavaszán pedig forrpontra jutott. Márciusban a hadsereg utcai harcokban kíméletlenül szétverte az oktatási reform miatt utcára vonuló casablancai gimnazisták tüntetését (hivatalosan hetvenen, más adatok szerint ezren, sőt 1500-an veszítették életüket...), majd II. Hasszán rendkívüli állapotot léptetett életbe és felfüggesztette a parlament működését. A király, aki a pártokat hibáztatta a kialakult helyzetért, a miniszterelnöki hatalmat a kezébe vonta, minisztereknek hozzá lojális technokratákat nevezett ki. Minden párt tevékenységét betiltották, illetve erősen korlátozták.

A következő öt esztendőben a király egyszemélyi hatalmat épített ki, uralmát nem osztotta meg senkivel (habár a miniszterelnöki tisztséget 1967-ben átadta). Különösen nagy befolyásra tett szert a belügyminisztérium. A rezsim merevvé vált, terjedt a korrupció, miközben a politikai pártokat kizárták a döntésekből, a kemény elnyomás a szinte totális politikai bénultság állapotába taszította őket.

A fordulatra 1970-ig kellett várni, amikor sztrájkok hatására feloldották a rendkívüli állapotot, vagyis visszatértek az 1962-es szituációhoz azzal a különbséggel, hogy időközben a pártok jelentősen meggyengültek. Ezzel együtt alkotmányreformot jelentettek be: a király hatalmát megnövelték, az egykamarássá vált parlamentét viszont csökkentették, ami hátrányosan érintette a népképviselőt elvét és redukálta a pártok szerepét. Eközben nemcsak szélsőbaloldali párt alakult, hanem létrejött az első iszlámista szerveződés is (Iszlám Ifjúság).⁶⁴ Súlyos nyomás helyeződött a NENU-ra, amelynek több tucat vezetőjét bírósági eljárás alá vonták. Ekkortól számítjuk az 1980-as évek közepéig tartó, az ellenzékieket és a diákszervezeteket sújtó letartóztatások, kínzások, bírósági perek, bebörtönzések sokaságával járó „óloméveket”.

Ugyanakkor II. Hasszán helyzete sem tűnt sziklaszilárdnak. Hogy mennyire ingatlak lehetett a marokkói társadalom tényleges támogatása, s hogy milyen mértékben

63 Ben Barka „rehabilitálására” csak harminc év múltán került sor: 1995 novemberében utat neveztek el róla Rabatban. Violet, Bernard: *L'affaire Ben Barka*, Fayard, Paris, 1991.; Benjelloun, Omar: Ben Barka: egy halott, aki hosszú életet él. *Le Monde diplomatique*, 2015. december. <https://www.magyardiplo.hu/archivum/2015-január/204-2015-december/2030-ben-barka-egy-halott-aki-hosszu-eletet-el> (Letöltés ideje: 2023.02.07.).

64 A marokkói iszlámista szervezetek történetét lásd Ferwagner, 2010; *Op. cit.*

diszkreditálódott a rezsim, azt az is mutatja, hogy az elégedetlenség még a hadsereg soraiba is beszivárgott. 1971-ben és 1972-ben katonai puccskísérleteket hajtottak végre, rávilágítva arra a tényre, hogy az addig a rendszer fő támaszának számító fegyveres erők királyba vetett bizalma megingott. Az uralkodó csodával határos megmenekülése növelte ugyan a népszerűségét, de bebizonyosodott, hogy uralma és politikai rendszere meglehetősen törékeny, ami új utak keresésére ösztönözte a királyt.

Az újabb belpolitikai fordulatot a külpolitika eredményezte. A király megpróbált apja nyomdokain haladva a marokkói nacionalizmus és a nemzeti egység megtestesítőjeként nagyobb népszerűsége szert tenni, ezért látványos lépésekre határozta el magát. Csapatokat küldött az 1973-as arab–izraeli háborúba, majd bejelentette az igényét a nyugat-szaharai területekre. Az egykori Spanyol Szahara kapcsán kirobbant konfliktust II. Hasszán mesterien kihasználta és az általános nacionalista lelkesedés közepette az 1975. őszi Zöld Menet mögé sikerült szilárd nemzeti egységet kovácsolnia. A pártok (még az 1969-ben betiltott kommunista párt is) egységesen felsorakoztak a király mögé és támogatták a politikáját,⁶⁵ ami utat nyitott a belpolitikai feszültségek csökkentése és a párbeszéd felújítása előtt. Az ellenzék tevékenységének korlátozását feloldották, lehetőségessé vált a pártok aktivizálódása, a választási részvételük, ehhez azonban el kellett fogadniuk Nyugat-Szahara Marokkóhoz való tartozásának elvét. A baloldali ellenzék egyik vezetőjének, Omar Ben Dzsellunnak az 1975. decemberi meggyilkolása mindazonáltal jól érzékeltette ennek a „liberalizációnak” a korlátait.

Amikor 1976-ban önkormányzati, 1977-ben pedig parlamenti választásokat rendeztek, kiderült, hogy a pártstruktúra jelentősen átrajzolódott, új pártok valóságos burjánzása ment végbe. Az említett választásokon hatalmas sikert arattak a monarchista „független” személyiségek, egyszínű politikai rendszer felé tolva el a viszonyokat.⁶⁶ Mintegy 15 évnyi ellenzékiség után az Isztiklál visszatért a hatalomba, s koalícióra lépett a választások nyomán 1978-ban II. Hasszán ösztönzésére létrejövő királyhű Függetlenek Nemzeti Tömörülésével (FNT).

Az új politikai viszonyok között stabil kormánytöbbség jöhetett létre úgy, hogy közben a királyi hatalom jöttányit sem csorbult. Ezt nevezték a „hasszáni demokrácia” vagy a „konszenzus” időszakának. Csakhogy ez az egyensúly egy idő után fokozatosan felborult, mert a saharai válság elhúzódása kikezdte e rendszer alapjait. Az állami bevételek tűrhetetlenül magas arányát, az 1979-es költségvetés 45%-át költötték a krízis megoldására,⁶⁷ ugyanettől az évtől kezdve pedig erőteljes iszlámista töltetű társadalmi mozgalmak bontakoztak ki, melyek az iráni forradalomból merítettek ihletet. A gazdasági válság közepette, 1981 júniusában a casablancái munkások felvonulása

65 Abdar-Rahím Buabid baloldali politikus például az uralkodó különmegbízottjaként 1974 augusztusában Moszkvába utazott, hogy rávegye a szovjet vezetést Rabat álláspontjának támogatására. Lengyel István: *Országok az Atlasz vonzásában (A Maghreb Arab Unió esélyei)*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2006, p. 342.

66 Az eredményeket és az elemzést lásd: Clausen, Ursel: *Köng Hassans drittes demokratisches Experiment. Orient*, 1977/3., pp. 13–25.

67 A hadsereg elhúzódo harcokba bonyolódott a Nyugat-Szahara függetlenségéért küzdő és Algéria támogatását élvező Polisario fronttal. Lengyel István: *A Polisario*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.

zavargásokba torkollott, amelyek mérete és hevessége az 1965. márciusra emlékeztetett. Az összecsapásokban több százan veszítették életüket.

1983-ban az uralkodó úgy döntött, hogy a súlyos gazdasági helyzetre való tekintettel nemzeti egységkormányt hoz létre, amelybe minden jelentősebb pártot meghívott. A palotához hű kormány alakult, amelyben a pártpolitikusok mellett nagyszámú királypárti technokrata miniszter foglalt helyet.⁶⁸ Az új felállás nem érintette az erős uralkodói hatalom hagyományát, ugyanakkor utat nyitott a rendszer felülről elindított demokratizálása előtt, melynek során azonban a magzen befolyása nem csökkent. A Nemzetközi Valutaalappal egyetértésben végrehajtott szigorú gazdasági lépések általános elégedetlenséget keltettek és a nagyvárosokon 1981 után 1984 januárjában újabb tüntetéshullám söpört végig. Az ismétlődő zavargások arra utaltak, hogy a legális ellenzéken kívüli, illegális és radikális ellenzék, az „utca” erősödőben van, ez pedig sem a palotának, sem a pártoknak nem állt érdekében.

Az 1980-as évek vége két jellegzetességet hordozott magán. Megerősödtek az iszlámisták, illetve meggyengültek a királyhoz közelálló erők, miközben minden pártban heves viták zajlottak a követendő politikai irányvonalról. A különböző erők a rezsím demokratizálását akarták, hiszen a parlament továbbra sem számított tényleges törvényhozói centrumnak. Amint a belpolitikai problémák kiéleződtek, főleg a gazdaságiak, a baloldali ellenzék kormányellenes politikát folytatott és együttműködött a hozzá lojális szakszervezetekkel (sztrájkok szervezése). Másfelől viszont a külpolitikában rendre támogatta a király és a kormány lépéseit, legyen szó Nyugat-Szaharáról vagy az 1990-ben kirobbant öbölválságról. Az 1980-as évek második felében a sorozatos jó mezőgazdasági termés javított az ország gazdasági helyzetén, Nyugat-Szahara előrehaladott „marokkóizációja” pedig szilárd pozíciókat biztosított az uralkodónak. Csakhogy 1989-ben és 1990-ben gazdasági visszaesés következett be, a mezőgazdasági termelés az aszályok miatt hanyatlott.

4.3. Reform és átmenet

Mivel az emberi jogok helyzetét kemény külföldi bírálatok érték, a szociális kérdés megoldatlan volt, az öbölválság következményei pedig hátrányosan érintették az országot, a palota úgy döntött, párbeszédet kezdeményez a pártokkal a szükségesnek tartott reformokról. Erre ösztönözte őt a kelet-közép-európai kommunista diktatúrák bukása és a Szovjetunió felbomlása is. Maga állt tehát a rendszer liberalizálásának élére, de ez nem is történhetett másként, hiszen a kizárólagos hatalom változatlanul az ő kezében összpontosult. A reformszándék a király kommunikációjában is tetten érhető volt, a sajtónyilatkozatokat, interjúkat az „átmenet” és „váltkozás” fogalmak dominálták.⁶⁹ Az öbölválság során tartott Irak-párti tüntetéseken az arab nacionalizmus mellett megjelentek a szociális jelszavak is, 1990 decemberében pedig nem sikerült meggátolni az

68 Santucci, 2004; *Op. cit.*

69 Vairel, Frédéric: La transitologie, langage du pouvoir au Maroc. *Politix. Revue des sciences sociales du politique*, 80. sz., 2007. december, pp. 109–127.

indulatok elszabadulását. Fezben és más nagyvárosokban a felvonulók összecsaptak a rendfenntartó erőkkel, nem hivatalos adatok szerint mintegy ötvenen életüket veszítették. Az iszlámisták befolyásának növekedését mutatta, hogy 1991 februárjában, az Irak elleni háború alatt az általuk szervezett tüntetésen több mint egymillióan vonultak fel Rabat utcáin. A király úgy próbálta meg kifogni a szelet a vitorlájukból, hogy még 1988-ban bejelentette egy új, a mekkai után a világ második legnagyobb mecsetének a felépítését, mely 600 millió dolláros költséggel, közadakozásból 1993-ban készült el Casablancában. A II. Hasszánról elnevezett mecset 20 ezer hívőt tud befogadni belül, 80 ezret kívül, igazi építészeti bravúr, azóta elsőszámú turistacélpont.

A demokratizálódás felemás módon ment végbe. Az alkotmányt és a választási törvényt módosították (például létrehozták az Alkotmánybíróságot), a választói korhátárt 21-ről 18 évre szállították le,⁷⁰ de az ellenzéki pártok legfőbb követeléseit figyelmen kívül hagyták. Ahogy II. Hasszán 1992. március 3-i trónbeszédében fogalmazott: „Ahhoz, hogy sikeresen meggyökerezessük a demokráciát, a folyamatnak aprólékosan kimért és gondosan alkalmazott adagokban kell végbemennie.”⁷¹ A betiltott újságok újra megjelenhettek, mások viszont végleg eltűntek. A politikai foglyok (pl. a zsidó származású kommunista, Abraham Serfaty) kiszabadultak, miközben másokat, az iszlámistákat, bebörtönöztek, s az állam elnyomó szervei is tovább működtek. Általában is megnehezítette a rezsim demokratizálását az a tény, hogy igazi demokratákat csak a városokban lehetett találni, a népesség fele pedig még az 1990-es években is falun élt, ahol az írástudatlanság elterjedt volt.

A politikai patthelyzetet az oldotta fel, hogy II. Hasszán 1995 augusztusában bejelentette egy újabb alkotmánymódosítás tervét. Ezzel esély nyílt a tényleges változásra, a valódi váltógazdaság (*alternance*) megvalósulására és az ellenzék kormányra kerülésére. A párbeszéd felújítására a súlyos gazdasági nehézségek miatt is szükség volt, ezekre a gondokra pedig a Világbank is felhívta a figyelmet. A fiatal nemzedékek és a városi középrétegek egyre erőteljesebb szociális követeléseket fogalmaztak meg, miközben az ország gazdasági teljesítménye komoly kívánnivalókat hagyott maga után. Az ellenzéki pártokhoz való közeledés a betegeskedő királynak is érdekében állt.

Az 1997-es választási eredmények lehetővé tették, hogy az ellenzék kormányra kerülhessen, valamint hogy az iszlámisták pártja, az 1996-ban létrejött Igazság és Fejlődés pedig először kerülhessen be a parlamentbe. II. Hasszán természetesen ebben a folyamatban is megkerülhetetlen szerepet játszott, s szimbolikusnak tekinthető, hogy a nagytekintélyű baloldali politikust, Abder-Rahmán Juszuft jelölte miniszterelnöknek. Csakhogy a parlamenti erőviszonyok és a politikai rendszer megakadályozta, hogy tényleges változás történjen, hiszen az új koalíciós kormány mögött nem állt szilárd többség, a király beleegyezése nélkül gyakorlatilag semmilyen fontos intézkedést sem tehetett. Ilyen körülmények között a váltógazdaság bevezetése csak felemásra sikerredhetett, igazi politikai „vízváltásról” nem beszélhetünk. Az ellenzék úgy került

70 Eickelman, Dale F.: Re-Imagining Religion and Politics: Moroccan Elections in the 1990s. In: Ruedy, John (szerk.): *Islamism and Secularism in North Africa*, St. Martin's Press, New York, 1994, pp. 253–273.

71 Clément, Jean-François: Un nouveau lifting pour la „démocratie” hassanienne? *Confluences Méditerranée*, 3. sz., 1992. tavasz, pp. 137–144.

hatalomra, hogy nem tudott önálló, saját politikát folytatni, bizonyos fokig meg volt kötve a keze, „korlátozott társbérletben” élt.⁷²

II. Hasszán 1999. júliusi halálakor világos volt mindenki számára, hogy a korábban olyannyira várt hatalomváltás csalódást okozott. A kormány által maga elé kitűzött cél, az ország gazdasági, társadalmi és politikai rendszerének reformja nem vagy csak részben valósult meg.⁷³ A kiábrándulás az egykori nemzeti mozgalom pártjai körében volt a legnagyobb, melyek azt remélték, valamiféle spanyol típusú demokratikus átmenetet indíthatnak el. Valójában nem sok változás történt: a király kétségtelenül elfogadott bizonyos demokratikus intézményi újításokat, mindez azonban nem vezetett el a hatalomgyakorlás tekintélyuralmi koncepciójának feladásához. A rezsim leglényegesebb jellemzője nem a többpártrendszer, hanem a felelősségre nem vonható uralkodó politikai monopóliuma maradt („autoriter többpártrendszer”). A pluralizmus mindvégig eszközként szolgált ahhoz, hogy a pártokat egymás ellen kijátszva a palota hatalmát fenntartsák („instrumentális többpártrendszer”). Hudecz Gergely úgy látja, hogy ezekben az évtizedekben az ellenzék szerepe „lényegében a politikai viták életben tartására korlátozódott”.⁷⁴ Nem véletlen, hogy többen is „autokratikusnak” nevezik II. Hasszán „ancien régime”-jét.⁷⁵ A demokratizálás folytatása II. Hasszán utódjára, VI. Mohamedre maradt.

4.4. VI. Mohamed uralkodása

Az 1963-ban született, jogot végzett és az uralkodásra tudatosan készülő Szídi Mohamed 1999 nyarán lépett a királyi trónra. Első nyilatkozatai táplálták a rezsim demokratizálásához fűzött hazai és külföldi reményeket, amelyek később fokozatosan alábbhagytak. Elbocsátották a népszerűtlen belügyminisztert, Drisz Baszrit, hazatérhettek a külföldi száműzetésben élő ellenzékiek, lépéseket tettek az emberjogi helyzet javítására, bővítették a sajtószabadságot. 2004-ben megreformálták a családjogi törvényt (jogi egyenlőség a férfiak és a nők között), aminek további reformját a marokkói társadalom a 2010-es években is igényelte. Az uralkodó mellé az arab világban példátlan módon női tanácsadót neveztek ki, több ezer politikai fogolynak adtak kegyelmet. Az „ólomévekkel” való szakítás jegyében létrehozták az Igazságosság és Megbékélés Hatóságát a visszaélések kivizsgálására.

A legnehezebb kérdésnek az iszlámisták jelentette probléma és a változatlanul autoriter rendszer megreformálása számított. Bejelentették ugyan az alkotmányreform tervét

72 Tozy, Mohamed: Réformes politiques et transition démocratique. *Monde arabe Maghreb-Machrek*, 164. sz., 1999. április–június, pp. 67–84.

73 Sater, James N.: Morocco after the Parliamentary Elections 2002. *Mediterranean Politics*, 2003/1., pp. 135–142.

74 Hudecz Gergely: *A demokrácia jelei és lehetőségei Marokkóban. A demokratikus átmenet elméletének alkalmazhatósága egy „muslim” ország esetében*. Ph.D-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2008, p. 74.

75 Ben-Layashi, Samir: Morocco's 2007 elections: a social reading. *Middle East Review of International Affairs*, 2007/4, pp. 72–78.

a hatalmi ágak valódi elválasztása érdekében, ami minden demokratikus rendszer sajátja, de aztán a reformot *sine die* elnapolták. A kormányzat – látván az iszlámisták népszerűségének növekedését – nem merete megkockáztatni a rezsim liberalizálását. Lehetett hivatkozni az iszlám töltetű terror megjelenésére (súlyos, 45 halálos áldozatot követelő merényletek Casablancában 2003. május 16-án): kíméletlenül lecsaptak a szélsőségesekre, szigorú ellenőrzés alá vonták a mecseteket.⁷⁶ Ennek ellenére 2007 és 2011 áprilisában újabb robbantásokra került sor.

Az arab világ más országaihoz hasonlóan a 2011-es „arab tavasz” eseményei Marokkóban is változásokat követeltek. Február 20-án emberjogi szervezetek, baloldali és iszlámista fiatalok aktív részvételével száz városban és faluban kezdődtek hetekig tartó, demokratikus jelszavakkal fellépő százezres tömegtüntetések. A palota márciusban alkotmányreformot jelentett be, amelyet júliusban népszavazás hagyott jóvá (a pluralizmus, az emberi jogok megerősítése, a király hatalmi jogosítványainak megnyirbálása a kormány és a parlament javára, a berber jogok kiterjesztése). Ezenkívül soha nem látott szociális intézkedéseket ígértek (béremelések, ártámogatás, munkahelyteremtés).⁷⁷ Az őszi parlamenti választások után, melyeket a mérsékelt iszlámista Igazság és Fejlődés Pártja (IFP) nyert meg, koalíciós kormány alakult Abdel-Iláh Ben Kiran vezetésével, de a pártok torzszalkodásai és az Isztiklál kiválása miatt hamar válságba került. 2017-ben az IFP egyik vezetője, Szaádeddín el-Oszmáni vette át a kormányfői feladatokat, aki jelentősen megemelte az egészségügyre, az oktatásra és a szociális szférára költött összegek nagyságát. 2021 óta a milliárdos üzletember, a Függetlenek Nemzeti Tömörüléséhez tartozó Azíz Ahannus áll a kormány élén, miután a pártja megnyerte a választásokat. A királyhű Hitelesség és Modernitás Pártjával, valamint az Isztiklállal alakított koalíciót. Jogvédő szervezetek eközben arra hívják fel a figyelmet, hogy az állam változatlanul megsérti az emberi jogokat, gyakoriak a letartóztatások, a kínzások, a sajtószabadság nem érvényesül.

Az uralkodó magánélete természetesen állandó sajtóérdeklődésre tart számot. A hagyományokat felrúgva Szelma Bennanit, egy középosztályból származó fezi nőt vett feleségül, akinek ráadásul komoly társadalmi szerepet is szánt, házasságuk pedig sokáig boldognak tűnt (két gyermekük született, 2003-ban Muláj Hasszán trónörökös, 2007-ben Lalla Hadídzsa hercegnő). A kapcsolat azonban a 2010-es évek közepén megromolhatott vagy meg is szakadhatott, ugyanis a korábban sokat szereplő first lady 2017 óta nem jelent meg a nyilvánosság előtt. A válás tényét mindazonáltal hivatalosan soha nem erősítették meg.⁷⁸ Mindeközben a király saját holdingján, a Nemzeti Befektetési Társaságon keresztül mesés vagyont halmozott föl, állítólag ő Afrika 5. leggazdagabb embere, számos értékes ingatlannal rendelkezik Franciaországban, ahová gyakran jár

76 Vékony Dániel: Az iszlám szerepe Marokkó bel- és külpolitikájában. In: Csicsmann László–Kemenczky Ágnes (szerk.): *A nemzetközi rendszer alakulásai a 21. század elején. Tanulmányok Rostoványi Zsolt 70. születésnapja alkalmából*, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2022, pp. 303–316.

77 J. Nagy, 2014; *Op. cit.*, pp. 258–259.; Abdelmoumni, Fouad: *Le Maroc et le Printemps arabe. Pouvoirs*, 2013/2., pp. 123–140.

78 Csonotos Kata: *Mesének indult, de a happy end elmaradt: évek óta nem tudni semmit az eltűnt marokkói hercegnőről*. 24.hu, 2022. október 10. <https://24.hu/szorakozas/2022/10/10/lalla-szelma-hercegne-eltunese-vi-mohamed-kiraly-marokko/> (Letöltés ideje: 2023.01.20.).

gyógykezelésre. A 2010-es évek végén az egészsége megromolhatott, a sajtóban szívritmuszavarról és szívműtétről is olvasni, de hivatalosan semmit nem erősítettek meg. Tény, hogy az uralkodó sajtónyilvános szereplései igencsak megtrikáltak 2019 után.

4.5. Külpolitika

A független Marokkó külpolitikáját alapvetően meghatározta az egykori gyarmatosítókkal és az Egyesült Államokkal fenntartott viszony, a magrebi egységtörekvés, az Afrika-politika és a nyugat-szaharai probléma. Rabat a békés egymás mellett élés híveként a hidegháború alatt tömbön kívüli politikát folytatott, de a Nyugathoz állt közelebb. Az 1960-as években támogatta a még gyarmati sorban élő népek felszabadulását.

Az egykori protektorral, Franciaországgal összességében szoros maradt Marokkó kapcsolata, de időről időre súlyos konfliktusok robbantak ki közöttük. Az elsőt az okozta, hogy 1956. október 22-én az algériai felszabadító háborút irányító Nemzeti Felszabadítási Front (FLN) vezetőinek a Rabatból Tuniszba tartó repülőgépét a franciák eltérítették és Algírban leszállásra kényszerítették, majd az utasokat letartóztatták.⁷⁹ Mivel az algériaiak V. Mohamed vendégszeretetét élvezték, az uralkodó személyes sértésként fogta fel a történeteket. Casablancában, Rabatban és Mekneszben franciaellenes zavargásokra került sor több tucat áldozattal. Az algériai felkelőket Marokkó mindvégig támogatta, az FLN fegyvereseinek állandó menedéket nyújtott a határ közeli Udzsda környékén, s összesen százezer menekültet fogadott be, ami magától értetődő módon nem javította a Párizsral fenntartott kapcsolatokat. A következő krízist a Ben Barka-gyilkosság okozta, amelyet de Gaulle köztársasági elnök kategorikusan elítélt, különösen azért, mert az eset Franciaországban történt. II. Hasszánt hibáztatta, komolyan megharagudott rá. Ufkir belügyminisztert a francia bíróság távollétében életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte. Az újabb feszültséget a Franciaországban 1990 szeptemberében francia szerző tollából megjelent tényfeltáró mű, a *Notre ami le roi* [Barátunk, a király] okozta, mely először tárta fel a nagyközönség előtt a marokkói rezsim demokratikus álarcá mögötti jogtiprásokat, az emberi jogok semmibe vételét, az ellenzékiekkel való kegyetlen bánásmódot.⁸⁰ A könyv megjelenése botrányt keltett, pedig II. Hasszán megpróbálta megakadályozni a megjelentetését, de Párizs a szólásszabadságra hivatkozva nem lépett. A rabati kormány hivatalosan tiltakozott, a kétoldalú kapcsolatok látványosan megromlottak. VI. Mohamed idején a kapcsolatok kiegyensúlyozottan alakultak, számos területen fejlődtek. A 2010-es években felélénkült a kétoldalú kereskedelem, ami annak is köszönhető, hogy Marokkó az Európai Unióval is nagyon szorosan együttműködik. Az európai integrációval való kapcsolat hosszú múltra tekint vissza: 1969-ben társulási szerződést kötött a Közös Piacca, 1987-ben pedig még a felvételi kérelmét is benyújtotta.

79 Salgó László: *A szuezi háromszög 1956. Szuezi–Algír–Budapest*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986, pp. 183–194.

80 Perrault, Gilles: *Notre ami le roi*, Gallimard, Paris, 1990.

Az Egyesült Államokkal hagyományosan kiváló kapcsolatokat ápoltak. Az 1960-as évek elején az amerikaiak szakértőkkel segítették a marokkói titkosszolgálatok megerősítését, mivel Washingtonnak érdekében állt a hidegháború idején a szoros partneri viszony fenntartása a stratégiai helyen található Marokkóval (titkosszolgálati együttműködés a franciákkal és az izraeliekkel is fennállt). Az USA a tengerparti Kenítrában katonai bázist tartott fenn. Később támogatta a marokkói hadsereg fejlesztését. A 2001-es terrortámadások után szoros együttműködés alakult ki a terrorizmus elleni fellépés tekintetében, miközben Washington folyamatosan a demokratizálásra ösztönözte Rabatot. Az ország vadászgépeket küldött az Iszlám Állam ellen harcoló nemzetközi koalícióba.

Marokkó fontos szerepet játszott az arab–izraeli konfliktusban. II. Hasszán szinte egyedülálló módon diszkréten fenntartotta a kapcsolatokat a zsidó állammal és szorgalmazta a palesztin probléma igazságos megoldását, az 1967-ben megszállt területek kiürítését. Az 1973-as háborúba nagy feltűnést keltve még csapatokat is küldött. Fia ezen a téren kevésbé volt kezdeményező, de a palesztinok jogainak biztosítását ő is szorgalmazta. Amikor VI. Mohamed 2020-ban bejelentette a hivatalos diplomáciai kapcsolat felvételét Izraellel, Donald Trump amerikai elnök ezt azzal honorálta, hogy elismerte Marokkó szuverenitását Nyugat-Szahara felett.

A magrebi egységtörekvéseket kezdettől akadályozta az Algériával tisztázatlan és összetett határkérdés, amelyben az algériai és marokkói érdekek mellett a franciák is megjelentek, mivel Párizs igényt tartott a Szaharára (nukleáris kísérleti telep, kőolajlelőhelyek). Marokkóban a nacionalista Isztiklál területi követeléseket fogalmazott meg nemcsak az algériai Tindúfra és környékére, hanem Mauritánia bizonyos körzeteire is. Miután 1962. július 5-én Algéria függetlenné vált, nyomban határincidensek robbantak ki. Algír ragaszkodott a gyarmati korban kijelölt határok sérthetlenségének elvéhez és nem engedett Rabat nyomásának. 1963-ban a feszültség tovább nőtt, főleg miután a baloldali NENU összeesküvéssel megvádolt vezetői Algériában leltek menedékre. Júliusban a marokkói hadsereg felvonult a határra, a kormány algériaiakat utasított ki az országból, októberben pedig – kihasználva Algériai belső nehézségeit (Kabília mozgolódását) – a marokkói fegyveres erők támadást indítottak a még gyengén felszerelt, embrionális állapotban lévő algériai hadsereg ellen (homokháború).⁸¹ A marokkói páncélosok Udzsadánál és délen előretörték, majd Hailé Szelasszié etiópiai uralkodó közvetítésével november elején tüzszünetet léptettek életbe.⁸² Valószínű, hogy a Szaharában még erőteljesen jelen lévő franciák kényszerítették ki a fegyvernagyvást, s nem engedték meg Tindúf elfoglalását, a forradalmi Kuba által Algériának küldött csapatok viszont biztosan fontos szerepet játszottak. A határ nem változott, de a feszültség sokáig fennmaradt, II. Hasszán pedig csak 1970-ben ismerte el a határvonalat.

81 Amit Ben Barka pártja „az algériai forradalom meggyengítésének” tekintett és élesen elítélt. Ld. Nem kerülhetünk fegyveres konfliktusba a testvérnéppel! A Marokkói Népi Erők Nemzeti Szövetsége nevében Mehdi Ben Barka által közzétett felhívás, 1963. október 16. In: Kende, 1976; *Op. cit.*, pp. 174–176.

82 Nagy Georgina: Algéria határvitái a Maghreb-térségben. Az algériai–marokkói „homokháború”. *Mediterrán Világ*, 44. sz. 2018, pp. 115–124.

Ugyancsak problémát jelentett a spanyol gyarmat, Nyugat-Szahara hovatartozásának kérdése. Nyugat-Szahara 266 ezer km² kiterjedésű sivatagos területére az Isztiklál régtől fogva igényt tartott. 1972-ben az ENSZ közgyűlése kilátásba helyezte a nyugat-szaharai gyarmat kérdésének rendezését, az önrendelkezésről szóló népszavazás kiírását. A területen akkoriban 60 ezer őslakos élt, de a spanyolokkal szembeni ellenállás során becslések szerint 300 ezren menekültek a szomszédos országokba. 1973 tavaszán marokkói–algériai–mauritániai külügyminiszeri találkozóra került sor Nuáksútban, Mauritánia fővárosában. Sem Algéria, sem Mauritánia nem fogadta el azt a marokkói érvelést, mely szerint Nyugat-Szahara „visszaszerzése” a nemzeti felszabadítás utolsó szakasza lenne. Ugyanekkor alakult meg a spanyol megszállók ellenében a Szegiet-el-Hamra és Rio de Oro Népi Felszabadítási Frontja, a Polisario, mely nyomban akcióba lépett, minek hatására a következő évben Madrid népszavazás kiírását kezdeményezte az autonómia megadásáról. II. Hasszán – maga mögött tudva az egész marokkói politikai elitet – határozottan követelte Nyugat-Szahara átadását, melyet Marokkó „Elzász-Lotaringiájaként” állítottak be.⁸³ Mikor Madrid bejelentette Nyugat-Szahara belső autonómiájának megadását, II. Hasszán 1974 júliusában kijelentette, hogy a következő esztendő „Marokkó területi felszabadításának” éve lesz, amit azonban a Polisario elutasított, s Nyugat-Szahara „teljes függetlensége” mellett tette le a garast. 1975 elején megkezdődtek az első ellenségeskedések Dél-Marokkó határán, amelyekben Algéria, mely múltjából eredően külpolitikája sarokköveként minden felszabadító mozgalmat támogatót, a Polisario pártjára állt.

1975. október 16-án II. Hasszán meghirdette a Zöld Menetet a „déli tartományok” integrálása céljából. Rá akarta kényszeríteni Spanyolországot a terület dekolonizációjára, valamint elfogadtatni Algériával és a Polisarióval a marokkói fennhatóságot. A menetet katonai módszerekkel szervezték meg, a nacionalista lázban égő ország minden részéből 350 ezer főt toboroztak, akiket buszokkal, teherautókkal, a déli határra, Tarfájába szállítottak. A fegyvertelen menet november 6-án indult meg az iszlám zöld zászlóival és Koránokkal felszerelve. A spanyol csapatok szigorú parancsot kaptak, hogy ne lépjenek közbe. Három nap és néhány kilométer megtétele után a király a menetet megállította, mivel a politikai célt elérte: a menet megegyezésre sarkallta az újonnan trónra lépő János Károly spanyol királyt, így született meg a marokkói–spanyol–mauritániai megállapodás, a spanyolok távozása után az 1976-os madridi egyezmény és az azt követő ENSZ-határozat. A Polisario hiába kiáltotta ki 1976. május 20-án a Nyugat-szaharai Arab Köztársaságot, Marokkó és Mauritánia megosztotta a foszfátban gazdag, de gyéren lakott területen (titokban ezt már 1974 végén megtették).⁸⁴

Ezzel azonban a konfliktus nem oldódott meg, mert sem a Polisario, sem Algéria nem törődött bele a marokkói szuverenitás kiterjesztésébe. 1976 elején összecsapások robbantak ki az egymást kölcsönösen expanzionizmussal vádoló Marokkó és Algéria között, a diplomáciai kapcsolatokat is megszakították. A konfliktus idővel egyre inkább

83 Vermeren, 2010; *Op. cit.*, p. 67.

84 Besenyő János: Nyugat-Szaharai konfliktus – az önállósodási küzdelem kezdete, a Nemzetközi Bíróság döntése és a „Zöld Menet”. *Kül-Világ*, 2009/2, pp. 37–57.; Mészáros Zsolt: A Maghreb palesztinjai: a nyugat-szaharai konfliktus a világpolitikai érdekek árnyékában. *Külgügyi Szemle*, 2019. tél, pp. 151–182.

gerillaharc jellegét öltötte, amelyet a Polisario fegyveresei algériai és mauritániai bázisairól vívtak a marokkói megszálló hadsereg ellen, súlyos veszteségeket okozva mind emberben, mind anyagiakban. Miután 1979-ben a kimerült mauritániai kormány Algírban különbékét kötött a Polisarióval, Marokkó bekebelezte a mauritániai országrészt is, ami a minden korábbinál véresebb harcok kiújulásával járt együtt. A súlyos veszteségeken túlmenően diplomáciai problémát jelentett Rabat számára, hogy a Nyugat-szaharai Arab Köztársaságot 35 állam ismerte el hivatalosan, s amikor 1984-ben az új államot felvették az Afrikai Egységszervezetbe, Marokkó bejelentette a kilépését.

A háború tizenöt évig elhúzódott, s idővel az erőfeszítéseknek köszönhetően (pl. kerítés építése a Szaharában) a Polisario támadásai egyre kevésbé jelentettek fenyegetést. Jelentős fejlesztésekre került sor, több százezren vándoroltak be északról a „déli tartományokba”. 1988-ban hosszú tárgyalások után helyreállították a marokkói–algériai diplomáciai kapcsolatokat, ami lehetővé tette a magrebi egységtörekvések napi-rendre tűzését, s 1989-ben az Arab Magreb Unió regionális nemzetközi szervezet megalakulását.⁸⁵ Hogy ez a szervezet nem tudta beváltani a hozzáfűzött reményeket, más kérdés. 1994-ben, mikor a zűrzavarba süllyedt Algériából fegyveresek szivárogtak be Marokkóba, ahol merényleteket követtek el, Rabat drasztikus lépést tett, több százezer algériai származású polgárt utasított ki és vízumkötelezettséget vezetett be az algériaiak számára, mire válaszul Algír lezárta a marokkói határait, ami még 2010-ben is így maradt. Ilyen körülmények között az egységtörekvések előtt nem nyílt tér. Az utóbbi években a magrebi egység ügye nem sokat mozdult előre, pedig a párbeszéd a felek között kiújult, VI. Mohamed például 2015-ben példátlan módon tíznapos hivatalos látogatást tett Tunéziában.

1991 szeptemberében Nyugat-Szaharában általános fegyverszünet lépett életbe, majd megérkeztek az ENSZ békefenntartói. Ez a misszió (Minurso) 1999-re megszervezte a régóta ígért népszavazást, amiből végül nem lett semmi. A 2000-es években Rabat több megoldási javaslatot is tett, 2006-ban belső autonómiát adott Nyugat-Szaharának, s bizottságot hozott létre a problémák tanulmányozására. Erre válaszul az ENSZ és az USA lemondott a népszavazás tervéről. A Zöld Menet 40. évfordulóján VI. Mohamed ambiciózus fejlesztési tervet jelentett be a déli tartományok számára és a nyugat-szaharai lakosság életkörülményeinek javítására. Mindent megtett annak érdekében, hogy a nemzetközi partnerekkel elfogadtassa Nyugat-Szahara Marokkóhoz való tartozásának elvét (az így létrejött államterület meghaladja a 710 ezer km²-t). 2022 áprilisában történelmi jelentőségű megegyezést kötött Pedro Sánchez spanyol miniszterelnökkel a Nyugat-Szaharának adandó teljes körű autonómiáról.

Érzékeny, bár komoly konfliktust nem okozó problémát jelentett Spanyolországgal évtizedeken keresztül a két enkláve, Ceuta és Melilla,⁸⁶ illetve 2002-ben a Gibraltáriszorosban a marokkói partoktól 250 méterre található Petrezselyem-sziget néhány

85 Az együttműködés az 1990-es években megbénult. Horváth Miléna: U.M.A. (Union du Maghreb Arabe): modalités du processus d'intégration dans les pays du Maghreb. *Mediterrán Tanulmányok*, XI, 2002, pp. 63–68.

86 Manzinger Krisztián: Ceuta és Melilla: Erődök, gyarmatok vagy multikulturális városok? *Külügyi Szemle*, 2019. nyár, pp. 96–122.

marokkói katona általi megszállása. A tisztázatlan jogi helyzetű, senkiföldjének számító sziklát spanyol elitegységek foglalták vissza, összecsapásra nem került sor. A válságban az EU Madridot, az Arab Liga Rabatot támogatta, az USA közvetített. Marokkó részéről aktív volt a külpolitika Oroszország és Kína irányába is, mindkettővel számos kétoldalú kereskedelmi megállapodást kötöttek és hivatalos látogatásokra is sor került 2016-ban. Ugyanez vonatkozik az Afrika-politikára, ahol a szubszaharai régióval az együttműködés kibővítésére törekuszenek.⁸⁷ Az ország 2017-ben 33 év távollét után visszatért az Afrikai Unióba.

5. Gazdaság, társadalom, kultúra

5.1. Gazdasági sajátosságok a függetlenné válás után

A gyarmati korszak öröksége, hogy a franciák és a spanyolok csak a számukra előnyös gazdasági ágakat (bányászat, közlekedés) fejlesztették. Ezek a szektorok, továbbá gazdag termőterületek nagybirtokok formájában 1956 után is francia nagybankok és birtokosok kezén maradtak, ami a külső függőség továbbéléséhez vezetett. Ezen az sem változtatott érdemben, hogy 1956 után az európai tőke nagy része elhagyta az országot, Franciaország felfüggesztette a korábban nyújtott tekintélyes pénzügyi támogatását, 1958-ban pedig Marokkó kilépett a frankzónából. Az ipar összességében alárendelt szerepet játszott a mezőgazdasághoz képest, az ország pedig az 1960-as, 1970-es években lassan fejlődő agrárországnak számított. Arab viszonylatban ugyanakkor a legdiverzifikáltabb gazdasággal és a legkiépítettebb feldolgozóiparral rendelkező országcsoportba tartozott.⁸⁸

A függetlenség elnyerése után az alulfejlettség felszámolására törekedtek, ötéves tervet (1960–1964), állami erőből iparosítási programot, befektetés-ösztönző intézkedéseket fogadtak el (fémkohászati kombinát, traktorgyár, hajógyár, gépipari üzemek). A függetlenség erősítése céljából kilátásba helyezték (sikertelenül) az idegenek kezén lévő nagybirtokok visszavételét, törekedtek a foglalkoztatottság növelésére. A körülmények azonban kedvezőtlennek bizonyultak, s a külföldi tőke menekülése, a magánbefektetések elmaradása miatt le kellett értékelni a nemzeti valutát, az újonnan bevezetett dirhemet. Kisüzemek, műhelyek százai húzták le a rolót, a jövedelmek stagnáltak. A gazdaság válságba került, ami különösen a protektorátus utolsó időszakának élénk növekedésével összehasonlítva tűnt fájdalmasnak (az egy főre jutó nemzeti jövedelem alacsonyabb volt 1964-ben, mint 1954-ben). Az 1960-as évtizedben a növekedés

87 Vékony Dániel: Valami új, valami régi: Marokkó szerepe Nyugat-Afrikában. *KKI-elemzések*, E-2020/78. https://kki.hu/wp-content/uploads/2020/09/E-2020_78_marokko.pdf (Letöltés ideje: 2023.02.15.).

88 Rostoványi Zsolt: Arab-Kelet. In: Nyilas József (szerk.): *Korunk világgazdasága III. A fejlődő országok*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981, p. 422.

mindössze 2%-ot tett ki, ami még a demográfiai növekedés szintjét (2,8%) sem érte el.⁸⁹ Az elégedetlenség az 1965-ös casablancai zavargásokban öltött testet.

A legfontosabb gazdasági ágazat a gyarmatosítás korához hasonlóan a nemzeti jövedelem több mint egyharmadát előállító mezőgazdaság maradt, 1956-ban a lakosság négyötöde földművelésből és/vagy állattenyésztésből élt. A kulcsfontosságú agrárium fejlődését megnehezítette, hogy az ország területének csupán 15%-a állt művelés alatt, újabb földek feltörését pedig akadályozta a vízhiány (az öntözhető szántók és kertek csak a megművelt területek 10%-át tették ki, de ezek zömmel nagybirtokok voltak, jelentős részben franciák és spanyolok tulajdonában). Nem véletlen, hogy az első időkben a kormány nagy energiát fektetett az öntözés fejlesztésére, víztározók építésére, amelyek a parti síkságokon és a völgyekben az aszályos nyári hónapokban lehetővé tették az öntözést. Ugyancsak fontos lépés volt mintegy 1,5 millió hektár parlagföld szétosztása a parasztok között, de a művelési módszerek alig változtak. A termelékenység stagnált és az agrárnépesség csökkent, ám a mezőgazdaság még a függetlenség elnyerése után évtizedekkel is a marokkói GNP egynegyedét adta.

A legfontosabb agrártermékek a gabona, illetve a zöldségek és a gyümölcsök voltak. Előbbi javarészt a kisgazdaságok, utóbbit a fejlett tőkés nagybirtok állította elő. 1958-ban a búza egy részét exportálni tudták, narancsból pedig világviszonylatban is kimagasló eredményeket értek el. A főleg Európába irányuló narancsexport akkor a teljes kivitel 7–8%-át jelentette. Az áruösszetételben számottevők voltak még a primőrök, az olíva, a citrom és a füge, valamint a 2,5 millió hektoliter bor. A gabona később is megőrizte a pozícióját: az 1980-as években Marokkó adta Afrika búzatermelésének egynegyedét, az árpáéknak a felét, de a gyakori aszályok miatt az ország így is rendszeresen behozatalra szorult. Nagyon fontos szerepet játszott továbbra is a mediterrán gazdálkodás, azon belül az olajbogyó és az olívaolaj, a szőlő, a citrusfélék és a sivatagi oázisokban a datolya. Jellemző, hogy az atlanti partvidék narancsültetvényei szinte kizárólag francia és spanyol kézen voltak még évtizedekkel a függetlenné válás után is.

A döntően extenzív pásztorkodásra épülő állattenyésztés fő helyszínének a Mezeta és az Atlasz számított, ahol leginkább juhot és kecskét legeltettek, nemritkán nomád formában. A berberek télen a fennsíkon, nyáron a hegyekben pásztorkodtak, ez a vándorlegeltetés pedig az 1980-as években az ország területének egynegyedére terjedt ki. Szarvasmarhát inkább északon tartottak, a paraszti magánbirtokokon pedig elterjedt a baromfi.

Az ipart leginkább a bányászat és a könnyűipar képviselte. A bányászat már a proktorátus idején jelentős fellendülésen ment keresztül. A legfontosabb ásványkincs a Mezetában kitermelt foszfát volt, amelyet még az 1920-as évek elején fedeztek fel Huribga mellett (a város lakossága néhány évtized alatt 50 ezerre nőtt). A készleteket 20 milliárd tonnára becsülték. 1959-ben Marokkó a 6,6 millió tonnás mennyiségével a világ második legnagyobb foszfátermelőjének számított, a foszfátot vasúton és a casablancai kikötőn keresztül exportálták. A jó minőségű nyersanyag és az olcsó külszíni fejtés, valamint az alacsony szállítási költségek a marokkói foszfátot keresetté tették

⁸⁹ Vermeren, 2010; *Op. cit.*, p. 44.

a világpiacon. A foszfátból egyedül több bevétele származott az országnak, mint az összes többi bányatermékből (vasérc, mangán, ólom, kobalt) együttvéve, az 1980-as években pedig már a teljes export egyharmadát tette ki. Marokkó ezzel a világ legnagyobb foszfátexportálójának számított! A termelés ekkor már évi 20 millió tonnára rúgott (világviszonylatban 3. hely), a foszfátot pedig Casablancában és másutt modern műtrágyagyárak dolgozták föl. 2013-ban a termelés megközelítette a 26,5 millió tonnát (a GDP 5%-a), ami a világtermelés 12%-át tette ki. A jobbára szintén külföldi tőkések kezén lévő egyéb ásványkincsek jelentősége nem érte el a foszfátét, ráadásul a vasérc és a mangán feldolgozására a korszerű vaskohászat hiánya miatt a vásárló országokban került sor. A keleti Udzsda környékén számottevő ólombányák működtek, ezenkívül a feketeszén és a kobalt érdemel említést. Ígéretesnek tűntek az urán-, antimon-, volfrám-, réz- és titánkészletek is. Szénhidrogénvagyon viszont egyáltalán nincs.

Az 1960-as évek végén a gazdaság lassan magához tért, s növekedés vette kezdetét. Noha a gazdaságpolitikában a liberális szemlélet érvényesült, a gyors népességszaporulat miatt az állam szerepét erősíteni kellett. Az 1968-ban elindított második ötéves tervben ezért támogatást nyújtottak a mezőgazdaságnak és nagyszabású építkezéseket (gátak, víztározók) indítottak a munkaerő foglalkoztatására. Sikerenek számított, hogy míg 1956-ban csupán 65 ezer hektár földet öntöztek, addig 1980-ban már 800 ezret. A turizmusba irányuló befektetéseknek köszönhetően (szállodaépítések) 1972-ben már egymillió külföldi látogatott az országba. Visszatértek a külföldi befektetők, olcsón lehetett hitelhez jutni, Marokkó külső adóssága kezelhető maradt. A növekedés ebben az időszakban meghaladta az évi 5%-os ütemet, bár ennek előnyeiből csak egy szűk réteg (udvaroncok, főtisztviselők, nagyvállalkozók stb.) részesült.

Nagy jelentőségűnek bizonyult az első olajválság (1973–1974) nyomán kezdődő világpiaci nyersanyagár-emelkedés (a foszfát tonnájának ára egy év alatt 13-ról 63 dollárra nőtt). A megugró bevételek lehetővé tették a negyedik ötéves terv (1973–1977) ambiciózus céljainak megvalósulását, a pangásból való végleges kilábalást. A Világbank ajánlására megkönnyítették a külföldi tőke beáramlását, ami éves átlagban több mint 7%-os fellendülést eredményezett.⁹⁰ Ennek főleg a textilipar látta a hasznát. Az iparosítás terén addig csak lassú előrelépés volt megfigyelhető, 1956 után a könnyűipar (textil- és élelmiszer-feldolgozás) meg is őrizte a dominanciáját. A malom-, cukor- és növényolaj-gyártás mellett kiemelkedőnek számított a halkonzerv-előállítás, melynek termékei nagyrészt exportra kerültek. A textilipar (szőnyegkészítés) szinte minden nagyvárosban megtalálható volt, amely a kézműiparral (bőrárúk, ötvösművészet) együtt a turizmus fejlődésével kapott új lendületet. Az 1970-es évek közepétől a költségvetés több mint egyötödét fordították ipari beruházásokra, a cél az importhelyettesítő ágazatok fejlesztése volt. A nehézipari beruházásokat elsősorban a foszfátbevételekből finanszírozták (pl. cementgyárak Mekneszben). Az 1970-es, 1980-as évek fordulójára az erőfeszítéseknek már látszottak az első eredményei, Marokkó gazdasága ugyanis diverzifikáltabbá vált, egyúttal gyorsabb fejlődésnek indult. A gépgyártás ezzel együtt is csupán javító-összeszerelő üzemekre szorítkozott Casablancában és Fezben, s képtelenek

⁹⁰ Vermeren, 2010; *Op. cit.*, pp. 65–66.

bizonyult a kereslet kielégítésre. Dinamikusan fejlődött viszont a vegyipar (műtrágya-, szappan-, gyógyszergyártás), melynek részesedése elérte a fémfeldolgozásét.⁹¹ Az egy főre jutó nemzeti jövedelem elérte a 800 dollárt, az ipar és a szolgáltatások szerepe erősödött, gyorsult az urbanizáció (41%). A kettősség azonban még ekkor is jellemző volt: a lakosság fele változatlanul a kezdetleges mezőgazdaságban dolgozott, míg a foglalkoztatottak negyede a nemzeti jövedelem immár nagyobb hányadát adó bányászatban és iparban. A bányavállalkozások francia, spanyol, belga és amerikai társaságok kezében összpontosultak. Kedvezőtlen jelenségnek számított, hogy a fogyasztás meghaladta a termelés szintjét, a külkereskedelmi mérleg tartósan deficitet mutatott, ami az államadósság növekedésével járt együtt (1978-ban meghaladta a GDP 100%-át).

A növekvő államadósság, a foszfát világpiacon árának esése ellenére a kormányzat nem akart megszorító lépésekhez folyamodni, holott a nyugat-szaharai háború nagyon sokba került. Az 1979-es második olajválság (dráguló energia) és az újabb európai recesszió (csökkenő exportbevételek) mellett az 1980–1984 közötti aszály miatt a mezőgazdaság is válságba került. Parasztok milliói eladósodtak, elszegényedtek és a városok nyomornegyedeibe költöztek a jobb élet reményében. Ez a kilátástalanság vezetett az 1981-es éhséglázadásokhoz Casablancában és másutt. A problémát II. Hasszán vidékfejlesztéssel próbálta kezelni: öntözési programot, víztározók és csatornák, iskolák ezreinek építését, paraszti agrárhiteleket helyezett kilátásba. A vidék exodusában azonban folytatódott, növelve a városi munkanélküliséget.

A kedvezőtlen világgazdasági körülmények az egész 1980-as évtizedben hátráltatták a kibontakozást. A költségvetési deficit 1981-ben a GDP 17,6%-át tette ki, az államadósság 1983-ra elérte a 13 milliárd dollárt. Volt olyan pillanat, amikor csupán kétheti importra elegendő pénzügyi tartalék állt rendelkezésre... Államcsőd fenyegetett. Nem volt más lehetőség, mint elfogadni a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank támogatását, valamint elindítani a strukturális reformokat a külső és belső makrogazdasági egyensúly helyreállítása érdekében. Az IMF akkoriban a szigorú költségvetési politikát részesítette előnyben (közalkalmazotti bérek befagyasztása, állami támogatások lefaragása, külső vámok csökkentése), ami azonban 1984-ben újabb erőszakos éhséglázadásokat szült, az északi Tetuánban és Nadorban több százan vesztették életüket. Liberalizálták a kereskedelmet, megreformálták a pénzügyi rendszert és (már az 1990-es évek elején) elindították a privatizációt. 1987-ben Marokkó csatlakozott az Általános Vámtarifá- és Kereskedelmi Egyezményhez (GATT). Minden erőfeszítés ellenére azonban az államadósságot nem sikerült csökkenteni (1995-ben már 22 milliárd dollárra rúgott). A gazdasági növekedés éves átlagban ugyan meghaladta a 3%-ot, de nagyon egyenlőtlenül alakult. 1990 körül a munkanélküliség elérte a 20%-ot.⁹² Az 1990-es évek első felében olyan évek követték egymást, amelyek recessziót hoztak magukkal. A megszorítások miatt nőtt a szegénység, 1990–1998 között 3,4-ről 5,3 millióra emelkedett a küszöb alatt élők száma. Sikerült ugyanakkor leszorítani az inflációt,

91 A feldolgozóipar szerkezete az 1970-es évek közepén így festett: élelmiszeripar 38,4%, textil- és ruházati ipar 23,2%, fa- és papíripar 8,3%, vegyipar 18,1%, építőanyag-ipar 8,7%, gépipar, fémfeldolgozás 19,6%. Rostoványi, 1981; *Op. cit.*, p. 436.

92 Vermeren, 2010; *Op. cit.*, pp. 80–81.

csökkenteni a költségvetési deficitet, stabilizálni a külső adósságot. A munkanélküliség azonban még 2001-ben is meghaladta a 20%-ot.

VI. Mohamed kormányzata arra törekedett, hogy újra fellendítse a gazdaságot, helyreállítsa a költségvetés egyensúlyát és javítsa a kritikus szociális helyzetet. Mivel az uralkodó eleinte sokat beszélt a szegénységről, a munkanélküliségről és a szociális igazságosság fontosságáról, megkapta a „szegények királya” elnevezést. A palota éber figyelme mellett fiatal szakemberek kaptak megbízást a szükséges intézkedések kidolgozására, amelyek között a korrupció visszaszorítása, az export növelése, az infrastruktúrafejlesztés és a külföldi befektetők visszacsábítása kiemelt helyet foglalt el. A francia, spanyol és öbölbeli arab tőke beáramlásának köszönhetően (lakás-, út- és vasútépítések, kikötőfejlesztés, mezőgazdaság, turizmus) csökkent a munkanélküliség, felgyorsult az iparosítás, a növekedés a 2000-es években 5% körül alakult, amit elősegített a bankok rendbetétele, a megfelelő fiskális környezet és a mezőgazdaság jó teljesítménye. Utóbbi modernizációját szolgálta a 2008-ban elindított „Zöld Marokkó” program.⁹³ 2004–2014 között a GDP 56-ról 107 milliárd dollárra nőtt alacsony infláció mellett. Ez a tempó a 2010-es években is megmaradt, a munkanélküliség hivatalosan 8-9%-ra esett vissza (a 15–24 éves fiatalok körében viszont meghaladja a 40%-ot, miközben a foglalkoztatottak tekintélyes része az informális/szürke gazdaságban tud csak átmeneti munkát találni).⁹⁴ Az eredményeket olyan sikerek szimbolizálják, mint a Casablanca–Tanger gyorsvasút, a Tanger Med kikötő gazdasági és ipari zónája és az új autópályák. A casablancai tőzsde Afrikában a forgalmát illetően 2016-ban az első helyre került.⁹⁵

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
A GDP milliárd USA dollárban	65,64	74,4	85,2	91,4	90,8	99,17	100,35	105,5	107	112
A GDP növekedése	7,8%	2,7%	6,5%	5,5%	3,6%	4,2%	3,1%	4,1%	2,4%	4,8%
Egy főre jutó GDP USA dollárban	2151	2422	2901	2868	2823	3044	2900	3095	3140	3275
Infláció	3,3%	2%	3,7%	1%	1%	0,9%	1,3%	1,9%	0,4%	1,6%

Forrás: Wikipedia

93 Chaudier, Julie: Le plan Maroc vert. Le bonheur sera dans les champs...! *Afrique Magazine*, 2018. augusztus.; Les chiffres clés du plan Maroc vert (2008-2019) présentés au Roi. *Médias24*, 2020. február 16. <https://medias24.com/2020/02/16/les-chiffres-cles-du-plan-maroc-vert-2008-2019-presentes-au-roi/> (Letöltés ideje: 2023. 02.15.).

94 Bozonnet, Charlotte: Le Maroc, pays le plus inégalitaire d'Afrique du Nord. *Le Monde*, 2019. május 1.

95 CFC domine le classement africain. *Le Matin*, 2016. április 5.

Napjainkban Marokkó Afrika ötödik legnagyobb gazdaságának számít. A legjelentősebb szektor immár a szolgáltatóipar, mely több mint 55%-ban járul hozzá a nemzeti jövedelemhez. Az iparban új ágazatok honosodtak meg (autógyártás, informatika, elektronikai ipar, repülőgépipar).

5.2 A társadalom jellegzetességei

A franciák által tartott 1951–1952-i népszámlálás adatai szerint az összlakosság létszáma 8,6 milliót tett ki, a marokkóiak mindössze 22,5%-a élt 5000 főnél nagyobb városokban. A népesség 1960-ban már 11 millió 626 ezer főre rúgott, s ezzel Marokkó az arab világban Egyiptom és Szudán mögött a harmadik, Afrikában pedig a hetedik helyen állt. Több mint 160 ezren zsidók, közel 400 ezren pedig külföldiek (főleg franciák, spanyolok és algériaiak) voltak. A protektorátus idején megindult gyors demográfiai növekedés folytatódott, ami nem is csoda, ugyanis a társadalom 70%-a fiatalabb volt 30 évnél.⁹⁶ A természetes szaporodás évente mintegy 600 ezer fővel növelte a lakosság számát, mely 1970-ben 15 milliót, 1977-ben 17,8 milliót tett ki, az 1980-as évek elejére pedig átlépte a 22 milliós küszöböt.⁹⁷ Napjainkban a népességszám meghaladja a 37 344 000-et.

Sem etnikai, sem kulturális értelemben nem beszélhetünk egységes társadalomról. Az alkotmány is leszögezi, hogy az iszlám, az arabság és a berberség a marokkói nép identitásának „*alapvető komponensei*”, melyet „*az arab-muszlim, berber és szaharai alkotóelemeinek összetartása kovácsolt ki, afrikai, andalúz, héber és mediterrán oldalai pedig tápláltak és gazdagítottak*”. A népesség mintegy 70%-a a legsűrűbben lakott (80–120 fő/km²) tengerparti sávban koncentrálódott, s ez a kétharmadrészt arab, illetve elarabosodott berber tömeg elsősorban földműveléssel, másodsorban kézműiparral foglalkozott. A sokkal ritkábban lakott (10–25 fő/km²) hegyekben és a sivatagban élő berber őslakók egyötöde nomád pásztorkodásból élt. A berber őslakosság a magrebi országok közül itt maradt fenn a legnagyobb számban, az első évtizedekben a népesség legalább 40%-át tette ki, ma akár többséget is alkothatnak, a számuk 20 millió körül van.⁹⁸ A gyarmati korszakban negyedmillió francia és 100 ezer spanyol vándorolt be (a létszámuk 1952-ben 540 ezerre rúgott), hivatalnokok és földbirtokosok voltak, közülük az 1960-as évek közepén a franciák fele visszatért az egykori anyaországba, leginkább Korzikára. Velük egy időben 100 ezer zsidó is elhagyta Marokkót, Izraelben lettek új hazára. Kb. százezer európai (francia, spanyol és olasz) maradt az országban, rajtuk kívül érkeztek algériai és tunéziai betelepülők is. Az utóbbi évtizedekben nagyszámban

⁹⁶ Vermeren, 2010; *Op. cit.*, p. 33.

⁹⁷ G. H. Blake: Morocco: urbanization and concentration of population. In: J. I. Clarke–W. B. Fisher (szerk.): *Populations of the Middle East and North Africa. A Geographical Approach*, University of London Press, London, 1972, pp. 404–407.; M. Lahlou: La variable démographique dans la politique économique marocaine. In: Jean-Claude Santucci (szerk.): *Le Maroc actuel. Une modernisation au miroir de la tradition?* Éditions du CNRS, Paris, 1992, pp. 61–90.

⁹⁸ Minority Rights Group International: *World Directory of Minorities and Indigenous People. Morocco, Berber*, <https://minorityrights.org/minorities/berber/> (Letöltés ideje: 2022.12.10.).

érkeztek idősök Németországból, Franciaországból és Nagy-Britanniából, akik a nyugdíjas éveiket itt szándékoztak eltölteni.

A függetlenné válás pillanatában a gazdasághoz hasonlóan a társadalomban is elmaradott viszonyok uralkodtak. A munkavállalók túlnyomó többsége a mezőgazdaságból élt alacsony színvonalon, mivel a parasztok 40%-a, 3 millió fő eleve nem rendelkezett földbirtokkal, a magas díjakért nagybirtokosoktól bérelt önellátó kisparcellákon gazdálkodott. A *kamisziat* bérleti rendszer keretében a tulajdonos 2–3 hektárnyi parcellát, vetőmagot, szerszámot és igásállatot bocsátott a bérlő rendelkezésére, aki cserébe a termés negyedét, harmadát adta neki.⁹⁹ Sokan napszámosként, bérmunkásként, alkalmi munkásként keresték a kenyerüket. A kilátástalan helyzetbe került parasztok tömegesen költöztek a városokba a jobb élet reményében, ahol azonban leginkább a munkanélküliséget növelték.

1973 márciusában a külföldiek kezén lévő földeket, mintegy 300 ezer hektárt rendelettel kártérítés ellenében állami kézbe vették, majd – a rezsिम legfőbb társadalmi bázisát erősítendő – a vidéki előkelőknek adták el. A kisparasztok alig részesedtek belőle. Ugyanígyen célt szolgált a szintén külföldiek kezén lévő kiskereskedelem és kisipar államosítása, valamint a közigazgatásban dolgozó mintegy 25 ezer külföldi marokkóiakkal való lecserélése. Ez a „marokkóizáció” a fiatal diplomás munkanélküliség mérséklését szolgálta. Nem államosításra, hanem az addig még külföldi tulajdonban lévő javak marokkói magántőkévé váló átalakítására törekedtek. Ez a „gazdasági dekolonizáció” az ipari vagyron 30%-át, a harmadik szektorban 90%-át érintette, több ezer vállalkozást, minek következtében az iparban a marokkói tulajdon aránya 18,5-ről 55%-ra emelkedett. A folyamatnak a nagyburzsoázia látta hasznát, hamarosan néhány tucat család kezében összpontosult a magánszektor jelentős része. A következmény az lett, hogy mára Marokkóban óriási társadalmi egyenlőtlenségek alakultak ki, a három leggazdagabb milliárdos vagyonának egy év alatti gyarapodása ugyanannyit tesz ki, mint 375 ezer szegény fogyasztása...¹⁰⁰ A feszültségek ilyen körülmények között borítékolhatók. A népesség 10%-a szélsőségesen szegény, sem vagyonuk, sem jövedelmük nincs, ami rendkívül veszélyes. 2019. júliusi trónbeszédében VI. Mohamed is elismerte, hogy „*sajnos az eddigi intézkedések nem jártak kielégítő hatással a társadalom egészére nézve*”.¹⁰¹

5.3. A szociális helyzet és a kulturális élet jellemzői

A lakosság túlnyomó többsége mindig is kifejezetten szegénynek számított, még a legalapvetőbb szociális igények kielégítése is problémákat okozott. Láttuk, hogy a vidéki nyomor miatt felgyorsult az urbanizáció, amivel viszont nem tudott lépést tartani a lakásépítés, a következmény a külső kerületekben kialakuló bádogyárosok lettek.

99 Probáld Ferenc–Szegedi Nándor: *Afrika és a Közel-Kelet gazdaságföldrajza*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1986, p. 144.

100 Brouksy, Omar: Maroc: Un pays moins stable que stabilisé par un système policier. *Le Monde*, 2019. július 27.

101 Puchot, Pierre: Au Maroc, „on traite comme un insecte”. *Le Monde diplomatique*, 2020. április.

Az 1960-as évek elején Marrákesben 250 ezren, Rabatban 225 ezren, Fezben 210 ezren, Mekneszben 140 ezren éltek. A leggyorsabban az ország ipari központjának számító Casablanca fejlődött: az 1906-ban még csak 25 ezres település ekkor már 700 ezer lakost fogadott be, s ezzel Afrika 4. legnagyobb városává vált. Ráadásul egymillió agglomeráció vette körül. Casablanca fejlődésében döntő szerepet játszott a forgalmas kikötője, amelyen keresztül bonyolódott le az ország exportjának 75%-a. A kikötőt a franciák egy 3 km hosszú hullámtörő gáttal tették biztonságossá. A városiasodás üteme a későbbiekben fíkarcsnyit sem lassult. Az 1980-as években a zaklatott sorsú Tangernek 200 ezer, Feznek több mint 330 ezer, Mekneksznek több mint 250 ezer, Marrákesnek 350 ezer, Rabatnak 450 ezer, Casablancának 1,5 millió lakosa volt. És a növekedés döbbenetes ütemben folytatódott: 2015-ben Casablancában 3 360 000-en, Fezben több mint 1 110 000-en, Tangerben 950 000-en, Marrákesben 930 000-en, Szaléban 890 000-en, Mekneszben 635 000-en, Rabatban 580 000-en éltek.

	1912	1936	1952	1960	1971	1982	1994	2004	2014
Összlakosság millió főben	5	7	9,1	11,6	15,4	20,4	26,1	29,9	33,8
Városlakók száma	0,4	1,4	2,4	3,4	5,4	8,7	13,4	16,5	20,4
Százalékban	8%	20%	26%	29%	35%	43%	51%	55%	60,3%

Forrás: Wikipedia

A függetlenség elnyerésekor a marokkói lakosság 80–90%-a analfabéta volt, ami nem is csoda, hiszen kötelező közoktatás nem létezett. Az alacsony iskolázottságot az is magyarázza, hogy állami egyetem csak Rabatban működött 1959-től, s ez kevés szakembert tudott képezni (felsőfokú vallástudományi képzés zajlott még Fezben és Marrákesben).¹⁰² 1956 után természetesen fontos helyet foglalt el a közoktatás és a szakképzés gyorsütemű fejlesztése, hiszen az 1960-as évek közepére több százezer európai és zsidó szakember hagyta el az országot, akiket pótolni kellett, s úgy tűnt, a diplomaszerezés társadalmi felemelkedés záloga lehet. Egy idő után azonban a felduzzasztott államigazgatás telítődött fiatal káderekkel, ezért a kormány korlátozni próbálta a diplomaszerezés lehetőségeit, kirobantva 1965 márciusában a casablancai diáklázadást. Az elszabadult erőszak miatt feldühödött II. Hasszán nem válogatta meg a szavait: „Az állam számára nincs nagyobb veszély annál, mint amit az úgynevezett értelmiségiek jelentenek. Mindenkinek jobb, ha műveletlenek maradnak!”¹⁰³ Az iskolázottság kezdeti lendülete alábbhagyott: az 1960-as évek közepén a 7–14 éves gyerekek mindössze 45%-a járt iskolába, ami később sem sokat változott. Jellemző az is, hogy 1970 körül az egyetemi hallgatók száma csupán tízezer körül mozgott, miközben a diákszervezetek az erőteljes francia kultúrájú oktatás arabizálását, a körülmények (ösztöndíjak, kollégiumok) javítását

102 Futó, 1963; *Op. cit.*, pp. 156–158.

103 Vermeren, 2010; *Op. cit.*, p. 45.

követelték. Az oktatáspolitikát 1970 után változott meg, amikor ismét lépéseket tettek az iskolázottság növelésére, az évtized második felében pedig az egész közoktatás arabizálására. A közoktatás elmaradottságát híven mutatja, hogy 1990 körül még mindig 50%-nál magasabb volt az analfabéták aránya, ami 2004-ben 43%-ra, 2010-ben 30%-ra csökkent.¹⁰⁴

A társadalmi reformok szerénynek mondhatók az uralkodóváltás után is. Az oktatási reform fontosságára ugyan mindenki felhívta a figyelmet, mégsem történt semmi. Az állam ugyan hatalmas összegeket, a költségvetés 21,5%-át fordította az oktatásra, de ez nem járt együtt előrelépéssel. A gyerekek átlagos iskoláztatási időtartama mindössze 4,4 év, ami két esztendővel kevesebb, mint az arab országok átlaga, az iskolai végzettséget pedig alapvetően határozza meg a társadalmi háttér. A kormányok támogatták a magániskolák terjedését, ahová a tehetősebb rétegek gyermekei iratkoznak be, fokozva országos szinten az egyenlőtlenségeket.

A marokkói egészségügy súlyos nehézségekkel küzdött a függetlenné válás után, 1956-ban csupán néhány száz orvos praktizált az országban. Komplet egészségpolitikát először 1959-ben dolgoztak ki, létrehozták az intézményrendszert, külön minisztérium kezdte meg a működését. Az állam azonban sohasem tudott akkora összegeket fordítani az ágazatra, amekkorát kellett volna. Az 1992-es reform következtében javult a helyzet, a lakosság több mint 70%-a immár hozzájutott az alapellátáshoz, továbbá felvilágosító kampányt indítottak a higiénia fontosságáról. A szolgáltatások többsége ingyenes, a finanszírozást elvileg az állam biztosítja. A minisztérium felügyeli a kutatóintézeteket és a kórházakat, míg a tartományi és önkormányzatok a helyi beteggondozókat (a hadügyminisztériumnak is vannak saját egészségügyi intézményei). A marokkói egészségügyi rendszer négy alapvető problémával küszködött az elmúlt évtizedekben. Az első, hogy a lakosság túlnyomó többsége nem rendelkezett betegbiztosítással.¹⁰⁵ A második, hogy az elhízás és a dohányzás elleni küzdelem sikertelen (becslések szerint a marokkóiak több mint 13%-a dohányzik). A harmadik, hogy a magánszektor (laboratóriumok, magánklinikák) hatékonysága kérdéses. A negyedik pedig az, hogy kevés a rendszerben az orvos és az ápoló: 2021-ben 10 ezer lakosra hét orvos jutott (Tunéziában 13, Franciaországban 32, Magyarországon 40).

A rendszer része a kötelező (magán vagy állami) betegbiztosítás. 2021-ben a költségvetés 6,9%-át kapta az egészségügyi minisztérium, s jellemző, hogy a családok 60%-a közvetlenül maga finanszírozta az egészségügyi kiadásait. Mivel 1956 után még gyakoriak voltak a különböző járványok, nagy hangsúlyt fektettek a megelőzésre, a védőoltások beadására, a legújabb gyógyszerek beszerzésére. Az erőfeszítéseknek köszönhetően sikerült jelentősen visszaszorítani a fertőző betegségeket, felszámolni a korábban sok

104 Yabiladi: Maroc: le taux d'analphabétisme réduit à près de 30% de la population. *Yabiladi*, 2011. szeptember 7. <https://www.yabiladi.com/articles/details/6824/maroc-taux-d-analphabétisme-reduit-pres.html> (Letöltés ideje: 2023.02.15.).

105 Rapport du Conseil Économique, Social et Environnemental: La protection sociale au Maroc. Revue, bilan et renforcement des système de sécurité et d'assistance sociale. *Auto-Saisine*, 34. sz., 2018, p. 15. <http://www.cese.ma/media/2020/10/Rapport-La-protection-sociale-au-Maroc.pdf> (Letöltés ideje: 2023.02.15.).

problémát okozó gyermekbénulást és maláriát. Noha ellenőrzés alatt tartják, még mindig sok áldozata van a hepatitisznek. Súlyos gond a halálozások 75%-áért felelős szív- és érrendszeri megbetegedések, a cukorbetegség és a különféle rákbetegségek magas aránya.

A 2010-es években lépéseket tettek annak érdekében, hogy a nyugdíj- és betegségbiztosítás kiterjedjen, mivel a korábbi évtizedekben milliók voltak kirekesztve belőle. 2016-ban a Ben Kiran-kormány azt a célt tűzte ki, hogy lefedjék a társadalom 95%-át néhány éven belül,¹⁰⁶ a koronavírus-járvány alatt pedig további intézkedéseket hoztak.¹⁰⁷ A pandémia során 2020 márciusa és 2022 októbere között 16 278-an veszítették életüket. A nyugdíjkassza kímélése érdekében ugyanakkor a nyugdíjkorhatárt 60-ról 63 évre emelték, ami ellen viszont a szakszervezetek kiterjedt sztrájkokkal tiltakoztak. A minimálbér (2567 dirhem, 265 \$) európai viszonylatban ugyan alacsony, de afrikai viszonylatban a legmagasabb.

A berbereknek tett lényeges gesztusként értékelhető a nyelvet és kultúrát ápoló Amazig Kultúra Királyi Intézetének 2001-es létrehozása. Emellett a globalizáció hatásai erőteljesebbek, a nyitás kézzelfogható: a kormányok feltétel nélkül támogatták a turizmus fejlesztését, aminek az eredménye, hogy tíz év alatt a turisták száma évente háromról nyolcmillióra nőtt. A hatóságok rendkívül elkötelezettnek mutatkoztak az ország kulturális nyitottságának növelése iránt. A számtalan zenei, filmes, irodalmi stb. fesztivál célja az, hogy az országot kulturális értelemben a nagyvilághoz kapcsolják. A művészeket, énekeseket, színészeket, sportolókat a rezsim dédelgeti, cserébe azt várja el tőlük, hogy vigyék az ország jó hírét külföldre. A szabadabb, nyitottabb kulturális élet a tekintélyes európai marokkói diaszpóra (legalább ötmillió fő) hazacsábítását is célozza. Az ifjúság nagymértékben van kitéve a nyugati kulturális hatásoknak (televízió, internet), de a keletről beszivárgó iszlám szélsőséges tanoknak is.

Vallási tekintetben a szunnita iszlám és a király mint „a hívók parancsnoka” uralkodó helyzete kikezdhethetlen maradt, mindazonáltal nyugati hatásra a laicizálódás megfigyelhető. Különösen szembetűnő mindez a nők helyzetét illetően. Míg a függetlenné váláskor a nők még a nagyvárosokban is elfátyolozva és kíséreléssel mentek ki az utcára, a hetvenes években már önállóan jelentek meg a köztereken, miközben terjedt a nyugati divat. A női diplomások száma emelkedik, a foglalkoztatottságuk terjed, ami megváltoztatja a társadalmi szerepüket: gyors ütemben csökken az egy nőre jutó szülések száma, egyre több a szingli. Intézményesen lépnek fel a nők elleni erőszakkal szemben, a törvények pedig a nőknek minimum 10%-os kvótát biztosítanak a parlamentben. Az ifjúság körében terjednek a nyugati szokások (pl. alkoholfogyasztás), amit a vallásos körök természetesen nem néznek jó szemmel.

Úgy tűnik, Marokkó arculata gyorsabban változik, mint korábban bármikor: a társadalom végérvényesen kilábal a hagyományos, múltbéli mozdulatlanságából. A rurális, patriarchális, férfiközpontú, műveletlen és tájékozatlan társadalom átadta a helyét a

106 Deux événements majeurs au Maroc: réforme des retraites, élargissement de la couverture sociale. *Médias24*, 2016. január 8. <https://medias24.com/2016/01/08/deux-evenements-majeurs-au-maroc-reforme-des-retraites-elargissement-de-la-couverture-sante/> (Letöltés ideje: 2023.02.15.).

107 Collas, Aurélie: En pleine pandémie, le Maroc généralise sa couverture sociale. *Le Monde*, 2022. január 5.

javarészt urbanizált, a nukleáris családra és a képzett, iskolázott ifúságra épülő társadalomnak, amelyben immár nem a közösség (a törzs), hanem az egyén a meghatározó. A régi nagycsaládi és törzsi szolidaritást felváltja az intézményesített, nemzedékeken átívelő társadalombiztosítás szövete. A mindenható és mindentudó, a gazdagságot és a hatalmat egyedül birtokló, gyámszerepet játszó családfő eltűnik annak következtében, hogy a fiatal nemzedék szakképesítést és diplomát szerez, ezáltal pedig magasabb jövedelemhez jut, mint a szülők. Az analfabetizmus visszaszorulása révén kiszélesedik az információhoz való hozzájutás lehetősége (internethasználat, külföldi televíziós csatornák) és széles tömegek számára lehetővé válik a közéleti jelenségek racionális értelmezése. Ez óhatatlanul kihat a tömegek hatalomhoz való viszonyára, mivel a korábbi feltétlen engedelmesség helyébe a fensőbbiséggel szembeni kritikus attitűd lép.

5.4. A francia nyelv helyzete

A francia nyelvet a 19. század második felében kezdték oktatni Marokkóban, de csupán szűk körben. Mivel Párizs a civilizációt és a haladást a francia kultúrával és nyelvvel azonosította, a protektorátus kiépítésekor a gyarmati hatóságok a közigazgatás, a közoktatás és a sajtó nyelvévé a franciát tették meg, minek következtében az arabot a hagyományokhoz ragaszkodók és a vallásos körök használták. 1935-ben az iskoláskorú marokkói gyerekek mindössze 2%-a járt francia iskolába.¹⁰⁸ A függetlenség elnyerésekor az új állam a klasszikus arabot nyilvánította hivatalos nyelvvé és a kormány már az 1960-as évek elején arabizálási kampányba kezdett. Rabat ugyanakkor úgy látta, hogy a gazdaság fejlesztése érdekében szoros kapcsolatban kell maradni Franciaországgal, amit legegyszerűbben a francia nyelv terjesztésén keresztül vélték megvalósíthatónak. Ennek eredményeképpen az ezredfordulóig a francia megőrizte a pozícióit, elsősorban a gazdasági és a kulturális életben (irodalom, sajtó).

A 2000-es években elindított gazdasági reformok és privatizáció megerősítette ezeket a pozíciókat, ráadásul a külkereskedelem 75%-a Franciaországgal bonyolódik, így mind a mai napig a francia a gazdaság, a pénzügy, a kereskedelem, a műszaki felsőoktatás és kutatás nyelve. Az arab mellett az államigazgatás, a minisztériumok némelyikének munkanyelve szintén a francia. E szilárd közigazgatási jelenlét elsősorban II. Hasszánnak tulajdonítható, aki a franciaországi tanulmányai során tökéletesen elsajátította a nyelvet. Ma már a franciáról a gyarmatosítás negatív konnotációja is lekerült, helyette a modernizációval asszociál, s maguk a marokkóiak is úgy vélik, hogy a két nyelvűség manapság a modernizálódás záloga.¹⁰⁹ Igaz, hogy az állami kézben lévő iskolákat az 1970-es, 1980-as években arabizálták, ám a marokkói elit a változatlanul frankofón magániskolákba íratta a gyerekeit, hogy megtanulhassák a nyelvet, amivel aztán külföldön (a volt anyaországban) jó álláshoz juthattak. Az arabizálás ellenére a franciát

108 Benzakour, Fouzia: *Langue française et langues locales en terre marocaine: rapports de force et reconstructions identitaires*. *Hérodote*, 2007/3., pp. 45–56.

109 Ennaji, Moha: *Multilingualism, Cultural Identity, and Education in Morocco*, Springer, New York, 2005, pp. 97–110., 163.

ma is széles körben oktatják az általános és középiskolákban (az általános iskolában harmadik évtől heti nyolc órában), valamint az egyetemeken, de ennek a képzésnek a sikeressége igencsak vegyes, hiszen a marokkói fiatalok franciatudása korántsem kielégítő.¹¹⁰ Egy 2010-es felmérés szerint a franciát mégis nagyon sokan beszélik az országban. 10 366 000 fő tekinthető frankófonnak (írnak és olvasnak franciául), ami akkor a teljes népesség 32%-át, a 10 évnél idősebb korosztályoknak pedig a 39%-át jelentette. S ez a szám nem tartalmazza azokat, akik beszélnek franciául, de írni és olvasni nem tudnak. A hétköznapi életben az arab és a francia a társalgásban erősen keveredik, de a kétnyelvűiek írásban már inkább a franciát preferálják. Természetesen sokkal elterjedtebb a franciatudás a városokban, mint vidéken, de ez mindig is így volt. Marokkó tagja a Frankofón Államok Szervezetének.

Válogatott irodalom:

J. NAGY László: *A Magreb-országok története a 20. században*, JATEPress, Szeged, 2014

LENGYEL István: *Országok az Atlasz vonzásában (A Maghreb Arab Unió esélyei)*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2006

LUGAN, Bernard: *Histoire du Maroc*, Critérion, Paris, 1992

MIÈGE, Jean-Louis: *Le Maroc*, PUF, Paris, 1971

VERMEREN, Pierre: *Histoire du Maroc depuis l'indépendance*, La Découverte, Paris, 2010

VERMEREN, Pierre: *Le Maroc de Mohammed VI. La transition inachevée*, La Découverte, Paris, 2011

110 Amrani, Yousra: L'agonie de la langue française au Maroc. *La Gazette du Maroc*, 2004. február 9. https://www.francophonie-avenir.com/Archives/presse_Afrique_Maroc,_le_francais_serait-il_en_recul.htm (Letöltés ideje: 2023.02.15.).

TUNÉZIA, AZ ÉSZAK-AFRIKAI „BEZEGORSZÁG” DEMOKRATIZÁLÓDÁSÁNAK RÖGÖS ÚTJA

1. Földrajzi, társadalmi és kulturális jellemzők

Tunézia Észak-Afrikában, a Földközi-tenger nyugati medencéjében helyezkedik el, területe másfél magyarországnyi (163 610 km²), népessége – a CIA World Factbook legfrissebb adatai szerint – 11,8 millió fő (2021). A Földközi-tenger partján fekvő országot északon és keleten 1148 km hosszú tengerpart határolja, míg nyugaton Algériával (1034 km), dél-keleten pedig Líbiával (461 km) határos. Tunézia földrajzi helyzetéből adódóan (Európától mindössze 140 km választja el) nagyon fontos hatással van Európa jövőjének alakulására. Éppen ezért az „öreg kontinens” számára sem mindegy, hogy miként alakul a Maghreb-országok legkisebbikének sorsa.

Az ország északi részén a mediterrán, a Szahara által dominált déli részén pedig a sivatagi éghajlat dominál. Az Atlasz keleti nyúlványai északkeleti irányban szelik ketté az országot. Tunézia legjelentősebb folyója a Medzserda, amely az algériai Atlaszból ered és 450 km hosszan keresztezi az országot. Dél-Tunéziában a Szahara homoksivatagja található. A sűrűn lakott Dzserba-szigeten dúsan termődatolyaligetek és olajfaültvények találhatók.

A lakosság jelentős része arab. Az elmúlt évezredben számos nép hagyta nyomát az észak-afrikai országban: a berberék, a föníciaiak, a rómaiak, a vandálok, az arabok, az oszmánok, a mórok és a franciák. A 19. század végétől az ország függetlenné válásáig jelentős európai, főként francia és olasz populáció élt Tunéziában. A legnagyobb részük azonban – a protektor távozását követően – Tunézia függetlenné válása után távozott.

Tunézia vallásilag homogénnek tekinthető: a lakosság 99%-a szunnita iszlám vallású, emellett az országban – elsősorban Dzserba szigetén – zsidó közösségek is élnek. Tunéziában – főleg Tuniszban és környékén – kb. 20 000 katolikus él.²

1 tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, DTO

2 Szigetvári, Tamás: Tunézia – a legeurópaibb afrikai ország. In: Marsai Viktor–N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*, Dialóg-Campus, Budapest, 2020, p. 83.

2. Tunézia történelme

Tunéziának a Földközi-tenger nyugati medencéjében elfoglalt stratégiai helyzete eseménydús történelmet hozott az ország számára. A föníciaiak, rómaiak, vandálok, bizánciak, arabok és franciák egy adott időpontban mind megszállták azt a térséget, amelyet a mai Tunéziának tekintünk. Az ország meghódítására irányuló szándék minden bizonnyal nem független attól a ténytől, hogy Tunézia – Marokkó mellett – az egyetlen olyan vidék Észak-Afrikában, ahol nagy kiterjedésű, egybefüggő és megművelhető terület található, és ahol a megtermelhető javak elegendőek ahhoz, hogy hosszú távon biztosítsák egy állam stabil működését.³

2.1. Tunézia az ókorban

A mai Tunézia területén körülbelül 200 000 éves a legrégebbi, tartós emberi jelenlétre utaló nyom, a térség „igazi” történelme azonban a Kr. e. 9. században kezdődik. Tunézia első lakói a berber törzsek voltak, akik mára csupán kisebbséget képeznek az ország lakosságán belül. A Kr. e. 10. században a föníciaiak telepedtek le. Az észak-afrikai parton kikötők hálózatát hozták létre, amelyek közül a legfontosabb a Tuniszi-tó keleti partján elterülő Karthágó volt, amelyet a Kr. e. 8. században a föníciai Türosz városából érkező telepesek alapítottak. A legendás város a Kr. e. 6. században vált a térség meghatározó városává. Terjeszkedése során más államokkal is összeütközésbe került.

Karthágó térségi hatalma a Róma és Karthágó közötti pun háborúkig tartott. Habár a Földközi-tenger északi partján létrejött új királyság teljesítőképességét sokáig lekötötte, hogy kiterjesszék és konszolidálják uralmukat az Itáliai-félsziget fölött, ám nem hagyhatták figyelmen kívül a fenyegetést, amelyet a karthágói hatalom kiterjesztése jelentett, hisz a növekvő pun befolyás keresztezte az emelkedően lévő Róma ambícióit. A Róma elleni harmadik pun háború a Kr. e. 2. században Karthágó bukásával és a város lerombolásával zárult. Tunézia mai területe a háborút követően „Africa” néven Róma provinciája és egyben éléskamrája lett. A Római Birodalom gazdaságába olívaolajjal, gabonával, szőlővel, borral, valamint textiliparával kapcsolódott be. A rómaiak városokat és kolóniákat létesítettek a tunéziai síkságon és tengerparton.⁴

A kettéosztott Római Birodalom seregei a térségbe betörő germán törzseket már nem tudták feltartóztatni, így Róma uralma a provinciákban is megszűnt. A Kr. u. 5. században Geiseric vandál király csapatai élén elfoglalta Karthágót és Tunézia mai területe közel egy évszázadra a vandálok uralma alá került. 530-ban berber törzsek vereséget mértek a vandál csapatokra, majd a bizánci császár, Jusztinianus csapatai foglalták

3 Fage, John Donnelly: *Afrika története*, Osiris, Budapest, 2004, p. 139.; Dreyfus, François-George: Introduction à l'histoire du Maghreb, 2016: <http://www.academiegeopolitique.deparis.com/en/introduction-a-lhistoire-du-maghreb/> (Letöltés ideje: 2021.12.18.).

4 Lemarchand, Philippe (szerk.): *L'Afrique et l'Europe: atlas du XXe siècle*, Complexe, Paris, 1994, p. 238.

el a területet, amely a hódítást követően közel 150 évre a Bizánci Birodalom uralma alá került.⁵

2.2. Tunézia a középkorban és a korai újkorban: arab és oszmán uralom

Bizánc uralmának az arab hódítók vetettek véget, akik a 8. század elejére elfoglalták teljes Észak-Afrikát. Hatalmuk megszilárdítása azonban nem volt zökkenőmentes: a berber lázadók elfoglalták a 670-ben alapított új fővárost, Kairuant, amelyet az arabok csak nyolc évvel később tudtak visszafoglalni. A berber ellenállást viszont csak 698-ban sikerült visszafojtani. Az iszlám a lakosság többségének vallása, az arab pedig általánosan használt nyelv lett. Ettől fogva egymást követő muszlim dinasztiák irányították azt a területet, amelyet ma Tunéziának nevezünk. Az eredetileg politeista berber törzsek – némi ellenállás után – áttértek az iszlám vallásra, ugyanakkor az arabok kemény uralmát nehezen viselték, így több alkalommal fellázadtak a megszállók ellen. Az Aglabida-, Fatimida- és a Zírída-dinasztiák alatt a terület virágzott. 1052-ben a Beni Hilal az arab nomádok megverték a fő zírída erőket, majd Kairuant is bevették. Az arab nomádoknak a térségre gyakorolt hatása jelentősen befolyásolta a terület gazdasági szerepét: elterjedt a nomád állattartó életmód, a mezőgazdasági termelés visszaszorult és a külkereskedelem is jelentős mértékben csökkent. Ezzel együtt nagy mértékű arabizálódás vette kezdetét. Tunézia az 1059-ben létrejött Almoravida Birodalom része lett. A 12. században a partvidék ideiglenesen a szicíliai normannok uralma alá került.

A 12. század közepén a marokkói Marrakesh-ből vonult be az Almohádok befolyásos dinasztiája, amely hetven éven át uralkodott. Hatalmuk prosperitást és jól működő kormányzatot hozott. Az Almohád-dinasztia Tuniszt tette meg fővárosának. A helyi kormányzók azonban kitörték a szerintük túlszabályozott Almohád Birodalomból. Ifrikija helytartói megalapították saját dinasztiájukat, a berber Hafszida-dinasztiát (1228–1574). Bár a Hafszidák kezdetben nagy népszerűségnek örvendtek, végül a hivatalnokok basáskodó módszerei miatt nekik is sikerült kivíni a berber nomádok általános ellenszenvét.

Az Ottomán Birodalom térnyerése a mai Tunézia területét sem hagyta érintetlenül: 1534-ben az algériai terület uralkodója elismerte az Ottomán Birodalom fennhatóságát. A Hafszidák tartották az új befolyástól, és támadást indítottak Algír ellen. A hadjárat azonban a visszájára sült el: a támadók visszaverése után az algériaiak elfoglalták Tuniszt.

A spanyol-oszmán tengeri háború folyamán 1535-ben V. Károly spanyol király elfoglalta Tuniszt. A főváros ezután többször gazdát cserélt, míg 1574-ben az oszmánok kiűzték a spanyolokat, véget vetve V. Károly protektorátusának, valamint a Hafszidák uralmának. A terület akkor az Ottomán Birodalom hűbéres területévé vált. A Birodalom központja azonban túl messze volt az elfoglalt területtől, így gyakorlatilag egy független állam jött létre.

⁵ Slim, Hédi: *Histoire générale de la Tunisie*, t. I: *L'Antiquité*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2003.

Az ottománok megérkezésével Tunézia mai területe a középkori tengeri hatalom szintjére emelkedett. A partvidék életében ettől kezdődően fontos szerepe volt a kalózkodásnak. A 17. és 18. században a helyi kalózok gazdaggá tették országukat, amely rövidesen függetleníteni tudta magát az oszmán szultántól. 1705-ben Huszai ibn Ali nevű tiszt saját uralkodói dinasztiát alapított, mely egészen 1957-ig hatalmon is maradt. A Husszainita-dinasztiához tartozó bejek gyakorlatilag önálló politikát folytattak. Tunézia a 18. század második felében már a Földközi-tenger partvidékének egyik prosperáló állama volt, amelyet csak az évenkénti ajándékadó és a bej szultán általi beiktatása kötött Isztambulhoz. A tartomány fejlett kézművesiparral rendelkezett. Emellett a mezőgazdasági termékek (zöldségfélék, gabona, nyersbőr) is jelentős helyet foglaltak el az ország külkereskedelmében. A gazdaság másik pillére – az oszmán hódoltság időszaka-hoz hasonlóan – a kalózkodás volt.

2.3. Francia protektorátus

Az európai nagyhatalmak, amelyek nem akarták megosztani a kereskedelemről származó hasznot a kalózkodásban érdekelt észak-afrikai országokkal, a bécsi kongresszuson (1815) döntöttek arról, hogy közös erővel semmisítik meg az észak-afrikai kalózközpontokat. Az erre irányuló fegyveres fellépésben végül csak a két leginkább érdekelt hatalom – Anglia és Hollandia – vett részt. A kalózkodás ugyanakkor teljesen csak Algír elfoglalásával (1830) szűnt meg.

Az 1816-os hadjárat, valamint Algír elfoglalása súlyos következményekkel jártak Tunézia számára, mivel a fejlettebb európai államok gazdasági behatolása előtt szabaddá vált az út. Franciaország kijelentette, hogy Tunézia a Portától független állam, és szándékában áll megvédeni a függetlenségét.⁶ Algír elfoglalása után Franciaország egyenlőtlen szerződést kényszerített a bejre. Az 1830 augusztusában aláírt szerződés nem csupán a kalózkodást tiltotta meg véglegesen, hanem azt is lehetővé tette az európai hatalmak számára, hogy bárhol az ország területén, a bej beleegyezése nélkül konzulátusokat és kereskedelmi lerakatokat létesítsenek. Továbbá a szerződés kizárta, hogy a bej bármely termék kereskedelmének monopóliumával rendelkezessen. Emellett külön cikkely biztosította Franciaország számára a legnagyobb kedvezmény elvét. A szerződés eredményeképpen Tunézia kereskedelmi kapcsolatai dezorganizálódtak, és ezáltal súlyos zavar jött létre az ország gazdasági életében. Az Oszmán Birodalomnak az volt a szándéka, hogy Tunéziában megerősíti a jelenlétét, erre azonban nem került sor, mert Párizs az ottománok ellen küldte saját flottáját.

A krími háborút (1853–1856) követően a két rivális nagyhatalom, Anglia és Franciaország rábírta Isztambult, hogy 1856-ban kihirdesse a *Hatti Humajut* (szultáni leirat), amely lehetővé tette a külföldiek számára, hogy földmagántulajdonnal rendelkezzenek. A tunéziai uralkodó, Husszein bej rögtön érzékelte az erőviszonyokban bekövetkező változásokat, és a hadsereg, valamint a hadiipar vonatkozásában reformokat

⁶ Benke József: *Az arab országok története II.*, Hétkrajcár Kiadó, Pécs, 1996, p. 835.

kezdeményezett. A reformok második sorozatát elindító szultáni leirat kihirdetését és egy európai típusú alkotmány bevezetését már az angolok és a franciák – fegyveres beavatkozás fenyegetését is kilátásba helyezve – kényszerítették Tunéziára. Az 1861-ben kihirdetett alkotmány (*desztúr*) az első volt ilyen jellegű dokumentum az arab világban.⁷ Az ország alkotmányos monarchia lett, az uralkodó gyakorlatilag az európai polgári jogrendszert vette át.⁸ Az alkotmány életbe lépésével elhárultak a tőkebeáramlás jogi, politikai akadályai.

Az elkövetkező időszakban jelentős infrastrukturális beruházások történtek, amelyek keretében vasutak, vízvezetékek, távíróvonalak épültek, illetve megtörtént a gyapot és olívaolaj feldolgozásának gépesítése az észak-afrikai országban. A modernizációs tervek megvalósítására igénybe vett hitelek visszafizetésére – még a megszorító intézkedések ellenére is – képtelen volt az ország. Tunézia siralmas pénzügyi helyzete miatt a bej a helyi adó, a *medzsba* megemelésére kényszerült, amelynek következtében hatalmas felkelések törnek ki országszerte. Végül az uralkodó kénytelen volt elfogadni, hogy az Tunézia nemzetközi (francia, angol, olasz) pénzügyi ellenőrzés alá kerüljön.

A kétoldali, az Oszmán Birodalom és Franciaország részéről érkező nyomás arra kényszerítette az ország miniszterelnökét, Khajreddin pasát (1873–1876), hogy kísérletet tegyen Tunézia önálló fejlődési pályára állítására. A pasa – az iszlám reformizmus meghatározó alakjait alapul véve – kiemelkedő fontosságúnak tartotta a jól működő közigazgatási rendszer létrehozását és egy demokratikusan ellenőrzött kormány felállítását. Khajreddin egyszerűsítette az ügyintézést, csökkentette az adókat és korszerűsítette az oktatást. A felsőoktatás modernizálása érdekében kifejtett tevékenységének egyik legjelentősebb eleme a Szadiki kollégium megalapítása, amely kiemelkedő szerepet töltött be a korszerű ismeretekkel felvértezett tunéziai értelmiségiek képzésében. A külpolitikai helyzet azonban véget vetett ennek a rendkívül sikeresnek ígérkező modernizációs kísérletnek.⁹

A nemzetközi erőviszonyok a Mediterráneumban kedvezőtlenül alakultak Tunézia számára. Khajreddin pasa megpróbált lavírozni a nagyhatalmak között, politikája azonban nem bizonyult eredményesnek. Anglia lemondott a Mediterráneumért folytatott küzdelemről, már nem védelmezte az Oszmán Birodalom integritását. Ehelyett inkább arra törekedett, hogy a Földközi-tenger keleti medencéjében szerezzen befolyást és egyúttal ellenőrzése alatt tartsa az Indiába vezető kereskedelmi útvonalak stratégiai pontjait. 1875-ben megszerezte a Szuezi Csatornatársaság részvényeinek többségét, 1878-ban pedig sikerült megszereznie Isztambultól Ciprust, így Tunézia többé nem volt fontos számára. A brit külügyminiszter 1878 júliusának elején a következő szavakat intézte francia kollégájához, Waddingtonhoz: „*Tegyének Tuniszban, amit jónak látnak, Angliának nem lesz ellenvetése*”.¹⁰ Franciaország ekkor döntött úgy, hogy a konkurens Olaszországgal szemben kizárólagos befolyást szerez Tunéziában.

7 J. Nagy László: *A Maghreb-országok története a 20. században*, JATE Press, Szeged, 2014, p. 14.

8 J. Nagy László–Ferwagner Péter Ákos: *Az arab országok története*, JATE Press, Szeged, 2004, p. 15.

9 Idem.

10 Affaires de Tunisie. Documents diplomatiques 1870–1881. Paris, 1881. Imprimerie nationale. 67. Idézi: J. Nagy L.: *A francia uralom kialakulása a Maghreb országokban. Belvedere*. no. 1., 2013, p. 50.

A tunéziai befolyás megszerzésére törekvő két ország szándéka eltérő tényezőkre vezethető vissza: Franciaország elsősorban arra törekedett, hogy az algériai gyarmatterület határait biztosítsa, míg Olaszország a gyarmatpolitikája révén a túlnépesedés problémájára keresett volna megoldást.

1881-ben Párizs egy algériai-tunéziai törzsi határincidenst használva fel ürügyül, a bardói szerződés aláírására kényszeríti az uralkodót, Szadok bejt. A szerződés 6. cikkelye, amely kimondta, hogy a bej a francia kormány beleegyezése nélkül nemzetközi szerződést nem köthet, megfosztotta Tunéziát a külső szuverenitásától. A terület Franciaország protektorátusa¹¹ lett. Az adózástól elszegényedett lakosság részéről ellenállás nem volt. 1883-ban pedig a La Marsa-i konvenció aláírásával arra kötelezték a bejt, hogy Franciaország érdekeinek megfelelően szervezze át az ország közigazgatási, igazságszolgáltatási és pénzügyi rendszerét. Az 1885-ös tunéziai földtörvény értelmében az európai bevándorlók ingyen, vagy jelképes összegért jutottak a legjobb minőségű földekhez. Tunéziában a protektorátus időszakában hatalmas építkezések történtek.

A La Marsa-i konvenció értelmében Franciaország hatáskörébe tartozott Tunézia kül-, védelmi és belpolitikája. A tunéziai uralom megteremtésében tehát a főszerepet a banktőke és a diplomácia játszotta, míg a hadsereg csak az előbbieket támogatójaként lépett fel. Tunéziát – Algériától eltérően és Marokkóhoz hasonlóan – Franciaország nem a belügyminisztériumból, hanem a gyarmatügyiből irányította. Az ország kormánya és közigazgatása tovább működött, de a franciák ellenőrzése alá került. Emellett a közigazgatási hivatalok is francia vezető irányítása alá kerülnek. Franciaországot Tuniszban a főrezidens képviselte. A főrezidensnek döntő szava volt minden lényeges kérdésben, ő elnökölt a minisztertanácsban, jóváhagyása nélkül egyetlen rendelet sem léphetett érvénybe. Tunéziát ekkortól Franciaország képviselte a nemzetközi szinten. Ugyanakkor – az ország pacifikálása érdekében – az őslakosokat is bevonták Tunézia irányításába, ráadásul az uralkodó őslakos minisztereket is kinevezhetett.

Bár Franciaországnak sikerült gazdaságilag a lehető legnagyobb mértékben profitálni tunéziai jelenlétéből, azt sem felejtethetjük el, hogy az észak-afrikai országban jelentős gazdasági fejlődés következett be a bankoknak és kereskedőtársaságoknak köszönhetően. Ennek részeként Tunéziában vasúthálózat épült ki és a mezőgazdasági termelési technikákat is modernizálták. Franciaország Bizerte városában katonai kikötőt is kialakított. A félévszázados modernizációs kísérlet nem volt eredménytelen: az ország nyitottá vált, míg a konzervatív vallási erők társadalmi életre gyakorolt befolyása csökkent. Ezzel párhuzamosan elkezdődött egy modern hivatalnoki és értelmiségi réteg kialakulása.¹² Mindez kedvező hatással volt az antikolonialista mozgalom kialakulására és tunéziai expanziójára.

11 A protektorátus (latin kifejezés, jelentése: védnökség) két államalakulat közötti függő viszonyt eredményező nemzetközi jogi kapcsolat, amely során a protektori szerepben fellépő állam védnökséget vállal a másik állam felett. Leggyakrabban a katonailag és gazdaságilag erősebb államok eszköze volt arra, hogy politikai fennhatóságukat egyenlőtlen feltételek mellett a gyengébb államra kiterjesszék. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a védnöki hatalom államigazgatási szervei vették át az irányítást a protektorátus külpolitikája és hadügyi felett, míg a protezsált állam kompetenciája a belügyek irányítására terjedt ki.

12 J. Nagy-Ferwagner, 2004; *Op. cit.*, p. 16.; Fredj, Claire: *Écrire l'histoire du Maghreb au XIXe siècle. Revue d'histoire du XIXe siècle*, 2016/1., pp. 153–156.

2.4. A függetlenség kivívása

A legelső függetlenségi mozgalom Tuniszban abban az évben kezdődött, amikor a franciák megszállták az országot. A világháborút lezáró békekonzferencián a tunéziaiak számos más arab, illetve délkelet-ázsiai országgal egyetemben semmiféle támogatást nem kaptak a nagyhatalmaktól a függetlenség megteremtésére. Az I. világháború után mindössze a tunéziai nemzetgyűlés felállítását sikerült kiharcolni, illetve az engedélyt politikai szervezetek alakítására.

1920-ban megjelent a *La Tunisie Martyre* című könyv, mely fő követelésként az 1861-es alkotmány visszaállítását szorgalmazta. A könyvet betiltották, azonban a jelszó megmaradt: ennek nyomán, az arab alkotmány szó megfelelőjének felvételével alakult meg az Alkotmányos Liberális Párt, közismert nevén a Desztúr Párt (a *desztúr* jelentése alkotmány). A Desztúr elsősorban városi párt volt. Tagsága és támogatói Tunisz, Bizerta és a nagyobb vidéki városok – Sfax, Sousse – kereskedő, iparos és földbirtokos rétegéből kerültek ki. A párt egyik fő követelése a protektorátus rendszerének felszámolása volt¹³. Kis idő múlva a Desztúr Pártban egyre nagyobb befolyásra tett szert a mérsékelt szárny, melynek képviselői egy kereskedelmi unió elérésével is megelégedtek volna, így a mozgalom gyengülni kezdett. Az 1930-as évek elején fiatal radikálisok jelentek meg a pártban, akik az ország függetlenségét tartották elérendő célnak. A hatalom ezt természetesen nem nézte jó szemmel: a radikálisok lemondtak tisztségeikről, és száműzetésbe kényszerültek.

1934-ben a Desztúr Párt két formációra bomlott: a jobboldali, konzervatív, iszlamista szárny továbbra is (Régi) Desztúr néven működött, míg a száműzetésben lévő radikálisok részvételével megalakult a – szakszervezetekkel is együttműködő – baloldali, laikus, modernista Új Desztúr Párt (*Néo-Destour*), melynek vezetője Habib Burgiba ügyvéd, a Desztúr Párt vezetőségi tagja lett.¹⁴ Bár a politikai célt tekintve mindkét párt a nemzeti függetlenség evolucionista úton való kihívására törekedett, az új párt fontosnak tartotta a folyamat felgyorsítását. Emellett – a Régi Desztúrral ellentétben – az Új Desztúr nem az alkotmányos monarchia, hanem a köztársasági államforma támogatója volt. A Régi Desztúr Párt hagyományos társadalmi bázisának az idősebb korosztályhoz tartozó iszlám kulturális réteg, illetve a kiskereskedők és a kézművesek számítottak.¹⁵ Ezzel szemben az Új Desztúr Párt tagjai a kereskedők, a mezőgazdaságban és – kisebb számban – az iparban érdekelttséggel rendelkező, a protekcionista rendszer által kiteljesedésében gátolt burzsoázia, valamint a fiatal, intellektuális polgárok köréből kerültek ki. Az Új Desztúr Párt céljai elérése érdekében gyakran szervezett sztrájkokat, tüntetéseket. Ezek közül az egyik legjelentősebb az 1938-as tüntetés volt, amelynek keretében Burgibáék egy tunéziaiakból álló parlament felállítását követelték. Az erőszakos franciaellenes megmozdulások után a vezetőket – köztük Burgibát is – letartóztatták, a pártot pedig felakarták oszlatni. Az Új Desztúr Párt illegálisba vonul.

13 J. Nagy–Ferwagner, 2004; *Op. cit.*, p. 54.

14 Benke, 1996; *Op. cit.*, p. 837.

15 J. Nagy–Ferwagner, 2004; *Op. cit.*, p. 120.

A II. világháborúban Tunézia a kollaboráns Vichy-kormány ellenőrzése alá került. Az 1942-ben trónra lépő Monszef bej olyan mélyreható reformokat javasolt Pétain marsallnak, amelyek lehetővé tették volna a tunéziaiak beleszólását az ország ügyeinek intézésébe. Javaslatai azonban süket fülekre találtak. Az országot 1942 novemberében megszállták a németek. Tunézia volt az egyetlen olyan ország az arab világban, amely német megszállás alá került.¹⁶ Bár az okkupáció csak fél évig tartott, mégis lehetőséget teremtett a nemzeti törekvések kifejezésére. A megszállást követően a Hitlerrel minden területen együttműködő főmufti, Amín Háddzs Huszeini azt javasolta a Führernek, hogy ismerje el a Maghreb-országok függetlenségét. Ezt azonban Hitler nem tette meg, mivel akkor a szövetségeseivel került volna szembe.¹⁷ A németek megpróbálták az általuk legalizált Új Desztúr Pártot rábírní a kollaborációra. A kiszabaduló Burgiba azonban nem szimpatizált a fasizmussal, így elutasította a náci Németországgal és Olaszországgal való együttműködést, és a szövetséges csapatok támogatására szólította fel híveit. Monszef bej a partraszálláskor értesítette mind Hitlert, mind pedig Franklin Delano Roosevelter amerikai elnököt arról, hogy országa kívül szeretne maradni a konfliktuson és egyenlő távolságot kíván tartani a háborúzó felek között. 1943-ban Észak-Afrika angol–amerikai kézre került, Tunéziában pedig megkezdődött a francia uralom megerősítése, ami természetesen nem könnyítette meg a nemzeti mozgalmak helyzetét.

Franciaországnak a II. világháborúban elszenvedett veresége aktivizálta a franciáellenes hangokat Tunéziában. A népszerű Monszef bej után a franciák által trónra ültetett Lamine bejt a tunéziaiak továbbra sem tekintették uralkodójuknak. Az Új Desztúr Párt vezetője, Burgiba, Tunisz felszabadulása után visszatért, majd 1945-ben ismét elhagyta az országot, hogy céljai számára nemzetközi támogatást nyerjen: először Kairóba ment, ahol az Arab Ligát felhasználva a tunéziai függetlenségi mozgalom internacionalizálására törekedett. 1946-ban a Maghreb-térség nacionalista politikusai közül elsőként utazott az Egyesült Államokba, hogy támogatást kérjen a függetlenségi törekvésekhez.

A Régi Desztúr Párt befolyása hagyományos társadalmi befolyásának polarizálódásával tovább csökkent¹⁸. A tunéziai pártok között nem volt egyetértés az Tunézia függetlenség utáni útját illetően. A kommunisták az ország jövőjét pedig a Francia Unió (*Union Française*)¹⁹ keretein belül képelték el. A Francia Unióhoz való tartozás lehető-

16 J. Nagy, 2014; *Op. cit.*, p. 78.

17 Metzger, Chantal: *L'empire colonial français dans la stratégie du Troisième Reich (1936 – 1945)*. T.1. Collection „Diplomatie et Histoire”, Direction des Archives Ministère des Affaires étrangères, P.I.E.–Peter Lang, Bruxelles, 2002, pp. 581–585.

18 J. Nagy, 2014; *Op. cit.*, p. 120.

19 A IV. Köztársaság Alkotmánya alapján létrejött a Francia Gyarmatbirodalom kifejezést felváltó Francia Unió. A kifejezés először 1945. március 24-én hangzott el az ideiglenes kormány gyarmatügyi minisztere, Paul Giacobbij szájából. A Francia Unió „olyan »népek és nemzetek közössége«, amelyek a jogok és feladatok egyenlőségére alapozzák egységüket. Franciaország pedig arra törekszik, hogy elvegyesse ezeket a népeket az öngazgatás szabadságához.” Elnöke a köztársasági elnök volt. Létrehozták a tengerentúli megyéket (ennek része volt Algéria is) – élére a francia kormány illetékes minisztere által kinevezett kormányzó került, mellette működött a bennszülöttek és a telepések képviselőiből választott, konzultatív jogokkal felruházott helyi parlament – és a tengerentúli területeket. Ezek az anyaországgal együtt alkották a Francia Köztársaságot. Voltak még gyámság alatt álló területek, valamint a Franciaországhoz protektorátusi

ségét illetően nem jutottak konszenzusra a különböző politikai erők. A kommunisták és az Új Desztúr Párt közeledésének egyik fő akadálya az volt, hogy ez utóbbi ideológiájában távol állt a szocialista eszméktől és nem rendelkezett munkásmozgalmi kötődéssel. A kommunisták, akiknek meghatározó befolyásuk volt a szakszervezetekben, csak az utóbbiakon keresztül tudtak volna integrálódni a nemzeti mozgalomba. A korábbi – a nemzeti függetlenséget követelő nacionalisták elitelésén alapuló – politikájuk miatt azonban nem tudtak élni a lehetőséggel, így a kezdeményezés az autonóm nemzeti szakszervezetek kezébe került. A Maghreb-országok közül egyedül Tunéziában történt meg, hogy a nemzeti szakszervezet vált az antikolonialista harc politikai centrumává.²⁰

A tunéziai politikai életben mai napig meghatározó szerepet játszó Tunéziai Dolgozók Általános Szövetsége (*Union générale des travailleurs tunisiens*, UGTT) nevű szakszervezetet, amely – az Új Desztúr Párt megbízható szövetségeseiként – fontos szerepet játszott az ország felszabadításában Farhat Hached alapította meg 1946 januárjában. Az UGTT „elődje” az 1925-ben létrehozott az Általános Tunéziai Munkászövetség (*Confédération générale tunisienne du Travail*, CGTT) volt. Az első nemzeti szakszervezetet hamar betiltották és a Desztúr Párt – néhány tagját leszámítva – nem is támogatta a tevékenységét. A CGTT örökségét viszik tovább a később alakult nemzeti szakszervezetek, köztük az UGTT is, amely – az arab országok történetében egyedülálló módon – az 1945 után a nemzeti mozgalom élére állt. A baloldali–szocialista–szociáldemokrata programmal rendelkező UGTT alapításakor 12 ezer tagot tömörített és tevékenységének egyik legfontosabb célja a dolgozók anyagi, szociális helyzetének javítása volt. Ugyanakkor már a megalapításának pillanatában világossá vált, hogy a szakszervezetnek politikai funkciója is lesz.

A második világháború után Franciaország valamennyi jelentősebb politikai ereje úgy vélekedett, hogy a korábbinál sokkal jelentősebb reformokat kell bevezetni a gyarmatokon és ezzel párhuzamosan át kell alakítani a gyarmatokhoz fűződő kapcsolatokat. A francia vezető politikusok számára egyértelművé vált, hogy az új társadalmi–politikai kontextusban a régi módon már nem lehet fenntartani a gyarmatbirodalmat. Ezt bizonyították a gyarmatokon egyre erőteljesebben megnyilvánuló nemzeti függetlenségi követelések. E megváltozott szemlélet eredményeképpen Tunéziában 1947 nyarán igen jelentős reformokat vezettek be. A minisztertanácsban a korábbi négy helyett hat miniszteri tárcát (miniszterelnöki, ipari, kereskedelmi, egészségügyi, kézművességügyi, munka és népjóléti) tunéziaiak kaptak. A rezidensek befolyása a mindennapi politikai életre továbbra is csekély maradt, mert – a miniszterelnöki tárcát leszámítva – a fontosabb miniszteri posztokat továbbra is franciák töltötték be. Emellett a miniszterelnök helyettesének számító főtitkárt is Franciaország adta.²¹

Az 1950-es évek elején Tunézia főbb pártjai a nemzeti felszabadítást határozták meg legfőbb politikai prioritásként. A politikai küzdelemnek új lendületet adott Burgiba 1949-es hazatérése. Burgiba 1950 tavaszán Párizsba utazott és követelte Tunézia

szerződéssel kötődő államok, amelyek társult államokká váltak. Mindezek együttesen alkották a Francia Uniót. (Gazdag Ferenc: *Franciaország története (1945–1995)*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1996.).

²⁰ J. Nagy, 2014; *Op. cit.*, p. 121.

²¹ J. Nagy, 2014; *Op. cit.*, p. 97.

belső szuverenitásának helyreállítását. A frissen kinevezett külügyminiszter, Robert Schuman a kérésre pozitív választ adott. Ekkor döntött úgy az Új Desztúr Párt, hogy részt vesz a tunéziai kormány munkájában. A francia kormány azonban halogatta az ígért reformokat, ezért az Tunéziai Dolgozók Általános Szövetsége országos sztrájkot szervezett. A főrezidens válaszul szakszervezeti és kommunista aktivistákat tartóztatott le, Burgibát pedig házi őrizetben tartották.

A tunéziai francia kolónia minden reformszándékot érdekei elárulásának, a tunéziai függetlenséghez vezető út újabb elemének tekintett. Az eseményekre válaszul a francia kolónia legszélsőségesebb tagjai megalakították a Vörös Kéz nevet viselő, jobboldali kötődésű tunéziai fegyveres szervezetet, amely a nyár folyamán számos terrorista akciót vitt végbe az észak-afrikai ország középületei ellen, és minden bizonnyal ő volt a végrehajtója az UGTT főtitkára, Ferhad Hased ellen december 5-én elkövetett halálos merényletnek. A merénylet változást eredményezett a harci metódusok alkalmazásában. 1953 elejétől a gerillaakciók a tunéziai politikai élet szerves részévé váltak. Bár Burgiba nem állt egyértelműen a terrorcselekmények elkövetői mellé, de egyértelművé tette, hogy a fegyveres harc beszüntetése a politikai megoldás függvénye.

Tunézia függetlenségének elnyeréséhez kétségkívül a külső tényezők járultak hozzá a legnagyobb mértékben, amelyek közül Franciaország indokínai veresége és az indokínai békét helyreállító genfi egyezmény aláírása volt a legmeghatározóbb. Az egyezmény aláírása után a Laniel-kormányt váltó miniszterelnök, Pierre Mendès France kabinetje – a nemzetközi helyzetre tekintettel – új hivatallal, a tunéziai és marokkói ügyek minisztériumával bővült²². A miniszterelnök Tunéziába utazott és július 31-én a bej előtt elmondott üdvözlő beszédében kijelentette, hogy Franciaország kormánya elismeri Tunézia belső autonómiáját. Az augusztusban megalakult tunéziai kormány szeptember elején tárgyalásokat kezdett Párizssal. A tárgyalások alakulását és a francia kormány hozzáállását egy másik egy másik észak-afrikai országban történt események is pozitívan befolyásolták: Algériában, amely Franciaország észak-afrikai gyarmataként mindig is prioritás volt a franciák számára, 1954-ben fegyveres felkelés robbant ki a franciák ellen a Nemzeti Felszabadítási Front (FLN) vezetésével. Párizs, amely erőfeszítéseit Algériára akarta koncentrálni, nem kívánt Tunéziában is fegyveres konfliktusba bonyolódni, így kénytelen volt folytatni a tárgyalásokat az ország politikai státusát illetően. A két ország kapcsolatait rögzítő jegyzőkönyvet 1955. április 21-én, a hatálybalépést szentesítő francia-tunéziai konvenciót pedig július 3-án írta alá Tahar Ben Ammar tunéziai és Edgar Faure francia miniszterelnök.

Tunézia a belső ügyekben visszanyerte teljes önállóságát, a főrezidens intézménye megszűnt, de az ország külügyi és hadügyi továbbra is francia irányítás alatt maradtak. A gazdaság és a kultúra területén rendkívül szoros lett az együttműködés a két ország között. Az arab lett Tunézia hivatalos nyelve, de a franciának is privilegizált státusza lett. A francia hivatalnokok azonban a helyükön maradtak és a francia tulajdont is tiszteletben tartották. Az észak-afrikai protektorátus teljes szuverenitását a baloldali pártok 1956 januárjában bekövetkező franciaországi választási győzelme után érte el.

22 J. Nagy, 2014; *Op. cit.*, p. 146.

A választás eredményeképpen egy rendkívül heterogén baloldali tömörülés, a Köztársasági Front alakított kormányt, amely március 20-án elismerte Tunézia függetlenségét.

2.5. A független Tunézia: az önkényuralom évtizedei

Még 1956 tavaszán alkotmányozó parlamenti választásokat tartottak Tunéziában, melyet egyértelmű többséggel (95%) a Nemzeti Front (Új Desztúr Párt) nyert meg. Burgibát először az Alkotmányozó Parlament elnökévé választották, majd pedig a bej-től kormányfői kinevezést kapott. Április 14-én elfogadták az új alkotmány első cikkelyét, amelynek értelmében Tunézia szabad, független, szuverén, iszlám vallású és arab nyelvű állam, ahol a szuverenitás letéteményese a nép.

Tunézia függetlenné válása után az ország államformája alkotmányos monarchia lett. Lamine bej pedig VIII. Mohamed néven lett király. Már 1954 tavaszán végérvényesen eldőlt, hogy az uralkodónak nem lesz szerepe a független Tunéziában. Bár korábban az Új Desztúr Párt szövetségesének tekintette az uralkodót, időközben egyértelművé vált a párt számára, hogy az uralkodó nem képes meghatározó szerepet játszani a függetlenség kivívásában. Ez alapján nem meglepő, hogy az 1959. január 1-jén hatályba lépett alkotmány értelmében az ország prezidenciális köztársaság lett. VIII. Mohamedet megfosztották minden hatalmától, Burgiba pedig köztársasági elnöki kinevezést kapott.

A következő három évtizedet Burgiba egyeduralma fémjelezte: az elnök kezében korlátlan hatalom összpontosult, különösen miután sikerült az UGTT-t szinte beolvasztani a pártba. Burgiba örökös elnökké nyilvánította magát és személyi kultuszt épített ki. Tunézia alkotmányát a Könyörületes Isten (Allah) nevében hozták, s az – a szövege szerint – az iszlám tanításait követi.

Az elnök ugyanakkor számos olyan törvényt fogdatott el, amelyek jelentős mértékben közelítették Tunéziát a nyugati demokráciák felé: laicizálták az államot, az oktatásban és a kultúrában visszaszorították az iszlám szerepét. Emellett a tunéziai iskolarendszert francia mintára alakították át. 1956-ban Burgiba szociális reformokkal kezdte tevékenységét: bevezették a nyolcórás munkanapot és a társadalombiztosítást.

Ami Habib Burgiba gazdaságpolitikai programját illeti, az elnöknek ugyan nem tettett a tervgazdálkodás programja, de elnöki periódusa kezdeti időszakában alkalmazása elől nem tudott kitérni, mivel ekkor még nem érezte magát elég erősnek ahhoz, szembeszálljon a legerősebb szakszervezeti tömörüléssel, amely széles tömegtámogatást élvezett. Az elnök Ahmed Ben Szaláhot nevezte ki a tervezési és pénzügyminisztérium élére, akit azzal bízott meg, hogy a tervgazdálkodásra és szövetkezetekre alapozott hosszú távú társadalmi programot dolgozzon ki és valósítsa meg. Ezt a társadalmépítési programot Burgiba és Ben Szaláh szocializmusnak, később pedig a tunéziai specifikumokat hangsúlyozva „desztúr-szocializmusnak” nevezte. Ennek szellemében az Új Desztúr Párt nevét az 1964 decemberében bizertai pártkongresszuson Szocialista Desztúr Pártra változtatták. Mind Burgiba, mind Ben Szaláh hangsúlyozta, hogy a desztúr-szocializmusnak semmi köze a kommunizmushoz vagy a szovjet kolhozrendszerhez, mivel a tunéziai specifikumokkal rendelkező szocializmus nem csupán

elutasítja az osztályharcot, hanem a társadalmi osztályok közötti együttműködésen alapul.²³ A desztúr-szocializmus keretében államosították a még francia kézben lévő földbirtokokat és termelőszövetkezeteket hoztak létre. A tiltakozó gazdálkodókkal szemben kényszerítő eszközöket is igénybe vettek. A tervgazdálkodással ugyanakkor rendkívül népszerűtlen volt, továbbá az ország eladósodottságának és függőségének a növekedéséhez is hozzájárult. Így Burgiba 1969-ben eltávolította Ben Saláhot a minisztérium éléről. 1970-től a liberális gazdaságpolitika vált meghatározóvá, amelynek ugyan voltak kézzelfogható eredményei (turisztikai és könnyűipari beruházások növekedése), a munkanélküliség és az ezzel járó szociális feszültség nem enyhült.

Az Új Desztúr Párt vezetője már a függetlenségi kivívása érdekében tett erőfeszítéseikor is úgy vélte, hogy hiba lenne a gyarmattartó hatalmat ellenségként kezelni.²⁴ Emiatt akkoriban összetűzésbe is került a párt főtitkárával, Szaláh Ben Jusuffal, aki tiersmondista álláspontot képviselt és a Franciaországgal és Angliával szembehelyezkedő antikolonialista tömbhöz szeretne volna közelíteni az országot. Burgiba hatalomra kerülve is kiemelten fontosnak tartotta a nyugat-európai államokkal – és különösen az egykori protektorral – való jó viszony ápolását.²⁵ Tunézia 1958-ban lett tagja az Arab Ligának és a dekolonizációs időszak során – nem meglepő módon – szoros kapcsolatot ápolt a függetlensége kivívásáért harcoló többi arab országgal, különösen Algériával és Marokkóval. A franciákkal való jó viszony ápolásának szándéka már az átmenet időszakában is megmutatkozott: az állami intézmények nemzeti kézbe vétele békésen történt, Franciaország érdekei nem szenvedtek csorbát, az állampolgárai biztonságban érezhették magukat Tunéziában. Azonban 1961-ben súlyos harcok törtek ki Bizertében, amely az utolsó olyan település volt, ahol francia csapatok állomásoztak. Burgiba és a tunéziai hadsereg offenzívát indított a francia haderők ellen, azonban az anyaország csapatai csak két évvel később hagyták el végérvényesen a kikötővárost. Az ezt követő évben Tunézia elkobozta a francia telepesek földjét, ami egy rövid időre ismét kiélezte a két ország közötti konfliktusokat. Ennek ellenére Burgiba anyaországhoz fűződő politikáját elemezve megállapíthatjuk, hogy az elnök igyekezett elmenni az anyaországgal való kapcsolatban addig a határig, ameddig saját országa és pártja érdekei nem kerültek veszélybe.²⁶ Burgiba Tunéziának nem csak a Franciaországgal, hanem a frankofón országokkal való kapcsolatát is kiemelt prioritásként kezelte.

Az elnök kifejezetten fontosnak tartotta az oktatás fejlesztését is, mivel így akarta megakadályozni, hogy politikai ellenfelei a tömegek tudatlanságát bármilyen módon kihasználják. A vallás és a vallási erők oktatásban betöltött szerepét szigorúan szabályozták, a csupán a legelemibb ismereteket oktató Korán-iskolákat pedig megszüntették. Az oktatás során Tunézia – különösen a függetlenedés utáni időkben – igen nagy mértékben francia anyanyelvű tanárookra támaszkodott.

23 J. Nagy, 2014; *Op. cit.*, p. 225.

24 Óze Dávid: Habib Burgiba elnöki tevékenysége Tunézia gyarmati örökségének tükrében in: Doma Patera–Takó Ferenc (szerk.): *Közel, s távol IV. Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásából*, Eötvös Collegium, Budapest, 2016, pp. 49–50.

25 J. Nagy, 2014; *Op. cit.*, p. 223.

26 Óze, 2016; *Op. cit.*, p. 52.

Habib Burgiba tevékenységének meghatározó eleme volt a nők szerepével kapcsolatos újító rendelkezések, amelyek jellege és mértéke egyedülállónak számított az arab világban.²⁷ A reformokban a legjelentősebb szerepet az 1956-ban kiadott, ún. magán-személyek jogállásáról szóló törvény játszotta. A bevezetett törvények közül a legfontosabb a poligámia betiltása volt, amivel Tunézia a mai napig egyedül áll az arab világban²⁸. Ezen kívül elfogadtak egy olyan rendelkezést is, amely egyenlő feltételeket biztosít mindkét fél számára a válás során, tehát a nő is kezdeményezhette a válást, amelyet kötelező bírósági eljárás keretein belül intézni. Emellett minimális életkort írtak elő a házassághoz, legitimálták a különböző hitűek házasságát, valamint növelték a férj halála utáni örökségből a feleségnek törvény szerint jutó hányadot. Ide tartozik az is, hogy 1957-ben a nők először szavazhattak az országban. 1965-ben törvényessé vált az abortusz, valamint az elnök lehetővé tette a születésszabályozást is. Ugyanakkor Burgiba ezen a téren két fontos problémát nem tudott megoldani: egyrészt a női örökösödést (amelynek kapcsán a Korán nagyon pontos előírásokat fektet le és következképpen – elsősorban a társadalmi ellenállás miatt – a kérdést a mai napig nem sikerült rendezni), másrészt pedig a tunéziai nők nem muszlim vallású hívőkkel való házasságát (ez utóbbit csak 2017-ben szavazta meg a tunéziai parlament²⁹).

Az elnök hozzáállása az iszlám valláshoz némiképp ellentmondásosnak tekinthető. Ennek megértéséhez nagyon fontos tényező, hogy az észak-afrikai régió nacionalista mozgalmában főszerep jutott az iszlám hagyományok és értékek hangsúlyozásának. A gyarmati uralom elleni küzdelme idején a francia szocialisták részéről érkező kritikákkal szemben kiállt a fátyolviselés mellett, elnöki mandátuma idején a fátyolra – több más vallási jelképhez hasonlóan – a fejlődést hátráltató tényezőként tekintett.³⁰ Burgiba emellett a Ramadán böjtjének a szokását is kritizálta azzal az indokkal, hogy a böjt alatt a munka szünetel, ez pedig az ország fejlődését és a szegénység felszámolását akadályozza. Ugyanakkor rendeletben nem tiltotta a Ramadán megtartását. Burgiba elnöksége alatt a vallásos vezetők, a sejkkek elvesztették hatalmukat, a mecsetek működését pedig az állam vonta ellenőrzése alá. Burgiba magát az iszlám reformerének tekintette, elhatárolódva ezáltal az olyan szekuláris modernizáló politikus jelzőjétől, amilyen Kemal Atatürk volt Törökországban³¹. Burgiba tehát vallási kérdésekben azt tekintette fő küldetésének, hogy elősegítse az iszlám modernizációját és a független Tunézia előtt álló társadalmi kihívásokhoz való adaptációját. Az 1970-es évek legelejére sokan újra az iszlám felé fordultak, mivel túlzónak érezték Burgiba elnök reformintézkedéseit. Ebben az időszakban kezdődött el a különböző iszlamista csoportok megerősödése is.

27 Öze, 2016; *Op. cit.*, p. 55.

28 Mayer, Ann Elisabeth: Reform of Personal Status Laws in North Africa: A Problem of Islamic or Mediterranean Laws?, *Middle East Journal*, XLIX/3, 1995, p. 435.

29 Le Monde Afrique: Les Tunisiennes musulmanes pourront dorénavant se marier avec des non-musulmans, 2017: https://www.lemonde.fr/afrique/article/2017/09/15/la-tunisie-met-fin-a-l-interdiction-du-mariage-avec-des-non-musulmans_5185969_3212.html (Letöltés ideje: 2021.12.19.).

30 Öze, 2016; *Op. cit.*, p. 55.

31 Törökország alkotmányában szerepel is a szekularizmus kifejezés. A tunéziai alkotmányban erről nincs szó.

Az egyre hevesebbé váló sztrájkok miatt a hatóságok szükségállapotot hirdettek, Burgiba pedig biztonsági főnökét, Zin el-Abidín Ben Alit bízta meg a rendteremtéssel. Ben Ali nem sokkal később belügyminiszteri posztot kapott. Burgiba egészségi állapotának romlása miatt egyre több időt töltött külföldön gyógykezelés céljából. Cselekedeteit egyre kevésbé tudta kontrollálni. Ennek egyik – talán – leglátványosabb mozzanata az volt, hogy 1974-ben Dzserba szigetén megállapodott Kadhafival Tunézia és Líbia egyesítéséről és az Arab Iszlám Köztársaság megalakításáról. Csak Burgiba miniszterelnökének sikerült elérnie, hogy a nemzetgyűlés hatályon kívül helyezze a megállapodást.

Ezek után az elnök környezetében komolyan foglalkozni kezdtek az utódlás kérdésével. Annál is inkább, mert ebben az időben a tényleges döntéseket második felesége, Vaszília hozta. Az elnök környezetének sikerült elérnie, hogy miközben Burgiba az Egyesült Államokban tartózkodott, a bíróság kimondja a válást. Az utódlás kérdése a mind gyakrabban napvilágra kerülő korrupciós botrányok miatti elégedetlenség miatt is egyre sürgetőbbé vált. Az egyik minisztertanácsi ülésen egy korrupciós botrány kapcsán kialakuló vita miatt az elnök menesztette miniszterelnökét, és helyére belügyminiszterét, Ben Alit nevezte ki. Az új miniszterelnök az alkotmány 57. cikke alapján és hattagú orvosi bizottság véleményére támaszkodva 1987. november 7-én eltávolította a hatalomból Burgibát. Az említett cikk lehetővé teszi, hogy amennyiben az elnök valamilyen oknál fogva (pl. betegség) nem képes ellátni a feladatait, akkor a miniszterelnök tölthesse be az elnöki posztot. A szakirodalomban Ben Ali hatalomra jutását „orvosi puccsnak” nevezzük.³² Burgiba életének hátralévő 13 évét házi őrizetben töltötte szülővárosában, Monasztírban.

Habib Burgiba Tunézia elnökeként erősen központosított államot hozott létre az Új Desztúr vezetésével. A politikai berendezkedés monolitikus rendszerre emlékeztetett, amelyben a párt és az állam teljes mértékben összefonódott és az egyszemélyes hatalomnak csak papíron létezett a kontrollja. Burgiba reformjaiban Hairaddín pasa modernizációs törekvései teljesedtek ki. Politikai filozófiája és gyakorlata, amelyet *burgibizmusnak* szokás nevezni, a kemalizmusnak egy sajátos, tunéziai változata. A burgibizmust a liberalizmus, a francia politikai kultúrából emberi jogok hirdetése, az államosított iszlám, valamint az összarab céloktól független, önálló külpolitika jellemezte.³³

Habib Burgiba bukásával az egyszemélyi egypártrendszer látszólag összeomlott. Az elnöki funkciót átvevő Ben Ali első intézkedései legalábbis színleg ebbe az irányba mutattak: amnesztiát hirdetett, továbbá többpártrendszert ígért. A sajtó korlátozását enyhítették, az alkotmányban pedig korlátozták az elnök újraválaszthatóságát. Emellett Ben Ali gazdasági reformokat is ígért. Az állampárt nevét Alkotmányos Demokratikus Gyűlésre változtatták (*Rassemblement constitutionnel démocratique*, RCD). Bár 1981 óta lehetett ellenzéki pártokat alapítani, ezek alig jutottak politikai szerephez, így az RCD szinte egyeduralkodó maradt a politikai színtéren.

³² J. Nagy, 2014; *Op. cit.*, p. 229.

³³ Idem.

Elnöksége idején felmerült a *Mouvement de Tendance Islamique* (MTI) nevű, 1981-ben létrehozott és megalakítása után rögtön betiltott, a vallási kérdésekre hangsúlyt helyező iszlamista párt legalizálása. Ugyanakkor ez nem történt meg, mivel 1990-ben az algériai választásokon az iszlamisták elsöprő győzelmet arattak és Tunézia aggódni kezdett az iszlamista mozgalom tunéziai jelenléte miatt. A mozgalom egyre agresszívabban lépett fel az iszlám normák (*hidzsáb* (fejkendő) viselése, napi ötszöri ima szigorú betartása stb.) érvényesítése érdekében. Az MTI hívei az erőszak alkalmazásától sem riadtak vissza: 1991-ben megtámadták az RCD Tunisz külvárosában található székházát, 2001-ben pedig Dzszerba-sziget zsinagógája ellen követtek el véres merényletet, amelyben német turisták veszítették életüket. Végül 1989-től kezdődően az *Ennahda* (Újjászületés) néven tevékenykedő MTI-t betiltották Tunéziában, emellett a mozgalom több vezetőjét bebörtönözték vagy kivégezték. Az elnyomás újabb hulláma kiváltotta a nemzetközi emberi jogi szervezetek tiltakozását. Főként Franciaország fejezte ki nemtetszését, különösen a francia sajtóval szembeni cenzúra és a francia újságírók kitoloncolása miatt. Ben Ali elnök erre válaszul elítélte a külföldi újságírók és emberi jogi szervezetek beavatkozását az ország belügyeibe. Ugyanakkor a nyugati kormányok biztak benne, és az iszlám fundamentalizmus elleni küzdelem kulcsfigurájának tartották.

Az 1994-es választásokon az ország történetében először ellenzéki pártok is bejutottak az országgyűlésbe (19 ellenzéki képviselő a 163-ból), a pozitív változások lendülete azonban hamar megdőlt. Ennek oka az egyre nagyobb befolyásra szert tevő iszlamista párt volt, amely ellen az elnök határozottan lépett fel. A sajtó szabadságát korlátozták. A 2002-es alkotmányos népszavazáson nemcsak kétkamarássá alakították a parlamentet, hanem az örökös elnökséget is visszaállították. Ben Ali komoly személyi kultuszt épített ki elnöksége során, amely a korrupciótól is sem volt mentes: a fontos pozíciókba saját családtagjait, vagy más, vele közeli viszonyban álló személyeket ültetett. Noha az országban rendszeresen tartottak elnökválasztásokat, Ben Ali mind az öt, hivatali ideje alatt lezajlott népszavazáson hatalmas fölényrel (még az arab tavasz előtti legutolsó, 2009-es választáson is 90% feletti eredménnyel) győzött, így a vele szemben egyre kritikusabban megnyilvánuló sajtó részéről kiérdemelte a „*Monsieur 100%*” nevet.

Ben Ali megőrizte elődje nyugatbarát politikáját, Tunézia társadalma a legnyugatibb maradt az arab országok között. A gazdaság fejlődése jelentős volt, ami a hétköznapi élet javítását célzó szociális beruházásokat (pl. a falvak villamosítása) tett lehetővé.

Ben Ali autoriter rendszerének fő jellemzője abban rejlett, hogy korlátozott szabadságjogok mellett viszonylag széles körű szociális biztonságot teremtett azáltal, hogy az alapvető szükségletek elérhetőségét jelentős szubvencionálással biztosította. A többi arab országhoz hasonlóan Tunéziában is munkahelyeket hagyományosan vagy az állam teremt, vagy a szolgáltató szektorok, ezen belül is a turizmushoz kapcsolódó szolgáltatások.³⁴ A 2008-ban kirobbanó gazdasági és pénzügyi válság emiatt is érintette különösen érzékenyen Tunéziát. Az európai – főként olasz – vállalatok bezárták a tunéziai kihelyezett termelő egységeiket. A válság következtében csökkent a direkt

34 Szigetvári Tamás: Az „arab tavasz” gazdasági vonatkozásai, *Külgügyi Szemle*, 2012/1., p. 96.

beruházás, a turisták száma és a vendégmunkások pénzátutalása. A munkanélküliség 13%-ról 16%-ra nőtt³⁵. A fiatalok, és köztük az egyetemet végzettek nem rendelkeztek perspektívával. A társadalmi feszültséget tovább növelte a nepotizmus, az óriási méreteket öltő korrupció és az elnök közvetlen környezetének fényűző élete és pazarlása. Mivel az elnök liberális gazdaságpolitikájából leginkább az ő családtagjai profitáltak, a média és a szociológusok előszeretettel nevezték a rendszert „haveri kapitalizmusnak” (*capitalisme de copinage*)³⁶. A szociális krízis társadalmi tiltakozáshoz vezetett. Egyre gyakoribbá váltak a munkabeszűltetések. A tüntetők céljai nem csupán az életfeltételek (munkahely, lakhatás) javítására irányultak, hanem a skandált jelszavak között egyre hangsúlyosabbá vált a demokrácia követelése is.

2010 decemberében egy közép-tunéziai városból, Szídi-Bu-Zidből indult el egy olyan, az újságírók által – utalva az 1848-es európai eseményekre – „arab tavasz-nak” elnevezett eseménysorozat, amely az arab világ számos országában mélyreható társadalmi–politikai változásokat hozott el. A demográfiai növekedéssel összefüggő növekvő munkanélküliség és a romló életkörülmények miatt az elégedetlenség már amúgy is kézzelfogható volt az országban.

Ebben az amúgy is feszült társadalmi helyzetben az utolsó szikrát Mohamed Buazizi tette jelentette. A fiatalember, miután a hatóságok elkobozták a mozgó árudáját, december 17-én – rossz anyagi helyzete és a hatóság túlkapásai miatt – felgyújtotta magát. Tette előtt éppen a hatósági intézkedés ellen akart panaszt tenni, de az illetékesek nem csupán figyelmen kívül hagyták a problémáját, hanem a rendőrörsön dolgozó egyik rendőrő pofon is vágta. Buazizi erre válaszul – végső elkeseredésében – felgyújtotta magát. Sérüléseibe 2011. január 9-én halt bele. A hír nagyon gyorsan elterjedt a világban, a legnagyobb nemzetközi médiumok is beszámoltak róla. Ennek hatására több tunéziai városban tüntetések kezdődtek, pár nap múlva pedig a fővárosban, Tuniszban is utcára vonultak az emberek. Az elnök erőszakkal válaszolt a megmozdulásokra, véres összecsapások zajlottak le a tüntetők és a hadsereg, valamint a rendőrség között, amelyek során civilek is életüket veszítették. A 2011. januári – a nyugati sajtó által (az ország nemzeti virágára utalva) „jázminos forradalom” néven emlegetett – eseménysorozat az addigi elnök, Ben Ali bukásához és az országból való elmeneküléséhez³⁷ vezetett.

2.6. A tunéziai demokrácia első évtizede

A 2011. október 23-án megrendezett szabad választásokat az 1981-ben alapított és az *ancien régime*-ben üldözött Ennahda nevű mérsékelt iszlamista párt nyerte meg, azonban mivel nem sikerült az alkotmányozó nemzetgyűlésben többséget szereznie, végül két szekuláris párttal, a Köztársaság Kongresszussal (CPR) és a szociáldemokrata Ettakatollal tudott csak kormányzóképes koalíciót alakítani, Hamadi Dzsebbali vezetésével. Az iszlamista–szekuláris kormány ugyanakkor nem tudott megbirkózni az előtte

35 Idem.

36 J. Nagy, 2014; *Op. cit.*, p. 256.

37 Ben Ali Szaúd-Arábiába menekült és ott is élt egészen 2019-ben bekövetkezett haláláig.

tornyosuló és mind súlyosabbá váló gazdasági, társadalmi, politikai és biztonságpolitikai kihívásokkal, valamint az ellenzéki politikusok ellen – feltehetőleg szélsőséges dzsihádisták fegyveresek által – elkövetett merényletek miatt kialakult tömegtüntetésekkel. Ez utóbbiak a kormány, főleg az Ennahda ellen irányultak, ugyanis a lakosság jelentős része a mérsékelt iszlamistákat tartotta felelősnek az ellenzéki szereplőkkel való leszámolásért. A tüntetők elsősorban a kormány lemondását követelték.

Az események hatására 2013 februárjában megtörtént a miniszterelnök-csere, 2014 januárjában pedig egy pártoktól független kormányfő vezette szakértői kormány felállítása. Az új kormánynak 2014. január 27-én sikerült lezárnia az egyik legégetőbb kérdést: a tunéziai alkotmány megalkotását. Az Ennahda vezetősége – a párt választási programjával ellentétben – az alkotmánytervezetben a törvényhozás és a jogrendszer forrásává kívánta tenni az iszlám jogot³⁸. Ám ezt az alkotmányozó nemzetgyűlésben helyet foglaló szekuláris pártok mereven elutasították. Végül az Ennahda nemet mondott a saját szélsőségei és a szélsőséges szalafita csoportok követelésének, és elutasította a saríjának a készülő alkotmányba történő bekerülését. A döntést erősen motiválta az a tény is, hogy az iszlámnak a szalafiták által képviselt változata idegen a közel fél évszázados szekuláris hagyományokkal rendelkező tunéziai társadalom számára. A létrejött alkotmány a maga nemében egyedülálló az arab világban, mivel teljes körű vallásszabadságot biztosít, garantálja a női egyenjogúságot, illetve rendelkezik az elnök és (a „miniszterelnök” új elnevezésének megfelelően) a kormányfő közötti hatalom-megosztásról, továbbá létrehozta az alkotmánybírók intézményét – bár ez utóbbi felállítása évek óta várat magára.

2014 őszén törvényhozási választást tartottak, amelyen az iszlamisták leváltását megcélzó világi párt, a Nidá Túnisz győzedelmeskedett. Mivel azonban nem sikerült a mandátumok többségére szert tennie, s így koalíciókötésre kényszerült. Az Ennahda vezetője, Rásid Ganúsi elismerte pártja vereségét, és kijelentette, hogy hazája stabilitása érdekében *bárkivel* hajlandó együttműködni³⁹. A 2014 őszén megtartott elnökválasztáson szintén a Nidá Túnisz jelöltje, Bédzsi Káid esz-Szebszi pártelnök diadalmaskodott. Bár a választások előtt a Nidá Túnisz programjának középpontjában az Ennahda leváltása állt, az ország kormányozhatósága érdekében a politikusaik két kisebb laikus párt mellett az iszlamistákkal is koalícióra léptek. Ez a nagykoalíció ideig-óráig biztosította ugyan az ország kormányzásához szükséges többséget, de a legnagyobb támogatottságot élvező két párt elveszítette a hitelét a választók szemében.

Ez viszont nem független attól a ténytől, hogy 2015-ben két jelentősebb merénylet is történt az országban (Bardo Múzeum, Port el Kantaoui), így a turizmusból származó bevételek jelentős mértékben megcsappantak, és munkahelyek is szűntek meg. A Habib Eszid által vezetett kormányt megbénította a koalíciót alkotó négy párt érdekharca,

38 Reuters: *Tunisia's Ennahda to oppose sharia in constitution*, 2012: <https://www.reuters.com/article/us-tunisia-constitution/tunisia-ennahda-to-oppose-sharia-in-constitution-idUSBRE82P0E820120326> (Letöltés ideje: 2021. 12. 22.).

39 Bozonnet, Charlotte: *En Tunisie, Nidaa Tounès n'exclut pas une alliance avec Ennahda. Le Monde Afrique*, 2014: https://www.lemonde.fr/afrique/article/2014/10/30/en-tunisie-nidaa-tounes-n-exclut-pas-une-alliance-avec-ennahda_4515635_3212.html (Letöltés ideje: 2021. 12. 22.).

ezért 2016-ban új kormányt kellett alakítani, akkor már a szintén a Nidá Túniszban tagsággal rendelkező Jusszef Sahíd vezetésével. 2018 januárjában kiterjedt tüntetéssorozat kezdődött Tunézia-szerte: a fiatalok a magas árak, az óriási munkanélküliség, valamint a magas infláció és a kormány megszorító politikája ellen tiltakoztak. A kivezenyelt rendőrök erőszakkal próbálták leverni a tüntetést.

Hogy a tunéziai választási és pártrendszer korántsem segíti a stabil kormánytöbbség kialakítását, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 2016 óta Sahíd vezetésével három különböző összetételű koalíció is alkotta már a kormánytöbbséget.⁴⁰

A Jusszef Sahíd által vezetett kormánykoalíciók (2016–2019)

Kormányzati időszak	A kormánykoalíciót alkotó pártok
2016–2018	Nidá Túnisz – Ennahda – Afek Túnisz – Demokratikus és Szociális Út – Al Dzsumuri – Al Mubadara
2018–2019	Nidá Túnisz – Ennahda – Afek Túnisz – Demokratikus és Szociális Út – Masru Túnisz
2019	Tahia Túnisz – Ennahda – Afek Túnisz – Demokratikus és Szociális Út – Masru Túnisz

(a szerző saját szerkesztése)

Emellett a 2014-es választások győztese, a Nidá Túnisz a – részben az iszlamistákkal alkotott nagykoalíciónak a párton belüli negatív megítélése miatti – kilépések következtében 2019-re már csak a harmadik legnagyobb frakcióval rendelkezett a tunéziai parlamentben, 2020-ban pedig – Sahíd párttagságának megszűnését követően – a kormányból is kiszorult.

2019 őszén tehát egy rendkívül fragmentálódott szekuláris tábor küzdött a választópolgárok voksaiért. A törvényhozási választáson a mérsékelt iszlamista Ennahda szerezte meg az első helyet; a pártot a pénzmosás vádjával bebörtönzött médiamágnás, Nabíl Karui politikai formációja, a 2019 nyarán alapított Tunézia Szívében követte. Eredményesen szerepelt még a Ben Ali nézeteit támogató Szabad Desztúr Párt, amely 2019 előtt nem rendelkezett parlamenti képvisellel, a 2014-es törvényhozási választásokon alacsony szavazatszámot ért el Demokratata Irányzat, valamint az ideai alapítású, radikális(abb) iszlamista ideológiájú Méltóság Koalíciója. A 2014-es választások nyertese, a Nidá Túnisz viszont csak három képviselői helyet szerzett.

40 Brucker Balázs: A 2019-es tunéziai választások (1.) – Belpolitikai dinamikák, *KKI Elemzések*, E-2019/51, 2019, p. 5.: https://kki.hu/wp-content/uploads/2019/11/51_KKI-elemzes_TUN_Brucker_20191125_v.pdf (Letöltés ideje: 2021. 12. 22.).

Tunéziai törvényhozási választás (2019. október 6.)

Politikai párt/pártszövetség	2019-es választási eredmények (Mandátum)	2014-es választási eredmények (Mandátum)
Ennahda	52	69
Tunézia Szívében	38	<i>új párt</i>
Szabad Desztúr Párt	17	<i>nem jutott be</i>
Demokrata Irányzat	22	3
Méltóság Koalíciója	21	<i>új párt</i>
Népi Mozgalom	16	3
Tahia Túnisz	14	<i>a Nidá Túniszból vált ki</i>
Nidá Túnisz	3	86

Megjegyzés: A táblázat csak a 2020-as választáson legalább 10 mandátumot elért politikai erőket, továbbá 2014-ben győztes Nidá Túniszt tartalmazza. (a szerző saját szerkesztése)

A választási részvétel több mint 6%-kal elmaradt a 2014-es aránytól (47,7%). Ez erőteljesen mutatja a választóknak a politikából való kiábrándultságát.⁴¹

Ami a szavazatok megoszlását illeti, egyértelműen látszik, hogy az eddig is parlamenti képvisellel rendelkező pártok közül csupán az erős belső kohéziójú Ennahda tudott látványos eredményt elérni, noha a szereplése így is elmaradt a 2014-estől, amikor a mostaninál közel 8 százalékkal jobb eredménye is csupán a második helyhez volt elegendő. A párt szavazóbázisának csökkenése minden bizonnyal a laikus Nidá Túniszszal kötött koalíciójának, valamint a radikálisabb iszlamista híveket magához vonzó Méltóság Koalíciója nevű politikai formáció megjelenésének tudható be. Megállapítható továbbá, hogy a választáson elsősorban olyan pártok értek el jelentősebb sikereket, amelyek 2014 és 2019 között nem rendelkeztek parlamenti képvisellel, vagy újonnan alapították őket, ami mindenképpen a választópolgárok elégedetlenségére utal. Figyelemreméltó a Ben Ali egykori híveit tömörítő Szabad Desztúr Párt előretörése is, és világosan látszik belőle, hogy a tunéziai társadalom egy része kilenc évvel a „jázminos forradalom” után is még mindig nosztalgiával gondol a viszonylagos társadalmi és gazdasági stabilitást biztosító autoriter rendszerre. Továbbá a 2019-es alapítású, radikálisabb iszlamista nézeteket hirdető Méltóság Koalíciójának a szereplése is kitűnő láttelepet ad a tunéziai társadalom állapotáról, hiszen a szélsőséges mozgalmak megerősödése mindig összefügg a gazdasági-társadalmi problémákkal, illetve azzal a ténnyel, hogy a regnáló politikai elit képtelen volt megoldást kínálni a nehézségekre. A választás legnagyobb vesztese viszont a Nidá Túnisz volt.⁴² A választópolgárok csalódottsága

41 Brucker Balázs: A 2019-es tunéziai választások (2.) – Az eredmények értékelése, *KKI Elemzések*, E-2019/52, 2019, p. 5.: https://kki.hu/wp-content/uploads/2019/12/52_KKI-elemzes_TUN_Brucker_20191202.pdf (Letöltés ideje: 2021.12.22.).

42 Brucker, 2019b; *Op. cit.*, p. 6.

leginkább azzal magyarázható, hogy a parlamenti (és a koalíciókötés miatt többen kormányzati) pozícióval rendelkező pártok nem voltak képesek kézzelfogható javulást felmutatni a társadalom legégetőbb problémáit (terrorizmus, munkanélküliség, infláció stb.) illetően. A Nidá Túnisz visszaesése további két tényezőre vezethető vissza: egyrészt a folyamatos kiválások és pártalapítások miatt már nem tudja betölteni a szekuláris térfélen a gyűjtőpárt jellegét, másrészt a választóik becsapottnak érzik magukat amiatt, hogy a párt végül nagykoalíciót hozott létre, az Ennahda részvételével.⁴³

Bédzsi Káid esz-Szebszi halála az elnökválasztás első fordulóját – az eredetileg tervezett novemberi időpont helyett – a törvényhozási választás előtt három héttel kellett megrendezni. A 2019. szeptember 15-én megrendezett első fordulóban a legtöbb szavazatot a függetlenként induló, konzervatív, iszlamista nézeteket (pl. a nők és a férfiak közötti egyenlőség elutasítását, a halálbüntetés visszaállítását) valló – bár az Ennahdától eltávolodó –, s a korrupció elleni küzdelmet a zászlajára tűző Kaisz Szaíd jogászprofesszor kapta (18,4%), míg a második helyezést Nabíl Karui, a Tunézia Szívében nevű populista formációt vezető, jelenleg pénzmosás vádjával előzetes letartóztatásban lévő médiamágnás (15,4%) szerezte meg.

A tunéziai elnökválasztás első fordulójának eredménye (2019. szeptember 15.)

Elnökjelölt (<i>politikai párt</i>)	Választási eredmény (%)
Kaisz Szaíd (<i>független</i>)	18,40
Nabíl Karui (<i>Tunézia Szívében</i>)	15,40
Abdelfattah Muru (<i>Ennahda</i>)	12,88
Abdelkrim Zbidi (<i>független</i> ; a <i>Nidá Túnisz</i> és az <i>Afek Túnisz</i> támogatásával)	10,73
Jusszef Sahíd (<i>Tahia Túnisz</i>)	7,38
Szafi Szaíd (<i>független</i>)	7,11

(a szerző saját szerkesztése)

Tehát a tunéziai társadalom az elnökválasztáson egyértelműen azokat a jelölteket favorizálta, akik korábban nem jutottak politikai szerephez.⁴⁴

A tunéziai elnökválasztás második fordulójának eredménye (2019. október 13.)

Elnökjelölt (<i>politikai párt</i>)	Választási eredmény (%)
Kaisz Szaíd (<i>független</i>)	72,71
Nabíl Karui (<i>Tunézia Szívében</i>)	27,29

(a szerző saját szerkesztése)

⁴³ Idem.

⁴⁴ Brucker, 2019b; *Op. cit.*, p. 8.

Az elnökválasztás második fordulóját 2019. október 13-án rendezték meg. A választás Kaisz Szaíd (független) magabiztos győzelmét hozta (4. táblázat). Szaíd megválasztásával a tunéziai társadalom egy – a korrupciós botrányokban nem érintett – jogászprofesszor mellett tette le a voksát.

Tunéziában a frissen beiktatott köztársasági elnök kéri fel a választáson legjobban szereplő párt – jelen esetben az Ennahda – elnökét a kormányalakításra, akinek erre harminc napja van. A mérsékelt iszlamista párt egymaga azonban nem volt képes a kormányalakításra. Így a párt vezetője, Rásid Ganúsi – egy, a Tunézia Szívében formációval kötendő koalíciót előrevetítő megállapodás következtében – a parlament elnöke lett, és a párt helyette a korábbi mezőgazdasági államtitkár, Habíb Dzsemmit javasolta kormányfőnek. Dzsemlinek azonban nem sikerült a rendelkezésre álló idő alatt kormányt alakítania. Végül az elnök a kialakult helyzetet a független Tunézia legnagyobb politikai válságának nevezte, amelyet, ha február 27-ig nem sikerül megoldani, akkor újabb választásokat ír fog kiírni. A fenyegetés hatott: Eliész Fakhfakh korábbi turisztikai és pénzügyminisztert jelölték ki kormányfőnek. Fakhfakh 2020 februárjában foglalta el a miniszterelnöki posztot, azonban miniszterelnöksége idején korrupciós botrányba keveredett, így alig öt hónappal később lemondásra kényszerült. Helyére szeptemberben az akkori belügyminiszter, Hicsem Mecscsi került. Az új miniszterelnök szakértői kormányt állított fel. Habár eleinte az elnök és a frissen kinevezett kormányfő között jó volt a kapcsolat, azonban a tunéziai politikai rendszer duális végrehajtói ágának köszönhetően hamar megromlott viszonyuk. A két vezető között a legfőbb nézeteltérés a kormánytisztviselők kinevezése és a titkosszolgálatok felett gyakorolt ellenőrzés kapcsán alakult ki. A feszültségeket tovább fokozta, hogy Ennahdának a parlament elnöki posztját is betöltő vezetője, Rásid Ganúsi a törvényhozó hatalom hatásköreit kevesellte a végrehajtó ággal szemben. Ennek következtében teljesen befagyott a döntéshozatal menete, a törvényhozás működésképtelenné vált, az országot pedig ebben az állapotában érte el a koronavírus-járvány második hulláma.

Tunéziában ezek vonultak utcára a nem megfelelő járványkezelés, lélegeztetőgép-és vakcinahiány, a rekordszámú fertőzöttek miatti lezárások, és – ezzel összefüggésben – a turizmus kilátástalan helyzete és a munkanélküliség miatt. A tüntetők kérésének eleget téve Kaisz Szaíd elnök – az alkotmány 80. cikkelyére hivatkozva – lemondatta a miniszterelnököt, feloszlatta a parlamentet, átvette az ország irányítását és éjszakai kijárási tilalmat vezetett be. Bár a lakosság igen jelentős része üdvözölte az elnök lépését, az Ennahda azonban a határozatot illegitimnek titulálta, és közölte: nem veszi figyelembe a rendeletet, folytatja a munkáját.⁴⁵ Szaíd elnök lépését a nemzetközi sajtó puccsnak tekintette, mert bár az alkotmány hivatkozott cikkelye kimondja, hogy az ország biztonságát, függetlenségét vagy intézményeinek működését fenyegető közvetlen veszély esetén az elnök rendkívüli intézkedéseket hozhat, ezt feltételekhez is köti: az államfőnek egyeztetnie kell a kormányfővel és a parlament elnökével, valamint értesítenie kell

45 Kiss Dániel: Néppünnpességgel fogadták a tunéziai elnök „puccsát”, aki visszavezetheti a diktatúrába az országot. *Index*, 2021: <https://index.hu/kulfold/2021/07/26/nepunnpességgel-fogadtak-a-tuneziai-elnok-puccsat/> (Letöltés ideje: 2021.12.21.).

az alkotmánybíróság elnökét. Továbbá a parlament nem osztható fel.⁴⁶ Szaíd azonban nem egyeztetett az ország másik két közjogi méltóságával, továbbá nem kérte – nem kérhette – ki az alkotmánybíróság véleményét, mivel hét évvel az új alkotmány elfogadása után sincs alkotmánybírósága, mert nem sikerült megállapodni a bírák kinevezéséről, és a parlamentet is feloszlatta.

Végül 2021 szeptemberében az elnök új – hozzá közelálló – miniszterelnököt nevezett ki Nazsla Buden Romdhan személyében. Az új kormányfő az ország és az arab világ első női miniszterelnöke.⁴⁷ Azonban joggal merül fel a kérdés: a miniszterelnöknő kirakati bábu lesz, vagy komoly hatalmi tényező?

Szaíd elnök a 2022. július 25-re, a 2021-es események egyéves évfordulójára népszavazást írt ki egy új, számos kardinális változást bevezető tunéziai alkotmányról. Az új alaptörvény értelmében lényegében minden hatalom az elnök kezében összpontosul: a kormány nem a parlamentnek, hanem az államfőnek lett felelős, továbbá lehetővé vált, hogy a kormányt az elnök parlamenti jóváhagyás nélkül is kinevezhesse. Emellett az államfő jogot kapott arra, hogy törvényjavaslatokat nyújtson be a parlament elé oly módon, hogy azok elsőbbséget élveznek majd az egyéb jogszabályjavaslatokkal szemben. Továbbá az új alkotmány értelmében az elnöknek lesz csak joga arra, hogy nemzetközi szerződésekre javaslatokat tegyen, és a költségvetés tervezetének elkészítése is az államfőhöz kerül. A legfőbb közjogi méltóság elmozdítására pedig nincs semmilyen eljárás az alkotmányban.⁴⁸ Bár a szavazók 94,6%-a támogatta az alkotmánymódosítást, a voksolás részvételi aránya csak 27,5% volt, ugyanis a fő ellenzéki pártok bojkottálták a szavazást.⁴⁹ Mivel a módosított alkotmány túlzott hatalomkoncentrációt eredményez, félő, hogy az arab tavasz egyetlen sikertörténetének számító Tunézia letér a demokrácia útjáról, és az elmúlt egy év politikai válsága után autoriter fordulatot vesz.

3. Tunézia államszervezete

Tunézia államformája köztársaság.

Tunézia törvényhozó testülete 2005-ig egykamarás, 2005–2011 között kétkamarás volt. A 2011-es első szabad választásokat követően törvényhozó hatalommal az alkotmányozó nemzetgyűlés rendelkezett, amelynek fő feladata az új tunéziai alkotmány

46 Constitution tunisienne, 2015: https://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/Documents/Session27/TN/6Annexe4Constitution_fr.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.08.).

47 Lengyel Miklós: Tunézia új miniszterelnöke az első nő az arab világban ilyen magas poszton. *HVG*, 2021: https://hvg.hu/gazdasag/20210930_Tunezia_uj_miniszterelnok_az_elso_no_az_arab_vilagban_ilyen_magas_poszton (Letöltés ideje: 2022.01.08.).

48 Tar Gábor: Kész, vége: visszatér a diktatúrához az arab tavasz egyetlen sikerállama. *Portfolio*, 2022. július 24.: <https://www.portfolio.hu/global/20220724/kesz-vege-visszater-a-diktaturahoz-az-arab-tavasz-egyetlen-sikerallama-557705> (Letöltés ideje: 2022.12.08.).

49 France24: Référendum en Tunisie: la nouvelle Constitution adoptée malgré une forte abstention, 2022. július 27.: <https://www.france24.com/fr/afrique/20220726-r%C3%A9f%C3%A9rendum-en-tunisie-la-nouvelle-constitution-adopt%C3%A9e-%C3%A0-plus-de-94> (Letöltés ideje: 2022.12.08.).

kidolgozása és megszavazása volt. Az alkotmány elfogadása után az alkotmányozó nemzetgyűlést 2014. október 26-án a népi közgyűlés váltotta. A Tuniszban ülésező egykamarás közgyűlésnek 217 képviselője volt.

A 2022 nyarán népszavazás útján jóváhagyott új alkotmány értelmében a tunéziai parlament két kamarássá alakul. A 161 fős alsóházként funkcionáló népi gyűlés tagjai ötéves mandátummal rendelkeznek, míg a régiók 3–3 és a járások 1–1 delegáltját tömörítő felsőház, az ún. regionális és járási nemzeti tanács⁵⁰ tagjait még nem választották meg. E második kamara megalakulása után fontos szerepet fog játszani a nemzeti, regionális és járási fejlesztési tervek, valamint az állami költségvetés elfogadásában.

Tunéziában általános választójog van érvényben, minden 18. életévét betöltött tunéziai állampolgár szavazhat. Törvényhozási választásokat és elnökválasztásokat is ötévente tartanak.

A 2014-ben kihirdetett alkotmány – az önkényuralommal való szakítás jegyében – a korábbi elnöki rendszer helyett egy új, Maurice Duverger francia jogász–politológus terminológiájával, ún. félelnöki (félprezidenciális) rendszert vezetett be, amely az elnöki és a parlamentáris struktúra kombinációját jelenti⁵¹. Az alapja egy ún. „kétfejű” (duális) végrehajtói struktúra, amelynek az egyik fejét az elnök, a másikat pedig a kormányfő jelenti. Az alkotmány az elnöki posztot is csak muszlim vallású személy töltheti be.⁵²

A két végrehajtói hatalmi ág bizonyos „munkamegosztás” szerint működik. A köztársasági elnök a parlamentáris rendszerekben szokásosnál szélesebb körű jogosítvánnyal rendelkezik. Az elnök a protokolláris feladatai ellátásán kívül törvényjavaslatot is benyújthat a parlamentnek, és bizonyos esetekben fel is oszthatja az országgyűlést. A tunéziai kormányzati rendszerben – a franciaországi szisztémához hasonlóan – a köztársasági elnök kvázi kizárólagos kompetenciájába tartozik a kül- és a védelempolitika, valamint a belbiztonság kérdése, míg a kormányfő felel a kormány általános politikájáért. Az elnök hirdeti ki a parlament által elfogadott jogszabályokat, vagy dönthet úgy is, hogy második olvasatra visszaküldi a parlamentnek, amelynek akkor már egyszerű helyett abszolút többséggel kell azt elfogadnia.⁵³

Egyértelmű tehát, hogy abban az esetben, ha az állam- és a kormányfő más-más (lényeges ideológiai különbséget mutató) politikai párt tagja – e jelenséget a politikatudományban társbérletnek (*cohabitation*) szokás nevezni – a köztük lévő konfliktus megbéníthatja az állam működését. Ha viszont ugyanaz a párt birtokolja a köztársasági elnöki és a kormányfői posztot is (valamint a parlamenti többséget), akkor igen jelentős hatalom koncentrálódik az adott politikai csoportosulásnál. Márpedig ez egy olyan – az autoriter rendszerből épp csak kilábaló, demokratikus hagyományokkal nem

50 Constitution tunisienne, 2022: Décret Présidentiel n° 2022-691 du 17 août 2022, portant promulgation de la Constitution de la République tunisienne: <https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/public.lidit.dcaf/public/Constitution%20de%20la%20R%C3%A9publique%20Tunisienne%20du%2025%20juillet%202022.pdf> (Letöltés ideje: 2022.12.08.).

51 Duverger, Maurice: A new political system model: semi-presidential government. *European Journal of Political Research*, 1980/8., pp. 165–187.

52 Idem.

53 Idem.

rendelkező – országban, mint Tunézia, némi veszélyt hordozhat magában, különösen annak fényében, hogy az alkotmánybíróság máig sem állt fel. Ugyanakkor az ennyire magas szintű hatalomkoncentráció lehetősége csekély, hiszen a tunéziai parlament fragmentáltsága miatt nagy valószínűséggel egyetlen párt sem tudja megszerezni és birtokolni a törvényhozásban a többséget.⁵⁴ Ugyanakkor a 2021-es államcsínyt követően, a 2022. évi alkotmánymódosítás eredményeképpen létrejövő új politikai berendezkedés az autoriter jegyeket is magán prezidenciális rendszer irányába történő elmozdulás lehetőségét hordozza magában.

A jogrendszer kialakulására a francia gyakorlat jelentős hatással volt. Bár a „jázmínos forradalom” után, a választásokon a legjobb eredményt elérő mérsékelt iszlamista Ennahda tervei között szerepelt a sarián alapuló törvénykezés bevezetése, erre azonban – a társadalom széles körű tiltakozása miatt – nem került sor. Tunéziának a mai napig sincs alkotmánybírósága, mert nem sikerült megállapodni az alkotmánybírák kinevezéséről.

Tunézia decentralizációja 2011-ben, Ben Ali elnök bukása után vette kezdetét, és teljes körű megvalósítása még várat magára, hiszen a regionális és járási szintű választások megrendezésére és a regionális tanácsok felállítására ezidáig nem került sor. Ugyanakkor a 2022. évi új alkotmánnyal bevezetett felsőház, a regionális és járási nemzeti tanács felállítása csak a regionális és járási szintű választások megtartása után válik lehetővé. A közigazgatási rendszer reformja mögött a demokratizálódás iránti igény és az autoriter rendszer visszatérésétől való félelem állt. Tunézia 24 kormányzóságra van osztva, amelyek a kormányzósági székhely nevét viselik (pl. Sousse-i Kormányzóság). Élükön az elnök által kinevezett kormányzók állnak, akik a központi kormányzatot képviselik regionális szinten. A kormányzóságok a francia prefektusi rendszerhez hasonlóan működnek. A kormányzóságok 264 küldöttségre (*délégation*), azok pedig 2073 *imadára* oszlanak, amelyek élén a belügyminisztérium által kinevezett küldöttek állnak. Ez a szint felelős a közszolgáltatások biztosításáért. A választott önkormányzatok szintjén 350 települést (legtöbbször: város+agglomeráció) találunk, amelyek élén a közvetlenül választott polgármester áll. A települési tanácsok tagjait a polgárok közvetlenül választják meg.⁵⁵

A tunéziai belbiztonsági szervezetek erőszakos fellépése meghatározó szerepet játszott a „jázmínos forradalom” kirobbanásában, a védelmi erők higgadsága és a tüntetők mellé állása pedig békés politikai átmenethez vezetett⁵⁶. Tunéziában 2012-ben kezdődött meg a biztonsági és védelmi szektor irányításának decentralizálása. A korábbi egyszemélyes vezetés helyett az elnök, a miniszterelnök, a védelmi miniszter, a Nemzeti Védelmi Tanács és számos más szereplő közösen látja el a védelmi feladatokat. A korábbi rendszerhez kötődő vezetőket leváltották, és újakat neveztek ki a helyükre.

54 Brucker, 2019a; *Op. cit.*, p. 7.

55 OECD: *Une nouvelle classification territoriale pour la Tunisie*, 2019: https://www.oecd-ilibrary.org/sites/8b6103e3-fr/index.html?itemId=%2Fcontent%2Fcomponent%2F8b6103e3-fr&fbclid=IwAR2jLl2KcnHU_3uWUK_h2j_XquiBx93LhYBVNIN0vzQ0YwyuRsZwYdcRMMQ (Letöltés ideje: 2022.01.08.).

56 Éva Ádám: A tunéziai biztonsági és védelmi szektor reformjának eredményei és nehézségei az „arab tavasz” után, *Külgügyi Szemle*, 2021/2. (különszám), p. 56.

A regionális biztonság romlása, különösen a terrorizmus fokozódása miatt döntés született a védelmi erők költségvetésének növeléséről. Bár a forradalmat megelőzően a belügyminisztérium rendelkezett magasabb költségvetéssel, 2019-re mindkét minisztérium nagyjából 325 milliárd forintnak megfelelő tunéziai dináros költségvetéssel rendelkezett⁵⁷.

4. A tunéziai társadalom fő kérdései

Tunézia az afrikai kontinens egyik legmagasabb életminőséget biztosító országa. Tunéziában a 2020-as adatok szerint a születéskor várható élettartam 77,36 év, amellyel az ország – Algéria és Marokkó után – a képzeletbeli dobogó harmadik fokán helyezkedik el, két hellyel megelőzve Magyarországot is⁵⁸. Tunéziában minden diák 16 éves koráig tanköteles. Az írástudók aránya a lakosságon belül 81,8%, ami jelentős előrelépés az 1980-as éves 50%-os arányához képest.⁵⁹

Az egyik legkomolyabb kihívás, ami részben a „jázminos forradalom” kiváltója is volt, az elégtelen és romló foglalkoztatás. 2020-ban a munkanélküliségi ráta 16% volt, azonban a fiatalok körében a munkanélküliség aránya elérte a 36,3%-ot.⁶⁰ A lesújtó adatok legfőbb oka abban keresendő, hogy a forradalom után kialakult új, az Ennahda és több szekuláris párt együttműködésén alapuló – rendszer kompromisszumokra épült, így jelentősebb gazdasági reformintézkedések alig történtek az országban. A 2019-es választásokon nemcsak a radikális iszlamista erők erősödtek meg, de a régi állampárt hívei által létrehozott párt is, és egyre többen gondolnak vissza nosztalgiával a korábbi autoriter berendezkedés nyújtotta biztonságra és relatív jólétre. A munkanélküliség csökkentésére tartós stratégia kell, ennek kialakításának viszont nem kedvez az észak-afrikai országban 2011 óta egyre gyakrabban előforduló kormányválság. Megoldást jelenthetnek a kormányzati infrastruktúra-fejlesztések (közlekedés, víz- és csatornahálózat, energetika), amelyek viszonylag gyorsan jelentős számú munkahelyet tudnak teremteni.

Tunézia az arab térség egyik legszekulárisabb társadalmával rendelkezik: a tunéziai társadalom harmada – a fiatalságnak pedig több mint 45%-a – nem tartja magát hívő muszlimnak.⁶¹ Ugyanakkor a 2011-es forradalom óta az iszlamista nézetek is hangsúlyosabban vannak jelen a tunéziai társadalomban: a „jázminos forradalom” óta

57 Marszad Mízánijja: *Mizaniat aldawla*, 2020: <https://budget.marsad.tn/ar/budget/state-budget/> (Letöltés ideje: 2022.01.12.); Éva, 2021; *Op. cit.*, p. 61.

58 Worldometers, 2021: *Life Expectancy of the World Population*: <https://www.worldometers.info/demographics/life-expectancy/> (Letöltés ideje: 2022. 01. 12.).

59 Szigetvári, 2020; *Op. cit.*, p. 83.

60 Hdr.undp.org: *United Nations Development Programme. Human Development Reports: Tunisia*, 2021: <https://hdr.undp.org/en/countries/profiles/TUN> (Letöltés ideje: 2022.01.12.).

61 Krajcsír Lukács: *Megtépzott Testvériség, megingott vallásosság? Az „arab tavasz” nem várt hozadéka. AJTK*, Budapest, 2021: <https://digitalistudastar.ajtk.hu/hu/kutato-i-blog/megtepzott-testveriseg-megingott-vallasosság> (Letöltés ideje: 2022.01.10.)

megrendezett választásokon a legtöbbször az Ennahda szerezte a legtöbb képviselői helyet a parlamentben, ami az iszlám tanok népszerűségét jelzi. A mérsékelt iszlamisták meglehetősen pragmatikusan állnak a nemzeti kérdésekhez, és a prioritásuknak a gazdasági helyzet javítását tartják. Politikai programjukban szakítanak az iszlám állam bevezetésének ideológiájával. Az arab tavasz kapcsán sokat emlegetett török és iráni modell közül egyértelműen az első mellett teszik le a voksukat. Csicsmann László ugyanakkor – nagyon helyesen – rámutat arra, hogy a török modell kivitelezhetetlen az arab államokban, hiszen míg Törökországban az AKP egy szekuláris nemzetállam keretein belül működik, addig a legtöbb arab államban, így Tunéziában is a szekularizmus és a teokrácia között mozgó rezsimeket láthatunk. Ebben a helyzetben pedig a mérsékelt iszlamisták nem ráerőltetni kívánják a politikai rendszerre a nézeteiket, hanem megőrizni az alkotmányban már meglévő iszlám keretet.⁶² A mérsékelt iszlamizmus mellett Tunéziában is jelen van az ultrakonzervatív szalafita/vahabita irányzat. Noha a szalafizmus nem vonz tömegeket, ugyanakkor akcióik rendkívül látványosak. Csicsmann szerint valószínűsíthető, hogy amennyiben engedélyezték volna politikai pártként való regisztrálásukat, a szervezet vezető képviselői leállították volna az ilyen jellegű erőszakos fellépést, amely végső soron magát a szervezetet diszkreditálja az amúgy rendkívül békés tunéziai lakosság szemében. Az Ennahda egyébként teljes mértékben elhatárolódott a szalafiták erőszakos fellépésétől, amely azt bizonyítja, hogy a tunéziai iszlám is sokszínű.⁶³

5. A tunéziai társadalom leképezése a politikai palettán: a főbb politikai törésvonalak

A társadalmat és a politikát meghatározó törésvonalak igen gyakran tetten érhetők a politikai pártok választási retorikájában is.

A tunéziai politikában három olyan törésvonal azonosítható, amely az elit, a társadalom (a választók), valamint a politikai kultúra és ideológia szintjén egyaránt tetten érhető.

1. *Szekulárisok vs. iszlamisták (progresszisták vs. konzervatívok)*. Az észak-afrikai ország politikai diskurzusának a legmeghatározóbb kérdése, hogy az iszlám vallásnak milyen szerepet kell betöltenie a társadalomban. Az iszlám vallásnak e szerepétől nem független a társadalom modernizálásával (a nők örökösödése, a kisebbségek jogainak kiterjesztése, a homoszexualitás büntethetőségének eltörlése) kapcsolatos kérdés sem. Ami a tunéziai lakosságot illeti, elsősorban a városokban és a partvidéken élők vallottak liberálisabb, szekulárisabb, progresszívebb nézeteket, elutasítva az iszlamisták merev politikáját; a vidéki – elsősorban kisebb

62 Csicsmann László: A mérsékelt iszlamista mozgalmak szerepe az „arab tavaszt” követő politikai átmenetben, *Külgügyi Szemle*, 2012/1., p. 123.

63 Csicsmann, 2012; *Op. cit.*, p. 122.

falvakban élő, gyakran kevésbé iskolázott – lakosság sokkal inkább támogatta a hagyományos iszlám nézeteken alapuló konzervatív politikázást.

2. A „jázminos forradalom” örökségéhez való viszony. A tunéziai társadalom egy jelentős része (2014-es adatok szerint 35,2 százalék) nosztalgiával keveredő vágyakozással tekint a Habib Burgiba és Ben Ali elnöksége alatti politikai rendszerre (annak autoriter jellege ellenére)⁶⁴. Közéjük tartoznak értelemszerűen azok, akik az önkényuralom időszakában a politikai és gazdasági elithez tartoztak, az új rendszerben pedig kiszorultak a privilegizált körből. Akárcsak azok a választópolgárok, akik az iszlamista fordulat és a romló gazdasági mutatók miatt kerültek a korábbinál rosszabb anyagi helyzetbe. Velük szemben áll az a tábor, amelynek tagjai az autoriter rendszer idején szenvedtek el hátrányokat. Ők azok, akik ellenzik a restaurációt vagy akár csak a „régis rendszer” prominens szereplőinek a döntéshozói pozícióba emelését.
3. *Minimális vs. fokozottabb állami intervenció.* A tunéziai politikai tér szegmentálását meghatározza továbbá az elitnek és a választóknak a gazdaságpolitikai kérdésekhez és azokkal összefüggésben az állami intervencióhoz való viszonya. E téren a pártok és a választói táborok közötti fő törésvonal a korlátozottabb, illetve a fokozottabb állami beavatkozást preferálók között húzódik meg. Ez tulajdonképpen a hagyományos gazdaságpolitikai tényezőkön alapuló baloldali–jobboldali közötti megosztottságnak felel meg.

Az 1. és a 2. törésvonal (ideológiai-kulturális dimenzió) sokkal meghatározóbb Tunéziában, mint a 3. (gazdasági-elosztási dimenzió). E törésvonalak ismerete segítségünkre van a tunéziai pártrendszer alakulásának, az egyes pártoknak a politikai palettán való elhelyezkedésének, a releváns konfliktusok miértjeinek a megértésében.⁶⁵

6. A tunéziai pártrendszer főbb jellemzői és pártjai

Tunéziában – a 2019. július 1-jei adatok szerint – 219 párt működik⁶⁶. Ez egyértelműen mutatja a pártrendszer instabilitását.

A pártok egy része a „jázminos forradalmat” követően alakult meg, a többiek pedig az autokrácia éveiben csak illegálisan működhettek. A nemrégiben alapított pártok zöme tehát nem rendelkezik mély gyökerekkel, kisebb a társadalmi beágyazódottságuk, továbbá a politikai professzionalizációjuk még nem ment végbe. Következésképpen a tunéziai pártrendszert – a nyugati szisztémákhoz képest – nagyfokú instabilitás jellemzi. Ennek a leggyakoribb megnyilvánulása, hogy a parlamentben helyet foglaló

64 Directinfo: *Sondage: 35% des Tunisiens regrettent l'ère Ben Ali*, 2014: <http://directinfo.webmanagercen-ter.com/2014/01/06/sondage-35-des-tunisiens-regrettent-lere-ben-ali/> (Letöltés ideje: 2022. 01. 13.)

65 Brucker, 2019a; *Op. cit.*, pp. 7–8.

66 Tunisie Numerique: *Tunisie: Un nouveau parti politique voit le jour*, 2019: <https://www.tunisienumerique.com/tunisie-un-nouveau-parti-politique-voit-le-jour/> (Letöltés ideje: 2022.01.13.).

frakciók képviselőit a nyugatiaknál kevésbé köti a frakciófegyelem: többször is előfordult, hogy a politikai csoportjuk hivatalosan kialakított álláspontjával ellentétesen szavaztak, illetve hogy egyesek – egy-egy fontosabb kérdéssel kapcsolatos eltérő álláspontjuk esetén – kilépnek az adott pártból és frakcióból, és új politikai szerveződést alakítanak ki. E jelenség legszembetűnőbb példája a Nidá Túnisz és annak parlamenti frakciója volt, amelynek összetétele 2015 és 2019 között háromszor is megváltozott: a 2015 végén kilépők megalapították a Masru Túnisz nevű pártot, a 2018-ban távozóak még abban az évben létrehozták a Nemzeti Koalíció nevű frakciót, amely 2019-ben Tahia Túnisz néven politikai párttá alakult. 2018 októberében a Szabad Hazafias Unió (UPL) beolvadt a Nidá Túniszba.

A pártfegyelem és a professzionalizálódás hiánya alól az egyetlen kivételt az iszlamista Ennahda jelenti, amelyet erős belső kohézió jellemez. Noha náluk is vannak jelentősebb belső ellentétek, a viták nagyon ritkán vezetnek kilépéshez. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy a párt idejekorán felismerte, hogy mivel az észak-afrikai országban a választópolgárok közel kétharmada inkább laikus, míg egyharmada (mérésékelt) iszlamista nézeteket vall, csak egységes fellépés esetén van esélyük a választások megnyerésére. A párt a kádereképzés terén is élen jár: Hammametben képzési központot nyitott, ahol a fiatal iszlamistaik többek között politikatudományt és geopolitikát tanulnak, továbbá Tunézia történelméről hallgatnak előadásokat⁶⁷.

Napjainkban a legfőbb politikai pártok az alábbiak:

1. *Ennahda*. A 2016-ig az egyiptomi Muszlim Testvériséggel szimpatizált mérsékelt iszlamista pártot 1981-ben alapították. 2011 óta folyamatosan kormányon volt, mindig szekuláris pártokkal való együttműködésben. A párton belül megmutatkozik a társadalom iszlamizálását üdvözítőnek tartó idősebb, illetve a vallás szerepét jóval rugalmasabban kezelő fiatalabb párttagok közötti ideológiai ellentét. A párt vezetője, Rásid Ganúsi világossá tette, hogy pártja nem az iráni, hanem a szekuláris nemzetállamot az iszlám elvek követésével összeegyeztető erdoğani török modellt kívánja alkalmazni Tunéziában. Az Ennahda szerint egy olyan demokratikus állam felépítésére van szükség, amely valamennyi állampolgára számára biztosítja a legfőbb polgári és politikai szabadságjogokat⁶⁸. A párt nézeteivel nem ellentétes a piacgazdaság.
2. *Nidá Túnisz*. A szociáldemokrata ideológiájú laikus pártot, amely több, az autoriter rendszer évtizedeiben (vezető) politikai funkciót betöltő személyiséget is tömörít, 2012-ben alapította Bédzsi Káid esz-Szebszi. 2016-ban a fia, Hafed Káid esz-Szebszi került a párt élére, ezért több tag is a kilépés mellett döntött. A párt elsősorban az iszlamista Ennahda riválisaként jött létre, így nagy csalódást okozott a választópolgároknak és a párttagság egy részének, hogy a 2014-es választások megnyerését követően – a parlamenti többség biztosítása érdekében – koalícióra

67 Lafrance, Camille: Tunisie : Riyada, l'Académie qui prépare la relève d'Ennahdha. *Jeune Afrique*, 2019: <https://www.jeuneafrique.com/mag/805657/politique/tunisie-riyada-lacademie-qui-prepare-la-releve-dennahdha/> (Letöltés ideje: 2022.01.13.).

68 Lynch, Marc: Tunisia's New al-Nahda. *Foreign Policy*, 2011: <https://foreignpolicy.com/2011/06/29/tunisia-new-al-nahda/> (Letöltés ideje: 2022.01.12.).

- lépett az iszlamistákkal. A Nidá Túnisz fontosnak tartja a társadalom modernizálását: ennek jegyében síkra szállt többek között a nők nem muszlim férfiakkal kötendő házasságát tiltó törvény eltörlése, valamint a leány- és fiúgyermeknek a szülői örökségből való azonos részesedése érdekében.
3. *Tahia Túnisz*. A hatalmat 2016–2019 között gyakorló kormányfő, Jusszef Sahíd vezetésével 2019 januárjában megalapított laikus párt nagyjából a Nidá Túnisznak a pártból kiábrándult egykori tagjait tömöríti. Ideológiáját tekintve (szociáldemokrácia, Habib Burgiba szellemi örökségének követése stb.) nehezen különíthető el attól, ám elutasít mindenféle együttműködést az Ennahdával. Az egyetlen lehetséges politikai partnernek a szintén laikus, modernista, szociáldemokrata ideológiájú – és a közvélemény-kutatások szerint a parlamenti bejutásra esélytelen – Masru Túniszt tekinti.
 4. *Masru Túnisz*. A Nidá Túniszból kilépett képviselők által 2016 márciusában létrehozott progresszista, szekuláris párt, amely szintén követendőnek tartja Habib Burgiba szellemi örökségét. Ideológiáját tekintve nehezen különíthető el az anyapárttól.
 5. *Demokrata Irányzat*. 2013-as alapítású, szociáldemokrata irányultságú laikus párt, amely a választási programja középpontjába a korrupció és az adókerülés elleni küzdelmet állította⁶⁹. A párt kiáll amellett, hogy a nők a férfiakkal azonos mértékben részesedhessenek az örökségből, továbbá támogatja a közoktatás állami finanszírozásának a növelését. A párt vezetőjét, Mohamed Abbut Ben Ali elnöksége idején a politikai nézetei miatt bebörtönözték.
 6. *Népi Front*. 2012-es alapítású, szociáldemokrata irányultságú laikus gyűjtőpárt, amely egy tucat kisebb – baloldali, nacionalista, zöld – politikai pártot, valamint független képviselőket tömörít. Eredetileg az Ennahda és a Nidá Túnisz mellett egy „harmadik választási lehetőséget” kívánt megjeleníteni a választópolgárok számára. A párt a fokozott állami intervenció és a szociális segélyek növelése mellett tör lándzsát⁷⁰.
 7. *Ettakotl*. 2002 óta létező szociáldemokrata párt, amely az autoriter rendszer idején a Ben Alival szembeni demokratikus ellenállás egyik példája volt. A párt 2011-től részt vett az Ennahda vezette kormánykoalícióban. A Szocialista Internacionálé tagja.
 8. *Szabad Desztúr Párt*. A 2013-ban Desztúr Mozgalom néven megalapított szuverenista, etatista világi párt Ben Ali (és Burgiba) elnöknek a politikai életből eltávolított egykori híveiből áll. A párt nyíltan iszlám- és Ennahda-ellenes, támogatja az állami intervenció fokozását. Támogatottsága 2019 előtt nagyon alacsony volt, szinte mérhetetlen a közvélemény-kutatók számára.

69 Mosaiquefm: *Tunis 1: Programme de la liste du Courant démocrate*, 2019: <https://www.mosaiquefm.net/fr/legislatives/612364/tunis-1-programme-de-la-liste-du-courant-democrate> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

70 Boileau, Louis-Simon–Elleuh, Mahdi: *Tunisie 2019. La bataille des gauches*, Fondation Jean Jauès, Paris, 2019, pp. 1–8.

9. *Afek Túnisz*. Liberális, progresszista jobbközép párt, amely elsősorban az adó- és a munkanélküliség csökkentését, valamint a hadsereg létszámának növelését tartja fontosnak.⁷¹
10. *Ais Túnisz*: 2018-as alapítású populista párt. A választási programjának középpontjában a politikusok bizonyos privilégiumainak az elvétele, korrupcióellenesség és a bűncselekményekkel szembeni szigorúbb fellépés áll. A párt kiemelt feladatának tartják a munkanélküliség csökkentését, az állami szolgáltatások hatékonyságának növelését és a megélhetési költségek csökkentését.
11. *Tunézia Szívében*. A „Tunéziai Párt a Társadalmi Békéért” nevű politikai formációra alapult populista pártot 2019 nyarán jegyezték be. Vezetője a „maghreb Berlusconi-ként” emlegetett Nabil Karui üzletember, a tunéziai Nesszma Televízió tulajdonosa. A párt programjáról egyelőre keveset lehet tudni, de Karui kiemelte, hogy ők az „emberek problémáinak a megoldására” helyezik a hangsúlyt.⁷²

Bár (egyelőre) nem alakult politikai párttá, Tunézia legnagyobb szakszervezete, a Tunéziai Dolgozók Általános Szövetsége igencsak meghatározó szerepet játszik az észak-afrikai ország politikai életében⁷³. Ugyanis nem csupán ahhoz van hatalma, hogy megbénítsa az ország életét – mint ahogy tette azt legutóbb 2019 januárjában, amikor több mint hétszáz ezer munkavállaló sztrájkolt, miután a kormány az IMF által folyósított hitel ajánlásai alapján befagyasztotta a közszférában dolgozók bérét, és egyéb megszorító intézkedéseket léptetett életbe –, hanem az „arab tavasz” által elnyert szabadságok védelmezőjeként óriási tiszteletnek is örvend (a 2011-es nemzeti párbeszédben betöltött szerepéért a négy szervezetet tömörítő ún. kvartett részeként Nobel-békedíjat is kapott). Az UGTT jövője egyelőre kérdéses.

7. A tunéziai gazdaság fő kérdései

Tunézia az 1990-es években a gazdasági liberalizáció és a gazdaságának világgazdaságba való integrációja mellett tette le a voksát: a korábbi tervgazdálkodás számos területére engedte be a konkurenciát, illetve engedte át ezeket a versenyszférának. Ugyanakkor az állam szerepe az újraelosztásban mindig is jelentős volt és máig az maradt. A paternalista társadalmi berendezkedés és a rendkívül erős szakszervezetek miatt azonban nehézkes a privatizáció. A nagy állami vállalatok működtetésében a versenyképességi megfontolásokkal szemben a szociálisokra kerül a hangsúly, ennek ellenére a

71 Tunivisions: *Partis politiques. Quoi de neuf chez Afek Tunes aux prochaines élections législatives*, 2019: <https://www.tunivisions.net/55236/566/149/tunisie-partis-politiques-quoi-de-neuf-chez-afek-tounes-aux-prochaines-legislatives-ij.html> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

72 Brucker, 2019a; *Op. cit.*, pp. 8–11.

73 Allal, Amin–Geisser, Vincent: *La Tunisie de l'après-Ben Ali Les partis politiques à la recherche du « peuple introuvable »*, *Cultures & Conflits*, Automne 2011, p. 124.

szegénységben élő lakosság rendszerint az államot okolja a megélhetési nehézségekért, illetve az államtól várja minden gondjának megoldását.

Az ország ásványkincsekben gazdag, melyek közül a foszfát világgazdasági jelentőségű: Tunézia a világ nyolcadik legnagyobb foszfátkitermelő országa évi 4–5 millió tonnával, ami feldolgozás után kivitelre kerül, mintegy évi 320 millió euró értékben. A foszfát adja a tunéziai GDP 2%-át, a kitermelése, amely teljes egészében állami kézben van (Gafsa Phosphate) pedig közel 30 ezer embernek ad munkát⁷⁴.

Az országban található továbbá kőolaj, földgáz és vasérc is. A szomszédos Algériától és Líbiától eltérően Tunézia jóval szerényebb mennyiségű kitermelhető szénhidrogénnel rendelkezik: kőolajtermelése napi 49 000 hordó körül alakul, ami nem elégíti ki az ország szükségleteit; az 1990-es évektől elinduló földgáztermelés ugyan a hazai felhasználáshoz elegendő, exportálni azonban nem tud az ország. A Tunézia és Szicília közötti gázvezeték elsősorban algériai földgáz uniós exportjára szolgál.⁷⁵

A feldolgozóipart főként a textilipar, valamint az összeszerelő üzemek (hajógyártás, autószerelés) képviselik, de fejlődik az elektronikai és az elektrotechnikai ipar is. Emellett keresettek a hagyományos kézműipari termékei is; kerámia, bőráru és a szőnyegek.

Tunézia mezőgazdaságának vezető ága a földművelés, amely az esetek többségében fedezi az itteni szükségleteket. Legfontosabb terményei a búza, az árpa, a burgonya, a szőlő, a narancs és a zöldségfélék, valamint az olajbogyó, a sivatagi oázisokban pedig a datolya. Ami az állattartást illeti, a csapadékosabb területeken a szarvasmarha, míg a szárazabb területeken a juhok és a kecskék legeltetése elterjedt. Tunézia agrárpolitikájának prioritása az élelmiszer-önellátás biztosítása mellett az élelmiszeripari technológiák fejlesztése, a klímaváltozáshoz való adaptáció és a fenntartható mezőgazdaság előmozdítása. Az agrárpolitika végrehajtása során kiemelt szempont a víztakarékos és alternatív vízforrásokat felhasználó mezőgazdaság kialakításának, a megújuló energiaforrások kihasználásának és a biológiai mezőgazdaság elterjesztésének a fontossága.

Tunézia legfontosabb külkereskedelmi partnere Franciaország, Olaszország és Németország, valamint Kína és Algéria. Az ország elsősorban ruházati termékeket, szigetelt vezetőkeket, nyersolajat, olívaolajat és járműalkatrészeket exportál, míg az import elsősorban finomított kőolajat, földgázt és járműveket érinti.⁷⁶

Tunézia egyik elsődleges bevételi forrása a turizmus, amely már a 2008-as világgazdasági válság következtében visszaeső forgalom miatt is komoly károkat szenvedett. Az ágazat helyzetét tovább rontotta a forradalom miatti bizonytalanság, a kaotikus líbiai helyzet, illetve turisták ellen 2015-ben elkövetett két terrortámadás. A turisták száma a 2010-es 6,9 millióról 2011-ben 4,7 millióra esett vissza. 2016-ban ugyan a külföldi vendégek száma enyhén emelkedni tudott. Így is elsősorban algériai (1,2 millió) és orosz

74 Oxford Business Group 2017: *Tunisia to address risk and secure new phosphate production*, 2017: www.oxfordbusinessgroup.com/analysis/cautiously-optimistic-addressing-risk-and-securing-new-production-can-safeguard-country%E2%80%99s-position (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

75 Szigetvári, 2020: *Op. cit.*, p. 84.

76 Tunis.mfa.gov.hu: *Tunézia – külgazdasági országismertető*, 2019: <https://tunis.mfa.gov.hu/news/tunizia-kuelgazdasagi-orszagismerteto> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

(570 ezer) beutazásokat regisztráltak, az európai turisták jóval lassabban mernek csak visszatérni.⁷⁷ 2018-ban a turizmus a GDP 6%-át tette ki⁷⁸. Emellett a szektor a külföldi devizabevételek fő forrása, egyben jelentős a szerepe a munkaerőpiacon: 300–400 ezer állás kapcsolódik közvetlenül a turizmushoz, és a helyi kézművesiparra is komoly kihatása van.⁷⁹ Ugyanakkor a koronavírus-járvány és a 2021-es „államcsínyel” járó politikai bizonytalanság jelentősen visszavetette az ágazatot, és ennek helyreállítása hosszabb időt vesz igénybe.⁸⁰

Tunézia nyitott, exportorientált gazdasággá vált az elmúlt évtizedekben. 39 milliárdos eurós GDP-jével Afrika 15. legnagyobb gazdasága, 3474 dolláros egy főre jutó GDP-je alapján pedig a 12. helyen állt 2020-ban⁸¹. A World Economic Forum legfrissebb, 2020-as versenyképességi rangsorában a 87. helyen áll⁸². Az Európai Unió az elsődleges kereskedelmi partnere, az ország exportja 74,5%-ban irányult az EU-ba, míg importjának 56,9%-át szerezte be onnan⁸³. Az EU pozícióját az 1995-ben aláírt társulási egyezmény is erősíti, amely szabadkereskedelmi kapcsolatot hozott létre Tunézia és az Unió között.

8. A francia nyelv helyzete

Tunéziában a hivatalos nyelv az arab. A francia a tunéziai társadalomban is nagy szerepet játszik, annak ellenére, hogy nincs hivatalos státusza. A francia tehát az ország második nyelve és a legfontosabb idegen nyelve.

A francia nyelv napjainkban játszott kiemelt szerepe történelmi okokra vezethető vissza. A francia nyelvet 1881-ben vezették be Tunéziában a francia protektorátus időszaka alatt. Az évek során nagy népszerűsége tett szert, majd Tunézia hivatalos nyelve is lett. Bevezették a közintézményekben, elsősorban az oktatási rendszerben. 75 éven át a francia volt a domináns beszélt nyelv Tunéziában, noha több más nyelvet is használtak, mint a státusza megőrzésére törekvő arabot és a kisszámú beszélőt magáénak tudó berbert. 1956-ban Tunézia felszabadult a francia protektorátus alól, és a függetlenséget követően elkezdődött az ország erőteljes arabizációja, noha a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az oktatásban továbbra is a kétnyelvűség a meghatározó. Széles körben

77 [Tourisme.gov.tn: Realizations of the tourist sector in 2016](http://www.tourisme.gov.tn/en/achievement-sand-prospects/tourism-in-figures/figures-2016.html), 2016: www.tourisme.gov.tn/en/achievement-sand-prospects/tourism-in-figures/figures-2016.html (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

78 Hellal Mohamed: *L'évolution du système touristique en Tunisie. Perspectives de gouvernance en contexte de crise*, *Études caribéennes*, 2020: <https://journals.openedition.org/etudescaribeennes/19397> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

79 Szigetvári, 2020; *Op. cit.*, p. 85.

80 Hellal, Mohamed: *Le tourisme tunisien avant et après la Covid-19*, *Études caribéennes*, 2021: <https://journals.openedition.org/etudescaribeennes/21990> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

81 Trading Economics: *PIB par habitant – Liste des pays – Afrique*, 2021: <https://fr.tradingeconomics.com/country-list/gdp-per-capita?continent=africa> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

82 Trading Economics: *Tunisia Competitiveness Index*, 2020: <https://tradingeconomics.com/tunisia/competitiveness-index> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

83 Webmanagercenter: *Tunisie: Repli des exportations vers l'UE*, 2021: <https://www.webmanagercenter.com/2021/02/11/463260/tunisie-repli-des-exportations-vers-lue/> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

használgják az oktatásban, a sajtóban és az üzleti életben. Az arab nyelv használatának a célja az iszlámmal összefüggésben az volt, hogy újra egyesítse az embereket a francia gyarmatosító rezsim alóli függetlenedés kivívása, majd a függetlenség fenntartása érdekében.

A francia nyelv azonban az arabizációs erőfeszítések ellenére is a mai napig a közép- és felsőoktatás nyelve maradt a természet- és a gazdaságtudományok terén. Később az általános iskolai oktatásban és a szakképzésben is kötelezően tanulandó nyelvvé vált.

A közoktatásban a francia nyelv oktatása a nyolcéves korban, a 2019/2020-as tanévtől kezdődően általános iskola alsó tagozatának (*école primaire*) második évfolyamában kezdődik, és kötelező nyelv marad a felső tagozatban (*collège*) és a középiskolában is. A tunéziai tanulók ekkor három éven keresztül, a 3–6. évfolyamon nagyobb óraszámban tanulják a franciát, mint a modern standard arabot. Általános iskolában a legtöbb tárgyat arabul tanítják, bár egyes – műszaki–technikai – stúdiumok franciául is oktathatók. A középiskolában a természettudományos tárgyakat franciául oktatják. A felsőoktatásban szintén a francia az oktatás nyelve a természettudományos, műszaki, valamint gazdasági szakokon, ugyanakkor az egykori anyaország nyelve a társadalomtudományok oktatásában is szerepet játszik az arab mellett. A klasszikus vagy modern standard arab csupán az arab nyelv szakon szolgál a tanítás nyelveként, és néhány olyan tudományterület, illetve egy-egy kurzus oktatásakor, amely az iszlám tanulmányokkal van összefüggésben, így például vallási, irodalmi és jogi szövegek elemzésekor. Ettől függetlenül minden egyetemen kötelező a francia és az arab nyelv tanulása is. Az angol az általános iskola negyedik évfolyamától kötelező második idegen nyelv.⁸⁴

Tunézia hivatalos nyelve a klasszikus arab, amely a vallás, a kormány, a jog, a média, az oktatás és az irodalom nyelve is. Noha a francia használata ugyanakkor az 1990-es évektől kezdődően visszaszorulóban van, a gazdaság minden területén a francia az uralkodó nyelv az írott munkahelyi nyelvhasználatban is, a banki és a pénzügyi szektoron át a kis élelmiszerboltok működtetéséig.

Tunézia 1970 óta tagja a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének.

9. Tunézia külpolitikai orientációja

Tunézia tagja az ENSZ-nek, a hágai Nemzetközi Büntetőbíróságnak, az Afrikai Uniónak, az Arab Maghreb Uniónak, az Arab Ligának, az Iszlám Együttműködési Szervezetnek, a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének, a Szahel-szaharai Államok Közösségének, az El Nem Kötelezett Országok Mozgalmának és a Mediterrán Uniónak.

Tunisz számára – geopolitikai helyzetéből fakadóan – kiemelt fontosságú, hogy jó viszont ápoljon szomszédaival és az Európai Unióval.

84 DridiTaysir–Salah Rania–Parapatics Andrea: Nyelvhasználat és (anya)nyelvi nevelés Tunéziában I., *Anyanyelv-pedagógia*, 2020: <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=842> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

Az utóbbi egy évtizedben Észak-Afrikában, különösen Líbiában és magában Tunéziában bekövetkezett változások, és ezek európai percepciója komoly kihívások elé állították Tuniszt. A 2011-től kormányzati szerepet betöltő Ennahda kezdetben „forradalmi külpolitikát” folytatott, amely miatt megromlottak Tunézia kapcsolatai az arab világ több országával, különösen a nyugati szomszédokkal, Algériával, amely tartott a forradalom begyűrzésétől. A 2014-es választások után azonban Tunézia visszatért a hagyományos jószomszédsági politikához, amelyben a politikai motívumok helyett a gazdasági és biztonsági megfontolások domináltak. Algériával elkerülhetetlenné vált a biztonsági együttműködés, hiszen a tunéziai szélsőséges iszlamista erők jó kapcsolatokat építettek ki az algériaiakkal.⁸⁵ Líbia továbbra is jelentős kihívást jelent Tunisz számára, mivel líbiai polgárháború miatt több 100 ezer líbiai menekült az országba, és a konfliktus ellenére ma is több 1000 tunéziai dolgozik Líbiában, bár számuk jelentősen csökkent a 2011 előtti időszakhoz képest.⁸⁶ A líbiai szélsőségesek komoly biztonsági kihívást jelentenek, ezért 2016 elejére Tunézia 200 km hosszú kerítést épített a határon.

Ami a közel-keleti kapcsolatokat illeti, Tunézia éveken át a szembenálló felek közötti megbékélés szükségességét hangoztatta. Burgiba meg volt győződve arról, hogy nem Izrael megsemmisítése, hanem a közel-keleti békefolyamat elősegítése a kívánatos valamennyi fél számára. Tunézia közvetítő szerepet töltött be a Palesztin Felszabadítási Mozgalom és Izrael között. Burgiba volt az első arab vezető, aki 1965. március 3-án Jerikóban elmondott beszédében Izrael állam elismerésére szólította fel a többi arab ország vezetőjét⁸⁷. 1994-ben Tunézia csatlakozott azokhoz az arab országokhoz, akik a megbékélést választva felvették a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel. Izrael 1996 áprilisában érdekképviselőt nyitott Tunéziában, amit másfél hónappal később Tunézia izraeli képviselőének megnyitása követett. Ettől az időszaktól kezdődően gyakrivá váltak a miniszteri, miniszterhelyettesi szintű találkozók a két ország között. Amikor 2000-ben újra fellángolt a palesztin terrorizmus, Tunézia megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel; ettől függetlenül egyéb területeken, mint például a kereskedelemben és a turizmusban folytatódik az együttműködés. Kaisz Szaíd elnökségével a két ország közötti kapcsolat tulajdonképp megszűnt, ugyanis a jogászprofesszor az elnökelölti vitában kijelentette, hogy az Izraellel való kapcsolatfelvétel hazaárulással ér fel.⁸⁸ A Közel-Keleten az ország demokratizálódását követően, a 2012–2013-as időszakban elsősorban Törökország és Katar számított Tunisz fő szövetségeseinek, míg Szaúd-Arábiával és más arab államokkal feszült volt a viszony, 2014 után azonban ezen országok vonatkozásában is egy jóval együttműködőbb politika vált dominánssá.

85 Labat, Séverine: Transition démocratique et problématiques sécuritaires nationales et régionales, 2015/2, *Revue Défense Nationale*, p. 31.

86 Szigetvári, 2020; *Op. cit.*, p. 89.

87 Bourguiba, Habib: Discours du président tunisien. *Perspective Monde*. 1965. március 2.: <https://perspective.usherbrooke.ca/bilan/servlet/BMDictionnaire?iddictionnaire=2015> (Letöltés ideje: 2022. 1.14.).

88 Kapitalis: *Kais Saïed: «On ne parle pas de criminalisation de la normalisation avec Israël, on appella ça haute trahison»*, 2019: <http://kapitalis.com/tunisie/2019/10/11/kais-saied-on-ne-parle-pas-de-criminalisation-de-la-normalisation-avec-israel-on-appelle-ca-haute-trahison/> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

Európa – és mindenekelőtt az EU – a legfontosabb kereskedelmi partnere Tunéziának, hiszen exportjának közel 80%-a ide irányul, és közel egymillió tunéziai él az Unióban, akiknek a hazautalásai szintén jelentős bevételt jelentenek. Az 1996-ban aláírt euro-med megállapodás létrehozta a kétoldalú szabadkereskedelmet. A 2011-es változások után Tunézia úgynevezett privilegizált partnerségi státuszt kapott az EU-tól, ami kiemelt pénzügyi támogatást jelentett. Az Unió Tunéziát a 2021 nyarán bekövetkező államcsínyig a régió mintaállamként kezelte, ahol meg tudott valósulni a demokratikus átmenet. Következésképpen Brüsszel igyekezett segíteni a demokrácia fenntartását Tunéziában. Ennek keretében például könnyített vízumszerzési lehetőséget biztosít tunéziai diákoknak, kutatóknak, üzletembereknek. Az EU ugyanakkor aggodalommal tekintett a 2021-es eseményekre, a rendszerben jelenlévő fékek- és ellensúlyok kiiktatására és különösen a demokratikusan választott parlament munkájának ellehetetlenítésére. Josep Borrell, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviseelője a demokrácia megőrzésére és az alapvető jogok tiszteletben tartására szólította fel a tunéziai vezetőket.⁸⁹ Ugyanakkor a Tunéziával való kapcsolatok terén az EU számára a fő prioritást – az ország demokratizálásán túl – az észak-afrikai országból kiinduló illegális bevándorlás megakadályozása jelenti: Brüsszel azt várja Tunisztól, hogy biztosítsa az Unió déli határainak védelmét.

Tunéziának az EU-s országok közül az egykori protektorral a legintenzívebb a kapcsolata. A két ország között minden évben több miniszterelnöki, miniszteri és államtitkári szintű látogatásra kerül sor. A legutóbbi államfői találkozóra 2018-ban került sor. A 2019-es adatok szerint Franciaország volt Tunézia legfontosabb kereskedelmi partnere: a tunéziai export 29,1%-a Franciaországba irányult, míg az észak-afrikai ország importszükségleteinek 14,3%-át az egykori anyaországból elégítette ki. Franciaország külügyminisztériumának honlapja szerint a Tunéziában működő 1413 francia tulajdonú vállalkozás 140 000 tunéziai dolgozónak ad munkát⁹⁰. A koronavírus-járvány miatt azonban 2020-ban a két ország közötti kereskedelmi kapcsolatok volumene – 2019-hez képest – 20%-kal csökkent⁹¹. A bilaterális együttműködés különösen meghatározó az egészségügyi beruházások terén: francia vállalatok építik a gafsai kórházat, emellett részt vesznek a Sisi Bou Said-i kórház fejlesztésében is. Franciaország a kulturális kapcsolatok terén kiemelt fontosságúnak tartja a francia nyelv helyzetének megerősítését az egykori protektorátusában. Ennek keretében 2019-ben került sor a francia-tunéziai egyetem felállítására (*Université franco-tunisienne pour l'Afrique et la Méditerranée (UFTAM)*). 2021 őszén azonban árnyék vetült az addig jónak mondható francia–tunéziai kapcsolatokra: Párizs azzal vádolta meg több észak-afrikai országot, köztük Tunéziát is, hogy nem működik együtt az illegális bevándorlók

89 Bendhaou, Fatma: Parlement européen/Borrell: « Notre objectif final est de restaurer la normalité constitutionnelle en Tunisie », 2021. október 19.: <https://www.aa.com.tr/fr/monde/parlement-europ%C3%A9en-borrell-notre-objectif-final-est-de-restaurer-la-normalit%C3%A9-constitutionnelle-en-tunisie-/2397014> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

90 Diplomatie.gouv.fr: *Tunisie: Relations bilatérales*, 2020: <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/tunisie/relations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

91 Diplomatie.gouv.fr: *Fiche pays – repères économiques: Tunisie*, 2021: https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/fichepays_tunisie_20210504_1416_cle416d44.pdf (Letöltés ideje: 2022. 01. 14.).

visszafogadásában és szigorúbb feltételekhez kötötte a vízumkiadást az érintett országok állampolgárai számára.⁹²

10. Tunézia előtt álló kihívások

Bár az ország az arab tavasz bölcsője volt, Ben Ali tekintélyelvű rezsimjének (melyet a nepotizmus és a korrupció jellemezett) megdöntése és a diktátor elűzése utáni tíz évben még mindig nem sikerült stabil demokráciát kialakítani. Eleinte a világ Tunéziát tartotta az arab tavasz egyetlen sikertörténetének; a *Freedom House* 2020-as jelentése szerint például Tunézia az egyetlen állam a régióban, amely a politikai és polgári jogok alapján szabadnak tekinthető⁹³. Több választást is tartottak 2011 óta, amelyeket szintén szabadnak és igazságosnak minősítettek a nemzetközi megfigyelők. Ráadásul rengeteg jól funkcionáló civil szervezet létezik az országban, amely elősegítette az új és átlátható demokratikus intézmények kiépülését.

A 2021-es tunéziai események azonban aggodalmat keltettek a nyugati világban. A Földközi-tenger északi partján fekvő országok leginkább amiatt aggódnak, hogy az éppen csak kamaszkorába lépő tunéziai demokrácia meg tud-e birkózni a legújabb társadalmi, gazdasági és legközelebb politikai kihívásokkal, vagy pedig a fiatalok a tradicionális tunéziai értékeket maguk mögött hagyva az „öreg kontinens” felé veszik-e az irányt. Ez a félelem márpedig nem alaptalan, hisz Ben Ali bukása után a tunéziai hatóságok kevésbé ellenőrizték az illegális kivándorlás útvonalát. Így az elmúlt egy évtizedben – elsősorban a munkanélküliség és az életszínvonal csökkenése miatt – Tunézia 11,8 milliós lakosságából 1,3 millióan vándoroltak ki, akiknek 81 százaléka Európában él. A 2011 és 2019 között illegálisan Olaszországba érkező tunéziai migránsok száma elérte a 30 000-et. Hivatalos tunéziai források szerint csupán 2017-ben további 29 ezer tunéziait akadályoztak meg abban, hogy elhagyja az országot. 2018-ban Olaszország azzal vádolta meg Tunéziát, hogy illegális bevándorlót, köztük bűnözőket és terroristákat exportál, és vonakodik visszafogadni kitoloncolásra ítélt állampolgárait⁹⁴. Hasonló indokokra hivatkozva 2021-ben Franciaország bejelentette, hogy csökkenteni fogja a tunéziai állampolgároknak kiadott vízumok számát. A közel-keleti és észak-afrikai országok forradalmi nyomán kialakult káosz, válság és instabilitás talaján félt, hogy a térségben az államhatalom megerősítése és a gazdaság talpra állítása nélkül a fiataloknak csak a migráció kínál perspektívát. Emellett a tunéziai kivándorlás kockázatainak

92 Gatinois, Claire–Bobin, Frédéric–Kadiri, Ghali: Immigration: la France durcit « drastiquement » l’octroi de visas aux Algériens, Marocains et Tunisiens. *Le Monde*, 2021. szeptember 28.: https://www.lemonde.fr/politique/article/2021/09/28/la-france-durcit-drastiquement-l-octroi-de-visas-aux-algeriens-marocains-et-tunisiens_6096278_823448.html (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

93 Freedomhouse: *Freedom in the world 2020*, 2020: <https://freedomhouse.org/country/tunisia/freedom-world/2020> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

94 agi.it: *È vero che dalla Tunisia importiamo galeotti e criminali?*, 2018. június 6.: https://www.agi.it/fact-checking/salvini_tunisia_galeotti_migranti-3996002/news/2018-06-06/ (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

értékelésekor arról sem szabad megfeledkezni, hogy relatíve sok tunéziai állampolgár kereste boldogulását az „Iszlám Állam” nevű terrorista szervezetben.

Ráadásul az orosz–ukrán háború is fokozhatja az észak-afrikai országokból, és különösképpen a Tunéziából kiinduló migrációt. Ennek az a magyarázata, hogy az Ukrajna elleni orosz invázió következtében gyakorlatilag leállt a tengeri kereskedelem, amelyen keresztül az észak-afrikai országokba irányuló búzaexport teljes egésze zajlott. Az ukrán búzaszállítmány kiesését ráadásul Tunézia hatványozottan megszenvedti, hiszen az ENSZ 2022 márciusában közzétett adatai szerint a Római Birodalom „éléskamrájaként” számoltartott ország az összes búzabehozatalának 55%-a származik a Fekete-tenger térségéből: Ukrajna biztosítja az ország búzabehozatalának 46%-át, Oroszországnak pedig 9%-os részesedése volt a búzaimportból⁹⁵. Így nem kizárt, hogy egy elhúzódó háború esetén éhséglázadások alakulhatnak ki az amúgy is ingatag lábakon álló fiatal demokráciában, ami fokozhatja az ország politikai instabilitását, valamint a Földközi-tenger partján fekvő országokra és – a nyelvi és kulturális kapcsolatok okán – kiemelten Franciaországra nehezedő migrációs nyomást.

Képes lesz-e Tunézia megbirkózni az előtte álló politikai és gazdasági kihívásokkal? Vagy az arab tavasz „bezzegországában” a szélsőséges iszlamista nézetek találnak követőre? Ezek egyike sem elhanyagolható kérdés, hiszen a választóktól függ nem csupán Tunézia stabilitása, hanem – egy esetleges instabil kormányzati rendszer idején meginduló migráció miatt – a Földközi-tenger nyugati partvidékén fekvő európai országok biztonsága és jövője is.

Válogott irodalom:

ALLAL, Amin–GEISSER, Vincent: La Tunisie de l'après-Ben Ali. Les partis politiques à la recherche du « peuple introuvable », *Cultures & Conflits*, Automne 2011, pp. 118–125.

BRUCKER Balázs: A 2019-es tunéziai választások (1.) – Belpolitikai dinamikák, *KKI Elemzések*, E-2019/51: https://kki.hu/wp-content/uploads/2019/11/51_KKI-elemzes_TUN_Bruker_20191125_v.pdf

BRUCKER Balázs: A 2019-es tunéziai választások (2.) – Az eredmények értékelése *KKI Elemzések*, E-2019/52: https://kki.hu/wp-content/uploads/2019/12/52_KKI-elemzes_TUN_Bruker_20191202.pdf

ÉVA Ádám: A tunéziai biztonsági és védelmi szektor reformjának eredményei és nehézségei az „arab tavasz” után, *Külgügyi Szemle*, 2021/2. (különszám), pp. 56–65.

FREDJ, Claire: Écrire l'histoire du Maghreb au XIXe siècle. *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 2016, pp. 153–156.

⁹⁵ United Nations (2022): <https://lecourrierdesstrategies.fr/2022/03/19/quels-pays-africains-riquent-denvoyer-le-plus-de-refugies-en-europe-a-cause-de-la-crise-du-ble/> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

- J. NAGY László–FERWAGNER Péter Ákos: *Az arab országok története*, JATE Press, Szeged, 2004
- J. NAGY László: A francia uralom kialakulása a Maghreb országokban, *Belvedere*. 2013/1., pp. 46–53.
- J. NAGY László: *A Maghreb-országok története a 20. században*, JATE Press, Szeged, 2014
- KRAJCSÍR Lukács: Megtépezott Testvériség, megingott vallásosság? Az „arab tavasz” nem várt hozadéka. AJTK, Budapest, 2021: <https://digitalistudastar.ajtk.hu/hu/kutato-i-blog/megtepezott-testveriseg-meingott-vallasosság>
- ŐZE Dávid: Habib Burgiba elnöki tevékenysége Tunézia gyarmati örökségének tükrében in: Doma Patera–Takó Ferenc (szerk.): *Közel, s távol IV. Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásaiból*, Eötvös Collegium, Budapest, 2016, pp. 45–62.
- SZIGETVÁRI Tamás: Tunézia – a legeurópaibb afrikai ország, In: MARSÁI Viktor–N. RÓZSA Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*, Dialóg-Campus, Budapest, 2020, pp. 83–96.

A SIVATAG, A SZEGÉNYSÉG ÉS A TERRORIZMUS SZORÍTÁSÁBAN.

Száhel és Közép-Afrika: Mauritánia, Mali, Niger, Csád,
Burkina Faso, Közép-afrikai Köztársaság

1. A régió általános földrajzi és történeti jellemzői

A Száhil öv vagy Száhel-övezet (röviden Száhel, amelyet éhségövnek is neveznek) Afrikában található a Szahara és a nedves szavanna között kelet–nyugati irányban húzódó sávban, amely keresztülszeli a teljes kontinenst. Ez a sáv részben vagy egészben a következő országokat foglalja magában: Zöld-foki Köztársaság, Szenegál, Mauritánia, Mali, Burkina Faso, Algéria, Niger, Nigéria, Csád, Kamerun, Szudán, Eritrea. Az 1960-as években kezdődött meg a csapadék mennyiségének jelentős csökkenésével az a folyamat, amelynek következtében, a régió ökológiai egyensúlya felborult.² Az éghajlatváltozás hatására jelentősen felgyorsult a sivatagosodás, amely a termőterületek degradációjához, a felszíni vizek kiszáradásához, ivóvízhiányhoz és éhínséghez vezetett. Mivel ugyanekkor a térségben jelentős demográfiai növekedésre került sor, a nagyobb létszámú lakosságot pedig a növénytermesztés és állattenyésztés volumenének növelésével próbálták ellátni, olyan mértékben használták ki a rendelkezésre álló természeti erőforrásokat, hogy a növényzet nem volt képes megújulni, az erózió pedig véglegesen károsította a talajt.³

A folyamatosan növekvő számú lakosság (jelenleg hozzávetőlegesen 130 millió fő)⁴ egy része az éghajlatváltozás és a sivatagosodás miatt elveszítette hagyományos megélhetési forrásait, ezért kénytelen volt elhagyni lakóhelyét, hogy máshol találjon megélhetést. Ezek a kényszerből migránsná vált személyek részben saját országukon belül települtek át a városokba, amelyek több lehetőséget biztosítanak számukra, ugyanakkor sokan jobb földrajzi és gazdasági körülményeket kínáló országokba vándoroltak a kontinensen belül és kívül.⁵ Ezeket a folyamatokat jelentősen felgyorsította a térség államainak gazdasági elmaradottsága és a társadalmak elképesztő méretű szegénysége,

1 egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem BTK Romanisztika Intézet, Francia Tanszék

2 Retaille, Denis-Walther, Olivier: Guerre au Sahara-Sahel : la reconversion des savoirs nomades, *L'Information géographique* 2011/3, pp. 52–53.

3 Glied Viktor: A klímaváltozás és Afrika. In: Marsai Viktor (szerk.): *Afrika a globalizált világban. Lehetőségek és kihívások*, Dialóg Campus, Budapest, 2019, p. 56.

4 Varga Márton: A Száhel-övezet válsága, *Hadtudomány* 2016. évi elektronikus lapszám, p. 72.

5 Piodi, Jérôme: La désertification : une bombe à retardement au cœur du Sahel, *Revue Défense Nationale* 2015/8, pp. 30–32.

amelyeket ráadásul fokoznak az országok többségében fennálló – különböző hátterű – fegyveres konfliktusok,⁶ amelyek aláássák a régió stabilitását és az itteni problémák (terrorizmus, kábítószerkereskedelem, illegális migráció) továbbterjedésével fenyegetnek.⁷ Ez a veszély annyira jelentős, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete, az Afrikai Unió és az Európai Unió is igyekszik anyagi, politikai és katonai segítséget nyújtani a térség államainak a problémák megoldásához, de ezek az akciók mindezülig még nem tudtak tartós eredményt elérni,⁸ így a régió továbbra is az afrikai kontinens egyik puszkaporoshordója, amely potenciális veszélyt jelent az afrikai és európai országokra egyaránt.

2. Mauritánia

2.1. Fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

A Mauritániai Iszlám Köztársaság (közismert nevén Mauritánia, melynek jelentése „a mórok földje”) az afrikai kontinens északnyugati részén található. Az ország területe 1 030 700 km², mellyel a világ 29. legnagyobb országa, határainak hossza 5002 km, amelyből északon Nyugat-Szaharával 1564 km, északkeleten Algériával 460 km, délkeleten Malival 2236 km, délnyugaton Szenegállal 742 km, nyugati határát pedig 754 km hosszúságban az Atlanti-óceán alkotja. Mauritánia területe három földrajzi régióra oszlik: az atlanti partvidékre, a homokkőmagaslatok által dominált középső részre, illetve délen a Szenegál folyó völgyére. Az ország északi és keleti része a Szaharában található, ebből kifolyólag éghajlata sivatagi, ahol magas az évi középhőmérséklet és rendszeresen az aszályos időszakok, amelyek tovább fokozzák a sivatagosodást. A 4 005 475 lakossal rendelkező Mauritánia fővárosa és egyben legnagyobb városa a 1 315 000 lakosú Nouakchott, amely a tengerparti sáv középső részén található, ennek megfelelően kikötővel is rendelkezik, valamint az ország három nemzetközi repülőtere közül a legnagyobb is itt található.

Mauritánia gazdaságában hagyományosan a mezőgazdaság és a bányászat játszik kiemelt szerepet. Utóbbiban központi helyet foglal el a vasérckitermelés, de jelentős arany- és rézlelőhelyek is találhatóak az országban, valamint az elmúlt időszakban fellendült a kőolaj- és földgáztermelés is. A mezőgazdaságon belül a halászati ágazat kiemelten fontos, mivel a mauritániai partvonal mentén elterülő vizekben különösen gazdag halpopuláció található. Ezt egészíti ki az állattenyésztés, amely a hatalmas területű ország füves síkságain zajlik összesen mintegy 20 milliós állatállománnyal.

6 Pellerin, Mathieu–Trotignon, Yves: Les enjeux sécuritaires du rivage sahélien, *Sécurité et stratégie* 2010/2, pp. 47–53.

7 Foucher, Michel: Réflexions géopolitiques sur les dynamiques frontalières contemporaines au Moyen-Orient et au Sahel, *Confluences Méditerranée* 2017/2, pp. 113–115.

8 Kaufmann, Timo: L'engagement de l'UE au Sahel : stratégie cohérente ou rafistolage politique ?, *Revue Défense Nationale* 2015/5, pp. 85–87.

A primer szektorban dolgozik az aktív lakosság több mintegy 30 százaléka, és innen származik a GDP valamivel több mint egynegyede. Az ipar a lakosság 18 százalékát foglalkoztatja, miközben a nemzeti össztermelés negyedét adja. A szolgáltatószektorban tevékenykedik a munkavállalók több mint fele, miközben innen származik a GDP valamivel kevesebb mint fele. A gazdaság elmúlt években tapasztalható általános növekedése és az egy főre jutó 1400 dolláros GDP ellenére a lakosság egyharmada a szegénységi küszöb alatt él.⁹

Mauritánia földrajzi kiterjedéséhez viszonyítva kis létszámú lakossággal rendelkezik, mivel az ország mintegy kétharmadát sivatag borítja, ezért az átlagos népsűrűség alig haladja meg négyzetkilométerenként a négy főt, a lakosság eloszlása pedig rendkívül egyenetlen. Az emberek egyharmada a folyamatosan és gyorsan fejlődő fővárosban telepedett le, a fennmaradó lakosság többsége pedig délen, a Szenegál folyó mentén telepedett le. A népességnövekedés üteme igen gyors, évente mintegy 3 százalékos. A lakosság három nagyobb etnikai csoportra osztható. Mintegy 40 százalékos aránnyal a legnagyobb csoportot a korábbi fekete rabszolgák, az úgynevezett haratinok (fekete mórok) alkotják, akik szolgálatuk során alkalmanként keveredtek a mórokkal, akiknek kultúráját is átvették, ugyanakkor bőrszínük miatt jelentősen elkülönülnek tőlük. A lakosság hozzávetőlegesen 30 százaléka tartozik a beidanok (fehér mórok) közé, akik az arabok és berberok összeolvadásával jöttek létre, a fennmaradó szintén mintegy 30 százalékot pedig a különböző (volof, szoninke, pulaar stb.) etnikumokhoz tartozó fekete afrikai népesség adja. A népesség gyakorlatilag 100 százalékban muszlim (szunnita).¹⁰

A társadalmi hierarchia rendkívül tagolt, a különböző csoportok élesen elkülönülnek egymástól. A vezető réteg kizárólag a beidan lakosság soraiból kerül ki, amely gyakorlatilag a teljes politikai, gazdasági és katonai hatalmat a kezében tartja. Ezen belül is szigorú kasztrendszer érvényesül a különböző törzsekből származó és ezért eltérő presztízsű családok között, amelyek között gyakorlatilag nincsen érdemi átjárás. A helyi nyelveket beszélő fekete lakosság foglalja el a társadalmi ranglétra középső szintjét, legalul pedig a fekete mórok találhatók, akik egy része – a rabszolgaság intézménynek hivatalos eltörlése ellenére – a mai napig rabszolgaként él. Ezek az etnikai, nyelvi, gazdasági és politikai eltérések jelentős feszültséget gerjesztenek a társadalom jelentős részében, amelynek nincs lehetősége feljebb lépni a társadalmi ranglétrán, ahol az összes fontosabb pozíciót a fehér mór népesség tartja szilárdan a kezében.¹¹

Az ország hivatalos nyelve az irodalmi arab, ugyanakkor a mindennapokban használt beszélt arab – a nagyszámú berber szót tartalmazó hasszanija nyelvjárás – jelentősen eltér ettől. A hivatalos nyelv mellett három jelentősebb (és számos kisebb), a berber és

9 Varchon, Clara: *Mauritanie. Indicateurs et conjoncture*, Direction générale du Trésor, Paris, 2020, <https://www.tresor.economie.gouv.fr/Pays/MR/mauritanie-situation-economique-et-financiere> (Letöltés ideje: 2021.12.03.).

10 CIA: *Explore all countries – Mauritania*, The World Factbook, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/mauritania/#people-and-society> (Letöltés ideje: 2021.12.04.).

11 Daum, Pierre: *Mauritanie, une société obsédée par la couleur de peau*, *Le Monde Diplomatique* 2019/8, pp. 12–13. <https://www.monde-diplomatique.fr/2019/08/DAUM/60147> (Letöltés ideje: 2021.12.03.); Frémeaux, Jacques: *Les empires coloniaux. Une histoire-monde*, CNRS Éditions, Paris, 2012, p. 202.

arab etnikumtól eltérő népcsoportok által használt helyi nyelvjárás van jelen az országban: a volof, a szoninke és a pulaar.

A gyarmati múltból kifolyólag a francia nyelv a mai napig fontos szerepet tölt be Mauritániában. 1991-ig az arab mellett az ország másik hivatalos nyelve volt, amikor a törvényhozás alkotmányba foglalta az arab nyelv kizárólagosságát hivatalos nyelvként. Az oktatási rendszer minden szintjén jelen van, ez a legnagyobb mértékben ismert és beszélt idegen nyelv (hozzávetőlegesen a lakosság 13 százaléka sajátította el), amely a központi közigazgatásban is munkanyelvként használatos. Az ország 1980 óta rendszeres tagja a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének (*Organisation Internationale de la Francophonie*), tehát szorosan kötődik a francianyelvű nemzetközi közösséghez. Ugyanakkor vannak jelei annak, hogy ez a kapcsolat nem felhőtlen, mivel 2020-tól kezdve a mauritánai parlament ülésein elhangzottakat nem tolmácsolják többé franciára, bár a francia nyelvű felszólalások továbbra is engedélyezettek.¹² Ennek ellenére a franciául tanulóok száma folyamatosan növekszik az országban, egyre több diák tanul kétnyelvű oktatási intézményekben, a főváros lakosságának pedig a fele beszél franciául.¹³

2.2. Történelmi áttekintés

Az első jelentősebb államalakulat a térségben a 4. században a szoninke népcsoport által létrehozott Ghánai Birodalom volt, amelynek fővárosa a mai Mauritánia délkeleti részén fekvő Koumbi Saleh volt. A 11. század derekán a Szenegál folyó mentén élő szunnita vallású berberök körében egy málikita értelmezésén alapuló új mozgalom jött létre, amelynek tagjai jól szervezettek voltak és sikeres hódító tevékenységet folytattak. Ennek eredményeképpen jött létre az Almorávida Birodalom, amely fénykorában Nyugat-Afrikától kezdve Marokkón át egészen az Ibériai-félsziget déli részéig terjedt ki, így a korábbi Ghánai Birodalmat is magába olvasztotta. 12. századi bukása után a mauritániai területek egy része a 13. században létrejött Mali Birodalom fennhatósága alá került. A 15. században az Arab-félszigetről érkező Benu Hassan törzs telepedett le a térségben, amely a helyi berberekkel harcolva részben össze is olvadt azokkal, majd számos kisebb emírséget hozott létre a régióban.¹⁴

A terület francia gyarmatosítása 1902-ben kezdődött meg, majd 1903-ban Franciaország protektorátussá nyilvánította a helyi emírségeket, amelyeket Mauritánia néven 1920-ban hivatalosan is beolvasztott az egyre gyarapodó francia gyarmatbirodalomba. A terület Francia Nyugat-Afrikához lett besorolva a Szenegálban található Saint-Louis (Ndar) városával, mint igazgatási székhellyel, ugyanakkor a helyi törzsek fegyveres ellenállását sokáig elhúzódó harcok árán végül csupán 1934-ben sikerült megtörni.

12 Franceinfo: *Mauritanie : la langue française n'est plus traduite au Parlement, mais pas interdite*, https://www.francetvinfo.fr/monde/afrique/culture-africaine/mauritanie-la-langue-francaise-n-est-plus-traduite-au-parlement-mais-pas-interdite_3814741.html (Letöltés ideje: 2021.12.01.).

13 Fall, 2019; *Op. cit.*, p. 108.

14 Vanacker, Christiane: *La Mauritanie jusqu'au XXe siècle*. In: *Introduction à la Mauritanie*, Éditions du CNRS, Aix-en-Provence, 1979, pp. 45–65.

A második világháború lezárását követően 1946-ban az ország az ekkor létrehozott Francia Unió tengerentúli területe lett, majd 1960-ban elnyerte függetlenségét.¹⁵ A szomszédos Marokkó ezt követően igényét fejezte ki az ország területére, amelynek évekig önálló államiságát sem ismerte el, később azonban közösen léptek fel a függetlenné váló Nyugat-Szahara ellen. A mauritániai hadsereg vereséget szenvedett az 1975-ben kirobbant konfliktusban, amely katonai puccshoz vezetett, amelynek során az országot vezető Mokhtar Ould Daddah elnököt leváltották. Az ezt követő időszakban több hasonló akcióra került sor Maouiya Ould Sid'Ahmed Taya ezredes 1984-es hatalomra kerüléséig, aki számos reformot vezetett be a politikai életben (pl. engedélyezte a többpártrendszer). Mauritánia 1989 és 1991 között határháborút vívott Szenegállal, amelynek több ezer áldozata volt és több százezer ember kitelepítéséhez vezetett.¹⁶ A konfliktusokkal terhelt demokratizálódási folyamatot a 2007-es választásokat követően hatalomra kerül Sidi Mohamed Ould Cheikh Abdallahi elnököt megbuktató 2008-as puccs állította le.¹⁷ A 2008-as katonai puccsot követően Muhammad Ould Abdelaziz tábornok vette át az ország vezetését, majd 2009-ben választásokat tartott, amelyet meg is nyert, így az ellenzék tiltakozása ellenére – amely vitatta a választás tisztaságát – az ország köztársasági elnöke lett. Választási sikerét 2014-ben is megismételte, majd második mandátumának kitöltése után az alkotmány rendelkezéseinek megfelelően 2019-ben átadta posztját az új választásokat megnyerő Mohamed Uld Gazúni korábbi védelmi miniszternek.¹⁸

2.3. Államszervezet és közigazgatás

Az ország politikai rendszere francia mintára szerveződik, élén az ötéves időtartamra közvetlenül megválasztott köztársasági elnök áll (aki egy alkalommal választható újra), a kormányt pedig az általa kinevezett miniszterelnök vezeti. Az államigazgatásban a legfontosabb szerepet a köztársasági elnök tölti be, aki rendkívül széles jogkörrel rendelkezik mind a végrehajtásban, mind pedig a törvényhozásban. Egyebek mellett nem csupán kinevezi, de le is válthatja a miniszterelnököt, törvényjavaslatokat nyújthat be, feloszlathatja a nemzetgyűlést, ő a fegyveres erők főparancsnoka, aki a honvédelem mellett a külpolitikát is irányítja, az összes fontosabb polgári és katonai tisztviselőt egyaránt ő nevezi ki, valamint bármikor kiírhat népszavazást, illetve rendkívüli helyzetet hirdethet ki, amelynek ideje alatt minden szükséges intézkedést foganatosíthat a közbiztonság fenntartása érdekében, amelyet jónak lát.

15 Désiré-Vuillemin, Geneviève: *Aperçu historique de la Mauritanie du XIXe siècle à l'indépendance*. In: *Introduction à la Mauritanie*, Éditions du CNRS, Aix-en-Provence, 1979, pp. 67–100.

16 Antil, Alain–Touati, Sylvain: Mali et Mauritanie : pays sahéliens fragiles et États résilients, *Politique étrangère* 2011/1, p. 66.

17 Lugan, Bernard: *Histoire de l'Afrique. Des origines à nos jours*, Ellipses, Paris, 2020, pp. 808–809.

18 France Diplomatie: *Présentation de la Mauritanie*, Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères, 2021, https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/mauritanie/presentation-de-la-mauritanie/#sommaire_2 (Letöltés ideje: 2021. 12. 03.).

A kormány élén a köztársasági elnök által kinevezett miniszterelnök áll, aki javaslatot tesz a miniszterek személyére, akiket a köztársasági elnök nevez ki. A miniszterelnök irányítja a kormány munkáját, amelyet képvisel a parlamentben. A törvényhozás korábban kétkamarás volt, amely az alsóházi Nemzetgyűlésből és a felsőházi Szenátusból állt. Ez 2019-ben egy alkotmánymódosítást indítványozó népszavazást követően megváltozott, a Szenátust megszüntették, így a törvényhozás egykamarássá vált, az ország közigazgatását pedig újjászervezték.¹⁹ A törvényhozó hatalom legmagasabb szintjét a Legfelsőbb Bíróság jelenti.²⁰

A korábban a fővárosból és 12 régióból álló közigazgatási rendszert egy új struktúra váltotta fel, amely két, régiós területi önállósággal rendelkező városból (Nouakchott és Nouadhibou) és hat régióból áll (amelyek összesen 52 megyére oszlanak). Utóbbiak vezetését az ötéves időtartamra választott tagokból álló regionális tanács, illetve a szintén öt évre választott elnök irányítja.²¹

2.4. Főbb kihívások

A száheli térség többi országától eltérően Mauritániában az elmúlt több mint tíz évben nem jellemzőek a terroristatámadások, noha a 2000-es évek elején számos súlyos terrorakcióra került sor az ország területén. Ennek magyarázatát a Mohamed Ould Abdelaziz vezette kormány viselkedésében kell keresni, amely kezdetben fegyveres akciókkal lépett fel a régióban tevékenykedő terroristacsoportokkal szemben²² és számos helyi állampolgárt is letartóztatott, akik kapcsolatban álltak ezekkel.²³ Ugyanakkor azonban a belső feszültségekkel terhelt és szerény haderővel (összesen 15 870 fővel) rendelkező ország 2010-től kezdve tárgyalásokat kezdeményezett a szélsőségesekkel, végül pedig a helyi vezetés által meg nem erősített információk szerint ezen felül meg nem támadási egyezséget is kötött az al-Kaida helyi szárnyával, amely garantálja a békét az országban. Ebből kifolyólag Mauritániában 2011 óta nem került sor terrorakcióra, ugyanakkor a kormányzat nem nyújt érdemi katonai segítséget a régióban zajló terrorrelhárító hadműveletekhez és amerikai hírszerzési értesülések szerint feltételezhetően menedéket nyújt a határain belül élő terroristáknak.²⁴

19 Sahel Research Group: *Mauritanie. Le système électoral*, University of Florida, Florida, <https://tsep.africa.ufl.edu/systeme-electoral/mauritanie/?lang=fr> (Letöltés ideje: 2021. 12. 03.).

20 Ministère de la Justice: *Organisation judiciaire*, République Islamique de la Mauritanie, <https://www.justice.gov.mr/spip.php?article8> (Letöltés ideje: 2021. 12. 03.).

21 Sahel Research Group: *Mauritanie. Le système électoral*, University of Florida, Florida, <https://tsep.africa.ufl.edu/systeme-electoral/mauritanie/?lang=fr> (Letöltés ideje: 2021. 12. 03.).

22 Tisseron, Antonin: *Enchevêtrements géopolitique autour de la lutte contre le terrorisme dans le Sahara*, *Hérodote* 2011/3., pp. 104–106.

23 Antil-Touati, 2011; *Op. cit.*, pp. 67–69.

24 Dembélé, Issa B.: *Mauritanie. Liaisons dangereuses avec Al-Qaida*, *Courrier international* 2016, <https://www.courrierinternational.com/article/mauritanie-liaisons-dangereuses-avec-al-qaida> (Letöltés ideje: 2021.12.03.)

Globális szinten kockázatot jelent az a tény, hogy Mauritánia két fontos kábítószer-terjesztő útvonalnak is fontos láncszemét alkotja. Egyrészt a Marokkóban előállított hasis egy jelentős része Mauritánián keresztül folytatja útját Líbián át Európába, illetve a többi közép-afrikai államon keresztül a Közel-Kelet felé. Másrészt Latin-Amerikából tengeri úton érkezik nagy mennyiségben kokain az országba, amely aztán Marokkón keresztül az európai kontinens felé kerül továbbszállításra. A könnyen átjárható határok, a hatóságok gyengesége, valamint a lakosság gyenge anyagi helyzete mind elősegíti a drogkereskedelem virágzását, amelyben alvilági körök mellett közvetett módon az állam is érdekelt, hiszen az ebből származó jövedelem az ország anyagi helyzetét javítja.²⁵ Ennek megfelelően komolyabb központi fellépésre sem kerül sor a drogkereskedők ellen, ami elősegíti a kábítószer zavartalan szállítását a felhasználói piacok felé.²⁶ Ugyanakkor az ebből származó pénz jelentős része bűnözői és/vagy terroristacsoportokhoz kerül, ami javítja ezek helyzetét és aláássa a régió biztonságát.²⁷

3. Mali

3.1. Fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

A Mali Köztársaság (közismert nevén Mali, melyet a középkori Mali Birodalom után kapott) az afrikai kontinens északnyugati részén található. Az ország területe 1 241 238 km², mellyel a világ 24. legnagyobb országa, határainak hossza 7420 km, amelyet hét országgal oszt meg: északnyugaton Mauritániával 2237 km, északon Algériával 1376 km, keleten Nigerrel 821 km, délen Burkina Fasoval 1000 km és Elefántcsontparttal 532 km, délnyugaton Guineával 858 km és nyugaton Szenegállal 419 km. Az ország területe földrajzilag három részre oszlik: északon homokdűnékkel és sziklakkal borított síkságra, délen a Száhel-övezet füves pusztájára, valamint délkeleten a Guineai-küszöb hegységeire. Az ország 65 százaléka a sivatagban található, így ezen a területen sivatagi éghajlat uralkodik, ugyanakkor Mali déli részén a félszáraz szavanna, délnyugaton pedig a nedves szavanna éghajlat jellemző. Az ország lakosainak száma 21 116 492 fő, legnagyobb települése a Mali délnyugati részén elhelyezkedő főváros, Bamako, amelynek 3 529 300 lakosa van. Itt található az ország hat nemzetközi repülőtere közül a legnagyobb.

Tekintettel Mali földrajzi adottságaira, a lakosság és a gazdasági tevékenység is főként az ország déli részére koncentrálódik, a Niger és a Szenegál folyók menti régióba. A lakosság mintegy 10 százaléka nomád állattenyésztő életmódot folytat, 80 százalék a mezőgazdaságban dolgozik, így csupán a fennmaradó 10 százalék tevékenykedik az iparban és a szolgáltatászektorban. A mezőgazdaság adja a nemzeti össztermék 42 százalékát,

²⁵ Julien, Simon: Le Sahel comme espace de transit des stupéfiants. Acteurs et conséquences politiques, *Hérodote* 2011/3, pp. 126–134.

²⁶ Antil, Alain: Trafic de cocaïne au Sahel, *Études* 2012/10, pp. 307–316.

²⁷ Pellerin–Trotignon, 2010; *Op. cit.*, pp. 45–48.

legfontosabb terményei a köles, a rizs és a gyapot, mely utóbbi az ország második legfontosabb exportterméke. Jelentős szerepe van a halászatnak és az állattenyésztésnek (kecske, juh, szarvasmarha, teve) is, utóbbiak jelentős része szintén exportálásra kerül. A bányászat elsősorban az aranykitermelésre épül, ezen a téren Mali a harmadik helyet foglalja el Afrikában, a nemesfém pedig az ország legfontosabb exportcikke. Az ipar a GDP 18 százalékát adja és elsősorban a primer szektorban előállított termékek feldolgozásával foglalkozik. A szolgáltatás szektor a nemzeti össztermék 40 százalékát állítja elő, mely elsősorban a turizmusból származik. Mindezzel együtt Mali a világ legszegényebb országai közé tartozik egy főre jutó 778 dolláros átlagtermeléssel, amelynek gazdasága erősen függ az exporttermékek árának ingadozásától, a nemzetközi szervezetek segélyeitől, valamint a külföldön dolgozó vendégmunkások által hazautalt pénzeszegektől.²⁸ Mali – mint ahogy Niger, Csád, Burkina Faso és a Közép-afrikai Köztársaság – pénzneme az 1945-ben bevezetett afrikai valutaközösségi frank (*franc de la Communauté financière africaine*), amelyet napjainkban összesen 14 nyugat- és közép-afrikai állam használ. Ennek a pénznemnek az árfolyamát a francia frankhoz, majd az euróhoz kötötték, így az értékét a francia államkincstár garantálja. Évek óta napirenden van felváltása egy *eco* nevezetű közös pénznemmel, amelyet az érintett országok mindegyikében bevezetnének az afrikai valutaközösségi frank helyett. A bevezetését eredetileg 2020-ra tervezték, jelenleg 2027-es céldátumot határoztak meg.²⁹

Az ország nagyon magas teljes termékenységi arányszámmal rendelkezik, egy szülőképes korú nőre átlagosan 6,3 gyermek jut, amelynek következtében a lakosság létszáma rendkívül gyorsan növekszik, az elmúlt 20 évben kétszeresére növekedett és becslések szerint 2035-re újból meg fog duplázódni. Ennek következtében az átlagéletkor alacsony (16 év), a munkanélküliség és a szegénység pedig magas az iskolai oktatásban nem részesülő lakosság körében. A lakoságnak mindössze 10 százaléka él az ország kétharmadát borító sivatagos területen. Ezek a népcsoportok teljes egészében a mór és tuareg etnikumokhoz tartoznak, amelyek nomád állattartó tevékenységet folytatnak. A fekete lakosság Mali déli részén koncentrálódik, közülük a legjelentősebbek a bambarák, akik az össznépesség mintegy harmadát adják. A lakosság 94,4 százaléka muszlim, a fennmaradó rész nagyjából egyenlő arányban oszlik el a keresztények és az animista vallásokat követők között.³⁰ Mauritániához hasonlóan sokáig széles körben elterjedt volt a rabszolgaság az országban, amely annak betiltására ellenére ma is létezik, és egyes becslések szerint hozzávetőlegesen 300 000 fő ilyen függőségi viszonyban él.³¹

Maliban összesen 78 afrikai nyelvet beszélnek, ugyanakkor az ország hivatalos nyelve a francia, amelyet a kormányzat, a közigazgatás és az iskolarendszer is használ. A helyi nyelvek közül 13 rendelkezik úgynevezett „nemzeti nyelv” státussal, amelyet a

28 CIA: *Explore all countries – Mali*, The World Factbook, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/mali/#economy> (Letöltés ideje: 2021. 12. 04.).

29 Messanh Ledy, Nephthali: CEDEAO : le nouvel appel des chefs d'Etat pour l'Eco en 2027, <https://www.financialafrik.com/2021/12/13/cedea-le-nouvel-appel-des-chefs-detat-pour-leco-en-2027/> (Letöltés ideje: 2022. 04. 03.).

30 PopulationData.net: *Mali*, Atlas des populations et pays du monde, <https://www.populationdata.net/pays/mali/> (Letöltés ideje: 2021. 12. 04.).

31 Sy, Yaya: *L'esclavage chez les Soninkés : du village à Paris*, *Journal des Africanistes* 2000/1–2, pp. 43–69.

lakosság többsége használ a mindennapi életben. A kormány a francia nyelv oktatása mellett komoly erőfeszítéseket tesz annak érdekében is, hogy ezek a nyelvek fennmaradjanak, ezért az általános iskola első öt évében a diákok két nyelven tanulnak, franciául és a helyben használt nemzeti nyelven, a hatodik évtől pedig a francia válik az oktatás kizárólagos nyelvéné, miközben a nemzeti nyelvet már csak önálló tárgyként tanulják. A nemzeti nyelvek szerepének növekedését akadályozza az ezekkel kapcsolatos tankönyvek és oktatási módszerek hiánya is.³²

Mivel iskolai oktatásban csupán a lakosság viszonylag kis része (20 százaléknál kevesebb) vesz részt, ezért az összlakosság körében a francia nyelv ismerete alacsony, az ország lakosainak mindössze 17 százaléka beszél franciául. Ez az arány a fővárosban sokkal magasabb, ahol a lakosság mintegy 45 százaléka beszéli a francia nyelvet, amelyet az a tény is magyaráz, hogy a különböző anyanyelvű csoportokhoz tartozó személyek között ez szolgál közvetítő nyelvként. A nemzeti nyelvek közül – a franciát messze megelőzve – a bambara a legjelentősebb, amely a lakosság 46 százalékanak az anyanyelve, ezért a hétköznapi kommunikációban ez tölti be a legfontosabb szerepet.³³ Mali 1970 óta tagja a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének (OIF), tagságát ugyanakkor a szervezet vezetősége 2021 júniusában felfüggesztette a májusban bekövetkezett államsíny szankcionálása céljából.³⁴

3.2. Történelmi áttekintés

A mai Mali területén korábban számos államalakulat létezett. Ezek közül az első az előző alfejezetben bemutatott Ghánai Birodalom volt, amelynek bukása után a Niger felső folyása mentén a 11. században létrejött a Mali Birodalom, amely 14. századi fénykorában a Niger folyótól egészen az Atlanti-óceánig terjedő régió felett uralkodott. A kereskedelemből rendkívüli gazdaságra szert tevő állam a 14. század végén belső problémák és külső támadások miatt hanyatlásnak indult. Helyét a 15. század elején nagy mértékben megerősödő Szongai Királyság (majd Birodalom) vette át, amely katonai hódításainak köszönhetően a legnagyobb kiterjedésű korabeli afrikai állammá vált. A belső hatalmi konfliktusok és egy sikeres marokkói támadás azonban megdőntötte az államot, amely a 16. század végén több tucat kisebb királyságra szakadt szét. Ezt követően a 18. század elején jött létre hozzávetőlegesen a mai Mali területén a Bambara Királyság, amely 1861-ig állt fenn.³⁵ Bukását az Omar Tall vezetésével létrejövő Tukulor Birodalom okozta, amely a 19. század közepén alakult ki Nyugat-Afrikában.³⁶ Ez az államalakulat

32 Fall, 2019; *Op. cit.*, pp. 145–146.

33 Fall, 2019; *Op. cit.*, pp. 32., 92.

34 Francophonie: *Le CFP suspend le Mali de la Francophonie et réaffirme sa solidarité avec le peuple malien*, Organisation internationale de la Francophonie, 2021, <https://www.francophonie.org/le-cpf-suspend-le-mali-de-la-francophonie-et-reaffirme-sa-solidarite-avec-le-peuple-malien-1423> (Letöltés ideje: 2021.12.04.).

35 Lukan, 2020; *Op. cit.*, pp. 215–222., 273–274.

36 Coquery-Vidrovitch, Catherine: *Petite histoire de l'Afrique. L'Afrique au sud du Sahara de la préhistoire à nos jours*, Éditions La Découverte, Paris, 2011, pp. 141–142.

azonban rövid életűnek bizonyult, mivel a térségbe érkező francia gyarmatosítók 1890-ben felszámolták és területét gyarmatbirodalmukba olvasztották.³⁷ A mai Mali teljes területét a Szenegál irányából kelet felé előrenyomuló franciák fokozatosan hódították meg, 1895-ben Felső-Szenegál-Niger néven Francia Nyugat-Afrikához csatolták, majd több névváltoztatás és területmódosítás után 1921-től Francia Szudán néven alkotott külön közigazgatási egységet a francia gyarmatbirodalmon belül.³⁸ 1946-ban az ország a Francia Unió tengerentúli területe lett, majd ezt követően 1960-ban elnyerte függetlenségét.³⁹

Az új állam első elnöke 1960-tól a szocialista Modibo Keïta lett, akit 1968-ben katonai puccsal buktattak meg, majd kilenc év fogság után börtönben hunyt el tisztázatlan körülmények között. Az ország következő vezetője 1969-től 1991-ig Moussa Traoré volt, aki diktátorként irányította az országot. 1991-ben őt is egy katonai puccs távolította el az állam éléről, utódja, Alpha Oumar Konaré, azonban már demokratikus választások útján lett elnök 1992-ben és 2002-ig irányította az országot. Utódja Amadou Toumani Touré lett – az 1991-es puccs egyik végrehajtója –, akit 2012-ben szintén fegyveres erővel távolítottak el a hatalomból. A 2013-ban elnökké választott Ibrahim Boubacar Keïta mandátumának 2020-ban szintén egy puccs vetett véget,⁴⁰ mint ahogy az őt felváltó Bah N'Daw vezetői időszakának is 2021 májusában.⁴¹

3.3. Államszervezet és közigazgatás

Az országban elvileg az 1992-ben elfogadott alkotmány van érvényben, melynek értelmében a köztársasági elnök az államfő, akit ötéves időtartamra közvetlenül választanak meg és egy alkalommal választható újra. A francia félelnöki modellt követve igen széles jogkörrel rendelkezik mind a végrehajtó, mind pedig a törvényhozó hatalom területén. A köztársasági elnök nevezi ki és le is válthatja a miniszterelnököt és a kormány minisztereit, törvényjavaslatokat nyújthat be, feloszlathatja a nemzetgyűlést és kihirdeti a törvényhozás által elfogadott törvényeket, továbbá ő a fegyveres erők főparancsnoka, a honvédelem mellett a külpolitikai kérdésekben is dönt, emellett szükség esetén rendkívüli helyzetet hirdethet ki, amelynek ideje alatt különleges intézkedéseket hajthat végre. A kormányt a miniszterelnök vezeti, akit a köztársasági elnök nevez ki és vissza is hívhat.⁴² A törvényhozás egykamarás, a törvénykezési munka a 147 fő

37 Phan, Bernard: *Colonisation et décolonisation (XVIe-XXe siècle)*, Presses Universitaires de France, Paris, 2009, pp. 121–126.

38 Ageron, Charles-Robert–Coquery-Vidrovitch, Catherine–Meynier, Gilbert–Thobie, Jacques: *Histoire de la France coloniale 1914–1990*, Armand Colin, Malakoff, 2016, pp. 11–12.

39 Michel, Marc : Et l'indépendance vint à l'Afrique, In: COLLECTIF (szerk.): *Afrique subsaharienne, un continent d'histoires*, Nouveau Monde Éditions, Paris, 2021, pp. 256–265.

40 Khady, Ndéye: De Moussa Traoré à Assimi Goïta : quatre coups d'Etat qui ont changé l'histoire du Mali, *BBC News Afrique*, 2020, <https://www.bbc.com/afrique/region-53878402> (Letöltés ideje: 2021. 12. 05.).

41 Ruet, Joël: Mali, du putsch au coup d'Etat ?, *La Tribune*, 2021, <https://www.latribune.fr/opinions/tribunes/mali-du-putsch-au-coup-d-etat-885338.html> (Letöltés ideje: 2021. 12. 05.).

42 Maury, Jean-Pierre: Mali, Constitution du 25 février 1992, Digithèque MJP, 2001, <https://mjp.univ-perp.fr>

Nemzetgyűlésben zajlik, amelynek tagjait közvetlen választáson öt évre választják.⁴³ A bírói hatalom legmagasabb szintjét a Legfelsőbb Bíróság jelenti, amelynek vezetőjét a köztársasági elnök nevezi ki a Legfelsőbb Bírói Tanács (*Conseil Supérieur de la Magistrature*) javaslata alapján.⁴⁴

A közigazgatási rendszer nagyobb egységeit nyolc régió, illetve a főváros alkotja, amelyeket a Területi Közösségek Felsőtanácsában (*Haut Conseil des Collectivités Territoriales*) közvetett módon öt évre választott tanácsosok (összesen 75 fő) képviselnek.⁴⁵

Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a gyakorlatban ezeknek az intézményeknek a működése rendkívül esetleges az egymást követő sorozatos katonai puccsok miatt, amelyek aláássák a demokratikus működés lehetőségeit. Ezek közül a legutolsóra 2021. május 24–25-én került sor, amikor Assimi Goïta ezredes⁴⁶ – aki már a 2020 augusztusi államcsínyben is közreműködött – átvette az ország irányítását, amelynek jelenleg ideiglenes köztársasági elnökneként tevékenykedik.⁴⁷

3.4. Főbb kihívások

Jelenleg Mali legnagyobb problémáját a területén zajló fegyveres konfliktus jelenti, amely az ország politikai stabilitását és a demokratikus berendezkedést is aláásta. A Mali északi részén élő tuareg törzsek már a 20. század eleje óta szerették volna elérni, hogy önálló államot hozhassanak létre, amelynek érdekében több alkalommal is fegyveres felkelést robbantottak ki a francia gyarmati hatóságok, majd a független Mali létrejötte után az új kormányzat ellen. Ezek katonai szempontból sikertelen próbálkozások voltak, ugyanakkor az ezek nyomán megszülető megállapodások valamennyire javítottak a berber lakosság életkörülményein. A 2000-es évek során a térségben egyre aktívabbá váló iszlám dzsihadisták jó kapcsolatokat építettek ki a tuaregekkel és fokozatosan megerősítették helyzetüket Mali északi részén. 2012 elején a dzsihadisták és a tuaregek közösen indítottak támadásokat a kormányerők ellen, amelyek sikerét elősegítette a 2012 márciusában lezajlott katonai puccs, amely megdöntötte a kormányt. A lázadók előretörését végül külső segítséggel sikerült megállítani, a szomszédos afrikai államok mellett Franciaország nyújtott érdemi katonai támogatást a Szervál (2013–2014) és a Barkhane (2014–) hadműveletek keretében, amely lehetővé tette egy békemegállapodás

fr/constit/ml1992.htm#3 (Letöltés ideje: 2021. 12. 04.).

43 Primature République du Mali: L'Assemblée nationale, https://primature.ml/ova_dep/lassemblee-nationale/ (Letöltés ideje: 2021. 12. 04.).

44 Primature République du Mali: La Cour Suprême, https://primature.ml/ova_dep/la-cour-supreme/ (Letöltés ideje: 2021. 12. 04.).

45 Sahel Research Group: *Mali. Le système électoral*, University of Florida, Florida, <https://tsep.africa.ufl.edu/systeme-electoral/mali-2/?lang=fr> (Letöltés ideje: 2021. 12. 04.).

46 Primature République du Mali: Le président de la République, https://primature.ml/ova_dep/le-president-de-la-republique/ (Letöltés ideje: 2021.12.04.).

47 Vinet, Caroline: Assimi Goïta, deux fois putschiste et président du Mali, La Croix, le 30 mai 2021, <https://www.la-croix.com/Monde/Assimi-Goita-deux-fois-putschiste-president-Mali-2021-05-30-1201158370> (Letöltés ideje: 2021. 12. 04.).

aláírását a tuareg lázadókkal 2015-ben. A szélsőséges iszlamista csoportok azonban ennek ellenére folytatták támadásaikat, az ő semlegesítésüket pedig a nemzetközi erőknél nem sikerült megvalósítaniuk, így a harcok ezt követően is folytatódtak⁴⁸ (és a helyzet érdemi javulása nélkül jelenleg is tartanak).⁴⁹ Ez kihat a belső politikai stabilitásra, amelyet 2020-ban és 2021-ben is újabb katonai puccsok ástak alá, amelyek egyaránt gyengítik az állami egységet és az ország nemzetközi támogatottságát.⁵⁰

4. Niger

4.1. Fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

A Nigeri Köztársaság (közismert nevén Niger) az afrikai kontinens nyugati részén található. Az ország területe 1 267 000 km², mellyel a világ 23. legnagyobb országa, határainak hossza 5697 km, amelyet hét országgal oszt meg: északnyugaton Algériával 956 km, északon Líbiával 354 km, keleten Csáddal 1175 km, délen Nigériával 1479 km, délnyugaton Beninnel 266 km és Burkina Fasoval 628 km, valamint nyugaton Malival 821 km. Az ország területe földrajzilag három részre oszlik: északon és közepén a Szahara részét képező homokdűnékkel borított síkságra, északnyugaton az Air hegységre, délen pedig a közel 200 km széles kelet-nyugati irányú sávban húzódó termékeny síkságra, ahol a mezőgazdasági termelés és a lakosság döntő többsége koncentrálnak. Niger területének 80 százaléka a sivatagban található, ennek megfelelően az ország északi részén a trópusi sivatagi éghajlat dominál, míg az ország déli részén félszáraz szavanna éghajlat jellemző, ugyanakkor a sivatagosodás miatt fokozatosan egyre több területet kebelez be a Szahara. Az ország lakosainak száma 22 772 361 fő, legnagyobb települése a Niger délnyugati részén elhelyezkedő főváros, Niamey, amelynek 1 802 910 lakosa van. Az ország adminisztrációs, gazdasági, kereskedelmi és közlekedési központjaként itt található az ország három nemzetközi repülőtere közül a legnagyobb.⁵¹

Niger gazdasága elsősorban a mezőgazdasági termelésen alapul. Az ország földrajzi és éghajlati viszonyainak megfelelően északon kizárólag állattenyésztésre van mód, míg délen az állattenyésztés mellett a növénytermesztés és a halászat is fontos szerepet tölt be, amelynek köszönhetően a primer szektor a GDP 42 százalékát adja, miközben a lakosság több mint 80 százalékát foglalkoztatja. Nigerben számos nyersanyag kitermelése zajlik, melyek közül mennyiségileg kiemelkedik az uránérc, de mellette meg kell említeni a kisebb volumenben felszínre hozott kőolajat, aranyat és kőszén is.⁵² Az

48 Varga Márton: A tuaregek – lázadástól a polgárháborúig, *Hadtudományi Szemle* 2019/2., pp. 63–73.

49 Pérouse de Montclos, Marc-Antoine: *Une guerre perdue. La France au Sahel*, Jean-Claude Lattès, Paris, 2020, pp. 271–297.

50 France Diplomatie: *Présentation du Mali*, Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères, 2021, <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/mali/presentation-du-mali/> (Letöltés ideje: 2021.12.03.).

51 Institut National de la Statistique: *Tableau de Bord Social*, 2018, https://www.stat-niger.org/wp-content/uploads/2020/06/TBS_2018.pdf (Letöltés ideje: 2021.12.05.).

52 Grégoire, Emmanuel : Niger : Un État à forte teneur en uranium, *Hérodote* 2011/3, pp. 206–225.

ezekhez a külföldre exportált nyersanyagokhoz kapcsolódó iparnak köszönhetően a szekunder szektor a bruttó hazai termék 20 százalékát adja. A szolgáltatóipar a közlekedési infrastruktúra hiánya és a közbiztonsági problémák miatt viszonylag gyengén teljesít és az össztermelés 38 százalékát biztosítja. Az ország gazdasági teljesítménye nagyban függ az időjárási viszonyoktól, mivel az aszályos időszakok jelentősen csökkentik a mezőgazdasági termelést, mint ahogy a termőterület fokozatos elsivatagosodása is, ami gyakran éhínséghez vezet.⁵³ Az ország ebből kifolyólag élelmiszerbehozatalra és külföldi segélyekre szorul. Az egy főre jutó 561 dolláros átlagtermeléssel Niger a világ 11. legszegényebb országa.⁵⁴

Az ország a világon a legmagasabb termékenységi arányszámmal rendelkezik, mivel egy szülőképes korú nőre átlagosan 7,6 gyermek jut. Ennek következményeként a lakosságszám az elmúlt negyven évben a négyszeresére nőtt és előrejelzések szerint 2050-re megháromszorozódhat, amelynek következtében közel 80 millió ember élhet majd ekkor az állam területén. A gyors demográfiai növekedés következtében az átlagéletkor mindössze 15 év, az iskolázottsági szint alacsony, a nők többsége mind az oktatásból, mind a munkaerőpiacról ki van zárva a hagyományos értékrend miatt. Bár a lakosság több mint 70 százaléka részt vesz iskolai oktatásban (átlagosan csupán kevesebb mint két évig),⁵⁵ a statisztikák szerint a társadalom alig több mint 30 százaléka írástudó.⁵⁶ A legjelentősebb etnikai csoportot a hauszák alkotják mintegy 55 százalékkal, őket követik a dzsermák 21 százalékkal, illetve a tuaregek 11 százalékkal és a fulbék 6,5 százalékkal, a többi népcsoport aránya jóval alacsonyabb. A lakosság gyakorlatilag teljes egészében a muszlim vallást követi, túlnyomó többségben a szunnita irányzatot, a síiták csupán 5–6 százalékát alkotják a vallási közösségnek.⁵⁷

Nigerben 12 helyi nyelvet beszélnek, melyek közül a hivatalosan a nigéri nemzetet alkotó etnikai csoportok nyelvei az úgynevezett nemzeti nyelvek az országban. Ezek közül 9 afrikai nyelv, a tizedik pedig az arab egy helyi dialektusa. Ezek közül messze a legnagyobb arányban beszélt a hausza, mivel ezt a lakosság 55 százaléka érti és használja. Ugyanakkor az ország hivatalos nyelve a francia, amelyet a közigazgatásban, az oktatásban és a fontosabb intézményekben használnak a munka során. Emellett fontos szerepet tölt be az angol is, amelyet első idegen nyelvként oktatnak az iskolákban, valamint a hausza népesség egy része Nigériából települt át, ahol már megismerkedett ezzel a nyelvvél, ebből kifolyólag a lakosság mintegy 13 százaléka beszéli.⁵⁸

A francia az alap-, közép- és felsőfokú oktatás nyelve, ennek megfelelően az általános iskola negyedik osztályától kezdve – az első három évben a településen használt helyi

53 Piodi, Jérôme : La désertification : une bombe à retardement au cœur du Sahel, *Revue Défense Nationale* 2015/8, pp. 28–32.

54 CIA: *Explore all countries – Niger*, The World Factbook, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/niger/#economy> (Letöltés ideje: 2021.12.05.).

55 Erforth, Benedikt: *Contemporary French Security Policy in Africa. On Ideas and Wars*, Palgrave Macmillan, Cham, 2019, p. 54.

56 Institut National de la Statistique. 2018.

57 La Croix Africa: *Données géographiques et identité religieuse au Niger*, <https://africa.la-croix.com/statistiques/niger/> (Letöltés ideje: 2021.12.05.).

58 Fall, 2019; *Op. cit.*, p. 147.

nyelven oktatnak – ezt használják az iskolákban minden tantárgy oktatására. Ezzel párhuzamosan számos olyan iskolát nyitottak, ahol az oktatás hivatalosan kétnyelvű, tehát igyekeznek a helyi nemzeti nyelvet a franciával azonos szinten oktatni a teljes képzés során.⁵⁹ A legnagyobb problémát az jelenti, hogy a lakosságnak csupán nagyjából fele vesz részt alapfokú oktatásban, így a francia nyelv ismerete is viszonylag alacsony arányú (13 százalék), ugyanakkor ez is közel 3 000 000 embert jelent.⁶⁰ Niger 1970 óta teljes jogú tagja a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének (OIF), valamint a Frankofón Parlamenti Közgyűlésnek (*Assemblée Parlementaire de la Francophonie*) is.⁶¹

4.2. Történelmi áttekintés

A mai Niger területe a középkor folyamán több állam fennhatósága alá tartozott, melyek a régió különböző részei felett uralkodtak. Ezek közül a legjelentősebb a 7. században létrejött Szongai Királyság volt, amelynek központja a Mali keleti részén található Gao városa volt. A 15. században jelentős területi expanziót végrehajtó állam a 16. század végén bukott meg egy marokkói támadás következtében, a helyén pedig több különböző államalakulat jött létre. Északon a tuaregek és fulbék hoztak létre királyságokat, délen pedig a hauszák alapítottak több kisebb államot.⁶²

Az európaiak a 19. század elején jelentek meg a térségben nyugat felől, de elsősorban kereskedelmi céllal érkeztek, hódításra ekkor még nem került sor. Ez a helyzet 1890-ben változott meg, amikor a franciák elkezdték a fennhatóságuk alá vonni a régiót, amely 1900-ra teljes mértékben megvalósult az utolsó komolyabb fegyveres ellenállás felszámolásával. A terület 1922-ben vált Niger néven gyarmattá Francia Nyugat-Afrikán belül,⁶³ majd 1946-tól a Francia Unió tengerentúli területe lett, 1958-tól pedig a Francia Közösség autonóm köztársasága, végül a régió többi francia gyarmatához hasonlóan 1960-ban nyerte el függetlenségét.⁶⁴

Az ezt követő időszakban számos váratlan és erőszakos fordulat jellemezte az ország politikai életét. Az első elnököt, Hamani Diort egy katonai puccs váltotta le 1974-ben, amelynek vezetője, Seyni Kountché ezredes ennek következtében *de facto* elnökként irányította az országot egészen 1987-es haláláig. Őt vezérkari főnöke, Ali Saïbou követte, aki 1989-ben új alkotmányt fogadtatott el és ezzel együtt demokratikus reformokat vezetett be, melynek eredményeképpen 1993-ban új elnököt választottak

59 Maman, Mallam Garba: *Éducation bilingue au Niger: entre convivialité et conflits linguistiques*, In: COLLECTIF (szerk.): *Penser la francophonie: concepts, actions et outils linguistiques. Actes des Premières Journées scientifiques communes des Réseaux de Chercheurs concernant la langue*, Éditions des Archives Contemporaines–Agence universitaire de la Francophonie, Paris, 2006, pp. 455–471.

60 Fall, 2019; *Op. cit.*, p. 32.

61 Assemblée parlementaire de la Francophonie: *Niger*, <http://apf.francophonie.org/Niger.html> (Letöltés ideje: 2021.12.09.)

62 Lugan, 2020; *Op. cit.*, pp. 850–851.

63 Clayton, Anthony: *Histoire de l'armée française en Afrique 1930-1962*, Albin Michel, Paris, 1994, pp. 90–112.

64 Ageron–Coquery–Vidrovitch–Meynier–Thobie, 2016; *Op. cit.*, pp. 533–545.

Mahamane Ousmane személyében, akit azonban 1996-ban a hadsereg lemondattott. Utódja, Ibrahim Baré Maïnassara szintén katonai puccsok esett áldozatul, az azt követő választásokon pedig Mamadou Tandja lett Niger köztársasági elnöke, akinek ugyanakkor 2010-ben szintén egy államcsíny miatt kellett távoznia az ország éléről. Egy évvel később, 2011-ben választások útján Mahamadou Issoufou lett az államfő, akit 2021-ben Mohamed Bazoum követett a poszton. A politikai helyzetet jól jellemzi, hogy megválasztását követően már beiktatása előtt – 2021 márciusában – puccskísélet történt ellene, amely azonban sikertelenül zárult.⁶⁵

4.3. Államszervezet és közigazgatás

Nigerben a 2010-ben elfogadott – az ország függetlenségének elnyerése óta szám szerint hetedik – alkotmány van érvényben, amelynek alapján az állam félelnöki köztársasági rendszerként működik. A köztársasági elnök az államfő, aki közvetlen választással ötéves időtartamra kap megbízást feladatai ellátására, melynek lejártát követően egy alkalommal lehet újraválasztani. A köztársasági elnök nevezi ki a miniszterelnököt, valamint az utóbbi javaslatára a kormány tagjait. Ő hívja össze a miniszterek tanácsát, hirdeti ki a törvényeket (amelyeket egy alkalommal átgondolásra vissza is küldhet a törvényhozásnak), jogában áll felosztatni a Nemzetgyűlést, népszavazást kiírni és rendkívüli helyzetet kihirdetni, valamint ő a hadsereg főparancsnoka és a közigazgatás vezetője. A kormány vezetője a miniszterelnök, akit a köztársasági elnök nevez ki és szükség esetén le is válthat. A törvényhozás egykamarás, a Nemzetgyűlésnek 171 tagja van, akiket közvetlen választáson öt évre választanak meg. A bírói hatalmat öt intézmény gyakorolja: az Alkotmánybíróság (*Cour Constitutionnelle*), a Semmitőszék (*Cour de Cassation*), az Államtanács (*Conseil d'Etat*), a Számvevőszék (*Cour des Comptes*) és a Legfelsőbb Bíróság (*Haute Cour de Justice*).⁶⁶

Az ország közigazgatási rendszere hét régióból és a fővárosból áll, amelyek összesen 63 megyére és 266 közösségre oszlanak (mely utóbbiakhoz a vidéki területeken számos település tartozik).⁶⁷ A régiók vezetőit a kormány nevezi ki, ellenben a régiós tanácsok tagjait közvetlen módon öt évre választják meg, mandátumuk pedig korlátlan alkalommal megújítható.⁶⁸

65 Bendhaou, Fatma: Niger : Entre le spectre de la France et la hantise des coups d'Etat, Anadolu Agency, 2021. 08. 03. <https://www.aa.com.tr/fr/afrique/niger-entre-le-spectre-de-la-france-et-la-hantise-des-coups-detat/2323199#> (Letöltés ideje: 2021.12.07.).

66 Portail officiel du gouvernement: *Constitution de la VIIème République*, <https://www.gouv.ne/images/textes-fondamentaux/constitution.pdf> (Letöltés ideje: 2021.12.05.).

67 Portail officiel du gouvernement, 2018.

68 Sahel Research Group: *Niger. Le système électoral*, University of Florida, Florida, <https://tsep.africa.ufl.edu/systeme-electoral/niger/?lang=fr> (Letöltés ideje: 2021.12.04.).

4.4. Főbb kihívások

Niger legfontosabb problémái a szegénység, a túlnépesedés, az éhínség, az etnikai szeparatizmus és a terrorizmus. Ugyanakkor a felszín alatt a helyzet még ennél is súlyosabb, mivel az országban egy alapvetően zárt és saját hagyományos szabályrendszert követő társadalom kerül szembe a modern világ gazdasági és politikai kihívásaival, amelyekre egymaga – kiszolgáltatott helyzeténél fogva – nem képes válaszokat adni. Mindazonáltal saját hagyományaihoz ragaszkodva a kívülről érkező segítséget is gyanakodva fogadja vagy éppen az azonos vallású ismeretleneket támogatja, ami hozzájárul ahhoz, hogy az ország egyre jobban belesodródjon olyan konfliktusokba, amelyeket önerőből nem tud megoldani.⁶⁹ A Száhel-övezet országaiban a dzsihadista terroristák számos országban jelen vannak, a hatalmas földrajzi kiterjedésű államok gyakorlatilag őrizetlen határait könnyedén lépik át és csapnak le tetszőleges polgári vagy katonai célpontokra. Ezek a támadások komoly veszteségeket okoznak Nigernek is,⁷⁰ amely mindössze 25 000 fős haderejével nem képes garantálni polgárai biztonságát, még nemzetközi (amerikai, csádi és francia) katonai segítséggel sem.⁷¹

Az ország belső feszültségeit tovább fokozza, hogy 1990-ben és 2007-ben is fegyveres felkelésekre került sor az ország északi, tuaregek lakta részén, amelyeket csak komoly erőfeszítések árán sikerült elfojtani. Ugyanakkor a felkeléseket kiváltó okok továbbra is fennállnak, ezért a tuaregek a térségben aktív dzsihadista mozgalmak potenciális szövetségesei, ami bármikor a jelenleginél is nagyobb fegyveres konfliktusok kirobbanásához vezethet.⁷² A helyzetet az is súlyosbítja, hogy a gyengén ellenőrzött határokon keresztül nagyarányú ember- és drogkereskedelem zajlik, amely közvetett módon az Európai Unió országaira is veszélyt jelent (egyres statisztikák szerint az Unió területére érkező afrikaiak háromnegyede Nigeren keresztül érkeznek),⁷³ valamint jelentős anyagi forrásokat biztosít a kormány ellen harcoló ellenzéki és szélsőséges erőknek, ami tovább gyengíti a közbiztonságot és az állam stabilitását.⁷⁴

69 Idrissa, Rahmane: Les trajectoires du salafisme politique au Sahel. Le cas du Niger, *Politique africaine* 2018/1., pp. 54–65.

70 Vecsey Mariann: Fegyveres konfliktusok trendjei a kontinensen, In: Marsai Viktor (szerk.): *Afrika a globalizált világban. Lehetőségek és kihívások*, Dialóg Campus, Budapest, 2019, p. 229.

71 Abou Ez, Eléonore: *Cinq questions pour comprendre la situation au Niger visé par des attaques terroristes*, Franceinfo, 2021, https://www.francetvinfo.fr/monde/afrique/politique-africaine/cinq-questions-pour-comprendre-la-situation-au-niger-vise-par-des-attaques-terroristes_4346911.html (Letöltés ideje: 2021. 12. 05.).

72 Boilley, Pierre: Géopolitique africaine et rébellions touarègues. Approches locales, approches globales (1960-2011), *L'Année du Maghreb* 2011/1, pp. 151–162.

73 Hamadou, Abdoulaye: La gestion des flux migratoires au Niger entre engagements et contraintes, *La Revue des droits de l'homme* 2018/2 <http://journals.openedition.org/revdh/4378> (Letöltés ideje: 2021.12.07.).

74 Antil, 2012; *Op. cit.*, pp. 308–313.; Julien, 2011; *Op. cit.*, pp. 126–128.

5. Csád

5.1. Fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

A Csádi Köztársaság (közismert nevén Csád) az afrikai kontinens középső részén található. Az ország területe 1 284 517 km², mellyel a világ 21. legnagyobb országa, határainak hossza 5968 km, amelyet hat országgal oszt meg: északon Líbiával 1055 km, keleten Szudánnal 1360 km, délen a Közép-afrikai Köztársasággal 1197 km, délnyugaton Kamerunnal 1094 km és Nigériával 87 km, valamint nyugaton Nigerrel 1175 km. Az ország területe földrajzilag három részre oszlik: északon a Szaharában található két hegységre (Tibeszi és Ennedi), középen félszáraz sztyeppére, délen pedig a Csád-tó mocsaras medencéjére, amely már a szavannaövezethez tartozik. Csád éghajlata északon trópusi sivatagi, majd dél felé haladva fokozatosan félsivatagi, száraz, majd nedves szavanna övezetek követik egymást. A lakosság ezekből az adottságokból kifolyólag elsősorban az ország déli részére koncentrálódik. Csád lakosainak száma 17 414 108 fő, legnagyobb települése az ország délnyugati részén, a kameruni határ közvetlen közelében található főváros, N'Djaména, amelynek 1 092 066 lakosa van. A település – amelyet a franciák alapították 1900-ban Fort Lamy néven és 1973-ban kapta új nevét – az ország közigazgatási központja, de gazdasági szempontból csak a második legjelentősebb település Moundou után, amely 500 kilométerrel délebbre található és gyapot-, valamint olajiparának köszönhetően Csád gazdaságilag legfejlettebb városa. Mindkét település rendelkezik saját nemzetközi repülőtérrel, amely megkönnyíti bekapcsolódásukat a nemzetközi gazdaság vérkeringésébe.

Az ország gazdaságában az elmúlt időszak fejlődése és átalakulása ellenére a mezőgazdaság fontos szerepet tölt be, mivel napjainkban is ebben a szektorban dolgozik a lakosság 80 százaléka, miközben a GDP 43 százalékát állítják elő ezen a területen. Ennek nagy része az exportra termelt gyapotból és gumiarábikumból származik, miközben a többi haszonnövény és az állattenyésztés elsősorban a belső szükségleteket fedezi. Központi szerepet játszik a kőolajkitermelés, amely a 2000-es évek elején indult meg az országban, ma pedig már a kivitelből származó bevétel több mint 80 százalékát teszi ki és jelentős forrást biztosít a csádi államnak, amelyet az főképpen az infrastruktúra és a hadsereg modernizálására fordított az elmúlt években. Az ipar, mely elsősorban az élelmiszer-előállításához kötődik, az össztermelés mintegy 17 százalékát adja. A szolgáltatás szektor (bankok, kereskedelem, telekommunikáció) hozzájárulása az össztermeléshez mintegy 40 százalékra tehető. Az ország gazdasági helyzetét számos tényező gyengítette az elmúlt években: a globális felmelegedéshez kapcsolódó időjárási anomáliák, a nyersanyagok árának csökkenése, valamint a régió romló biztonsági helyzetéhez kapcsolódó fokozott katonai fellépés költségei.⁷⁵ Mindezekből kifolyólag Csád

⁷⁵ Drobnik, Michel: *Tchad. Indicateurs et conjoncture*, Direction générale du Trésor, Paris, 2020, <https://www.tresor.economie.gouv.fr/Pays/TD/indicateurs-et-conjoncture> (Letöltés ideje: 2021.12.09.).

a világ legszegényebb országai közé tartozik (16.) a 614 dolláros fejenkénti átlagtermeléssel, lakosságának pedig 42 százaléka a szegénységi küszöb alatt él.⁷⁶

Csád lakossága rendkívül gyorsan növekszik, az átlagos termékenységi arányszám 6,4, amelynek következtében a lakosság 47 százaléka 15 évnél fiatalabb, miközben az átlagéletkor 19,7 év.⁷⁷ A gyors létszámnövekedéssel az oktatási rendszer nem tud lépést tartani, ezért amíg az alapfokú oktatásban a lakosság majdnem egésze részesül, a középfokú képzésben már csupán kevesebb mint egynegyede vesz részt, a helyi szokásokból kifolyólag pedig rendkívül alacsony a nők részvétele az oktatásban. Ebből kifolyólag igen magas (30 százalékot meghaladó) az írástudatlanok aránya a csádi társadalomban.⁷⁸ Az országban több mint 200 etnikai csoport él, amelyek közül a legjelentősebb a délen élő, fekete bőrű, de hamita eredetű szara népcsoport, amely a lakosság 30%-át teszi ki, mellette még említésre méltó a közel 10 százalékra tehető arab etnikum. A lakosság eloszlása rendkívül egyenetlen, az ország északi részén a népsűrűség csupán 0,1 fő/km², délen viszont – ahol a lakosság döntő többsége él – egyes területeken 52 fő/km². A társadalom 52 százaléka muszlim, 24 százaléka protestáns és 20 százaléka katolikus keresztény.⁷⁹

Csádban összesen 144 helyi nyelvet beszélnek, amelyek különböző nyelvcsaládok részét képezik, ugyanakkor az ország két hivatalos nyelvvvel rendelkezik: a franciával (1960 óta) és a klasszikus arabbal (1978 óta). Bár a francia 1911 óta mindmáig az oktatás nyelve, illetve a közigazgatásban is ezt használják, csupán a lakosság töredékének anyanyelve. Ebből kifolyólag elsősorban második nyelvként működik főként a hivatalos ügyintézés során, illetve az ország déli részén ez a leginkább használt közvetítő nyelv, amelyet a felmérések szerint a lakosság 13 százaléka beszél. Használata elsősorban a társadalom felsőbb osztályaiban jellemző. A klasszikus arab helyzete több szempontból nagyon hasonló az országban, mivel ugyanúgy jelen van az oktatásban és a közigazgatásban, mint a francia, miközben anyanyelvként nem jelenik meg a lakosság körében, amelynek arabajkú vagy arab közegben élő része a mindennapokban az arab helyi dialektusát beszéli (a lakosság mintegy 60 százaléka), a klasszikus változatot pedig inkább írásban alkalmazza.⁸⁰

A helyi nyelvek nagy számára való tekintettel azok nagy többsége nem jelenik meg az oktatásban és a médiában. Mintegy tucatnyira tehető azon nyelvek száma, amelyeket kísérleti jelleggel oktatnak az iskolákban, illetve használnak a tömegkommunikációban. Ezeknek a nyelveknek az írásban történő használatát és hatékony oktatását jelentősen akadályozza, hogy nyelvtanuk és szókészletük átfogó tudományos igényű feldolgozására még nem került sor. Ebből kifolyólag a hivatalos életben az arab és a

76 Tchana Tchana, Fulbert–Savado, Aboudrahyme–Noumedem Temgoua, Claudia: *Perspectives économiques et pauvreté au Tchad en 10 graphiques*, <https://blogs.worldbank.org/fr/african/perspectives-economiques-et-pauvrete-au-tchad-en-10-graphiques> (Letöltés ideje: 2021. 12. 09.).

77 Institut National de la Statistique, des Etudes Economiques et Démographiques: *Statistiques démographiques : Population*, <https://www.inseed.td/index.php/thematiques/statistique-demographique/population> (Letöltés ideje: 2021.12.10.).

78 UNESCO: *Tchad*, <http://uis.unesco.org/fr/country/td> (Letöltés ideje: 2021.12.10.).

79 CIA: *Explore all countries – Chad*, The World Factbook, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/chad/#people-and-society> (Letöltés ideje: 2021.12.10.).

80 Fall, 2019; *Op. cit.*, pp. 95., 149–150.

francia dominanciáját ezek a nyelvek nem veszélyeztetik, leginkább csupán egymással vetélkednek.⁸¹ Az arabhoz képest a franciául beszélők száma jóval alacsonyabb, hozzávetőlegesen 1 617 000 fő, ugyanakkor nagyobb presztízzsel rendelkezik, terjesztését és használatát pedig jelentősen támogatja a Frankofónia Nemzetközi Szervezete (OIF) is, amelynek Csád 1970 óta teljes jogú tagja.⁸²

5.2. Történelmi áttekintés

Az ország területén több államalakulat állt fenn a történelem folyamán, amelyek közül a legjelentősebb a Kanem (majd később Kanem-Bornu) Birodalom, amely a 9. században jött létre a Csád-tótól északra a mai kanembu nép elődeinek irányítása alatt. Az állam a 11. században áttért az iszlám vallásra, fénykorát pedig a 13. században élte. Átmeneti meggyengülést követően, amelynek során a lakosok nyugatra szorulva új államot hoztak létre Bornu Királyság néven, a 16. században visszafoglalták eredeti területeiket, amelyet Kanem-Bornu néven szerveztek újjá.⁸³ A térség más országaihoz hasonlóan elsősorban a rabszolgakereskedelemből jelentős bevételre szert tevő állam⁸⁴ a 19. század során fokozatosan meggyengült, majd a francia gyarmatosítók számolták fel a 19–20. század fordulóján. A mai Csád területének keleti részén két új állam jött létre a 16. század folyamán, a Baguirmi Királyság és az Ouaddai Királyság, amelyek egészen a 19. század végéig fennálltak. A francia gyarmatosítók 1891-ben jelentek meg a térségben, majd a következő 20 év során felszámolták a régió államalakulatait.⁸⁵

Csádot 1905-ben Francia Egyenlítői-Afrikához csatolták, majd 1915-től önálló gyarmatként irányították. 1940-ben a terület kormányzójának döntése alapján az elsők között csatlakozott De Gaulle tábornok Szabad Franciaországához, így részt vett a tengelyhatalmak elleni hadműveletekben is.⁸⁶ 1946-tól a Francia Unió tengerentúli területe, 1958-tól pedig a Francia Közösség autonóm köztársasága lett, majd 1960-ban nyerte el függetlenségét.⁸⁷

Az új állam első elnöke François Tombalbaye lett, akinek tekintélyelvű és a demokratikus elveket teljes mértékben figyelmen kívül hagyó politikájának következtében 1965-ben felkelés robbant ki az országban, amely polgárháborúvá alakult át. A harcok során több alkalommal bevetésre kerültek francia csapatok is a kormány védelmében, de a helyzetet nem tudták megoldani. 1975-ben egy puccs során megölték az elnököt, akinek a helyét Félix Malloum tábornok vette át. 1979-ben Goukouni Oueddei, a lázadó erők egyik vezetője lett a köztársasági elnök, aki 1981-ben bejelentette Csád és Líbia, amely

81 Fadoul Khidir, Zakaria: Problématiques des langues au Tchad, *Intercâmbio* 2017/1., pp. 106–110.

82 Organisation internationale de la Francophonie: *Tchad*, <https://www.francophonie.org/tchad-987> (Letöltés ideje: 2021. 12. 09.).

83 Lugan, 2020; *Op. cit.*, pp. 222–225.

84 Coquery-Vidrovitch, 2011; *Op. cit.*, 115–119.

85 Lugan, 2020; *Op. cit.*, pp. 500–511.

86 Ramognino, Pierre: L'Afrique de l'Ouest sous le consulat de Pierre Boisson (juin 1940–juin 1943), In: Cantier, Jacques–Jennings, Éric (szerk.): *L'empire colonial sous Vichy*, Odile Jacob, Paris, 2004, pp. 75–77.

87 Phan, 2009; *Op. cit.*, pp. 165–170.

aktívan részt vett a harcokban, egyesülését. 1982-ben az amerikai és francia támogatást élvező Hissène Habré vette át a hatalmat, aki 1990-ig diktatórikus módszerekkel vezette az országot, amikor egy államcsínnel Idriss Déby tábornok került az elnöki székbe. Az új köztársasági elnök több mint 30 évig maradt hatalomban, egészen 2021-ig látta el feladatát, melynek során öt alkalommal választották újra.⁸⁸ 2005 és 2010 között egy újabb polgárháborút is meg kellett vívnia a Szudán által támogatott lázadókkal, amely végül kormányzati győzelmet eredményezett, de nem oldotta meg végleg a konfliktust kiváltó problémákat. Legutóbbi újraválasztását követően 2021 áprilisában a lázadó erők elleni harcok során szenvedett halálos sérülést, amikor meglátogatta a hadsereg csapatait a hadműveletek közben. Ezt követően fia, Mahamat Idriss Déby tábornok egy Átmeneti Katonai Tanács élére állt és ezzel *de facto* köztársasági elnökként irányítja Csádot, noha ezzel figyelmen kívül hagyja a 2018-ban elfogadott alkotmány előírásait.⁸⁹

5.3. Államszervezet és közigazgatás

Csád hivatalosan köztársasági államformával rendelkezik, amely félelnöki modellben működik. Felépítése és működési rendje hosszabb időn keresztül az 1996-ban elfogadott alkotmányon és annak módosításain alapult, azonban 2018-ban új alkotmány került elfogadásra, amelynek módosított változata van jelenleg érvényben. A köztársasági elnök az államfő, akit közvetlenül választanak meg hat évre, mandátumát pedig egy alkalommal lehet választások útján meghosszabbítani. Az államfő nevezi ki a kormány tagjait, törvényjavaslat-előterjesztési joga van, ő hirdeti ki a törvényeket, amelyeket egy alkalommal visszaküldhet a törvényhozásnak. Népszavazást írhat ki, feloszlathatja a Nemzetgyűlést, rendkívüli helyzetet hirdethet ki, ő a hadsereg főparancsnoka, valamint ő nevezi ki a közigazgatási és katonai vezetőket. A kormány vezetője szintén a köztársasági elnök (miniszterelnöki poszt nincs), tagjai az általa kinevezett miniszterek. A törvényhozás egykamarás, a 188 fős Nemzetgyűlés tagjait közvetlenül választják meg öt évre. 2004-ig létezett a felsőházként működő Szenátus, 2020-ban pedig elvileg ennek újbóli létrehozása mellett döntöttek, de a kialakult különleges politikai helyzet miatt 2021-ben még nem került sor a felállítására. A törvényhozó és végrehajtó hatalomtól elvileg független bírói hatalmat a Legfelsőbb Bíróság (*Cour suprême*) képviseli, amelynek elnökét az államfő, 15 tagját pedig a köztársasági elnök és a Nemzetgyűlés közösen nevezi ki élethossziglani megbízatással.⁹⁰

Az ország közigazgatási rendszere – számos átalakítás után – jelenleg 23 tartományból áll, amelyek 107 megyére, azokon belül pedig 377 közösségre oszlanak.

88 Lugan, 2020; *Op. cit.*, pp. 869–881.

89 Kempf, Olivier: Tchad: Mahamat, un autre Idriss Déby Itno ? Le Point, 2021. 11. 29. https://www.lepoint.fr/afrique/tchad-mahamat-un-autre-idriss-deby-itno-29-11-2021-2454320_3826.php (Letöltés ideje: 2021.12.10.).

90 Ligue Tchadienne des Droits de l'Homme: *La constitution de la République du Tchad promulguée le 4 mai 2018*, http://www.laltdh.org/pdf/constitution_tchad.pdf (Letöltés ideje: 2021.12.09.).

A tartományok kormányzóit és a megyék prefektusait a kormány nevezi ki, a közösségek polgármesterei viszont választások útján kerülnek a posztjukra.⁹¹

5.4. Főbb kihívások

Napjainkban Csád számos problémával szembesül, amelyek részben belső fejlődésének sajátosságaiból, részben pedig külső tényezőkből fakadnak (éghajlatváltozás, a régió országaiban kialakult biztonsági problémák, földrajzi elhelyezkedés). Az ország geopolitikai szempontból kiemelten fontos pozícióban van, mivel különböző kulturális, vallási, politikai, gazdasági és etnikai térségek, valamint csoportok metszéspontjában helyezkedik el. Ez ugyanakkor számos konfliktust von maga után, amelyek többé-kevésbé folyamatosan veszélyeztetik az ország biztonságát. Mivel az etnikai és kulturális határok nem esnek egybe az állam politikai határaival, így a szomszédos országok (Líbia, Niger, Közép-afrikai Köztársaság, Szudán, Nigéria és Kamerun) fegyveres konfliktusai rendszeresen átgyűrűznek Csádba is. A nehézségeket fokozza az ország belső politikai és etnikai megosztottsága, amely több alkalommal is polgárháborús állapotokat eredményezett, a külső és belső problémák pedig számos esetben egymást erősítették fel. Ezek során Csád szembekerült Líbiával, Szudánnal, illetve a szomszédos országokban aktív Boko Haram iszlamista terrorszervezettel is. Ebből kifolyólag a csádi hadsereg határain kívül is támogatást nyújtott a terroristákkal szembeni küzdelemhez (például Nigériában és Kamerunban), ami ugyanakkor maga után vonta ezek válaszcsepéseit az elmúlt 15 év folyamán a nagyméretű állam könnyen átjárható határain keresztül.⁹² Ezen felül Csád több százezer menekültet fogadott be ezekből az országokból az elmúlt évek során, ami gazdasági jellegű nehézségeit is fokozza.⁹³

6. Burkina Faso

6.1. Fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

Burkina Faso (1958-tól 1984-ig Felső-Volta Köztársaság) az afrikai kontinens nyugati részén található. Az ország területe 274 400 km², mellyel a világ 73. legnagyobb országa, határainak hossza 3193 km, amelyet hat országgal oszt meg: észak-északnyugaton Malival 1000 km, keleten Nigerrel 628 km, délkeleten Beninnel 306 km és Ghánával

91 World Observatory of Subnational Finance and Investment: *Tchad*, <https://www.sng-wofi.org/country-profiles/TCHAD.pdf> (Letöltés ideje: 2021.12.09.).

92 Commission économique pour l'Afrique des Nations unies: *Les conflits, l'insécurité et leurs répercussions sur le développement au Tchad*, Commission économique pour l'Afrique des Nations unies, 2018, <https://www.wathi.org/wathinote-election-tchad-situation-securitaire/les-conflits-linsecurite-et-leurs-repercussions-sur-le-developpement-au-tchad-2018/> (Letöltés ideje: 2021. 12. 10.).

93 Vecsey, 2019; *Op. cit.*, p. 235.

549 km, valamint délnyugaton Elefántcsontparttal 584 km. Az ország területe földrajzilag viszonylag homogén: nagy részét a Felső-Guineai-küszöb alacsony fekvésű fennsíkja foglalja el, míg délnyugaton homokkő hegységek emelkednek ki a hullámos tájból. Északon trópusi sivatagi éghajlat uralkodik, amelyet dél felé haladva száraz, majd nedves szavanna éghajlat vált fel. Burkina Faso lakosainak száma 20 835 401 fő, legnagyobb települése az ország középső részén elhelyezkedő főváros, Ougadougou, amely 2 780 000 lakosával az állam közigazgatási, politikai, ipari, kereskedelmi és kulturális központja. Itt található az ország legnagyobb nemzetközi repülőtere is.

Burkina Faso alapvetően agrárország, ahol a mezőgazdaság foglalkoztatja a munkaerő 80 százalékát, miközben az össztermelés 30 százalékát adja. Gyapottermelése a második legjelentősebb az afrikai kontinensen, miközben a növénytermesztés és az állattartás alapvetően a belső szükségletek biztosítására szolgál. Ugyanakkor mindezek mennyisége és minősége nagy mértékben függ az időjárási viszonyoktól, amelyek időnként jelentősen visszavetik a termelést az egyébként is gyenge minőségű termőföldeken. A kitermelt nyersanyagok közül az arany a legjelentősebb, amely az exportbevételek 11 (a gyapottal együtt pedig 95) százalékát adja. Az ipari termelés – elsősorban összeszerelő és feldolgozó üzemek – a GDP mintegy 20 százalékát biztosítja. A szolgáltatás szektor elsősorban a távközlési és pénzügyi intézményeknek köszönhetően az össztermelés 50 százalékát teszi ki, ugyanakkor mindhárom szektort sújtja a képzett munkaerő hiánya, a pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés alacsony szintje, az exportálható termékek szűkössége és az informális szektor jelentős súlya. Mindezekből kifolyólag a Világbank versenyképességi rangsorában Burkina Faso 190 országból a 151. helyet foglalta el 2020-ban.⁹⁴ Az ország a 851 dolláros egy főre jutó GDP-vel a legszegényebb országok közé tartozik (22.), lakosságának pedig 40 százaléka a szegénységi küszöb alatt él.⁹⁵

Burkina Faso lakossága a térség tendenciáihoz illeszkedve gyorsan növekszik. Az átlagos termékenységi arányszám 5, amelynek következtében az ország lakosság az elmúlt 60 év során megnégyszereződött, az átlagéletkor 17 év. A gyorsan növekedő lakosság 78 százaléka vesz részt alapfokú oktatásban, de középfokúban már csupán 34 százalék, és ebben a nők rendkívül alulreprezentáltak a hagyományos életmód diktálta szokások miatt.⁹⁶ Ennek következtében egyes becslések szerint a társadalom 70 százaléka írástudatlan, amely a munkaerőpiaci elhelyezkedésük esélyeit is jelentősen rontja.⁹⁷ Az országban élő népcsoportok közül az ország középső részén élő mosszi etnikum a legjelentősebb 56 százalékos aránnyal, mellettük még a fulbe és a gourmantché

94 Alperte, Béatrice–Traoré, Valérie: *Burkina Faso. Indicateurs et conjoncture*, Direction générale du Trésor, Paris, 2021, <https://www.tresor.economie.gouv.fr/Pays/BF/indicateurs-et-conjoncture> (Letöltés ideje: 2021. 12. 11.).

95 La Banque mondiale: *Burkina Faso. Vue d'ensemble*, <https://www.banquemondiale.org/fr/country/burkinafaso/overview#1> (Letöltés ideje: 2021. 12. 11.).

96 Fonds des Nations Unies pour la population: *Population mondiale Burkina Faso*, <https://www.unfpa.org/fr/data/world-population/BF> (Letöltés ideje: 2021.12.11.).

97 Quedraogo, Ali: *La politique d'éducation non formelle du Burkina Faso : analyse critique des déperditions dans les centres permanents d'alphabétisation et de formation (kiadatlan doktori értekezés)*, Université de Caen Normandie, Caen, 2019, p. 38.

csoportokat érdemes megemlíteni (hozzávetőlegesen 8–8 százalékos aránnyal). A lakosság 58 százaléka muszlim, 20 százaléka keresztény, 22 százalék animista.⁹⁸

Burkina Fasoban mintegy 80 helyi nyelvet beszélnek, melyek közül a legnagyobb mértékben használtak az úgynevezett nemzeti nyelvek, amelyek a szudáni eredetű moré (51 százalék), a dioula (9 százalék), a fulbe (7 százalék) és a bissa (2 százalék). Ugyanakkor a régió számos másik államához hasonlóan az ország hivatalos nyelve a francia, amelyet az oktatásban, a közigazgatásban, a munkahelyek jelentős részén és a sajtóban használnak. A francia nyelv közvetítőként is szolgál a különböző etnikai csoportok között, valamint általánosságban a társadalmi felemelkedés egyik eszközének tartják, ezért igen komoly szerepet tölt be az ország életében, és ennek megfelelően a lakosság 24 százaléka beszéli.⁹⁹ A francia súlyát jól jelzi az a tény is, hogy a nagyszámú helyi nyelv létezése ellenére a hétköznapi kommunikációban használt nyelvek között harmadik helyen áll a moré és a dioula mögött. Ennek a viszonylag nagyfokú elterjedtségnek azonban az az ára, hogy a beszélt francia nyelv jelentősen eltér az írott változattól, sok szempontból egyszerűbb szerkezetű és szókészletű, ebből kifolyólag viszont könnyebben elsajátítható és alkalmazható a mindennapos kommunikációban.¹⁰⁰

Nagy számuk miatt a helyi nyelveknek csak kis része tud megjelenni az oktatásban, mivel többségük nincs kellőképpen tanulmányozva ahhoz, hogy iskolai keretek között lehessen oktatni. Ennek ellenére kilenc nyelv már jelen van az oktatási intézményekben a francia mellett, hamarosan pedig egy tizedik is bevezetésre fog kerülni. Ennek eredményeként ezek a nyelvek választható tárgyként az érettségien is jelen vannak, valamint választható kurzusokként az egyetemeken is elérhetőek az érdeklődők számára.¹⁰¹ Burkina Faso 1970 óta teljes jogú tagja a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének (OIF), valamint 1973-tól a Frankofón Parlamenti Közgyűlésnek (APF) is.¹⁰²

6.2. Történelmi áttekintés

A terület középkori története nem ismert teljes pontossággal. Északi felén a dogon nép élt, mielőtt a 16. században elhagyta a vidéket, hogy a mai Mali területére települjön át. Délen egy magas falakat maga után hagyó nép élt, de ennek tagjait még nem tudták azonosítani. Az ország északi részére a 14. században vándoroltak be a moszik, akik létrehozták a 19. század végéig fennálló Yatenga Királyságot, amellyel sikerrel állt ellen szomszédai betörési kísérleteinek és az iszlám vallás térhódításának a gátat szabott.¹⁰³

98 Younoussi, Zourkaléini: Appartenance ethnique et comportement démographique des populations au Burkina Faso, In: Collectif (szerk.): Démographie et Cultures (Actes du colloque de Québec, 2008), Association Internationale des Démographes de Langue Française, Québec, 2008, pp. 1163–1168.

99 Fall, 2019; *Op. cit.*, p. 95.

100 Bissiri, Amadou: Le « français populaire » dans le champ artistique francophone. Les paradoxes d'une existence, *Cahiers d'Études africaines* 2001/3–4., pp. 771–782.

101 Fall, 2019; *Op. cit.*, p. 140.

102 Assemblée parlementaire de la Francophonie: *Burkina Faso*, <http://apf.francophonie.org/Burkina-Faso.html> (Letöltés ideje: 2021. 12. 11.).

103 Lugan, 2020; *Op. cit.*, pp. 274–277.

Az első európai expedíciók az 1880-as években érkeztek meg a térségbe, amelyeket 1894-ben már francia csapatok is követtek, amelynek következtében az ország 1898-ban Francia Nyugat-Afrika részévé vált.¹⁰⁴ Ezt követően 1919-ben Felső-Volta néven önálló gyarmattá szervezték, majd 1946-tól a Francia Unió tengerentúli területe lett, utána pedig 1958-tól a Francia Közösség autonóm köztársaságává vált, végül 1960-ban nyerte el függetlenségét ugyanezen a néven.¹⁰⁵

Az állam első elnöke Maurice Yaméogo volt, aki az autoriter és megszorító politikája miatt kitört népfelkelés következtében 1966-ban kénytelen volt lemondani a posztjáról. A hatalomból való távozása után Aboubakar Sangoulé Lamizana alezredes vette át az ország irányítását, aki katonai diktatúrát vezetett be, majd köztársasági elnökként új alkotmányt fogadtatott el. 1980-ban katonai puccs döntötte meg, az ország vezetését pedig egy katonatisztekől álló junta vette át. 1983-ban újabb katonai puccsra került sor, amelyet követően Thomas Sankara lett *de facto* az államfő, akik 1984-ben az ország nevét is megváltoztatta Burkina Faso-ra (jelentése: becsületes emberek országa). A Franciaország afrikai politikáját számos fórumon kritizáló elnök fellépése következtében Burkina Faso kapcsolata megromlott a korábbi anyaországgal. 1985 decemberében egy vitatott terület fennhatósága miatt kéthetes háborút folytatott Malival, amely az érintett régió felosztásához vezetett. 1987 államcsíny döntötte meg Sankara hatalmát, aki életét veszítette az akcióban, az új köztársasági elnök pedig Blaise Compaoré lett, aki 2014-ig irányította az országot, amikor egy népfelkelés következtében le kellett mondania posztjáról. Egy átmeneti időszakot követően 2015-ben Roch Marc Christian Kaboré választották meg köztársasági elnöknek, akit 2020-ban újraválasztottak.¹⁰⁶

6.3. Államszervezet és közigazgatás

Burkina Faso félelnöki köztársaság, amelyben a végrehajtó hatalom vezetője az 1991-ben elfogadott negyedik alkotmány értelmében a köztársasági elnök. Az államfőt közvetlenül választják meg ötéves időtartamra és egy alkalommal lehet újraválasztani. Ő nevezi ki és – szükség esetén – váltja le a miniszterelnököt a törvényhozás egyetértésével, valamint nevezi ki és váltja le a kormány tagjait a miniszterelnök javaslata alapján. Emellett törvényjavaslat előterjesztési joga van és ő hirdeti ki a törvényeket, amelyeket egy alkalommal visszaküldhet a törvényhozásnak. Népszavazást írhat ki, feloszlathatja a Nemzetgyűlést, rendkívüli helyzetet hirdethet ki, valamint ő a hadsereg főparancsnoka. A kormány vezetője a miniszterelnök, tagjai a köztársasági elnök által kinevezett miniszterek. A törvényhozás egykamarás, a 111 fős Nemzetgyűlés tagjait közvetlenül választják meg öt évre.¹⁰⁷ A bírói hatalmat a Legfelsőbb Bíróság (*Cour suprême*) 2000-

104 Clayton, 1994; *Op. cit.*, pp. 95–97.

105 Ageron–Coquery–Vidrovitch–Meynier–Thobie, 2016; *Op. cit.*, pp. 500–503.

106 Présidence du Faso: Anciens présidents, <https://www.presidenceufaso.bf/about/les-anciens-presidents/> (Letöltés ideje: 2021.12.12.).

107 Maury, Jean-Pierre: *Burkina Faso, La constitution du 11 juin 1991*, Digithèque MJP, 2013, <https://mjp.univ-perp.fr/constit/bf2012.htm> (Letöltés ideje: 2021.12.11.).

ben bekövetkezett megszüntetése után a bírókra bízta, akik számára az érdekvédelmet a Legfelsőbb Bírói Tanács (*Conseil Supérieur de la Magistrature*) biztosítja, amelynek vezetője a köztársasági elnök.¹⁰⁸

Az ország közigazgatási rendszere 13 régióból áll, amelyek 45 tartományra, azok pedig 350 megyére, azokon belül pedig 359 közösségre oszlanak, amelyekhez összesen mintegy 8000 falu tartozik. A régiók kormányzóit és a tartományok főmegbízottjait a kormány nevezi ki, a megyék prefektusait pedig a főmegbízottak delegálják posztjukra.¹⁰⁹

6.4. Főbb kihívások

Burkina Faso számára hagyományosan nagy kihívást jelent a szegénység, amely a társadalom nagy részét sújtja, valamint az iskolázatlanság, amely jelentősen megnehezíti, hogy ebből a helyzetből ki tudjon törni a lakosság. A nők helyzete is számos aggodalomra ad okot, mivel sokan élnek közülük kényszerházasságban és poligám házastársi kapcsolatokban, amelyekben a családfő utasításait kell követniük, valamint a mai napig elterjedt gyakorlat a női nemi szervek megcsonkítása.¹¹⁰ A hadsereg politikai életbe való rendszeres beavatkozása miatt a demokratikus berendezkedés is gyenge lábakon áll az országban, ugyanakkor a fegyveres erők szerepe a korábnál is jobban felértékelődött, mióta 2015-ben a régióban tevékenykedő iszlamista terroristák Burkina Faso területére is kiterjesztették működésüket.¹¹¹ Az általuk indított támadások súlyos veszteségeket okoznak a lakosságnak (2000 halott és 1,4 millió ember kényszerült elhagyni lakóhelyét), amelyeknek a kormány nem tud gátat szabni. Az ebből fakadó társadalmi elégedetlenség folyamatosan növekszik, számos tömegmegmozdulásra is sor került, amelyek következtében 2021. december 8-án a kormány lemondott, a köztársasági elnök pedig új kormányfőt nevezett ki.¹¹²

108 Feneon Delabriere Avocat: *Burkina Faso : Organisation judiciaire*, 2012, <http://www.droit-africain.com/burkina-faso-organisation-judiciaire/> (Letöltés ideje: 2021. 12. 11.).

109 Ministère de l'administration territoriale et de la décentralisation: *Annuaire statistique 2019 de l'administration du territoire*, 2021, p. 128. https://www.matd.gov.bf/fileadmin/user_upload/storage/fichiers/MATD_AS-2019_Administration_territoire_VF.pdf (Letöltés ideje: 2021.12.11.).

110 Assemblée parlementaire de la Francophonie: *République centrafricaine*, <http://apf.francophonie.org/Republique-centrafricaine.html> (Letöltés ideje: 2021.12.12.).

111 Marsai Viktor-Treszkai Ákos: Radikális iszlamista csoportok az afrikai kontinensen. In: Marsai Viktor (szerk.): *Afrika a globalizált világban. Lehetőségek és kihívások*, Dialóg Campus, Budapest, 2019, p. 268.

112 Le Monde: *Burkina Faso : impuissant face aux attaques djihadistes, le gouvernement démissionne*, 2021. december 9. https://www.lemonde.fr/afrique/article/2021/12/09/burkina-faso-impuissants-face-aux-attaques-djihadistes-le-gouvernement-demissionne_6105246_3212.html (Letöltés ideje: 2021.12.12.).

7. Közép-afrikai Köztársaság

7.1. Fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

A Közép-afrikai Köztársaság (1905 és 1958 között Ubangi-Shari) az afrikai kontinens középső részén található. Az ország területe 622 984 km², mellyel a világ 44. legnagyobb országa, határainak hossza 5203 km, amelyet hat országgal oszt meg: északon Csáddal 1197 km, keleten Szudánnal 174 km és Dél-Szudánnal 682 km, délen a Kongói Demokratikus Köztársasággal 1577 km és a Kongói Köztársasággal 467 km, valamint nyugaton Kamerunnal 797 km. Az ország területe földrajzilag viszonylag homogén: nagy része az Azande-küszöb hullámos fennsíkján fekszik, északi és déli területei egy-egy folyó (a Shari, illetve az Ubangi) vízgyűjtő medencéjéhez tartoznak, míg az ország északnyugati részén a Yadé sziklahegység terül el helyenként közel 1500 méteres magassággal. Az ország legnagyobb része a trópusi szavanna övhöz tartozik, ami a déli határ mentén már egyenlítőivé alakul át. A Közép-afrikai Köztársaság lakosainak száma 5 990 855 fő, legnagyobb települése az ország déli részén, az Ubangi folyó mentén elhelyezkedő főváros, Bangui. 1 145 280 fős lakosságával ez az ország politikai és gazdasági központja, mivel itt található az ország külkereskedelmében fontos szerepet játszó folyami kikötő és nemzetközi repülőtér is.

A Közép-afrikai Köztársaság gazdasága alapvetően az agrárszektorra épül, amely a GDP 35 százalékát állítja elő. Legsikeresebb exporttermékei a faanyag, a gyapot és a kávé, amelyek jelentős bevételt generálnak. Fontos nyersanyagai a gyémánt és a kőolaj, amelyek szintén kivitelre kerülnek, emellett az ország jelentős uránérc tartalékokkal rendelkezik, amelyek még kitermelésre várnak. Az ipari termelés, amely elsősorban az élelmiszer-feldolgozáshoz kötődik, nem jelentős, mindössze a GDP 21 százalékát állítja elő. A szolgáltatás szektor a kereskedelemre, vendéglátásra és a pénzügyi intézmények tevékenységére épülve – az elmúlt évek során jelentős növekedést felmutatva – 44 százalékát adja az össztermelésnek. A fejletlen infrastruktúra, a képzett munkaerő hiánya, az időjárás anomáliák és a biztonsági problémák miatt a lakosság 66,3 százaléka él a szegénységi küszöb alatt, miközben kiemelkedően magas a gyermekkori halálozás (11 százalék). Ebből kifolyólag a Világbank versenyképességi rangsorában a Közép-afrikai Köztársaság 190 országból a 184. helyet foglalja el, miközben 468 dolláros egy főre jutó GDP-vel a világ második legszegényebb országa.¹¹³

Az ország lakossága gyorsan növekszik, az átlagos termékenységi arányszám 4,5, amely az elmúlt időszak folyamatosan csökkenő tendenciájának következményeként alakult ki. A lakosság átlagéletkora 17,61 év, de a társadalom tagjainak mindössze 67 százaléka vesz részt alapfokú oktatásban, középfokúban pedig már csupán 16 százalék, ami hozzájárul a szegénység újratermelődéséhez.¹¹⁴ Az országban több mint 80

113 Banque de France: *Centrafrique*, https://www.banque-france.fr/sites/default/files/media/2021/05/26/cmaf-2019_centrafrique.pdf (Letöltés ideje: 2021.12.12.).

114 Fonds des Nations Unies pour la population: *Population mondiale République Centrafricaine*, <https://www.unfpa.org/fr/data/world-population/CF> (Letöltés ideje: 2021.12.12.).

etnikai csoport él, amelyek közül 33 százalékkal a legjelentősebb az ország nyugati részén élő baja etnikum, ezt követi 27 százalékkal a főként az állam közepső és északi részén élő banda nép, majd 13 százalékkal a mandija, végül 10 százalékkal a szara. A lakosság 89,5 százaléka keresztény, 8,5 százaléka muszlim, a fennmaradó 2 százalék pedig animista.¹¹⁵

A Közép-afrikai Köztársaságban több mint 80 nyelvet beszélnek, melyek közül egyértelműen kiemelkedik a szangó, amelyet a lakosság 93 százaléka megért. Ennek köszönhetően a szangót 1963-ban nemzeti, majd 1991-ben hivatalos nyelvnek minősítették.¹¹⁶ Az ország másik hivatalos nyelve a francia, amelyet a lakosság 38 százaléka beszél.¹¹⁷ Ez az oktatás, a közigazgatás, a hivatalos ügyintézés és általában az írásos kommunikáció nyelve. Elsajátítását akadályozza az analfabetizmus (a lakosság 50 százaléka nem vesz részt intézményi oktatásban),¹¹⁸ mivel nem anyanyelvként van jelen az országban, ezért az oktatási intézményekben az írás-olvasással párhuzamosan zajlik a tanítása. Ugyanakkor mivel ismerete a társadalmi előrelépés egyik feltétele, sokan írástudás nélkül is erőfeszítéseket tesznek megtanulására, így a standard francia mellett annak egy egyszerűsített, szerkezetében és kiejtésében módosult szóbeli változata is terjedőfélben van az országban.¹¹⁹

Súlyát az is növeli, hogy a francia az oktatás kizárólagos nyelve, ezért az iskolai oktatásban résztvevők mindannyian kapcsolatban kerülnek vele, még akkor is, ha teljes mértékben elsajátítaniuk nem feltétlenül sikerül.¹²⁰ Ebből kifolyólag a francia nyelvtudás különösen magas a 15 és 34 éves korosztály körében, akik a franciául beszélők kétharmadát adják az országban.¹²¹ Már az 1970-es években megpróbálták bevezetni kísérleti jelleggel a szangó nyelvet az oktatásban a francia mellé, de a megfelelő oktatási anyagok hiányában ez a próbálkozás nem járt sikerrel, ebből kifolyólag még napjainkban is kizárólag a francia az oktatás nyelve az országban.¹²² A Közép-afrikai Köztársaság 1973 óta teljes jogú tagja a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének (OIF), valamint 1988-tól a Frankofón Parlamenti Közgyűlésnek (APF) is.¹²³

115 La Croix Africa: *Données géographiques et identité religieuse en République centrafricaine*, <https://africa.la-croix.com/statistiques/republique-centrafricaine-2/> (Letöltés ideje: 2021.12.12.).

116 Pasch, Helga: Le sango, langue officielle de la République Centrafricaine, *Faits de langues* 1998/1–2, pp. 112–114.

117 Fall, 2019; *Op. cit.*, p. 95.

118 Portail du gouvernement: *La République centrafricaine*, <http://gouv.cf/article/56/la-republique-centrafricaine> (Letöltés ideje: 2021.12.12.).

119 Bordal, Guri: Le français centrafricain : un français à tons lexicaux, *Revue française de linguistique appliquée* 2013/2., pp. 91–102.

120 Pasch, 1998; *Op. cit.*, pp. 116–118.

121 Fall, 2019; *Op. cit.*, p. 40.

122 N'Zapali-Te-Komongo, Gervais: *Stratégies pour une intégration du sängö dans le système éducatif centrafricain*, *Revue TDLFE* 2019/1, <https://revue-tdfle.fr/articles/revue-73/83-strategies-pour-une-integration-du-sango-dans-le-systeme-educatif-centrafricaine> (Letöltés ideje: 2021.12.12.).

123 Assemblée parlementaire de la Francophonie: *République centrafricaine*, <http://apf.francophonie.org/Republique-centrafricaine.html> (Letöltés ideje: 2021.12.12.).

7.2. Történelmi áttekintés

Az i. e. 1. évezredtől kezdve folyamatosan kelet-adamawa, illetve bantu nyelveket beszélő népek érkeztek a térségbe nyugati irányból, akik letelepedve földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak. A 15. században Szudán felől zandé törzsek nyomultak be a régióba, akik tucatnyi királyságot hoztak létre a mai ország területén, amelyekben a hódító és az őslakos népek kultúrája keveredett. A 18. század végétől az északabbra elhelyezkedő muszlim államok rendszeresen betörték a térségbe, hogy rabszolgákat zsákmányoljanak, amely jelentősen csökkentette a lakosság számát. A 19. század közepén Dar el-Kouti központtal egy rabszolgatartó állam jött létre az ország területén, amely tovább folytatta a lakosság foglyul ejtését és eladását. Az első francia felfedezők 1884-ben érkeztek meg, majd 1889-ben létrehozták Banguit és megkezdték a térség gyarmatosítását.¹²⁴ 1905-ben alapították meg Ubangi-Shari néven gyarmatukat a mai ország területén, amely 1910-től Francia Egyenlítői-Afrikához tartozott. Mivel a gyarmatosítás folyamatába magánvállalkozásokat is bevontak, amelyek a lehető legnagyobb haszon érdekében brutális eszközökhöz is folyamodtak, a helyi lakosság fegyveres felkeléseket szervezett a francia uralom ellen.¹²⁵

A gyarmat vezetése 1940-ben csatlakozott De Gaulle tábornokhoz, így a terület az ekkor létrejött Szabad Francia Afrika részét képezte.¹²⁶ 1958-ban Ubangi-Shari autonóm terület lett a Francia Közösségen belül Közép-afrikai Köztársaság néven, majd 1960-ban elnyerte a függetlenségét.¹²⁷ Az ország első elnöke Barthélémy Boganda lett 1958-ban, azonban néhány hónappal később egy repülőgép-balesetben életét veszítette, amelyet követően David Dacko került hatalomra, aki egypártrendszerrel létesítve irányította az államot. 1965. december 31-én Jean-Bedel Bokassa, Dacko unokatestvére, sikeres puccsot hajtott végre, így 1966-tól köztársasági elnökként, majd 1976 és 1979 között császárként az ország első embere volt. Pazarló és megalomán politikája katasztrofális gazdasági helyzetet eredményezett, amely az ország összeomlásával fenyegetett, ezért Franciaország 1979-ben fegyveres beavatkozással távolította el Bokassát a hatalomból és visszahelyezte Dackot a köztársasági elnöki posztra. 1981-ben André Kolingba tábornok hajtott végre államcsínyt, majd 1993-ig irányította az országot. Ekkor választások útján Ange-Félix Patassé lett az államfő, de 2003-ban egy puccsal őt is eltávolították a hatalomból. Az új vezető, François Bozizé tábornok ellen az ország egy része fellázadt, így az országban 2004 és 2013 között polgárháború dúlt, amelyet 2012-ben egy másik követett, amely 2013-ban eltávolította a hatalomból a tábornokot. 2014 és 2016 között az ideiglenes kormány feje Catherine Samba-Panza volt,¹²⁸ majd választá-

124 Lugan, 2020; *Op. cit.*, pp. 140–145., 222–225., 504–505.

125 Phan, 2009; *Op. cit.*, pp. 121–126.

126 Clayton, 1994; *Op. cit.*, p. 169.

127 Ageron–Coquery–Vidrovitch–Meynier–Thobie, 2016; *Op. cit.*, pp. 502–503.

128 Catherine Samba-Panza az üzleti életben elért sikereit követően kezdett politikai karrierbe, a nők jogainak védelmében szólalt fel, majd 2013-ban a főváros polgármestere lett. 2014-től két évig irányította az ideiglenes kormány munkáját államfőként, ő volt az első nő, akinek sikerült ilyen posztot betöltenie

sok útján Faustin-Archange Touadéra lett a köztársasági elnök 2016-ban, aki azóta is irányítja az országot.¹²⁹

Ugyanakkor 2013 óta az állam területén gyakorlatilag folyamatosak az összecsapások, amelyeknek vallási, etnikai és politikai vonatkozásai is vannak. A kormány hatalma jelenleg az ország jelentős részére nem terjed ki még a számára nyújtott orosz katonai segítség (Wagner-csoport) ellenére sem, miközben az ENSZ térségbe irányított békefenntartói erői nem képesek feloldani a hadsereg és a fegyveres milíciák között kialakult katonai patthelyzetet, amelynek következményei elsősorban a lakosságot sújtják.¹³⁰

7.3. Államszervezet és közigazgatás

A Közép-afrikai Köztársaság elnöki köztársaság, ahol a 2015-ben elfogadott nyolcadik alkotmány értelmében a köztársasági elnök egyszerre látja el az államfői feladatokat, egyben pedig ő a végrehajtó hatalom feje. A köztársasági elnököt közvetlenül választják meg öt éves időtartamra és egy alkalommal lehet újraválasztani. Ő nevezi ki és válthatja le a miniszterelnököt a törvényhozás egyetértésével, valamint (a miniszterelnök javaslata alapján) dönt a kormány tagjainak kiválasztásáról és esetleges leváltásáról. Törvényjavaslat-előterjesztési joga van, illetve ő hirdeti ki a törvényeket, amelyeket egy alkalommal visszaküldhet megfontolásra a törvényhozásnak. Jogában áll népszavazást kiírni, feloszlathatja a Nemzetgyűlést, rendkívüli helyzetet hirdethet ki, ezen felül ő a hadsereg főparancsnoka. A kormány vezetője a miniszterelnök, tagjai a köztársasági elnök által kinevezett miniszterek. A törvényhozás elvileg kétkamarás, a 140 fős Nemzetgyűlés tagjait közvetlenül választják meg öt évre, amely mellett egy Szenátus is működik, utóbbi felállítására azonban 2021-ig még nem került sor. A bírói hatalmat alkotmányossági kérdésekben az Alkotmánybíróság, más jogi kérdésekben pedig a Semmítőszék, az Államtanács, a Számvevőszék és a többi bírósági szerv gyakorolja.¹³¹

Az ország közigazgatási rendszere 7 régióból áll (amelyek közül az egyik a főváros), amelyek 16 prefektúrára, azok pedig 71 alprefektúrára, azokon belül pedig 175 közösségre oszlanak, amelyekhez összesen mintegy 8500 falu és városi kerület tartozik. A régiók, a prefektúrák és alprefektúrák vezetőit az államfő nevezi ki.¹³²

az országban. A 2020-as elnökválasztásokon is elindult, de nem sikerült megszereznie a szavazatok többségét.

129 Lugan, 2020; *Op. cit.*, pp. 941–948.

130 Treszkai Ákos: A nyersanyagokért és erőforrásokért folytatott konfliktusok az afrikai kontinensen. In: Marsai Viktor (szerk.): *Afrika a globalizált világban. Lehetőségek és kihívások*, Dialóg Campus, Budapest, 2019, p. 259.

131 *Constitution de la République centrafricaine du 30 mars 2016*, Journal Officiel de la République centrafricaine 2016/3. <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/104713/127839/F1101593134/CAF-104713.pdf> (Letöltés ideje: 2021. 12. 12.).

132 Bureau Central du Recensement: *La RCA en chiffres*, République centrafricaine, 2005, pp. 22–23. https://ireda.ceped.org/inventaire/ressources/caf-2003-rec-o_rca_en_chiffres.pdf (Letöltés ideje: 2021. 12. 12.).

7.4. Főbb kihívások

A Közép-afrikai Köztársaság számára a legnagyobb problémát a területén zajló súlyos fegyveres konfliktus jelenti. A fegyveres támadások jelentős mértékben kihatnak a gazdaság működésére is, amelynek következtében a jelentős nyersanyagkészletekkel rendelkező ország lakossága rendkívüli szegénységben él. A háborús helyzet és a részben ehhez kötődő nélkülözések következtében a társadalom több mint fele (nagyjából 3 000 000 ember) humanitárius segílyre szorul, amely azonban csak a rászoruló egy részéhez jut el. A fenti körülményekből kifolyólag kiemelkedően magas a gyermekágyi halálozás (882 haláleset jut 100 000 szülésre), valamint az öt évnél fiatalabb gyermekek körében tapasztalható mortalitás (1000 főből 116), miközben az átlagéletkor mindössze 53 év. Mindezek mellett aggasztó a nők helyzete, akik csupán kis százalékban részesülnek oktatásban, miközben gyakori elszorított családon belüli erőszaknak, így rendkívül hátrányos helyzetben vannak a társadalom férfitagjaihoz képest. Ugyanakkor ezeknek a problémáknak a megoldásához feltétlenül szükséges a háborús helyzet megnyugtató lezárása, amelyre egyelőre kevés esély látszik.¹³³

Válogatott irodalom:

- AGERON, Charles-Robert–COQUERY-VIDROVITCH, Catherine–MEYNIER, Gilbert–THOBIE, Jacques: *Histoire de la France coloniale 1914–1990*, Armand Colin, Malakoff, 2016
- COQUERY-VIDROVITCH, Catherine: *Petite histoire de l'Afrique. L'Afrique au sud du Sahara de la préhistoire à nos jours*, Éditions La Découverte, Paris, 2011
- CLAYTON, Anthony: *Histoire de l'armée française en Afrique 1930-1962*, Albin Michel, Paris, 1994
- FALL, Youma (szerk.): *La langue française dans le monde 2015-2018*, Gallimard, Paris, 2019
- FRÉMEAUX, Jacques: *Les empires coloniaux. Une histoire-monde*, CNRS Éditions, Paris, 2012
- GLIED Viktor: A klímaváltozás és Afrika, In: MARSAI Viktor (szerk.): *Afrika a globalizált világban. Lehetőségek és kihívások*, Dialóg Campus, Budapest, 2019, pp. 51–70.
- JULIEN, Simon: Le Sahel comme espace de transit des stupéfiants. Acteurs et conséquences politiques, *Hérodote* 2011/3, pp. 125–142.
- LUGAN, Bernard: *Histoire de l'Afrique. Des origines à nos jours*, Ellipses, Paris, 2020

¹³³ La Banque mondiale: *République centrafricaine. Vue d'ensemble*, <https://www.banquemonddiale.org/fr/country/centralafricanrepublic/overview#1> (Letöltés ideje: 2021. 12. 13.).

- MARSAI Viktor–TRESZKAI Ákos: Radikális iszlamista csoportok az afrikai kontinensen, In: MARSAI Viktor (szerk.): *Afrika a globalizált világban. Lehetőségek és kihívások*, Dialóg Campus, Budapest, 2019, pp. 267–294.
- MOHAMADOU, Abdoulaye: État, pouvoirs locaux et insécurité au Sahel. L'intégration différenciée des communautés locales dans la construction de l'État-nation au Niger et au Mali, *Afrique contemporaine* 2018/1, pp. 77–97.
- PELLERIN, Mathieu: Le Sahel et la contagion libyenne, *Politique étrangère* 2012/4, pp. 835–847.
- PELLERIN, Mathieu–TROTIGNON, Yves: Les enjeux sécuritaires du rivage sahélien, *Sécurité et stratégie* 2010/2, pp. 43–56.

Türke András István¹

AZ AFRIKAI NAGY-TAVAK TÉRSÉGÉNEK FRANKOFÓN ÁLLAMAI

Ruanda, Burundi és a Kongói Demokratikus Köztársaság

A Nagy-tavak térsége Afrikában súlyos problémákkal terhelt etnikai-geopolitikai „darázs-fészek” több világ találkozása mentén. A volt belga (illetve Rwanda és Burundi esetében megelőzőleg pár évtizedig német) gyarmati területeken létrejött három frankofón országot egyes felosztások Közép-Afrika régióhoz szokták sorolni, mely régióba rajtuk kívül Csád, a Közép-afrikai Köztársaság, Kamerun, Egyenlítői Guinea, Gabon és a Kongói Köztársaság tartozik. Más csoportosítások – ahogy jelen fejezet is – viszont az afrikai Nagy-tavak szubrégió frankofón államaiként hivatkoznak rájuk, az angolszász Kenya, Uganda és Tanzánia mellett.² Meggyőződésünk szerint a közös vagy hasonló történelmi múlt – sőt, a jelen történései – is ezen utóbbi felosztást jobban indokolják. A Nagy-Tavak térségében 3 történelmi és egy mesterséges államalakulatról beszélhetünk: mind a Kongói Demokratikus Köztársaságot (KDK, Kongó-Kinshasa³) alkotó tartományok halmazának, mind Ruandának és Burundinak van történelmi előzménye az adott magterületen. Míg Ugandát – melyre e fejezet csak közvetetten tér ki – Tanzániából mesterségesen leszakítva és több egyéb terület hozzáadásával hozták létre az angol gyarmatosítók 1896-ban.

Ahhoz, hogy jobban megértsük a Nagy-tavak térségében folyó események rendkívül összetett hátterét, vissza kell mennünk az időben: meg kell ismernünk a terület történelmét, a konfliktusok gyökerét, az 1994-es ruandai népirtás okait, valamint a térségre vonatkozó külső, belga, francia és amerikai politikai célokat. Közép-Afrika igencsak gazdag ásványkincsekben, főleg aranyban és gyémántban, de uránium-, réz-, palládium-, kobalt- és koltánkészlete is említésre méltó. A közép-afrikai vidékek olaj- és fakészlete sem kevés. A *Canadian Heritage Oil Company* például a Kabila-kormány meghatalmazásával folytatott sikeres fúrásokat Kongóban. Az etnikai viszályokon túl számos helyi háború tört már ki a kulcsfontosságú lelőhelyek biztosításáért és a nyersanyagkereskedelem ellenőrzéséért. A környék különösképpen ellenséges vidék. Az etnikai törzsek közötti állandó, több ezer halálos áldozatot követelő konfliktusok következményeként nagy a létbizonytalanság.

1 igazgató, Europa Varietas Institute, Svájc

2 Megjegyzendő, hogy e csoportot tehát Kelet-Afrika régió szubrégiójaként tartják számon, ez esetben viszont a nyilvánvalóan közép-afrikai KDK-t nem sorolják ide.

3 1971–1997 között Zaïre, a korábbi Belga Kongó.

1. Ruanda

1.1. A betelepülés, a monarchia, a német és belga gyarmatosítás

A 12,7 milliós Ruanda⁴ Afrika legnagyobb népsűrűségű országa (jelenleg: 483 fő/km²). Jelenlegi fővárosát, Kigalit minden előzmény nélkül a kereskedelmi utak csomópontjában a német gyarmatosítók alapították 1907-ben. Hivatalos nyelvei a kinyarvanda, az angol, a francia és a szuahéli. A kinyarvanda nyelvet a lakosság 99,38%-a használja, miközben 93,18%-a kizárólag csak ezen tud megszólalni. 2002-es adatok szerint a francia nyelvet a lakosság 3,87%-a használja (2021-ben: 725 000 fő), a szuahélit 2,97% az angolt pedig 1,95%. 1994 után 750 000 tutszi menekült tért vissza az angolszász Ugandából, jelentősen és folyamatosan növelve az angolul beszélők arányát.⁵ Ruanda területe 26 338 km², az országra jellemző dombos tájvidék jellegzetes elemei a kunyhók és banánligetek. Főként az északi területek vulkanikus talaján termesztik a kávé (fő exportcikk), a dohányt és a banánt. Kelet- és Közép-Ruandában az ország szarvasmarhaállománya is jelentős. A területen található a Nílus-Kongó vízvázalató hegysége, mely nyugaton a Kivu-tóba torkollik a KDK-val közös határvidéken. Tanzániai határvidékét mocsaras tavak és a Kagera folyó medencéje által alkotott sáv jelenti, Ugandától a Virunga-hegység választja el.⁶

A jelenlegi Ruanda területén a hutuk feltételezések szerint az 5–11. század között jelentek meg. A nomád pásztor tutszik⁷ – feltehetően Etiópiából érkezve – a 14–15. században érkeztek a már itt élő fejlett földművelési kultúrát folytató hutuk és twák (pigmeusok) közé. Megalapították Rwanda Királyságot⁸ Nyanza központtal (1961-ig áll fent). A királyt (*mwami*) a Nyiginya-dinasztia adta, a „rwandai feudalizmus”, az *ubuhake* a kvázi hűbérbe adott szarvasmarha-birtokláson alapult.⁹ A királyság hol intenzíven hódított (II. Ruganzu alatt), hol fokozatosan terjeszkedett, a 15–16. században észak-nyugati (Rwicanziga-tó) és nyugat-délnyugati irányba, a mai KDK területén (Kivu-tó). Majd a 17. században északi, a 18–19. században pedig délkeleti irányba. Az etnikumok ránézésre markánsan elütnek egymástól (alacsony, zömök hutuk széles orral, magas, sovány tutszik) de nem különültek el kasztszerűen. Egyfajta vertikális társadalmi mobilitás létezett: a gazdagabb hutuk tutszivá válhattak, míg ha egy tutszi

4 Ez a jelenlegi, történelmileg pontatlanabb – feltehetőleg német közvetítésből átvett – a mai államra utaló elterjedt magyar átírás. A pontosabb névalak Rwanda lenne.

5 *Educational characteristics of the population*. NISR (National Institute of Statistics of Rwanda), 2014.

6 Murray, Jocelyn (szerk.): *A afrikai világ atlasza*. Helikon, Budapest, 2003, pp. 187–188.

7 A „tutszi” névalak is helyes, a nemzetközileg (angol, francia, német) elterjedtebb „tutszi” névalakot használjuk.

8 A dinasztiát ennél régebbre, a mondai hős, Gihanga mwami uralkodására vezetik vissza, 1081-es kezdettel. Ld. Herbert, Eugenia : *Iron, Gender, and Power: Rituals of Transformation in African Societies*. Bloomington, Indiana University Press, 1993, p. 170.

9 Az *ubuhaket* bár 1954-ben felszámolták, tilalma az 1962. november 22-ei, belga jogászok segítségével megalkotott ruandai alkotmányba is bekerült. Ld. Byanafashe, Déo–Rutayisire, Paul (ed.): *Histoire du Rwanda. Des origines à la fin du XXe siècle*. Université Nationale du Rwanda, Huye, 2011, p. 127, p. 330. és p. 424.

elszegényedett, lényegében hutu lett belőle. A gazdagság mértéke a tehenek száma volt, mely egyértelműen az állattartó tutszoknak kedvezett.¹⁰

Az európai felfedezők, illetve gyarmatosítók először a Nílus forrásvidékének kutatása közben kerültek a terület közelébe (Speke 1861, Stanley 1876), de elzártsága miatt sokáig nem tudták-merték megközelíteni. Így történt meg az a furcsa eset, hogy a terjeszkedő brit és német gyarmatbirodalom – utóbbi Carl Peters vezetésével, a Német Gyarmatosításért Társaság keretében gyarapodott – mikor Afrikában összetalálkozott, akkor az 1884–85-ös berlini konferencia úgy ítélte *de jure* Rwanda területét (valamint Burundit és Tanzánia egy részét) a németeknek, hogy ott valójában még a németek nem is jártak. Az ásványkincsekben szegény gyarmaton 1899-ben hozták létre Ruanda-Urundi Körzetet Usumbura¹¹ központtal. Az 1890-es német–brit ún. Helgoland–Zanzibár szerződés pedig meghúzta a két hódító afrikai területei közti pontos határvonalat.

A terület *de facto* német birtokba vételére így csak 1894-ben került sor, miután az osztrák Oscar Baumann és a német Gustav Adolf von Götzen elkezdte feltérképezni a térséget. Utóbbi találkozott a királlyal (IV. Kigeri Rwabugiri) is. Az 1885-ben létrehozott, Tanganyika révén tengeri kijáráttal rendelkező Német Kelet-Afrika némi kezdeti bizonytalankodás után arra törekedett, hogy a tutszi királlyal jó kapcsolatot építsen ki: a belügyeket és korábbi hatalmát lényegében meghagyták, csak a külügyekre és a terület szuverenitását érintő ügyekre tartottak igényt. 1907-ben a katonai adminisztrációt civil adminisztrációval váltották fel (50 fős rendőri egységgel), Német Kelet-Afrika 20-as körzete lett. A németek a természetes útvonalak kereszteződési pontjánál megalapították Kigalit, Ruanda fővárosát, mely az adminisztráció központja lett.¹²

A németek mellett a másik fontos hatalmi tényező a térségben a katolikus egyház volt; a terület 1894-ben a Victoria-Dél-Nyanza apostoli vikariátus része lett (Kabgayi központtal). Kezdetben több missziót legyilkoltak a helyiek, az egyház az oktatás területén mégis egyre fontosabb szerepet kezdett betölteni. Az első világháború alatt a szomszédos Belga-Kongó területéről a kezdeti brit, belga és portugál vereségek után a belga csapatok elkezdték a terület meghódítását, melyet végül a versailles-i békekonferencia jogilag is végleg elvett a németektől. 1923-ban a genfi Nemzetek Szövetsége Ruanda-Urundit belga mandátumterületté nyilvánította (mint B mandátumot), majd 1925-ben betagozták a belga kongói adminisztrációba, annak 7. provinciájaként. A rendfenntartást a Kongói Közerők látták el 1922–1962 között.

A belgák nem követték a német gyarmatosítók óvatos politikáját a helyi hatalmi viszonyok megőrzése tekintetében, bár kezdetben ők is a királyra és a helyi tutszi arisztokráciára igyekeztek támaszkodni. A mandátumterület pénzegysége az 1916-ban bevezetett kongói frank lett. (1960-ig, ezt 1960–64 között a ruanda-urundi frank

10 Biedermann Zsuzsanna: *Genocídium és destabilizáció az afrikai Nagy Tavak régióban – Ajánlások a megelőzésre*, BCE, Budapest, 2013, Phd-értekezés http://phd.lib.uni-corvinus.hu/704/1/Biedermann_Zsuzsanna.pdf, pp. 112–118.

11 Későbbi Bujumbura, Burundi fővárosa 2019-ig. Történelmileg ebből feltehetően ebből a Ruanda-Urundi németes névalakból származtathatjuk a – többek között – magyar „Ruanda” névalakot is.

12 Lugan, Bernard: *Histoire de l'Afrique*, Ellipses, Paris, 2009 (1. kiadás), p. 637. (Lugan marokkói születésű francia történész-régész, több évig kutatott Ruandában, és tanított a Ruandai Nemzeti Egyetemen.)

váltotta fel, s csak ezután vezették be az önálló ruandai frankot.) A belga gyarmatosítók hamar felismerték, hogy az *oszd meg és uralkodj!* elve alapján a kisebbségben lévő (15%), de az uralkodó dinasztiát adó tutszikat érdemes összeugrasztani a többségi hutukkal (kb. 85%). Az országban belga mintájú közigazgatási és adminisztratív reformot vezettek be, a hutukat eltávolították az állami hivatalokból, s nem tanulhattak tovább, ezzel évtizedekre beszűkült előttük a társadalmi felemelkedés lehetősége.¹³ 1933–34-ben népszámlálást kezdeményeztek Ruanda-Urundi területén, a célból, hogy a lakosságot személyi igazolványokkal lássák el, melyekben az etnikai hovatartozást is feltüntették. 1943–44-ben a szárazság következtében éhínség pusztított, mely hatásaiiban jelentősen enyhébb is lehetett volna, ha a korábbi élelemtermelő területeket nem kezdték volna radikálisan kiszorítani a gyarmatosítók által bevezetett monokultúras gazdaság gyapot- és kávéültetvényei.

1946-ban a második világháború után a Nemzetek Szövetsége megszűnésével a terület belga fennhatóságú ENSZ gyámterületté (*régime de Tutelle*) vált.¹⁴ A gyám-ország számára megfogalmazott dokumentum kimondta, hogy a gyámság célja Ruanda-Burundi területének a függetlenedésre való felkészítése, a helyi intézmények fejlesztése és a helyi lakosság egyre nagyobb arányú bevonása a központi és helyi adminisztrációba, valamint a képviselői szervezetekbe. Mindeközben 1923-tól a kényszermunkák és egyéb gyarmattartói atrocitások miatt tömegessé vált a migráció a szomszédos angol gyarmatok felé. A belgák a helyieket még a kongóiaknál is alacsonyabb rendűeknek tekintették és a gyámterületi megbízással ellentétesen a területet Belga Kongóval együtt, annak egyik tartományaként igazgatták továbbra is a kongói törvények és igazságszolgáltatás szerint.

1.2. Az 1950-es évek fordulata: az etnikai ellentétek kiélezése

A Gyámügyi Tanács jelentései a gazdasági fejlődéssel elégedettek voltak, de a politikai fejlődés területén rendre komoly lemaradásokat állapítottak meg. A belga adminisztráció nem sietett, mintegy 30 éves átmenetben gondolkodott legalább, mely a birodalmi érdeken túl – a káderképzés ütemét figyelembe véve – tartalmazott racionális érveket is. Mégis, az események hatására azt kezdte érezni, hogy az ország veszélyesen gyors ütemben kezdene megindulni a függetlenség felé és az irányítás kicsúszhat a kezéből, mert a mwami már általános választásokat és tanácsadók helyett minisztériumok csíráinak létrehozását szorgalmazta – részben kétségtelenül azért, mert ebben látta hatalmának visszaszerzési lehetőségét. A katolikus egyház, bár a szavak szintjén támogatta a függetlenedést, hasonlóan kalkulált és érzett, miközben a kommunista ideológia terjedése és az állami oktatás kiépítése jelentős kihívás elé állította¹⁵. Ezért az 1950-es évek

¹³ Biedermann, 2013; *Op. cit.*, p. 113.

¹⁴ *Világtörténelmi kronológia*. Tárogató könyvek (Ruanda), Budapest, 1998, pp. 691–692.

¹⁵ Byanafashe–Rutayisire 2011; *Op. cit.* pp. 328–334. A népszövetségi mandátumterület és ENSZ-gyámterület között csekély különbség volt, utóbbi esetén a Gyámügyi Tanács rendszeres helyi ellenőrzéseket tartott és helyzetjelentéseket írt. Belgium kategorikusan ellenezte egy ruandai egyetem létrehozását is.

közepétől a gyámterületen radikális, Ruanda további története szempontjából döntő változás következett be. Az eddig az uralkodó tutszikat preferáló belga gyarmatpolitika – bár a kérdésben maga a belga elit is megosztott volt, a belga Keresztényszocialista Párt szakszervezeti miliójének döntő befolyására – 180 fokos fordulattal¹⁶, a többségi hutuk mellé állt. E politikai fordulatot az egyébként szintén megosztott katolikus egyházi területi igazgatás is követte egy nagyon aktív kisebbség, a svájci André Perraudin apostoli vikárius vezetésével (ld. 1959. február 11-ei püspöki pásztorlevél).

A tutszi elitet hidegzuhanyként érte, hogy egykori szövetségeseik ellene fordultak. Kétségbeesésükben a nacionalista kártyát vették elő, azaz panasz emeltek az ENSZ-nél a terület minél hamarabbi függetlenné válását sürgetve, hogy nemzetállammá válhasson. Belgium és a katolikus egyház viszontválasza nem késett soká. Elkezdték lázítani a helyi lakosságot a monarchia megdöntésére és szorgalmazni kezdték egy többségi (és természetesen alávetett) Hutu Köztársaság létrehozását. A történelem során ekkor történt először nyílt támadás a hutu-tutszi évszázados együttélés ellen (Lugan). Ennek a szellemében fogalmazták meg Harroy számára az 1957-es Bahutuk Manifestumát – tehát a „hutuk manifestumát” –, mely arról próbálta meggyőzni a hutukat, hogy Hutu-Ruanda kettős kolonizáció terhét nyögi ugyan, de sokkal súlyosabb számukra nézve a több évszázados tutszi elnyomás, mint a belga gyarmatosító uralom. S utóbbi természetesen örömet nyújt nekik segítséget az előbbi ellen, mivel „európaiak nélkül, mi Hutuk, sokkal embertelenebb kizsákmányolásnak lennénk kitéve”.¹⁷

A tutszik – érzélve a veszélyt – az Ország Felső Tanácsának 14. ülésén azt a javaslatot akarták elfogadtatni, hogy a hivatalos dokumentumokból száműzzék a hutu, tutszi, twa kifejezéseket, de a hutu képviselők ellenszegültek. A tutszi monarchia válaszul a Manifestumra a Nyanza Tézisekben fejtette ki politikai doktrínáját.¹⁸ III. Mutara király 1958. június 9-én szózatot intézett a néphez, kijelentve, hogy az országot meg akarják osztani, szétverve a tutszi–hutu–twa népek több évszázados unióját. Majd 1959. július 25-én tisztázatlan körülmények között hirtelen elhalálozott a legkülönfélébb magyarázatok szerint agyvérzésben, penicillin injekció vagy rituális öngyilkosság miatt. Többek

16 E fordulat nyílt politikai deklarálása J. P. Harroy alkormányzó 1958. december 3-ai beszédéhez köthető, bár ő „tutszi és hutu szociális csoportról” beszélt, és antiklerikális liberálisként személy szerint nem értett vele egyet. A gyarmati adminisztrációnak főként a mwami körét és a helyi vezetőket bevonó szintjein évekig folyt a „társadalmi vita” arról, hogy a hutu-kérdést (vagy más nézőpontból: a tutszik vezető, ill. közigazgatási szerepét) etnikai vagy szociokulturális (gazdag-szegény, iskolázott-iskolázatlan) alapon kell-e értelmezni. A belga gyarmatosítók, érdekeiket nem feledve – részben akár – jószándékból és a nemzetközi nyomás miatt álltak ki a hutuk jogainak kiterjesztése mellett. A probléma kezelésének etnikai síkra való terelése kiengedte a szellemet a palackból és végzetes következményekkel járt az ország legújabb kori történelmére nézve. Ráadásul az igen aktív flamand misszionáriusok a hutu-tutszi viszonyt a belgiumi flamand-vallon ellentéttel, a saját, vallon arisztokrácia általi „elnyomásukkal” állították párhuzamba. Ld. Byanafashe–Rutayisire 2011; *Op. cit.*, pp. 360–393.

17 Lugan, 2009; *Op. cit.*, pp. 829–834. és Byanafashe–Rutayisire 2011; *Op. cit.* p. 368. Vita övezi a megfogalmazók személyét: van, akik szerint nem a tényleges aláírók, hanem misszionáriusok, vagy szociáldemokraták voltak.

18 Nkundabagenzi, F.-B., Verhaegen: Rwanda politique 1958–60, Centre de recherche et d’information socio-politiques, Bruxelles, 1961, pp. 36–37.: <https://www.memorytraps.com/?p=521>.

szerint a haláleset nem „természetes körülmények” között történt és ebben is a gyarmatosítók kezét vélték felfedezni.¹⁹

1959 szeptemberében a monarchista tutszik létrehozták az UNAR-t (Nemzeti Ruandai Unió) az ország felszabadítására, mely a rasszista, a tutszikkal való leszámolásra felszólító hutu APROSOMA-val (Egyesület a Tömeg Társadalmi Fejlődéséért) szemben a nemzeti egységért lépett fel. November elsején kitört az 1961-ig tartó hutu – vagy más néven ruandai – forradalom. Ennek eredményeként a korábbi, tutszi monarchiára támaszkodó belga gyarmatból egy hutuk uralta köztársaság jött létre. A fellázított hutuk mindenhol a tutszi területi vezetők ellen fordultak. Tömeges menekülthullám indult el, a rendteremtő belga beavatkozás csak fokozta a mézarlás mértékét. Az események hatására a belgák katonai diktatúrát vezettek be (1959. november 15.–1960. január 15.). A hutuk radikalizálódtak, egyrészt a monarchia végét, másrészt a hutu etnikum hatalomhoz juttatását követelve a tutszik kárára, „etnikai helycserével”. Az 1960-ban a belga gyarmati adminisztráció által szervezett választásokat az MDR-Parmehutu²⁰ párt nyerte meg. Miután a szavazatok 79,7%-ával a függetlenségre szavazók nyerték a népszavazást, 1961. október 26-án Grégoire Kayibandát²¹, a Parmehutu vezérét választották meg elnöknek. Itt fontos megemlíteni, hogy vele a hutuk déli tábora, a banyendugák kerültek hatalomra. Az északi hutuk (a bakigák) és a déli banyendugák között már ekkor kialakult egy olyan ellentét, ami – egyes történészi (Lugan) vélekedések szerint – az 1963–1990-es időszakban meghatározóbb volt Ruandában, mint a hutu–tutszi ellentét.

1962. július elsejére tehát Belgium és a Szentszék támogatásával Ruanda Köztársaság elnyerte függetlenségét, V. Kigeli királyt száműzetésbe küldték. Ekkor a hutu–tutszi arány már körülbelül 80:20-os volt. 1963-ban a dominikánus atyák megalapították a Ruandai Nemzeti Egyetemet, melyet aztán 1974-ig igazgattak. Egyúttal elkezdődött a tutszik legyilkolásának első hulláma 8–12 000 áldozattal, főként nőket és gyerekeket érintve.²² A következő évben felbomlott a Ruanda és Burundi közötti vám- és pénzügyi unió.

1.3. Az északi-hutuk átveszik a hatalmat: Habyarimana elnöksége (1973–1994)

Az 1970-es évek elejétől ismét megélnékvült a tutszik elleni hajtóvadászat, jelentős részük a környező országokban (főként Ugandában) kényszerült emigrációba és onnan szervezték az ellenállást. 1973-ra azonban a hutuk közötti konfliktus is kieleződött. Az alkotmány ugyanis egymás után három elnöki ciklust engedélyezett, de a Közgyűlés megszavazta Kayibanda elnök negyedik mandátumát is. Az elnök 1973 februárjában

19 Lugan, 2009; *Op. cit.*, pp. 829–832.

20 Republikánus Demokrata Mozgalom – Hutu Nép Emancipációs Mozgalmának Pártja

21 Kayibandát, akárcsak a többi hutu vezetőt a belga katolikus akciómozgalmak nevelték ki. Byanafashe-Rutayisire 2011; *Op. cit.* p. 393.

22 L'Extermination des Tutsis – Les massacres du Ruanda sont la manifestation d'une haine raciale soigneusement entretenue, *Le Monde*, 1964. 02. 04.

a tutszik elleni újabb pogromokkal próbálta „elterelni a figyelmet” e kényes kérdésről. A vérengzések (200 000 áldozat) következtében a (túlnyomórészt a tutsziból álló) ruandai értelmiségieket vagy megölték, vagy jó részük elmenekült. Mindez súlyos következményeket vont maga után az ország további fejlődése szempontjából. Az északi-hutuk Kayibanda törekvéseit úgy értelmezték, mint kiszorításukat a hatalomból. Mikor 1973. július 5-én – Habyarimana, korábbi honvédelmi miniszter vezetésével – puccsot hajtottak végre, az ország lényegében fellélegzett. Az új elnök kezdetben konszolidációt hirdetett az 1959-es mozgalom örökösének nevezve magát, de fellépett a nepotizmus (rokonok pozíciókba helyezése) és az ország egységét – szerinte – gyengítő regionalizmus ellen.

1975-ben Ruanda katonai együttműködési megállapodást írt alá Franciaországgal.²³ Franciaország geostratégiai okokból úgy tekintett az országra, mint a frankofón Afrika egyik legkeletibb, angolszász afrikai országok övezte „védőbástyájára.”²⁴ 1975-ben Habyarimana megalapította az MRND-t (Nemzeti Forradalmi Mozgalom a Fejlődésért), mely 1978 végére az új alkotmány elfogadásával állampárttá vált. Az egypártrendszerben Habyarimanát ezután 99%-kal elnökké választották és megindult a maradék tutszik kiszorítása a hatalomból. Mindezekre válaszul a következő évben az emigráns tutszik megalakították Ugandában az ARUN-t (Ruandai Szövetség a Nemzeti Egységért), melynek 1981–86 között Nairobi lett a székhelye. Közismertebb nevét, az FPR-t (Ruandai Hazafias Front) az 1987-es átnevezés után kapta, amire ismét Ugandában került sor.

1982 októberében Ugandával annyira elmérgesedett a helyzet, hogy utóbbi kénytelen volt lezárni a határait a Ruandából folyamatosan érkező menekültek előtt. 1988 decemberében Habyarimana elnököt újraválasztották. A Szovjetunió bukása, a hidegháború végének hullámai itt sem jártak következmények nélkül. Franciaország is egyre nagyobb nyomás helyezett az országra François Mitterrand francia elnök La Baule-i beszéde következményeként. Mitterrand e beszédében az afrikai államokra nézve kijelentette, hogy „*nincsen fejlődés demokrácia nélkül*”. 1990 nyarán Ugandával megegyezést hoztak tető alá a tutszi menekültek ügyében. A menekültek választhattak, hogy vagy hazatérnek békében, vagy megkapják az ugandai állampolgárságot. Az országot ősszel még II. János Pál pápa is meglátogatta, s úgy tűnt, – ahogy a kelet-európai országok, úgy – Ruanda is végre a demokratizálódás útjára lépett. Az események mégsem alakultak kedvezően...

23 Mely a ruandai csendőrségnek nyújtott segítségről (melynek költségét Franciaország állta), francia katonai tanácsadók rendelkezésre bocsátásáról (akik háború esetén, illetve rendteremtésre nem „használatók”) szolt. Ld. *Accord particulier d'assistance militaire du 18 juillet 1975*. Kigali, aláírók: Pierre Delabre francia kormánybizott (!) és Aloys Nsekaliye ruandai kül- és együttműködés-ügyi miniszter.

24 La France complice du génocide des Tutsis au Rwanda, *Survie.org*, 2019.03.31. <https://survie.org/publications/4-pages/article/la-france-complice-du-genocide-des-tutsi-au-rwanda>.

1.3.1 „Polgárháború” és „genocídium” (1990–1994)

Az Ugandával történt, a tutszikat pozitívan érintő megegyezés ellenére 1990. október elsején a tutszi FPR katonai ága, az APR (Ruandai Hazafias Hadsereg) átlépte az ugandai határt és – ugandai katonai, logisztikai segítséggel – kiobbantotta a polgárháborút a FAR (ruandai hadsereg) ellen harcolva. Franciaország az eseményekben meglátta a nagy lehetőséget arra nézve, hogy a belgáktól átvegye a befolyást a térségben. Így a FAR mellé állt és elindította a *Noroît* műveletet, melynek célja – hivatalosan – a helyi franciák evakuálása lett. Október végére vissza is szorították az APR-t. A *Noroît* műveletben részt vevő francia katonák hivatalos száma 688 fő volt, több ezer tutszit azonnal letartóztattak.²⁵ A támadás politikai győztese mégis az FPR lett, mivel Franciaország (valamint Belgium, Nagy-Britannia, és az Egyesült Államok) nyomást gyakorolt a ruandai elnökre, hogy kezdje meg a tárgyalásokat az országát külföldről megtámadó erőkkel. Ezzel lényegében legitimálták Ruanda szuverenitásának sérelmét (!), polgárháborúnak titulálva az eseményeket.

A tárgyalások alatt az FPR/APR-nek volt ideje új erőt gyűjteni és rendezni a sorait. Mihelyt ez megtörtént, 1991 elején újfent támadást indított ugandai háterszágából és fokozatosan hídfőállást épített ki Ruanda északi részén. Habyarimana a külföldi politikai nyomásra új, a többpártrendszert alapul vevő alkotmányt vezetett be az év közepére. Az elnök korábban, az év tavaszán már nyitott politikai ellenfelei felé a (déli) hutu, ellenzéki Dismas Nsengiyaremyet nevezve ki miniszterelnöknek.²⁶ 1991 júniusában a demokratizálási folyamat ellenére Paul Kagame tutszi vezér az APR élén Byumba régióban újra támadást indított. A FAR összeomlott, Mitterrand elnök ismét francia intervenciósi erőt volt kénytelen bevetni a front stabilizálására.

Ezután megkezdődtek a béketárgyalások Arushában (Tanzánia). 1992. július 12-én megszületett az első arushai megállapodás, melyben rögzítették a békeszerződés tárgyalási ütemét, a hónap végén pedig életbe lépett a tűzszünet. Az év végére azonban újra elmérgesedett a helyzet, Bagoshora tábornok a FAR részéről otthagyta a tárgyalásokat és megkezdődött a tutszikat és a mérsékelt hutukat célba vevő pogrom Kibilirában. 1993. február 8-án az APR/FPR egy nagyobb offenzíva keretében elfoglalta Ruhengerit, az ország területén sok helyen folytatódnak az erőszakos cselekmények. Franciaország a Chimère (vagy Birunga) hadművelet keretében ismét beavatkozni kényszerült.²⁷ Pierre Joxe védelmi miniszter jelentést írt Mitterrand-nak, amiben kiemelte Habyarimana felelősségét a helyzet megromlásában.

25 Az együttműködésért felelős miniszter, Robert Galley véleménye szerint a francia hadsereg kitűnő munkát végzett az RHF előrenyomulásának feltartóztatása érdekében. Ld. Robert Galley meghallgatása (1998. május 13.), *Mission d'Information sur le Rwanda*, Sommaire des comptes rendus d'auditions, Assemblée Nationale, pp. 273–286.

26 Lugan, 2009; *Op. cit.*, pp. 1090–1091.

27 Il y a 20 ans... la France encadrerait une guerre au Rwanda sans que les Français soient au courant, *Survie.org* 2013.03.25. <https://survie.org/themes/genocide-des-tutsis-au-rwanda/la-france-et-le-genocide-des-tutsis/article/il-y-a-20-ans-la-france-encadrerait-4427>.

Az APR támadására válaszul létrejött a Hutu Power mozgalom, ez s az elnök közeli családtagjaiból álló szélsőséges, rasszista politikai-katonai csoport teljesen felemész-tette a rendszert. Ráadásul az elnök Agathe nevű feleségének klánja is rátette kezét az ország vagyonára. 1993. augusztus 4-én aláírták az arushai békemegállapodást. Az összesen öt arushai megállapodás többek között a különféle etnikumú pártok bevonásáról szólt a hatalomba (kivéve a nyíltan rasszista pártokat) valamint a francia csapatok kivonásáról. 1993. október 5-re elindult a MINUAR (ENSZ Misszió Ruanda Megsegítésére). A demokratizálódási és a békefolyamat ugyanakkor megakadt, 1994. április 4-én a MINUAR már kivonulással fenyegetőzött.

Két nappal később nemzetközi konferenciát rendeztek Dar es-Salaamban a kenyai, az ugandai, a ruandai, a burundi és a tanzániai elnökök részvételével. A visszafelé tartó úton, máig homályos körülmények között lelőtték azt a repülőgépet Ruanda felett, melyen a ruandai és a burundi elnök, Habyarimana és Cyprien Ntaryamira utazott. Amit mára tényként tudunk, hogy két Sa-7 Strela (SAM-16) – az ugandai hadseregnek pár évvel korábban leszállított – rakétát lőtték ki.²⁸ Mivel a „genocídiumot” elszenvetődökkel „megengedőbb” a nemzetközi közvélemény, kezdetben az a verzió terjedt el, hogy a radikális hutuk követték el a merényletet. Másfél évtizeddel később ennek az ellenkezője tűnik bizonyítottnak: a vizsgálóbizottság (2008-as Merelles-jelentés) eredménye szerint is a tutszik voltak a háttérben, de a viták napjainkban is tartanak (ld. lejjebb).

Bárkik is voltak az elkövetők, másnap a Hutu Power az elnöki gárda, a milíciák, a csendőrség és a ruandai fegyveres erők (FAR) egy részének támogatásával átvette a hatalmat Kigaliban.²⁹ Végeztek a mérsékelt hutu miniszterelnök-asszonnyal (Agathe Uwilingiyimana), valamint tíz békefenntartóval is.³⁰ Harmadnapra bosszúhadjárat kezdődött a tutszik ellen. (Ekkortól kezdődik hivatalosan a „ruandai genocídium”). Hét hét leforgása alatt az első adatok szerint 800 000 tutszit és – az őket védő hutukat – ölték meg. A TPIR (Ruandai Nemzetközi Büntetőbíróság) ugyanakkor nem tudta bebizonyítani, hogy tervezett genocídiumról lett volna szó, a vérengzések a két etnikum részéről kölcsönösek voltak. A vizsgálati jelentések alapján korrigált adatok szerint az 1 100 000 hivatalos áldozat közül 5–600 000 áldozat lehetett tutszi. (Itt fontos megjegyezni, hogy 1994-ben a 7 milliós ruandai lakosság 12–14%-a volt tutszi, azaz összesen 800 000 fő). A tutszi–hutu áldozatok aránya nagyjából 50–50%-ra tehető, mivel nagyjából 500 000 főre tehető a hutu áldozatok száma is, mert a vérengzésekben az FPR/APR is jelentősen

28 A 04-87-04814 és 04-87-04835 azonosítószámúakat. Igen kényes, parázs vitákat generáló kérdéstről van szó, így az olvasóra bizzuk annak eldöntését, hogy vajon a radikális hutuk vagy inkább az Ugandában létrehozott s onnan betörő FPR/APR tutszi tagjai férhettek-e ezekhez hozzá. Ld. Brugière, J-L. Ordonnance de Jean-Louis Brugière, Tribunal de Grande Instance de Paris, Paris, 17 nov. 2006, p. 38. Három disszidens tutszi vallomása is ezt erősítette meg. Ld. Lugan 2009, p. 1097. ld. részletekért még *Témoignage de Jean-Pierre Mugabe sur l'assassinat du président Habyarimana*, 25. Apr. 2000., p. 5. <https://francegenocidetutsi.org/MugabeJean-PierreAttentat.pdf>.

29 Újabbán a puccs tényét is vitatják, Lugan szerint épphogy a hatalom folytonosságának biztosítása érdekében történt, ami történt. Ld. Lugan, Bernard: *Histoire de l'Afrique – Des origines à nos jours*. Ellipses, 2020. (2. kiadás, Ebook), p. 1402.

30 Fage, J. D.–Tordoff, William: *Afrika története*. Osiris, Budapest, 2004, p. 464.

kivette a részét.³¹ A leszámolásokban a legaktívabb szerepet a Théoneste Bagosora ezredes által vezetett tisztok csoportja, valamint a hutu *Interahamwe* milícia³² játszotta.

Augustin Bizimungu tábornok – akinek Franciaország biztosított például rejtjeles, lehallgathatatlan kommunikációs eszközöket – félreállította a mérsékelt vezérkari főnököt³³ valamint az *Interahamwe*³⁴ milícia parancsnokát. Franciaország az Amaryllis művelettel evakuálta a saját és az európai állampolgárokat (1994. április 8–14., 1400 fő), emellett segítséget nyújtottak a Habyarimana-klán egy részének és 34 ruandainak, hogy egy árvaház evakuációjának álcázott művelet keretében visszaszivároghassanak. Ezen túlmenően a Hutu Power segítségével Gomán keresztül lőszert szállítottak a FAR-nak. Április harmadik hetében újabb békekonferenciát akartak szervezni Tanzániában, de ezt Franciaország és Zaïre megakadályozta: A korabeli *Monsieur l’Afrique* kijelentése szerint ugyanis mindenképpen azt akarták elérni, hogy a rendezés (és a térségi dominancia) átkerüljön frankofón kézbe, azaz a konferencia a franciabarát Mobutu szervezésében jöjjön létre Zaïre-ban – s a „genocídium” ehhez éppen „kapóra jött”.³⁵

A belga kontingens kivonása után április 15-én a kaduha templomnál elkövetett mézárálás 15 000 áldozattal járt. Az ENSZ BT csak április végén reagált, határozatot fogadott el a mézárálás elítéléséről, de többek között az Egyesült Államok és Franciaország nem egyezett bele, hogy a genocídium kifejezést használják.³⁶ Franciaország mindenesetre 1994. június 22-én elindította a sokat vitatott *Turquoise* (türkiz) hadműveletét Ruandában. Az augusztus 22-ig között zajló művelet leginkább „a humanitárius segítségnyújtás látszatát keltő szemfényvesztés” (Verschave) volt. A páncélozott járművekkel felszerelt több mint 2500 fős francia expedíciós hadtestet győztesként köszöntötték.³⁷

31 Lugan, 2020; *Op. cit.*, pp. 1401–1402.

32 Az *Interahamwe* J. R. Kajuga – anyai ágon hutu, apai ágon hamis hutu személyazonossági papírokkal élő tutszi (!) – hozta létre, ami önmagában is érdekes kontextusba helyezi az etnikai alapú népiertás fogalmát. az *Interahamwe* is részesült abban a francia kiképzésben, amit 1990–93 között tartottak a ruandai csendőrök számára. 1993 decemberében viszont – legalábbis hivatalosan – az utolsó francia csapatokat is kivonták Ruandából. Ld. Lugan 2020, p. 1403.

33 Verschave, François-Xavier: *La Françafrique – Le plus grand scandale de la république*. Stock, Paris, 1998, p. 23., pp. 28–29.

34 Az *Interahamwe* tagjai az 1994-es események után a KDK-ba szöktek, ott ALIR (Ruandai felszabadító Hadsereg), majd FDLR (Ruandai Felszabadító Demokratikus Erők) néven működtek. Ld. *Présomptions de complicités militaires – Rapport du Commission d’Enquête Citoyenne pour la vérité de l’implication française dans le génocide des Tutsi*. 22 mars 2004. http://cec.rwanda.free.fr/documents/Publications/Version-Html/b_lc22marsmililit.htm#TP.

35 Verschawe, 1998; *Op. cit.*, p. 28 és pp. 31–32.

36 Mindennek nemcsak „szimbolikus” jelentősége van, mert amennyiben kimondatik, hogy genocídiumról van szó, az ENSZ köteles katonailag beavatkozni és a nemzetközi közösség kiemelt mértékben figyel a térségre.

37 Verschave, 1998. pp. 23–30. és pp. 31–35. és Prunier, Gérard: *Rwanda: Le génocide*, Dagarno, 1998, p. 347.

1.4. Pasteur Bizimungu (1994–2000) és Paul Kagamé elnöksége (2000–)

A tutszi FPR/APR győzelmének következményeként nemzeti egységkormány jött létre az arushai egyezmények alapján. Az egységkormányból viszont kizárták a „genocídiumban” részt vett erőket, a CDR-t (Koalíció a Köztársaság és a Demokrácia Megvédésére) és az MRND-t. 1994. július 19-én az északi-hutu Pasteur Bizimungut választották meg elnöknek és koalíciós kormány alakult, a déli-hutu Faustin Twagiramungu miniszterelnök vezetésével – aki egy év múlva Belgiumba emigrált. Paul Kagame, „Ruanda erős embere” pedig alelnök lett és megtartotta a védelmi miniszterséget is. E „triumvirátust” a hutu-tutszi megbékélés jelképeként szánták. November 14-én a tutszik lemeszárlását az ENSZ genocídiumnak ismerte el és felállították a TPIR-t (Ruandai Nemzetközi Büntetőbíróság) Arushában. 1995-ban a tutszi APR rajtaütött a kibehoi táboron. A MINUAR ausztrál katonái szerint több mint 4000 főt (a kormányi szerint 338 főt), családokat öltek meg a vérengzésben, melyet azzal indokoltak, hogy ez volt az ellenállás tüzérszke. Bizimungu elnök nemzetközi kivizsgálást kért. 1996 márciusában a MINUAR békefenntartó misszió utolsó kontingenseit is kivonták az országból, miközben Ruanda ekkor már megkezdte a zaïre-i felkelők széleskörű támogatását, a célból, hogy Mobutu rezsimjét megdöntsék. A hivatalos magyarázat szerint természetesen nem erről volt szó. A szerint csupán „preventív lépésként” sértették meg a KDK szuverenitását akkor, amikor megtámadták a hutu menekülttáborokat a határon, mert azokban „úgymond” a korábbi hatalom a visszatérést szervezte, tehát megsemmisítendő veszélyt jelentett. Tény, hogy a KDK területéről valóban történtek beszívargások és gerillacselekmények – ez viszont még a nemzetközi közösség szerint sem teremtett kellő jogalapot a menekülttáborok megtámadásához.

Az 1990-es évek végére a Kagamé és Bizimungu közötti egység megbomlott. Ennek oka – állítólag – többek között a menekülttáborokkal szembeni politika volt, az APR vérengzései kapcsán. Így utóbbi 2000 márciusában lemondott az elnökségről és Kagamé követte ideiglenes elnökként, majd győzött a 2000. áprilisi elnökválasztáson is.³⁸ Egyik első lépéseként vádat emelt egykori harcostársa, Bizimungu ellen, akit 2002-ben 15 év börtönre ítélték sikkasztásért és népirtásban való közreműködésért. (Végül 2007-ben elnöki kegyelemmel szabadult.) 2002-től Ruandának új zászlója és himnusza lett, 2003-tól pedig új alkotmány lépett életbe, melyet a népszavazás 93%-os eredménnyel fogadott el. A választásokon Kagamé (95,05%), illetve az FPR győzött, az etnikai hovatarozást az ellenjelölteknek tilos volt feltüntetni. 2005 májusában a Párizsi Klub eltörölte Ruanda államadósságát, a következő évben pedig megkezdődtek az adminisztratív reformok a decentralizáció, az industrializáció és az urbanizáció erősítésével.

2006. november 22-én a francia Jean-Louis Brugière bíró nemzetközi elfogatóparancsot adott ki Kagamé elnök ellen, mert a fokozatosan gyarapodó bizonyítékok, tanúvallomások kapcsán felmerült a gyanú, hogy részt vett Habyarimana elnök 1994-es

38 A jelenleg is hatalmon lévő tutszi Kagamé 1994-2000 között már betöltötte az alelnöki és védelmi miniszteri pozíciót is egyben.

meggyilkolásában. November 24-én Ruanda erre megszakította a diplomáciai kapcsolatát Franciaországgal és a hónap végén Burundival együtt demonstratív módon csatlakozott az „angolszász ellentáborhoz”, a Kelet-afrikai Államok Közösségéhez (EAC). 2007. június 4-én a Közép-afrikai Államok Gazdasági Közösségéből (CEEAC/ECCAS) is kilépett Ruanda, tovább erősítve távolodását a frankofón (s ezáltal francia hatás alatti) afrikai államok közösségétől. E folyamat betetőzése 2009-ben a Brit Nemzetközösséghez való csatlakozás lett (ld. lejjebb). 2007. július 25-én pedig aligha véletlenül, „sebtében” hatályon kívül helyezték az országban a halálbüntetés intézményét, ideértve a genocídiumban való részvétel esetét is. 2008 szeptemberében a választásokat „meglepetésre” ismét az FPR nyerte.

2009. november végére álltak helyre a diplomáciai kapcsolatok Párizs és Ruanda között, Nicolas Sarkozy elnök és Bernard Kouchner külügyminiszter a következő év februárjában hivatalos látogatást is tett Kigaliban – 25 évvel Mitterrand látogatása után. Sarkozy azzal a meglehetősen furcsa javaslattal is előállt, hogy Kivu régiót³⁹ a KDK és Ruanda fele-fele arányban ossza fel egymás között. Továbbá helyeselte Kabila politikáját, mely arra irányult, hogy Kigalival közösen indítsanak katonai akciót a KDK keleti részébe befészkelte ruandai FDLR (egykori Interahamwe) ellen.⁴⁰ 2009-ben egy hölgyet, Louise Mushikiwabot neveztek ki a ruandai diplomácia élére. (9 évi külügyministerség után 2018-ban őt választották meg az OIF – a Frankofónia Nemzetközi Szervezete – főtitkárának, így Aboud Diouf szenegáli elnök 2003–2014-es időszaka után ismét egy afrikai vezeti e szervezetet.)

2010 márciusában Kigalit több merénylet rázta meg. Az augusztusi választásokon ismét Kagame győzött a szavazatok 93%-ával, 90%-os részvétel felett. A *Commonwealth* választási megfigyelői kiemelték a „kritikai hangok hiányát” a három „ellenzéki” jelölttel szemben, melyek mind az FPR kebeléből érkeztek. A választásokat több gyilkosság előzte meg, a hatalom likvidálási ügyeit kutató Jean Léonard Rugambage újságíró, valamint az FPR egyik disszidensét, a Demokratikus Zöld Párt ellenzéki szervezet vezérét ölték meg. Franciaországban a Sarkozy-féle diplomáciai irányzat ekkoriban „csavarta vissza” az emberi jogokra alapozott diplomáciáját. Így hivatalosan „elfelejtett aggódni” a ruandai demokrácia sorsa miatt, sőt Kagamé szeptemberben viszonzozhatta Sarkozy hivatalos látogatását Párizsban.

François Hollande elnöksége alatt 2015-ben ismét romlottak a kapcsolatok Franciaországgal, Kigali ettől kezdve nem akkreditálta a francia nagykövetet. 2016. október 15-én a Montréali Jegyzőkönyv 197 résztvevő állama Kigaliban gyűlt össze, hogy az egyezmény utolsó nyitva maradt kérdéseit megtárgyalják egymással, főként a szénhidrogének kivezetését 2050-re. 2017 augusztusában Kagamé harmadszorra is újraválasztották 98%-os eredménnyel, a rendszernek lényegében felszámolták a helyi ellenzékét. Ahogy egy jelentés találóan megjegyezte, a valódi ellenzéki jelöltek – akárcsak Kagamé korábbi győzelmei esetén – vagy hat lábbal a föld alatt, vagy börtönben, vagy – mint köztük a legjelentősebb, a tutszi Kayumba Nyamwasa – életüket féltve emigrációban

39 A KDK egyik leggazdagabb területe, ahol a ruandai csapatok a KDK szuverenitását megsértve, folyamatosan saját ellenőrzésük alá akarták vonni a bányászatot.

40 Türke András István (szerk.): *A jelenkori Franciaország története I.*, L'Harmattan, Budapest, 2021, p. 285.

voltak. A civil társadalom, a jogvédők, a független média folyamatosan ki vannak téve a hatalom zaklatásának.⁴¹

A francia–ruandai kapcsolatok terén enyhülést Emmanuel Macron elnök politikája eredményezett. Egyrészt – feltehetőleg politikai nyomásra – a Párizsi Fellebbviteli Bíróság 2018. decemberében megszüntette a Kagame környezete ellen⁴² folytatott vizsgálatot a Habyarimana-ellenes merénylet ügyében. 2020. május 16-án viszont letartóztatták az egészen addig Párizs egyik külvárosában, Asnières-ben álnéven rejtőzködve élő Félicien Kabugát, egykori üzletembert, az 1994-es népirtások egyik feltételezett fő felelősét. A Duclert Bizottság jelentésének köszönhetően a francia elnök 2021. május 27-én elismerte Franciaország felelősségét „vakságát és téves ítéleteit, mely nem tette lehetővé az 1994-es genocídium <sic!> megelőzését.”⁴³ 2021. június 12-én pedig e gesztusnak köszönhetően az új francia nagykövetet akkreditálta a ruandai kormány.

2. Burundi

2.1. A Ganwa monarchia és a gyarmatosítók eltérő taktikája

Burundi⁴⁴ Afrika Ruanda után legnagyobb népsűrűségű területe (jelenleg: 426 fő/km²), fővárosa Gitega. Hivatalos nyelvei a kirundi és a francia. További beszélt nyelv a kiszuahéli és az angol. A kirundi a lakosság 97%-nak anyanyelve, 11 045 millió fő beszéli, a francia nyelvet (is) pedig mintegy 170 000 fő.⁴⁵ Burundi területe 27 834 km², nagy részét 1500–2000 méter magasan található dimbes-dombos fennsíkok uralják, amit termékeny vulkáni hamu borít. A Ruzizi folyó és a Tanganyika-tó választja el a KDK-tól, a Kanyaru folyó pedig az „ősi ellenségtől”, Ruandától. A Tanzániától elválasztó keleti határ déli része a fennsík peremvidéke egyben, északi része a német gyarmati közigazgatási határ öröksége. Az országot a belga gyarmatosítók által bevezetett monokultúrárs gazdaság jellemzi (kávétermesztés, gyapot, dohány, illetve az utóbbi évtizedekben teaültetvények), mely az élelemtermelő területeinek lecsökkentésével több éhínséghez vezetett. A termőterületet extenzív módon, erdőirtásokkal növelik, ami túllegetéssel párosulva szikesedéshez és földcsuszamlásokhoz vezet, amit az esőzések elmaradása

41 Dupuis, Serge: „Rwanda: L'élection présidentielle du 4 août 2017”, *Fondation Jean Jaurès*, 2017.09.28. <https://www.jean-jaures.org/publication/rwanda-lelection-presidentielle-du-4-aout-2017/>.

42 Marc Trévidic, Brugière utódja már megszüntette az eljárást 2012 elején, tisztára mosva az FPR-t és Kagamét. Tette mindezt számtalan nemzetközi szervezet elfogulatlan, Kagaméra és az FPR-re terhelő bizonyítékai ellenére. (Részleteiben ld. Lugan, 2009, p. 1097.). A politikai alku része volt, hogy Kigali sem keveri bele a francia hadsereget a Habyarimana-ügy körüli vizsgálataiba.

43 Antoine Anfré est nommé ambassadeur de France au Rwanda. *Le Monde.fr*, 2021.06.14. https://www.lemonde.fr/afrique/article/2021/06/14/antoine-anfre-est-nomme-ambassadeur-de-france-au-rwanda_6084090_3212.html.

44 Burundi történelmi neve Urundi, 1962-ben változtatták a főváros, Usumbura nevét Bujumburára.

45 Burundi, <https://www.axl.cefan.ulaval.ca/afrique/burundi.htm>; 2021.08.29.

vagy éppen özvívyszerű lezúdulása súlyosbít. Az ország gyáripára csekély, főleg textíliák, cement és növényvédőszer előállítására korlátozódik.⁴⁶

Burundit szintén három etnikum népesíti be: a twa (vagy tua pigmeusok) etnikum mellett a hutuk és tutszik aránya nagyjából megegyezik a ruandai arányokkal (kb. 84:13,8). A gyarmatosítás előtt ezt az országot is egy tutszi királyság, a Ganwa monarchia⁴⁷ dominálta (1680–1966). Élén itt is egy király (*mwami*) állt. A monarchia legnagyobb kiterjedését Ntare Rugamba (1796–1850) király alatt érte el, fővárosa Gitega volt.⁴⁸ Európai részről az első behatolási kísérletek a Fehér Atyák misszionáriusokhoz (Deniaud és Dromaux, 1879 és 1883) köthetők. 1890-ben részben a tutszik közti belső hatalmi harcnak köszönhetően ez a terület is Német Kelet-Afrika részévé vált. Mint feljebb már említésre került, Ruandával együtt igazgatták Usumbura központtal. (Usumbura, a későbbi Bujumbura 2018 végéig volt Burundi fővárosa.) Burundiban némi hezitáció után a németek nem a felkelőkkel, hanem az uralkodó osztállyal kötöttek szövetséget, mint ezt Ruandában is tették.

1907-ben közigazgatásilag különválasztották Ruandát a német gyarmatterületen belül, *de jure* elszakítva így Burunditól. Az első világháború további területi átalakulást hozott, ekkor választották politikailag külön Burundit és Tanganyikát. 1919-ben előbbi is belga fennhatóság alá került és 1923-tól (az ismét közös) Rwanda-Urundi része lett. A belgák (és a katolikus egyház) viszont Burundiban a Ruandában alkalmazott taktikájuktól gyökeresen eltérő módszert alkalmaztak: Burundiban ugyanis nem álltak a hutuk mellé, hanem végig a fennálló *status quo* támogatták, azaz a tutszi/ganwa uralkodó elit és király hatalmát. Lényegében tehát azt a politikát vitték tovább Burundiban, amit korábban a németek elkezdtek. A belga gyarmatosítást tekintve további fontos különbség, hogy az átmenet Burundiban viszonylag vértelenebbül zajlott le, mint Ruandában: a király itt nem avatkozott bele (de a fia annál inkább), és a „genocídiumot” – mint látni fogjuk – itt éppen fordítva, a tutszik követték el a hutuk kárára, miközben a kölcsönös erőszakos cselekmények elkövetése sajnálatos módon itt is jellemzővé vált.⁴⁹ Az utóbbi évtizedekben – szintén Ruandától eltérő módon – Burundiban a hutuk kerültek hatalmi pozícióba, a velük szembeni ellenállás főként az antidemokratikus lépéseik miatt következett be, mely azonban néha etnikai színezetet is öltött.

2.2. A demokrácia és a nemzeti egység első kísérletének kisiklása (1959–1987)

A dekolonizációs hullám hatására 1959-től Urundi lakói számára lehetővé tették a politikában való részvételt. IV. Mwambutsa király fia, Louis Rwagasore kezdeményezőként fellépve a nemzeti egység megteremtésére törekedett. Először a kavumui egyezmény értelmében szövetséget kötött a hutu származású Paul Mirerekanoval. Mirerekano agrónomus volt és a társadalmi igazságosságért küzdve, ekkor már széleskörű ismertséget

46 Murray, 2003; *Op. cit.*, p. 189.

47 Fontos megjegyezni, hogy több kutató a ganwákról, mint a tutsziktól eltérő etnikumról ír.

48 2019-től ismét Gitega a politikai fővárosa Burundinak.

49 Lugan 2009, pp. 633–637., 674–686, p. 1100.

szerzett az országban.⁵⁰ E szövetség értelmében a ganwa és a tutszi uralkodó arisztokrácia, valamint a hutu paraszti társadalom széles tömegei és a feltörekvő új kisburzsoázia kötött szövetséget. 1958-ban a szövetség értelmében megalapították (a kezdetben tehát vegyes) tutszi-hutu háttérű UPRONA-t (Nemzeti Haladásért Unió). A párt az azonnali függetlenség követelését tűzte a zászlajára.

A belgák a jóval mérsékeltebb, a tutszi-hutu szövetség és az elszigetelt függetlenné válás ellen fellépő (szintén a ganwa elitbe tartozó) Pierre Baranyankában és fiaiban leltek szövetségesre, akik megalapították az ellenzéki PDC-t (Kereszténydemokrata Párt). A PDC még megnyerte a helyhatósági választásokat, de a törvényhozási választásokon már az UPRONA nyert, a 64 helyből 58-at megszerezve. Az UPRONA győzelmét a hutu parasztnak köszönhette, akik felsorakoztak a király védelmére, miután a PDC-ről sikerült elhitetni, hogy fel akar lépni az uralkodó ellen.⁵¹ Így 1961-ben Rwagasore apja felhatalmazására korlátozott jogkörű helyi kormány alakíthatott. (Az UPRONA-t 1965-ig a hutuk is támogatták, három miniszterelnök közülük került ki.)

Rwagasore megválasztásával úgy tűnt, hogy az ország a békés fejlődés útjára lép. Rwagasore miniszterelnök az etnikumok békés egymás mellett élését szorgalmazta, egyenlő esélyeket biztosítva számukra. Ez a remény sajnos csak egy hónapig élt, mert Rwagasore ellen Baranyanka fiai (saját unokatestvérei) összeesküvést szöttek és egy görög zsoldossal meggyilkoltatták. A merénylet kiélezte az etnikumok közötti viszályt. Az UPRONA is kettészakadt a tutszi belügyminiszter és a Paul Mirerekano vezette hutu ágra, akinek miniszterelnöki kinevezését Rwagasore utódjaként (hutu származása miatt) hiába próbálták meg elérni hívei a királynál. A nemzeti egység pártja tehát felbomlott.⁵²

1962-ben Burundi Királyság saját függetlenségét proklamálva kivált Ruanda-Urundiából és felvette a kapcsolatokat a Szovjetunióval. (A Ruandával közös pénzügyi és vámunió még 1964-ig fennmaradt.) 1965. január 10-én IV. Mwambutsa elsőként nevezett ki (északi) hutu miniszterelnököt az ország élére, hogy nemzeti egységkormányt alakítson. Pierre Ngendandumwét (az 1961-es kormány pénzügyminiszterét, Rwagasore bizalmasát) azonban még kinevezése napján meggyilkolták a Rwagasore Ifjúsági Mozgalom (az UPRONA ifjúsági szervezete) tutszi tagjai – alaposan eltávolodva a névadó eredeti szándékaitól. A májusi választásokon az UPRONA megőrizte parlamenti többségét, de tagjainak felét már hutu képviselők tették ki és a többi párt képviselőivel együtt a 33 helyből 22-öt hutuk töltötték be. A tutszik és a ganwa király nem nyugodott bele az eredménybe, nem iktatta be az új parlamentet és felfüggesztette az alkotmányt. A király ellen erre sikertelen merényletet kíséreltek meg, a megtorlásban a hutu parlamenterek többségét – köztük Mirerekant – bírósági ítélet nélkül kivégezték. Az események hatására hazatért az Európában tanuló herceg, 1966. július 8-án eltávolítottatta

50 Paul Mirerekano: un martyr de la lutte pour l'émancipation des masses paysannes, l'unité nationale et la démocratie, *Arib.info*, https://www.arib.info/index.php?option=com_content&task=view&id=349 (Letöltés ideje: 2021.01.09.).

51 Lugan, 2020; *Op. cit.*, p. 1087.

52 Lugan, 2009; *Op. cit.*, pp. 834–836 és 1100–1107.

apját, IV. Mwambustát és V. „Oroszlán” Ntare néven átvette a hatalmat. Miniszterelnöknek a tutszi, szintén az UPRONA-ból érkező Michel Micombero nevezte ki.

A hima (azaz déli-tutszi, Bururi tartomány lakói) származású Micombero nem sokáig nyugodott bele a fennálló helyzetbe. November 28-án puccsal eltávolította Ntare-t, véget vetett a ganwa monarchiának, azaz a burundi királyságnak. Ezután tíz évig tartó „köztársasági rezsimet” (valójában: katonai diktatúrát) vezetett be az UPRONA-ra és a tutszokra támaszkodva. A kormányzati teendőket egy himákból álló katonai tanács látta el.⁵³ 1971-re a liberális tutszikat és a hutukat egyaránt eltávolította a hatalomból. 1972-ben rendszerét egy hutu katonai puccs (1969 után) ismét sikertelenül próbálta megdönteni. Megtorlásul elkezdődött az *Ikiza* (kirundi nyelven katasztrófát jelent), a hutuk kárára a tutszi kormányhatalom és hadsereg által elkövetett „genocídium”⁵⁴. Az *Ikiza* során a becslések szerint a mintegy 3 milliós hutu népességből 100 000–300 000 értelmiségit és az elit tagjait ölték meg, valamint V. Ntare-t is kivégezték.⁵⁵

1976. november elsején egy újabb puccs a szintén tutszi és UPRONA tag – ráadásul az elnök unokatestvére – Jean-Baptiste Bagaza révén újabb, 11 éves rezsimet juttatott hatalomba (Micombero Szomáliába menekült). Bagaza 1981-ben új alkotmányt vezetett be, innen számítjuk a II. köztársaság kezdetét. Az új rendszerben az UPRONA állampárti szerepet töltött be. Bagaza felkarolta a szocializmust és üldözte a katolicizmust, mely számára a gyarmati uralom utolsó jelképének számított.⁵⁶ 1984. december 11-én François Mitterrand jelenlétében a 11. francia–afrikai csúcson Burundiban rendezték.

2.3. Déli-Hutu fordulat és a második demokratizálási kísérlet kudarca (1987–1996)

1987-ben a himák megdöntötték a Bagaza rezsimet és saját körükből egy újabb, déli-tutszi eredetű politikus és UPRONA-tag Pierre Buyoya (1987–93) került hatalomra. Buyoyára szintén hatottak François Mitterrand La Baule-ban megfogalmazott gondolatai⁵⁷ az afrikai államok demokratizálásáról. Az elnök a tutszik és a hutuk megbékítésén fáradozott és belekezdett Burundi demokratizálásába. Innen számítjuk az országban a III. köztársaságot. Mindeközben a megbékélés politikája alig ért el hatást a lakosság körében: a hutuk pogromokat rendeztek a ruandai határnál a tutszik ellen. Maguk a tutszik pedig összeesküvéseket szöttek az elnök ellen, áruházzal vádolva azért, mert hutu miniszterelnököt és (1989–90-ben) több hutu minisztert is kinevezett a kormánya. Ráadásul a tutszi eredetű UPRONA élére is egy hutu került.⁵⁸ Buyoya kormányai

53 Murray, 2003; *Op. cit.*, p. 189.

54 1985-ben az ENSZ visszamenőlegesen elismerte genocídiumnak. Ruandában a vérengzést a hutuk a tutszikon torolták meg.

55 René Lemarchand: *The Dynamics of Violence in Central Africa*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2009, p. 131.

56 Fage-Tordoff, 2004; *Op. cit.*, p. 447.

57 J. Nagy László–Fergagner Péter Ákos: Az V. köztársaság algériai és afrikai politikája. In: Türke András István, 2021, II.; *Op. cit.*, pp. 225–226.

58 Lugan, 2009; *Op. cit.*, p. 1103.

a falufejlesztés jegyében „újragyűjtő táborokat” állítottak fel 300 000 földművesnek, de az embertelen viszonyok miatt az ENSZ BT szorgalmazta ezek bezárását – mindhiába.⁵⁹

1991. február 5-én elkészült a Nemzeti Egység Kartája, és bevezetésre került a hutu és tutszi nemzeti egység napja. 1992-ben új alkotmányt lépett életbe, köztársasági elnökkel, parlamenttel és nem etnikai alapú kormánnyal. 1992. március 9-én bevezették a többpártrendszert. A hutu többséget képviselő FRODEBU (Front a Burundi Demokráciáért⁶⁰) 1993 júniusban megnyerte a parlamenti (73%) és az elnökválasztást (64%) is. Így került hatalomba Burundi első, valóban demokratikusan megválasztott elnöke, egyben az első hutu államelnöke az országnak, Melchior Ndadaye személyében. A tutszi Buyoya és az UPRONA (20%-os eredménnyel) tehát a nyitás politikája ellenére, a hutu etnikai túlsúly törvényszerű érvényesülése következtében komoly vereséget szenvedett. A hutu hatalom azonnal megkezdte az adminisztráció átvételét és a hutu emigránsok visszatérésének megszervezését.

A tutszik vezette hadseregnek azonban nem tetszett a hutu fordulat és komolyan tartott pozícióinak elvesztésétől. A rendkívüli szárazság közepette három tábornok⁶¹ 1993. október 21-én puccsot hajtott végre, melynek során meggyilkolták Ndadaye elnököt. Az ország ezzel 12 éves (2005-ig tartó) polgárháborúba sodródott. Megkezdődött a tutszik legyilkolása, míg a tutszi hadsereg válaszul az 1972-eshez hasonló vérfürdőt rendezett.⁶² 1994. január 13-án a FRODEBU másik alapító tagja, a hutu Cyprien Ntaryamira lett az elnök.

Ntaryamira hamarosan életét vesztette, mert ő is rajta volt azon a repülőgépen, amit április 6-án Habyarimana ruandai elnökkel a fedélzetén Kigali felett lelőttek a ruandai tutszi felkelők (FPR). Utódát a FRODEBU delegálhatta, a két etnikum pártjai közti konszenzus eredményeként, Sylvestre Ntibantunganya (hutu) személyében. A miniszterelnök a tutszi Antoine Nduwayo lett. Az a politikai alaphelyzet alakult ki tehát, hogy a tutszik vezette hadsereg rendre külön politikai szereplőként lépett fel és folyamatosan konfrontálódott a politikai hatalmat 1993-ban átvett hutu vezetéssel (FRODEBU), miközben a radikális(abb) hutuk saját pártot és fegyveres erőt CNDD/FDD (Demokráciavédelem Nemzeti Tanácsa – Demokrácia Védelmi Ereje) szerveztek. Utóbbi a hutu FLN-nel⁶³ (Nemzeti Felszabadítási Front) nem ismerte el a fenti politikai konszenzust. 1996-ban a tanzániai Julius Nyerere vezette arushai csúcson felmerült, hogy nemzetközi erőket küldjenek a felek szétválasztására. Miután 1996. július 23-án Sylvestre Ntibantunganya elnököt a három nappal azelőtti bugendanai mészárlás 300 tutszi áldozatának (nők, gyerekek) temetésén megtámadták, az amerikai nagykövetségre menekült. Két nappal később lemondott a tutszi miniszterelnök is, betetőzve ezzel a politikai konszenzus végét.

59 Fage-Tordoff, 2004., pp. 464–465.

60 1986-ban alapították.

61 Bokomagu, Mayugi és Bagaza tábornokok.

62 „Eredménye” 100–300.000 hutu áldozat és közel 1 millió menekült. Ld. Lugan, 2009; *Op. cit.*, pp. 1103–1104.

63 vagy más néven: FROLINA.

2.4. A tutszik visszaveszik a hatalmat (1996–2005)

1996. július 25-én így ismét a hadsereg vette kezébe a helyzet kezelését. Buyoya ismételt államcsínyével a tutszik visszaszerezték a politikai hatalmat, ő pedig megkezdte második elnöki periódusát. Mivel Buyoya ellenállt a külföldi intervenciós erők telepítésének, a nemzetközi közösség elítélte a hatalomátvételt és Burundi ellen a környező országokban⁶⁴ embargót léptettek életbe. A helyzet mégis Buyoya javára fordult: 1996-ban ugyanis a tutszik összefogtak a környező országokban és Uganda, Ruanda és Burundi részvételével közös hadművelet indult a szomszédos Zaire Kivu tartománya ellen, a hutu-szövetséges Mobutu megbuktatására.⁶⁵ A Ruanda–Burundi határvidéket képző Dél-Kiwu térségében élő tutszik (a banyamulengék⁶⁶) eközben segítséget nyújtottak Buyoyának az ottani hutu menekültközpontok felszámolásában, melyek lényegében a radikális hutu FDD háttérbázisait képezték.

1998-ban megkezdődtek a polgárháborús felek közötti tárgyalások Tanzániában, Nyerere elnök közvetítésével. 2000 augusztusában Nelson Mandela és Bill Clinton közvetítésével aláírták az arushai békemegállapodásokat. E szerint 30 hónapos korszak lépett érvénybe: átmeneti kormánynak kellett felállnia kettős elnökség, Domitien Ndayizeye (FRODEBU, hutu) és Pierre Buyoya (UPRONA, tutszi) vezetésével, melynek feladata a demokratikus választások előkészítése lett. A felkelőket egyszerűen besorozták a hadseregbe, mely így ezentúl – a tutszi túlsúly felszámolásával – 50–50%-ban hutu és tutszi komponensekből állt. A békemegállapodásokat 19 pártból 13 írta alá, 6 tutszi párt nem és az FDD sem fogadta el.

Három év múlva ismét győzött a papírforma és a hutu etnikai többség: a hima Buyoya ismét kénytelen volt átadni a hatalmat a hutuknak, a győztes Ndayizeye-nek. Számos tutszi viszont képtelen volt elfogadni ezt az eredményt, magyarán azt a helyzetet, hogy ezentúl a demokratikus keretek között létszamarányuk miatt szükségképpen nem nyerhet tutszi párt a választásokon. A radikális tutszik a Polgári Rehabilitációs Mozgalomban (MRC) kezdték meg az ellenállás megszervezését. Mindeközben maguk a hutuk is megosztottak voltak, a hutu FNL (Nemzeti Felszabadító Erők) sem írta alá az arushai megállapodást. Mikor az FNL a CNDD/FDD-vel 2003 júliusában három hétig ostrom alatt tartotta Bujumburát 40 000 lakos kényszerült elmenekülni. A CNDD/FDD 2003-ban a viták miatt kettészakadt, a kiváló része CNDD néven működött tovább, előbbi 2005-ben párttá szerveződött. 2003. november 15-én Ndayizeye elnök és a CNDD/FDD részéről Pierre Nkurunziza békemegállapodást írt alá (Pretoria-protokoll), utóbbi négy minisztert delegálhatott a kormányba.⁶⁷

64 KDK, Zambia, Tanzánia, Etiópia, Zimbabwe, Uganda, Ruanda, Kenya, Eritrea.

65 Egyesek szerint a célból, hogy megakadályozzák a hutu milicistákat (*Interahamwe*) azon ígéretük beváltásában, hogy „felszabadítják” Ruandát. Ld. Fage-Tordoff, 2004; *Op. cit.*, p. 464.

66 „Az Intobwe fennsík – KDK – felől érkezők”. Eredetileg a 19. században kerültek a térségbe, majd a ruandai menekült tutszik révén tovább gyarapodtak. Ld. Breckmann, Colette: Les Banyamulenge, éternels prétextes à la guerre en République démocratique du Congo, *Le Temps*, 3 juin 2004, <https://www.letemps.ch/monde/banyamulenge-eternels-pretextes-guerre-republique-democratique-congo>.

67 Lugan, 2009; *Op. cit.*, pp. 1105–1106.

2.5. A harmadik demokratizálási kísérlet kisiklása (2005–)

A 2005. február 28-án életbe lépett alkotmány, melyet a népszavazás 90%-os eredményével erősített meg, a korábbinál méltányosabban osztotta meg a hatalmat a tutszik és a hutuk között. A májusi választásokat minden fronton a hutu CNDD/FDD nyerte (62,9%), a FRODEBU 20,5%-ot az UPRONA 5,3%-ot ért el. A CNDD/FDD napjainkig a hatalmon lévő párt, mely burundi elnökeit delegálja. Vezetője, a képviselők és szenátorok által elnökké választott Pierre Nkurunziza (2005–2020) elvileg szerencsés módon „jelképezte” önmagában is a nemzeti egységet, mivel hutu apától és tutszi anyától származott. A nemzetközi közvélemény pozitívan reagált az eseményekre és a Világbank 2005. augusztus 4-én eltörölte az ország adósságállományának 80%-át.

Az új elnök 2006-ben feloldotta az 1972-es vérengzések óta érvényben lévő (!) kijárási tilalmat, majd puccskísérlet miatt letartóztatta a korábbi elnököt, Ndayizeye-t (2007-ben amnesztiát kapott). 2006. szeptember 7-én Dar-es-Salaam-ban (Tanzánia) Nkurunziza tető alá hozta a békemegállapodást az FNL-lel is, bár az ezekből kivált tagok még ezután is *maquisard*-okként folytatták a véres ellenállást, valamint az FNL-lel is össze-össze csaptak. 2007-ben a CNDD/FDD is kettészakadt, miután elnöke lemondani kényszerült, majd börtönbe került és elvesztette többségét a parlamentben. 2008-ban, miután az FNL újra Bujumbura ellen indult, decemberben újabb békemegállapodást írtak alá. 2009-ben a vezérkari főnöknek a volt hutu lázadót, Godefroid Niyombare-t nevezték ki.

2010-ben újraválasztották Nkurunzizát, de a kedélyek csak nem nyugodtak meg. Sőt az ország demokratikus fejlődése zsákutcába került, Burundi lényegében ismét megindult lefelé a leejtőn. Kezdetben elszórta több kisebb erőszakos cselekményt történt, melyek ellen a hatalom erélyesen fellépett, egyre fogyatkozó türelemmel. 2012 elején már az Európai Unió is elítélte az önkényes letartóztatásokat, kínzásokat, ítélet nélküli kivégzéseket. (Mindeközben a halálbüntetést 2008-ban hatályon kívül helyezték, 2009-ben pedig kriminalizálták a homoszexualitást.) Elindult tehát a demokrácia csíráinak szisztematikus „kigyomlálása”: 2013-ban a sajtószabadságot korlátozták, 2014-ben pedig betiltották még a csapatsportok gyakorlását is Bujumbura utcáin, hogy elejét vegyék az ellenzéki szerveződéseknek és elkezdtek üldözni a civil szervezeteket.

A CNDD/FDD felfegyverzett ifjúsági szervezete, az *Imbonerakure* („távolbalátók”, kirundi nyelven) egyre nagyobb hatalomra tett szert és egyre több erőszakos cselekményt követett el. A rendőrök közben egyre gyakrabban csaptak össze az egyik legfontosabb ellenzéki szervezetté váló MSD (Szolidaritásért és Fejlődésért Mozgalom) tagjaival. Nkurunzizát is utolérte a hatalomba való belegyökeresedés vágya, s akár csak Ruandában, itt is az alkotmányhoz kellett hozzányúlni ahhoz, hogy a harmadik elnöki ciklusért is ringbe szállhasson. 2015. április 24-én a CNDD/FDD a feszültségek növekedése ellenére engedélyezte az elnök harmadszori indulását az elnökválasztáson, amire az indulatok ismét elszabadultak. Bujumbura utcáin tömegtüntetések kezdődtek, a rendőrség éles tölténnyel lött a tüntetőkre, többeket megölve közülük. 35 000 fős menekülthullám indult meg a környező országokba. Az Európai Unió, Svájc és az

Egyesült Államok a választások elnapolásáért igyekezett politikai nyomást gyakorolni Burundira.⁶⁸

Míg 2015 május 13-án Nkurunziza elnök a szomszédos Tanzániába látogatott, Niyombare (2014-től immár az SNR, a burundi hírszerzés vezetőjeként) puccsot jelentett be. Másnap a hazatérő elnök erős kézzel vágott vissza, számos letartóztatást eszközölve a hadseregben. A volt vezérkari főnöknek nem volt nehéz megszerveznie a hadseregből kizárt személyekre támaszkodva a FOREBU-t (Ruandai népi – majd köztársasági – erők), a hatalommal szemben álló új katonai szerveződést. A politikai krízis 1200 halálos áldozatot és 400 000-es menekülthullámot eredményezett. Nem csoda, hogy a 2015-ös májusi választásokon a CNDD/FDD lényegében ellenfél nélkül indult és nyert, akárcsak Nkurunziza az elnökválasztáson. Barack Obama amerikai elnök erre válaszul szankciókat léptetett életbe és felfüggesztette az AGOA⁶⁹ segélyprogramot. 2016-ban az ENSZ már etnikai jellegű tisztogatásokról számolt be, a Nemzetközi Büntetőbíróság pedig vizsgálatokat kezdeményezett. Erre az elnök nemes egyszerűséggel kilépett Burundit a Nemzetközi Büntetőbíróságból – a „nemzetközi összeesküvés” tagjának titulálva azt, az Afrikai Unió pedig kinevezte Benjamin Mkatat, a korábbi tanzániai elnököt a harcoló felek közötti közvetítésre.

2017. április 17-én az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága által felállított Burundi Vizsgálóbizottság genfi jelentése lesújtó képet festett az országról, emberiségellenes bűnöket, kínzásokat, tömeges szexuális jellegű bűncselekményeket felemlítve. Nkurunziza elnök és köre nemcsak, hogy nem ismerte el ezen jelentések valóságtartalmát, hanem olyan alkotmánymódosításon kezdett dolgozni, ami további két elnöki ciklust engedélyezett volna, ezzel 2034-ig megőrizve az „Istentől reá ruházott” hatalmat. 2018. május 22-én a – média szerint erőszakosan megfélemlített burundi nép – 73,2%-ban meg is szavazta az alkotmánymódosítást. Mindezek ellenére az elnök hirtelen bejelentette, hogy mégsem indul el a 2020-ban. Döntésének okait az európai uniós pénzcseppek elzárása (Burundi a világ 5. legszegényebb állama), az országnak az új regionális integrációs pályán történő megakadása - a Kelet- és Dél-afrikai Közös Piac (COMESA) az „alkotmánypuccs” miatt az utolsó pillanatban elvette Bujumburától az állam- és kormányfők csúcának rendezési jogát és a pártján belül megerősödő ellenzékiek jelentették.⁷⁰ Utódjának a CNDD/FDD Évariste Ndayishimiye-t választotta, aki evangelizációs fordulatot hirdetett, miközben hangsúlyozta, hogy elődje politikáját fogja folytatni. Miután 71,45%-kal megnyerte a 2020 májusi elnökválasztást, a 2018-ban létrejött CNL (Nemzeti Kongresszus a Szabadságért) jelöltjével, a volt ANL-parancsnok Agathon Rwasával szemben, az Egyesült Államok feloldotta a szankciókat Burundi ellen.

68 Burundi: conflits ethniques et violations des droits humains. *Ritimo.org*, 2019.01.23. <https://www.ritimo.org/Chronologie-historique-du-Burundi>.

69 *African Growth and Opportunity Act.* (az „afrikai növekedésről és lehetőségekről szóló törvény”)

70 Monzat, Jean-Pierre: Burundi: pourquoi Pierre Nkurunziza a-t-il annoncé son départ?, *RFI*, 2018.06.08. <https://www.rfi.fr/fr/afrique/20180608-burundi-nkurunziza-vraiment-partir>.

3. Kongói Demokratikus Köztársaság

3.1. Geopolitikai keret és a portugál hódítás

A Kongói Demokratikus Köztársaság a világ 11. és Afrika legnagyobb országaként mintegy négy franciaországnyi, azaz 2 345 410 km² területű és több mint 105 milliós népességgel rendelkezik. Fővárosa Kinshasa⁷¹ 17 milliós lakosságával Afrika harmadik legnagyobb városa, egyben a legnagyobb frankofón agglomerációjú város a világon.⁷² A KDK – Franciaországot megelőzve – a legnépesebb frankofón állam. Hivatalos nyelve a francia, melyet (jellemzően ez esetben is főként második–harmadik nyelvként) az ország lakosságának háromnegyede beszél, de csak mintegy fele, 42,5 millió fő tudja írásra-olvasásra is használni. A négy legfontosabb ún. nemzeti nyelv a szuahéli (22,26 millió, főként keleten), a lingala (14,43, észak-nyugaton), a csiluba (6,4, Kasai tartomány), és a kituba⁷³ (4,55, délnyugaton). Összesen több mint 250 nyelvet beszélnek a területén.

Az ország határait az 1885-ös Berlini Szerződésben húzták meg, a déli, angolai határt kivéve a természetes határokat követve. Területét a Kongó folyó (régi megnevezéssel: Zaïre⁷⁴, mely egyben egy szomszédos, angolai tartomány neve is) és vízgyűjtőterülete alkotja, felét egyenlítői őserdő borítja. Eredetileg Shaba tartomány fennsíkjai termékeny szavannák és a keleti Kivu tartomány is termékeny vulkanikus talaj, de ezek az utóbbi évtizedekben egyre erősebben veszítik el termőképességüket. A nép főként falvakban él az ország keleti felébe koncentrálódva.⁷⁵

A Kongói Demokratikus Köztársaság területére Kr. e. 2000 és Kr. e. 500 között több hullámban érkezett meg a bantu népesség. A népesség először délen és a folyók mentén telepedett meg, elkerülve a sűrű erdőket. Extenzív földművelést folytattak, mely évenként újabb és újabb erdőirtást követelt meg. Kr. u. 1000 körülre benépesült az ország teljes területe, fő terményként a jamszgyökeret termelték és fejlett fazekasság alakult ki. A KDK (déli) területén a történelem folyamán négy nagy királyság alakult ki: a Kongó Királyság (1390–1914), A Kuba Királyság (1625–1904), A Lunda vagy Mwata Yamvo királyság (1665–1887) és a Luba Királyság (1585–1889). Illetve meg kell még említeni a rövid életű Yeke királyságot (1856–1891), mely Garanganze vagy M`Siri néven is ismert. Ezek a kisebb-nagyobb, eltérő szervezetségű és államszerzetű (föderatív,

71 1881–1961 között Léopoldville néven Henry Morton Stanley alapította.

72 A Kongó tülso partján található Brazzaville, a Kongói Köztársaság fővárosa, így a világ két egymáshoz legközelebb eső fővárosai. Magnan, Pierre: Kinshasa a dépassé Paris comme plus grande ville francophone du monde, *Franceinfo: Afrique*, 2017.06.02.: https://www.francetvinfo.fr/monde/afrique/republique-democratique-du-congo/kinshasa-a-depasse-paris-comme-plus-grande-ville-francophone-du-monde_3060123.html.

73 Vagy kikongo (főként Brazzaville-Kongóban használt megnevezés). Ld. Les quatre langues nationales de la République Démocratique du Congo, *Translators Without Borders*, 2020. június: <https://translatorswithoutborders.org/wp-content/uploads/2020/07/The-four-National-Languages-of-DRC-FR.pdf>.

74 ejtsd: „záír”

75 Murray, 2003; *Op. cit.*, pp. 166–167.

konföderatív) többnyire jómódú kereskedőállamok a KDK szavannás jellegű déli területein jöttek létre és területileg többségében a mai KDK déli határain túlra nyúltak.

Az első európai (portugál) felfedező, Diogo Cão 1482-ben jelent meg a térségben, 1489-ben a Kongó Királysággal még mint egyenlő felek közötti alapon kötött megállapodásokat írt alá. Két évre rá a bakongók királya megkeresztelkedett, felvéve az I. Joao nevet. A király vallásos buzgalma azonban nem tartott sokáig, a poligámia tilalma miatt hamar aposztata lett. 1505-ben a misszionáriusok és a rabszolgakereskedők megkezdték a terület kolonizációját. Joao fia, I. Alfonz uralkodása alatt (1506–1560) a prosperitás korszaka köszöntött be. A rabszolga-kereskedelem fejlődött, s a királyi hatalom a kereszténységet használta fel a boszorkányság elleni küzdelemben. Az 1700-as években Kongó királyság lassan kezdett eltűnedezni, miközben tovább erősödött az elefántcsont- és a rabszolga-kereskedelem a folyók mentén. A térségből évente 4–6000 rabszolgát szállítottak át Amerikába, 1780-ra ez a szám 15 000-re nőtt. Sok esetben a szegény szülők maguk adták el a gyermekeiket, maga Kinshasa (ejtsd: „kinszásza” a név jelentése: sópiac) is mint kereskedőváros jött létre. A területért a 19. század végén versenyfutás kezdődött: a belga II. Léopold király – arany reményében – szerződést kínált, felajánlva, hogy a terület csatlakozzon Kongó Szabad Államhoz; Cecil Rhodes expedíciója pedig a Brit Dél-Afrika Társaság számára akarta megszerezni. A „Katanga-futamot” a kanadai William Stairs expedíciója (1891–92) nyerte, aki II. Léopold szolgálataiba állva érkezett a területre. Msirit megölette és saját maga igazgatta a területet, amíg azt Belga Kongóhoz nem csatolták.⁷⁶

Mindeközben a franciák Brazzaville-Kongó térségét gyarmatosították a Kongó folyó túloldalán. A britekkel összevesző és szintén belga szolgálatba szegődött angol, H. M. Stanley a Kongó folyó keleti részét feltérképezve mintegy 450 törzzsel kötött szerződést, 1877-ben pedig átkelt az egyenlítői őserdőn. Öt évig képviselte II. Léopoldot, akit ezen idő alatt 2,5 millió km²-nyi terület (és annak munkaereje) – azaz Zaïre, Rwanda és Burundi – egyszemélyes tulajdonosává tett. A belga gyarmatosítás ugyanis hivatalosan a király (és nem az ország, Belgium) tulajdonát gyarapította. Stanley Pool-ig⁷⁷ – a Kongó folyó e ponttól (Kinshasa mellett) hajózható le egészen az óceánig – egy 200 kilométeres ösvény építését kezdte meg a vízesések mellett, az erőszakosan munkára fogott bennszülöttek közül sokan életüket veszítették. 1884-ben átnevezte Kinshasat Léopoldville-re, mely Léopold-Kongó (Kongó Szabadállam) fővárosa lett. 1884. november 15-én II. Léopold hivatalosan is megszerezte Kongót, hogy úgymond elősegítse a fejlődését. 1897-ben az egész terület hivatalosan a Társaság területévé vált.

1908. augusztus 20-án a belgák annektálták Kongót, s létrejött Belga Kongó, mely hivatalosan 1960-ig létezett. Kiderültek a gyarmatosítók fenntartotta embertelen kényszermunka-viszonyok, melyek (elhalálózás, betegség, elvándorlás) 5 millió áldozatot szedtek 1885 óta. 1908–10 között szociális és közigazgatási reformokkal némileg javult a helyzet.⁷⁸ A gyarmatosítás mérlege 1908–50 között 26 millió aranyfrank bevételt és

76 További részletekért ld. Legros, Hugues: *Chasseurs d'ivoire. Une histoire du royaume Yeke du Shaba (Zaïre)*. Université de Bruxelles, Bruxelles, 1996.

77 ma: Malebo Pool.

78 *Világtörténelmi kronológia*. 1998, pp. 428–429.

235 millió aranyfrank kiadást jelentett Belgiumnak, az 1950-es évben ez 7 milliárd aranyfrankot tett ki, a költségvetés 10%-át. Az érem másik oldala tehát, hogy nem áll meg az a vád, ami szerint Belgium szimplán kifosztotta volna a KDK-t, hiszen jelentős infrastrukturális beruházások történtek (utak, hidak, vasút, kikötők építése), valamint az oktatás területén az egyházi missziók jelentős szerepet töltek be.⁷⁹ Mindenesetre 1955-ben Kongó államcsődöt jelentett be. 1920–1950 között vallási alapú függetlenségi mozgalmak jöttek létre, főként a parasztok körében, de ezeket még felszámolták. Joseph Kasavubu (vagy Kasa-Vubu) 1955-ben került az 1953-ban létrehozott Bakongo Párt élére, 1958-ban pedig létrejött a Patrice Lumumba vezette Kongói Nemzeti Mozgalom (MNC), majd Antoine Gizenga vezetésével az Afrikai Szolidaritás Pártja (PSA).

3.2. Függetlenség és káosz (1960–65)

1960. június 30-án Belga Kongó Zaire néven függetlenné vált. Kasavubu lett az új állam elnöke, Lumumba a miniszterelnök. Szinte azonnal, július 5-én a kongói hadsereg (FP, *Force publique*) fellázadt és megkezdődött az 1965-ig tartó polgárháború. A katonák azért lázadtak fel, mert bizonytalannak látták helyzetüket: egyik napról a másikra olyan emberek előtt kellett szalutálniuk – az elnök és alelnök személyében – akiket az azt megelőző napokban még ők tartottak börtönben.⁸⁰

1960. július 11-én Katanga tartomány Moïse Tshombé vezetésével szintén kikiáltotta függetlenségét. Tshombét a franciák támogatták, remélve, hogy szövetségeseik gazdag ásványkincsekhez juttatja majd őket. Az ország az ENSZ és az Egyesült Államok segítségét kérte. 1960. július 14-én az ENSZ az ONUC (ENSZ Misszió Kongóban) keretében 19 828 főt telepített a térségbe azért, hogy biztosítsa a belga csapatkivonást, helyreállítsa a rendet és mindenképpen fenntartsa az ország egységét.

A szakadási folyamat folytatódott: 1960 augusztusában a luba Albert Kalondji szakított Lumumbával és kikiáltotta Dél-Kasaï tartomány függetlenségét, majd augusztus 25-én konföderációt hozott létre Katangával. Az új konföderáció birtokolta az ország ásványkincseinek oroszlánrészét, lehetetlen helyzetbe hozva a központi kormányzatot.

A hatalmat az ország területén tehát 3 centrum tartotta ekkor kézben:

- 1) A központi hatalmat Léopoldville-ben (1966-tól újra Kinshasa) Kasavubu képviselte, az ENSZ és a nyugati országok támogatták.
- 2) Gizenga lumumbista kormányát Stanleyville-ben (Kisangani) a keleti régióban a Szovjetunió pártolta: nemzetközileg nem ismerték el.
- 3) A Tshombé-féle Katangai kormányt Franciaország támogatta, nemzetközileg ezt sem ismerték el.

A tárgyalások az ENSZ keretében folytak, Dag Hammarskjöld majd U Thant főtitkárok tárgyaltak Tshombéval. (Dag Hammarskjöld repülőgépe 1961. szeptember 18-án Észak-Rhodézia (a mai Zambia) felett – legalábbis a hivatalos verzió szerint – magától

⁷⁹ Lugan 2020, pp. 1075–1076.

⁸⁰ Ndaywel é Nziem I.: *Histoire du Zaïre de l'héritage ancien à l'âge contemporain*, Louvain-la-Neuve, 1997.

felrobbant. Lumumba miniszterelnök katonai támadást indított a szakadár térések ellen. A hadsereg luba civileket gyilkolt, Lumumbára pedig ráragadt a „kasai lubák gyilkosa” név. Kasavubu erre lemondatta miniszterelnökét és kiszolgáltatta a katangaiaknak, a luba katonák pedig 1961. január 17-én bosszúból meggyilkolták.

Lumumba meggyilkolásának hírére azonnal lumumbista felkelések törtek ki nyugaton, keleten, Észak-Katangában, Maniában és Kivuban. Stanleyville-ben (Kisangani tartomány) kikiáltották a Kongói Népköztársaságot (KNK). Katangában ugyanakkor az ENSZ sikeresen küzdött a markonyi francia zsoldos által felügyelt katangai csendőrség ellen, így 1963 februárjára Tshombé spanyol emigrációba kényszerült.⁸¹

Az ország anarchiába süllyedt, az ellenzék, a CNL (Nemzeti Felszabadítási Tanács, Kína aktívan támogatta) a szomszédos Kongó-Brazzaville-be kényszerült, a hadsereg pedig képtelen volt kezelni a helyzetet. Végül előállt az a paradox helyzet, hogy mind a CNL, mind a hadsereg egyaránt arra a következtetésre jutott, a szakadár Tshombét kell visszahívni ahhoz, hogy helyreállhasson az ország egysége. 1964. július 6-án így őt bízta meg Kasavubu elnök a kormányalakítással. Novemberben a KNK-ban elszábadult a pokol, a bedrogozott és a pálmabortól megrészegült milíciák pogromokat kezdtek a helyi és az európai lakossággal szemben. Belgium (az Egyesült Államokkal szövetségben) beavatkozni kényszerült. Az európai foglyok kiszabadítására 1964. nov. 23-24-én a Dragon Rouge (vörös sárkány) hadművelet keretében ejtőernyősöket dobtak le Stanleyville-ben, november 25-26-án este pedig a Dragon Noir (fekete sárkány) művelet keretében 400 km-rel arrébb, Paulisban.⁸² 1965 júniusában Tshombé pártja a CONACO (Kongói Nemzeti Konvenció) megnyerte ugyan a választásokat, de Kasavubu október 15-én lemondatta és ismét spanyol emigrációba kényszerült.

3.3. A Mobutu rezsim (1965–1997): a II. köztársaság (1965–1990)

1965 novembere folyamán Mobutu Sese Seko (születési, keresztény nevén: Joseph-Désiré Mobutu) tábornok az Egyesült Államok támogatásával megszerezte az egész ország feletti ellenőrzést, egy személyben egyesítve az államelnöki és a miniszterelnöki hatalmat. Washington, Brüsszel és Párizs benne találta meg a lojális helyi erős embert, aki képes rendet teremteni az országban. Abban az időben Zaire fejlettségi szintje még megegyezett Dél-Koreáéval, míg 1996-ban már a világ legszegényebb országai közé tartozott. Időközben Mobutu a világ tíz leggazdagabb emberének egyikévé vált, ami annak volt köszönhető, hogy az ország arany- és gyémántbányászatból származó bevétele kizárólag az elnök magánvagyonát gyarapította. Kasai gyémánttelepei Mobutu Kongolu nevű fia – túlnyomórészt libanoni – hűbéreseinek a kezébe kerültek, Kinshasa pedig, ahol készpénzért vásárolták a gyémántot, a kábítószer-kereskedelemből származó pénzek tisztára mosásának volt a helyszíne.⁸³

81 Lugan, 2020; *Op. cit.*, pp.1437–1440.

82 Opération Dragon Rouge et Dragon Noir. Maison de souvenir, https://www.maisondusouvenir.be/stanleyville_paulis.php (Letöltés ideje: 2022.01.09.) Paulis ma Isiro.

83 Verschave, 1998, *Op. cit.*, pp. 227–229.

1967 júliusában Párizs ki akarta játszani egyetlen kártyáját a térségben. Megbízta Bob Denard zsoldost, hogy kihasználva a felkeléseket buktassa meg valahogy Mobutut és Tshombét segítse a helyére⁸⁴, akit az év márciusában egy kongói bíróság halálra ítélt. Amennyire ez az információmorzsákból és az ellentmondó szakirodalmi adatokból rekonstruálható, az Egyesült Államoknak viszont nem állt érdekében a szövetséges Mobutu megbuktatása. Vélhetően versenyfutás kezdődött az amerikai és a francia szolgálatok között. Annyit mindenesetre már biztosan lehet tudni, hogy Tshombének Ibizából Spanyolország belseje felé tartó gépét egy bizonyos Francis Bodenan – a CIA ügynöke – eltérítette és Huari Bumedién Algériájában kényszerítette leszállásra, de az nem adta ki Kinshasának. Tshombé így algériai börtönbe került és ott 1969-ben – szigorúan a hivatalosan adatok szerint: szívelégtelenségben – meghalt.⁸⁵

1969-ben, Pompidou hatalomra kerülésével ismét közeledés történt a kongói–francia kapcsolatokban. 1971-ben Mobutu az ország nevét Zaire-ra változtatta, a „3 Z politika” jegyében a folyó nevét kapta az újonnan bevezetett pénz is. Ezt követte 1972-ben az „eredetiség-kampány”: a keresztény neveket vissza kellett változtatni afrikaira. (Ekkor vette fel az elnök a Sese Seko Kuku Ngbendu wa Za Banga⁸⁶ nevet).

1977-ben a katangai tigrisek az angolai csapatok támogatásával elárastották a Shába régiót (volt Katanga). A helyzet előzménye, hogy sokuk még Tshombé egykori katonájaként menekült Angolába, ott a portugál hadsereg tagjai lettek, majd Angola 1975-ös függetlenedése után kezdtek visszatérni. Mindeközben a KDK (Katanga) lett az angolai függetlenségi mozgalom háttérbázisa, Jonas Savimbi 1966-ban létrehozott UNITA-ját (Nemzeti Unió Angola Teljes Függetlenségéért) támogatva. Mindez az Angola-szövetséges Szovjetunió és Kuba köreit is zavarta. Mobutu tehát 1977-ben a francia légi-erő segítségén túl (*Opération Verveine*, Vaszfü⁸⁷) 1000 fős marokkói katonai segítséget kapott a helyzet rendezésére és az első támadást visszaverte. Maga a Shába-Katanga tartomány ekkor 15 000 tonna kobaltot és 450 000 tonna rezet termelt, a KDK GNP-jének 75%-át adva. Egy évre rá, 1978. május 14-én a Teixeira de Sousa bázisról keletnémet szakértők és kubai katonák által támogatott, Angolából érkezett lázadók 2000 európai ejtettek túszul Kolweziben, köztük hat francia katonai szakértőt. Ezután megkezdték a foglyok szisztematikus legyilkolását. Május 19–20-án mintegy 600 francia (és belga) ejtőernyős – a Leopárd hadművelet keretében – nemcsak a túszokat szabadította ki és visszafoglalta a várost, hanem egyben Franciaország katonai befolyását is biztosította hosszabb távra az országban.

1982-ben Etienne Tshisekedi hosszú börtönévei után titokban megalapította UDPS (Unió a Demokráciáért és a Szociális Haladásért) nevű pártját. Tshisekedi korábban is többször is kritizálta Mobutu rezsimjét és memorandumot intézett az elnökhöz a

84 Bat, Jean-Pierre: «La Fabrique des barbouzes» : Tshombé, joker de la France, *Le Monde*, 2015.03.20, https://www.lemonde.fr/afrique/article/2015/03/20/la-fabrique-des-barbouzes-tshombe-joker-de-la-france_4598127_3212.html.

85 Maurin Picard: *L'Empire qui ne veut pas mourir: Une histoire de la Françafrique*. Seuil, Paris, 2021, p. 644 (Ebook). Egyes források szerint Bodenan kettős ügynök volt és a franciáknak is dolgozott, bár az említett akció nyilvánvalóan keresztülhúzta a francia terveket.

86 Jelentése: (Mobutu) a harcos, aki győzelemről győzelemre halad és senki nem tudja megállítani.

87 Türke, 2021, *Op. cit.*, p. 214.

rossz kormányzat felszámolására. 1986–1995 között a Ruwenzori hegység térségében rendszeressé váltak az ALC (Kongói Felszabadítási Hadsereg) és a kormányhadsereg⁸⁸ összecsapásai. Az UDPS 1988. január 17-én mert először nyilvános tüntetést rendezni Kinshasában, ezt a rendfenntartó erők hat halálos áldozat árán szétkergették. Tshisekedit ismét letartóztatták és pszichiátriai gyógykezelésre ítélték.

Megrettenve a hidegháború végének változásaitól Mobutu 1990. január 24-én nemzeti konzultációra invitálta meg egész Zaire-t. Április 24-én pedig bejelentette a II. Köztársaság végét és a demokratikus átmenetet, a több pártrendszer engedélyezését s egyéves átmeneti kormány felállítását, majd a szabad választások kiírását. Kitört az egyetemisták lázadása a rossz gazdasági helyzet miatt, ezt a Lubumbashi Campuson májusban vérbe fojtották (500 halott), így Mobutu nemzetközileg elszigetelődött. 1991 szeptemberében a katonák is fellázadtak elmaradt bérük miatt és fosztogatásokba kezdtek, Belgium és Franciaország pedig evakuálta állampolgárait a zavargások miatt. 1992. augusztus 15-én a gazdasági összeomlás csúcán Etienne Tshisekedit nevezték ki miniszterelnöknek, akit viszont a következő év márciusában Mobutu lemondattott. Kivu és Shaba tartományokban, valamint a ruandai határon etnikai zavargások törtek ki, a következő évben a ruandai események kapcsán 1 millió hutu menekült vándorolt át Zaire-ba.

A hidegháború végére tehát átmenetileg csökkent a nemzetközi érdeklődés a KDK felé. Mobutu francia „rehabilitálásának” előzményei mégis egészen 1990-re nyúlnak vissza, amikor is az 1500 fős elnöki speciális különítmény Franciaország és Habyarimana hadserege oldalán katonai akciót folytatott Ruandában a Ruandai Hazafias Front (RHF) felszámolására. A Zaire keleti részén lévő menekülteknek nyújtott pénzügyi támogatás összege elérte a 2,5 milliárd dollárt, ami megfelelt a ruandai GNP-nek. Az emberi jogok ellenőrzésével foglalkozó szervezet, a Human Right Watch (HRW) állítása szerint azonban Mobutu elnök mostohatestvére, aki a földek elosztásáért felelt, valamint az élelmiszerek elosztását ellenőrző Hutu Power az összeg jelentős részét elsikkasztotta.⁸⁹ A milíciákat részben a humanitárius segítségnyújtás keretében érkező termékek eladásából finanszírozták.

Annak ellenére, hogy 1993. október 16-án Mitterrand francia elnök beleegyezett abba, hogy a Mauritius szigetén megrendezett frankofón csúcstalálkozó alkalmával fogadja Mobutu tábornokot, a zaire-i elnök tényleges rehabilitálása végül csak 1994 áprilisában, a ruandai mézszállítás kellős közepén kezdődött meg. Egyes vélemények szerint az elnök a pánafrikai törekvések elleni küzdelem, valamint Yoweri Museveni, a Ruandai Hazafias Fronttal szövetséges ugandai vezető által képviselt „ördögi angol-szász tengely” elleni fellépés fontos szereplője lett.⁹⁰

Mobutu rehabilitálásának oka tehát egyértelművé vált: a francia diplomácia tartott a ruandai Habyarimana-klán bukásával keletkezett ürtől s az volt a célja, hogy megszorongassa Ugandát és szövetségeseit. Ezért egyre többször fordult Mobutuhoz azzal a kéréssel, hogy vegye át a hatalmat és „vegye védő- és béketeremtő szárnyai alá a

88 FAZ (Zairei Fegyveres Erők) majd FARDC (KDK Fegyveres Erői).

89 Rwanda/Zaire, Réarmement dans l'impunité, *Human Right Watch Report*, 1995. május.

90 Verschave, 1998; *Op. cit.*, pp. 243–244. és pp. 231–232.

Nagy-tavak régiót.” Mindez azzal a következménnyel járt, hogy Mobutu engedélyezte a kasaiak leszármazottainak lemészárlását Katanga tartományban, valamint a „ruandaiul” (kinyarvanda nyelvet) beszélő népesség kiirtását a Kivu-tó környékén. „Az ellenségeim ellenségei a barátaim” logikát követve két – egymással szembenálló – tengely alakult ki:

- 1) A „frankofón tengelyt” a Közép-afrikai-Köztársaság, a Kongói Demokratikus Köztársaság, a ruandai Hutu Power és (az 1994-óta franciabarát) Szudán szövetsége alkotta francia támogatással.
- 2) Az „angolszász” tengelyt a Yoweri Museveni által vezetett Uganda, a tutszi Paul Kagamé vezette Ruanda, valamint a szudáni ellenzéket Eritreán és Etiópián keresztül felfegyverző, az Egyesült Államok által támogatott John Garang dél-szudáni mozgalmanak együttműködése jelentette.

Líbia a frankofón tengelyt támogatta anyagilag, de Ruandával is jó kapcsolatot tartott fenn.⁹¹ A ruandai FPR-nek a hátszágát Uganda jelentette. Ami Ugandát illeti, a Franciaország által támogatott tengely három olyan gerillacsapatnak nyújtott segítséget, melyek a KDK (Zaire) –Szudán–Uganda határmenti zónában tevékenykedtek:⁹² az LRA-nak (Úr Ellenállási Hadserege, 1987) a WNBK-nek (Nílus Nyugati Partjának Frontja, 1995) és az FDA-nak (Szövetséges Demokratikus Erők).

Jacques Chirac 1995 májusában lett Franciaország új elnöke, a térséget illető francia diplomácia terén minden maradt a régiben. Chirac 1996. április 24-én fogadta Mobutut az Élysée palotában, és a Jacques Foccarttal⁹³ rokonságban álló, az együttműködésért felelős miniszter, Jacques Godfrain bejelentette a Franciaország és Zaire közötti együttműködés hivatalos újraindítását. A Dél-Szudánban és a KDK északi részén tevékenykedő gerillák az ugandai–szudáni–kongói hármashatáron fekvő Kaya régióban tartották egymással a kapcsolatot. Ez az a hely, ahol a – többek között franciák által is finanszírozott – fegyverek áthaladtak.⁹⁴

3.4. A Kabilák hatalomátvétele és a kongói „afrikai világháború” (1997–2005)

1996. szeptemberében kitört a háború a KDK Kivu tartományában. E háború fölindulást okozott Ruandában, elsöpörte Mobutu tábornok rendszerét és Zaire életében gyökeres átalakulást eredményezett. Az első kongói háború (1996–1997) során a Kongói Felszabadításért Küzdő Demokratikus Erők (AFDL, 1996, Kabila vezette koalíció) 1997-ben megdöntötték Mobutu rezsimjét, az elnöki székbe pedig május 17-én – Uganda és Ruanda hathatós támogatásának köszönhetően – Laurent Désiré Kabila

91 Az imént felvázolt szövetségek rendszere csupán egy egyszerűsített séma, hiszen a különböző szövetségek összetétele időről időre változott, nem ritkán ellentmondásosan. Verschave, 1998, *Op. cit.*; p. 232. és p. 236.

92 *Negotiating Peace: Resolution of Conflicts in Uganda's West Nile Region*, June 2004, Refugee Law Project, Kampala, Uganda, p. 3.

93 De Gaulle tábornok „*Monsieur Afrique*”-ja volt az az ember, aki egészen haláláig felügyelte Franciaország Afrika-politikáját. Az afrikai kérdésekben Chirac elnök jobbkézének számított.

94 Ezek azonban nem francia, hanem a kelet-európai blokkból vásárolt fegyverek voltak.

került. Az új elnök az ország nevét Zaire-ről Kongói Demokratikus Köztársaságra változtatta.

Mobutu megbuktatása igencsak kellemetlen meglepetést okozott Franciaország számára. Kabila rövid idő alatt – már 1997–1998 tájékán – szembekerült Franciaország regionális érdekeivel. Ennek fő oka az akkori szövetségeseiben – Ugandában (Yovei Museweni), Ruandában (Paul Kagamé), Angolában és mindenekelőtt az Egyesült Államokban, majd pedig az országa számára 2000 katonát biztosító Szudánban – volt keresendő. Ezen túlmenően Líbia is késznek mutatkozott arra, hogy anyagi támogatást nyújtson Kabila rezsimjének. Politikai rendszerének alapját a tutszi-ellenesség és a francia-ellenesség képezte. Franciaország Kabila szövetségeseivel és az AFDL-lel szemben a következő érdekcsoportokat kovácsolta egységbe:⁹⁵ Kongó-Brazzaville (a Kinshasa elleni támadások érdekében); a zaire-i tisztek és katonák; a ruandai népiertást elkövető katonák és milíciák, valamint burundi szövetségeseik; az ugandai Idi Amin Dada hadseregének fennmaradt része; az LRA; az előző két csoporthoz hasonlóan a kartúmi rendszer (Szudán) által támogatott muzulmán fundamentalisták (a Nuba-hegység és más szudáni régiók „tisztogatói”) és a korábban a volt Jugoszlávia területén etnikai tisztogatásokat végrehajtó szerb milicisták.

A krízis – találé megnevezéssel: Afrika világháborúja – 1998. augusztus 2-án tetőzött, amikor az új elnök ellen az ország keleti részéből a volt AFDL-es harcostársai szítottak lázadást, melynek következtében kitört a második kongói háború (1998–2003). E háború „zsákmányoló jellegűnek” tekinthető, lévén az ország hatalmas természeti erőforrásai felkeltették a szomszédos országok érdeklődését. Összesen 7 (kül)ország vett részt a konfliktusban: Angola, Zimbabwe, Namíbia, Csád, Ruanda, Burundi, Uganda. Néhány hónapon belül a válság az észak-keleti frontra is kiterjedt. Két mozgalom is kísérletet tett Kabila rendszerének megdöntésére, a Kongói Tömörülés a Demokráciáért (RCD) az ország keleti részén (a tutszik markáns részvételével) és a ruandai kormány támogatásával, valamint a Mozgalom/Hadsereg Kongó Felszabadításáért (MLC/ALC, 1998–), az ország északi részét ellenőrzése alatt tartó Jean Pierre Bemba vezetésével és az ugandai kormány támogatásával. A belharcok tehát nem maradtak elszigeteltek, Zimbabwe, Csád és Namíbia is küldött katonákat a KDK-ba a lojalista hadsereg megerősítésére. Eközben Ruanda, Uganda és Burundi a lázadó egységeket támogatta. Az erőszakos cselekmények következtében közel 4 millió ember veszítette életét.

3.5. A III. köztársaság (2006–2019) és a Kabilák-korszakának vége

A 2005. december 18-i alkotmány kihirdetését követően, 2006. február 18-án a KDK-ban kikiáltották a III. köztársaságot. A – 40 év utáni első szabad – parlamenti és elnökválasztások első fordulójának megrendezését eredetileg 2006 áprilisára tervezték, végül a választásokat három hónappal későbbre, 2006. július 30-ra halasztották. Kabila elnök kihívója Jean-Pierre Bemba lett. 2006. október 29-én az elnökválasztás második

⁹⁵ Verschave, 1998; *Op. cit.*; pp. 232–233., pp. 237–239. és p. 251.

fordulójában Kabila 58,05%-kal aratott győzelmet, miniszterelnöknek Antoine Gizengát nevezte ki. Az Európai Unió 150 millió euróval támogatta a választások lebonyolítását, emellett Philippe Morillon tábornok vezetésével egy 250 fős megfigyelő missziót küldött a választásokra.

A „*chairman*”-nek elkeresztelt Bemba nem csupán Mobutu környezetéből került ki, hanem az egykori elnökhöz családi szálak is fűzték (lánytestvére az egykori elnök egyik fiának volt a felesége). 1997-ben, miután a Kabila által irányított Kongó Felszabadításért Küzdő Demokratikus Erők Szövetsége átvette a hatalmat, Bemba elmenekült az országból. 1998-ban létrehozta az MLC/ALC nevű tömörülést, melyet 2003. június 30-tól elnökhelyettesi minőségében képviselt az átmeneti kormányban. A párt mobutista szárnya igen erős befolyást gyakorolt az elnökre. 2002-ben azzal gyanúsították, hogy fegyvereket vásárolt, valamint hogy milíciái számára Kadhafi ezredes támogatásával az Ange-Félix Patassé által vezetett rezsim támogatása érdekében engedélyezte a beavatkozást a Közép-afrikai Köztársaság (KAK) területén. Ezen incidensek során a rosszul fizetett milíciái több túlkapást – rablást, nemi erőszakot és fosztogatást – követtek el. A 2006 októberében megrendezett elnökválasztás első fordulójában – a leadott szavazatok több mint 20%-ával Bemba a második helyet szerezte meg, a második fordulóban viszont csupán a leadott szavazatok 42%-át kapta meg.⁹⁶ Az ország ekkor politikailag lényegében kettészakadt, Katanga Kabilára, a nyugati részek pedig Bembára szavaztak. Mindkét jelölt saját hadsereggel rendelkezett – enélkül esélye sem lehet egy jelöltnek a „demokratikus” választásokon. A hadseregeket még a nemzetközi erők jelenléte sem zavarta meg az egymás elleni fegyveres harcban: 2006. augusztus 21-én az elnöki őrség bombát dobott Bemba rezidenciájára, akinek azonban sikerült épségben megúszni a személye ellen elkövetett merényletkísérletet.

2007 súlyos összecsapásokkal kezdődött Alsó-Kongóban a rendfenntartó erők és a szeparatista *Bundu dia Kongo* tagjai között. A Szenátus 108 tagjának megválasztására kiírt, 2007. január 19-én tartott választásokon a Szövetség az Elnöki Többségért nevű tömörülés (AMP, Kabila politikai platformja) 56 szenátori helyet szerzett, míg Bemba Unió a Nemzetért elnevezést viselő platformjának (UN) 20 hellyel kellett beélnie a Szenátusban. Antoine Gizenga miniszterelnök Egyesült Lumumbista Pártjának (PALU) mindösszesen két szenátori helyet sikerült megszereznie. A választás megerősítette az Újjáépítésért és Demokráciáért Néppárt (PPRD – AMP többségét alkotó párt) és a Kongói Liberális Mozgalom (MLC) vezető szerepét a kongói politikai sakkasztalon. A PALU gyenge eredménye igencsak megkérdőjelezte Gizenga pozícióját. Kivu tartományban a Laurent Nkunda CNDP-jéhez (Nemzeti Kongresszus a Nép Védelméért) köthető, az ország keleti részén pedig máj-maik által elkövetett támadások egyre gyakoribbá váltak.

Bembát szenátorrá választották, de testőrsége nem tartotta be a 2007. március 15-én lejáró ultimátumot, melynek értelmében be kellett volna tagozódnia a nemzeti

⁹⁶ Sikeresen szerepelt a származása szerinti tartományban (Egyenlítői tartomány), valamint Kinshasa szegények lakta városnegyedeiben és Alsó-Kongóban. Egyes híresztelések szerint a kampánya során 20 millió amerikai dollárt költött el. Forrás: Duku F. M. I.: Pourquoi J. Kabila et JP Bemba au second tour, *Le Potentiel*, 2006. augusztus 21.

hadseregbe. Hangsúlyozni kell azt is, hogy a KDK-ban – Bissau-Guineához hasonlóan – a lefegyverzéssel, leszereléssel és reintegrációval, valamint a biztonsági ágazat reformjával kapcsolatos (nemzetközi támogatással és szakmai segítséggel lebonyolított) programok szerepet játszanak a győztes pozíciójának megerősödésében. Ugyanis a viszonylagos erőegyensúlyt úgy számolják fel, hogy miközben a győztes ellenfelével együttműködő rivális csoportokat lefegyverzik, megerősítik az elnök hadseregét, valamint az elnöki őrséget, rendőrséget stb.⁹⁷ Bemba ezt követően tűzszüneti felhívást tett közzé és a Dél-afrikai Köztársaság nagykövetségén talált menedéket, majd 2007. április 11-én elhagyta az országot, és Portugáliába utazott.⁹⁸

2007. november 27-én a Legfelsőbb Bíróság Joseph Kabilát hirdette ki a második forduló győztesének. 2009-ben a kormány, a CNDP, valamint a nigériai közvetítő és egykori elnök Olusegun Obasanjo által aláírt gomai békemegállapodás „hivatalosan” véget vetett a kivui háborúnak (2004–2009). A békemegállapodás értelmében a CNDP-nek politikai párttá kellett alakulnia, a KDK hatóságai által fogva tartott egykori lázadókat szabadon kellett bocsátani, valamint Kinshasának törvénybe kellett foglalnia, hogy az egykori lázadók amnesztiában részesülnek. A lázadók egy részét integrálták a kongói reguláris hadseregbe.⁹⁹

2011. november 28-án Kabilát újraválasztották, de legfőbb ellenfele, Etienne Tshisekedi, Zaïre egykori miniszterelnöke (1991, 1992–93 és 1997), a választás eredményét kétségbe vonta és szintén győztesnek kiáltotta ki magát. 2012-ben kiújult a kivui konfliktus, és ez alkalommal a harcoló felek közvetlenül a kormány ellen hirdettek háborút. Kabila gyakorlatilag elvesztette az ellenőrzést az ország nyugati része (Kivu, Katanga, Goma tartományok stb.) felett. Az ugandai LRA és ruandai csapatok masszív jelenlétének köszönhetően a – CNDP bázisán működő – M23 mozgalom a régió legfontosabb tényezőjévé vált. Ezt követően viszont az ENSZ – tanulva a korábbi hibákból – egy erős mandátumú, valamint egy helikopteres gyorsreagálású intervenció dandárral felszerelt, 20 688 fős missziót, a MONUSCO-t (ENSZ Stabilizációs Misszió a KDK-ban) küldte a térségbe, a karizmatikus Martin Kobler vezetésével. Az FARDC (kongói hadsereg) ezzel a segítséggel 2013 novemberében döntő győzelmet tudott aratni az M23 felett.

2015. június 30-án a közigazgatási reform újrarajzolta a kongói tartományok határait: a korábbi 11 helyett 26-ra növelve számukat abból a célból, hogy megnehezítsék

97 A helyzet abszurditását az jelenti, hogy Bembának 600–1000 fegyverese volt, noha hivatalosan (!) 100 fős őrséget tarthatott volna fenn. Ld.: Courtoux, Sharon: RDC – Le bateau ivre, *Survie*, 2006.12.01., www.survie.org.

98 2008. május 24-én Bembát – a hágai Nemzetközi Bíróság egy nappal korábban kiadott elfogatóparancsa alapján – csapatai KAK-ba való behatolása során 2002 októbere és 2003 márciusa között elkövetett szexuális bűncselekmények, háborús bűncselekmények, emberiség elleni bűncselekmények vádjával tartóztatták le Brüsszelben. Pere 2010. november 22-én vette kezdetét Hágában. Tehát az EUFOR jelenlétével két – Milosevichez hasonló – háborús bűnös politikai vetélkedésébe avatkozott bele. Ld. Communiqué de presse du CPI: Arrestation de Jean-Pierre Bemba Gombo pour des crimes qu'il est présumé avoir commis en République centrafricaine.

99 Ez a legfőbb oka annak, hogy Afrikában a nemzeti hadseregek rendkívül heterogének és kevésbé megbízhatóak. Lásd Mali példája.

a nagy térségek (mint Katanga) szecesszionista törekvéseit. A reform régóta napirenden volt és a politikai osztály egyetértése mellett zajlott. Nagy Kivu tartományt például már 1988-ban három részre osztották (Észak-Kivu, Dél-Kivu és Maniema) és a 2006-os alkotmány már említi a 25 új tartomány, valamint Kinshasa jogi személyiségét. A reform előnye a szubszidiaritás elvének érvényesítése, mely több autonómiát ad az új körzeteknek, hátránya a megnövelt bürokrácia 26 kormányzóval és több mint 260 tartományi miniszterrel (mely a korrupciós lehetőségeket kibővíti), valamint az új adószintek megjelenése.¹⁰⁰ A központi költségvetést forrásainak 40%-át az alkotmány szerint befizetési helyükön, a tartományoknál kell tartani. 2022 márciusában, hét évvel a reform után a 26 új tartományból 15-ben még mindig nem sikerült létrehozni saját pénzügyi igazgatóságot, azaz lényegében nincs saját forrásgazdálkodásuk és ezen összegek valamely szomszédos tartomány pénzügyi igazgatóságához áramolnak be.¹⁰¹

2014 októberétől az ADF (Egyesült Demokratikus Erők) muzulmán lázadói kezdték újra destabilizálni Észak-Kivu térségét, pogromokat rendezve. 2015 májusában Beni (Észak-Kivu) térségében kiújultak a központi hatalom elleni lázadások, az ADF ekkorra már több mint 300 főt megölt. 2015. december 20-án létrejött a Civil Front 2016, a civil társadalom és az ellenzékiek (Vital Kamerhe UMC, Moïse Katumbi, Félix Tshisekedi UDPS, Martin Fayulu Ecidé) összefogásából. Fő célja Kabila harmadik mandátumának megakadályozása lett. A 2012-ben létrehozott Lucha ifjúsági mozgalom is egyre aktívabb részt vállalt az ellenállásban. 2016. február 16-ra az ellenzék „halott város napot” hirdetett tiltakozásul az egész országban, melyre a rendőrség önkényes letartóztatásokkal reagált. Az egyesült ellenzék, mely júniusban a Tömörülés (*Rassemblement*) néven indult, a korábbi kormányzót, Moïse Katumbit kérte fel Kabila kihívójának. Júliusban egy új milícia, a Kamuina Nsapu kezdte gyilkolni a lakosságot Kasai tartományban, Észak-Kivuban pedig a mai-mai és az FDLR ruandai lázadói kezdték újra a pogromokat. Szeptemberben Kinshasában egyre többször csaptak össze a Kabila távozását sürgetők a rendőrökkel, melynek eredménye 53 halott volt, miközben a hatalom október 18-án az Afrikai Unió égisze alatt a togói Edem Kodjopour közvetítésével azon mesterkedett, hogy a választásokat halasszák el 2018 áprilisára. A szilveszteri megállapodások legkésőbb 2017 végéig irányozták elő a választások megtartását.

2017-ben 1,3 millió fő kényszerült elhagyni lakhelyét a KDK-ban, márciusban brutálisan meggyilkolták az ENSZ két szakértőjét, amint a Kasai tartományban történt emberi jogi visszaéléseket vizsgálták. Áprilisban Kabila elnök az ellenzék disszidens szárnyából Bruno Tshibalat nevezte ki miniszterelnöknek. Június 15-én Kofi Annan és kilenc volt afrikai elnök közleményben hívta fel a világ figyelmét a KDK-beli helyzet tarthatatlanságára. A HRW 120 fegyveres csoportot azonosított a két Kivu térségében, az elűzött emberek száma elérte a 4 millió főt. Az év végén a választásokat 2018 decemberére halasztották, ezt követően az országban egymást érték a Kabila-ellenes és a mérsárlások elleni felvonulások. A 2018-as év az ebola újboli megjelenéséről és az

100 Türke, 2016; *Op. cit.*, pp. 103–104.

101 Ld. Muamba, Clément: RDC: 7 ans après le démembrement, DGI, DGDA, DGRAD,... n'ont toujours pas des directions dans 15 provinces, une interpellation contre le ministre des finances déposée à l'Assemblée nationale. *Actualité.cd*, 2022.03.23.

Albert-tó körüli vérengzésekről híresült el, miközben 2018. július 13-án lényegében „minden újrakezdődött” Ituriban, az ENSZ kénytelen volt nyilvánosan elítélni a tömeges etnikai tisztogatásokat a térségben...¹⁰²

3.6. Kongó a Kabilák után: Félix Tshisekedi elnöksége (2019–)

A 2018 decemberében tartott elnökválasztásokat az ellenzék jelöltje, a korábbi miniszterelnök és ellenálló, Étienne Tshisekedi fia nyerte. Félix Tshisekedi 38,6%-ot ért el. Ellenfelei, Martin Fayulu a szavazatok 34,8%-át, Emmanuel Ramazani Shadary, Kabila „trónörököse” pedig 23,8%-át kapta. Fayulu erősen vitatta az eredményt és saját, 61 %-os győzelméért kardoskodott, amiben egyrészt a Cenco 40 000 választási megfigyelője, másrészt a RFI, a Financial Times, és a TV5 Monde vizsgálati csoportja is megerősítette.

Tshisekedit azzal vádolták meg, hogy titokban lepaktált Kabilával, amit megerősíthet az a tény, hogy Kabila azonnal megkapta az örökös szenátori és a tiszteletbeli elnöki címet az új ciklus elején és GLM nevű elnöki rezidenciáját sem kellett átadnia. A törvényhozási választásokon az FCC (Közös Front Kongóért) nyert, 337 képviselői helyet szerezve meg az 500-ból. 2019 január közepén hiába kérte az Afrikai Unió is a választási eredmények kihirdetésének felfüggesztését, az alkotmánybíróság 20-án véglegesítette az eredményt, melyet – a nyilvánvaló csalások ellenére is – a függetlenség óta az első békés hatalomváltásként tartanak számon.¹⁰³ Tshisekedi Sylvestre Ilungát, a nemzeti vasúttársaság korábbi elnökét nevezte ki miniszterelnöknek a 65 (!) tagból álló kormány élére. Az elnök igen ellentmondásosan kezdte mandátumát, rögtön ellenállt például a korrupcióval és az emberiségellenes bűnökkel vádolt hivatalnokok lecserélésének. Bizonyára nem véletlen: 2020. április 8-án Vital Kamerhét, Tshisekedi kabinetvezetőjét és legfőbb politikai szövetségesét közpénzek hűtlen kezelésének vádjával bebörtönözték, majd húsz év kényszermunkára ítélték.

2020 nyarán megsokasodtak az ellentétek Kabila és Tshisekedi között, főként a hadsereg, a választási bizottság és az alkotmánybíróság kinevezési kérdései körül. Majd 2020. december 6-án az elnök bejelentette a kormánykoalíció szakadását saját politikai platformja a CACH („Irány a változásért”) és a korábbi elnök Kabila pártja, az FCC között. Az FCC alkotta a többséget mind a parlamentben, mind a tartományi közgyűlésekben.¹⁰⁴ 2021 elején vád alá helyezték a 2020 végén Párizsban foglyul ejtett Roger Lumbalát, a KDK északkeleti részében 2000–2003 között elkövetett emberiség ellenes bűnök vádjával, a következő hónapban Gomában egy támadás következtében megölték az olasz nagykövetet.

102 Lugan, 2020; *Op. cit.*, pp. 1458–1459.

103 RDC: réactions de l'UDPS et du FCC après les révélations sur les résultats, *RFI.fr*, 2019.01.16. <https://www.rfi.fr/fr/afrique/20190116-rdc-reactions-udps-fcc-apres-revelations-rfi-resultats>.

104 Noël Ba-Mweze, Jean : RDC : divorce consommé entre Tshisekedi et Kabila, *DeutscheWelle*, 2020.12.07. <https://www.dw.com/fr/rdc-divorce-consomm%C3%A9-entre-tshisekedi-et-kabila/a-55843046>.

2021. április 30-án az elnök az ismét felerősödő erőszakhullám miatt ostromállapotot hirdetett ki Ituri és Észak-Kivu tartományokban, ősszel pedig a nemzetközi közönség segítségét kérte a terrorizmus elleni harc jegyében az ADF ellen. Az ADF(-Nalu) az ugandai Szövetséges Demokratikus Erők Yoveri Museweni elnök ellenzékeként jött létre 1995-ben, 300–600 harcosból áll, és időközben áthelyezte székhelyét a KDK-ba. 2017-ben bejelentették csatlakozásukat az Iszlám Államhoz. A 2021 február – 2022 február közötti időszakban Félix Tshisekedi töltötte be az Afrikai Unió elnöki tisztségét is.

4. Konklúzió

Ruanda és Burundi története kapcsán elmondható, hogy a függetlenség elnyerése után gyakoriak a népirtások, az egyik országbeli vérengzés rendre a másikban is lecsapódott „etnikai bosszúállás” formájában. Az új országok első vezetői szinte semmilyen politikai tapasztalattal nem rendelkeztek, rendkívül fejletlen volt az infrastruktúra és a kommunikációs hálózat, területükön jelenleg is szigorú iszlám törvények vannak érvényben.¹⁰⁵ A Kongói Demokratikus Köztársaság az egykori belga gyarmatterületen mesterségesen megalkotott államszerű képződmény, a függetlenség óta történelmi-etnikai alapú szecesszionista törekvések gyengítik. A déli (Katanga/Shába, Kasai) és a keleti (Ituri) részek felett alig-alig működik az állami ellenőrzés, e térségek folyamatos átjáróházak és erőszakhullámok színterei. Mobutu korrump rendszere az amerikai, majd francia támogatásnak és befolyásnak köszönhetően maradt fenn 32 éven át, majd a Kabilák korában is alig-alig haladt az ország a demokrácia felé vezető úton.

A térség integrációs törekvéseit¹⁰⁶ rendre megakasztják a polgárháborúk. Mögöttük egyes államok vagy etnikumok (KDK, Rwanda/„Tutsziország”) birodalmi ambícióit lehet felfedezni. Egyes államok más (szub)régiók (pl. Kelet- vagy Dél-Afrika) integrációs intézményeiben is tagok, Afrika-szerte ez paradox módon inkább a szorosabb együttműködések ellen hat. A KDK hatalmas mérete és az ország keleti részének folyamatosan destabilizált-háborús helyzete miatt képtelennek bizonyult valós politikai-gazdasági alternatívát nyújtani a demográfiailag és gazdaságilag is gyenge „törpéknek”, Ruandának és Burundinak. Ráadásul folyamatosan erős politikai nyomással, gazdasági „elnyeléssel” fenyegette ezeket, már amikor éppen nem – a főként – ugandai behatolás fenyegette leszakítani a saját, keleti területeit. A térség egyre inkább a dél- és kelet-afrikai, – a frankofónoknál sikeresebbnek tűnő – angolszász integrációs formák¹⁰⁷ felé sodródik. A történelmi és etnikai gyökerek, földrajzi adottságok

105 Fage-Todorff, 2004; *Op. cit.*, p. 463. és p. 488.

106 Részleteiben ld. Túrke András István: Integrációs törekvések frankofón Afrikában a függetlenné válástól napjainkig, *EuVI Elemzések*, Europa Varietas Institute, Svájc, 2022.01.09.

107 Az oktatási rendszer is fejlettebb ezekben, az afrikai top 50-be éppen csak egy afrikai frankofón egyetem fér bele, a többi angolszász (2019). Ld. Niyongere, Painette: Pourquoi le Burundi devrait relancer sa candidature au Commonwealth, *Yaga-Burundi.com*, 2019.04.30. <https://www.yaga-burundi.com/2019/pourquoi-burundi-devrait-relancer-candidature-commonwealth/>.

gazdasági-kereskedelmi együttműködési rendszerek miatt e folyamat gazdasági-pénzügyi értelemben észszerűnek tekinthető. A frankofónia vesztesre áll: Ruanda teljesen angolszász befolyás alá került, Burundiban is ez a tendencia.

Válogatott irodalom:

- BIEDERMANN Zsuzsánna: Genocídium és destabilizáció az afrikai Nagy Tavak régióban – Ajánlások a megelőzésre (Phd-értekezés), BCE, Budapest, 2013
- BYANAFASHE, Déo–RUTAYISIRE, Paul (szerk.): *Histoire du Rwanda. Des origines à la fin du XXe siècle*. Université Nationale du Rwanda, Huye, 2011
- FAGE, J. D.–TORDOFF, William: *Afrika története*. Osiris, Budapest, 2004
- GOUTEUX, Jean-Paul, *Un génocide sans importance. La France et le Vatican au Rwanda*, Tahin party, 2001
- LUGAN, Bernard: *Histoire du Rwanda. De la préhistoire à nos jours*, Paris, Bartillat, 1997
- LUGAN, Bernard: *Histoire de l' Afrique*, Ellipses, Paris, 2009¹ és 2020² (bővített, Ebook)
- LUGAN, Bernard: *Un génocide en question*. Rocher, Paris, 2014.
- MURRAY, Jocelyn (szerk.): *A afrikai világ atlasza*. Helikon, Budapest, 2003
- PRUNIER, Gérard: *Rwanda: Le génocide*, Dagarno, Paris, 1998
- TÜRKE András István: *La géopolitique des premières missions de l'Union européenne en Afrique*. L'Harmattan, Paris, 2016
- TÜRKE András István (összeállította): *Manuel – Coopérations régionales et transfrontalières en Afrique*, Europa Varietas Institute, 2018
- TÜRKE András István (szerk.): *A jelenkori Franciaország története I–II.*, L'Harmattan, Budapest, 2021
- TÜRKE András István *Integrációs törekvések frankofón Afrikában a függetlenné válástól napjainkig*, EuVI Elemzések, Europa Varietas Institute, Svájc, 2022.01.09
- VERSCHAVE, François-Xavier: *La Françafrique – Le plus grand scandale de la république*. Stock, Paris, 1998
- VERSCHAVE, François-Xavier: *Noir silence – Qui arrêtera la Françafrique?*, Les Arènes, Paris, 2002

Ferwagner Ákos¹

AZ ATLANTI PARTI FRANKOFÓN SÁV SZENEGÁLTÓL GABONIG: FRANCIA HÁTSÓ UDVAR?

1. Földrajzi, társadalmi és kulturális jellemzők

Országcsoportunk (Szenegál, Guinea, Elefántcsontpart, Togo, Benin, Kamerun, Gabon, Kongó) Afrika nyugati partvonalán helyezkedik el. A kontinens legnyugatibb pontjától (Zöld-fok) délkelet felé tartva körbeoleli a Guineai-öblöt a Szenegál és a Kongó folyók torkolatvidéke között. A parti sáv javarészt sík vidék, amely idővel alacsony fennsíkba megy át, egyedül a bővizű Niger folyó deltájától keletre fekvő Kamerun-hegység emelkedik ki a tájból (a csúcsa több mint 4000 m magas). A térségben leginkább a trópusi és a szavannai éghajlat jellemző, ami magas középhőmérsékleti átlagot (több mint 25 °C) és sok csapadékot jelent (a Kamerun-hegység lábánál évi 10 ezer mm is előfordul). Az egyenlítői övben a csapadék egész évben rendszeres (1500–2000 mm), a szavannákon viszont néhány hónapos száraz évszak szakítja meg az esős időszakot. Az éghajlati viszonyok meghatározzák az övezetes elrendezésű növényvilágot: a partvidéken esőerdők és mangroveerdők, a belső területeken szavannák húzódnak, ahol változatos állatvilágot találunk. Északabbra, a Száhelben, ahol a száraz évszak nyolc hónapig tart, száraz sztyep következik.²

A partvidéken szudáni népek (volofok, szererek, mandék) terjedtek el, amelyekre embertani szempontból közepes testmagasság, erőteljes, karcsú termet és erősen pigmentált bőrszín jellemző. Kevertebb típusok a fullbék, a szongajok, a hauszák, a moszik, a szokotók és a jorubák. Keletebbre, az őserdőben viszont paleonegrid népek tanyáztak. Nyelvi szempontból előbbieket a nyugat-szudáni, utóbbiakat a bantu nyelvek valamelyikét beszélték.³ A partvidék a földrész sűrűbben lakott területei közé tartozott (ezért is lehetett a kora újkorban a rabszolga-kereskedelem központja). A mai Szenegáltól Nigériáig 1500 körül a becslések szerint 11 millióan, 1800 körül 20 millióan élhettek.⁴ Ezzel szemben az 1980-as évek közepén a több mint 6 millió km² kiterjedésű Nyugat-Afrikában több mint 160 millióan, a 2000-es évek közepén 240 millióan laktak.

1 egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

2 Futó József: *Afrika*, Gondolat, Budapest, 1963, pp. 40–68., 90–106.

3 Kiszely István: *A Föld népei. 3. Afrika*, Gondolat, Budapest, 1986, pp. 69–70., 307–321.

4 Wolf, Eric R.: *Európa és a történelem nélküli népek*, Akadémiai Kiadó – Osiris-Századvég, Budapest, 1995, pp. 229–230.

A térség hosszú ideig elzártan fejlődött a nagy civilizációs központoktól. Az ókorban Európa és Ázsia vajmi keveset tudott róla, mivel hajósok, kereskedők csak szóróványosan jutottak el ezekre a partokra. Többé-kevésbé megbízható információkat először a középkor folyamán arab utazók szereztek. Noha írott források hiányában a gyarmatosítás előtti Afrikáról a történeti tudásunk meglehetősen hiányos, az nyilvánvaló, hogy az itteni népek sajátos fejlődésen mentek keresztül, amelyre döntő hatást gyakorolt a természeti környezet. Ez a környezet nemcsak a múltban, hanem a jelenben is meghatározó politikai szerepet tölt be, determinálja az államok természetét, mivel ma is „*kivételesen erős és nyilvánvaló a népesség és a fizikai környezet közötti kapcsolat*”.⁵

Afrikának is megvoltak a maga nagy történeti korszakai (kőkorszak, vaskorszak stb.), melyek során sokszínű társadalom, vallás, művészet alakult ki, megismerték a fazekasság mesterségét, i. e. 400–300 körül pedig a nyugat-szudáni népek már alkalmazták a vasolvasztás technikáját. Az arany, a réz, a vas és az elefántcsont megmunkálása széles körben elterjedt. Az egyik legfejlettebb régió a Guineai-öböl partvidéke, a nyugat-szudáni övezet volt, ahol az ősközösség bomlásnak indult, a földművelés, az állattenyésztés és a partvidéken ma is fontos halászat korán elvált egymástól, a kézművesség pedig magas fokra jutott. Differenciálódott a társadalom (főnöki arisztokrácia, parasztság, patriarchális rabszolgaság). A munkamegosztás következtében élénk kereskedelem jött létre az olyan virágzó városi központokban, mint Timbuktu és Dzsenne. A térségben hatalmas, jól szervezett középkori államok jöttek létre (Ghána, Mali, Benin stb.), sőt az újkori államok (Szongáj, Dahomey, Asanti, joruba királyságok) gazdagsága, szervezettsége még az európai felfedezőket is elképesztette.⁶ Ezt az autochton fejlődést szakította meg a gyarmatosítás.

2. A gyarmatosítás időszaka (16–19. század)

Országaink ugyan az első világháborút követően egységesen Franciaország gyarmati fennhatósága alá tartoztak, de korábban az alávetésükben más európai hatalmak is részt vettek. Az atlanti partvidéken először a 15. században a portugálok jelentek meg,⁷ a 16–17. században pedig más európai hajósok (spanyolok, hollandok, franciák, angolok, dánok, svédek) követték őket. A franciák 1639-ben vetették meg a lábukat a Szenegál folyó torkolatvidékének egyik szigetén, majd kiépítették Saint-Louis erődjét. Afrika kora újkori gyarmatosítására még nem a nagyarányú területhódítás volt a jellemző, mivel a betolakodók nem rendelkeztek a terjeszkedéshez nélkülözhetetlen katonai erővel és gazdasági lehetőségekkel. Megelégedtek a jövedelmező kereskedelemmel, ezért csupán a partvidéken vetették meg a lábukat, kisebb erődöket, raktárbázisokat,

5 Benkes Mihály: Az afrikai államiség természete és a nemzetközi rendszer. In: Csizmadia Sándor–Tarrósy István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*, IdResearch Kft.–Publikon Kiadó, Pécs, 2009, pp. 29–50.

6 Garlake, Peter: *Afrikai királyságok*, Helikon, Budapest, 1988.

7 Krämer, Walter: *Új látóhatárok. A nagy felfedezések kora*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979, pp. 53–73.

kikötőket, telepeket létesítettek, de a belső területekre nem merészkedtek. Az európaiak Guineai-öböllel folytatott árucseréje az újkorban folyamatosan növekedett, a 17. század elejétől a 18. század végéig a partvidékre érkező export egyenesen a tízszeresére nőtt.⁸

Az európaiak eleinte különféle árucikkkel (arany, fűszerek, elefántcsont, fa, kacsuk, bőrök) kereskedtek a partvidéki törzsekkel, s a főnökökkel, királyokkal kötött megállapodások révén igyekeztek kizárólagos jogokat biztosítani maguknak. Amerika felfedezése és az ültetvényes gazdálkodás ottani meghonosítása után az elsőszámú árucikk a rabszolga lett, amelynek a kereskedelméért valóságos versenyfutás kezdődött a nyugatiak között. A világtörténelem addigi legnagyobb tengeri migrációja indult meg. Lehetetlen megállapítani, hogy a rabszolga-kereskedelem 19. századi betiltásáig pontosan mekkora demográfiai veszteség érte Afrikát, a legvalószínűbbnek a 10–14 millió Amerikába és a Szaharán keresztül északra és keletre elhurcolt tűnik, de bizonyos, hogy a rabszolgaszerző harcok során ennél négyszer-ötször többen veszítették életüket.⁹ A 18. században az egyik legjelentősebb beszerző központ a Guineai-öböl (Szenegál, Nigéria, Angola, Gabon) volt, így ez a térség különösen megszenvedte a kereskedelem következményeit.¹⁰

Ezek a következmények elsősorban nem is demográfiai, hanem gazdasági-társadalmi szempontból voltak katasztrofálisak: megbénult a termelőerők fejlődése. A döntően termelőmunkát végző partvidéki törzsek felhagytak addigi tevékenységükkel és a jövedelmezőbb rabszolgaszerző háborúkkal kezdtek foglalkozni, ugyanis az európai kereskedőktől a partra szállított rabszolgákért különböző iparcikkek mellett puskaport és lőfegyvereket kaptak. E háborúk megtizedelték a lakosságot (főleg annak legproduktívabb fiatal férfilakosságát) és megakasztották a gazdasági fejlődést.¹¹ A rabszolga-kereskedelem a 18–19. század fordulóján indult hanyatlásnak, aminek legfőképpen az Európában kibontakozó ipari forradalom volt az oka. A robbanásszerűen fejlődő ipar Afrikában nyersanyagok és piac biztosítását követelte, azaz a munkaerőre egyre inkább helyben volt szükség. A gyarmatosítóknak a nyersanyagforrásokat (bányák, szántóföldek) és piacokat immáron szilárdan az ellenőrzésük alá kellett vonniuk, s ezzel megindult Afrika gyarmatosításának következő, imperialista szakasza, amelyben a nyugatiak célja a területfoglalás és a minél nagyobb gyarmatbirodalmak létrehozása volt.

A hódításhoz először fel kellett fedezni a belső, még ismeretlen területeket. A kontinens teljes felfedezését a nagyhatalmak expanziója követte: a század végére az egész földrészt felosztották egymás között, ami véres hódító háborúkkal járt együtt. A Guineai-öböl mentén Franciaország volt a legaktívabb (Szenegálban Louis Faidherbe, Elefántcsontparton és Gabonban Édouard Bouët-Willaumez, Gabonban és Kongóban Pierre

8 Fage, J. D. – Tordoff, William: *Afrika története*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004, p. 214.

9 Lévai Csaba: *Förtelmes kereskedelem. A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgatartó rendszerek kialakulása a kora újkori Észak-Amerikában*, L'Harmattan, Budapest, 2020, pp. 165–171.; Fage – Tordoff 2004; *Op. cit.*, pp. 219–224.

10 Mannix, Daniel P.–Cowley, Malcolm: *Fekete elefántcsont. Az atlanti rabszolgakereskedelem története 1518–1865*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980, pp. 81–115.; Sík Endre: *Fekete-Afrika története. I. kötet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, pp. 125–133.

11 A kereskedelmet és következményeit Dahomey példáján Polányi Károly is elemezte: *Dahomey és a rabszolgakereskedelem. Egy archaikus gazdaság elemzése*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972.

Savorgnan de Brazza tevékenysége révén), rajta kívül Nagy-Britannia és Németország szerzett még számottevő pozíciókat. Egymás itteni szerzeményeit 1885-ben szerződésben ismerték el. A gyarmatterületek határait a hatalmak diplomáciai alkudozásai nyomán húzták meg, az őslakosok törzsi területeire nem voltak tekintettel, így ugyanazon törzs tagjai nemritkán különböző gyarmatok lakói lettek. Ennek az lett a következménye, hogy a függetlenné válás után létrejött mai afrikai államok határai a legritkább esetben esnek egybe az etnikai-nyelvi határokkal, s ez megterheli az államközi kapcsolatokat. A katonai vállalkozások során megesett, hogy a franciáknak erős afrikai államokat kellett meghódítaniuk és felszámolniuk (pl. Szamori birodalmát). A katonatisztek közül lettek az újonnan megszervezett gyarmati területek első kormányzói és hivatalnokai. A kiépített kormányzati struktúra részben a jakobinus hagyományokból, részben a katonai szemléletből fakadóan központosított és autoriter jellegű lett hierarchikus parancsuralmi rendszerrel.

Azonnal megindult a gyarmatok gazdasági hasznosítása (kizsákmányolása) oly módon, hogy a gyarmatosítónak fontos, a robbanásszerűen fejlődő európai ipar igényelte termékek előállítására készítették a helyieket. Így vehette kezdetét már a 19. század első felében a földimogyoró-olaj exportja Szenegálban, a Niger deltájában és Dahomeyben. A hatóságok a paraszti árutertermelés fokozására törekedtek, minek következtében monokultúrás gazdaságok jöttek létre: a franciák nyugat-afrikai gyarmatain 1913–1938 között a kávétermelés a 30-szorosára, a kakaótermelés a 45-szörösére nőtt.¹² A 19. század végén és a 20. század elején a gyarmati típusú nemzetközi munkamegosztás elmélyítését szolgálta a vasutak (például Guineában a Conakry és Kankan közötti 662 km hosszú vonal) és a közlekedési útvonalak kiépítése, mivel ez kedvezett a kereskedelem és az árutertermelés bővítésének. Az út- és vasúthálózat azonban csakis a gyarmatosítók érdekeit szolgálta, mert a gyarmati áruk megtermelésének helyszíneit kötötték össze a tengerparttal (a kikötővel), a helyi igényekre nem voltak tekintettel.

Az 1930-as, 1940-es éveket a térségben a gyarmatosítás fénykorának tekinthetjük, ekkorra megszilárdultak a francia kolonializmus intézményei. Másfelől viszont a korszak már magában hordozta a gyarmatosítás hanyatlását, mivel a nagy világgazdasági válság hatásai súlyosan érintették az itt élő népeket és óriási elégedetlenséget váltottak ki a körükben. Az itteni folyamatokra hatást gyakoroltak az európai változások, a szélsőjobboldal megerősödése, a világháború kirobbanása és Franciaország abban játszott szerepe. A náci Németország 1940-ben legyőzte és részben megszállta Franciaországot, a létrejött vichyi rendszer pedig az 1944-es felszabadulásig kollaborált a nácizmussal. A Charles de Gaulle vezette szabad francia mozgalom ugyanakkor az angolszász szövetségesek oldalán mindvégig következetes és eltökélt harcot folytatott a tengelyhatalmakkal. Franciaországnak ez a megosztottsága ingataggá és bizonytalanná tette az afrikai gyarmatok hűségét, maga a világháború pedig hallatlanul felerősítette az afrikai nacionalizmusokat, azok történetében új fejezetet nyitott.

12 Salgó László–Balogh András: *A gyarmati rendszer története 1870–1955*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980, pp. 265–266., 270.

2.1. A francia gyarmatpolitika

Az atlanti parti frankofón sáv két nagy gyarmati közigazgatási egységhez, a Dakar központú Francia Nyugat-Afrikához és a Brazzaville központú Egyenlítői-Afrikához tartozott. Előbbi több mint 4,6 millió km²-t foglalt magában (a kontinens területének 15%-a), ide tartozott Szenegál, Francia Szudán (a mai Mali), Guinea, Felső-Volta (Burkina Faso), Elefántcsontpart, Dahomey (Benin), Niger és Mauritánia (1904-ben 8 millió, 1958-ban kb. 17,6 millió lakos). Utóbbi 2,5 millió km²-re terjedt ki, hozzátartozott Francia Kongó, Csád, Ubangi-Sari (Közép-afrikai Köztársaság) és Gabon (kb. 4,7 millió lakos). A két korábbi német gyarmatot, Kamerunt (4,5 millió) és Togót (710 ezer lakos) az első világháború után a britekkel osztozkodva mandátumterületként szerezték meg a franciák.¹³

A francia gyarmati rendszert a központosított, közvetlen közigazgatás jellemezte. Az egyes nagy közigazgatási egységek élén a fő kormányzók álltak, míg a mandátumokat a köztársaság főmegbízottjai irányították. A gyarmatoktól eltérően ez utóbbiak mentesültek a katonai sorozás alól és fejlődésükről évente jelentést kellett készíteni a Nemzetek Szövetségének. A fő kormányzók és főmegbízottak rendeletekkel kormányoztak, munkájukat a tisztán konzultatív kormányzótanácsok segítették. E tanácsok tagjai a gyarmat főtisztviselői, a fő kormányzó helyettese, a katonai főparancsnok, a főügyész, valamint a közszolgáltatásokat (oktatást, egészségügyet) irányító igazgatók voltak. A fő kormányzó kiterjedt hatalommal rendelkezett: nem csupán a közigazgatást tartotta a kezében, de saját fegyveres erőnek is parancsolt. A jelentősebb központokban a politikai, gazdasági és pénzügyek, a közmunkák, az egészségügy és az oktatás irányításában különböző hivatalok segítették a munkáját. Fontos szerepet játszott a kormányzóhelyettes, aki elsősorban az adminisztratív ügyeket intézte, valamint felügyelte azoknak a hivatalnokoknak a munkáját, akik a gyarmatok kisebb, Nyugat-Afrikában mintegy száz, Egyenlítői-Afrikában mintegy ötven területi egységének az élén álltak. Még alacsonyabb szintet képviseltek a kerületi vagy falufőnökök (az 1930-as évek végén Nyugat-Afrikában mintegy 50 ezren), akik elméletben a legtekintélyesebb őslakos családok soraiból kerültek ki, a szerepük azonban leggyakrabban a közigazgatás felsőbb szintjeiről érkező utasítások egyszerű végrehajtásából állt.¹⁴

Jellemző a körzetparancsnok példája, aki az Atlanti-óceán mellékén a gyarmati rendszer legfőbb képviselőjének számított. Helyben valóságos despotaként viselkedett, egyszerre volt politikai, gazdasági és rendőri vezető, ügyész és a „bennszülött bíróság” elnöke. Kivetette a fejadót, begyűjtötte az illetékeket, alkalmazta a kényszermunkát (például 1922–1934 között a kongói Brazzaville–Óceán vasút 20 ezer áldozatot követelő építésénél), kikényszerítette az anyaországi exportra szánt mezőgazdasági termékek

13 Az adatokat lásd Tyulpanov, Sz. I.: *Az imperialista gyarmati rendszer és felbomlása*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960, pp. 248–249.; Munkaközösség: *Külkereskedelmi útmutató – Francia Nyugat-Afrika – Francia Egyenlítői-Afrika – Madagaszkár*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1957.

14 A rendszerről magyarul lásd Sík Endre: *Fekete-Afrika története. II. kötet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, pp. 276–281.

termesztését és besorozta a férfiakat a hadseregbe. Munkáját a szerint ítélték meg, hogy mekkora hasznot hajtott Franciaországnak, s nem a szerint, hogy miként szolgálta az afrikaiakat. Legfőbb törekvése nem az őslakosok igényeinek kielégítése, hanem a gyarmati nagyvállalatok érdekeinek megvédelmezése volt: Egyenlítői-Afrika egyharmadán a századelőn mintegy negyven, a kaucsukból extraprofitot termelő koncessziós társaság osztozott, Elefántcsontparton pedig 1945-ben hatvan cég sajátított ki 2,5 millió hektár erdőt.¹⁵

Mégsem mondhatjuk, hogy a franciák a szubszaharai Afrikában a földeket kisajátították volna. Észak-Afrikával ellentétben ugyanis itt általában meghagyták a hagyományos parasztgazdaságokat, aminek az a magyarázata, hogy a kedvezőtlen éghajlat miatt kevés európai telepedett le a Guineai-öböl partvidékén. Igaz, a két világháború között a bevándorlás felgyorsult, s ennek eredményeképpen Elefántcsontparton az európaiak kezére került terület 1913-hoz képest 1939-re 600 ezer hektárról 2 575 000 hektárra nőtt.¹⁶ Guineában is működtek európai ültetvények. A franciák mégis inkább gazdasági eszközökkel és adminisztratív intézkedésekkel szorították arra az afrikai parasztokat, hogy az anyaországban keresett és jelentős kereskedelmi profitot ígérő termékeket állítsanak elő.

A franciák gyarmatpolitikájának fókuszában a *civilizációs küldetés* és az *asszimiláció* kulcsszavai álltak. Előbbi a fehér ember kötelességének tekintett fejlesztéseket, az elmaradott, „primitív” népek felemelését jelentette a nyugati civilizáció jótéteményeinek meghonosításával. Utóbbi pedig azt a hosszú távú elméleti törekvést, hogy a gyarmati népeket *jogi értelemben* franciává tegyék, s megengedjék számukra a francia állampolgárság megszerzését az azzal járó jogokkal (pl. parlamenti képvisellel) és kötelezettségekkel együtt. Mivel ez kulturális azonosulást, a muszlimok számára hitük megtagadását követelte meg, csak nagyon kevesen éltek az állampolgárság felvételének lehetőségével.¹⁷

Az elnyomó gyarmati igazgatás központosított struktúrája itt-ott mégis kiegészült a konzultáció látszólag demokratikus gyakorlatával. Csakhogy az ún. vegyes és bennszülött községeket, az előkelők gyűléseit és Szenegál négy városi tanácsát, amelyek már az 1870-es években megkapták a jogot, hogy képviselőt küldjenek a párizsi nemzetgyűlésbe, a gyarmati adminisztráció szisztematikusan manipulálta. A választásokon csupán a lakosság aprócska töredéke vehetett részt. A négy teljes jogú szenegáli városban, Saint-Louis-ban, Dakarban, Gorée-ban és Rufisque-ben a szavazók létszáma alig haladta meg a 10 ezret.¹⁸ Vidéken pedig az előkelők tanácsai nem a helyi lakosság érdekeit képviselték, hanem népszámlálások szervezésével és adóbeszedéssel foglalkoztak.

15 Paczensky, Gert V.: ...és jöttek a fehérek. A gyarmatosítás fél évezrede, Gondolat, Budapest, 1974, pp. 83., 198–199.

16 Salgó László: *Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977, pp. 120–121.

17 1936-ban Francia Nyugat-Afrika 15 millió lakója közül csupán 2136 fő rendelkezett francia állampolgársággal. Búr Gábor: *A szubszaharai Afrika története 1914–1991*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2011, pp. 50–51.

18 Diop, Majhemout–Birmingham, David–Hrbek, Ivan–Margarido, Alfredo–Niane, Djibril Tamsir: *L’Afrique tropicale et l’Afrique équatoriale sous la domination française, espagnole et portugaise*. In: Mazrui, Ali A.–Wondji, C. (szerk.): *Histoire générale de l’Afrique VIII. L’Afrique depuis 1935*, Éditions UNESCO, Paris, 1998, pp. 77–94.

Nem csoda, hogy a világháború végére a frankofón atlanti sávban általános elégedetlenség alakult ki a gyarmatosítókkal szemben.

2.2. A világháború következményei a térségben és a brazzaville-i konferencia

A második világháború mélyreható változásokat indított el Francia Nyugat- és Egyenlítői-Afrikában: radikalizálódtak a tömegek, ezzel együtt pedig átalakult a gyarmatpolitika. A lakosságra már 1919-ben kiterjesztették a hadkötelezettséget, s az 1930-as évtizedben évente 15 ezer főt soroztak be a hadseregbe, az ún. „szenegáli lövészek” különböző alakulataiba.¹⁹ 1939–1940 folyamán 80 ezer, 1943–1945 között további 100 ezer katona került a különböző európai frontokra. Ezenkívül a gyarmatok óriási mennyiségű ipari nyersanyaggal és mezőgazdasági árucikkkel látták el az anyaországot, ami helyenként drámai következményekkel járt az őslakosok életkörülményeire.

Vichy-Franciaország és Szabad Franciaország küzdelme látványosan mutatkozott meg Afrikában. Míg 1940-ben Pierre Boisson nyugat-afrikai főkormányzó kinyilvánította hűségét Vichy iránt, addig Csád kormányzója, a Francia Guyanáról származó Félix Éboué de Gaulle mellett tett hitet, s követte őt Kamerun, Kongó és Ubangi-Sari. Leclerc ezredes hamarosan csatlakoztatta Szabad Franciaországhoz Gabont, viszont de Gaulle-nak a britekkel összefogva sem sikerült Dakart engedelmességre kényszerítenie.²⁰ A főkormányzóvá kinevezett Éboué Egyenlítői-Afrikája így is Szabad Franciaország legfőbb bázisa lett.

A világháborút mindkét francia gyarmati közigazgatási egység megsínylette. Az anyaországtól elvágvá alig jutottak iparcikkekhez, miközben a mezőgazdasági termőterületeken a parasztságot gabona termelésére kényszerítették. Az esőerdő-övezetben a kaucsuk-beszolgáltatási kötelezettség miatt súlyos terhek neheztedek a falusiak vállára, a városokban pedig bevezették a jegyrendszert. A fogyasztási cikkek hiánya miatt nemritkán a szomszédos brit gyarmatokról kellett importálni ezeket. Az őslakosokat ezenkívül rendszeresen kényszerszolgálatra küldték útkarbantartásra vagy az európaiak tulajdonában lévő ültetvényekre. A sorozások miatt ráadásul a munkaerőből egyre nagyobb hiány keletkezett, sokan pedig a terhek elől a szomszédos brit vagy portugál gyarmatokon kerestek menedéket.

A következmények azonnal megmutatkoztak. Szenegálban a háború előtt még 580 ezer tonnás földimogyoróexport 1941-ben 174 500 tonnára zuhant, ezért Guineából és Szudánból idénymunkásokat kellett hozni, minek következtében 1945-re a termelés 429 ezer tonnára nőtt.²¹ S jöllehet bizonyos szektorokban (pl. növényi olajok, kávé, gyapot előállítás) növekedést konstataáltak, minek köszönhetően egy szűk réteg anyagi

19 A „szenegáli lövészek” elnevezés gyűjtőnév, mely a francia birtokok összes színes bőrű katonájára vonatkozott, függetlenül a tényleges származásától.

20 Bene Krisztián: *A Szabad Francia Erők 1940–1943. A francia katonai együttműködés a második világháborúban*, Kronosz Kiadó, Pécs, 2017, pp. 37–41.

21 A földimogyoró még 1952-ben is a szenegáli export 90%-át tette ki, össztelemege 1960-ban 870 ezer tonnára rúgott. Szintiszta monokultúra?

helyzete javult, a tengerparti övezetek exportra termelő kultúráiban (pl. banán, pálmamag, kakaó) valóságos összeomlás következett be. Rontotta a helyzetet, hogy az őslakosok vásárlóerejét korlátozták az alacsony felvásárlási és a magas importárak, miközben Egyenlítői-Afrikában az azonos munkát végző európaiak és afrikaiak reálbérének a különbsége olykor a 10:1 arányt is elérte.

A gazdasági kizsákmányolás mindeközben együtt járt a gyarmatpolitika szigorodásával. Az autoriter Vichy felszámolt minden „képviselési” jellegű intézményt (Gyarmati Tanács, önkormányzatok, politikai pártok, szakszervezetek). Szigorították a büntető törvénykönyvet, s addig ismeretlen rasszista intézkedéseket vezettek be (különböző élelmiszer-fejadagok a fehéreknek és a feketéknek, külön vagonok és különböző jegyárak a fehér és fekete utasoknak a vasúti közlekedésben stb.).²²

A változások természetesen nem hagyták érintetlenül a társadalmi-politikai életet, amely elsősorban a nagyvárosokban (Dakarban, Brazzaville-ben, Cotonou-ban) élénkült fel. A főszerepet a képzett városi rétegek és az először 1937-ben legalizált szakszervezetek játszották. Igaz, hogy Szenegálban valódi burzsoázia még nem létezett, de a kereskedők és a hivatalnokok, valamint a munkások érdeklődni kezdtek a politikai kérdések iránt, sőt a háború előtt már tiltakozó sztrájkot is tartottak. A nélkülözések nyomán az elégedetlenség elsősorban a gyarmati rendszer helyi képviselői, a körzetparancsnokok és a falufőnökök ellen bontakozott ki. Kisebb-nagyobb fegyveres lázadások is kitortek. Szenegálban muszlim vallási köntösbe burkolózott spirituális mozgalom szerveződött, a muridizmus. Békés természetű volt, a buzgóság felkeltésére, a helyi „szentek” (*marabuk*) és a vallási vezető feltétlen tiszteletére épült. 1945-ben becslések szerint a muridák száma 100 ezer lehetett, ezek a paraszti közösségek adták a szenegáli földmogyoró-termesztés egyharmadát.

Szenegál négy, önkormányzattal rendelkező városában fejlődött a leggyorsabban a nemzeti mozgalom. Franciaország legrégebbi afrikai gyarmatán, amelynek az elitje a legnagyobb mértékben asszimilálódott a francia kultúrába és politikai életbe,²³ már az 1920-as években megalakult a mérsékelt Ifjú Szenegáliak mozgalma. Elítélte a gyarmati kizsákmányolást, de a függetlenségről szót sem ejtett. A viszonylag jelentős közeposztállyal rendelkező Dahomeyben az 1930-as évek közepén már tucatnyi napilap jelent meg. Az évtized végén megalakultak az első szakszervezetek. 1937–1938 folyamán Francia Nyugat-Afrikában több mint 30 sztrájkot tartottak (ebből 7-et Guineában, 8-at Elefántcsontparton), a munkabeszüntetések pedig a világháború alatt is folytatódtak, jóllehet egyre erőszakosabb megtorlásokkal. A politikai pártok ekkor még nem játszottak érdemi szerepet, noha 1935-ben Amadou Lamine-Guèye ügyvéd megalapította a Szenegáli Szocialista Pártot annak érdekében, hogy elérje, minden afrikai kapjon francia állampolgárságot és politikai jogokat.²⁴

22 Sík Endre: *Fekete-Afrika története. III. kötet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972, pp. 97–98.

23 Johnson, Wesley G.: Les élites au Sénégal pendant la période d'indépendance. In: Ageron, Charles-Robert – Michel, Marc (szerk.): *L'Afrique noire française. L'heure des indépendances*, CNRS Éditions, Paris, 2010, pp. 43–68.

24 Traoré, Bakary-Lô, Mamadou-Alibert, Jean-Louis: *Forces politiques en Afrique noire*, PUF, Paris, 1966, pp. 13–15.

Miután 1942 végén az angolszász szövetségesek partra szálltak Algériában és Marokkóban, de Gaulle tábornok Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottsága (CFLN) Algírba költözött, a francia gyarmatbirodalomban a fasizmus mindenütt vereséget szenvedett, Vichy befolyása pedig megszűnt. Hogy a gyarmatbirodalmat megmentse, sőt további erőfeszítésekre ösztönözze, a CFLN 1944 elejére gyarmati főtisztviselők, főhivatalnokok és katonai vezetők részvételével konferenciát hívott össze Egyenlítői-Afrika fővárosába, a kongói Brazzaville-be. Jellemző, hogy az őslakosok képviselőit nem hívták meg. Ez a konferencia volt hivatott arra, hogy meghatározza a háború utáni gyarmatpolitika fő alapelveit és irányait.

Brazzaville érdemi változást az őslakosok életében nem hozott. Igaz, de Gaulle megértette, hogy a háború megnyerése érdekében hozott egyre súlyosabb áldozatokért cserébe reformokat kell ígérnie, ennek ellenére nem beszélt a népek önrendelkezési jogának elismeréséről. Legfeljebb föderális parlament összehívására látott lehetőséget, s azt is elutasította, hogy az oktatásban a francia helyett a helyi nyelveket vezessék be.²⁵ A franciák egyáltalán nem vetettek számot az általuk elnyomott és kizsákmányolt afrikai népek érdekeivel és akaratával. A kolonialistákat rendkívüli módon meg is lepte az a gyorsaság és lendület, amellyel a világháború után az afrikai nemzeti mozgalmak a követeléseik elfogadtatása érdekében sorompóba léptek.

3. Úton a függetlenség felé

3.1. A függetlenné válás társadalmi-gazdasági előfeltételei és politikai előzményei

A szövetségesek győzelme óriási reményeket keltett a gyarmati népek körében. Az 1941-ben elfogadott Atlanti Charta talán nem tett hitet nyilvánosan a népek önrendelkezési joga mellett? A második világháború katalizátorszerepe nem tagadható a nyugat- és egyenlítői-afrikai dekolonizáció megindulásában, ugyanis a háború megtanította Afrikát arra, hogy határozottabban lépjen fel nemzeti érdekei védelmében, ezenkívül ösztönözte a politikai öntudatra ébredést. A háború alatt az afrikai termékek iránt megnyilvánuló nagy kereslet következményeként számos gyarmaton afrikaiak is jelentős jövedelemhez jutottak, így megjelent a formálódó nemzeti mozgalomban nagy szerepet játszó helyi burzsoázia. A háborús erőfeszítések által kiszipolyozott paraszti tömegek különös figyelemmel fordultak az új politikai vezetők felé, akiknek először adódott lehetőségük bekerülni a párizsi nemzetgyűlésbe. A gyarmati rendszert egyre elviselhetetlenebbnek érezték, az atlanti partvidéken mindenütt politikai agitáció zajlott, sztrájkok, tüntetések és lázadások robbantak ki.²⁶ Az olyan politikai pártok meg-

²⁵ Yacono, Xavier: *Les étapes de la décolonisation française*, PUF, Paris, 1991, pp. 55–56.

²⁶ Ezek közül a legsúlyosabbra 1945 szeptemberében a kameruni Dualában került sor. A vasúti dolgozók sztrájkja támogatást kapott a szegény munkásoktól és napszámosoktól. Lázadás kezdődött. A kormányzó engedélyezte a telepéseknek, hogy felfegyverkezzenek, s rendet tegyenek, aminek szörnyű mézárások lettek a következményei.

születésével pedig, mint Félix Houphouët-Boigny elefántcsontparti segédorvos és ültetvényes Afrikai Demokratikus Tömörülése (1946), a térség belépett a dekolonizáció új korszakába.

Ennek a dekolonizációs folyamatnak az elindulását megkönnyítette, hogy Franciaországban a baloldali politikai erők (szocialisták, kommunisták) jelentős választási sikereket arattak, s kormányra kerültek. Hatalmas jelentőséggel bírt, hogy fekete-afrikaiak tízezrei katonaként a világháború különböző frontjain új, vonzó politikai eszmékkel és ideológiákkal találkoztak, amelyeket hazatérve terjesztettek. Sokat számított, hogy ezek a hazatértek súlyosan csalódtak Franciaországban: a gyarmati rendszer változatlanul kizsákmányoló és rasszista jellege elkeserítette őket. „Hát ezért harcoltunk?” – tették föl a kérdést. Tódultak a nacionalisták soraiba, többen közülük vezető szerepet vállaltak a mozgalomban.

Az elégedetlenség az 1940-es évek második felében szociális tiltakozás formájában jelentkezett; a háború alatt életbe léptetett gazdasági és politikai intézkedések (kényszermunka, jegyrendszer, bérstop, adóprés stb.) visszavonását követelték. Annál is inkább, mert Nyugat-Afrikában a közéleti cikkek árai az 1950-es évek közepére 1947-hez képest 2,5-szeresükre, Egyenlítői-Afrikában 1945-höz képest 6-szorosukra emelkedtek. Magasra szökött a munkanélküliség: 1956-ban Brazzaville 33 ezer felnőtt lakosa közül 16 ezer nem dolgozott. Általános volt az alultápláltság (Dahomey egyes részein az egy főre jutó évi húsfogyasztás alig 1 kg, Guineában 5–8 kg). Elefántcsontparton és Togóban rendkívül magasra ugrott a gyermekhalandóság (minden harmadik két éven aluli gyermek meghalt), az egészségügyi ellátás pedig elégtelennek számított: 1935-ben a kétmillió lakosú Guineában mindössze egyetlen kórház működött, 1954-ben Kamerunban 63 ezer lakosra jutott egy orvos. Kamerun északi részén az írástudatlanság csaknem teljesnek bizonyult (99%). 1952-ben Nyugat-Afrikában a 3,8 millió gyermek közül csupán 200 ezren jártak iskolába.²⁷

Eközben a társadalmi elit aktívabb szerepet kívánt játszani a politikai életben. Mivel ezekben az években az anyaországban is nagy ínség uralkodott, a párizsi kormány azt várta, hogy a gyarmatok még több élelmiszerral és ipari nyersanyaggal támogassák a hazai újjáépítést és a gazdaság talpra állítását. Ennek érdekében tőkét kellett investálni az infrastruktúra fejlesztésébe, majd a képzett munkaerő megteremtése érdekében az oktatásba és az egészségügybe is (az állam által addig elhanyagolt Egyenlítői-Afrikába 1947–1956 között több mint 51 milliárd frankot fektettek).²⁸ Új jelenség, hogy ezeket a beruházásokat az állam vállalta magára, míg korábban minden befektetést magántársaságok és gyarmati vállalkozások eszközöltek. Az erőfeszítéseknek köszönhetően az 1950-es évek végére számottevően nőtt a mezőgazdasági termelés és export, sőt a háború előtt szinte láthatatlan bányaiipari tevékenység is fejlődésnek indult. A feldolgozóipar ugyanakkor még gyerekcipőben járt, legfeljebb a kikötővárosokban jelentek

27 Tyulpanov, 1960; *Op. cit.*, p. 86–89.; Paczensky, 1974; *Op. cit.*, p. 278., 289.; Suret-Canale, Jean: *A négerkereskedelemtől a neokolonializmusig. Afrika-történeti esszék*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983, pp. 166–167.; Fage – Tordoff 2004; *Op. cit.*, p. 424.

28 M'Bokolo, Elikia: *L'Afrique équatoriale de l'Ouest*. In: Mazrui–Wondji, 1998; *Op. cit.*, pp. 215–241.

meg az „importhelyettesítő” politika jegyében az első kisméretű műhelyek és üzemek (*enkláve-iparágak*).

Felgyorsult az urbanizáció, ugyanis az iskolákból kikerült fiatal munkaerő a városokba áramlott megélhetést találni, miközben az anyaországból egyre több diplomás tért haza. Az értelmiségiek (ügyvédek, orvosok, tanárok, hivatalnokok) és a fizikai dolgozók (szerelők, sofőrök, bányászok, kisiparosok, vasúti alkalmazottak, kiskereskedők) alkotta polgárság terebélyesedni kezdett, néhány nagyvárosban és bányaiipari központban tekintélyes tömeget alkotott. Az olyan gyarmatokon, mint Elefántcsontpart, a kakaó, földimogyoró és kávé termelésével foglalkozó agrárnépesség is demográfiai növekedésnek indult.

A felszabadulás a Guineai-öböl partvidékén viharos gyorsasággal, láncreakációszerűen ment végbe. 1960-ra függetlenné vált 11 francia gyarmat, Dahomey, Guinea, Elefántcsontpart, Szudán, Mauritánia, Niger, Szenegál, Togo és Felső-Volta, továbbá Gabon és Kongó. A folyamat 1958-ban Guineában vette kezdetét, a többiek 1960-ban önállósodtak. Az afrikai francia gyarmatok önállóvá válása szinte egyszerre következett be, aminek a magyarázatát az itteni nacionalista követelések, mozgalmak és pártok jellegében, valamint Franciaország és de Gaulle tábornok ezekre adott reakcióiban kell keresni.

Francia Nyugat-Afrika 1958-ig nyolc, Egyenlítői-Afrika négy gyarmatból állt, amelyeket 1946-tól „tengerentúli területeknek” neveztek. Közigazgatási szempontból egységet alkottak a főkormányzó irányítása alatt. Togo és Kamerun volt mandátum-, most gyámsági terület különleges jogállással rendelkezett. A négy szenegáli településen, Dakaron, Rufisque-en, Gorée-n és Saint-Louis-n kívül, amelyeknek fekete és fehér lakossága francia állampolgársággal rendelkezett, következésképpen részt vehetett a választásokon, a gyarmati rendszer kizárta a politikai életből az „alattvalóknak” számító őslakosokat. A közigazgatást és a magángazdaságot a telepes fehér kispolgárság uralta, s konokul ragaszkodott előjogaihoz. Elefántcsontparti és kameruni csoportjaik 1945 augusztusában Dualában tartott tanácskozásukon megalakították a *Francia Gyarmatosítás Támaszai* nevű szervezetüket, mely következetesen védte az érdekeiket.²⁹

1945 októberében először fordult elő, hogy a gyarmati lakosság egy része (a 16 millió lakosból 117 ezren) a baloldali pártok nyomására részt vehetett a franciaországi parlamenti választásokon. A megkülönböztetés azonban tovább élt: a telepesek és az alattvalók külön választói kollégiumokban szavaztak, ráadásul a telepeseket a rendszer erősen felülreprezentálta a valóságos számarányukhoz képest.³⁰ A hatóságok minden várakozása ellenére az alattvalók második kollégiumában olyan jelöltek győztek, akik a gyarmati rendszer felszámolását követelték. Szenegálban az itt egyedülként fekete többségű első kollégiumban győztes Lamine-Guèye és a második kollégiumban befutó Léopold Sédar Senghor nyelvtanár, a Guineában és Dahomeyben megválasztott Yacine Diallo tanító és Sourou Migan Apithy a Nemzetgyűlés socialista, az Elefántcsontparton és Szudán–Nigerben nyertes Félix Houphouët-Boigny és Fily Dabo Sissoko

29 Sík Endre: *Fekete Afrika története. IV. kötet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, p. 200.

30 Ugyanez az őslakosoknak óriási keserűséget okozó kétkollégiumos választási rendszer volt érvényben másutt, például 1958-ig Algériában is. Vö. Ferwagner Péter Ákos: *Francia politikai pártok a gyarmati Algériában 1945–1954*, JATEPress, Szeged, 2007, pp. 33–35., 76–77.

a Nemzetgyűlés kommunista frakciójában foglalt helyet. Kamerunt Alexandre Douala Manga Bell, Kongót és Gabont Jean Félix-Tchicaya képviselte.

A baloldali többségű Alkotmányozó Nemzetgyűlés által készített alkotmánytervezet, amelynek egyik szerkesztője Senghor volt, integrálta a gyarmatokat a köztársaságba és létrehozta a Francia Uniót, ugyanakkor nyitva hagyta a kaput a függetlenség törvényes úton való elnyerése előtt. A parlament Houphouët-Boigny indítványára 1946 áprilisában eltörölte a kényszermunkát, májusban pedig Lamine-Guèye javaslatára megadta a francia állampolgárságot minden „alattvalónak”, felszámolta a bennszülött jogállást (*indigénat*), amely korábban lehetővé tette a hatóságoknak büntetések kiszabását az alattvalókra, továbbá kimondta a sajtószabadságot és a gyülekezéshez való jogot.

A haladó szellemű alkotmánytervezetet azonban a májusi népszavazás a jobboldal nyomására elutasította, az újonnan megválasztott második Alkotmányozó Nemzetgyűlésben pedig a baloldalnak immár nem volt többsége. Az új alkotmánytervezet, amelyet októberben a IV. Köztársaság új alaptörvényeként egy újabb népszavazás már elfogadott, jelentősen visszalépett az előző tervezethez képest. Megszüntetett minden lehetőséget a függetlenség békés úton való elnyerésére és fenntartotta a kétkollégiumos diszkriminatív választási rendszert.³¹ A fordulat súlyos csalódást jelentett az afrikai képviselőknek, akik őszintén hittek abban, hogy a „baloldali” Franciaország segítségével megszüntethető a gyarmati kizsákmányolás.

Ilyen légkörben alakultak meg a Guineai-öböl mellékén a helyi politikai pártok. Igazi, jól szervezett pártoknak jó részük nem tekinthető, hiszen leginkább csupán tekintélyes és előkelő személyiségek bizottságainak számítottak. Arra azonban így is alkalmasnak bizonyultak, hogy a politikai harc eszközeivé váljanak. A kolonializmus ellentámadására válaszul egyes parlamenti képviselők 1946 októberére 800 küldött részvételével összehívták Bamakóba az afrikai pártok kongresszusát. Itt született meg az antikolonialista harc talaján a következő időszak legfontosabb politikai szerveződése, az Afrikai Demokratikus Tömörülés (RDA). 1948-ra minden területen megalakult a helyi szekciója, amelyekhez összesen 700 ezren csatlakoztak, egyértelműen mutatva a nacionalizmus uralkodóvá válását.³²

Mindez azonban nem változtatott a gyarmati adminisztráció magatartásán. Hiába írta elő az alkotmány a gyarmatokon helyi parlamentek megválasztását, Szenegálon kívül mindenütt a kétkollégiumos rendszer maradt érvényben, ami biztosította a fehér telepesek akaratának érvényesülését. A főkormányzó megőrizte a hatalmát, a helyi parlamentek csupán konzultatív szerepet töltek be. A hidegháború kezdete és a kommunisták eltávolítása a kormányból (1947. május) ráadásul egybeesett a gyarmatpolitika megkeményedésével (indokínai háború, a madagaszkári felkelés vérbe fojtása). Az elnyomás az RDA bástyájára, Elefántcsontpartra összpontosult.

Annak érdekében, hogy Elefántcsontpart jelentőségét csökkentsék, az 1932-ben felszámolt és legnagyobbrészt Elefántcsontparthoz csatolt Felső-Voltát 1947-ben helyreállították. Az RDA-ra nyomást helyeztek, 1949–1950-ben pedig nem haboztak tiszogatót

31 Bővebben lásd Ferwagner Péter Ákos: Politikai csatározások a francia alkotmányról és az algériai alaptörvény kidolgozásáról (1945–1947), *Múltunk*, 2004/1, pp. 129–179.

32 Traoré-Lô-Alibert, 1966; *Op. cit.*, pp. 33–38.

műveleteket indítani. Falvakat égettek fel és parasztokat gyilkoltak meg, az áldozatok száma meghaladta az ötvenet, több százan megsebesültek. Az RDA számlájára írt, véres incidenseket provokáltak (például az elefántcsontparti Dimbokro piacterén, ahol a karhatalom a tüntető tömegbe lőtt), az RDA minden rendezvényét betiltották. A szervezet helyi vezetőit letartóztatták. E brutális nyomás hatására Houphouët-Boigny meghátrált. 1950 végén szakított a kommunista párttal, csatlakozott a kormány politikájához, még az indokínai háború katonai hiteleit is megszavazta. Az RDA hívei előtt mindezt „taktikai visszavonulásnak” állította be, hogy véget vessen az elnyomásnak. A történetek nem tettek jót a párt egységének.

3.2. A függetlenség elnyerése

A népi mozgalom 1951-ben új lendületet vett. Guineában a Sékou Touré szakszervezeti aktivista által vezetett Guineai Demokrata Párt (az RDA helyi szekciója) tömegpárttá fejlődött és átfogó harcba kezdett a gyarmatosítás jelképének tekintett főnöki rendszer (*chefferie*) ellen.³³ A dekolonizációs folyamat előrehaladása (a franciák indokínai veresége Dien Bien Phunál, az algériai háború kirobbanása, Tunézia és Marokkó függetlenné válása) arra készítette Párizst, hogy figyelmet szenteljen a nyugat- és egyenlítői-afrikai gyarmatainak kibontakozó mozgalmaknak. 1955 novemberében a tengerentúli területek önkormányzati törvénye a Szenegálban már létező teljes jogú községeken kívül még 35 afrikai városnak adta meg ugyanezt a jogállást (Szenegálban 6, Guineában és Dahomeyben 5–5, Elefántcsontparton és Kamerunban 3–3, Gabonban 2 település kapott önkormányzati jogokat). Ettől fogva a városi tanácsot és a polgármestert általános választásokkal választhatták meg ezek a közösségek, minden felnőtt lakos rendelkezett szavazati joggal. 1956 novemberében ezek a városok kivétel nélkül afrikai polgármestert választottak (pl. Lamine-Guèye-t Dakarban, Sékou Tourét Conakryban, Houphouët-Boigny Abidjanban, Sourou Migan Apithy Porto-Novóban, Léon M'Bát Libreville-ben, Fulbert Youlout Brazzaville-ben). 1956. február 1-jén Houphouët-Boigny tagja lett a januárban megválasztott baloldali kormánynak. Még ugyanabban az évben a tengerentúli területek szocialista minisztere, Gaston Defferre nevével fémjelzett kerettörvény a tengerentúli területeknek megadta a részleges autonómiát, lehetővé téve kormányzótanács felállítását, amelynek az elnöke a kormányzó, helyettese pedig afrikai politikus lett. Az 1957 márciusában megtartott választásokon az RDA jelentős sikert aratott. A kerettörvény azonban már nem elégítette ki a tömegeket, amit először egy új, 1957 szeptemberében alapított marxista szellemiségű szervezet, az Afrikai Függetlenségi Párt tett világhosszá. Jelentős nyomást fejtettek ki az afrikai származású egyetemi hallgatók franciaországi egyesületei, köszönhetően annak, hogy a számuk folyamatosan nőtt: 1948-ban még csak 164 fekete-afrikai hallgató iratkozott be franciaországi egyetemekre, 1952-ben már

33 A főnöki rendszer elemzését magyarul lásd Suret-Canale, 1983; *Op. cit.*, pp. 169–203.

398-an, 1954-ben pedig 1320-an.³⁴ Eközben független és szocialista politikusok megalapították az Afrikai Tömörülés Pártját, amelynek 1958. júliusi cotonou-i kongresszusa követelte a függetlenség azonnali megadását.

Az események menetében döntő szerepet játszott az 1958. májusi franciaországi belpolitikai fordulat. Az ultrakolonialisták és a gyarmati hadsereg május 13-i algíri puccsa nyomán súlyos válság bontakozott ki, minek következtében de Gaulle tábornok ismét kormányt alakíthatott, új alkotmányt dolgoztatott ki, s azt szeptember 28-án népszavazással el is fogadtatta. Az V. Köztársaság alaptörvénye értelmében a tengerentúli területek köztársaságokká váltak választott elnökkel, a Francia Uniót pedig felváltotta a Francia Közösség. Igaz, a párizsi kormány bizonyos döntési jogokat továbbra is fenntartott magának, a függetlenséget pedig a dokumentum összeegyeztethetetlennek tekintette a Francia Közösség tagságával.

De Gaulle világossá tette, hogy az alkotmánytervezetről népszavazás fog dönteni a gyarmatokon is, s annak elutasítása a függetlenség automatikus megadásával fog járni. A helyiek meggyőzésére személyesen utazott a térségbe. Mindennek meg is lett a hatása: mindenütt megszavazták a tervezetet s ezzel a Francia Közösséghez való tartozást (Elefántcsontpart: 99,9%, Kongó: 99,1%). Egyedül Guinea szavazott nemmel több mint 95%-ban, s lett azonnal független (vele de Gaulle Franciaország nevében meg is szakított minden kapcsolatot, s hazarendelte a mintegy négyezer francia szakembert). Ahogy Sékou Touré elnök fogalmazott, „*inkább választjuk a szabadságot a szegénységben, mint a jólétet a szolgaságban*”.³⁵ Az egyes gyarmatok köztársaságokká alakultak, elfogadták saját alkotmányukat, megalakultak a parlamentek és a kormányok, élükön a kormányfőkkel, akik sokszor köztársasági elnökök is voltak.

Az alkotmány véget vetett Nyugat- és Egyenlítői-Afrika gyarmati közigazgatási egységeinek, s utat nyitott a térség feldarabolódása („balkanizálódása”) előtt. Nem tudni, ez a területi feldarabolás szándékos volt-e az anyaország részéről, hogy a dekolonizáció után könnyebben tarthassa fenn a befolyását a térségben.³⁶ A függetlenségi mozgalom mindenesetre neheztelt, mert éppen a nagy gyarmati közigazgatási egységek miatt korábban maga is nagyobb egységben gondolkodott, hiszen az RDA is határokon átnyúló szervezetként működött. Szenegál és Francia Szudán ennek a széttagolódási folyamatnak meg is próbált gátat vetni, s létrehozták a Mali Föderációt, amelyhez Felső-Volta és Dahomey is társult volna, de aztán elefántcsontparti nyomásra kihátráltak belőle. A föderáció 1959 szeptemberében kérvényezte a függetlensége elismerését, amit Párizs 1960. június 20-án kényszeredetten elfogadott. Ehhez módosítani kellett az alkotmányt: a Francia Közösségnek immár független államok is tagjai lehettek.

34 Rajtuk kívül a családok költségén még sokan folytatták a tanulmányaikat az anyaországban, így 1953-at illetően a létszámot 4000 főre becsülhetjük. Bah, Thierno: Les étudiants de l’Afrique noire et la marche à l’indépendance. In: Ageron – Michel, 2010; *Op. cit.*, pp. 69–96.

35 Discours historique du Président Ahmed Sékou Touré. *L’Express Guinée*, http://lexpressguinee.com/fichiers/videos5.php?langue=fr&idc=fr_Discours_historique_du_President_Ahmed_Sekou_Toure__822 (Letöltés ideje: 2018.10.13.).

36 Búr Gábor: Afrika államai a 21. században. In: Marsai Viktor–Vogel Dávid (szerk.): *Közel Afrikához. A válságkezelés és a stabilizáció lehetőségei és kihívásai a fekete kontinensen*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017, pp. 13–22.

A példát nyomban követték a többiek. Dahomey függetlenségét augusztus 1-jén, Nigerét augusztus 3-án, Felső-Voltaét augusztus 5-én, Elefántcsontpartét augusztus 7-én, Kongóét augusztus 15-én, Gabonét augusztus 17-én proklamálták.

A különleges jogállású Togóban a Sylvanus Olimpio által 1946-ban létrehozott Togói Egységbizottság 1951 óta követelte a teljes önállóságot. 1956-ban az ország autonóm köztársasággá vált, s miután az 1958-as választásokon az egységbizottság győzelmet aratott, 1960. április 27-én kikiáltották a függetlenséget. Köztársasági elnökké Olimpiót választották meg. A másik gyámsági területen, Kamerunban a folyamatok másként alakultak, fegyveres harc tört ki. A nemzeti mozgalom vezetését a frontjellegű, 1955-ben már 100 ezer tagot számláló Kameruni Népi Unió (KNU) vállalta magára, amelyben a nacionalista és marxista ideológiák elemei keveredtek. 1955-ben a szervezet fokozta politikai aktivitását, ami a „véres hét” eseményeibe torkollott (május 22–30.). A rendfenntartó erők megtorlásának hivatalosan 25, a valóságban legalább ötször ennyi halálos áldozata volt. Az uniót feloszlatták, de a vezetői, például Um Nyobé szakszervezeti aktivista, illegálisba vonultak. Az autonóm köztársasági jogállást a helyi parlament 1957 januárjában szavazta meg. Szeptemberben a KNU váratlanul felkelést robbantott ki. A franciáknak csaknem egy év kellett a pacifikáláshoz és Nyobé meggyilkolásához. A rend helyreállítása után, 1960. január 1-jén kikiáltották a függetlenséget. A fegyveres harc a kormány kérésére továbbra is jelen lévő franciák ellen ezt követően sem szűnt meg, még évekig tartott. Közben Kamerun angol uralom alatt álló részén népszavazást rendeztek, ennek értelmében a déli rész az egykori Francia Kamerunhoz csatlakozott, minek következtében az 1961. október 1-jei alkotmány kihirdette a Kameruni Szövetségi Köztársaságot.

4. Politikai fejlődés

A gyarmati múlt örökségeként az egész régióra jellemző volt a politikai széttagoltság és a gyarmatosítók által meghúzott mesterséges államhatárok léte. A dekolonizáció révén a hatalom a közép- és alsóközéposztályból származó, bizonyos iskolai végzettséggel rendelkező nacionalisták (alkalmazottak, tanárok, kiskereskedők) kezébe került. A közigazgatásban és a fegyveres erőknél megindult az afrikanizáció, az európai szakemberek felváltása a helyiekkel. A függetlenné válás után egyesek (Szenegál, Elefántcsontpart, Gabon) a fejlődés ún. „kapitalista”, mások (Guinea, Benin, Kongó) a „szocialista” útját követték. Igaz, ez az „afrikai szocializmus” lényeges pontokon különbözött a kelet-európai szocializmustól, hiszen még a valóban ortodox szocialista nézeteket valló Sékou Touré is a helyi viszonyokhoz igazította a szocialista eszméket (inkább „nem-kapitalista” fejlődési útról beszélt).³⁷ A gyenge lábakon álló politikai intézményrendszer ugyan a nyugati mintákat követve pillanatok alatt kiépült, de a szűk „államosztály” új

37 Sékou Touré: A nem-kapitalista út a teljes és igazi demokráciához vezető út. In: Kende István (szerk.): *Fejlődő országok – haladó eszmék*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976, pp. 250–252.

elitje (politikusok, katonatisztek, hivatalnokok, gazdasági szakemberek) mégis megörökölte a gyarmatosítók önkényuralmi módszereit. Ez a hatalmi elit valóban kis létszámú volt még később is: az 1990-es években az akkor 15 milliós Elefántcsontparton 500-an, a 13 milliós Kamerunban ezren tartoztak hozzá.³⁸ A francia mintára megszerkesztett alkotmányokat hamarosan módosították és autoriter alapra helyezték. A legnagyobb kihívásnak a határok között élő, etnikailag és kulturálisan sokszínű népesség egységesítése (a nemzet létrehozása), a valóságos nemzetgazdaságok és egységes nemzeti piacok megteremtése számított. *Nem beszélhetünk igazi nemzetállamokról*, csupán állami léttel felruházott egykori gyarmatterületekről, amelyeknek a függetlenné váláskor sem egységes gazdasági, sem társadalmi szerkezetük nem volt.

Emiatt a nacionalizmus vált az új hatalmi elitek legfőbb ideológiájává, a nemzeti egység megteremtése jelszavával pedig az arra állítólagosan veszélyt jelentő ellenzéki pártokat, mozgalmakat, civil szervezeteket visszaszorították és ellenőrzés alá vonták. A legtöbb országban a kezdeti plurális viszonyok fokozatosan a központosított hatalom felé tolódtak el, az államfő (egyben a domináns párt vezetője) személyes uralma megerősödött. A választások legtöbbször össznépi kiállásnak tűntek a kormányzópárt jelöltjei mellett. A függetlenné váláskor a jövőt illetően általános volt a derűlátás, csak-hogy a remények nem váltak valóra, a tömegek pedig egyre elégedetlenebbek lettek a kormányaikkal, amelyek ezt látva egyre kevesebb készletet éreztek arra, hogy sorsukat a választók döntésére bízzák. Az egykori anyaország általában támogatta, de legalábbis nem akadályozta ezt a fordulatot, mert nem állt érdekében az, hogy a volt gyarmatain, ahol kiemelkedően fontos gazdasági-kereskedelmi-katonai érdekeltségei maradtak, gyenge, szétagulódó, konfliktusos államok működjenek.

38 Búr Gábor: Államkudarok Afrikában. In: Csizmadia–Tarrósy (szerk.), 2009; *Op. cit.*, pp. 75–91.

ország neve	terület ezer km ² -ben	lakos- ságszám ezer főben (1961)	lakos- ságszám ezer főben (1981)	lakosság- szám ezer főben (2020 körül)	egy főre jutó GNP dollárban (1981)	egy főre jutó GDP dollárban (2020)
Szenegáli Köztársaság	197	3297	5660	16 209	340	1033
Guineai Köztársaság	245	3000	5010	13 885	210	2390
Elefántcsontparti Köztársaság	322	3300	7970	28 088	840	2281
Togói Köztársaság	56	1440	2472	8608	320	1821
Dahomeyi Köz- társaság/Benini Népi Köztársaság	117	1934	3570	12 864	230	971
Kameruni Szövetségi Köztársaság	483	4907	8000	27 744	460	1547
Kongói Köztársaság	342		2500	6247		2240
Gaboni Köztársaság	267	440	550	2119	3580	8384

Forrás: Futó, 1963; *Op. cit.*, p. 139.; *Gazdasági világlátász*, Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1982–1983.; *Wikipedia* (a szerző saját szerkesztése)

Országainkban gyakran következett be katonai hatalomátvétel, aminek az okai változatosak, de a függetlenséget kivívó tapasztalatlan nacionalista elit tehetetlensége, a kormányokba vetett remények szertefoszlása, a hatalmat kézbe venni képes erős, képzett középosztály hiánya szinte felkínálta a társadalom többi rétegéhez képest még viszonylag jól képzett (katonai akadémiákat végzett) tisztikar beavatkozását a politikai életbe. Ezt megkönnyítette az a tény, hogy a főtisztek rendelkeztek a hatalomátvételek sikeres végrehajtásához nélkülözhetetlen eszközzel, a fegyveres erők feletti parancsnoklással.³⁹ Szenegálban ugyanakkor soha nem ment végbe államcsíny, a stabil belpolitikai viszonyoknak köszönhetően ritka módon a hatalomátadás mindvégig legális úton ment végbe.

39 Ács Tibor: *Hadsereg és politika a harmadik világban*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1968, pp. 145–182.

4.1. Guinea

Guineában a függetlenséget kiharcoló Guineai Demokrata Párt és annak vezetője, a 36 éves Ahmed Sékou Touré vette át a hatalmat. Szoros együttműködésre lépett a szocialista országokkal, hogy így ellensúlyozza a franciák távozása okozta károkat. Párizs nem nyugodott bele volt gyarmatának az elvesztésébe, több módon is destabilizálni akarta Guineát és megdönteni Sékou Touré kormányát (Persil-hadművelet).⁴⁰ Emiatt Sékou Touré egészen 1975-ig szüneteltette a hivatalos kapcsolatokat az egykori gyarmatosítóval. Függetlenségének erősítése érdekében 1960-ban kilépett a frankövezetből és új pénzt vezetett be, a guineai frankot (1971–1985 között pedig a sylit, majd ismét a frankot), s a szocialista országok segítségével elindította az első hároméves tervet (tervezgazdálkodás), továbbá államosította a gazdaság nagy részét, így erős állami szektor jött létre (bankszféra, külkereskedelem, ipar). Az ország a szocialista orientációjú fejlődést választotta, ennek alapján az egypártrendszer és a pártállamiság mellett döntött. 1967-ben a marxizmus-leninizmus által inspirált nemzeti demokratikus forradalmat hirdett, ahol a hatalmat a nép gyakorolja. Ebben a folyamatban sajátos feladatot szánt az osztályharcnak és a vallásnak: az egypártrendszerben a párt nem osztályalapon, hanem gyűjtőpártként működött, az uralkodó helyzetben lévő iszlámot pedig összeegyeztethetőnek tekintették a szocializmussal. 1970-ben portugál zsoldban álló fegyveresek támadtak az országra, mivel Conakry jelentős támogatást nyújtott a portugál gyarmati uralom alatt élő népeknek. Az intervenciót visszaverték.

Guinea elmaradott agrárország maradt, pedig jók voltak az adottságai (óriási bauxitkészlet). A hatalmas készleteket egy vegyesvállalat termelte ki, amelynek részvényei 49%-ban az állam kezébe kerültek. Az 1970-es évek elején célként tűzték ki a termelés növelését, az élelmiszerimport minimalizálását, az iskolarendszer fejlesztését, a nemzeti nyelvek oktatását. Sékou Touré rendszere diktatórikus maradt, ennek ellenére rendszeresen számolnia kellett az ellenzékével. Az 1970-es évek második felére bebonyosodott, hogy a szocialista útválasztás és a kommunista országokból érkező támogatások nem alkalmasak a gazdaság kibontakoztatására, ezért engedélyezték a külföldi tőkés vállalatok befektetéseit, elsősorban a bányászatba.

Touré 1984-ben bekövetkezett halála után vértelen puccs révén Lansana Conté ezredes került az elnöki székbe. Gazdasági liberalizációs programot hirdetett, az ország a Világbanktól és a Nemzetközi Valutaalaptól (IMF) sok segítséget kapott a bányászat fejlesztésére. Nyugati nyomásra az 1990-es évek elején bevezették a többpártrendszert, a civille átvedlett Contét pedig kétszer is újraválasztották. Hogy ezt harmadszor is megtehessek, módosítani kellett az alkotmányt. 1995-ben az elnök pártja, az Egység és Haladás Párt a többpárti parlamenti választásokat is megnyerte, az ellenzék szerint csalással. 1996-ban a hadsereg sikertelen puccsot kísérelt meg, 1998-ban pedig az elnök szoros küzdelemben ismét győzött a választásokon (az ellenzék szerint ekkor sem tiszta

40 Pierret, Coralie–Correau, Laurent: L'opération Persil. *RFI Savoirs*, 2018, <https://savoirs.rfi.fr/fr/comprendre-enrichir/histoire/37-loperation-persil> (Letöltés ideje: 2021.12.20.).

eszközökkel). Az ellenzék vezérét, Alpha Condét ezután összeesküvés vádjával letartóztatták.

A 2000-es években a beteg elnök politikájával egyre többen szálltak szembe, még a kormányfő is lemondott tiltakozása jeleként. 2007 elején általános sztrájkra került sor, amelyet a karhatalom vérbe fojtott (több mint 130-an veszítették életüket). Amikor 2008 decemberében Conté elhunyt, a hadsereg vezetői bejelentették a kormány feloszlatását és az alkotmány felfüggesztését. A 2010-re kitűzött következő elnökválasztásig átmeneti kormány alakult Moussa Dadis Camara százados vezetésével, aki ígéretet tett arra, hogy civil kormány fog alakulni. Kiderült azonban, hogy nem szándékozik betartani a szavát, és indulni akar az elnökválasztáson, aminek a kimenetele nem lehetett kétséges. 2009 szeptemberében tiltakozó civilek ezrei gyűltek össze Conakry stadionjában, akikre azonban a hadsereg tüzet nyitott, több százan haltak meg.

Hatalmas nemzetközi tiltakozás kezdődött, decemberben pedig Camarát a saját segédtsíjára súlyosan megsebesítette. Sékouba Kanaté tábornok vezetésével átmeneti kormány jött létre, mely tisztességes választásokat ígért 2010-re, s nekiláttak a vérfürdő kivizsgálásának. A 2010 novemberében megtartott elnökválasztáson a Guineai Népi Tömörülés jelöltje, a politikai élet veteránja, a muszlim Alpha Condé 52,5%-kal győzött. 2015-ben a mandátumát megújították, ahogy 2020-ban is (59,5%-kal). Ekkor már autoriter, sőt diktatori jelzőkkel illették a jogvédők, mígnem 2021 szeptemberében Mamadi Doumbouya tábornok államcsíny keretében letartóztatta a 83 éves államfőt.

4.2. Dahomey/Benin

Dahomeyt, a gyengén fejlett agrárországot az etnikai megosztottság, a magas munkanélküliség, a hatalomért folytatott kíméletlen küzdelem miatt eleinte zűrzavaros belpolitikai élet jellemezte, az 1960-as években civil és katonai kormányok, katonai puccsok követték egymást (9 év alatt 6 alkalommal!). A szociális bizonytalanság miatt például 1963 októberében népfelkelés robbant ki, majd Christophe Soglo hadseregfőparancsnok átvette a hatalmat. Hol bevezették a többpártrendszer, hol pedig betiltották a pártokat. 1968-ban alkotmánymódosításra, népszavazásra is sor került. 1972-ben vette át a hatalmat baloldali tisztek élén Ahmed (eredetileg Mathieu) Kérékou százados.

1975-ben politikai fordulat zajlott le, az ország áttért az ún. nem kapitalista fejlődés útjára (államosítások), amit névváltoztatás jelképezett (Benini Népi Köztársaság). Egypártrendszer vezettek be (Benini Népi Forradalom Pártja), a marxizmus-leninizmust hivatalos ideológiává nyilvánították.⁴¹ Elkezdték visszaszorítani a külföldi (francia) tőke befolyását, előtérbe helyezték az állami szektort, de a mezőgazdaság maradt a domináns ágazat (pálmamag és -olaj, gyapot, kávé, földimogyoró). Oktatási reformot indítottak, átalakították a közigazgatást, nekikezdték a törzsiség felszámolásának.

41 Fencsik László: *Mit kell tudni a világ kommunista pártjairól?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984, pp. 42–43.

A gazdasági nehézségek láttán 1982-től liberális gazdaságpolitikai váltás kezdődött, de a tervezett gazdasági és szociális programok közül csak kevés valósult meg. A gazdaság helyzete kritikussá vált, mert a növekedés hiába bizonyult időnként látványosnak, a bevételek különböző okokból alacsonyak maradtak, így az állam egy idő után már nem tudta fizetni az alkalmazottait. 1987-ben az IMF drasztikus megszorításokat javasolt, ezt azonban sztrájkok és tiltakozások kísérték. Jelentős részben Párizs támogatásával elindult a demokratikus átmenet, s 1991-ben az ellenzéki Nicéphore Soglo legyőzte Kérékout a választásokon. Ennek köszönhetően Benin külföldi megítélése sokat javult, „mintademokráciaként” tekintettek rá.

Csak hogy a megszorító intézkedéseket bevezető Soglónak nem sikerült kezelnie a súlyos gazdasági-társadalmi problémákat és 1996-ban Kérékou visszatért az elnöki székbe, sőt 2001-ben újraválasztották. A gazdaság a 2000-es években sem tudott kibontakozni, az olajáremelkedés, a gyapotszektor válsága, a csempészet terjedése, a közigazgatás alkalmatlansága, a szárazság okozta nehézségek, az energiaellátási problémák begyűrűztek. Kérékou már nem indult újabb mandátumért, így a 2006-os elnökválasztásokon a Nyugat-afrikai Fejlesztési Bank volt elnöke, Boni Yayi könnyedén legyőzte ellenfelét a szavazatok 75%-ával. Elnökségének négy fő céljaként a humán erőforrások fejlesztését, a kormányzati munka hatékonyságának javítását, a vállalkozói szellem terjesztését és az infrastruktúra megújítását nevezte. Szerette volna kétszámjegyre emelni a gazdasági növekedést (ebből 5% valósult meg), ami azonban nem bizonyult elegendőnek a magas népszaporulat miatt. Boni Yayit 2011-ben 55%-kal újraválasztották, de az alkotmány értelmében újabb ciklust már nem kezdhettek. 2016-ban Patrice Talon váltotta, akit elnöksége alatt leginkább azzal vádoltak az ellenfelei, hogy irányítása alá akarja vonni az ország igazságszolgáltatási rendszerét. Való igaz, hogy a bíróságok a 2019-es parlamenti választásokon csak olyan listák indulását engedélyezték, amelyek az elnök politikáját támogatták. Továbbra is krónikus gond, hogy az importált áruk 80%-át reexportálják Nigériába, minek következtében Benin nagyon erősen függ hatalmas szomszédjától.

4.3. Elefántcsontpart

Elefántcsontpart rendhagyónak számít abból a szempontból, hogy a függetlenné válás után évtizedekig tartó politikai stabilitás jellemezte a tagadhatatlanul tehetséges Houphouët-Boigny elnöksége idején. Az ország a függetlenné válás után prezidenciális köztársaság lett, a végrehajtó hatalom az elnök kezében összpontosult. A domináns pártrendszer keretei között a polgári elveket valló Elefántcsontparti Demokrata Párt került hatalomra, amely ellenőrzése alá vonta a szakszervezetet is. Puccskísérletekre ugyan került sor, de ezeket rendre megghiúsították.

Az első évtizedekben prosperált a gazdaság (egyres nyugatiak elefántcsontparti „gazdasági csodáról” beszéltek), amit a növekvő nyersanyagkitermelés (kőolaj) tett lehetővé. Az 1970-es évek végén az ország Fekete-Afrika egyik legnagyobb olajtermelője

volt, a GNP meghaladta az évi 1000 dollár/főt.⁴² A bevételekből leginkább infrastrukturális fejlesztéseket hajtottak végre, a szociális programokra kevesebb figyelmet fordítottak. Szélesre tárták viszont a kapukat a külföldi befektetők előtt, itt élt Nyugat-Afrika legnagyobb európai közössége, az 1980-as évek közepén 60 ezer fő. Fontos gazdasági szerepet játszottak rajtuk kívül a városokban összpontosuló, szíriai és libanoni származású kereskedők (100 ezer fő). 1984-ben a túlszűfolt, ugyanakkor modernizált Abidjan (egymillió lakos) helyett Yamoussoukrót nyilvánították adminisztratív fővárossá.

A problémák akkor kezdődtek, amikor az 1980-as években a világpiacon a nyersanyagok árai zuhanni kezdtek, s ezzel a bevételek drámaian lecsökkentek. Lehetetlennek tűnt az időközben hatalmasra duzzadt, Afrikában az egyik legmagasabb külső államadósság finanszírozása. Az évtized végén el kellett fogadni az IMF segítségét.

Érdekes módon sem a gazdasági nehézségek, sem az 1990-es évek elején bevezetett többpártrendszer nem ásta alá Houphouët-Boigny és a kormányzópart népszerűségét. 1993-ban az elnök elhunyt, de nagy változások ezután sem következtek be. Az utód a nemzetgyűlés elnöke, Henri Konan Bédié lett, aki két év múlva simán megnyerte a választásokat (igaz, az ellenzék bojkottja mellett). Ebben az is közrejátszhatott, hogy a reformoknak hála az évtized közepén a gazdaság már évi 7%-os növekedést produkált, de az ország függősége a nyersanyagok és mezőgazdasági termékek (kávé, kakaó) világpiacon áráról továbbra is fennmaradt.

1999 végén egy katonai puccs máig tisztázatlan okokból (talán a hirtelen romló gazdasági teljesítmény, ellenzéki vezetők bebörtönzése és a korrupció miatt) váratlanul megdöntötte Bédié hatalmát, az elnök pedig az egykori vezérkari főnök, Robert Guéi lett. Felállította a Nemzeti Közbiztonsági Bizottságot, amit Párizs ugyan elítélt, de a jelentős elefántcsontparti gazdasági érdekei megvédelmezése okán óvakodott beavatkozni az ország belügyeibe. Mindez rávilágított arra a fordulatra, amely Franciaország és a volt gyarmatai viszonyában ekkorra végbement: a franciák valamelyest eltávolodtak a térségtől és a korábbi évtizedekhez képest sokkal kevésbé direkt módon igyekeztek megvédeni az afrikai érdekeiket.

Az államcsíny után ugyan visszatértek a polgári kormányzáshoz, de zűrzavaros események követték egymást. Guéi 2000 őszén elvesztette az elnökválasztást a régóta demokratikus reformokat szorgalmazó Laurent Gbagbóval szemben, ám nem fogadta el az eredményt. Ennek következtében országos méretű tiltakozó mozgalom bontakozott ki, melynek során százak veszítették életüket. A hadsereg kihátrált Guéi mögül, aki kénytelen volt külföldre menekülni. Etnikai összecsapások kísérték a politikai válságot, ami abból fakadt, hogy az országot évtizedek óta jellemző észak–dél megosztottságból eredően a megelőző évtizedekben bizonyos etnikumokat (pl. az akanokat) konzekvensen kirekesztettek a hatalomból. 2000 decemberében Gbagbo pártja, az Elefántcsontparti Népi Front legyőzte a korábbi kormánypártot. Az új elnök megbékélésre szólított föl és nemzeti egységkormányt alakított.

⁴² Fage–Tordoff 2004; *Op. cit.*, p. 446.

2002 szeptemberében lázadó katonák néhány északi várost elfoglaltak, s ezzel az ország két részre szakadt: a déli rész a nemzeti hadsereg, az északi az ún. Új Erők Fegyveres Ereje uralma alatt állt. Valóságos polgárháború vette kezdetét, amelybe most már Franciaország is beavatkozott, amit aztán az ENSZ legitimált (a 10 ezer kéksisakosból 4600 francia volt). Az egykori anyaország elsősorban nem a muszlim vallású lázadók ellen lépett fel, inkább az állampolgárait védelmezte és igyekezett szétválasztani a harcoló feleket. Ezzel kivívta a baloldali Gbagbo haragját, aki szembefordult Párizssal. Erre válaszul Chirac elnök parancsára a franciák megsemmisítették az elefántcsontparti légierőt, miután támadás érte a békefenntartók lakotnyáját, sőt Abidjanban a francia katonák az őket támadó civilekre is tüzet nyitottak. A konfliktus negatív hatást gyakorolt a kétoldalú kereskedelemre, a francia cégek egy része pedig távozott.

A konfliktust 2003 januárjában francia segítséggel sikerült lezárni. A felek megállapodtak a politikai rendezésben, új választások kiírásában, a milíciák leszerelésében. Az egykori lázadók 2007-ben megkapták a miniszterelnöki posztot. 2010-ben azonban az elnökválasztások kapcsán újabb válság robbant ki: mind Gbagbo, mind a nemzetközileg elismert közigazdász, Alassane Ouattara ellenzéki jelölt magát nyilvánította győztesnek. A következő év elején ismét összecsapások robbantak ki Abidjanban és az ország nyugati részén. Ouattara hívei 2011. március végén elfoglalták Yamoussoukrót, majd ellenállás nélkül bevonultak Abidjanba (ennek során civileket gyilkoltak meg). Megostromolták az elnöki palotát, Gbagbót pedig foglyul ejtették. Ouattarát elnökké választották, 2015-ben a mandátumát megújították. Az elnök 2016-ban alkotmánymódosítást hajtott végre, amit népszavazás hagyott jóvá, megteremtve ezzel Elefántcsontparton a Harmadik Köztársaságot.

2016-ban katonai lázadás kezdődött, amit a kormány kezelni tudott, viszont márciusban szélsőséges iszlámisták támadást intéztek a népszerű Grand-Bassam üdülőhely ellen, minek következtében 19-en életüket veszítették, több tucatnyian megsebesültek.

4.4. Szenegál

A legfontosabb frankofón államban, Szenegálban 1960 szeptemberében Senghor választották meg elnökké, a tisztséget 1980-ig töltötte be. Miután 1962-ben leszámolt politikai ellenfelével, Mamadou Dia miniszterelnökkel (életfogytiglani börtönre ítélték), 1963-ban új alkotmányt fogadtatott el, mely prezidenciális köztársaságot hozott létre, a végrehajtó hatalom az elnök kezében összpontosult. Mikor az 1960-as évek végén a politikájával szemben a dakari egyetem diákjai tüntettek, rendelettel bezáratta az egyetemet. Többször megesett, hogy a választásokat elcsalták, a tiltakozást karhatalmi erővel törték le, az ellenzéki pártok működését ellehetetlenítették. Az elnök pártja, a Szenegáli Haladó Unió állampártként viselkedett, miközben szoros ellenőrzést gyakorolt a szakszervezeti mozgalom felett.

A gyarmati időszakban az anyaországgal olyan szoros gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki, hogy Senghornak nem maradt más választása, mint ennek

a relációnak a fenntartása, sőt továbbfejlesztése, így az ország legfontosabb partnere minden tekintetben Franciaország maradt.

1970-ben felszámolták az elnöki kormányzást, de a rendszer változatlanul diktatórikus jellege újabb diáktüntetések és sztrájkokat provokált. Miközben igyekezett mind több külföldi tőkét bevonni, a szellemi függetlensége megőrzésére törekvő Senghor a hetvenes években a szociáldemokrácia felé orientálódott, a demokratikus szocializmus ideológiáját hirdette, a Szenegáli Szocialista Párt pedig a nemzeti érdekek védelmezőjeként lépett fel. A szocialista párton kívül 1974-től még két párt működhetett, a liberális Szenegáli Demokrata Párt és a marxista Afrikai Függetlenségi Párt (a kommunisták ugyanakkor Szenegáli Függetlenségi és Munkapárt néven továbbra is illegálisban maradtak).

1980 végén Senghor visszavonult, az új államfő az addigi miniszterelnök, Abdou Diouf lett. 1981-ben az új elnök engedélyezte a pártok működését, de a szocialista párt az 1983-as és az 1988-as választásokat is megnyerte. 1981 novemberében, egy gambiai puccs szenegáli csapatok által történt meghiúsítása után a két ország *Szenegambia* néven államszövetségbe tömörült (pénzügyi unió, közös hadsereg), de ennek gyakorlati következménye nem lett, 1989-ben a szövetség fel is bomlott. A kedvezőtlen világgazdasági körülmények miatt a gazdaság válságba került, az egy főre jutó GNP 450-ről 350 dollárra esett vissza, szerencsére a francia támogatásra továbbra is lehetett számítani.

A hidegháború végén az atlanti parti frankofón államok közül egyedül Szenegálban voltak adottak a többpárti kormányzás alkotmányos keretei. A jól szervezett szocialista párt kihasználta a számára kedvező választási rendszer adottságait (az ellenzéki pártok nem léphettek koalícióra egymással), különböző eszközökkel megszerezte a földmogyorótermesztésből élő muszlim paraszti tömegek támogatását és jól felépített kampányokat indított. 1993-ban Diouf megnyerte az elnökválasztást, 1999-ben pedig a kormánypárt az összes helyet megszerezte az ellenzék szerint „romokban heverő és haszontalan” Szenátusban.⁴³

Ezek után nagy meglepetést keltett, hogy 2000 februárjában az elnökválasztáson Diouf vereséget szenvedett a közös ellenzéki jelölttől, a civil Abdoulaye Wade-tól. Az új vezetésnek továbbra is fő gondja maradt a déli rebellis tartomány, Casamance problémája (2014-ben sikerült fegyverszünetet kötni, azóta politikai megoldást keresnek). Wade-ot 2007-ben újraválasztották, de 2012-ben már vereséget szenvedett a ma is hatalmon lévő Macky Salltól. Sallt 2019-ben újraválasztották.

4.5. Kamerun

Az etnikailag és nyelvileg rendkívül heterogén Kamerunban a muszlim nagybirtokos elitet képviselő Ahmadou Ahidjót választották államfővé és a Kameruni Nemzeti Unió játszott vezető szerepet, más pártok nem működhettek. Évekig nem tudott konszolidálódni a politikai rendszer, mert a Franciaország által támogatott kormány fegyveres

⁴³ Fage–Tordoff 2004; *Op. cit.*, p. 476.

harcot vívott az ország tényleges függetlenségét követelő erőkkal (Kameruni Népek Szövetsége, Egy Kamerun Mozgalom), s ennek során nem válogatott az eszközökben. Az egyik fő probléma a volt brit területek szeparatizmusa maradt, aminek nagy nehezen sikerült gátat vetni, Ahidjo javaslatára pedig 1972-ben népszavazás döntött a Kameruni Egyesült Köztársaság létrehozásáról.

Az egypártrendszer hosszú évtizedei és az IMF és a Világbank által javasolt gazdasági reformok (privatizáció, a szociális kiadások lefaragása) után a parlament csak 1995 decemberében döntött a többpártrendszer bevezetéséről, ellenzéki pártok alakulhattak. Az ellenzék legfőbb bázisa az északi, egykor angol fennhatóság alatt álló és angolul beszélő területek lettek. A demokratizálás korlátozottnak bizonyult, a választási csalások folytatódtak, ahogy az ellenzékkel szembeni rendőrségi zaklatások is. 1997-ben a kormánypárt, a Kameruni Népek Demokratikus Tömörülése abszolút többséget szerzett a választásokon, az 1982 óta hatalmon lévő Paul Biyát pedig ismét elnökké választották.

Problémát jelentett a megkésett gazdasági reform (az IMF emiatt 1996-ban felfüggesztette a támogatások folyósítását), de az évtized végén megindult bizonyos iparágak és a vasutak privatizációja, a gazdaság pedig növekedésnek indult. Ebben Franciaország továbbra is meghatározó szerepet játszott, a kulcságazatokban (kőolaj, fakitermelés, távközlés stb.) a 2000-es években több mint száz francia vállalat tevékenykedett.

2008-ban tüntetések robbantak ki a magas árak miatt, ezek során Biya lemondását követelték. A hatóságok kíméletlenül letörték a tiltakozást (mintegy száz áldozat, több ezer letartóztatás). 2016 végén az angol nyelvű régiók szeparatista mozgalma erősödött fel, szimbolikusan kikiáltották a terület függetlenségét, mire a hadsereg ismét brutálisan lépett fel. 2018-ban Biya megkezdhette a hetedik mandátumát, de az ellenzék újfent választási csalásokat emlegetett.

4.6. Togo

A 600 km hosszú, de helyenként csak 50 km széles Togóban („tortaszelet-állam”) 1963-ban egy katonai puccs során meggyilkolták a franciabarát Olympio elnököt, utódát, Nicolas Grunitzkyt pedig korrupció, a politikai szabadságjogok eltírása és a szólás-szabadság elfojtása vádjával 1967-ben egy újabb katonai puccs mozdította el. Az ország élére Étienne Eyadéma Gnassingbé tábornok került. Az alkotmányt hatályon kívül helyezték, feloszlatták a nemzetgyűlést és a politikai pártokat. 1969-ben alapították meg az egyetlen legális pártot, a Togói Népi Tömörülést. Eyadéma kormányát 1972-ben népszavazás erősítette meg, majd két évvel később államosították az addig javarészt francia kézben lévő foszfátbányászatot.

Eyadéma több mint harminc évig maradt hatalmon. Az 1990-es években külső nyomásra nekiláttak bizonyos reformok bevezetésének, de ezekből kevés valósult meg, az ellenzékkel szemben továbbra is keményen léptek fel. Az autokratikus rezsim a külvilág felé rendre a választások megnyerésével igazolta a hatalmát. Amikor azonban 1998-ban ismét Eyadéma nyerte az elnökválasztásokat, az Európai Unió ezt csalásokra hivatkozva már nem ismerte el, a segélyek folyósítását pedig beszüntette.

2005-ben az elhunyt Eyadémát a fia, Faure Gnassingbé követte az elnöki székben, akit azóta többször is újraválasztottak (legutoljára 2020-ban), de mindannyiszor vitatott körülmények között. A 2005-ös választások után kitört zavargásokat a rendfenntartó erők kíméletlenül felszámolták, egyesek szerint több mint 800-an vesztették életüket, 40 ezren a szomszédos Beninbe és Ghánába menekültek.

4.7. Gabon

Gabonban a függetlenné válás után Léon M'Ba lett az államfő, aki a franciáknak politikai, gazdasági és katonai téren szabad kezet nyújtó együttműködési szerződést kötött Párizssal. M'Ba 1964-ben a vele költségvetési ügyekben szembeszegülő parlamentet feloszlatta, mire a hadsereg puccsot kísérelt meg. A Szenegálból és Kongóból átvezényelt francia ejtőernyősök azonban megghiúsították az államcsínyt és helyreállították M'Ba uralmát. Az ellenzéket ezután keményen elnyomták, a vezetőit kényszermunkára ítélték. Az államfő 1967-es halála után az addigi alelnök, a kereszténységről az iszlámra 1973-ban áttérő Omar Bongo vette át a hatalmat. A következő évben alakult meg az új állampárt, a Gaboni Demokratikus Párt. A kormány változatlanul a franciabarát kapitalista fejlődési utat követte, s támogatta a külföldi tőke beáramlását. A fő bevételi forrás a bányászatból (kőolaj, mangánérc) származott, a külföldi bányatársaságok jelentős bérleti díjakat fizettek, minek következtében Gabon „járadékélvező” országgá vált. Az 1980-as években a világpiaci olajárcsökkenés szociális nehézségeket okozott, ami társadalmi elégedetlenséget váltott ki.

1990 tavaszán a belpolitikai problémák össznemzeti kerekasztal összehívásához vezettek, majd többpárti parlamentáris rendszert vezettek be és biztosították a viszonylagos sajtószabadságot. Bongo azonban az ellenzék megosztottságát kihasználva hatalmon tudott maradni, miután a pártja megnyerte az 1993-as parlamenti választást, s hiába veszítette el a főváros feletti ellenőrzést 1996-ban (Libreville ellenzéki kézre került), 1998-ban és 2005-ben sikerült újraválasztatnia magát. 2009-ben az elnök fia, Ali Bongo, az addigi honvédelmi miniszter lett az új elnök. Az ellenzék által vitatott eredményű választások után tüntetések robbantak ki, amelyeket a biztonsági erők elnyomtak. Ugyanilyen gyanús körülmények között győzött Ali Bongo 2016-ban. A tiltakozás következtében a nemzeti gárda megostromolta az ellenzék székházát, többen életüket vesztették. Az ellenzék ezek után nem fogadta el a kormány tárgyalási ajánlatát. 2019-ben az elnök betegségét kihasználva sikertelen puccskísérletre került sor. A hatalomért és a miniszteri tárcákért harc bontakozott ki a különböző klánok között.

4.8. Kongó

Az egykori Francia Kongó Kongói Köztársaság (Brazzaville-Kongó) néven 1960-ban vált függetlenné. Első elnöke a miniszterelnök, az önállóvá válásban nagy szerepet játszó Fulbert Youlou lett. 1963 augusztusában a szakszervezetek vezetésével népfelkelés

robbant ki ellene („három dicsőséges nap”), minek következtében le kellett mondania. Franciaország – Gabonnal ellentétben – itt nem avatkozott be az elnök érdekében. A hatalmat Alphonse Massamba-Débat ragadta magához, aki külpolitikájában a Kínai Népköztársaság irányvonalát követte (hitelek), belpolitikáját pedig az általa „bantu szocializmusnak” nevezett ideológia szabta meg (egypártrendszer). Ezekben az években a tudományos szocializmus divatja határozta meg a közbeszédet és a politikai jelszavakat. A dirigista gazdaságpolitika az állami tulajdont preferálta (ötéves terv, 1964–1968), mindemellett a magánszektor, sőt a külföldi (francia) tőke is jelentős pozíciókat birtoolt, elsősorban a bányászatban (kőolaj, lúgkő, fakitermelés).

1968 nyarán az államfő a hadsereg egy részének lázadása nyomán kénytelen volt lemondani. Baloldali tisztek létrehozták a Forradalmi Nemzeti Tanácsot, amely hamarosan az ország legfőbb hatalmi szervévé nyilvánította magát. Az állam élére formálisan Marien Ngouabi őrnagy került, aki megerősítette a szocialista útválasztást, s kezdetét vette a második, népi köztársaság időszaka. A közigazgatást centralizálták, a vezető tisztségeket az 1969 decemberében megalakult állampárt, a Kongói Munkapárt káderei foglalták el. Az állam új elnevezése ekkortól Kongói Népi Köztársaság lett.

Az 1970-es évek elején több sikertelen puccskísérlet is lezajlott, a kormány pedig az ellenzék számos ismert képviselőjét tartóztattatta le, főleg miután 1976-ban Brazzaville-ben sztrájkok kezdődtek. Mindez részben a gazdasági nehézségekre vezethető vissza, mivel Kongó erősen függött a külföldi piacoktól, ahová nyersanyagokat exportált.

1977 márciusában meggyilkolták Ngouabi elnököt, a következő zűrzavaros napokban pedig ugyanez történt a brazzaville-i érsekkel és a korábbi elnökkel, Massamba-Débat-val is. Áprilisban Joachim Yhombi-Opango ezredes állt az ország élére, de 1979-ben egy baloldali katonai puccs őt is megbuktatta. Az 1992-ig hatalmon maradó Denis Sassou Nguesso ezredes a szocialista irány folytatását ígérte, az államügyek intézésének módszerei sem sokat változtak (egypártrendszer, centralizáció). 1985-ben a szociális feszültség kiéleződött, amikor a kongói államadósság kezelése lehetetlenné vált, emiatt pedig megszorító intézkedéseket kellett bevezetni.

A súlyos gazdasági-társadalmi problémák (1987–1997 között a gazdaság teljesítménye 35%-kal csökkent) miatt 1991 februárjában összehívták a Nemzeti Konferenciát az állam, a politikai és civil szervezetek képviselőiből. Az elnök bizonyos előjogait megnyirbálták, de nem mondták le, ugyanakkor megváltoztatták az ország zászlaját és himnuszát. 1992 márciusában új alkotmányt fogadtak el, mely az ország nevét Kongói Köztársaságra változtatta vissza és bevezették a többpártrendszert. Az 1993-as választásokat a Társadalmi Demokrácia Pánafrikai Uniója nevű párt nyerte meg, amelynek vezetőjét, Pascal Lissoubát hamarosan elnökké is megválasztották. Az ellenzék azonban képes volt összefogni, a politikai ellentétek pedig utcai összecsapásokba és újabb – sikertelen – puccskísérletbe torkolltak. Az összes jelentősebb főszereplő fegyverkezni kezdett, milíciák („zuluk”, „kobrák”) alakultak. Az egykori elnök, Sassou Nguesso az 1994-es ruandai népiirtás miatt Kongóba menekült ruandaiakat is besorozott a milíciájába és támogatást kért és kapott a szomszédos országoktól. 1997 nyarán a kormánycsapatok hiába próbálták kézre keríteni Sassou-t Brazzaville-ben, szabályos polgárháború robbant ki, mely az angolai csapatok által támogatott Sassou győzelmével ért véget.

De csak átmenetileg, a harcok ugyanis a következő év végén újrakezdődtek, a főváros lakosságának egy része kénytelen volt elmenekülni.

A nyugalom csak 1999 őszén állt helyre, Sassou pedig megpróbált nemzeti megbékélési politikát folytatni. A menekültek visszatérhettek, de számos, a harcok során történt atrocitásra derült fény. 2002-ben új alkotmányt fogadtak el, mely prezidenciális köztársaságot hozott létre, Sassou Nguessót pedig hét évre elnökké választották. Többé-kevésbé békés időszak következett, amit elősegítettek a magas olajárak miatt megnövekedett állami bevételek, az infrastrukturális beruházások (pointe-noire-i kikötő, Pointe-Noire–Brazzaville autópálya).

Miután módosították az alkotmányt, Sassou-t 2016-ban és 2021-ben is újraválasztották. Utóbbi alkalommal az ellenfele, Guy Brice Parfait Kolélas a választás másnapján behalt az új típusú koronavírusjárvány szövődményeibe.

4.9. Külpolitika

A térség országainak külpolitikáját három elv, az *antikolonializmus*, az *egységtörekvés* és a hidegháborús *el nem kötelezettség* határozta meg. Mindannyian tagjai lettek az ENSZ-nek és az Afrikai Egységszervezetnek (1963), amely 2002-ben átadta helyét az Afrikai Uniónak.

Az antikolonialista erők összefogásáért eleinte Guinea tette a legtöbbet, kötelelességének érezte a még gyarmati sorban élő afrikai népek függetlenségi harcának támogatását. Ezenkívül az alkotmánya kimondta, hogy társulási vagy egyesülési szerződéseket köthet más afrikai államokkal az egység előmozdítása érdekében. Így került sor a pánafrikánizmus atyja, Kwame Nkrumah Ghánájával való egyesülésre 1959. május 1-jén. Igaz, az ilyen típusú kezdeményezéseknek általában nem lett gyakorlati jelentőségük.

Az *el nem kötelezett* csoport tagjaiként országaink fontos szerepet játszottak a hidegháború időszakában, az ENSZ-ben számos kérdésben azonos módon szavaztak. Az *el nem kötelezettséget* ugyanakkor nem egyformán fogták fel. Guinea a pozitív semlegesség mellett tette le a garast, s szoros kapcsolatot épített ki a szocialista országokkal, amelyekkel gazdasági-kereskedelmi megállapodásokat és tudományos-műszaki szerződéseket kötött. Ahidjo kameruni elnök viszont kijelentette, hogy országa *el nem kötelezettsége* nem zárja ki „*az Európával való különleges viszonyt, amely elsőbbséget élvez Kamerun külpolitikájában*”. Az elefántcsontparti kormánypárt szerint az *el nem kötelezettség* azt jelentette, hogy az ország elzárkózik a részvételtől az országot közvetlenül nem érintő nemzetközi kérdések megoldásában.⁴⁴ Elefántcsontparthoz hasonlóan másokra is jellemző, hogy *szoros kapcsolatokat* ápoltak a volt gyarmatosítóval, Franciaországgal.

Az együttműködést nehezítették a határviták. Guinea és Szenegál, valamint Guinea és Elefántcsontpart között 1970-ben és 1976-ban, Szenegál és Gambia között 1974-ben, Togo és Benin között 1976-ban került sor incidensekre. Ezekben többnyire az

44 Gál Tamás: *Mit kell tudni a Trópusi Afrikáról?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983, p. 106.

etnikai jelleg dominált.⁴⁵ Ez történt 1989–1991 között is, amikor a szenegáli szoninke és a mauritániai pól etnikum konfliktusa okozott súlyos összeütközéseket. Szenegál és a szomszédjai (Guinea, Gambia) közötti kapcsolatokat eleve megnehezítette az, hogy a szoninke, volof és más populációi a határ két oldalán élnek.⁴⁶

5. Gazdaság, társadalom, kultúra

5.1. Gazdasági sajátosságok a függetlenné válás után

Országaink közös jellemzője, hogy Szenegáltól Kongóig az imperializmus által kialakított munkamegosztás következményeként elmaradott társadalmi-gazdasági viszonyokat örökölték, amelyek fő jellemzője a mezőgazdaság túlsúlya és a külpiacoktól való függés. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem alacsony maradt: az 1970-es évek végén az ENSZ által nyilvántartott 30 legszegényebb ország közé tartozott Benin és Guinea, utóbbiban az egy főre jutó GDP reálértékének évi átlagos növekedési rátája negatív előjelű volt.⁴⁷ Kivételt jelentett a rendkívül ritkán lakott, évente átlagosan 6%-os növekedést produkáló Gabon, amelynek bőséges természeti erőforrásai magasabb egy főre jutó nemzeti terméket tettek lehetővé (az 1970-es évek közepén több mint 4000, 1997-ben 4230 dollár). Az állam szerepe a gazdaság fejlesztésében mindenütt megerősödött, a gazdaságpolitika többé-kevésbé egységesen az exportcikk (agrártermékek és bányakincsek) kitermelésének és kivitelének növelésére irányult, a bevételeket pedig a gazdaság diverzifikálására (iparosításra), szociális programokra, az életminőség javítására akarták fordítani. Ez a stratégia az 1960-as években valamennyire működött. A legjelentősebb összegeket az infrastruktúra és a bányászat fejlesztésére fordították. Az állam az exporttermékek kereskedelme felett is átvette az ellenőrzést, a kivitelre szánt termények felvásárlását, begyűjtését állami társaságok végezték.

A legfontosabb gazdasági ágazat a gyarmatosítás korához hasonlóan a mezőgazdaság maradt, amelyben a természetes gazdálkodás túlsúlya érvényesült. Itt a földtulajdon közösségi formái a függetlenség után is tovább éltek, míg az áruterelés (például a szenegáli földmogyoróé) leginkább a nagyvárosok környékén, utak, vasutak mentén kialakult kispaszti gazdaságokból származott. A termelékenységek alacsony maradt. Az elsősorban a fulbe népre jellemző, részben nomád pásztorkodás (szarvasmarha, juh, kecske) főleg a száraz szavannákon volt számottevő, de régióinkban a növénytermesztés mindenütt nagyobb értéket termelt, mint az állattenyésztés. Súlyos problémát jelentett, hogy az elmaradott módszerek és az 1970-es, 1980-as évek aszályos időjárása következtében élelmiszerhiány, a Száhelben pedig éhínségek alakultak ki. Ráadásul a

45 Búr, 2011; *Op. cit.*, p. 140.

46 Csizmadia Sándor: Az afrikai államhatároktól a határtalan Afrikáig. In: Csizmadia–Tarrósy (szerk.), 2009; *Op. cit.*, pp. 51–74.

47 Gál, 1983; *Op. cit.*, pp. 46–47. A két országban egy főre vetítve a GDP értéke alig haladta meg a 200 dollárt.

nagyarányú népességnövekedéssel az élelmiszertermelés képtelen volt lépést tartani, így több ország is importra szorult még a legalapvetőbb cikkekből is.

A másik jellegzetesség a monokultúras karakter (olajpálma, kakaó, kávé, ásványkincsek). 1970-ben a togói kivitelből a kakaó és a foszfát 64,6, a gaboniból a kóolaj és a fa 64,2, az elefántcsontpartiból a kakaó, a kávé és a fa 79,3%-ban részesedett. A 2000-es évek közepén Guinea exportjából az alumínium és a gyémánt még mindig 69%-ot tett ki. 1980-ban Elefántcsontpart a világ legnagyobb kakaótermelője volt, Kamerun az 5., Togo pedig a 11. A földimogyoró listáján Szenegál a 7. helyet foglalta el, a kávé terén Elefántcsontpart az 5., Kamerun a 7. Pálmaolajból Elefántcsontpart a 6., Kamerun a 8., Guinea a 11., Benin pedig a 13. pozícióba került.⁴⁸ Ezek a termékek nem belső fogyasztásra, hanem exportra kerültek, e kereskedelem pedig – mint korábban – változatlanul külföldi (francia) társaságok kezében maradt, sőt az elefántcsontparti kávé- és kakaóültetvények kivételesen teljes egészükben európai kézen voltak. A monokultúra függésbe kényszerítette a vizsgált országokat a nyugati vásárlóktól, ráadásul az általuk diktált piaci feltételek szerint. A kormányok ugyan igyekeztek elősegíteni a termelés diverzifikálását a külpiaconak való kitétség csökkentése érdekében, de a monokultúras termékek exportja nem segítette elő a hazai élelmiszerfogyasztás színvonalának növelését. Ebben persze az elavult művelési módszerek is hibásak. A szavannákon az állati erővel vont ekés művelés maradt a leggyakoribb, az itteni szántókon kölest, gumósokat, földimogyorót, rizst, cukornádat, dohányt és zöldségféléket természetnek ma is. Kifejezetten gabona- és gyökértermesztési vidéknek számít Elefántcsontpart, Togo, Benin, Kamerun és Guinea.⁴⁹

A bányászat jelentős fellendülésen ment keresztül, s az 1980-as évek közepén államaink némelyike bizonyos ásványkincsek kitermelése tekintetében a világ élvonalába került (mangánérc: Gabon 3., foszfát: Togo 7., bauxit: Guinea 2.). Jelentős ma is az aranybányászat Elefántcsontparton, a gyémánté Guineában, a vasércé Gabonban, Guineában és Kamerunban, a mézskőé Szenegálban, a foszfáté Szenegálban és Togóban. A kitermelést eleinte külföldi vállalatok végezték, a tőkebefektetések terén előkelő helyet foglalt el Gabon, Elefántcsontpart, Kamerun és Szenegál. Később az egyes országok igyekeztek ellenőrzést szerezni a bányáipar felett (államosítások, a részvények többségének megszerzése). Az államosítások terén a szocialista opciót választó Guinea jutott a legmesszebb, 1958 után a bányászat kivételével az egész gazdaságot nacionalizálták. 1975-ben még a magánkereskedelmet is betiltották, de ezt a szélsőséges intézkedést négy év múlva vissza kellett vonni. Nekiláttak a mezőgazdaság szövetkezetesítésének is, ami hamar kudarcba fulladt, ennek ellenére az 1970-es években újrapróbálkoztak. Az 1974-es fordulat után a nevet Beninre változtató Dahomey és az 1960-as években Kongó is szocialista kísérletbe fogott, még a tudományos szocializmust is meghirdették. Ezek a próbálkozások ugyan gazdasági értelemben nem tekinthetők sikeresnek, ugyanakkor

48 Probáld Ferenc–Szegedi Nándor: *Afrika és a Közel-Kelet gazdaságföldrajza*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1986, pp. 20–31., 108–113.; Gál, 1983; *Op. cit.*, p. 48.; *Gazdasági világlátás*, *Op. cit.*

49 Nsoho Espérance: *Jobb ma egy manióka, mint holnap kettő?! – avagy mezőgazdasági trendek Afrikában*. In: Marsai Viktor (szerk.): *Afrika a globalizált világban. Lehetőségek és kihívások*, Dialóg Campus, Budapest, 2019, pp. 105–126.

más tekintetben érték el eredményeket, például csökkent a külföldi befolyás, bizonyos társadalompolitikai célokat megvalósítottak.

A nemzeti függetlenség erősítésével szorosan összefüggő iparosítás terén 1960 után ugyanaz a tendencia folytatódott, mint előtte: importhelyettesítő iparok, a monokultúrás exporttermékeket feldolgozó iparágak fejlesztése. A feldolgozóipar azonban így is erősen alulfejlett maradt, főleg a mezőgazdasági, erdő- és bányatermékek elsődleges feldolgozásából állt (pl. konzervgyárak és cukoripar Elefántcsontparton, növényolajipar Szenegálban, alumíniumkohók, fűrészüzemek). Foglalkoztak műtrágya előállításával Elefántcsontparton. A képzetlen, olcsó munkaerő miatt a külföldi vállalatok idővel könnyűipari termelést (textil-, cipő- és sörgyártást) telepítettek a partvidékre, de ez még a helyi igények fedezésére sem volt elegendő. Elvértve összeszerelő üzemek is létesültek, az abidjani Renault kapacitása 1970-ben meghaladta a 2000 gépkocsit. A kitermelő és feldolgozóipar együttes részaránya a GDP összegéből összességében alacsony maradt, Beninben a 7%-ot sem érte el.

Az igencsak elmaradott infrastruktúra fejlesztése eleinte prioritást élvezett, hiszen például Kongó és Kamerun között sokáig nem létezett közúti összeköttetés. Néhány évtized múltán minden állam modern kikötőt épített, s próbálta fejleszteni a vasút- és közúthálózatát – szerény eredményekkel. A külkereskedelem egyoldalúan alakult: iparcikkeket importáltak, nyersanyagokat exportáltak, ami sebezhetővé tette ezeket az országokat, mivel az 1960-as, 1970-es években a cserearányok számukra kedvezőtlenül alakultak, ami rontotta a fizetési mérlegüket és növelte az eladósodottságukat. 1977-re Elefántcsontpart 2,1 milliárd, Gabon 1,3 milliárd dollár adósságot halmozott föl. Az amúgy politikailag stabil Elefántcsontpart külföldi adósságállománya az 1980-as évek elején a GNP 90%-át tette ki.⁵⁰ Nehezítette a helyzetet, hogy a kőolajárak drasztikus emelkedése az 1970-es években súlyos csapást mért a térség energiaigényes modernizációs programjaira. Az egykori gyarmatosító, Franciaország, illetve az Európai Gazdasági Közösség (EGK) sokáig őrizte a pozícióit, vagyis a függőség megmaradt (pl. a francia atomipar legfontosabb nyersanyagellátója az 1980-as években Gabon volt), később előtérbe került az Egyesült Államok és Kína.

A felszabadulás utáni évtizedekben erre a gazdasági függőségre gyakran használták a neokolonializmus kifejezést. Azt a politikát értették alatta, amelyet a tőkés gazdaságok (a mi esetünkben Franciaország) alkalmaztak annak érdekében, hogy megőrizzék a pozícióikat az egykori gyarmatokon, s fenntartsák a nekik kedvező munkamegosztást.⁵¹ Ennek a politikának a megvalósítói a francia, majd egyre inkább a multinacionális nagyvállalatok voltak a tőkebefektetéseiken keresztül. A befektetett tőke busásan megtérült, a társaságok ugyanis repatriálták a jövedelmeiket (ez Nyugat-Afrikában már az 1950-es években is így történt). A szubszaharai Afrikában a külföldi tőke által kivont profitok tekintetében mások mellett Elefántcsontpart, Szenegál és Gabon is előkelő helyen állt.⁵² A neokolonializmus jelentette beavatkozás a gazdasági élet mellett kiter-

50 Fage–Tordoff 2004; *Op. cit.*, p. 430.

51 Woddis, Jack: *Mi a neokolonializmus?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.

52 Szentés Tamás: Tropikus-Afrika. In: Nyilas József (szerk.): *Korunk világgazdasága III. A fejlődő országok*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981, pp. 145–209.

jedt a politikai, ideológiai és katonai szférára is, utóbbi esetben kétoldalú szerződések révén (Szenegálban, Elefántcsontparton és Gabonban francia támaszpontok is működtek). Ezek biztosították a francia katonai segítséget az afrikai kormányoknak, amennyiben azok fenyegetve érezték a hatalmukat. Nem véletlenül nevezték a hidegháború időszakában Franciaországot „Afrika csendőrének”, e szoros kapcsolatokkal jellemezhető konstrukciót pedig *Françafrique*-nak („francia–afrikai államnak”). Párizs szakemberek (pedagógusok, mérnökök, orvosok stb.) ezreit küldte a térség országaiba, így erősítve a jelenlétét. E szakemberek az 1980-as években már többen voltak, mint a gyarmati korban. 1973-tól váltak rendszeressé a francia–afrikai csúcstalálkozók, amelyeknek az afrikai államfőkkel bizalmas kapcsolatot fenntartó Giscard d’Estaing, Mitterrand és Chirac köztársasági elnökök egyaránt nagy jelentőséget tulajdonítottak.⁵³

A Franciaországhoz való gazdasági kötődés a pénzügyek terén is megnyilvánult. A francia bankházak egyeduralkodóknak számítottak, s fizetőeszköz gyanánt megtartották az ún. afrikai valutaközösségi (CFA) frankot, amelynek az árfolyamába a franciáknak beleszólásuk volt.⁵⁴ A függetlenség után a francia pozíciók ugyan megrendültek, de döntők maradtak mind a külkereskedelemben, mind a beruházásokban. A térség országainak legfontosabb kereskedelmi partnere változatlanul Franciaország volt, jóllehet a részesedése a külkereskedelmi forgalomból a korábbi 60–70%-ról 30–40%-ra esett vissza. A beruházásokban eleinte az állami, később viszont mindinkább a nemzetközi tőke került előtérbe. A külföldi tőke döntő része néhány tengerparti országba (Szenegálba, Elefántcsontpartra, Kamerunba, Gabonba) áramlott, a belső területek kevésbé részesültek belőle, így azok fejlődése megrekedt. Ezen országok felesleges munkaereje, amely addig a hagyományos vándormunka-rendszer keretei között a gazdagabb partvidékre áramlott, egyre inkább az 1960-as években nagy munkaerőhiánnyal küszködő Európa felé fordult. A mobilitást megkönnyítette a légitörekedés gyors fejlődése, amiben tíz nyugat-afrikai volt francia gyarmat közös légitársasága, az Air Afrique kiemelkedő szerepet játszott (1979: 600 ezer utas, 50 ezer tonna áru).⁵⁵

A külkereskedelem súlyosan eltorzult mivoltát az is mutatja, hogy a térség országainak egymással lebonyolított árucseréje elhanyagolhatónak számított (az 1970-es években a külkereskedelmi forgalom csupán néhány százaléka) és ez még ma is így van. Ennek megváltoztatására regionális gazdasági szervezeteket hoztak létre. A Nyugat-afrikai Gazdasági Közösség (CEAO, 1972) Elefántcsontpartot, Malit, Mauritániát, Nigert, Szenegált és Felső-Voltát fogta össze, célként pedig az élelmiszer-önellátást, az erőforrások hatékonyabb felhasználását, a kiegyensúlyozott iparosítást és az egymás közötti kereskedelem fejlesztését tűzték ki. A Közép-afrikai Gazdasági és Vámunió (UDEAC, 1964) Kamerunt, a Közép-afrikai Köztársaságot, Kongót és Gabont tömörítette, célja

53 J. Nagy László–Ferwagner Péter Ákos: Az V. köztársaság algériai és afrikai politikája, In: Túrke András István (szerk.): *A jelenkori Franciaország*, II. kötet, L’Harmattan, Budapest, 2021, pp. 212–232.

54 Az afrikai valutaközösségi frankot 1945-ben vezették be, árfolyama előbb a francia frankhoz, később az euróhoz kötődött. Részletesen lásd Csizmadia Sándor: Nyugat-Afrika: francia „hátsó udvar” és/vagy amerikai „előkert”? In: Sebestyén Éva–Szombathy Zoltán–Tarrósy István (szerk.): *Harambee. Tanulmányok Füüssi Nagy Géza 60. születésnapjára*, Publikon Könyvek – ELTE BTK Afrikanisztikai Oktatási Program, Pécs, 2006, pp. 116–126.

55 Gál, 1983; *Op. cit.*, p. 72.

pedig a vámmentes kereskedelem előmozdítása és a fejlesztések összehangolása volt. Afrika legnagyobb regionális integrációjaként kiemelkedő fontosságú az 1975-ben létrehozott Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége (ECOWAS), melynek más országok mellett Benin, Elefántcsontpart, Guinea, Szenegál és Togo is tagja. Az együttműködés és fejlesztés előmozdítására törekedett a gazdasági élet minden területén. Közös útlevelet is bevezettek a közösségen belüli mobilitás elősegítésére.

5.2. A társadalom jellegzetességei

Közös vonás, hogy a gyarmati korszak végén már dinamikus népességnövekedés a függetlenné válás után tovább gyorsult, már-már szélsőséges méreteket öltött. Az 1960-as években Gabonban 1,3%-ot, Kongóban 2,1%-ot, Guineában és Kamerunban 2,2%-ot, Elefántcsontparton 2,3%-ot, Szenegálban 2,4%-ot, Dahomeyben és Togóban 2,5%-ot tett ki az éves népszaporulat. Az 1970-es évtizedben a tempó, ha lehet, még tovább gyorsult, ami nem csupán a lakosság élelmiszerellátásában okozott gondokat, hanem kellő számú munkahelyet sem sikerült létesíteni a munkaerőpiacra kikerült fiataloknak.

A függetlenné válás pillanatában a gazdasághoz hasonlóan a társadalomban is elmaradott (törzsi) viszonyok uralkodtak. A kereskedelemre, a kisüzemi földművelésre és a pásztorkodásra épülő gazdaságban csak a második világháború után indult fejlődésnek az ipar és a szolgáltató szektor. A munkásosztály számaránya így elhanyagolható volt (1957-ben Nyugat-Afrikában és Togóban a lakosság 2%-a).⁵⁶ Az ugyancsak szűk értelmiségi-alkalmazotti réteggel együtt mégis ő játszott meghatározó szerepet a szakszervezetekben és a nemzeti mozgalomban. Ráadásul ez a szűk munkásréteg erősen szétforgácsolódott: Elefántcsontparton például az 1960-as évek elején a 88 ezer ipari vállalkozás kevesebb, mint 10 munkást foglalkoztatott, míg 500-nál többet mindössze 14.⁵⁷ A függetlenség után a munkások részaránya ugyan növekedésnek indult, de az iparban foglalkoztatottak száma soha nem tudta utolérni a legkiterjedtebb társadalmi réteget jelentő parasztság arányát. A korszakban a parasztság aránya mindenütt meghaladta a 70%-ot, de Beninben, Togóban és Guineában még a 90%-ot is túlszárnyalta. Az alacsony helyi tőkeképződés miatt számottevő helyi ipari burzsoázia csupán Kamerunban, Elefántcsontparton és Szenegálban alakult ki. Utóbbiban a fejlődés alacsony bázisonról indult: 1962-ben a nyilvántartott 320 ipari vállalkozás közül csak 15, azaz 4,5% volt szenegáli tulajdonban. Ellenben a kispolgárság (közbülső rétegek) szerepe – más térségekhez hasonlóan – sokszor meghaladta a tényleges társadalmi súlyát.

A legnagyobb változást a földtulajdonviszonyok átrendeződése, a magántulajdon terjedése, ezen keresztül pedig az agrárburzsoázia és a földnélküli paraszti réteg, a mezőgazdasági bérmunkásság bővülése, valamint az állami szolgálatba szegődő új bürokrata réteg megjelenése hozta el. Ez utóbbi réteg részben átvette a korábbi gyarmati

56 Suret-Canale, Jean-Adu Boahen, A.: L'Afrique occidentale. In: Mazrui-Wondji, C., 1998; *Op. cit.*, pp. 183–213.

57 Gál, 1983; *Op. cit.*, p. 79.

adminisztráció funkcióját, amelyet meggazdagodásra használt, terjesztve ezáltal a korrupciót.

5.3. A szociális helyzet és a kulturális élet jellemzői

Mint láttuk, a térség országai kifejezetten szegénynek számítottak, ahol még a legalapvetőbb szociális igények kielégítése is problémákat okozott. A magas gyermekhalandóság még sokáig jellemezte a partvidéket és a szomszédos területeket (Kongóban például az 1960-as években a gyermekek kb. 30%-a ötéves kora előtt meghalt). De legalább az 1990-es évekhez képest a 2000-es évekbe az alultápláltság valamelyest visszaszorult: Kamerunban a mutató 33-ról 25%-ra, Gabonban 8-ról 6%-ra, Beninben 17-ről 15%-ra, Elefántcsontparton 16-ről 14%-ra, Guineában 31-ről 26%-ra, Szenegálban 25-ről 24%-ra csökkent. Egyedül Togo mutatói romlottak 25-ről 26%-ra.⁵⁸ A nyomor miatt felgyorsult az urbanizáció, amivel viszont nem tudott lépést tartani a lakásépítés, a következmény a külső kerületekben kialakuló *bádóvárosok* lettek. A városiasodás tempója úgyszólván követhetetlen volt az elmúlt évtizedekben: míg Nyugat-Afrikában 1950-ben az összlakosság 9,9, 1970-ben 21,4, 1990-ben 33,2%-a lakott városokban, addig ez az arány 2010-ben elérte a 44,6%-ot!⁵⁹

Kevés pénz jutott az egészségügy fejlesztésére. Míg 1976-ban a közegészségügy finanszírozására az Egyesült Államok egy lakosra vetítve 259, Svédország pedig 550 dollárt fordított, addig Togo 3 dollárt. 1970-ben Szenegálban az egy orvosra jutó lakosok száma megközelítette a 15 ezret, Elefántcsontparton a 20 ezret, Kamerunban és Togóban a 26 ezret, Dahomeyben a 32 ezret, Guineában az 50 ezret. Az iskolázottság foka alacsony maradt annak ellenére, hogy az állam a költségvetés tetemes hányadát (20–25%-át) fordította a közoktatás fejlesztésére. 2013-ban az országcsoport beiskolázottsági mutatói az iskoláskorú népességhez viszonyítva a következőképpen alakultak: Benin 56,7%, Elefántcsontpart 38,2%, Gabon: 74,1%, Guinea: 51%, Kamerun: 60,4%, Szenegál: 45,7%, Togo: 56,7%.⁶⁰ Ráadásul ez az oktatás mind a mai napig jelentős minőségi kihívásokkal küzd. Mindebből következik, hogy kínzó probléma a képzett munkaerő hiánya. Az 1990-es évektől a kontinens többi részéhez hasonlóan a Guineai-öböl partvidékén is látványos emelkedésnek indult az iskolázottság szintje, de a színvonal változatlanul elmaradott, s az oktatás kevéssé tart lépést a globalizált világ és a technikai forradalom elvárásaival.⁶¹

Mivel a gyarmati korszakban a nemzeti mozgalmak célja a nemzeti, kulturális, nyelvi arculat helyreállítása is volt, a második világháború után az antikolonialista küzdelem

58 Juhász Péter Gergő–Kanizsay Endre–Varga János: A mezőgazdasági termelés fejlesztési lehetőségei Afrikában. In: Sebestyén–Szombathy–Tarrósy (szerk.), 2006; *Op. cit.*, pp. 208–219.

59 Keserű Dávid: Fenntartható állapotok? Az urbanizáció Afrikában. In: Tarrósy István (szerk.): *Fenntartható Afrika*, IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, Pécs, 2010, pp. 55–74.

60 Tarrósy István: Afrikai perspektívák egy új világrendben. In: Grünhut Zoltán–Vörös Zoltán (szerk.): *Az átalakuló világrend küszöbén*, IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, Pécs, 2013, pp. 275–298.

61 Tarrósy István: Fenntartható Afrika – Lehetséges? In: Tarrósy (szerk.), 2010; *Op. cit.*, pp. 13–30.

és az új nemzeti identitás hangsúlyozása szükségképpen kulturális dimenziót is öltött, ami a gyarmati körülmények miatt irodalmi formában és a gyarmatosító nyelven történt. Ebben az időszakban számos irodalmi-kulturális folyóirat született. 1947-ben Párizsban Alioune Diop szenegáli diák megalapította a *Présence africaine* című lapot, mely elsődleges feladatának az afrikai kulturális személyiség bemutatását tűzte ki céljául. A politikus Senghor, aki költéssel is foglalkozott, az írásaiban továbbfejlesztette az Aimé Césaire által 1932-ben megalkotott *négritude* (a „néger büszkeség”, az „afrikai személyiség” kultusza) fogalmát, mely az afrikai francia gyarmatokon nagyobb visszhangot keltett, mint a főleg anglofón területeken hódító pánafrikanizmus. Az RDA dakari hetilapja, a *Réveil* hasábjain harcos antikolonialista költők publikálták verseiket. Brazzaville-ben megjelent a *Liaison*, Egyenlítői-Afrika első értelmiségi újsága. Elefántcsontparton az 1930-as, 1940-es években megjelentek az első drámák, az 1950-es években új kulturális kifejezési formaként balett-társulat szerveződött.⁶² Kamerunban, Szenegálban és másutt az írók a regényeikben görbe tükröt tartottak a gyarmati valóság elé.⁶³ A függetlenség után a térség legnagyobb lapja az elefántcsontparti *Fraternité-Matin* volt 80 ezres példányszámmal.

Habár a nyugat-afrikai francia nyelvű sajtó története az 1850-es évekre nyúlik vissza (*Moniteur du Sénégal et dépendances*), a második világháborúig a példányszámok meglehetősen alacsonyak maradtak.⁶⁴ 1945, majd a függetlenné válás után a sajtótevékenység minden országban fejlődött, új napi- és hetilapok (*Dakar Matin*, *Afrique nouvelle*, *Dépêche Dahoméenne*, *La Presse du Cameroun*, *Togo Press*) és saját ügynökségek (*Agence de Presse Sénégalaise*, *Agence Guinéenne de Presse*, *Agence Gabonaise de Presse*) jelentek meg. Igaz, a sajtó jellemzően a kormány szigorú felügyelete és ellenőrzése alatt működött.

Az 1960-as évektől színes és gazdag kulturális élet bontakozott ki ezekben az országokban, amelyben a szájhagyományokban tovább élő eposzoknak, meséknek, népdaloknak, táncfolklórnak fontos szerep jutott.⁶⁵ A képzőművészetben a hagyományos fadarabok (emberek, állatok ábrázolása), álarcok, elefántcsont-, ezüst- és aranyékszerek készítése és a színes mintázatú kelmék, szőttek szövése uralkodott. Kamerunban jelentősnek számított a kerámiaművészet.

A függetlenné válásban a vallásnak is megvolt a maga sajátos szerepe, ezek a mozgalmak ugyanis nem csupán reflektáltak a társadalmi változásokra, hanem nemritkán aktívan alakították is azokat. Az általános trend a nagy vallások terjedésének kedvezett, a helyi kultuszok visszaszorultak. A keresztény egyházakhoz képest az iszlám kevésbé kompromittálódott a gyarmati rendszerben, így a függetlenség legnagyobb haszonélvezője lett. Az újabb muszlim vallásos egyesületeket a gyarmati hatóságok üldözték, ezért közeledtek a nemzeti mozgalomhoz és az RDA-hoz. A muszlimok számaránya

62 Vezmár László: Az elefántcsontparti színház kezdetei. *Philologia Africana Hungarica*, 2020/1–4, pp. 539–552.

63 Biernaczky János: A kameruni regény. *Philologia Africana Hungarica*, 2020/1–4, pp. 603–611.

64 Euvrard, Gil-François: *La presse en Afrique occidentale française des origines aux indépendances et conservée à la Bibliothèque nationale*, École nationale supérieure des bibliothèques, Villeurbanne, s. d. pp. xii.

65 Biernaczky Szilárd: Oralitás a mai afrikai irodalmak életében, *Helikon*, 1986/3–4, pp. 284–331.

a partvidéken meglehetősen magasra rúgott, Guineában 75%, Szenegálban több mint 90%.

A katolikus egyház a gyarmati korban a kolonialisták támaszaként elítélte a nacionalistákat (az RDA-t az „ateista kommunizmus” ügynökeként), jóllehet számos képviselőjük hithű muszlimként vagy katolikusként buzgón gyakorolta a vallását. A kameruni katolikus püspökök még 1955 áprilisában is pásztorlevélben ítélték el a Kameruni Népi Uniót a kommunista eszmék állítólagos terjesztése miatt.⁶⁶ A fordulat ezen a téren a pápa 1953. június 2-i enciklikájával vette kezdetét: a nacionalista tömegnyomás hatására az egyház megértette a gyarmati hittérítő struktúrák átalakításának szükségességét, megindult a helyi papság képzése, Francia Afrikában pedig 1955 végén létrehozták a püspökségeket. Az első afrikai katolikus püspököket 1956-ban Dahomeyben és Felső-Voltában nevezték ki, az első érsekségeket pedig 1955-ben Dakarbán, Abidjanban és Loméban alapították.⁶⁷

5.4. A francia nyelv helyzete

A gyarmati múlt öröksége, hogy az egy államban élő, de eltérő nyelveket (hausza, joruba, fulani, ibo stb.) beszélő népek között a kommunikáció megkönnyítése érdekében közvetítő nyelvként a franciát használták. Sőt a kulturális asszimiláció nélkülözhetetlen eszközeként a francia vált az oktatás nyelvéné is, ezért az iskolapadokból olyan végzősök kerültek ki, akik nyugati típusú, elméleti képzést kaptak, mindennek következtében pedig lojálissá váltak a gyarmatosító hatalomhoz. Ezenkívül az elfranciásítás során a gyarmatosítók még a történelem felett is át akarták venni a hatalmat: olyan mondatok kerültek bele a történelemtankönyvekbe, hogy „*őseink a gallok voltak*”.

Nem meglepő módon a saját identitásuk megeremtésére és megerősítésére törekvő önálló államok számára a nemzeti nyelv fejlesztése fontos feladatot jelentett, ennek ellenére a francia maradt a függetlenné válás után a hivatalos államnyelv, s franciául jelentek meg az újságok és a könyvek, sőt ez maradt az oktatás nyelve is. Ez még a teljes függetlenség útjára lépő Guineára is igaz volt. Ennek az a magyarázata, hogy ezekben a sokszínű társadalmakban a nemzeti egység megeremtésére törekvő kormányoknak szükségük volt egy közösen használható nyelvre, a francia pedig kézenfekvő módon adódott. Így viszont a helyi nyelvek háttérbe szorultak. Az írók, költők sokáig francia nyelven publikáltak, ami nyilvánvalóan megnehezítette a saját, „nemzeti” irodalom megeremtését.⁶⁸ A helyi (például volof) nyelvű könyvkiadás először Szenegálban és Guineában csak az 1970-es években kezdődött el, holott Szenegál lakosságának 50%-a volof anyanyelvűnek vallja magát.

A francia kultúra terjesztésében óriási szerepet vállalt magára az Alliance Française, mely minden fővárosban jelen volt. Mivel az analfabetizmus változatlanul

66 Sík, 1973; *Op. cit.*, p. 292.

67 Suret-Canale – Adu Boahen: *L'Afrique occidentale*, i. m.; Búr, 2011; *Op. cit.*, p. 134.

68 Vajda György Mihály: A kölcsönvett nyelv problémája az új irodalmak kialakulásában, *Helikon*, 1986/3–4., pp. 405–409.

meghatározónak számított, a franciák tudatában voltak annak, hogy a rádióadásokra nagy súlyt kell fektetni. Az ORTF állomás többnyire egész nap sugározta az Afrikának szánt műsorait, olykor nem franciául, hanem helyi nyelveken. Az analfabetizmus jelenléte miatt a filmművészet is felértékelődött és mind népszerűbbé vált. 1969-től rendezték meg Felső-Volta fővárosában, Ouagadougouban az afrikai filmek fesztiválját.

Az afrikanizáció nyomán a francia nyelv az 1990-es években kezdett visszaszorulni annak következtében, hogy a térség államai is csatlakoztak ahhoz az afrikai törekvéshez, mely a helyi nyelvek fejlesztését tűzte ki céljául. Az 1997-ben elfogadott hararei és a 2000-ben elfogadott aszmarai nyilatkozat „*az afrikaiak gondolkodását és tudatát továbbra is blokkoló kolonializmus végleges legyőzése érdekében*” szükségesnek tartotta az afrikai nyelvek fejlesztését, valamint azt, hogy minden gyermeknek joga legyen az iskoláztatáshoz és az anyanyelvi oktatáshoz. A folyamat bizonyos elképzelések szerint elvezethetne az „afrikai reneszánszhoz”. Az eredmények minden erőfeszítés dacára mérsékeltek, hiszen még Szenegálban is, ahol a volof államnyelv lehetne, a többi etnikum (a fulbék, a szererek) ellenkezése miatt nem lehetett vele a franciát „leváltani”. Ez mintha arra utalna, hogy az etnikai-törzsi identitás még mindig erősebb, mint a nemzettudat.⁶⁹

6. Főbb kihívások a posztbipoláris korszakban

A hidegháború vége és a globalizáció felgyorsulása új kihívások elé állította az atlanti parti frankofón országokat, egyúttal a kibontakozás, a megújulás lehetőségét is kínálta. A különféle nemzetközi szervezetek (IMF, Világbank) ún. „strukturális alkalmazkodási programjai” és a gazdasági liberalizáció az állam visszavonulását követelték a gazdaságból (a szociális szolgáltatások lefaragása, az élelmiszerek és más alapvető árucikkek dotálásának csökkentése, privatizáció), ami súlyos következményekkel járt és növelte a társadalmi elégedetlenséget. A nemzetközi pénzüzetek igyekeztek támogatásokat nyújtani (Szenegálnak például a GDP-je 15%-át adták a bankrendszere stabilizálására), de Guinea kivételével a helyzet Szenegálban, Kamerunban és Elefántcsontparton is romlott. 1994-ben ráadásul Párizs saját valutájához képest leértékelte a CFA frankot, ami komoly károkkal járt. Az egész afrikai kontinens iránt csökkent a nagyhatalmak érdeklődése, a földrész politikailag leértékelődött, kevesebb segély áramlott az itteni országokba. A globalizáció révén a világgazdasági integráció ugyan felgyorsult, de nyilvánvalóan *aszimmetrikus* módon, mivel az itteni országok lemaradása fokozódott. Miközben a térség inkább vesztese lett a globalizációnak (fokozódó bizonytalanság, feszültségek, nagyobb egyenlőtlenségek), számos téren esély nyílt a kibontakozásra és az előrelépésre.

69 Gúti Erika: Identitás és nyelvpolitika Afrikában. In: Marsai (szerk.), 2019; *Op. cit.*, pp. 161–173.; Kovács Máté: Az Afrikai Reneszánsz és a kultúra. In: Sebestyén–Szombathy–Tarrósy (szerk.), 2006; *Op. cit.*, pp. 242–253.

A Guineai-öböl partvidékére is igaz, hogy a posztkoloniális államok magukban hordozzák a háború lehetőségét a mesterséges határaik, a határokon átnyúló etnikumok, a nomádok és városiak közötti ellentétek stb. miatt. Az államközi konfliktusok ebben a térségben is felerősödtek, az egyes államokon belül fegyveres lázadások robbantak ki, melyek kezdeményezői helyi sajátosságként olykor szélsőséges iszlámista mozgalmak voltak (pl. az AQIM Szenegálban).⁷⁰ Nem véletlenül nevezték 1989 után a térséget egyesek „válságos ívnek”.⁷¹ Az erőszak felerősítette a vidékieknek a tengerparti városokba való áramlását, amelyet a gyarmati korban az „erdőfal” még valamennyire feltartóztatott. Jellemző, hogy a 2000-es évek elején Abidjan lakosságának több mint felét már északi származású „bevándorlók” alkották. A katonai puccsok sem szakadtak meg a posztbipoláris korszakban. Az 1980-as évek gazdasági problémái után az 1990-es évtized még súlyosabb belpolitikai válságokat hozott magával és még az addig valóban stabilnak hitt államok (pl. Elefántcsontpart) is megrendültek („bukott állam”, „törékeny állam”, „államkudarc”).⁷²

Minden nehézség dacára a világgazdasági konjunktúrával párhuzamosan az ezredforduló után fordulat vette kezdetét, ami főleg a nyersanyagoknak a megnövekedett kínai kereslet miatti világgpiaci áremelkedésével függött össze. Megkezdődött a gazdasági felzárkózás, az egész afrikai kontinens robosztus növekedést produkált (évi 5%), amivel 2000–2010 között a világ második leggyorsabban növekvő térségének számított („afrikai gazdasági csoda”). Ebben már nemcsak a hagyományos ágazatok (mezőgazdaság, bányászat), hanem a szolgáltatások és az infrastrukturális beruházások is nagy szerepet játszottak (az ipar viszont, úgy tűnik, nem). A gyorsan növekvő országok (pl. Gabon) egyúttal vonzóvá váltak a megélhetést kereső külföldi vendégmunkások számára.⁷³ Az 1990-es évek elejéhez képest ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés a földrész iránt, s nemcsak a volt gyarmatosítók, az Egyesült Államok és Kína, hanem egy sor új szereplő (India, Dél-Korea, Szingapúr, Törökország, Oroszország, Brazília, Irán stb.) részéről is („második versenyfutás Afrikáért”).⁷⁴ A stratégiai bányászatba áramlottak a külföldi befektetések: 2009-ben az elefántcsontparti gyémánt- és mangánbányászatba 380 millió, a kameruni kőolajbányászatba 340 millió dollár érkezett. Mindez sok esetben azt jelentette, hogy a lakosság legjava végre hozzájuthatott a legalapvetőbb élelmiszerekhez és szolgáltatásokhoz, *javult az életminőség színvonala*.

Úgy tűnik azonban, hogy 2010 után újabb fordulat vette kezdetét, aminek a hátterében ezúttal a világgpiaci nyersanyagárak csökkenése húzódott meg (2014–2016 között a kőolaj világgpiaci ára 60%-kal esett vissza). A térség országai számára fontos kávé és kakaó ára ingadozást mutatott, előbbie 2014-ig csökkent, majd nőtt, utóbbie 2018-tól csökkent. A gazdasági növekedés lelassult, bár bizonyos országok, melyek

70 Bővebben lásd Kiss Álmos Péter (szerk.): *Afrikai terrorista és szakadár szervezetek*, NKE Szolgáltató Nonprofit Kft., Budapest, 2016.; Kóvágó Paulina: *Az AQIM és a Boko Haram támadásainak okai és trendjének alakulása*. In: Marsai–Vogel, 2017; *Op. cit.*, pp. 165–192.

71 Galy, Michel: *Les espaces de la guerre en Afrique de l’Ouest*. *Hérodote*, n° 111, 2003/4, pp. 41–56.

72 Búr Gábor: *Gyenge államok és államkudarcok Afrikában*. In: Marton Péter (szerk.): *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*, E-könyv, TLI KTK, Budapest, 2006, pp. 194–211.

73 Vecsey Mariann: *Vándorló Afrika*. In: Marsai–Vogel, 2017; *Op. cit.*, pp. 35–43.

74 Búr Gábor: *The Second Scramble – a második versenyfutás Afrikáért*, *Külgügyi Szemle*, 2008/4, pp. 3–15.

gazdasága nem kizárólag a nyersanyag-kitermelésre épül (tehát diverzifikáltabbak), továbbra is előre tudtak lépni. A leggyorsabban növekvő gazdaságok közé tartozott a 2016-ban 8,4%-os bővülést produkáló Elefántcsontpart és a 6,6%-os növekedést felmutató Szenegál.⁷⁵ Az évtized közepén a nyugat-afrikai trend ismét emelkedővé vált. Az utóbbi években a növekedés egyik motorja a belső fogyasztás demográfiai növekedésből fakadó bővülése, az egyre szélesebb középosztály. A javuló tendencia köszönhető másrészt a gazdasági tevékenységnek kedvezőbb körülményeket teremtő politikai reformoknak.

A hidegháború végén országsoportunk Afrika egészéhez hasonlóan gyors demokratizálódáson ment keresztül, alkotmánymódosításokat hajtottak végre, önmagukat jogállamként határozták meg, mindenütt többpárti választásokat tartottak, noha a csalások változatlanul jellemezték ezeket. A demokratizálódás részlegességét mutatja, hogy korlátozott maradt a szólásszabadság, az emberi jogok tiszteletben tartása, a jogállamiság. Időnként az ellenzéki vezetőket bebörtönözték és a fegyveres erők is beavatkoztak alkalmanként a politikai életbe. Az előrelépés a demokratikus viszonyok felé azonban így is tagadhatatlan, a katonai diktatúrák ugyanis szalonképtelenné váltak, majd lényegében eltűntek. Ez annak is köszönhető volt, hogy a segélyek további folyósítását a nyugati hatalmak politikai reformokhoz, demokratizálódáshoz, az emberi jogok tiszteletben tartásához kötötték. A többpártrendszer terjedtek, még a Bongo vezette Gabonban vagy az Eyadéma irányította Togóban is, a puccsok száma lecsökkent. Az emberi jogok érvényesülése terén javulást lehetett tapasztalni. Növekedett az iskolázott középrétegek, a középosztály aránya, mely már beleszólást követel magának a politikai döntések meghozatalába. A gyenge vagy válságba jutott államok (pl. Elefántcsontpart) megszilárdultak, az állam- és közigazgatás színvonala javult.⁷⁶

Különös gondot jelentett az ezredforduló után a környezetvédelem és az ezzel szoros összefüggésben álló klímaváltozás, mely éppen Afrikában fejt ki a legnegatívabb hatást. Azt ugyan a legtöbb szakértő hangsúlyozza, hogy Afrika a legkevesebb káros anyagot kibocsátó, „még mindig a legfenntarthatóbb kontinens”, a környezeti romlás mégis felgyorsult. Ennek a fő összetevői a frankofón államokban is a demográfiai robbanás (Szenegálban és Kamerunban a termékenységi ráta 5 és 6 közé esik),⁷⁷ az energiafelhasználás és az energiahordozók exportjának növekedése, a megfelelő hulladék-gazdálkodás hiánya és a globális éghajlatváltozás. Az 1960-as, 1970-es évek fordulóján Nyugat-Afrikában jelentősen csökkent a csapadékmennyiség, minek következtében a Szenegál és a Niger vízhozama 40%-kal visszaesett! Ennek következtében kiéleződtek az érintett országok közötti konfliktusok a vízkészletek elosztásával kapcsolatban (gátépítések). A környezet romlásához (sivatagosodás, árvizek, vízproblémák) és a klímaváltozáshoz hozzájárul az esőerdőkben a fokozott fakitermelés, amire a világpiacon egyre nagyobb a kereslet. Erről a bevételről a térség országai nem mondhatnak le,

75 Pásztor Szabolcs: Az afrikai kontinens gazdasági perspektívái a nyersanyagárak volatilitásának tükrében. In: Marsai (szerk.), 2019; *Op. cit.*, pp. 71–88.

76 Marsai Viktor: Az államiság problémája az afrikai kontinensen. In: Marsai (szerk.), 2019; *Op. cit.*, pp. 37–50.

77 Marsai Viktor: Az afrikai kontinens demográfiai helyzete. In: Marsai (szerk.), 2019; *Op. cit.*, pp. 21–35.

hiszen például a földrész legnagyobb faexportőre, Kamerun évi 450 millió dollár bevételre tesz szert ebből az ágazatból.⁷⁸ A fakitermelés és erdőgazdálkodás Benin, Togo, Elefántcsontpart, Kongó és Gabon számára is rendkívül fontos bevételi forrást jelent.

Az egész kontinens közös problémája a járványos betegségek pusztító jelenléte. Igaz ugyan, hogy az AIDS a Guineai-öböl partvidékét kevésbé érintette negatívan, mint Dél- és Közép-Afrikát, ugyanakkor az ebola itt is szedte az áldozatait. Legújabban a COVID-19 járvány terhelte meg az amúgy is kihívásokkal küzdő egészségügyi rendszereket. Az új típusú koronavírus esetében szerencse a szerencsétlenségben, hogy az itteni társadalmak rendkívül fiatalok, emiatt a lakosság ellenállóképessége erősebb, a halálozási ráta pedig alacsonyabb, mint Európában. Hivatalos adatok szerint Elefántcsontparton 2021 áprilisáig a több mint 25 milliós lakosságból 45 ezernél kevesebben kapták el a betegséget, a halálos áldozatok száma pedig „csupán” 256 volt.⁷⁹ A járvány miatt bevezetett utazási korlátozások ugyanakkor súlyos csapást mértek a turizmusra és a szállodaiparra, amely pedig egyes országokban (pl. Elefántcsontparton) már fontos bevételi forrássá vált.

Válogatott irodalom:

- BIEDERMANN Zsuzsánna–KISS Judit (szerk.): *Szubszaharai Afrika gazdasága a 21. században*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2017
- BÚR Gábor: *A szubszaharai Afrika története 1914–1991*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2011.
- CSIZMADIA Sándor–TARRÓSY István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*, IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, Pécs, 2009
- FAGE, J. D.–TORDOFF, William: *Afrika története*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004
- GÁL Tamás: *Mit kell tudni a Trópusi Afrikáról?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983
- GRÜNHUT Zoltán–VÖRÖS Zoltán (szerk.): *Az átalakuló világgrend küszöbén*, IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, Pécs, 2013
- MARSAI Viktor–VOGEL Dávid (szerk.): *Közel Afrikához. A válságkezelés és a stabilizáció lehetőségei és kihívásai a fekete kontinensen*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017
- MARSAI Viktor (szerk.): *Afrika a globalizált világban. Lehetőségek és kihívások*, Dialóg Campus, Budapest, 2019
- MAZRUI, Ali A.–WONDJI, C. (szerk.): *Histoire générale de l'Afrique VIII. L'Afrique depuis 1935*, Éditions UNESCO, Paris, 1998
- NYILAS József (szerk.): *Korunk világgazdasága III. A fejlődő országok*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981

78 Glied Viktor: Környezet és fejlesztés Afrikában. In: Tarrósy (szerk.), 2010; *Op. cit.*, pp. 31–54.; Glied Viktor: A klímaváltozás és Afrika. In: Marsai (szerk.), 2019; *Op. cit.*, pp. 51–70.

79 Five years after attack, I. Coast resort struggles with Covid. *France24*, 2021. április 17. <https://www.france24.com/en/live-news/20210407-five-years-after-attack-i-coast-resort-struggles-with-covid>.

- SEBESTYÉN Éva–SZOMBATHY Zoltán–TARRÓSY István (szerk.): *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*, Publikon Könyvek – ELTE BTK Afrikanisztikai Oktatási Program, Pécs, 2006
- SÍK Endre: *Fekete-Afrika története. I–IV. kötet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 1972, 1973
- SURET-CANALE, Jean: *A négerkereskedelemtől a neokolonializmusig. Afrika-történeti esz-szék*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983
- TARRÓSY István (szerk.): *Fenntartható Afrika*, IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, Pécs, 2010
- TRAORÉ Bakary–LÔ, Mamadou–ALIBERT, Jean-Louis: *Forces politiques en Afrique noire*, PUF, Paris, 1966

PÁR CSEPP FRANKOFÓNIA AZ INDIAI-ÓCEÁN PARTVIDÉKÉN: DZSIBUTI, MADAGASZKÁR, COMORE-SZIGETEK, MAURITIUS ÉS SEYCHELLES-SZIGETEK

1. A régió általános bemutatása, különös tekintettel a Franciaországgal való történelmi kapcsolatokra

Frankofón Afrika indiai-óceáni partvidéke négy szigetországot (Madagaszkár, Mauritius, Seychelle-szigetek, Comore-szigetek), egy partmenti országot, Dzsibutit és Franciaország két tengeren túli megyéjét (Réunion, Mayotte) foglal magában. Az indiai-óceáni szigeteket összekapcsolják a térségre jellemző éghajlati és geográfiai adottságok: (1) a szigetek mindegyike vulkáni eredetű (az alól csak a környék egyetlen gránit és korral szigetcsoportja, a Seychelle-szigetek jelent kivételt); (2) a térségre a forró és száraz, illetve a nedvesebb évszakok váltakozásán alapuló éghajlat jellemző, amely jelentős mértékben meghatározta a szigetek ökoszisztémáját és a mezőgazdasági tevékenység jellegét; (3) a szigetek mindegyike nyersanyagban szegény; továbbá (4) e szigetvilág periférikus fekvése miatt a térség későn és a mai napig csak korlátozottan tudott bekapcsolódni a világkereskedelembé. Pedig e szigetek szerepét a gyarmatosítás időszakában felértékelte a földrajzi fekvésük: nevezetesen az, hogy az egykor kiemelt fontosságú tengeri kereskedelmi útvonalak mentén helyezkednek el.²

E szigetek esetében ugyanakkor kulturális egységről nem beszélhetünk, hiszen legtöbbször igencsak eltérő fejlődési utat jártak be. Ez alól csupán a gyarmatosítás időszaka jelent némiképp kivételt. Franciaország mint gyarmatosító hatalom, és ebből kifolyólag a francia nyelv szerepe összekötő kapcsot jelent ezekben az országokban, még abban az esetben is, ha az adott terület 19. és 20. századi történelme esetleg a brit gyarmatbirodalomhoz kapcsolódott.

Noha Dzsibuti – a szigetjelleg hiánya és speciális geopolitikai helyzete miatt – igen eltérő fejlődési utat járt be, az Indiai-óceán térségéhez közeli lokalizációja miatt ebben a fejezetben kerül tárgyalásra.

Franciaországnak az Indiai-óceán térségében való jelenléte több évszázados múltra tekint vissza. Az Indiai-óceán dél-nyugati partvidékén több olyan sziget és partmenti

1 tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, DTO

2 Berger, Laura-Blanhy, Sophie: La fabrique des mondes insulaires. *Études rurales*, 2014, no. 194., pp. 11–46.

ország található Dzsibutitól a Seychelles-szigeteken át egészen Madagaszkárig, amelyeknek a történelme legalább egy rövid időszakra Franciaországhoz kötődött. Bár ezen országok közös jellemzője, hogy nyersanyagban szegények, illetve növénytermesztésük a legtöbbször monokultúrás, a 17. századtól igénybe vett kereskedelmi útvonalak biztosítása érdekében a tengeri kereskedelemben érintett európai nagyhatalmak, így Franciaország is előszeretettel létesített kikötőket Kelet-Afrika Indiai-óceánban fekvő, az európai gyarmatosítás idején még gyakran lakatlan vagy gyéren lakott szigetein.

Franciaország egykori politikai és kulturális befolyása a mai napig érezhető hatását az Indiai-óceán partján. Ennek egyik ékes bizonyítéka a francia gyarmati történelem meghatározó alakjait idéző földrajzi nevek gyakori előfordulása ebben a térségben. Ugyanakkor nem mellékes tényező, hogy néhány francia felfedező expedíció (pl. Madagaszkár, 1529) által a térségben tett utazást leszámítva Franciaország jóval a portugálok, hollandok és angolok után kezdett egyértelmű érdeklődést mutatni ezen távoli térség iránt. A Francia Kelet-indiai Társaság csak 1664-ben jött létre az angol (később brit) és holland kelet-indiai társaságok riválisaként XIV. Lajos főtanácsosa és minisztere, Jean-Baptiste Colbert kezdeményezésére.

Colbert az ország gazdaságában fontos szerepet szánt a gyarmatoknak. Felállított egy merkantilizmusra épülő gazdasági elméletet, aminek a lényege az volt, hogy a hatalom elérése érdekében minden államnak a lehető legnagyobb pénzügyi tartalékot kell felhalmoznia. Ennek érdekében szükség volt az export növelésére és az import csökkentésére, tehát minél nagyobb egy gyarmatbirodalom, annál nagyobb profitja keletkezik az anyaországnak. A gyarmatok ugyanis olcsó alapanyagot és biztos piacot jelentettek. A francia gyarmati terjeszkedés alapjául szolgáló modellt kolbertista rendszernek nevezik. Colbert újrarápítette a Richelieu óta csaknem egészében megsemmisült hadiflottát, a szétszabdalt kereskedelmi társaságokat 1664-ben újjá szervezte és két nagy kereskedelmi társasággá egyesítette. A Nyugat-indiai Társaság foglalkozott az amerikai gyarmatok (Új-Franciaország, a Kis-Antillák és Guyana) megművelésével és betelepítésével, valamint az Atlanti-óceánon folyó kereskedelemmel. A Kelet-indiai Társaság az indiai-óceáni kereskedelmi létesítmények és Franciaország közötti kapcsolattartással volt megbízva.³

Madagaszkáron 1529-ben járt az első francia felfedező expedíció és 1664-ben a Colbert által alapított Kelet-indiai Társaság itt rendezte be székhelyét. Később a Kelet-indiai Társaság központja áttelepült a Bourbon-szigetre (ma Réunion). A 18. század elején az Indiai-óceán legjelentősebb telepe Bourbon-szigeten volt. A sziget gazdagságát elsősorban a kávé- és cukornádültetvényeknek köszönhette, majd később megjelent az állattenyésztés is. 1715-ben elfoglalták a hollandok által elhagyott Mauritius is, amit a franciák Ile de France-nak kereszteltek át. A szigeten megalapították Port-Louis-t, amiből a társaság székhelyét kívánták létrehozni. Hatalmas tengeri bázist alakítottak ki, hajógyárat és katonai erődítményeket építettek, valamint a város működéséhez elengedhetetlen üzletek, kórházak, csatornák és iskolák is épültek. 1742-ben az újonnan

3 Catelluccio, Stéphane: La Compagnie française des Indes orientales et les importations d'objets d'art pendant le règne de Louis XIV. in: *L'Objet d'art en France du XVIIe au XVIIIe siècle: de la création à l'imaginaire*, Jan 2006, Bordeaux, pp.117–127.

felfedezett Seychelle-szigeteket is hozzácsatolták a gyarmatokhoz, de hivatalosan csak 1756-ban kerül a király tulajdonába.

Napóleon császársága idején az Indiai-óceánon a legjelentősebb gyarmati terület Madagaszkár, Ile de France és Réunion volt. Ezek a szigetek igen nagy távolságra voltak Franciaországtól, ami jelentősen megnehezítette a kapcsolattartást, hiszen 5–10 hónapig tartott az ideutazás (összehasonlításképpen a Francia Antillákra 5–10 hétig tartott csak az út). Szenegál elvesztése és Fokváros angol kézre kerülése ellehetlenítette az anyaországgal való összeköttetést, így 1810-ben az angolok könnyen elfoglalhatták, Rodriguezt, Ile de France-t és Réuniont. Egy évvel később a franciák a Madagaszkáron lévő utolsó kereskedelmi telepeket is feladták, ezzel az első gyarmati birodalom teljesen megsemmisült.⁴

Napóleon bukása után az 1814. május 30-án aláírt párizsi békében a gyarmat nélkül maradt Franciaország visszaszerezte az 1792-ben érvényes európai határait és a gyarmatainak jelentős részét. Az Indiai-óceánon Mauritius (Ile de France) és függő területei (Rodriguez, Seychelles-szigetek) megmaradtak angol kézen. Réunion stratégiai szempontból nem volt kiemelt fontosságú a britek számára, hiszen a sziget birtoklása nem tette lehetővé Párizs számára, hogy domináns helyzetbe kerüljön az Indiai-óceánon, így azt visszaadták a franciáknak. Réunion a Bourbon család trónra való visszatérésével visszakapta régi nevét, így újra Ile Bourbonnak hívták. A britek azonban – tartva Franciaország esetleges reakciójától – úgy döntöttek, hogy a Comore-szigeteket nem foglalják el, és – 1890-ben a zanzibári brit protektorátus elismeréséért cserébe – jóváhagyják Párizs madagaszkári hódítását. A franciák 1841 és 1886 között szigetről szigetre haladva megszerezték a Comore szigetcsoportot is.⁵

III. Napóleon 1862-ben szabad kereskedelmi egyezményt kötött Madagaszkárral és helyi konzulátust alapított. Fontos célja volt az Afrika keleti részén való terjeszkedés annak érdekében, hogy az angol túlerővel szemben az Indiai-óceánon is fel tudja venni a harcot. A franciák Afrika keleti partján 1888-ban megszerezték Dzsibutit, ami a Báb el-Mandeb-szoros feletti ellenőrzést biztosította. Ez azért is fontos volt, mert mióta az 1869-ben átadott Szuzei-csatorna angol ellenőrzés alá került, a Távols-Keletre vezető új utat majdnem teljes hosszában angol területek határolták. 1895-ben hadjáratot indítottak Madagaszkárra, amit nagy veszteségek árán sikerült ellenőrzésük alá vonni. Franciaország 1904-ben Londonban szerződést kötött Angliával (*entente cordiale*), amely az egymással rivalizáló két hatalom gyarmati ellentéteinek vetett véget és további terjeszkedésük háborítatlanságát szavatolta. Így ezt követően fel sem merült az elveszített gyarmatok Franciaország általi visszaszerzése.

Míg a térség országai egy részének történelme egészen a függetlenné válásig Franciaországhoz kapcsolódott, addig voltak olyan területek is, amelyek a brit gyarmatbirodalom (Mauritius, Seychelle-szigetek) részét képezték. Az egykori gyarmatok többsége

4 Mansel, Philippe: *Paris Between Empires. Monarchy and Revolutions 1814–1852*, St. Martin's Press, New York, 2001, pp. 231–232.; New World Encyclopedia: French Empire: https://www.newworldencyclopedia.org/entry/French_Empire (Letöltés ideje: 2022.03.10.).

5 Jourdan, Annie: Le Congrès de Vienne et les petites nations: quel rôle pour l'Angleterre?. *Napoleonica. La Revue*, 2015, no. 24, pp. 110–125.

a 20. század dekolonizációs hullámát „meglovagolva” vívta ki függetlenségét. Vannak azonban olyan területek (Réunion, Mayotte) is, amelyek a mai napig Franciaország – és az Európai Unió – részei.

Az indiai-óceáni francia szigetek közötti együttműködés a mai napig minimális. Bár 1982-ben a mauritiusi Port-Louis-ban létrejött az Indiai-óceáni Bizottság (*Commission de l’Océan indien*, COI), amelynek alapító tagja Madagaszkár, Mauritius, a Seychelle-szigetek, majd pedig 1986-tól a Comore-szigetek és Franciaország (Réunion képviselőjében)⁶, a kormányközi együttműködés inkább csak egy korlátozott ismertséggel rendelkező koordinációs fórumként működik. Az együttműködés főbb területei: biztonságpolitika (tengerek biztonsága), éghajlatváltozás és környezetvédelem, élelmiszerbiztonság, halászat, egészségügy, oktatás és kultúra.⁷

Ez a fejezet az öt függetlenné vált ország történetét, társadalmi, politikai és gazdasági folyamatait tárgyalja, míg a közigazgatásilag Franciaországhoz tartozó Réunion és Mayotte bemutatása külön fejezet tárgyát képezi.

2. Egykori frankofón gyarmatok az Indiai-óceán partvidékén

A térséghez tartozó három ország – Dzsibuti, valamint Madagaszkár és a Comore-szigetek – a gyarmatosítástól kezdődően egészen a függetlenedésig Franciaország gyarmata volt, így ezen országok esetében a francia nyelv és kultúra, a francia közigazgatási és oktatási rendszer mindvégig meghatározó volt és a mindennapokban a mai napig érezteti hatását.

1.1. Dzsibuti

1.1.1. Földrajzi fekvése; fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

Dzsibuti Afrika szarvánál, a Vörös-tenger partján fekszik. Északon Eritrea, nyugaton és délen Etiópia, délkeleten pedig Szomália határolja. Dzsibutival szemben, a Vörös-tenger túloldalán Jemen található.

Az ország területe 23 200 km², népessége 953 273 fő, népsűrűség 40 fő/km². Az ország fővárosában, Dzsibutivárosban él a lakosság legnagyobb része (591 000 fő), míg a fennmaradó népesség többnyire nomád pásztorkodásból él.⁸

6 Commission de l’Océan indien: <https://www.commissionoceanindien.org/presentation-coi/etats-membres-coi/> (Letöltés ideje: 2022.03.10.).

7 Hoarau, Paul: Un nouvel espace géopolitique se dessine: l’Indianocéanie. *Études Océan Indien.*, 2013, no. 49–50., pp. 8–9.

8 CIA The World Factbook: Djibouti: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/djibouti/>: (Letöltés ideje: 2022.03.10.).

Dzsibuti fejletlen ország. Az egy főre jutó GDP-je mindössze 5 500 USD (2020)⁹. Az ország gazdaságának legfőbb bevételi forrását a szolgáltatási tevékenységek adják, ugyanis az jelentős mélyvízi kikötő van a Vörös-tengeren. A Vörös-tenger és az Ádeni-öböl találkozásánál fekvő dzsibuti kikötők stratégiai fekvésének köszönhetően az országban megfordul a világ energiakészletének és kereskedelmi forgalmának jelentős része¹⁰. Dzsibutiváros kikötője különösen jelentős tranzitforgalmat bonyolít le. Emellett a főváros mind nemzetközi átrakó, mind pedig üzemanyagtöltő központként is nyújt szolgáltatásokat. Az ország bevételi forrásai között tehát előkelő helyen szerepelnek a szárazföldi Etiópiából a dzsibuti kikötőkbe és vissza tartó export- és import-termékek után fizetett vámok (amelyből becslések szerint évi mintegy egymilliárd dollár bevételre tesz szert – összehasonlításképp: Dzsibuti GDP-je folyó áron 2018-ban 1,97 milliárd USD).¹¹ Habár Szudánban, Szomáliföldön és Eritreában is vannak kikötők, Dzsibuti fejlett infrastruktúrája, politikai stabilitása és befektetőbarát környezete egyértelműen a legvonzóbb régiós kikötővé tette az országot.

A Szomália, Eritrea és Etiópia közé szorult Dzsibutinak olyan ideális fekvése van a Vörös-tenger kijáratánál, hogy az a legtöbb nagyhatalom számára megnöveli az ország fontosságát. Különösen abban a helyzetben, amikor Szomália egy részén nem működik a szó általános értelmében vett államiság – gondoljunk csak a szomáliai kalózok tevékenységére –, a térség egészében pedig komoly problémát okoz egyes szélsőséges terrorszervezetek jelenléte.¹² Következésképpen biztonságpolitikai szempontból is stratégiai Dzsibuti lokációja, így területén számtalan ország (pl. Franciaország, Egyesült Államok¹³, Kína, Japán) bérel katonai bázist. Emellett az országban még mindig működik a francia idegenlégió egyik kiképzőközpontja.

A mezőgazdaság a 2017-es adatok szerint – csupán néhány százalékkal, míg az ipar is csak 17,3%-kal járul hozzá a DGP-hez.¹⁴ Az ország éghajlata trópusi és a legforróbbak között van a világon. A kevés csapadék miatt az ország nagy részét tüskésbokros szavannák, sivatagok és félsivatagok képezik. Dzsibuti területének mindössze 4%-a használható mezőgazdasági termelésre, így számos mezőgazdasági termékből behozatalra szorul. Az oázisokban datolyát és kávé termesztenek, a tengerparton sóktertek (szalinák) üzemelnek. Jelentős bevételi forrás a nyersbőr- és irhakivitel is.¹⁵

Az import terén az ország legfontosabb kereskedelmi partnere Kína (43%), míg az export terén Szaúd-Arábia (42%).

9 Idem.

10 Lilley, Kelsey: Why Djibouti is the loser of the Horn of Africa's new peace. Atlantic Council, 2018: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/africasource/why-djibouti-is-the-loser-of-the-horn-of-africa-s-new-peace/> (Letöltés ideje: 2022.03.10.).

11 ADBG: African Economic Outlook 2019. African Development Bank Group, Djibouti: Toussaint Houeninvo, 2019.

12 Origo: Az ország, amely abból él, hogy jó időben van jó helyen, 2018. július 6.: <https://www.origo.hu/gazdasag/20180706-orszag-abbol-el-jo-idoben-jo-helyen-dzsibuti.html#> (Letöltés ideje: 2022.03.10.).

13 Az Egyesült Államok 2001. szeptember 11. után létesített bázist az országban a terrorizmus elleni nemzetközi harc jegyében.

14 CIA: The World Factbook: Djibouti

15 A világ országai. Földrészenként és tájanként (2008): Topográf Térképészeti Kft., Budapest, p. 367.

A munkanélküliségi ráta közel 40%-os, azonban az ifjúsági munkanélküliség 2022-ben elérte a 73%-ot. Mivel az ország kevés természeti erőforrással és iparral rendelkezik, ezért nagymértékben függ a külföldi segítségtől. Kína kiemelt szerepet játszik a közlekedési és energetikai infrastruktúra fejlesztésében. 2017-ben befejeződött Dzsibuti történetének két – Kína által a *Belt and Road Initiative* részeként finanszírozott beruházása, a Doraleh-ben megépített konténerkikötő, valamint a Dzsibutiváros és Addisz-Abeba közötti vasútvonal.¹⁶

A lakosság 60%-a az issza szomáli, 35%-a az afar nemzetséghez tartozik, míg 5% egyéb nemzetiségű (francia, olasz stb.).¹⁷ A szomáli Szomália államalkotó nemzetisége, azonban több afrikai országban, így Etiópiában, Jemenben, Kenyában és Szomáliában is jelen vannak. Az afarok egy Északkelet-Afrikában élő nomád nép. Az afar népnek nincs önálló hazája, egybefüggő területük három ország, Etiópia, Eritrea és Dzsibuti között oszlik meg. Legnagyobb számban Etiópiában élnek. A Dzsibutit lakó issza szomálik és afarok közötti kapcsolat korántsem problémamentes, sőt: a múltban többször előfordult, hogy a két népcsoport együttélése fegyveres küzdelembe torkollott.¹⁸ Dzsibuti népességének túlnyomó többsége (94%) az iszlám szunnita ágát követi, míg 6% – főleg a külföldön született lakosok – más vallású (szunnita iszlám, keresztény, zsidó stb.).¹⁹

Az ország hivatalos nyelve a francia és az arab. E két nyelvet elsősorban az oktatás és a közigazgatás területén használják, azonban az oktatás terén – az alapfokú oktatástól egészen az egyetemi tanulmányokig – a francia játssza a főszerepet. A Frankofónia Nemzetközi Szervezetének adatai szerint a lakosság 50%-a frankofón (2018).²⁰ A szomáli és az afar ún. „nemzeti nyelvek”, amelyeknek a hétköznapi kommunikációban van kiemelt szerepük, ugyanakkor a közoktatásban még nyelvóra formájában sincsenek jelen.²¹

Dzsibutiban a nők helyzete korántsem mondható ideálisnak: gyakoriak a gyermekkorban kötött házasságok, máig élő gyakorlat a nők nemi szervének megcsonkítása és a nőkkel szembeni családon belüli erőszak.²²

16 További részletekért lásd: Figyelő: Gyarmatosítás vagy partnerség?, 2017: <https://figyelo.hu/matrix/gyarmatositas-vagy-partnersseg-3783/> (Letöltés ideje: 2022.03.11.).

17 Idem.

18 Marsai Viktor: Nagyhatalmi ütközőpont Afrika szarvánál: Dzsibuti. *Mandiner*, 2018: https://mandiner.hu/cikk/20181127_marsai_viktor_nagyhatalmi_utkozopont_afrika_szarvan_dzsibuti (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

19 CIA: The World Factbook: Djibouti, 2022.

20 Observatoire de la langue française de l'Organisation internationale de la Francophonie: Estimation du nombre de francophones, 2018.

21 Dirie, Said Djama: What is the future language policy in Djibouti?. *Cahiers AFLS eJournal*. no. 1., 2017: [https://afls.net/cahiers/21.1/Cahiers_21\(1\)_3-Dirie_2017.pdf](https://afls.net/cahiers/21.1/Cahiers_21(1)_3-Dirie_2017.pdf) (Letöltés ideje: 2022.03.10.).

22 Nations Unies: un organe de l'ONU préoccupé par la persistance du mariage des enfants et de l'excision, 2022: <https://news.un.org/fr/story/2022/06/1121482> (Letöltés ideje: 2022.03.10.).

1.1.2. Történelme

A mai Dzsibuti 19. század előtti történelméről csak kevés ismerettel rendelkezünk. Annyi azonban bizonyos, hogy az ország mai területét már a neolitikum óta lakták, mivel a régészek a fazekasság megjelenésére már a Kr. e. 2. évezred közepéről találtak leleteket. Egyes feltételezések szerint Dzsibuti jelenlegi területe – Szomáliával és Eritrea déli részével együtt – a Punt nevű ország²³ részét képezte.

A mai Dzsibuti a 7. és a 10. század között – a szomszédos Szomáliához hasonlóan – muszlim arab szultánok uralma alá került. Az itt élő pásztornépeket, elsősorban az afarokat és az isszákat a hódítók az iszlám hitre térítették. Az arabok uralma után a területen az Oszmán Birodalom és Etiópia fennhatósága érvényesült. A 17. századtól különböző szultanátusok jöttek létre, amelyek közül a legjelentősebb a Taddzsúriai Szultanátus volt. Taddzsúra városát 1875 és 1884 között az egyiptomi csapatok tartották ellenőrzésük alatt. Zeila kikötőváros először az Oszmán Birodalomnak, majd pedig – 1880-ig – Egyiptomnak fizetett adót.²⁴

Más afrikai államokhoz képest az európai gyarmatosítás későn érte el a területet. Kelet-Afrika első gyarmatosítói, a portugálok meg sem kísérelték a terület meghódítását, ugyanis rájöttek, hogy annak birtoklása csak a harcias szomálik folyamatos elnyomása mellett történhet. Az első európai gyarmatot Franciaország hozta létre.²⁵ 1859. június 4-én Henri Lambert kereskedőt, egykori konzuli tisztviselőt meggyilkolták a Taddzsúriai-öbölben. Az Afrika keleti partszakaszáért felelős, réunioni központú tengerészeti bázis vezetője, Alphonse Fleuriot de Lange által vezetett misszió felkutatta és letartóztatta az elkövetőket és átadta őket a török hatóságoknak. Ezt követően nemesi rangú afarokból álló delegációt küldött Párizsba. E delegáció egyik tagja, Taddzsúra szultánjának képviselője 1862-ben békét és örökbarátsági szerződést kötött Franciaországgal. A szerződés részeként Párizs megvásárolta a Ras Bir-öböl mellett fekvő Obock kikötőjét, amely a mai fővárostól északkeletre található²⁶, ezt követően pedig a helyi szultánokkal kötött szerződések alapján az Afár- és a Isszár-part következett. Protektorátusukat fokozatosan kiterjesztették Dzsibuti mai területére. A terület a Francia Szomáliföld nevet kapta.

A terület tényleges birtokba vétele 1884-ben Léonce Lagarde érkezésével történt meg. Lagarde először „Obock és függő területeinek”, majd pedig Francia Szomáliföldnek lett a kormányzója. A terület jelentősége elsősorban abban rejlett, hogy Madagaszkar és Indokína felé irányuló francia hajók számára tette lehetővé készleteik feltöltését.

23 Punt az ókori egyiptomi feljegyzésekből ismert távoli vidék, ahová az egyiptomiak több alkalommal indítottak kereskedelmi expedíciót. Az ország a Vörös-tenger partján helyezkedett el. Az egyiptomiak tanetjernek, azaz isten országának is nevezték. (Puntról további részletekért lásd: Siliotti, Alberto: *Királyok völgye*. Libri, Budapest, 1998, pp. 108–111.)

24 Fontrier, Marc: *Abou-Bakr Ibrahim, Pacha de Zeyla - Marchand d'esclaves*, Paris, Aresae, L'Harmattan, 2003, p. 275.

25 Kis-Álmos Péter–Besenyő János–Resperger István: *Országismertető: Szomália*. Sereg Szemle Kiadvány, Székesfehérvár, 2010, p. 41.

26 Laudouze, André: *Djibouti: nation-carrefour*, Karthala, Paris, 1982, p. 34.

1896-tól Dzsibutiváros lett Francia Szomáliföld székhelye. 1897 és 1917 között kiépült a Dzsibutiváros és Addis-Abeba közötti vasútvonal, amely Dzsibuti geopolitikai jelentőségét növelte azáltal, hogy Dzsibutivárost tulajdonképpen a tengeri kijáráttal nem rendelkező modern Etiópia tengeri kikötőjének a rangjára emelte.

A gyarmat határait a francia–brit–olasz tárgyalások rögzítették 1906-ban. 1935-ben a Rómában aláírt francia–olasz (másnéven Mussolini–Laval²⁷) megállapodás értelmében Franciaország Francia Szomáliföldet átengedi az olasz gyarmatbirodalom részévé képező Eritreának. Párizs abban bízott, hogy a Franciaország által Olaszországnak tett engedmények (tunéziai olaszok helyzetének rendezése, Abesszína stb.) reményében elnyeri Róma támogatását a német agresszióval szemben. Az olaszok azonban nem voltak elégedettek a franciák ajánlatával, így a megállapodást végül nem ratifikálták.

Az ország a vasútvonalnak és a kikötőnek köszönhetően jelentős gazdasági fejlődésen ment keresztül. A két világháború közötti évekig az ország belső részei még föl-táratlanok voltak. A második világháborúban Dzsibuti a Vichy-kormányt támogatta. A területet 1941-ben az olasz, majd pedig 1942-ben a francia és brit szövetséges csapatok szállták meg.

A második világháború befejezését követően, 1946-ban Dzsibuti Franciaország tengerentúli területe lett. 1949-ben a területen élő etnikumok között összecsapások több ember életét követelték.²⁸ 1958-ban az Franciaország új alkotmányáról tartottak népszavazást. Az új alkotmány értelmében az ország az új francia közösség részévé vált volna, ha elfogadják azt, vagy függetlenséget eredményezett volna, ha elutasítják. Dzsibutiban a választók döntő többsége (75%)²⁹ a Francia Unió mellett tette le voksát.

1966-ban a Kelet-Ázsiába utazó Charles de Gaulle Dzsibutiban tett látogatását hatalmas függetlenségpárti tüntetés zavarta meg. A francia csapatok erőszakkal oszlatták fel a tüntető tömeget. A katonai fellépés „eredménye”: hat halott és több száz sebesült.³⁰ 1967-ben Dzsibuti függetlenségéről tartott népszavazáson ismét a Franciaország-pártiak győzedelmeskedtek. Dzsibutit Francia Afar és Issza Terület néven francia felségterületté nevezték át. Ugyanekkor a Dzsibuti területén élő két legjelentősebb népcsoport anyaországga területi követelésekkel lépett fel. Szomália az isszák, Etiópia pedig az afarok által lakott területeket kívánták megszerezni. Párizs két állam és népcsoport ellentétét kihasználva 1972-ig – számos lázongás ellenére – megakadályozta az ország önállósodását.

1972-ben Dzsibuti széles körű önkormányzati jogokat kapott. 1975 novemberében az utolsó – portugál kézen lévő – afrikai gyarmatok is függetlenné váltak, így Dzsibuti maradt a fekete kontinens egyetlen európai gyarmata. 1976-ban a Szomáli Part Felszabadítási Front nevű függetlenségpárti szervezet tagjai összecsaptak a francia

27 Pierre Laval Franciaország külügyminisztere volt 1934 és 1936 között.

28 Dubois, Colette: *Djibouti (1888–1967) – Héritage ou frustration*, L'Harmattan, Paris, 1997.

29 Afrikatravelling: Djibouti – History, 2022: https://web.archive.org/web/20110903103154/http://www.africatravelling.net/djibouti/djibouti/djibouti_history.htm (Letöltés ideje: 2022.03.10.).

30 Le Monde: La voyage du général de Gaulle de Djibouti au centre d'expérimentation du Pacifique, 1966. augusztus 23.: https://www.lemonde.fr/archives/article/1966/08/23/le-voyage-du-general-de-gaulle-de-djibouti-au-centre-d-experimentation-du-pacifique_2678147_1819218.html (Letöltés ideje: 2022.03.10.).

csendőrséggel. Ez az esemény egyértelművé tette Franciaország számára, hogy egyre nehezebb fenntartani a jelenlétét az országban. Bár a korábbi népszavazások tisztasága és eredménye igencsak vitatott volt, az 1977-ben lebonyolított újabb népszavazás, ami az afarok nagy részének távolmaradása mellett zajlott, már egyértelmű eredményt hozott (a leadott szavazatok 98,8%-a függetlenségpárti volt), így az Afrika szarván elhelyezkedő francia gyarmat 1977. június 27-én Dzsibuti Köztársaság függetlenné vált. A terület geostratégiai jelentőségét mutatta, hogy Franciaország csak azzal a feltétellel járult hozzá Dzsibuti függetlenségéhez, hogy katonai bázist tarthat fenn az országban. Ez a helyi vezetésnek is elfogadható feltétel volt, különösen olyan hatalmas – és esetenként területi követelésekkel is élő – szomszédokkal körülvéve, mint Etiópia vagy Szomália.³¹

A független Dzsibuti első elnöke Hassan Gouled Aptidon lett, aki valamennyi népcsoport képviselőjét bevonta ugyan a kormányába, de az afarok és isszák régmúlta visszanyúló ellentéte folyamatosan jelen volt és van a politikai életben, ami különböző kormányváltásokat és kormányátalakításokat eredményezett. 1981-ben Gouled pártja egyértelmű győzelmet aratott a választásokon, és – a választói támogatást kihasználva – az 1977 második felében elkövetett merényletek ürügyén önkényuralmi rendszert vezet be: az elnök pártját, a Népi Tömörülés a Haladásért (*Rassemblement pour le Progrès*, RPP) nevű szervezetet állampárttá nyilvánították és más politikai tömörülés nem működhetett legálisan az országban. Ezután a politikai helyzet konszolidálódott. A külpolitika területén az ország közeledett az egykori anyaállamhoz, ahonnan gazdasági segítséget kapnak.

Amikor Dzsibuti elnyerte függetlenségét, Szomália megpróbálta a stratégiaileg kiemelkedő jelentőségű területre kiterjeszteni fennhatóságát. Etiópia ugyanezzel próbálkozott. Az 1991-ben etióp katonák hatoltak be az ország területére, és csak az itt állomásozó francia csapatok segítségével sikerült visszaszorítani őket.³²

Ugyanezen év őszén az Egység és Demokrácia Visszaállítási Frontja (*Front pour la restauration de l'unité et de la démocratie*, FRUD) nevű afar fegyveres csoportnak sikerült elfoglalnia az ország jelentős részét. A francia csapatok csak év végére tudták megállítani az offenzívát.

1992-ben Dzsibuti lakossága népszavazást útján új, többpártrendszer bevezető alkotmányt fogadott el. 1999-től a korábbi elnök unokatestvére, Ismaïl Omar Guelleh lett az elnök. 2005-ben, majd – a 2010. évi alkotmánymódosításnak köszönhetően – 2011-ben, 2016-ban és 2021-ben ismét újraválasztották.

2008. június 10-én az Eritrea és Dzsibuti közötti területi vita négynapos fegyveres összecsapásba torkollott. A viszály tárgya a két ország határán fekvő Douméra-fok megszerzése volt. Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 2009. évi 1862. határozata elítélte Eritrea erőszakos fellépést.³³

31 Marsai, 2018; *Op. cit.*

32 Kis-Álmos–Besenyő–Resperger, 2010; *Op. cit.*, p. 43.

33 Nations Unies: Le Conseil de sécurité exhorte Djibouti et l'Érythrée à régler d'urgence pacifiquement leur différend frontalier, 2009: <https://press.un.org/fr/2009/CS9570.doc.htm> (Letöltés ideje: 2022.03.11.).

2011-ben az arab tavasz hatása Dzsibutiba is begyűrűzött: az elnök távozását követelő tüntetéseket a karhatalmi erők erőszakkal levertek és több tüntetőt bebörtönöztek. Ezt követően a tüntetéseket betiltották.³⁴

2014 májusában több, Szomáliából érkező terrorista öngyilkos merényletet követett el a fővárosban található La Chaumière étterem ellen. A merényletet az al-Kaida terrrorszervezet vállalta magára, így tiltakozva az ellen, hogy francia és amerikai csapatok katonai bázist tartanak fenn „Szomália területén”^{35,36}

1.1.3. Dzsibuti államszervezete

Dzsibuti elnöki köztársaság. Az ország az 1981-es alkotmánymódosítástól kezdődően egypárti állam volt; 1992-ben bevezették az ellenőrzött és részleges többpártrendszert. Az ország tényleges vezetését ellátó államfőt hat évre választják a 18. életévüket betöltött állampolgárok. Mandátuma legfeljebb egy alkalommal újítható meg. A köztársasági elnök nevezi ki és ő az, aki – adott esetben – fel is mentheti a miniszterelnököt.³⁷ Bár a kelet-afrikai országban – elméletben – alkalmazzák a hatalmi ágak szétválasztását, a gyakorlatban a rendszer önkényuralmi jegyeket mutat.³⁸ Dzsibutit – az ország függetlensége óta – ugyanaz a család irányítja: először Hassan Goulet Aptidon volt az elnök, majd pedig unokaöccse, Ismaïl Omar Guelleh vette át az ország irányítását.

A törvényhozásért az öt évre választott, 65 fős egykamarás parlament, más néven nemzetgyűlés felel.³⁹ A képviselők mindegyike még 2003-ban is az Egységpárt (RPP) soraiból került ki.

Dzsibutin vegyes jogrend van érvényben, amely elsősorban a francia polgári törvénykönyvre, az iszlám vallási törvényekre (elsősorban családi és örökösödési kérdésekben) és a szokásjogra épül.⁴⁰

Közigazgatásilag Dzsibuti hat közigazgatási régióra oszlik. Ezek egyike Dzsibuti-város, amely egymaga alkot egy közigazgatási régiót. A regionális tanács tagjait közvetlen választáson választják ötéves időtartamra.⁴¹

34 Bernard, Philippe: A Djibouti, le régime d'Omar Guelleh étouffe l'opposition, *Le Monde*, 7 avril 2011, p. 9.

35 Szomália magának követeli Dzsibutinak a somáli népcsoport által lakott területeit.

36 Jeune Afrique: Attentat à Djibouti, la signature Shebab. 2014. június 10.: <https://www.jeuneafrique.com/52737/politique/attentat-djibouti-la-signature-shebab/> (Letöltés ideje: 2022.03.11.).

37 Constitution de la République de Djibouti, 1992: https://publicofficialsfinancialdisclosure.worldbank.org/sites/fdl/files/assets/law-library-files/Djibouti_Constitution_1992_fr.pdf (Letöltés ideje: 2022.03.11.).

38 BTI, 2020: Djibouti: <https://archive.wikiwix.com/cache/index2.php?url=https%3A%2F%2Fwww.bti-project.org%2Fen%2Freports%2Fcountry-dashboard-DJI.html> (Letöltés ideje: 2022.03.10.).

39 Constitution de la République de Djibouti, 1992.

40 CIA: The World Factbook: Djibouti, 2022.

41 Decentralisation.gouv.dj: Décentralisation et statut des régions, 2011: <https://decentralisation.gouv.dj/wp-content/uploads/2020/11/Djibouti-Loi-2002-174-D%2Fen%2Fcentralisation-et-Statut-des-R%2Fen%2Fregions.pdf> (Letöltés ideje: 2022.03.10.).

1.1.4. Főbb kihívások

Dzsibuti földrajzi helyzete gazdasági szempontból előnyt, míg biztonságpolitikai szempontból hátrányt jelent az ország számára. A 2000-es évektől kezdődően először a nemzetközi terrorizmus fokozódása, majd pedig a kereskedelmi hajózás útvonalait fenyegető kalóztámadások fellángolása miatt számos állam bérel katonai bázist a területén, így növelve természeti kincsekben és mezőgazdasági potenciálban szegény ország DGP-jét. Ugyanakkor épp az Egyesült Államok és az európai hatalmak jelenléte az, ami – mint a 2014-es merénylet is mutatta – megnövelheti az ország kitettségét a terrorista támadásoknak.

Az ország biztonsági helyzetét tovább rontja az a tény is, hogy kapcsolata valamennyi szomszédos országgal konfliktusokkal terhelt: Eritreával határvitái vannak. Emellett a múltban a Dzsibuti területén élő két legjelentősebb népcsoport anyaoszága területi követeléseket fogalmazott meg: Szomália az isszák, Etiópia pedig az afarok által lakott területeket kívánták megszerezni. Félő, hogy az orosz és ukrán gabonától jelentős mértékben függő Eritrea és Szomália esetében⁴² jelen helyzetben ismét előtérbe kerülnek a területi követelések.

1.2. Madagaszkár

1.2.1. Földrajzi fekvése; fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

Madagaszkár (korábbi nevén: Malgas Köztársaság) az afrikai kontinens délkeleti partjainál fekvő szigetország. A Mozambiki-csatorna választja el „fekete kontinenstől”, amelytől 400 km távolságra fekszik. 587 041 km²-es területével a világ ötödik legnagyobb szigete. Népessége 28 172 462 fő. Népsűrűsége rendkívül alacsony, mindössze 46 fő/km². Fővárosa Antananarivo.⁴³ A szigetországot Mauritius, a Seychelles-szigetek, a Comore-szigetek, valamint a Franciaországhoz tartozó Réunion és Mayotte határolják. Éghajlata trópusi. Két évszak van: a forró, esős évszak áprilistól novemberig tart, míg az év többi részére hűvösebb, szárazabb időjárás jellemző.

Az egy főre jutó GDP mindössze 1500 USD. A lakosság kb. 80%-a mezőgazdaságból él⁴⁴. A központi magasságú jellegzetes tájain a kopár dombok között elterülő völgyekben teraszos rizstermesztés folyik. Az export négyötödét az agrárszektor termeli. A legfőbb exporttermékeket a kávé, a vanília, a szegfűszeg, a bors és a halkészítmények jelentik. Az ország fő problémája, hogy nem tud elegendő alapvető élelmiszert előállítani.

42 La Courrier des Stratèges: Quels pays africains risquent d'envoyer le plus de réfugiés en Europe à cause de la crise du blé. 2022. március 19.: <https://lecourrierdesstrategies.fr/2022/03/19/quels-pays-africains-riquent-denvoyer-le-plus-de-refugies-en-europe-a-cause-de-la-crise-du-ble/> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

43 CIA World Factbook: Madagascar, 2022: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/madagascar/#geography> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

44 Idem.

Madagaszkár vaníliatermelése adja a világ termelésének 80%, míg az ország kivitelének egyötödét.⁴⁵ Az ország ásványi kincsekben gazdag (krómérc, grafit, csillám, kvarc, drágakövek, arany), de ezeknek csak egy részét termelik ki. A legfőbb iparág a hazai agrártermékeket feldolgozó élelmiszer- és textilgyártás. Van vegyipar, fém- és építőanyagipar, valamint kőolaj-feldolgozás is. Madagaszkár legfőbb importtermékei közé tartoznak a gépek, a gépjárművek, a kőolaj, egyes élelmiszeripari termékek és fogyasztási cikkek. A szigetország elsősorban kávé, vaníliát, kagylót, cukrot, ruházati termékeket, pamut-szövetet, kőolajterméket, drágaköveket, kobaltot és nikkelt exportál. A behozatal terén a legfőbb partnerei Kína és Franciaország, míg a kivitele elsősorban Franciaországba és az Egyesült Államokba irányul.⁴⁶

Madagaszkáron 18 maláj–polinéz eredetű törzs él. Emellett a szigeten élnek még franciák, akik többnyire az egykori gyarmattartók leszármazottjai, indiaiak és kínaiak. A sziget lakosságának 52%-a törzsi vallású, 23%-a római katolikus, 18% protestáns keresztény, míg 7%-a muzulmán.⁴⁷

Az országnak két hivatalos nyelve van: a malgas és a francia. Korábban az angol is hivatalos nyelv volt, de a 2021-ben módosított alkotmány már nem sorolja az angolt a hivatalos nyelvek közé.⁴⁸ Az ország első számú hivatalos nyelve a malgas. A gyarmati múltból kifolyólag azonban a francia is nagyon fontos szerepet a szigetországban, annak ellenére is, hogy a lakosság mindössze 20%-a beszél franciául.⁴⁹ A közoktatásban és a közigazgatásban a malgas nyelv játssza a főszerepet, míg a francia a malgas utáni legfőbb nyelv. Emellett az angol nyelvet is oktatják a közoktatásban. Madagaszkár tagja a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének. 2009-ben Andry Rajoelina hatalomra kerülése miatt, amelyet a nemzetközi közösség legtöbb országa államcsínynek tekintett, az ország tagságát egy rövid időre felfüggesztették a szervezetben.⁵⁰

Madagaszkáron a nők jelentős része csak korlátozottan vehet részt a gazdasági és politikai életben. A Nemzetgyűlésben mandátummal rendelkező képviselők mindössze egyhatoda nő. A férfi munkavállalók ugyanazért a munkáért átlagosan 37%-kal magasabb bért kapnak, mint nőtársaik. A legfrissebb statisztikák szerint tíz nőből négy még mindig 18 éves kora előtt köt házasságot.⁵¹

45 Index: A korrupció és az erőszak miatt lesz méregdrága a vanília, 2018: <https://index.hu/gazdasag/2018/04/28/vanilia/> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

46 CIA World Factbook: Madagascar, 2022.

47 The World Factbook Agency, 2018: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ma.html> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

48 Constitution de la Quatrième République: <http://www.hcc.gov.mg/wp-content/uploads/2015/09/CONSTITUTION-IV.pdf> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

49 Observatoire de la langue française de l'Organisation internationale de la Francophonie: Estimation du nombre de francophones, 2018: <https://archive.wikiwix.com/cache/index2.php?url=http%3A%2F%2Fobservatoire.francophonie.org%2Fwp-content%2Fuploads%2F2018%2F09%2FFrancophones-Statistiques-par-pays.pdf%2Findex.html#federation=archive.wikiwix.com> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

50 Jeune Afrique: La Francophonie suspend Madagascar, 2009: <https://www.jeuneafrique.com/160668/politique/la-francophonie-suspend-madagascar/> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

51 Banque Mondiale: Madagascar la place des femmes gagne du terrain, 2020: <https://blogs.worldbank.org/fr/nasikiliza/madagascar-la-place-des-femmes-gagne-du-terrain> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

1.2.2. Történelme

A régészeti leletek alapján arra következtethetünk, hogy Madagaszkár Kr. e. 200 és 500 között népesült be, amikor Délkelet-Ázsiából, feltételezhetően Borneóból vagy Celebesz szigetéről tengerjáró népek érkeztek Madagaszkárra. Ezzel párhuzamosan bantu telepések keltek át a Mozambiki-csatornán. A Kr. u. 7. században muszlim kereskedők érkeztek a szigetre. Ők az északnyugati parton telepedtek le és a malgas nyelvet arab betűkkel írták. A sziget a középkorban több törzsi alapú királyság irányítása alatt állt.

A 16. századtól Madagaszkár szigete, az afrikai kontinens egészéhez hasonlóan, az európai behatolási kísérletek tárgyává vált. Ezek a kísérletek azonban három évszázadon át többé-kevésbé sikertelennek bizonyultak és a madagaszkári népek belső társadalmi, gazdasági fejlődésére hatást nem gyakoroltak.⁵² Az európaiakkal való első kapcsolatfelvétel csak 1500-ban történt, amikor Diogo Dias portugál hajós elérte a szigetet, amely a Szent Lőrinc (*São Laurenço*) nevet kapta. Az európaiaknak sikerült – bár csak ideiglenesen – a sziget néhány pontját elfoglalniuk, ami elsősorban a madagaszkári törzsek széttagoltságával, egymástól való elszigeteltségével magyarázható.⁵³ 1665-ben a Francia Kelet-indiai Társaság főigazgatója, François Caron Madagaszkárra hajózott. A franciák gyarmatalapítási kísérlete ekkor még kudarcba fulladt, de a közeli Bourbon (napjainkban Réunion) és Ile-de-France (napjainkban Mauritius) szigeten kikötőt létesítettek. A 17. század végén a franciák a keleti parton kereskedelmi állomáshelyeket nyitottak.

A sziget területe még a 18. században több törzsi alapú királyság irányítása alatt állt. Erre az időszakra esik Benyovszky Móric „királysága” is. A verbói⁵⁴ születésű, fiatalon katonai pályára lépő, kalandos életű gróf Párizsba ment, ahol előadta Madagaszkár gyarmatosítására vonatkozó tervét, amely elnyerte a francia kormány támogatását. Benyovszky ezt követően csapatokkal szállt partra a szigeten és Louisburg néven gyarmatot alapított. Kiváló diplomáciai érzékének és emberségének köszönhetően hamar elnyerte a bennszülöttek bizalmát, akik néhány évvel később királyukká választották. Emiatt ellentétbe került megbízójával, a francia királyi udvarral, és visszautazott Európába. 1784-ben ismét visszatért Madagaszkárra. Ekkor azonban fegyveres összetűzés tört ki az általa vezetett szigetlakó malgasok, valamint a gyarmatosítók között. Életét francia golyó oltotta ki. Madagaszkári tevékenységének vannak máig homályos részletei. Az is vitatott, hogy valóban királya volt-e Madagaszkárnak, mint az többen állítják.⁵⁵

Benyovszky halála után Madagaszkár fokozatosan francia kézre került. A 18. század vége felé a Merina Királyság uralma alatt egyesült sziget uralkodói többnyire nem voltak ellenségesek a franciákkal, örömmel vették az európai világ korszerű találmányainak, ideáinak meghonosítását. A forradalom éveiben Franciaország ismét kísérletet tett

52 Sík Endre: *Fekete-Afrika története (I. kötet)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, p. 193.

53 Idem.

54 Város a mai Szlovákia területén.

55 Benyovszky Móric: <http://lazarus.elte.hu/~zoltorok/Discovery/benyovszki/benyovszki.html> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

arra, hogy helyzetét megerősítse Madagaszkáron. 1804-ben a francia katonai expedíció felállított a szigeten néhány francia állomást. A siker azonban nem volt hosszú életű, mivel a franciák legerősebb versenytársa, Anglia ebben az időben igényt támasztott az Indiai-óceánban fekvő afrikai szigetekre. Az első fegyveres összetűzés a franciák és az angolok között Madagaszkáron 1807-ben történt, amikor az angolok meg akarták akadályozni a franciáknak birtokuk kiterjesztésére irányuló tevékenységét. A franciáknak ekkor még sikerült visszaverniük az angolokat. Később azonban London, miután annektálta a Madagaszkár melletti Réuniont, Mauritius és Seychelle-szigeteket, újból támadást indított és 1811-ben az összes madagaszkári francia birtokot elfoglalta. Az 1814. évi párizsi szerződés alapján Franciaország visszakapta régi birtokait. Ezt követően Anglia új politikára tért át és már nem kívánt közvetlen hatalmat gyakorolni Madagaszkár felett.⁵⁶

I. Ranavalona királynő 1828-as trónra lépésével azonban Madagaszkár szakított a korábbi Európa-barát politikájával. A királynő férjével, I. Radama királlyal ellentétben ellensége volt minden újdonságnak és minden idegennek, ami előbb a helyi keresztények üldözéséhez, majd, az 1845-ös toamasinai angol–francia ütközet után az európaiak kiutasításához vezetett.⁵⁷ A trónon anyját követő II. Radama királyt 1863-ban megölték, s bár utána még három királynőt is számlált a történelem, a (még) független Madagaszkár utolsó három – hatalomátvételi kísérletekkel tarkított – évtizedében tulajdonképpen Rainilaiarivony miniszterelnök gyakorolta a hatalmat, aki sorban a királynők mindegyikének hitvese is volt. Igyekezett visszafogni a modernizációt, és a franciákkal szemben az angolok barátságát kereste. Csakhogy a franciák, miután még 1840-ben a Sakalava királyság egyes részeinek átadásáról szóló szerződéssel a terület egy részét megszerezték, az 1883-ban kezdődött hódító háborút lezáró 1885-ös egyezmény értelmében, amelyet a Merina Királysággal kötöttek, végképp uralmuk alá vonták Madagaszkárt, amit a rivális britek 1890-ben hivatalosan is tudomásul vettek.⁵⁸ (Cserébe a franciák elismerték Zanzibár brit protektorátusát.) A francia parlament 1896-ban szavazta meg Madagaszkár annektálását. Ezzel a 103 éves Merina Monarchia véget ért, a királyi családot Algériába száműzték. Párizs eredetileg azt szerette volna, hogy Madagaszkár Franciaország protektorátusa legyen. A gyakorlatban ez azt jelentette volna, hogy a katonailag és gazdaságilag erősebb, protektori szerepben fellépő állam államigazgatási szervei vették volna át az irányítást a protektorátus külpolitikája és hadügyi felett, míg a protezsált állam kompetenciája a belügyek irányítására terjedt volna ki. Azonban a szigetlakók ellenállása végül arra sarkallta Franciaországot, hogy annektálják a területet.

A megszállókkal szembeni ellenállás dacára a franciák lassan teljesen berendezkedtek Madagaszkáron. Uralmuk alatt az eredetileg domináns bennszülött-protestáns keverék kultúra lassanként háttérbe szorult a francia katolikus kultúrával szemben. A gyarmat az első időkben jelentős társadalmi és gazdasági fejlődésnek indult. Az 1896-tól tíz éven át kormányzó Joseph Gallieni tábornok – a korabeli francia gyarmatosításra

56 Sík Endre, 1964; *Op. cit.*, p.292.

57 Pál Attila: Krokodilünnepek a jubileumon. *Beszélő*, no. 7., 2010.

58 Idem.

jellemző gyakorlattól eltérően – a helyi viszonyokat figyelembe vevő politikát folytatott. Az addig kizárólag a misszionáriusok kezén lévő oktatási intézmények mellett a francia oktatási rendszeren alapuló állami iskolákat nyitott, valamint létrehozta az orvosi ellátást a malgasok számára. Gallieni favorizálta a malgas nyelv oktatását és használatát. A hivatalos közlönyt a francia nyelv mellett malgasul is publikálták. Ráadásul a szigetországban 1876-tól kötelezővé vált a malgas nyelv oktatása. A 20. század elején a francia tulajdonban álló nagyvállalatok és francia telepesek, a Párizshoz hűséges malgas vezetőkhez hasonlóan nagy földterületeket szereztek meg.

1913-ban adták át a sziget első vasútvonalát. 1920-tól kezdődően jelentős infrastruktúrális fejlesztések történtek: úthálózatot építettek, több kikötőt felújítottak, bővítették a vasúthálózatot. A mezőgazdaság, a bányászat és az ipar területét sem kerülte el a modernizáció. Az 1930-as évektől kezdődően a függetlenségi mozgalmak a modernizáció ellenére is egyre erősebbé váltak. E mozgalmakon belül a szakszervezetek és az ekkoriban éppen szárnyait bontogató Madagaszkári Kommunista Párt szerepe sem volt elhanyagolható. 1939-ben a gyarmati szervek feloszlatták e két baloldali tömörülést.⁵⁹

A II. világháborúban malgas katonák is harcoltak a francia seregben, Európában, Marokkóban és Szíriában. Franciaország megtámadása előtt, egy korábbi lengyel ötletet felelevenítve, a náci Németország európai zsidók Madagaszkárra történő deportálását tervezte (Madagaszkár-terv). Csakhogy a francia flottát nem sikerült megkaparintaniuk, így lehetetlenné vált a brit uralom megtörése az Indiai-óceán nyugati részén. Ráadásul egy évvel később az angliai légi csatában is vereséget szenvedett a náci légierő, így Hitlernek le kellett mondania e terv megvalósításáról. A háború során az a veszély fenyegetett, hogy Japán tengeralattjáró-támaszpontot létesít a helyi hatóságok támogatásával. Ennek megakadályozására a brit csapatok hat hónap leforgása alatt elfoglalták a sziget stratégiai jelentőségű pontjait, majd átadták azokat a szabad francia haderőnek.

1946 októberében Franciaország alkotmányreformot hajtott végre. A világháború után Madagaszkár Franciaország tengerentúli megyéje lett. Az 1945 márciusában felállított, csak tanácskozó és tanácsadó testületként működő Képviselők Tanácsa helyébe egy 36 tagú Képviselőgyűlés lépett, az ország öt tartományában pedig tartományi gyűléseket létesítettek. Ez utóbbinak külön malgas és európai tagozata is volt. Ezek a tartományi gyűlések választották a központi Képviselőgyűlés tagjait, amelybe mindegyik tartomány három európai és négy malgas képviselőt küldhetett (Tuléar tartományt kivéve, amely öt malgas képviselő delegálására kapott jogot). A Képviselőgyűlésnek így módon 15 európai és 21 malgas tagja volt. A Francia Nemzetgyűlésbe a szigetország két francia és három malgas képviselőt, a tanácsadói szerepet betöltő Köztársasági Tanácsba pedig két francia és hat tagot küldhetett.⁶⁰

1947-ben több mint egy esztendőn át húzódozó irányítás nélküli, spontán nemzeti felkelés tört ki, amelyet a franciák végül levertek és szigorúan megtoroltak. A 30–40 ezer áldozatot követelő megtorlás brutalitása beleillett a francia politikai osztály azon törekvésébe, hogy helyreállítsa a második világháborúban megroppant gyarmatbirodalom

⁵⁹ Idem.

⁶⁰ Sík Endre: *Fekete-Afrika története (IV. kötet)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, p. 281.

stabilitását⁶¹.⁶² Franciaország 1954-es indokínai veresége, valamint az afrikai függetlenségi törekvések azonban arra készítették Franciaországot, hogy 1956-ban reformokat vezessen be a szigeten. A Defferre-törvény értelmében a végrehajtó hatalom a helyi hatóságok kezébe kerül. 1958-ban kikiáltották az egykori gyarmatbirodalmat összefogó Francia Közösségen⁶³ belül autonóm Malgas Köztársaságot, amelynek kormányfője Philibert Tsiranana lett, aki 1959-től köztársasági elnökként tevékenykedett. A franciák továbbra is ellenőrzésük alatt tartották az új köztársaság hadseregét és közigazgatását, valamint a gazdasági ágazatok többségét és a kulturális életet. A formális függetlenség megadása azonban az afrikai államok 1960-as nagy dekolonizációs hulláma idején már rendkívül kevésnek bizonyult. Végül az alkotmány elfogadása után, 1960. június 26-án Madagaszkár teljesen függetlenné vált.⁶⁴

Az ország első államfője a franciák által favorizált Philibert Tsiranana lett, aki továbbra is fenntartotta a kapcsolatot az egykori gyarmattartóval. Óvatos nacionalizmus és bizonyos fokú antikommunizmus jellemezte munkáját. Tanácsadóként alkalmazott több francia gyarmati tisztviselőt, és Párizs megtarthatta katonai támaszpontjait is. Tsiranana szociálliberális politikát folytatott, ám a kezdeti gazdasági fellendüléshez az egykori anyaország anyaga támogatása elengedhetetlennek bizonyult. Az elnököt kétszer is újraválasztották (1965 és 1972). Tizenkét év után a malgasok elutasították a franciáktól való függést. A marxista nézeteket követő malgas értelmiség az oktatásban „malgasizációt”, a politikában valódi függetlenséget, valamint szociális egyenlőséget követelt. Ezt tetézte, hogy a lakosság többsége továbbra is mélyszegénységben élt, a beáramló külföldi tőkéből csak egy nagyon szűk helyi réteg részesült. Emellett az alapvető élelmiszerek nem álltak rendelkezésre elegendő mennyiségben, és a munkanélküliség is egyre nőtt. A kialakult társadalmi és gazdasági helyzetre válaszul a diákok és a munkások összefogtak, hogy követeljék Tsiranana távozását. A főváros, Antananarivo központi terét 1972. május 13-án előzőnlő tömeg követelte a franciákkal kötött szerződések felülvizsgálatát is. A megrémült elnök a tüntetők közé lövetett, közel negyven malgas halálát okozva ezáltal. A tiltakozás tovább erősödött, így néhány nappal később Tsiranana arra kényszerült, hogy a hatalmat átadja Gabriel Ramanantsoa tábornoknak. Ezzel azonban a tüntetéseket kiváltó alapproblémák nem oldódtak meg. Az új elnök pedig mindent megpróbált: új alkotmányt dolgoztatott ki, szövetségeket bontott és kötött, ám sikertelenül. Egy 1974-es katonai puccskísérletől megtörve Ramanantsoa

61 Lásd az 1945. májusi algériai spontán felkelés leverését, majd a következő évben az indokínai háború kezdetét.

62 Sík, 1973; *Op. cit.*, pp. 281–284.

63 Az 1958. október 4-én létrehozott Francia Közösség vette át a Francia Unió helyét. Az új alkotmány szövege értelmében a gyarmatok ugyan formailag függetlenné váltak, de a Közösség irányította a honvédelmet, a pénzügyeket és a gazdaságot. 1958-as létrejöttékor a Francia Közösség Franciaország európai területét, négy tengeren túli megyét (Guadeloupe, Martinique, Guyana, Réunion), hat tengeren túli területét (francia Szomáliai partvidék, Comore, Új-Kaledónia, Francia Polinézia, Wallis és Futuna, Saint-Pierre és Miquelon), Franciaország algériai megyéit, valamint 12 autonóm államot (Szenegál, Mauritánia, Szudán [későbbi Mali], Niger, Elefántcsontpart, Felső-Volta Köztársaság [későbbi Burkina Faso], Dahomey [későbbi Benin], Gabon, Kongó, Közép-afrikai Köztársaság [korábbi nevén Ubangi-Shari], Csád és Madagaszkár) foglalt magában.

64 Sík, 1973; *Op. cit.*, p. 290.

átadta a hatalmat a parasztek reménységéeként ismert Richard Ratsimandrava ezredesnek, aki azonban hat nappal később merénylet áldozata lett.

Öt Madagaszkár párizsi nagykövetségének korábbi katonai attaséja, Didier Ratsiraka követte az elnöki székekben. Az akkor 38 éves katonatiszt gyökeres változásokat indított el: az együttműködési szerződés felülvizsgálatát követelte és siettetete az elszakadást az anyaországtól (Madagaszkár kilépett a frankozónából és kiürítettete a francia támaszpontokat) és a szocialista tábor országai felé fordult. Agrárreformot és szövetkezeteket ígért a paraszteknek. A nacionalista, szocialista jellegű gazdaságpolitika nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, így az 1980-as évek elejétől Ratsiraka, felülbíralva korábbi nézeteit, a liberalizáció felé fordult, ami a gazdaság strukturális átalakítását eredményezte: újra előtérbe került a magántulajdon. Azonban ez sem segített. Noha 1989-ben újraválasztották, Ratsiraka sokat veszített népszerűségéből. A szegénység súlyosbodott, az elégedetlenség ismét nőtt. A hatalom azonban nem mutatkozott kompromisszumkészeknek.

A változást az 1991. augusztus 10-i tragikus események hozták el. Ezen a napon a külvárosokból érkezett nincstelenek tömege szállta meg az elnöki palota előtti teret. Az elnöki gárda sortűzet nyitott. Az ennek nyomán kitört zavargásokban közel száz ember veszítete életét, miközben Ratsiraka elmenekült. Az új elnök Albert Zafy professzor lett, ám ő sem tudta jobbra fordítani az emberek sorsát, így három év után politikailag meggyengülve elvesztete az ellenzék által kierőszakolt újabb választást, ezzel szabaddá vált az út Ratsiraka visszatérése előtt. Második elnöksége elején a gazdaság növekedésnek indult, ami kedvezett a demokratikus fejlődésnek, a politikai pluralizmusnak és a sajtószabadságnak. A lendület azonban egy idő után mind gazdasági, mind politikai téren megtorpant. A szegénység s vele az elégedetlenség nőtt, ami újabb tüntetésekhez vezetett.

A 2002-es elnökválasztás első fordulója igen szoros eredményt hozott. Marc Ravalomanana a voksok 46, míg Ratsiraka csak 41 százalékát szerezte meg, így a második fordulóban dőlhetett volna el az elnöki hivatal sorsa. Csakhogy Ravalomanana szerint csalás történt, mert megítélése szerint ő a szavazatoknak több mint felét kapta, így ki is hirdette magát a választások győztesének⁶⁵. A helyzet nyomán általános sztrájkok, tüntetések, sőt nem egyszer véres összecsapások alakultak ki a tüntetők és a rendfenntartó erők között. Ennek kívánt véget vetni az ellenzéki vezér, amikor februárban egy stadionban hatalmas tömeg előtt államfővé nyilvánította magát. Ezt követően a tüntető tömeg támogatásával elfoglalta a kormányépületeket, Ratsiraka és kabinetje kiszorult Antananarivóból, de nem adta fel a küzdelmet a hatalomért. Blokádn alá vette a fővárost, az ország közel került a polgárháborús helyzethez. Végül a helyzet megoldása külföldről érkezett: az Egyesült Államok, majd Franciaország és a többi nagyhatalom is jobbnak látta elismerni Ravalomanana hatalmát.

A külföldről érkező segélyek hatására a gazdaság stabilizálódott. Ugyanakkor a segélyek eloszlása továbbra sem volt egyenletes: a korábbi helyzethez hasonlóan ismét a gazdagabbak profitáltak belőle leginkább. Ravalomanana és közvetlen környezete az

65 Pál Attila, 2010; *Op. cit.*

általános gyanú szerint alaposan lefölözte a növekedés hasznát. Emellett az érdekelt-ségi körébe tartozott több rádió- és televízióállomás, valamint építőipari vállalat is. Bár elnöksége idején több iskola, út, kórház és egyéb közintézmény épült, mégsem moshatta le magáról a vádak, miszerint az államfői tisztséget vállalatbirodalma menedzselésére használja fel. Ráadásul ezeket a vádak a lehangosabban egy 34 éves korábbi disc-jockey, rendezvényszervező, majd médiavállalkozó Andry Rajoelina hangoztatta. Rajoelina előbb az ellenzék vezére lett, majd 2007-ben – a regnáló kormányzattal szinte mindig szemben álló – Antananarivo polgármesterévé választották.

Ravalomanana igen nagy energiát fejtett ki annak érdekében, hogy megállítsa – az egyrészt pártja, az Elszánt Ifjú Malgasok, másrészt a híres expresszvonat sebességére hajazó politikai pályája után TGV-Andrynak becézett – riválisát⁶⁶. Ebben a küzdelemben a regnáló elnök mögött állt a rendőrség és az országban komoly befolyással bíró protestáns egyház. Csakhogy a hadsereg nagyobb része már átállt az ellenzék oldalára, és a főváros is Rajoelina kezén volt, és hosszú távon ez döntött. A 2009 januárjában mind sűrűbbé és hevesebbé vált tüntetések véres zavargásokba, politikai és gazdasági káoszba torkollottak, míg végül március 17-én Ravalomanana Dél-Afrikába menekült, de a háborút nem adta fel. A hatalmat a madagaszkári hadsereg magasrangú tagjaiból és a szenátus elnökéből álló katonai irányító szervezetnek adta át, amely még aznap Rajoelinára ruházta át az irányítást. Négy nappal később Rajoelinát beiktatták az elnöki tisztségbe, ám a külvilág államcsínynek tekintette a kieroszakolt hatalomváltást. Még a Madagaszkárnak nyújtott segélyek legnagyobb folyósítója, Egyesült Államok sem volt hajlandó elismerni a hatalomváltást.⁶⁷ Egyedül Moamer el-Kadhafi líbiai vezér sietett biztosítani támogatásáról az ifjú vezetőt. Azt viszont – hiába töltötte be az Afrikai Unió soros elnöki tisztét – ő sem tudta elérni, hogy a fekete kontinens államai legitimnek tekintsék a hatalomváltást. Ráadásul Madagaszkár tagságát is felfüggesztették a szervezetben.

Noha hónapokig tartó tárgyalások után végül sikerült megállapodni egy átmeneti kormány felállításában, az egyezség a gyakorlatban nem működött. Kettészakadt az ország, amelynek így két kormánya volt. Zűrzavar, bizonytalanság, ellenségeskedés uralkodott minden téren. TGV-Andry 2014. január 25-ig irányította az országot. Madagaszkár 2013 végén rendezett elnökválasztást, amelyen Rajoelina is szeretett volna indulni, azonban a választási bizottság úgy találta, hogy jelöltsége – két másik aspiránshoz hasonlóan – nem felel meg a törvényi előírásoknak. Rajoelina esetében azt kifogásolta a bíróság, hogy a jelöltségét csak a határidő lejárta után jegyeztette be a választási irodánál.⁶⁸

A választópolgárok az elnökválasztáson az ország vezetését Hery Rajaonarimampianinára bízták. Az új elnök kezdetben élvezte Rajoelina támogatását, időközben

66 Idem.

67 The Christian Science Monitor: Madagascar: island even more isolated after coup, 2009: <https://www.csmonitor.com/World/2009/0326/p07s01-wogn.html> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

68 The Guardian: Madagascar court bans president and rival's wife from standing from elections, 2013: <https://www.theguardian.com/world/2013/aug/18/madagascar-bans-president-rival-wife-election> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

azonban megromlott a viszonyuk, így Rajaonarimampianina politikai támogató nélkül maradt. Ráadásul Madagaszkárnak gazdasági problémákkal is szembe kellett néznie. 2015 májusában a Nemzetgyűlés az elnököt megfosztotta hatalmától, a döntés azonban a madagaszkári bíróság hatályon kívül helyezte. A lakosság körében a szegénység és a munkanélküliség miatt az elégedetlenség egyre fokozódott, amelyet Rajaonarimampianina miniszterelnökváltással próbált orvosolni. A 2018-as elnökválasztáson ismét Rajoelinát választották Madagaszkár elnökévé.

1.2.3. Államszervezet és közigazgatás

A IV. Köztársaság alkotmánya⁶⁹ szerint ország államformája félelnöki köztársaság. Az elnököt a választópolgárok közvetlenül, öt évre választják. Az alkotmány két elnöki mandátumot engedélyez. A köztársasági elnök a parlamenti választásokon a legtöbb mandátumot szerzett párt vagy koalíció jelöltjét nevezi ki a miniszterelnökké.

A végrehajtó hatalom a kormány, míg a törvényhozó hatalom a kormány és a két-kamarás parlament kezében van. Az országban többpártrendszer van. A Nemzetgyűlés 151 tagját közvetlenül öt évre választják az állampolgárok, míg a Szenátus 63 tagjának kétharmadát a területi önkormányzatok, egyharmadát pedig az államfő delegálja. A Szenátus tagjai is ötéves mandátummal rendelkeznek.

Az ország közigazgatásilag hat tartományra és 22 régióra oszlik. A tartományok mindegyike a tartományi székhely nevét viseli. Egy tartományon belül 2–5 régió található.⁷⁰

1.2.4. Főbb kihívások

A szegénység a népesség 92%-át sújtja. A Világbank adatai szerint a lakosság 75%-a él a szegénységi küszöb alatt. Az ország világviszonylatban a negyedik helyet foglalja el a krónikus alultápláltság tekintetében. Ezt a problémát minden bizonnyal fokozni fogja az orosz–ukrán háború, hiszen az ország gabonakészletének igen jelentős részét szerzi be Oroszországból. Ráadásul Madagaszkár a világ öt azon országa közé tartozik, ahol a lakosság a legkisebb eséllyel jut ivóvízhez.⁷¹ A problémát a jövőben minden bizonnyal a globális felmelegedés is súlyosbítani fogja.

Félő, hogy ezen problémák súlyosbodás a jövőben kivándorlást indíthat el. Bár a nagy távolság miatt nem valószínű, hogy a tömeges exodus célpontja az európai kontinens lesz. Mindazonáltal e probléma megoldása Európa érdeke is, ezért fontos, hogy a

69 Constitution de la Quatrième République, 2010: <http://www.mef.gov.mg/dgcf/textes-pdf/constitution/CONSTITUTION-IV.pdf> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

70 CIA World Factbook: Madagascar, 2022.

71 L'Humanité: Les ressources de la Grande Île toujours pillées, 2017: <https://www.humanite.fr/monde/madagascar/les-ressources-de-la-grande-ile-toujours-pillees-634025> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

donorországok kiemelt prioritásként kezeljék a szigetországot sújtó társadalmi és gazdasági problémák enyhítését.

1.3. Comore-szigetek

1.3.1. Földrajzi fekvése; fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

A Comore-szigetek (teljes nevén: Comore-szigeteki Unió) Madagaszkártól északra található szövetségi köztársaság. Az ország neve arab eredetű, és azt jelenti, hogy „a Hold szigete”. A Comore szigetcsoportnak négy nagyobb tagja van: Grande-Comore, Ajouan, Mohéli és – a Franciaországhoz tartozó – Mayotte. Emellett több kisebb sziget fekszik a Mozambiki-csatornában.

A Comore-szigetek területe 2235 km², lakosság száma 876 437 fő, népsűrűsége 457 fő/km²⁷², ami az egyik legmagasabb népsűrűség Afrikában. A szigetország fővárosa Moroni Grande-Comore-on található.

A Comore-szigetek Uniója a világ legszegényebb országai közé tartozik. A szűkös természeti erőforrások és a gyorsan növekvő népesség a gazdaság alapvető megújítását sürgetné. A Comore-szigetek lakosságának a többsége ültetvényes mezőgazdaságból vagy halászatból él. A lakosság ételmezéséhez rizs, édesburgonya, manióka és banán termesztése történik az ültetvényeken. Az ylang-ylang esszencia (illóolaj) kivitelét tekintve, amelyet egy különleges fajta orchidea virágából nyernek, az ország az első helyen áll a világon. A vaníliaexport terén a világon második helyet, a szegfűszegkivitel terén pedig a harmadikat foglalja el. A Comore-szigetek mezőgazdasága ugyanakkor nem elégíti ki a helyi szükségleteket, így a lakosság ellátásához szükséges élelmiszerek felét importálni kell.⁷³ A hagyományos gyarmati kapcsolatainak megfelelően Franciaország a legfőbb kereskedelmi partnere.

Külföldről (különösen: Európai Unió, Szaúd-Arábia, Kína) tekintélyes nagyságú segélyek érkeznek az országba évről évre. Azonban egyes segélyfolyósító országok a segélyezésért cserébe elvárják, hogy a Comore-szigetek nemzetközi kapcsolatai igazodjanak a donor ország által burkoltan megfogalmazott igényekhez. Szaúd-Arábia például elvárta a szigetcsoporton élő síiták üldözését, valamint az egyik, Katar által finanszírozott hotel lerombolását.⁷⁴ A Comore-szigetek GDP-jének közel negyede a diaszpórában (Mayotte, Réunion, Dél-Franciaország) élő comore-szigetiek által hazautalt pénzből származik.

A Comore-szigetek népessége arab, perzsa, indonéziai, afrikai, indiai és európai bevándorlók keveréke.⁷⁵ Vallási szempontból a középkor óta az iszlám szunnita ága

72 Cyan Nyarko, Michael: Introduction to the Law and Legal System of Comoros, 2020: <https://www.nyu-lawglobal.org/globallex/Comoros.html> (Letöltés ideje: 2022.03.12.).

73 CIA (2022): The World Factbook: Comoros: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/cn.html#People> (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

74 Idem.

75 Cyan Nyarko, 2020; *Op. cit.*

a legmeghatározóbb a Comore-szigeteken (a népesség 98%-a). Az indiai siiták vallási kisebbséget alkotnak. Emellett keresztények is élnek az országban⁷⁶. A vallási tolerancia évszázadokon át meghatározó volt a szigeten, azonban Rijád növekvő befolyása miatt egyes elemzők attól tartanak, hogy a szigetországban meg fog erősödni az iszlám radikálisabb, vahabita ága.⁷⁷

Az ország alkotmánya értelmében a Comore-szigeteknek három hivatalos nyelve van: a comorei nyelv (saját nyelven: Shikomor, Shikomori, Shimasiwa), a francia és az arab.⁷⁸ A Comore-szigeteki Unió lakosságának 26%-a frankofón (2018).⁷⁹ Az oktatás, közigazgatás és az igazságszolgáltatás terén, valamint az írott sajtóban a francia–arab kétnyelvűség a meghatározó. Az audiovizuális média elsősorban a comorei nyelv különböző dialektusait használja.

A Comore-szigeteki Unió oktatási rendszerének két alapvető pillére van: a korániskolák és a francia oktatási rendszer. Szinte valamennyi comore-szigeteki gyermek iskolai tanulmányait a korániskolákban kezdi. Itt – a Korán szövegeit olvasva – megtanulnak arab nyelvű szövegeket olvasni. Ezt követően a gyermeket többsége nyugati – francia – oktatási rendszer alapul vevő, francia nyelvű iskolákban folytatják tanulmányukat egészen az érettségi vizsgáig. 1978 és 1980 között a felsőfokú tanulmányokat folytatni kívánó diákok külföldön tanultak tovább. 2003-ben megnyitották a Comore-szigeteki Egyetemet, amely több képzési területen (jog, bölcsészettudományok, természettudományok, technológia, turizmus, közgazdaságtan, egészségügy stb.)⁸⁰ kínál képzéseket.⁸¹ A diákok többsége azonban még mindig a franciaországi továbbtanulást választja.

Az ENSZ 2016-os felmérése szerint a Comore-szigeteki Unió a nők politikai szerepvállalását illetően a legutolsó helyen áll a fekete kontinens országai közül.⁸² A parlamenti képviselők 3%-a, a polgármesterek 2%-a és a kormánytagok 6%-a nő. Ráadásul a nők és férfiak közötti egyenjogúság a mindennapi életben sem érvényesül: a nők házasságig a családfő, ezt követően pedig a férj kontrollja alatt élik életüket. A nők mindösszesen 25%-a folytat kereső tevékenységet. Élete során minden harmadik nő legalább egyszer

76 The World Factbook: Comoros.

77 Vauthier, Geoffroy: La commission des affaires étrangères étrille l'Union des Comores. *Mayotte Hebdo*, 2019. február 11.: <https://www.mayottehebd.com/actualite/dossier/la-commission-des-affaires-etran-geres-ettrille-l-union-des-comores/> (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

78 Comoro's Constitution, 2018: https://www.constituteproject.org/constitution/Comoros_2018.pdf?lang=en, Article 9 (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

79 Observatoire de la langue française de l'Organisation internationale de la Francophonie (2018): Estimation du nombre de francophones.

80 Université es Comores: https://univ-comores.km/formations/offre_formation.php (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

81 Ministère de l'Éducation Nationale, de l'Enseignement et de la Recherche Scientifique (2019): Rapport annuel de mise en oeuvre du PTSE: <https://www.globalpartnership.org/sites/default/files/document/file/2020-05-Comoros-ESP-IR.pdf> (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

82 RFI: Polémique sur la place des femmes aux Comores, 2016. december 20.: <https://www.rfi.fr/fr/afrique/20161220-polemique-place-femmes-comores> (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

szenved el verbális vagy fizikai abúzust a házastársától.⁸³ A nemek közötti egyenjogúság hiánya különösen a kisebb, rurális közösségekben kézzelfogható.

Bár a Comore-szigeteki Unió ratifikálta a gyermekvédelemmel foglalkozó nemzetközi egyezmények többségét, a rurális környezetben és/vagy szegényebb családban élő gyermekek igen fiatalon kényszerülnek munkavállalásra. Nem ritka az a jelenség sem, hogy a gyermekeik napi szükségleteinek biztosítására képtelen szegényebb családok gyermekei étkezés, szállás és iskoláztatás fejében háztartási munkát kénytelenek vállalni a jobbmódú családoknál.⁸⁴

Az ország tagja az Arab Ligának, az Iszlám Együttműködés Szervezetének, a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének és a Frankofón Parlamenti Közgyűlésnek.

1.3.2. A Comore-szigetek története

A szigetcsoport ókori története bizonytalan, de történészek úgy vélik, hogy perzsa és arab kereskedők fedezték fel a szigetet, ők azonban nem telepedtek itt le tartósan. A Comore-szigetek első lakói minden bizonnyal polinéziai és melanéziai eredetűek voltak. A letelepedésük a 6. századra tehető. A szuahéli telepesek a szigeteket a nagy bantu vándorlás idején, 1000 körül érték el. A szigetlakók közel-keleti népekkel, mindenekelőtt perzsákkal álltak kapcsolatban⁸⁵. A lakosság iszlamizációja a 9. századra tehető és az arab kereskedőkkel való kapcsolat eredménye. A 13. és 15. század között a szigetcsoport tagjait muzulmán vezetők (szultánok) irányították. Ebben az időszakban válik uralkodóvá az iszlám vallás szunnita ága.

A 15. század második felében, Konstantinápoly oszmán kézre kerülésével az Európát a Távols-Kelettel – elsősorban Indiával és Kínával – összekötő szárazföldi útvonalak helyett a tengerre tevődött át a kereskedelem. Következésképpen a Mozambiki-csatorna és a csatorna mellett elhelyezkedő országok jelentősége ebben az időszakban erőteljesen felértékelődött. A három partszakasszal rendelkező Ajouan lett a szigetcsoport legkeresettebb tagja, mivel a vihar elől menedéket kereső tengerészek biztosak lehettek benne, hogy mindig találnak megfelelő kikötési helyet.

A 16. századtól madagaszkáriak razziákat hajtottak végre a szigetekeken és rabszolgákat hurcoltak magukkal, majd pedig egy részük Mayotte szigetén telepedett le; ez magyarázza azt, hogy a malgas nyelvet a mai napig beszélik Mayotte-on. A portugál hajósok 1505-ben látogatták meg először a szigetet, amely rövid időn belül az India felé vezető út megkerülhetetlen kikötési pontjává vált.⁸⁶ Később portugál, holland, majd 1529-ben francia kereskedők érkeznek ide. A szigetcsoport az európai kereskedők (angol,

83 Presentation Comoros: https://www.ohchr.org/sites/default/files/lib-docs/HRBodies/UPR/Documents/Session5/KM/Oral_presentation_Comoros_F.pdf (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

84 Humanium: Enfants des Comores, 2020: <https://www.humanium.org/fr/comores/> (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

85 Britannica: Comoros, 2020: <https://www.britannica.com/place/Comoros> (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

86 Liszkowski, Henri Daniel: *Mayotte et les Comores: Escapes sur la route des Indes aux XVe et XVIIIe siècles*, Éditions du Boabab, Mayotte, 2000.

francia, holland), mind számára fontos megállóhelyet jelentett az Afrikától nyugat felé tartó tengeri kereskedelmi útvonalon. A szigetek azonban a kalózok érdeklődését is felkeltették és többször előfordult, hogy a vízi útonállók kifosztották az erre közlekedő európai hajókat.

A 17. és 18. században a Comore-szigetek sikeresen profitáltak az Európa és a Közel-Kelet között virágzó kereskedelemről. Ugyanakkor a szigetek gazdasági növekedésének árnyoldala is volt: a négy sziget között politikai rivalizálás kezdődött (szultánok háborúja), amely nem ritkán nyílt háborúvá fajult. Például 1742 és 1791 között Ajouan szultánja többször is kísérletet tett Mayotte meghódítására. A négy szigetből álló szigetcsoportot azonban egyik szultánnak sem sikerült uralma alatt egyesítenie. Ráadásul a politikai rivalizálások jelentős mértékben meggyengítették a szigetcsoport tagjait.

1795 és 1820 között madagaszkári kalózok támadták meg és fosztották ki Ajouan, Mohéli és Mayotte szigetét. A szigetek elnéptelenedtek. A Comore-szigeteknek ebben az időben nem csak gazdasági, hanem politikai válsággal is szembe kellett nézniük: gyakoriak voltak a politikai gyilkosságok, és többször előfordult, hogy idegen uralkodók (madagaszkári, ománi, zanzibári stb.) rövidebb-hosszabb időre magukhoz ragadták a hatalmat.

1814-ben a britek megszerezték a két francia gyarmatot, Mauritius és a Seychelle-szigeteket. A Comore-szigetek anektálását azonban nem tervezték, mivel félték egy esetleges francia revansról.

1816-ban Ajouan szultánja, I. Abdallah Bourbon-szigetre látogatott, hogy felkérje XVIII. Lajos francia uralkodót arra, hogy biztosítson védelmet Ajouan számára az egyre gyakoribbá váló madagaszkári betörésekkel szemben. A szigetek politikai instabilitása és a madagaszkári támadás veszélye így lehetővé tette Franciaország számára, hogy a helyi ügyekbe beavatkozzon. Mayotte-ot a helyi uralkodó 1837-ben a közelben portyázó portugálok, hollandusok, franciák és britek közül az angolszászoknak ajánlotta megvételre, de – miután azok elutasították – 1841-ben Franciaország tulajdonába került.⁸⁷ 1846-ban a szigeten eltörölték a rabszolgotartást.

1866-ban Ajouan is Franciaország protektorátusa lett. 1886-ban Grande-Comore szultánja, akinek francia segítséggel sikerült uralma alatt egyesítenie a szigetet, Párizs nyomására hozzájárult ahhoz, hogy Grande-Comore is Franciaország protektorátusa legyen. Ugyanebben az évben Mohéli is francia protektorátus lett. A helyi szultánok bizonyos fokú függetlenséget élveztek, ugyanakkor a Franciaországból érkező „kéresek” végre kellett hajtaniuk. 1886 és 1896, valamint 1899 és 1912 között a Comore-szigetek „Mayotte és függő területei” néven alkottak közigazgatási egységet. Ebben az időszakban a Comore-szigeteket a Mayotte szigetén székelő kormányzóknak alárendelt régensek irányították. A köztes időszakban a szigetcsoportot ügyeit Réunion szigetéről intézték. 1899-től a Comore-szigetek Franciaország gyarmata lett. A szigetekben a hivatalos nyelv a francia lett és az oktatásban is a gyarmatosító nyelve vette át az arab helyét.

⁸⁷ Crabtree, Robert William: „Maore Farantsa”: The Self-Determination of Mayotte to Become a Département of France (doktori disszertáció), 2015, p. 29.

A 19. század végére a Comore-szigetek mindegyikén megtiltották a rabszolgotartást. 1908-tól a négy sziget közigazgatásilag Madagaszkárhoz tartozott.⁸⁸

1946-tól kezdődően a Comore-szigetek négy szigete együttesen Franciaország tengerentúli területe lett, és képviselést kapott a francia parlamentben. A szigetek közigazgatási centruma Mayotte lett. A szigetek lakói megkapták a francia állampolgárságot. Mayotte lakói azonban nem voltak elégedettek a kialakult helyzettel és – Franciaország megyéiként működő Guadeloupe, Guyana, Réunion és Martinique példáját látva – azt szerették volna, hogy a szigetcsoport is megyeként tagozódjon be Franciaországba.⁸⁹

1961. december 21-én a szigetcsoport belső autonómiát kapott. Az autonómia élharcosa, Saïd Mohamed Cheikh lett a Comore-szigetek frissen felállított Minisztertanácsának az elnöke. Sokat tevékenykedett annak érdekében, hogy Mayotte központi pozíciója visszaszoruljon a szigetcsoporton belül, és a tengeren túli terület székhelye a Grande-Comore-on található Moroni legyen.⁹⁰ Az 1960-as években – az afrikai gyarmatok függetlenedését látva – egyre több értelmiségi követelte a Comore-szigetek Franciaországtól való elszakadását. 1974-ben a Francia Nemzetgyűlés javaslatára a Comore-szigetek lakosai népszavazással dönthettek arról, hogy továbbra is Franciaországhoz akarnak-e tartozni. Mivel a többség az elszakadás mellett voksolt – bár Mayotte lakosai (a szavazópolgárok 7,7%-át tették ki) a függetlenség ellen szavaztak (63,82%) –, a Comore-szigetek (ezen belül Mayotte) kikiáltotta Franciaországtól való elszakadását (1975), és az Egyesült Nemzetek Szervezete független országgént felvette tagjai sorába. A Jacques Chirac által vezetett francia kormány azonban – az eredményt látva – úgy döntött, hogy a népek önrendelkezésére hivatkozva Mayotte-ot a Francia Köztársasághoz csatolja.⁹¹ 1975. július 6-án Ahmed Abdellah Abderamane, a comore-szigeteki Minisztertanács elnöke egyoldalúan kikiáltotta a független Comore-i Államot, amelynek ő lett az első elnöke. Alig egy hónappal később azonban Ali Soilih, korábbi turisztikai miniszter, francia zsoldosok támogatásával államcsínyt követett el és Abdellahot távozásra kényszerítette.

Míg Mayotte lakói 1976-ban népszavazáson ismét megerősítették, hogy jövőjüket Franciaország részeként képzik el, addig a Comore-i Állam anarchiába süllyedt: a frissen függetlenné vált országot politikai instabilitás jellemezte, egymást érték az államcsínyek, Ali Soilih szocialista államfőt pedig 1978 tavaszán meggyilkolták. 1978-ban Abdellah – Párizs belegyezésével és ösztönzésével – francia zsoldosok segítségével visszaszerezte a hatalmat. 1978-ban – alkotmánymódosítás eredményeképpen – az ország új elnevezése Comore Szövetségi Iszlám Köztársaság lett.

1997-ben Ajouan és Mohéli egyoldalúan kihirdették a Comore Szövetségi Iszlám Köztársaságtól való függetlenedésüket és Franciaországhoz kívántak csatlakozni, Párizs

88 Crabtree, 2015; *Op. cit.*, p. 31.

89 Németh Tibor: Mayotte. Integrációs problémák Franciaország tengerentúli megyéjében. *Új Pedagógiai Szemle*, 2017/ 5–6., pp. 103.

90 INA: Indépendance des Comores, 1975: <https://fresques.ina.fr/independances/fiche-media/Indepe00149/independance-des-comores.html> (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

91 Németh Tibor; 2017: *Op. cit.*, p. 103.

azonban elutasította a kérést.⁹² 1999 februárjában Grande-Comore szigetén hatalomra került Azali Assoumani tábornok megdöntötte a Comore Szövetségi Iszlám Köztársaságot irányító ideiglenes elnök, az ajouani Tadjidine ben Saïd Massounde hatalmát. Ezt követően többéves katonai uralom következett, elsősorban Ajouan és Mohéli szigetek szeparatista törekvéseinek megakadályozására. Erre az intézményi válság megoldására aláírásra került a fomboni megállapodás. Ennek értelmében föderatív típusú köztársaság jött létre, az elnök feladatokat pedig az egyes autonóm szigetek elnökei látták el rotációs rendszerben.⁹³ A nemzeti megbékélés eredményeképpen a három sziget egy egységet alkot Comore-szigeteki Unió néven. A megállapodásban foglaltakat népszavazással erősítették meg. Az előzetes megállapodásoknak megfelelően 2006-ban elnökválasztásra került sor, amely Ahmed Abdallah Mohamed Sambi győzelmével zárul.

2007-ben Ajouan ismét megpróbált függetlenedi az Uniótól, azonban Sambi elnök – Afrikai Unió támogatásával – csapatokat küldött Ajouan szigetére.

2009-ben az alkotmány ismét módosításra került a népszavazáson megjelent választópolgárok 93%-ának a jóváhagyásával. Az új alkotmány megerősítette az elnök hatalmát, ugyanakkor a szigetek is nagyobb autonómiára tettek szert. Az iszlám államvallás lett. A 2018-as alkotmánymódosítás pedig kettőben maximálta az egy személy által betölthető elnöki mandátumok számát.

1.3.3. Államszervezet és közigazgatás

A Comore-szigetek közigazgatásilag három autonóm szigetből áll:

- Grande-Comore, székhelye: Moroni;
- Anjouan, székhelye: Matsamudu;
- Mohéli, székhelye: Fomboni.

Az autonóm szigetek élén közvetlenül választott kormányzó áll.⁹⁴ Grande-Comore területén nyolc, Anjouanén öt, míg Mohélién három prefektúra található. Az egyes szigetek élén öt éves időtartamra választott kormányzó áll.⁹⁵ A szigetek saját parlamenttel, ún. gyűléssel rendelkeznek. A Grande-Comore-i gyűlésnek 20, az ajouaninak 25, míg a mohéliinek 10 tagja van. A szigetek nagyfokú önállóságot élveznek a gazdaságpolitika, adózás, egészségügy és igazságszolgáltatás terén. A Comore szigetcsoporthoz tartozó negyedik szigetnek, Mayotte-nak a Comore-szigeteki Unióhoz történő visszacsatolását 1975 óta követeli a comore-i állam.

A Comore-szigetek államformája iszlám szövetségi köztársaság. A 2001-ben elfogadott új alkotmány értelmében a szigetek az iszlám az államvallás.⁹⁶ A Comore-szige-

92 Nduru, Moyiga, 1997; Comoro Islands. Ajouan Leader Plans Referendum On Secession. *Inter Press Service News Agency*, 1997. október 13.: <http://www.ipsnews.net/1997/10/comoro-islands-anjouan-leader-plans-referendum-on-secession/> (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

93 CIA: *The World Factbook: Comoros*, 2022.

94 Cyan Nyarko, 2020; *Op. cit.*

95 Comoro's Constitution, 2018: Article 100.

96 Comoro's Constitution, 2018: Article 93.

teki Unió élén elnök áll. Az elnök, aki egyszemélyben miniszterelnök is, a végrehajtó hatalom feje. Az elnöki feladatokat az egyes autonóm szigetek elnökei látják el, soros elnökség formájában. Az elnöki megbízatás ötéves periódusra szól. A hivatalban lévő elnök egyszer választható újra, azonban egyik sziget jelöltje sem tölthet be az elnöki posztot kettőnél többször.⁹⁷ A kül- és védelmi politika az Unió elnökének kizárólagos kompetenciájába tartozik. Az elnököt feladatai ellátásában a Minisztertanács segíti.

A törvényhozásért az egykamarás törvényhozó gyűlés felel. Az Unió törvényhozó szervnek 33 tagja van, közülük 24 képviselőt a választópolgárok közvetlenül választanak, míg kilenc tagot a szigetek jelölnek a szigetek gyűléseinek megválasztott tagjai közül (szigetenként 3–3 képviselő).⁹⁸

Az ország jogrendszere az iszlám jog, a szokásjog és a francia jog keveréke. A legtöbb vitás kérdésben a „falú vénei” döntenek. Az igazságszolgáltatás független a törvényhozői és a végrehajtói hatalmi ágtól. Az Alkotmánybíróság, amelynek feladata a választások jogszerű lebonyolításának felügyelete és az esetleges kormányzati visszaélések kivizsgálása volt, 2006 és 2018 között működött. Feladatait a legmagasabb szintű igazságszolgáltatási fórumként működő legfelsőbb bíróság vette át. A legfelsőbb bíróság bíráinak megbízatása élethosszig szól.⁹⁹

1.3.4. Főbb kihívások

A világ legszegényebb országai közé tartozó Comore-szigeteknek, ahol a lakosság 44,8%-a él a szegénységi küszöb alatt, óriási problémát jelent a népesség jelentős ütemű növekedése.¹⁰⁰ E problémák kettős következménnyel jártak: (1) Az ország rendkívüli mértékben rá van utalva az Európából, a Közel-Keletről és Kínából érkező pénzügyi támogatásokra. Ez a nagyarányú anyagi függés azonban rendkívül kiszolgáltatottá teszi a szigetországot a – különösen az ázsiai – donorországok által megfogalmazott elvárásoknak. (2) Sokak szemében az Európába (elsősorban Franciaországba) vagy a Franciaország részét képező, a Comore-szigetknél jóval fejlettebb, közeli Mayotte-ra történő kivándorlás jelenti az egyetlen megoldást. A franciaországi emigrációt megkönnyíti az a tény is, hogy a francia nagyvárosokban közel 200 000 comore-szigeteki él. Ráadásul az 1975-ös függetlenedést követően a szigetlakók közül többen megtartották francia állampolgárságukat.¹⁰¹

Bár az 1974-es népszavazáson Mayotte lakosai a függetlenség ellen szavaztak és Franciaország – a népek önrendelkezésére hivatkozva – annektálta a területet, a Comore-szigetek továbbra is úgy tekintik, hogy az ország – összhangban az ENSZ Közgyűlésének

⁹⁷ Comoro's Constitution, 2018: Article 52.

⁹⁸ Cyan Nyarko, 2020; *Op. cit.*

⁹⁹ Cyan Nyarko, 2020; *Op. cit.*

¹⁰⁰ Le Monde: Un rapport identifie 26 pays fortement touchés par la faim, 2011. október 11.: https://www.lemonde.fr/planete/article/2011/10/11/un-rapport-identifie-26-pays-fortement-touchees-par-la-faim_1585855_3244.html (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

¹⁰¹ Barbey, Amélie: Les migrations comoriennes dans l'ouest de l'Océan indien. Histoire et dynamiques contemporaines. *Hommes et migration*, 2009, no. 1279, pp. 15–164.

1976. október 21-i határozatával – a szigetország részét képezi. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a kérdésről – részben Franciaország vétója, részben pedig a népszavazás egyértelmű eredménye miatt – az ENSZ Biztonsági Tanácsa nem adott ki kötelező érvényű határozatot, a Közgyűlés határozatai pedig nem kötelező érvényűek. A Comore-szigetek zászlaja, amelyet négy – sárga (Mohéli), fehér (Mayotte), vörös (Ajouan) és kék (Grande-Comore) – vízszintes sáv és a zászló rúdrészén zöld háromszögben fehér színű félhold, és ennek szarvai között elhelyezkedő négy fehér csillag alkot – szintén a Comore-szigeteket alkotó négy sziget egységét és az Unió revizionista szándékait hivatott jelképezni.

1980-ban a Comore Szövetségi Iszlám Köztársaság elnöke követelte a Comore-szigetek és Madagaszkár között elhelyezkedő Glorioso-szigetcsoport és az annak részét képező, Banc du Geysier nevű, 8x5 km méretű zátony visszaadását országának.¹⁰² Ezek az általában franciának elismert, de vitatott fennhatóságú kérdéses lakatlan szigetek közigazgatási szempontból a Francia déli és antarktisi területek egyik körzetét alkotó Indiai-óceáni francia szigetek részei, és ily módon Franciaország kizárólagos gazdasági övezetének minősülnek. A Comore-szigeteki Unió mellett Madagaszkár és a Seychelle-szigetek is igényt formál a Glorioso-szigetekre.¹⁰³

Noha Franciaországból a Comore-szigetek függetlenné válása óta minden évben jelentős összegű pénzügyi segítség érkezik a szigetországba¹⁰⁴, e területek hovatarozásának kérdése miatt nem felhőtlen a két ország közötti viszony.

A Szaúd-Arábiából érkező pénzügyi segítség és az ahhoz kapcsolódó politikai elvárások miatt félő, hogy a Comore-szigeteken megerősödik az iszlám radikálisabb, vaha-bita ága, így a jövőben terrorista cselekmények elkövetését sem lehet kizárni.

2. Kettős – francia és brit – identitású területek az Indiai-óceán térségében

Mauritius és a Seychelle-szigetek csak 1814-ig tartozott Franciaország fennhatósága alá. Ezt követően a két sziget a brit gyarmatbirodalom része lett. Következésképpen ezen szigetországokban tetten érhető mind a francia, mind pedig az angol nyelv és kultúra hatása, azonban a politikai berendezkedés tekintetében az angol hatás az, amely napjainkig érezhető mindkét országban.

102 Le Monde: Le président des Comores revendique l'archipel des Glorieuses. 1980. január 21.: https://www.lemonde.fr/archives/article/1980/01/21/le-president-des-comores-revendique-l-archipel-des-glorieuses_2800478_1819218.html (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

103 Gua, Stefan: Aux îles Glorieuses, la défense de la biodiversité sert l'impérialisme français. *Reporterre*, 2021: <https://reporterre.net/Aux-iles-Glorieuses-la-defense-de-la-biodiversite-sert-l-imperialisme-francais> (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

104 FranceInfo: Le président comorien veut une circulation des personnes "facilitée" avec la Mayotte, 2019. július 25.: <https://la1ere.francetvinfo.fr/president-comorien-veut-circulation-personnes-facilitee-mayotte-733814.html> (Letöltés ideje: 2022.03.13.).

2.1. Mauritius

2.1.1. Földrajzi fekvése; fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

Mauritius kicsiny szigetállam az Indiai-óceánban Madagaszkártól 868 km-re keleti és a Franciaországhoz tartozó Réuniontól 172 km-re kelet-északkeleti irányban. A szigetország két nagyobb (Mauritius a fősziget és a tőle 560 km-re fekvő Rodriguez) és több kisebb – többnyire lakatlan – szigetből áll.

Népessége 1 265 303 fő. Népsűrűsége: 676 fő/km² (a szigetország a legnagyobb népsűrűségű állam a Afrikában; világviszonylatban a 20. helyet foglalja el)¹⁰⁵. Mauritius területe 2040 km², de a kizárólagos gazdasági övezetének¹⁰⁶ területe 1,2 millió km². A fővárosa és egyben legnagyobb városa Port-Louis, amely Mauritiuson, a főszigeten található. Mauritius, Rodriguez, a Franciaországhoz tartozó Réunion, valamint számos kisebb sziget alkotja a Mascarenhas-szigetcsoportot. Mauritius a Baktérítő közelében fekszik, így éghajlata szubtrópusi.

A szigetország természetes erőforrásokban szegény. Mauritius Nagy-Britanniától való 1968-as függetlenedése óta alacsony jövedelmű mezőgazdaságon alapuló országból magas jövedelmű, diverzifikált gazdasággá vált. A gazdaság húzóágazata az idegenforgalom mellett a textilipar, a cukornádattermesztés és a pénzügyi szolgáltatások. Mauritius keresett turisztikai célpont, az idegenforgalmi ágazat a gazdaság egyik fő tartópillére. Trópusi éghajlata, tiszta tengerpartja, trópusi növény- és állatvilága, többnemzetiségű kultúrája és lakossága kiemelt célponttá teszi a szigetországot. Cukornádat termelnek a művelt föld 90%-án, a cukor értékesítése viszont GDP-nek csak a 3–4%-át adja.¹⁰⁷ Az 1999-es aszály óriási károkat okozott az ágazatban, és feltételezhető, hogy a globális felmelegedés továbbra is sújtani fogja a mauritiusi mezőgazdaság ezen kulcságazatát. A szigetország legfőbb kereskedelmi partnere Franciaország.

A mauritiusi kormány fejlesztési stratégiája a külföldi befektetéseket tekinti prioritásnak. Mauritius jelentős adóparadicsom: több mint 20 000 off-shore céget vonzott. Ezek a cégek csak az adókerülés miatt vannak az országban bejegyezve, valós gazdasági tevékenységüket azonban másutt végzik. Mivel a szigetország számos afrikai országgal kötött megállapodást a kettős adózás tilalmáról, így épp a legszegényebb államokat fosztja meg a működésükhöz nélkülözhetetlen adóbevételektől.¹⁰⁸ Az IMF

105 Statistics Mauritius, 2017: <https://statsmauritius.govmu.org/> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

106 Kizárólagos gazdasági övezet: az ENSZ 1982-es tengerjogi egyezménye szerint olyan tengeri terület, amely felett egy szuverén állam különleges jogokkal rendelkezik. Kizárólagos gazdasági övezetén belül a parti ország ellenőrzi az összes gazdasági forrást (pl. halászat, bányászat és olajkutatás), valamint az ilyen források esetleges környezetszennyezését.

107 CIA World Factbook: Mauritius, 2022: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/mauritius/#geography> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

108 Piot, O.: L'île Maurice à la frontière entre optimisation et évasion fiscale. *Le Monde Afrique*, 2018: https://www.lemonde.fr/afrique/article/2018/05/30/l-ile-maurice-a-la-frontiere-entre-optimisation-et-evasion-fiscale_5307007_3212.html: (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

adatai szerint míg az ország GDP-je 1987-ben még csak 1,52 milliárd dollár volt, addig 2019-ben elérte 14,217 milliárd dollárt.¹⁰⁹

A lakosság 67%-a indiai, 27,4%-a kreol, 3%-a kínai és 2,6%-a francia vagy más származású. A lakosság összetételéből adódóan a miniszterelnök mindig indiai. Ezek a kultúrák – anélkül, hogy összeolvadnának – békésen élnek egymás mellett a szigetországban. A népesség sokszínűségéből adódóan a kultúra és a vallás is sokszínű. A mauritiusiak 48,5%-a hindu, 32,7% keresztény (ebből: 26,3%-a római katolikus), 17,3%-a muzulmán, míg 0,7% egyéb vallású. A kreolok, a francia és az angol származású mauritiusiak többsége keresztény, az indiai mauritiusiak nagyjából a hindu, kisebbrészt a muzulmán vallást követik, míg a kínaiak egy része keresztény, más részük viszont a különböző kínai vallások gyakorlója.¹¹⁰

Az Alkotmány nem tesz említést hivatalos nyelv(ek)ről, csupán azt fekteti le, hogy az Országgyűlés hivatalos nyelve az angol, de a képviselők lehetőséget kapnak arra, hogy az elnökhöz franciául intézzenek beszédet.¹¹¹ Az angol és a francia nyelvet Mauritius *de facto* nemzeti és közös nyelvének tekinti, mivel ezek – különös tekintettel az angolra – a kormányzati adminisztráció, a bíróságok és az üzlet nyelvei. Mauritius alkotmánya angol nyelven íródott, míg egyes törvények, például a polgári törvénykönyv és a büntető törvénykönyv francia nyelvű. A mauritiusi lakosság többnyelvű: az emberek többségének a mauritiusi kreol az anyanyelve, de folyékonyan beszélnek angolul és franciául. A szigetországban, amely tagja a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének, a lakosság 73%-a beszél franciául.¹¹² Emellett a lakosság egytizede beszéli az India egyes régióiban használt bhódzspuri nyelvet is. Az angol és a francia nyelvet előnyben részesítik az oktatás és a hivatalos kommunikáció terén, a szigeten szintén jelenlévő ázsiai nyelveknek elsősorban a vallási, zenei és kulturális tevékenységekben van szerepe. A média és az irodalom nyelve pedig a francia. Míg a franciát és az angolt az általános iskola első osztályától kezdődően kötelezően oktatják, addig a kreol nyelv csupán választható tantárgy.¹¹³

A szigetországban a nők részvétele a politikai életben igencsak korlátozott. Bár a parlamenti képviselők 30%-a nő, a 22 miniszter közül 20 férfi.¹¹⁴ Mauritius kormánya számos intézkedést hozott a nők és férfiak közötti egyenjogúság biztosítása és a családon belüli erőszak megakadályozása érdekében.¹¹⁵ A szigetországban létezik esélyegyenlőségért felelős miniszteri poszt is.

109 IMF, 2019: <https://www.imf.org/en/Publications/SPROLLS/world-economic-outlook-databases#sort=%40imfdate%20descending> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

110 CIA World Factbook, Mauritius, 2022.

111 The Constitution of the Republic of Mauritius, 2016, Article 49.

112 Observatoire de la langue française de l'Organisation internationale de la Francophonie (2018): Estimation du nombre de francophones.

113 Kriegel, Sibylle: La Réunion, Maurice et Seychelles. in: Reutner, Ursula (szerk.): *Manuel des francophonies*, De Gruyter, Berlin, Boston, 2017, p. 689.

114 France Diplomatie: Composition du gouvernement de la République de Maurice, 2022: <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/maurice/presentation-de-maurice/article/composition-du-gouvernement> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

115 Terra femina: Ile Maurice: débat agité sur le droit des femmes, 2011: <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/maurice/presentation-de-maurice/article/composition-du-gouvernement> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

2.1.2. Történelme

Mauritiuson nem éltek őslakosok. Egyes történészek úgy vélik, hogy a föníciaiak voltak az elsők, akik partra szálltak a szigetországban, amikor a Kr. e. 6. században körbehajózták a Afrikát. A 10. században az arab hajósok többször is kikötöttek Mauritius partjainál. Mauritiusnak a Dina Robin (elhagyott sziget), míg Rodrigueznak a Dina Mozare (keleti sziget) nevet adták.

Az 1494-ben aláírt tordesillasi szerződés, amely Spanyolország és Portugália között osztotta fel az újonnan felfedezett területeket, úgy rendelkezett, hogy a portugálok érdekszférájába kerülnek a nyugati hosszúság 48. fokától keletre fekvő területek, így Afrika és az Indiai-óceán térsége is. Az 1500-as évek elején a portugálok fedezték fel újra a mai Mauritiushoz tartozó szigeteket: 1511-ben Domingo Fernandez szállt partra Mauritius szigetén, amelynek a portugál hajósok – minden bizonnyal az azóta kihalt dodómadárra utalva – Ilha do Cirne (Hattyúsziget) nevet adták. Rodriguez szigetét pedig Diogo Rodrigues hajóskapitány fedezte fel 1528-ban. A Mauritius, Rodriguezt és Réunion szigetét magában foglaló szigetcsoportot egy 1513-ban errefelé hajózó portugál kapitányról, Pedro de Mascarenhasról nevezték el Mascarenhas-szigeteknek. Az arabokhoz hasonlóan a portugálok sem telepedtek le tartósan a szigeteken, csupán készleteik feltöltésére vették azokat igénybe.

A Holland Kelet-indiai Társaság tengerészei a 16. században indultak felfedezőútra az Indiai-óceánon. Ők voltak azok, akik elsőként felismerték a Dél-Afrikából India felé vezető hajózási útvonalon fekvő szigetek geostratégiai jelentőségét. A hollandok számára Mauritius jelentőségét az adta, hogy a sziget Jóreménység-fokától Jávába vezető közvetlen út fontos állomáshelye volt.¹¹⁶ A hollandok 1598-ban vették birtokba Mauritius szigetét, és egy holland kormányzó – Maurits van Nassau – után a Mauritius nevet adták neki. Azonban ekkor még a hollandok sem telepedtek le a szigeten, csak közbelső ellátóbázist létesítette, ahol a hajósok megpihenhettek és friss vízre és élelemre tehetek szert. Az első telepesek csak négy évtizeddel később, 1638-ban érkeztek meg a szigetre. Ők elsősorban cukornádatermesztéssel foglalkoztak. 1710-ben – a helyi fauna és flóra jelentős részének elpusztítása után – a hollandok elhagyták a szigeteket.¹¹⁷ A sziget birtokbavételével a hollandok pillanatnyi lépéselőnyre tettek szert a riválisaikkal szemben, de ez a kiváltásos időszak nem tartott sokáig. A gyorsan megerősödő holland kereskedelemre féltékenységgel tekintett a két másik, egymással is ádázán vetélkedő nyugat-európai nemzet: Anglia és Franciaország. Ráadásul a hajózási útvonalak délebbre tolódásával Mauritius szerepe felértékelődött.¹¹⁸

Franciaország az 1640-es évektől kezdődően volt jelen az Indiai-óceán térségében. Az 1660-as évektől merül fel annak lehetősége, hogy francia telepesek tartósan is letelepedjenek Mauritius szigetén. 1715-ben megérkeztek a franciák, akik minden ellenállás nélkül elfoglalták Mauritius szigetét, hiszen a holland telepesek 1710 óta csak kis számban

116 Mező Szilveszter: *Óceánba pottyant édenkert. Réunion története és földrajza*. Panoráma, Budapest, 2006, pp. 102–103.

117 Kriegel, 2017; *Op. cit.*, p. 611.

118 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 104.

voltak jelen. Franciaország a szigetet Îsle de France-nak nevezte el. 1719-ben XV. Lajos a Kelet-indiai Társaságnak átadta a Mauritiusot. Az első francia telepések csak két évvel később, 1721-ben telepedtek le. Később újabb telepések és rabszolgák érkeztek a szigetre Franciaországból, elsősorban Réunion szigetéről és Madagaszkárról. Franciaország csak 1725-ben foglalta el a testvérszigetet, Rodriguezt. 1725-től több ezer rabszolga érkezett Madagaszkárról és Kelet-Afrikából, hogy a kávé- és fűszerültetvényeken dolgozzon. Ebben az időszakban a francia mellett a – francia telepések és a rabszolgák nyelvének keveredéséből kialakult kreol – volt a leginkább használt nyelv a szigeten. 1735-ben Mahé de La Bourdonnais lesz a sziget kormányzója. Az ő kormányzósága alatt a franciák fejlesztették Port-Louis-t, ami első számú kikötő és adminisztrációs központ lett. Ebben az időszakban – egészen Mauritius függetlenségéig – a cukornádtermelés jelentette a sziget fő bevételi forrását. Emellett a fakitermelés és a kávé-, bors- és indigóültetvények voltak még – bár jóval kisebb mértékben – meghatározóak Mauritius gazdasága szempontjából. 1735-ben érkeztek az első telepések Rodrigueze, azonban a sziget benépesítése csak 1761-től kezdődik meg. Az 1760-as években a Francia Kelet-indiai Társaság csődközeli állapotba került, így XV. Lajos visszavásárolta Mauritiusot.¹¹⁹

Bár 1792-ben a francia kormány eltörölte a rabszolgaságot, a törvény végrehajtása nem történt meg sem Réunion szigetén, sem pedig Mauritiuson. 1802-ben Napóleon – a helyi telepések érdekeit szem előtt tartva – engedélyezte a rabszolgaság visszaállítását (a gyakorlatban: további alkalmazását). Ebben az időszakban Port-Louis volt Franciaország egyik legfontosabb ellátóbázisa az Indiai-óceánon. 1803-ban az új kormányzó a Napóleon által kinevezett Charles Decaen lett, aki katonai kormányzást folytatott és vallásszabadságot hirdetett. Ebben az időszakban lett Port-Louis új neve Port-Napóleon. Franciaország a Bourbon-szigetet (időközben: Bonaparte-szigetet) Mauritiusból igazgatta.

Azonban az Antillákon fellángoló francia–brit rivalizálás az Indiai-óceán szigeteit is elérte. A Mascarenhas-szigetcsoport és a Seychelles-szigetek megszerzése két okból is kiemelten fontos volt a britek számára: egyrészt az Indiai-óceánon folyó kereskedelem biztosításához akartak kereskedelmi telepeket létrehozni a szigeteken, másrészt pedig a brit hajókon gyakran rajtaütő, a francia uralkodó támogatásával tevékenykedő kalózokat akarták megsemmisíteni. 1809-ben a brit csapatok elfoglalták Rodriguezt, majd ezt követően, a franciák győelmével végződő Vieux Grand Port-i tengeri csata ellenére a britek 1810 végén partra tudtak szállni Cap Malheureux-nél és elfoglalták Mauritius szigetét. Decaen – látva a brit túlerőt – kapitulált, a sziget pedig a britek kezére került. A franciák elfogadták a britek feltételeit, így megtarthatták földjeiket és kultúrájukat. A főváros nevét azonban visszaváltoztatják Port-Louis-ra, a sziget pedig ismét felvette a Mauritius nevet¹²⁰. A francia uralom végén a sziget népessége elérte a 73 000 főt, a szigetlakók 80%-a kelet-afrikai (nagyobbrészt Madagaszkárról és Mozambikról származó) rabszolga volt.

119 Bertile, Wilfrid: Mascareignes et Seychelles, archipels créoles de l'océan Indien, *Études océan Indien*, 2013, no. 49–50: <https://journals.openedition.org/oceanindien/1811#authors> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

120 Abalain, Hervé: *Le français et les langues historiques de la France*, Éd. Jean-Paul Gisserot, Quintin, 2007, p. 89.

Az 1814. évi párizsi szerződés értelmében a britek hivatalosan is megszerezték Mauritius és függő területeit (Rodriquezt és a Seychelle-szigeteket). Mauritius első brit kormányzója Robert Farquhar lett. 1832-től Mauritiuson az angol lett a hivatalos nyelv. 1835-ben végleg eltörölték a rabszolgaságot. A kieső munkaerőt külföldről, elsősorban Indiából, másodsorban Kínából érkező bevándorlókkal pótolták. Az angolok tízezerrel hozták az indiai szerződéses munkásokat a szigetre. A lakosság zömét napjainkban az ő leszármazottaik alkotják. A cukornádültetvények kiemelt szerepet töltenek be Mauritius kereskedelmében.

A Szuzei-csatorna megnyitása (1870) és a gőzhajók megjelenése tovább növelte Mauritius kereskedelmi potenciálját, ugyanakkor a csatorna megnyitásával a sziget távol került az India felé vezető kereskedelmi útvonalaktól, így elveszítette stratégiai jelentőségét. 1864 és 1929 között ipari forradalom ment végbe Mauritiuson. Megépítették az első vasutat, megérkeztek az első gépkocsik, bevezették a telefont és az elektromosságot. A gyarmat gazdasági fejlődése nem járt együtt a szükséges szociális intézkedésekkel, és a társadalmi egyenlőtlenség tovább nőtt. A 19. század második felében kolera- és maláriajárvány pusztított a szigeten, legalább 50 000 ember halálát okozva. Emellett a szigeten pusztító ciklonok is óriási károkat okoztak a főváros épületeiben. A növekvő szegénység miatt számos mauritiusi vándorolt ki Madagaszkárra, Ausztráliába és Dél-Afrikába. A 20. század elejére Mauritius népessége elérte a 371 000 főt, és ekkorra a lakosság többségét az indiaiak alkották. Nagy-Britannia 1903-ig Mauritiusból igazgatta a Seychelle-szigeteket is.

Az I. világháborúval összefüggő kényszersorozás nem érintette Mauritius, azonban számos mauritiusi önkéntes harcolt a brit csapatok kötelékében. A világháborús események miatt ugyanakkor jelentős mértékben visszaesett a mauritiusi gazdaság, és fellendülése csak akkor következett be, amikor az I. világháborút követően a cukor világpiacon növekedésnek indul.

Az I. világháborút követően Édouard Laurent, a *La Patrie* nevű mauritiusi lap tudósítója azon álláspontjának ad hangot, amely szerint Mauritiusnak ismét Franciaországhoz kellene tartoznia. Az újságíró elsősorban azzal indokolja álláspontját, hogy amennyiben Mauritius ismét Franciaország gyarmata lenne, véget érne a színesbőrű lakosokat sújtó diszkrimináció, amely lehetetlenné teszi számukra a brit gyarmati igazgatási szervek munkájában való részvételt. Laurent tanai elsősorban a francia származású kreolok körében örvendtek népszerűségnek.¹²¹ A mozgalom azonban néhány évvel később csírájában elhalt, ugyanis az 1921-es választásokon a „Franciaországhoz való visszacsatolás” elméletét képviselő jelöltek egyike sem jut képviselői mandátumhoz.

Az 1930-as évektől a mauritiusiak egyre hangosabban követelték a demokratikus intézmények felállítását és az általános választójog bevezetését. Erre válaszul a brit kormányzat hozzájárult, hogy 1933-tól a kormányzat munkáját segítő tanács tagjainak kétharmada választás útján jusson mandátumhoz. Ugyanakkor a választójog ekkor még csak egyes társadalmi csoportoknak járt. 1934-ben megjelent Mauritius saját

121 Fageol, Pierre-Éric: *La Réunion et le mouvement de rétrocession de l'île Maurice à la France, Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2018/3., pp. 91–112.

pénzneme, a rúpia. 1937-ben kitört az első sztrájk a szigeten: a mezőgazdasági munkások jelentős része függesztette fel a munkát és a rendet csak katonaság bevetésével sikerült helyreállítani.

1942-ben a britek megépítették a Plaisance repülőteret Port-Louis-ban a Királyi Légierő (RAF) számára, amelyet a II. világháború befejezése óta elsősorban idegenforgalmi és kereskedelmi célokra használnak. 1947-ben landolt az első utasszállító repülőgép, amely három nap alatt tette meg a Franciaország és Mauritius közötti távolságot.

Mauritiuson a Nagy-Britanniától való függetlenedés követelése az 1940-es évek végén jelent meg. Mivel a két világháború és a gazdasági világválság hatása Nagy-Britannia gazdaságát sem kímélte, az 1950-es évektől a Gyarmatügyi Minisztérium (*Colonial Office*) is egyre inkább támogatóan tekintett a gyarmatok, így Mauritius függetlenedésének a kérdésére. 1947-ben Mauritius új alkotmányt kapott: a kormányzat munkáját segítő tanács helyett törvényhozó tanács kezdte meg működését. Az új képviseleti szerv 34 tagjából 19-et közvetlenül választottak meg. A módosított alkotmány választójogot kiterjesztette a nőkre és eltörölte a vagyoni cenzust. Helyette a választójogot az írás-olvasás ismeretéhez kötötték (műveltségi cenzus). Az indiaiak elleneztek a nők szavazati jogának bevezetését, mivel az indiai nők csupán kis hányada tudott írni és olvasni, míg a kreolok – a kreol nők körében az analfabetizmus jóval alacsonyabb volt – támogatták annak bevezetését.¹²² Ez a tény jól illusztrálja, hogy a világháború időszakát megelőző osztályalapú politika helyett egyre inkább az etnikai alapú megközelítés vált dominánssá.¹²³ Az első, általános választójog alapján tartott választáson, amelyre 1959-ben került sor, a Mauritiusi Munkáspárt szerezte meg a képviselői helyek többségét.

1959-ben a brit miniszterelnök, Harold Macmillan megtartotta a „változás szeléről” elhíresült beszédét, amelyben a gyarmatok függetlenné válása mellett állt ki.¹²⁴ Emellett az Egyesült Államok is nyomást gyakorolt Nagy-Britanniára annak érdekében, hogy a brit kormányzat kezdje meg mihamarabb a dekolonizációt. 1961-ben a mauritiusi törvényhozó tanácsban képvisellel rendelkező pártokat meghívták Londonba, hogy megvitassák Mauritius alkotmányreformjának főbb kérdéseit. A konferencián az elsősorban a kreolokat képviselő Mauritiusi Párt a függetlenség ellen, míg az indiaiakat és a munkásosztályhoz tartozó kreolokat képviselő Mauritiusi Munkáspárt a függetlenség mellett foglalt állást. A másik két képvisellel rendelkező párt – bár a Mauritiusi Pártnál kevésbé határozottan – de szintén a Nagy-Britanniához való tartozást mellett állt ki. Néhány évvel később, az 1965-ös lancasteri konferencián egyértelművé vált, hogy az Egyesült Királyság nem kívánja a továbbiakban fenntartani a gyarmati rendszert. A konferencia után London – Mauritustól és a Seychelles-szigetektől több szigetet (Aldabra-, Farquhar-, Deroches-, Chagos-szigetek, és még közel 60 kisebb-nagyobb

122 African Democracy Encyclopaedia Project (2009): Mauritius: The road to independence (1945–1968): <https://www.eisa.org/wep/mauoverview7.htm> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

123 Ballhatchet, K.: The Structure of British Official Attitudes: Colonial Mauritius, 1883–1968, *The Historical Journal*, 38(4), December, 1995, pp.1003–1004, <http://www.jstor.org/stable/2640097> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

124 Macmillan, Harold: The Wind of Change Speech, 3 Feb. 1960: <https://web-archives.univ-pau.fr/english/TD2doc1.pdf> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

lakatlan sziget) elszakítva – Brit Indiai-óceáni Terület¹²⁵ néven új gyarmatot alakított ki. „Fájdalomdíjul” 3 millió fontot fizetett a brit kormányzat Mauritiusnak.¹²⁶ A szigetek őslakosságát pedig Mauritiusra költöztették a kiépített közös brit–amerikai haditengerészeti bázis miatt.¹²⁷ Így az 1967-ben bekövetkező mauritiusi függetlenség nem vonatkozott erre a területre.

Az 1967-ben megtartott választásokon a függetlenségpárti Munkáspárt szerezte meg a parlamenti helyek többségét. A francia származású lakosság azonban nem támogatta a sziget függetlenedését, ezért 1968 januárjában, a függetlenség kikiáltása előtt hat hét-tel erőszakos tüntetést szerveztek Port-Louis-ban. Nagy-Britannia Szingapúrban állomásozó csapatait vezényelte át Mauritiusra a rendteremtés érdekében. 1968. március 12-én Mauritius elfogadta a szigetország új alkotmányát.¹²⁸ Mauritius közel másfél százados brit uralom után függetlenné vált Nagy-Britanniától, de egészen 1992-ig nemzetközösségi monarchia volt az államforma, perszónálunióban az anyaországgal, így 1968 és 1992 között II. Erzsébet mint Mauritius királynője uralkodott, képviselőjében pedig a szigeten a mindenkori főkormányzó járt el. A függetlenné vált ország első miniszterelnöke a Mauritiusi Munkáspárt vezetője, Seewoosagur Ramgoolam lett.

1969-ben megalakult a szocialista ideológiájú Mauritiusi Militáns Mozgalom nevű ellenzéki párt Paul Bérenger vezetésével. Két évvel később, 1971-ben a párt kezdeményezésére a kikötői munkások munkabeszüntetésbe kezdtek. A Munkáspártból és a Mauritiusi Szociáldemokrata Pártból álló koalíció a kialakult helyzetre válaszul szükségállapotot hirdetett és korlátozta a polgári jogokat és a sajtószabadságot.¹²⁹ Paul Bérenger ellen ismeretlen személyek kétszer is gyilkosságot kíséreltek meg.

Az 1982-es választások eredményeképpen a Mauritiusi Militáns Mozgalom és a Munkáspártból kivált Mauritiusi Szocialista Párt alkotott koalíciós kormányt, amelynek vezetésében az indiai származású Anerood Jugnauth miniszterelnökként, a szintén indiai Harish Boodhoo miniszterelnök-helyettesként, míg a francia felmenőkkel rendelkező Paul Bérenger pénzügyminiszterként vett részt. Azonban a két párt(vezető) együttműködése részben ideológiai, részben személyi különbségek miatt nehézkesnek bizonyult. 1983-ban, a miniszterelnök indiai látogatásakor Bérenger

125 A szigeteket a portugál hajós, Vasco da Gama fedezte fel. A 18. században Mauritius részeként Franciaország birtokolta a területet. 1810-ben azonban elfoglalta az Egyesült Királyság, és a Párizsi Szerződésben Franciaország hivatalosan is lemondott róla. 1965-ben az Egyesült Királyság a szomszédos Mauritius és Seychelle-szigetektől elszakított néhány szigetet, és a már meglévő szigetekkel együtt kialakította a Brit Indiai-óceáni Területet. A legnagyobb szigeten, Diego Garcían fontos brit-amerikai katonai bázis működik. 1976-ban a britek visszaadtak három szigetet a frissen függetlenné vált Seychelle-szigeteknek. Az 1980-as években Mauritius bejelentette igényét a szigetekre. A jelenleg érvényben lévő brit–mauritiusi egyezmény értelmében, amennyiben az Egyesült Királyság abbahagyja a katonai támaszpont használatát, a terület Mauritiushoz lesz csatolva.

126 Hendry, Ian–Dickson, Susan: *British Overseas Territories Law*, Hart Publishing, Oxford, 2011, p. 302.

127 A világ országai. Földrészenként és tájanként: Topográf Térképészeti Kft., Budapest, 2008, p. 367.

128 Chilin, Jérémy: Les communautés mauriciennes face à l'indépendance (1960–1968). in: Goerg, Odile–Martineau, Jean–Luc–Nativel, Didier (szerk.): *Les indépendances en Afrique*, Presse universitaire de Rennes, Rennes, 2019, pp. 207–229.

129 République de Maurice. History, 2021: <https://govmu.org/EN/Pages/default.aspx> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

alkotmánymódosítást nyújtott be, amely megfosztotta volna a miniszterelnököt minden hatalmától. Jugnauth követelésére az indiai miniszterelnök, Indira Gandhi az államcsíny megakadályozására fegyveres beavatkozást ígért. Végül az indiai bevonulásra nem került sor, de a koalíciós kormány – alig kilenc hónapnyi működés után – felbomlott. Az 1983-as választásokon ismét Jugnauth került a miniszterelnöki székbe.

A politikai instabilitás ellenére az ország jelentős gazdasági fejlődésen ment keresztül: az 1980-as évekre az iparosodás elérte a falvakat is, a cukornádtermelés pedig ezzel párhuzamosan egyre inkább háttérbe szorult. Az infrastrukturális fejlesztéseknek köszönhetően a turizmus erőteljes növekedésnek indult, és napjainkig a mauritiusi gazdaság egyik húzóágazata.

1992-ben a parlamenti szavazás eredményeképpen Mauritius köztársaság lett, így az államfői feladatokat ekkortól köztársasági elnök látja el. Az ország ugyanakkor a mai napig a Brit Nemzetközösség része.

Az ENSZ közgyűlése 2019. május 22-i határozatában felszólította az Egyesült Királyságot, hogy hat hónapon belül adja vissza a Chagos-szigeteket Mauritiusnak, azonban ennek London a mai napig nem tett eleget. A 2019. évi parlamenti választások eredményeképpen a korábbi miniszterelnök fia, Pravind Jugnauth lett a kormányfő. 2020 januárjában londoni látogatása alkalmával néhány afrikai miniszterelnöktársával folytatott beszélgetésen nem zárta ki annak lehetőségét, hogy Mauritius a Chagos-szigetek kapcsán a Nemzetközi Büntetőbíróságnál emberiség elleni bűncselekmény miatt eljárást indít Nagy-Britannia ellen.¹³⁰ A mauritiusi kormányfő itt a mauritiusi lakosok Nagy-Britannia általi erőszakos áttelepítésére utalt.

2.1.3. Államszervezet és közigazgatás

Mauritius parlamentáris köztársaság. A végrehajtó hatalmat a kormány gyakorolja, élén a miniszterelnökkel. A törvényhozó hatalmon a kormány és a Nemzetgyűlés osztozik.

Mauritius államfője az elnök, akit a Nemzeti Tanácsnak nevezett egykamarás parlament választ meg ötéves időtartamra. Mauritiuson a westminsteri parlamentáris modell van érvényben, azaz a parlamentnek a kormány feletti dominanciája érvényesül. A Nemzeti Tanácsnak 62 közvetlenül választott képviselője van.

Mauritius szigetét 20 választóközre osztották. Mindegyik körzetből 3–3 képviselő juthat mandátumhoz. Rodriguez két képviselőt juttathat a Nemzeti Tanácsba. Az egykamarás parlament – a veszteskompenzáció elvét követve – további 8 fővel egészülhet ki. Az eljárás fő célja, hogy az etnikai és vallási kisebbségek arányos képviselete biztosított legyen a Nemzetgyűlésben. A választópolgárok – saját döntésük alapján – az alábbi négy etnikai csoport egyikébe tartoznak: hindu, muszlim, kínai-mauritiusi és ún. általános. Az általános csoportba tartoznak mindazok, akik nem tagjai az első három etnikai közösség valamelyikének. Ebbe a csoportba elsősorban az afrikai és francia

130 1ere France TV: Chagos: l'île Maurice envisage de déposer une plainte pour crime contre l'humanité, 2020: <https://la1ere.francetvinfo.fr/reunion/chagos-ile-maurice-envisage-deposer-plainte-crime-contre-humanite-790199.html> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

származású kreol népesség tartozik. A nyolc „kompenzációs” képviselői helyből négyet arra tartanak fenn, hogy az etnikai csoportok által elért mandátumok száma a lehető legjobban megközelítse a népességen belüli arányukat. A maradék négy mandátumot pedig a választáson győztes párt legjobb eredményt elérő, mandátumot nem szerző jelöltjei között osztják ki annak biztosítása érdekében, hogy a kisebbségeknek adott kompenzáció ne befolyásolja érdemben a választás eredményét.

A mauritiusi jogrend az angolszász jogon alapul. Mauritiusnak kétszintű jogrendszere van: felső szinten a legfelsőbb bíróság, míg alsóbb szinten az alárendelt bíróságok helyezkednek el.¹³¹

Az Economist Intelligence Unit 2021. évi demokráciaindexé szerint a vizsgálatban szereplő 167 ország közül Mauritius a 21. legdemokratikusabb ország (az egyetlen olyan afrikai ország, amelyet „teljes demokráciának” tekintenek).¹³²

Mauritius közizgatásilag kilenc körzetre osztották. A kilenc körzeten belül összesen 146 település (1 nagyváros, 4 város, falvak) található. A nagyvárosban és a városokban kerületek kerültek kialakításra. Rodriguez szigete alkotta korábban a 10. megyét, azonban Mauritius második legnagyobb szigete 2002-ben autonómiát kapott, így saját kormányzattal és helyi tanáccsal rendelkezik. Mauritiushoz tartozik továbbá az Agaléga-szigetek (a főszigettől 1000 km-re északra) és a Cargados Carajos-szigetek (a főszigettől 430 km-re északkeletre). Emellett Mauritius magának követeli a Brit Indiai-óceáni területéhez tartozó Chagos-szigeteket (a főszigettől 1931 km-re északkeletre).

2.1.4. Főbb kihívások

A koronavírus-járvány a turisták elmaradása miatt rendkívül hátrányosan érintette Mauritius gazdaságát. A független Mauritius történetének legnagyobb recesszióját élte meg: 2020-ban a GDP az előző évhez képest 15%-os csökkenést mutatott, az infláció pedig a járvány előtti 0,5%-ról 2,5%-ra nőtt. 2020-ban a beutazások száma a 2019-es adatokhoz képest 77%-kal esett vissza (ráadásul a vendégéjszakák jelentős része 2020 januárjában és februárjában realizálódott)¹³³. Így nem meglepő, hogy a turisták körében oly kedvelt szigetország már 2020 őszén kísérletet tett a határainak a beutazók előtti részleges újranytására.¹³⁴

131 The Constitution of the Republic of Mauritius, Chapter VII, 2016.

132 Edbmauritius.org: Maurice est classé parmi les 21 pays considérés comme des « Full Democracy » par l' Economist Intelligence Unit; 2022 <https://www.edbmauritius.org/fr/actualites/maurice-est-classe-parmi-les-21-pays-consideres-comme-des-full-democracy-par-leconomist> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

133 Bernardie-Tahir, Nathalie: « Quand les petites îles touristiques se referment. Repenser les vulnérabilités insulaires au temps du COVID-19 : l'exemple de l'île Maurice », *L'Espace Politique*, 2021/44.: <https://journals.openedition.org/espacepolitique/10232> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

134 Rostagnat, Mélanie: L'île Maurice tente une réouverture timide au tourisme. Le Figaro, 01er octobre 2020: <https://www.lefigaro.fr/voyages/l-ile-maurice-tente-une-reouverture-timide-au-tourisme-20201001> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

Mauritius még napjainkban is jelentős adóparadicsomnak számít. 2020 májusában az Európai Bizottság Mauritiusot magas kockázatú harmadik országgént azonosította, amelynek pénzmosás és terrorizmusfinanszírozás elleni rendszere hiányosságokkal rendelkezik. Mauritius felvétele az EU magas kockázatú harmadik országok pénzmosás elleni küzdelemmel foglalkozó listájára 2020. október 1-jével hatályba lépett. A kijelölés azt jelentette, hogy Mauritiusot olyan országnak tekintették, amely stratégiai hiányosságot mutatott a pénzmosás elleni küzdelem rendszerében, és ezáltal veszélyt jelentett az EU pénzügyi rendszerére.¹³⁵ A Bizottság 2022/229. számú rendeletével elismerte a szigetországnak a pénzmosás elleni küzdelem érdekében tett erőfeszítéseit, ezért Mauritius lekerült a feketelistáról.¹³⁶

2.2. Seychelle-szigetek

2.2.1. Földrajzi fekvése; fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

A Seychelle-szigetek névvel illetett szigetcsoport Madagaszkártól északkeletre található, a szárazföldi Afrikához legközelebb Szomáliához van. A szigetországtól nyugatra Zanzibár szigete, délre Réunion és Mauritius, délnyugatra a Comore-szigetek és Franciaország tengerentúli megyéje, Mayotte, északkeletre pedig a Maldív-szigetek található.

A szigetcsoport területe megegyezik Andorráéval (mindössze 455 km²), de a kizárólagos gazdasági övezetének területe 1,2 millió km². Afrika független államai közül a Seychelle Köztársaság népessége a legkisebb, mindössze 97 017 fő. Népsűrűsége 212 fő/km². Fővárosa és egyben legnépesebb városa Victoria. A szigetvilágot alkotó szigetek számát gyakran 115-ben határozzák meg, a Seychelle Köztársaság alkotmányában viszont 150 sziget szerepel¹³⁷. A három legnagyobb lakott sziget Mahé (itt található a sziget fővárosa, Victoria), Praslin és La Digue.

Az ország a trópusi égövben található. Az Indiai-óceánban fekvő szigeteken a trópusi ciklonok sem ritkák: legutóbb 2021-ben a Jobo trópusi ciklon söpört végig a szigetcsoport többnyire lakatlan részein¹³⁸.

135 la1ere.francetvinfo: Maurice: inscrite sur la liste noire de l'Union européenne, 2020: <https://la1ere.francetvinfo.fr/reunion/maurice-inscrite-sur-sa-liste-noire-de-l-union-europeenne-876954.html> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

136 A Bizottság (EU) 2022/229 felhatalmazáson alapuló rendelet az (EU) 2015/849 európai parlamenti és tanácsi irányelv kiegészítéséről szóló (EU) 2016/1675 felhatalmazáson alapuló rendelet Burkina Fasónak, Dél-Szudánnak, a Fülöp-szigeteknek, Haitinek, Jordániának, a Kajmán-szigeteknek, Malinak, Marokkónak, valamint Szenegálnak a melléklet I. pontjában szereplő táblázatába való felvétele, illetve a Bahama-szigeteknek, Botswanának, Ghánának, Iraknak és Mauritiusnak e táblázatból való törlése tekintetében történő módosításáról: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:32022R0229> (Letöltés ideje: 2022.03.16.).

137 Seychelles's Constitution with Amendments through 2017 (2017): https://www.constituteproject.org/constitution/Seychelles_2017.pdf?lang=en, pp. 73–77. (Letöltés ideje: 2022.03.21.).

138 Groupe de la Banque africaine de développement: Perspectives économiques aux Seychelles, 2021: <https://www.afdb.org/fr/countries/east-africa/seychelles/seychelles-economic-outlook> (Letöltés ideje: 2022.03.21.).

A Seychelles-szigeteken 2021-ben az egy főre jutó GDP 28 800 USD volt¹³⁹, ami messze a legmagasabb Fekete-Afrikában. Bár az ország gazdasági mutatói a térségen belül kimagaslónak számítanak, a Seychelle-szigetek gazdasága rendkívül érzékeny a külső hatásokra, és gyakran az alapvető élelmiszerek beszerzése is kihívás elé állítja az országot. 2005 előtt a kormány rossz gazdálkodása és a gazdaság túlszabályozása (pl. mesterségesen kialakított árfolyamok), gyakran okozott devizahiányt. 2005-ben a kormány intézkedéseket hozott a kereskedelem liberalizálása és az állami vagyon privatizálása érdekében. A Seychelles Köztársaság adóparadicsom, ezért nagyon sok vállalatot jegyeznek be a szigetországban. 2000-ben a Seychelle-szigetek felkerült az OECD fekete listájára. Ez a lista azon országokat tartalmazza, amelyek adóügyben megbízható menedéket nyújtanak a közteherviselés minimalizálásában érdekelt cégeknek. A Seychelle-szigetek esetében a feketelistára kerülés az adóbevallási és beszámolóképzési kötelezettség hiányával magyarázható. 2019-ben azonban a szigetország komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy lépést tartson a nemzetközi adózási követelményekkel. Az indiai-óceáni szigetország területi adórendszerét vezetett be, ezáltal egy társaság bevételei két csoportba sorolhatóak, belföldről és külföldről származó bevételekre. A belföldi ügyletekből származó profit után legalább 25%-os mértékű társasági adót kell megfizetni, továbbá adóbevallást és beszámolót is be kell nyújtani a hatóságokhoz. Fontos azonban, hogy a külföldi ügyletekből származó nyereség után nem keletkezik adófizetési kötelezettség, így sem adóbevallást, sem pedig beszámolót nem kell benyújtani.¹⁴⁰

A World Factbook legfrissebb, 2017-es adatai szerint a Seychelle Köztársaság GDP-jének 83,7%-a származik a szolgáltatási szektorból, míg az ipari termelés a GDP 13,8%-át adja. Mivel a szigeten kevés a művelhető föld, azért az agrárágazat súlya elenyésző (2,5%).¹⁴¹ Az ország gazdasága elsősorban az idegenforgalmon és a halászaton alapul. Ez az a két ágazat, amely leginkább meghatározza az ország GDP-jét és a foglalkoztatottak számát. A seychelle-szigeteki repülőtér 1971-es megnyitása jelentős mértékben hozzájárult a turizmus fellendüléséhez. Így az 1970-es éveket szigetsteremtés folyamatos szállodaépítés jellemezte. Az elmúlt egy évtizedben a legtöbb látogató Franciaországból és Németországból érkezett. Az ország kereskedelmében legfontosabb árucikkek: halászati termékek, dohányárú. A szigetcsoport az alábbi termékekből szorult behozatalra: gépek, kőolajtermékek, vegyszerek, ipari termékek, járművek, élelmiszerek. A Seychelle-szigetek legfőbb kereskedelmi partnere – mind a kivitel, mind pedig a behozatal terén – az Egyesült Arab Emírségek, de a kivitel terén fontos partnerek még az egykori gyarmattartók is (Franciaország, Egyesült Királyság).

A Seychelle Köztársaság a világ legkisebb olyan állama, amely saját valutával rendelkezik.

139 CIA World Factbook: Seychelles: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/seychelles/> (Letöltés ideje: 2022.03.21.).

140 HVG: Nincs mese, egyre jobban visszaszorul a spekulatív offshore a pénzvilágban, 2019: https://hvg.hu/brandchannel/crystalgroup_20190430_Nincs_mese_egyre_jobban_visszaszorul_a_spekulativ_offshore_a_penzvilagban (Letöltés ideje: 2022.03.21.).

141 CIA World Factbook: Seychelles.

A szigetcsoport egészen az európaiak megérkezéséig lakatlan volt. Napjainkban főleg afrikai, indiai és kínai bevándorlók utódai népesítik be. A lakosság többsége kreol, vagyis afrikai–európai–ázsiai keverék. A szigetország alkotmánya garantálja a vallásszabadságot. A lakosság többsége (76,2%) katolikus vallású, 10,5%-a pedig protestáns. A seychelle-szigeteki anglikánok többsége a 19. század végén és a 20. század elején misszionáriusok által megtérített családok leszármazottjai.¹⁴² A népesség 4–5%-a más világvallások (hinduizmus, iszlám, buddhizmus) követője. Sok seychelle-i érzi úgy, hogy a mágiába, boszorkányságba és varázslatba vetett hit nem ellentétes a keresztény vallással.¹⁴³

A Seychelle Köztársaság hivatalos nyelve az angol, a francia és a kreol, ugyanakkor a nyelvek között egyfajta hierarchia figyelhető meg, különösen 1981 óta. A seychelle-szigeteki kormány ugyanis ebben az évben alakította ki a sziget hivatalos nyelvpolitikáját, amelynek értelmében a kreol vált az elsősorú nemzeti nyelvvé, az angol lett a második, míg a francia a harmadik helyre szorult.¹⁴⁴ A kreol seychelle-szigeteki változata hasonlít a Mauritiuson, Réunion szigetén és a Karib-szigeteken beszélt nyelvjáráshoz. A kreol a lakosság 95%-ának az anyanyelve és a lakosság 97%-a beszéli. Írásban viszont ritkán használják. A legutolsó gyarmattartó nyelvét, az angolt, a seychelle-szigetiek 60%-a használja. Az angol a közigazgatás, az üzleti élet, a nemzetközi kapcsolatok és a televíziós közvetítések nyelve. A legelső gyarmatosító nyelvét, a franciát a lakosság mindössze 30%-a használja rendszeresen (53%-a pedig alkalmanként)¹⁴⁵. A francia elsősorban az írott sajtó és a katolikus vallási szertartások nyelve. A Seychelle Köztársaság törvénytervezeteit is csak angolul dolgozzák ki és az elfogadott törvényeket is ezen a nyelven teszik közzé. A parlamenti viták nyelve a kreol.¹⁴⁶

Az oktatásban az angol 1944-ben jelent csak meg. Azt megelőzően csak franciául folyt az oktatás, és a tanárok a francia mellett kreolul beszéltek. A múlt század negyvenes éveinek második felétől kezdődően az angol súlya fokozatosan nőtt. 1970-ben a brit kormány – tananyagcsökkentésre hivatkozva – törölte a franciát a kötelezően oktatott tantárgyak köréből. Az 1976-os függetlenséget követően bevezetett oktatási reform eredményeként a kisiskolás gyermekeket kreolul tanultak meg írni és olvasni, és a francia lett az oktatás harmadik nyelve.

Az ország tagja mind a Brit Nemzetközösségnek, mind pedig a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének.

142 CIA World Factbook: Seychelles.

143 Country Studies: Seychelles: Religion: <http://countrystudies.us/seychelles/11.htm> (Letöltés ideje: 2022.03.21.).

144 A Seychelle Köztársaság bankjegyei kétnyelvűek (kreol és angol).

145 Observatoire de la langue française de l'Organisation internationale de la Francophonie (2018): Estimation du nombre de francophones.

146 Kriegel, 2017; *Op. cit.*, p. 611.

2.2.2. Történelme

A kelet-afrikai és arab kereskedők valószínűleg ismerték a lakatlan Seychelle-szigeteket. Egyes források szerint egy Al Mas'udi nevű arab kereskedő a Maldív-szigetek felé hajózva gyakran elhaladt a Seychelle-szigetek mellett is, amelyet csak „felső szigetek”-nek nevezett. Ugyanakkor a történetírás a portugál felfedező, Vasco da Gama nevéhez köti a sziget felfedezését (1502), amelynek első térképes ábrázolása egy Alberto Cantoni nevű diplomata készítette el¹⁴⁷. Nem létezik azonban arra utaló feljegyzés, amely szerint a portugálok telepeket hoztak volna létre a szigeten. Az első hiteles feljegyzéseket a Brit Kelet-indiai Társaság Ascension nevű hajójának legénysége vetette papírra 1609-ben.¹⁴⁸ Mivel a Seychelles-szigetek az Afrika és Ázsia közötti kereskedelmi útvonal mentén helyezkednek el, a partvidéken gyakori volt a kalóztámadás. A 18. század közepéig a tengerészek elsősorban készleteik feltöltése miatt tartottak pihenőt a szigetcsoport valamelyik szigetén. A Seychelles-szigetek emellett a kalózok számára is búvóhelyet kínált.¹⁴⁹

Franciaország az 1640-es években jelent meg a térségben. 1735-ben a franciák, akik már jelen voltak Réunion és Mauritius szigetén, úgy döntöttek, hogy az India felé vezető hajózási útvonal biztosítása érdekében ellenőrzés alá vonják az északabbra található szigeteket is. A felderítő művelet keretében 1742-ben Lazare Picault parancsnoksága alatt álló francia hajók az Isle de France-tól északra, ismeretlen vizekre hajóztak. A tengeren töltött több mint három hónap után végül Picault egyik hajója, az Elisabeth 1742. november 19-én elérte a Seychelle szigetcsoporthoz tartozó Mahét, amelynek a hajósok a Bőség szigete („L'Île d'Abondance”) nevet adta. A felfedező azt az öblöt, ahol a francia expedíció kikötött, rögtön el is nevezte *baie Lazare*-nak. Picault 1744-ben újra ellátogatott a szigetcsoporthoz. Neki köszönhető a Seychelles szigetcsoport legnagyobb területű tagjának, Mahének mai elnevezése, amely nevét Bertrand-François Mahé de Labourdonnais-ról, Île de France (Mauritius) kormányzójáról (1735–1746) kapta.

A gyarmatosítás azonban csak 1768-ban kezdődött, amikor egy huszonkét fős csapat horgonyzott le rabszolgákkal a fedélzetén. A telepések második csoportja 1772-ben szállt partra Mahén. 1778-ban Romainville hadnagy tizenöt telepessel szállt partra és hozzáfogott több épület felállításához a *L'Établissement du roi* (a király létesítménye) nevű településen (1841-től: Victoria). 1790-ben az újonnan felállított francia kormány hozzájárult a gyarmati gyűlés létrehozásához, amelynek feladata az egyes gyarmatok helyi ügyeinek megvitatása volt. Az 1790-es években itt élő 450 francia afrikai – elsősorban mozambiki és madagaszkári – rabszolgákat hozatott a szigetre. A Seychelles-szigetekre

147 Coen J.: The Seychelles. *History Today*, 1974: <https://www.historytoday.com/archive/seychelles> (Letöltés ideje: 2022.03.21.).

148 Saintourens, Thomas: L'histoire des Seychelles en 11 dates clés, 2020: <https://archive.wikiwix.com/cache/index2.php?url=https%3A%2F%2Fwww.geo.fr%2Fhistoire%2Flhistoire-des-seychelles-en-11-dates-clés-200668#federation=archive.wikiwix.com> (Letöltés ideje: 2022.03.21.).

149 République des Seychelles. Ministère de l'Éducation et de l'Information: Histoire des Seychelles, 1982: https://horizon.documentation.ird.fr/exl-doc/pleins_textes/divers14-11/02901.pdf, p. 34. (Letöltés ideje: 2022.03.21.).

érkező rabszolgáknak el kellett sajátítaniuk a francia nyelv alapjait, hogy képesek legyenek kommunikálni a rabszolgatartókkal. Ezek a személyek azonban az egymás közötti kommunikáció elősegítése érdekében „megalkották” a kreol nyelvet, amelynek az alapja a francia volt, de szókincsében arab és szuahéli elemek is nagy számban jelen voltak. A Seychelles-szigeteken tehát az első lakosok franciául és kreolul beszéltek.¹⁵⁰

Egyre több európai nemzet próbált hasznot húzni az indiai és ázsiai kereskedelem-ből és növekedni kezdett azon tengerészeknek a száma, akik rövid pihenőt tartottak a szigeteken, hogy feltöltsék készleteiket. Az Antillákon megtapasztalt francia–angol rivalizálás az Indiai-óceán afrikai partvidékén is felütötte fejét. 1793 és 1813 között a franciák és az angolok – a már Mauritius bemutatásánál ismertetett okokból – küzdöttek a sziget feletti ellenőrzés megszerzéséért.

A franciák 1794-ben a „Seychelles-szigetek atyjának” is nevezett Jean-Baptiste Queau de Quinssy neveztek ki a Seychelles-szigetek kormányzójává. Quinssy csapatai megadták magukat a brit csapatok előtt, azonban miután az angolok elhagyták a szigetet, a francia kormányzó újra kitérte a francia zászlót. Ez a jelenet legalább tíz alkalommal megismétlődött az elkövetkezendő években. A Seychelles-szigeteket Nagy-Britannia csak 1810-ben tudta tartósan elfoglalni, azonban a szigetcsoport annektálására csak 1814-ben került sor. Az ebben az évben aláírt párizsi békeszerződés alapján a Seychelles-szigetek és Mauritius brit fennhatóság alá került, és mivel a szigetcsoport önmagában nem jelentett gazdasági előnyt a britek számára, így azt Mauritiusból kormányozták. Az angol annexióval a szigeten használt nyelvek köre az angollal bővült. Ugyanakkor az 1810-es kapitulációs szerződés Mauritiushoz hasonlóan a Seychelle-szigetek francia-seychelles-i polgárai számára is lehetővé tették a saját vallásuk, törvényeik és szokásaik megőrzését. Bár ezek a kitételek nem kerültek be a párizsi szerződésbe, Mauritius Seychelles-szigeteket is irányító kormányzója, Robert Farquhar elismerte, hogy a francia nyelv ezen „szokások” körébe tartozik, így lehetőséget biztosított a korábbi gyarmatosító nyelvének további használatára. A kapituláció után néhány héttel Robert Farquhar úgy rendelkezett, hogy valamennyi francia szigetlakónak hűségesküt kell tennie a brit koronára, ellenkező esetben száműzik őket a szigetekről. Mivel azonban a kapitulációs szerződésben ilyen követelmény nem szerepelt, a seychelle-szigeteki franciák árulásként élték meg azt.

A Seychelles-szigetekért felelős első „brit” biztos – a szigetlakók körében élvezett népszerűségének köszönhetően – épp a francia Jean-Baptiste Queau de Quinssy lett, aki ezen pozícióját egészen 1827-ben bekövetkezett haláláig megőrizte. Quinssy biztonsága idején a Seychelles-szigetek mezőgazdasága jelentős mértékben fejlődött: a rizs, a kukorica, a manióka, a burgonya, a cukornád, a kávé, a szegfűszeg, a kókuszolaj és a pamut alkották a szigetcsoport legfőbb mezőgazdasági termékeit. A sziget lakosság-száma is erőteljes növekedésnek indult.

1812-ben a britek kihirdették a rabszolgatartás felszámolását, azonban csak 1836-ban szűnt meg ténylegesen a rabszolgaság intézménye a Seychelle-szigeteken. Ebben az

150 République des Seychelles. Ministère de l'Éducation et de l'Information: Histoire des Seychelles, 1982, p. 82.

időben a sziget 7500 lakosából 6600 rabszolga volt. A rabszolgák 1839-ben jogot kaptak arra, hogy eldönthessék: korábbi munkáltatójuk szolgálatában kívánnak-e maradni, vagy más lehetőség után néznek. A rabszolgatartás betiltásával a sziget etnika összetétele is megváltozott, mivel a hiányzó munkaerő pótlására az ültetvényeken Fekete-Afrikából érkező, illetve indiai munkaerőt is igénybe vettek, miközben számos üzletet kínai bevándorlók szereztek meg.

1841-ben a sziget fővárosának elnevezését Victoria névre változtatták, hogy megemlékezzenek a királynő Albert herceggel egy évvel korábban kötött házasságáról.¹⁵¹ Bár az angol nyelv tanulása 1844-ben kötelezővé vált a Seychelle-szigetek iskoláiban, a francia nyelv sem tűnt el teljesen a szigetcsoport oktatási intézményeiből. Összességében elmondhatjuk, hogy a britek nem igazán tettek erőfeszítéseket annak érdekében, hogy a Seychelle-szigeteken egyeduralkodóvá váljék az angol nyelv, ahogy az angol font használatát sem írták elő. Ennek köszönhető az, hogy a seychelle-szigetiek az indiai rúpia használatát részesítették előnyben, amely ebben az időben a térség vezető valutája volt.

1872-ben a politikai autonómia növelésére létrehozták a kormányzó tanácsot, a Seychelle-szigetek pedig pénzügyileg függetlenedett Mauritustól. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a sziget pénzügyi kérdéseiben immáron a Seychelles-szigeteken állomásozó brit köztisztviselők hozták meg a döntéseket. 1888-ban a gyarmati területen felállították a törvényhozó és végrehajtó tanácsot, amelynek tagjait ekkor még nem választás, hanem kinevezés útján töltötték be hivatalukat. Ez volt a legelső alkalom a brit uralom kezdete óta, hogy a seychelle-szigetiek politikai kérdésekben ténylegesen hallathatták hangjukat.

1903. augusztus 31-én a Seychelle-szigetek koronagyarmat¹⁵² státuszt kapott, így már nem Mauritusból igazgatták. A gyarmat kormányzója a brit Bickham Sweet-Escott lett. A Seychelle-szigeteken létrehozták a helyi parlamentet.

Az I. világháború gazdasági recessziót hozott és a szegénység növekedését jelentette a szigetcsoportnak. Az 1929-es gazdasági világválság hatásai sem kerültk el a brit gyarmatot. A II. világháborúban 900 seychelle-szigeteki katonát soroztak be a brit csapatokba.

A függetlenségi mozgalom kibontakozása is erre az időszakra tehető: a seychelle-szigetiek egyre terhesebbnek érezték a brit gyarmati irányítást, és 1939-ben létrehozták a Seychelle-szigeteki Adófizetők Egyesületét, hogy érvényre juttassák követeléseiket. Az Adófizetők Egyesülete egy olyan szervezet volt, amely elsősorban gazdag fehér földbirtokosokból állt. Ráadásul 1944-ben a brit gyarmati igazgatás olyan oktatási rendszer vezetett be, amelyben a tantárgyak mindegyikét angol nyelven oktatták, míg a franciát csupán nyelvvóra keretében oktatták.

1947-ben tartották az első választást: a Törvényhozó Tanács négy tagját választották meg. 1964-ben két, gyökeresen ellentétes célrendszert napirendjére tűző párt látott

151 République des Seychelles. Ministère de l'Éducation et de l'Information: Histoire des Seychelles, 1982, p. 116.

152 A koronagyarmatokat az különböztette meg más gyarmatoktól (pl. Bermuda), hogy közvetlenül a korona közigazgatása alá tartoztak, mindazon önkormányzati jogok nélkül, amelyekkel a többi gyarmat rendelkezett.

napvilágot: a Seychelle-i Demokrata Párt (*Seychelles Democratic Party*; SDP) és a Seychelle-i Népi Egységpárt (*Seychelles People's United Party*; SPUP). Míg az előbbi a Seychelle-szigetek jövőjét a Brit Birodalom részeként képzelte el, és választási programja csupán a szigetlakók életminőségének növelésére irányult, addig az utóbbi a szigetcsoporthoz való függetlensége mellett szállt síkra. 1967-ben elfogadták az új alkotmányt, amely a kormányzó és az ő munkáját segítő Törvényhozó Tanács kezébe adta a hatalmat. Ugyanebben az évben került sor az első, általános választójog alapján tartott választásra, amelynek keretében megválasztották a Törvényhozó Tanács immáron nyolc tagját. A választást a *status quo*-t támogató SDP nyerte, aki azzal kampányolt, hogy a Seychelle-szigetek függetlensége elszegényedéssel és a lakosság éhezésével járna.¹⁵³ Az SDP-t vezető James Mancham miniszterelnök lett.

Az alkotmány 1970-ben elfogadott módosításai növelték a Seychelle-szigetek autonómiáját. Ennek részeként a Törvényhozó Tanács Nemzetgyűléssé alakult. A Seychelleszigetek autonómiájának követelését még hangsúlyosabbá tette az a tény, hogy London Mauritiustól és a Seychelleszigetektől több szigetet (Aldabra-, Farquhar-, Deroches-, Chagos-szigetek, és még közel 60 kisebb-nagyobb lakatlan sziget) elszakítva Brit Indiai-óceáni Terület néven új gyarmatot alakított ki.

A seychelle-szigeteki lakosság ellenállását látva a brit kormányzat „engesztelésül” ígéretet tett arra, hogy Mahé szigetén interkontinentális járatok fogadására alkalmas repülőteret létesít. A légikikötő 1972. március 20-án nyitotta meg kapuit a turisták előtt. Victoria új nemzetközi kikötője pedig 1973-ban kezdte meg működését. E két infrastrukturális fejlesztésnek köszönhetően nem csupán megszűnt a Seychelle-szigetek több évszázados elszigetelődése, de a sziget a népszerű turisztikai desztinációvá is vált.

E fejlesztések ellenére a seychelle-szigetiek továbbra is prioritásnak tekintették a Nagy-Britanniától való függetlenséget, és ennek hangot is adtak. 1972-től egyre gyakoribbá váltak a tüntetések és a munkabeszüntetések. 1973 márciusában több ezer seychelle-szigeteki követelte a gyarmati igazgatás megszüntetését. Bár az 1974. évi parlamenti választásokat a gyarmati rendszer fenntartásáért kiálló SDP nyerte meg minimális szavazatkülönbséggel, a megszerzett parlamenti mandátumok száma nem volt független a választási körzethatárok kialakításától.¹⁵⁴ Az SDP választást követően koalícióra lépett az SPUP-vel és felkarolta ez utóbbi függetlenségi törekvését.

1975-ben Londonban összeült a második alkotmányozó gyűlés, amelynek eredményeképpen a Seychelle-szigetek „autonóm gyarmati” státuszt kap. Ezt követően a tényleges függetlenné válás folyamata felgyorsult. 1976 januárjában a Londonban tanácskozó harmadik alkotmányozó gyűlés lefektette a Seychelle-szigetek tényleges függetlenné válásához szükséges jogi alapokat. A Seychelle-i Köztársaság 1976. június 29-én vált a Brit Nemzetközösség független köztársaságává. James Mancham, a konzervatív Seychelle-i Demokrata Párt első embere foglalhatta el a köztársasági elnöki széket, a miniszterelnöki feladatokat pedig France-Albert René, a Seychelle-i Népi Egységpárt alapítója látta el. Rendszere azonban korruptnak bizonyult, ráadásul nem

153 République des Seychelles. Ministère de l'Éducation et de l'Information: Histoire des Seychelles, 1982, p. 189.

154 Idem.

tudott megbirkózni a frissen függetlenné vált ország előtt álló társadalmi és gazdasági kihívásokkal.

1977 júliusában, Mancham külföldi útja alkalmával, René államcsínnyel magához ragadta az elnöki hatalmat, Mancham pedig száműzetésbe kényszerült. Az új elnök felfüggesztette az alkotmányt, feloszlatta a törvényhozást és önkényuralmat vezetett be. René szocialista rendszert épített ki: politikájában kiemelt helyet kap az életszínvonal növelése, az egészségügy és az oktatás. Megerősítette a szociális intézményrendszert, ingyenessé tette az egészségügyi ellátást és javította a lakhatási feltételeket. René azonban nem bánt kesztyűs kézzel az ellenfeivel: többüket száműzetésbe kényszerített és egyesek több személy rejtélyes eltűnéséért is őt teszik felelőssé. Ráadásul az elnök 1979-ben alkotmányba foglaltatta az egypártrendszer bevezetését.¹⁵⁵ Az SPUP felvette a Seychelle-i Nép Progresszista Front (*Seychelle People's Progressive Front*, SPPF) nevet. Az ország külpolitikailag sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió oldalán nem köteleződik el. 1981-ben ötven Dél-Afrikában toborzott zsoldos elfoglalta a mahéi repülőteret és kísérletet tett arra, hogy a korábbi elnököt, Machamot visszajuttassa a hatalomba. Ezt azonban a szigetország hadserege sikeresen megakadályozta. A rend helyreállításában tanzániai csapatok is részt vettek, és egészen 1984 végéig nem is hagyták el az országot.¹⁵⁶ 1984 júniusában Renét ellenzavazat nélkül elnökké választották. Bár René ellen több puccsot is megkíséreltek, az egypárti, szocialista rendszer egészen a szocialista blokk hanyatlásáig, az 1990-es évek elejéig fennmaradt. Az elnök 1991-ben a demokratizálódást sürgető nemzetközi közösség nyomására beleegyezett a választási rendszer reformjába. 1992-ben többpárti választásokat tartottak, és sokan abban bíztak, hogy René és Mancham támogatói megbékélnek egymással. Sokan visszatértek a száműzetésből, így maga Mancham is. 1993-ban a szavazók 73%-a támogatta a többpártrendszer működését lehetővé tevő alkotmány bevezetését. Ami az ország gazdaságát illeti, a fejlesztések elsősorban az idegenforgalmi ágazatot, azon belül is a luxusturizmushoz szükséges infrastruktúrákat érintették. Ennek köszönhetően a szigetország életszínvonala az egyik legmagasabb az afrikai kontinensen.

2004 áprilisában France-Albert René egészségügyi okokból visszavonult a politikától és átadta az elnöki székét alelnökének, James Michelnek. Az SPUP nem sokkal később felvette a Nép Pártja (*Parti du peuple*; Lepep) nevet. Michel már az első fordulóban megnyerte a 2006-os és a 2011-es elnökválasztást is, 2016-ban azonban csak a második fordulóban és minimális szavazatkülönbséggel sikerül legyőznie ellenfelét, Wavel Ramkalawant.

A 2016. évi parlamenti választásokat a Linyon Demokratik Seselwa nevű választási koalíció nyerte meg. A Lepep párt veresége után James Michel 2016 szeptemberében benyújtotta lemondását. Október 16-án Michel alelnöke, Danny Faure került az elnöki székbe, így a független Seychelle-i Köztársaság történetében először társbírlet jött létre. Ez azt jelenti, hogy a végrehajtó hatalom feje, az elnök és a parlamenti többség más-más, lényegi ideológiai különbséget mutató párt(szövetség) tagja. Faure

155 Country Studies: Seychelles: History: <http://countrystudies.us/seychelles/4.htm> (Letöltés ideje: 2022.03.21.).

156 Idem.

rövid elnöksége idején felállította az igazság, megbékélés és nemzeti egység bizottságát, amelynek az a feladata, hogy az 1977-es államcsíny és a többpártrendszer 1993-as visszaállítása közötti visszaéléseket kivizsgálja.¹⁵⁷

2020-ban a parlamenti és elnökválasztásokat¹⁵⁸ ugyanazon a napon tartották. A parlamenti választást ismét a Linyon Demokratik Seselwa nevű választási koalíció nyerte meg, tovább növelte képviselőinek számát a Nemzetgyűlésben, míg az elnökválasztáson ugyanezen párt jelöltje, Wavel Ramkalawan már az első fordulóban megszerezte a megválasztásához szükséges szavazatokat. A független Seychelle Köztársaság történetében 1975 óta először fordult elő az, hogy demokratikus elnökválasztáson az ellenzéki jelölt diadalmaskodjon.

2.2.3. Államszervezet és közigazgatás

Az ország államformája elnöki rendszerű köztársaság. A Seychelle Köztársaság elnöke, aki ötéves mandátummal rendelkezik és legfeljebb egyszer választható újra, egyszemélyben állam- és kormányfő. Ő irányítja a tíz miniszterből (egyikük az alelnök) álló kormányt. A végrehajtó hatalom a kormány kezében van, míg a törvényhozásért a kormány és a nemzetgyűlés közösen felel.

A Seychelle Köztársaságban többpártrendszer van. A Seychelle-szigeteknek egykamrás parlamentje van. A nemzetgyűlésnek 35 képviselője van, akiket öt évre választanak meg. 26 képviselőt a választókerületekből kerül be a nemzetgyűlésbe, míg kilenc az arányos rendszer alapján jut mandátumhoz.¹⁵⁹

A Seychelles Köztársaság közigazgatásilag 23 ún. körzetre oszlik. A főváros és agglomerációja (Nagy-Victoria) 8 körzetet, Mahé sziget ún. rurális része további 14 körzetet, Praslin 2 körzetet, La Digue 1 körzetet és a többi sziget ún. Külső szigetek (*Outer islands*) néven további egy körzetet alkot.

3.2.4. Főbb kihívások

Az ember megjelenése jelentős mértékben károsította a szigetcsoport ökoszisztémáját: a mezőgazdasági tevékenység és fakitermelés számos növény- és állatfaj kipusztulásához vezetett. Az éghajlatváltozás is sújtja a szigetcsoportot: a tengerszint növekedése miatt féltő, hogy több sziget víz alá kerül. Éppen ezért a szigetország az 1980-as évektől kezdődően egyre nagyobb hangsúlyt fektet a fenntartható turizmusra. A szigetcsoport természeti szépségeinek megőrzése érdekében a Seychelle-szigetek teljes területének

157 France Diplomatie: Présentation des Seychelles, 2022: <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/seychelles/presentation-des-seychelles/> (Letöltés ideje: 2022.03.21.).

158 A kétfordulós elnökválasztás első fordulóját. Mivel Wavel Ramkalawan már az első fordulóban megszerezte a megválasztásához szükséges szavazatokat, ezért második fordulóra nem került sor.

159 Seychelles's Constitution with Amendments through 2017: https://www.constituteproject.org/constitution/Seychelles_2017.pdf?lang=en (Letöltés ideje: 2022.03.21.).

46%-át természetvédelmi területté nyilvánították. Emellett a kormányzat a tömegturizmus helyett a minőségi turizmusra helyezi a hangsúlyt. Ezzel összhangban a turisták által látogatott három fő szigeten (Mahé, Praslin, La Digue) a hotelekben rendelkezésre álló ágyak számát 9000-ben maximalizálták. Ezzel párhuzamosan a látogatók száma nem haladhatja meg az évi 250 000¹⁶⁰ főt.¹⁶¹

Mivel a Seychelle-szigetek gazdaságának egyik legfőbb pillére az idegenforgalom, így a koronavírus-járvány miatti határzár miatt a szigetország legfőbb bevételi forrásától esett el. A koronavírus-járvány 2020-ban – a 2019-es adatokhoz képest – 60%-kal csökkentette a turizmusból származó bevételeket, így a korábbi évek több mint 3%-os gazdasági növekedése helyett a 2020. évet 7,7%-os csökkenés jellemezte. A világjárvány viszonylagos visszaszorulását és a határok újbóli megnyitását követően (2021. március), a szigetországban ismét növekedésnek indult a vendégéjszakák száma, amelynek eredményeképpen a tavalyi évben 7,9%-os volt a gazdasági növekedés. Az újranyitást követően a sziget elsősorban az Oroszországból, Izraelből és az Egyesült Arab Emírátsokból érkező turisták körében örvend népszerűségnek. A 2022-ben, az orosz–ukrán háború miatt bevezetett nemzetközi szankciók következtében az orosz turisták számában jelentős visszaesés tapasztalható.¹⁶²

A Seychelles-szigetek nagyon fontos szerepet tölt be a szomáliaiak részvételével zajló modern kori kalózkodás elleni küzdelemben. A kalóztámadások elleni fellépés azért kiemelt fontosságú a szigetország számára, mert e tevékenység veszélyezteti az országnak a GDP és a foglalkoztatottság szempontjából két legfontosabb tevékenységét: a turizmust és a halászatot.¹⁶³

Válogatott bibliográfia:

- BERGER, Laura–BLANCHY, Sophie: La fabrique des mondes insulaires. *Études rurales*. no. 194., 2014, pp. 11–46.
- BERTILE, Wilfrid: Mascareignes et Seychelles, archipels créoles de l’océan Indien, *Études océan Indien*, 2013, no. 49–50: <https://journals.openedition.org/oceanindien/1811#authors>.
- FAGEOL, Pierre-Éric: La Réunion et le mouvement de rétrocession de l’île Maurice à la France, *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2018, no. 3., pp. 91–112.
- HOARAU, Paul: Un nouvel espace géopolitique se dessine: l’Indianocéanie. *Études Océan Indien*, 2013, no. 49–50., pp. 1–11.

160 1990-ben a vendégágyak számát 4000-ben, a beutazók számát 150 000 főben határozták meg.

161 Gay, Jean-Christophe: Tourisme, politique et environnement aux Seychelles. *Revue Tiers monde*. 2004/2., pp. 319–339.

162 La Banque mondiale aux Seychelles: <https://www.banquemondiale.org/fr/country/seychelles/overview> (Letöltés ideje: 2022.03.21.).

163 Colonnello, Paolo: „A Pirate Prison Trucked Inside Seychelles Paradise”. *Worldcrunch*, 2012: <https://web.archive.org/web/20161017100317/http://www.worldcrunch.com/world-affairs/a-pirate-s-prison-tucked-inside-seychelles-paradise/c1s4825/#.VayUIffViko>.

- KRIEGEL, Sibylle: La Réunion, Maurice et Seychelles. in: Reutner, Ursula (szerk.): *Manuel des francophonies*, De Gruyter, Berlin, Boston, 2017, pp. 686–703.
- LAUDOUEZE, André: *Djibouti: nation-carrefour*, Karthala, Paris, 1982
- LISZKOWSKI, Henri Daniel: *Mayotte et les Comores: Escales sur la route des Indes aux XVe et XVIIIe siècles*, Éditions du Boabab, Mayotte, 2000
- MARSAI Viktor: Nagyhatalmi ütközőpont Afrika szarvánál: Dzsibuti. *Mandiner*, 2018: https://mandiner.hu/cikk/20181127_marsai_viktor_nagyhatalmi_utkozopont_afrika_szarvan_dzsibuti.
- République des Seychelles. Ministère de l'Éducation et de l'Information: Histoire des Seychelles, 1982: https://horizon.documentation.ird.fr/exl-doc/pleins_textes/divers14-11/02901.pdf.
- SÍK Endre: *Fekete-Afrika története (I. kötet)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964
- SÍK Endre: *Fekete-Afrika története (IV. kötet)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973

FRANCIAORSZÁG AFRIKAI RÉGIÓI ÉS MEGYÉI: RÉUNION ÉS MAYOTTE

1. A tengerentúli Franciaország

A jelenkori francia geopolitikai adottságok egyedülálló tényezője a gyarmati múlt örökségeként megmaradt tengerentúli Franciaország (*France d'outre-mer*) rendszere. Az anyaország integráns részét képező tengerentúli megyék és régiók (*départements et régions d'outre-mer* – DROM) és az attól némileg eltérő státusú tengerentúli önkormányzatoknak (*collectivités d'outre-mer* – COM) alapján DROM–COM-rendszernek köszönhetően Franciaország valóban globális hatalomnak tekinthető. Napjainkban a tengerentúli Franciaország részei az Atlanti-, a Csendes- és az Indiai-óceánon található szigetterületek, a dél-amerikai Francia-Guyana és az Antarktiszon fekvő Adélie-föld.

A tengerentúli Franciaország összterülete 120 ezer km², lakossága 2,5 millió fő, és ezzel az anyaország területének 25 százalékát, lakosságának azonban mindössze négy százalékát képviseli.² A világban szétszórt, természetes gazdasági-kulturális környezetükbe csak szervesen illeszkedő, súlyos demográfiai és gazdasági problémák által sújtott területek mégis alapvető fontosságúak Franciaország számára³. Ennek egyik legkézzelfoghatóbb példája, hogy Párizs állandó katonai erőt állomásoztatja rajtuk. E területek geopolitikai jelentőségét egyrészt a körülöttük létesített kizárólagos gazdasági övezetek⁴ adják, melyek révén Franciaország az Egyesült Államok után a világ második legnagyobb, 10,2 millió km²-es tengeri területét birtokolja. A kizárólagos gazdasági övezetek alatt fekvő kontinentális talapzaton napjainkban szénhidrogénvagyon feltárására irányuló kutatások folynak, és a vizek kizárólagos halászati joga is Párizst illeti meg. Emellett Franciaország ezen területeknek köszönhetően a világ stratégiai tengeri

1 tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, DTO

2 Lázár Gergely: Franciaország geopolitikai törekvései a posztbipoláris korban. *Külügyi Szemle*. 2007/ 4., p. 192–193.

3 Gay, Jean-Christophe: Les outre-mers français aujourd'hui. *Regards sur l'actualité*, 2006, no. 323., pp. 5–16.

4 A kizárólagos gazdasági övezet a parti tengeren túl lévő és azzal szomszédos terület, amelyre olyan különleges jogi rendszer vonatkozik, mely szerint a parti államot kizárólagos jogosultság illeti meg a terület gazdasági kiaknázása tekintetében. (Csatlós Erzsébet: Térség és terület a nemzetközi jogban. In: Jakab András–Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*, 2018: <http://ijoten.hu/szocikk/terseg-es-terulet-anemzetkozi-jogban> (Letöltés ideje: 2022.06.12.).

szállítási útvonalai mentén állandó katonai bázisokkal rendelkezik, és ily módon a hajózási-kereskedelmi útvonalak biztonságát is garantálja.⁵

Mint láthattuk, az Indiai-óceán afrikai szigetei egészen a Szezei-csatorna megépítéséig kiemelt szerepet tölthettek be a nemzetközi kereskedelemben érdekelt európai államok számára. Az indiai-óceáni térség több szigete is rövidebb-hosszabb ideig a francia gyarmatbirodalom része volt: a 19. század elején a Seychelle-sziget és Mauritius brit fennhatóság alá került, míg Madagaszkár és a Comore-szigetcsoport három szigete (Grande-Comore, Ajouan és Mohéli) csak a 20. század második felében vált függetlenné Franciaországtól. Két kis indiai-óceáni sziget, Réunion és Mayotte lakosai azonban továbbra is tengerentúli Franciaország részei maradtak.⁶

A két sziget jogállása és autonómia-szintje sokáig különbözött. Az 1946-os alkotmányban Franciaország Európán kívüli részei tengerentúli megyék (*départements d'outre-mer*) és tengerentúli területek (*territoires d'outre-mer*) közigazgatási kategóriába kerültek besorolásra. Az első kategóriába tartoztak azok a területek, amelyek a legrégebben, még az *ancien régime* időszakában kerültek Franciaország fennhatósága alá (Martinique, Guadeloupe, Francia Guyana, Réunion), valamint Algéria, amelyet már az 1848 decemberében elfogadott Alkotmány is Franciaország területének integráns részeként definiált. Az utóbbiak közé sorolták a 14 fekete-afrikai gyarmatot, köztük Afrikai indiai-óceáni térségében fekvő Madagaszkárt és Comore-szigeteket is.⁷ Ezt az ún. DOM-TOM-rendszert írta felül a 2003. március 28-i alkotmányreform, amelynek eredményeképpen a tengerentúli megyék helyét egy új kategória, az ún. tengerentúli megyék és régiók (*départements et régions d'outre-mer*, DROM) vette át, míg az egykori tengerentúli területek többsége a tengerentúli közösségek (*collectivités d'outre-mer*, COM) kategóriába került. A francia déli és antarktiszi területek maradtak csupán továbbra is tengerentúli területek, míg Új-Kaledónia és lakatlan Clipperton-sziget különleges státuszú terület megjelölést kapott.

Ami a tengerentúli megyék és régiókat illeti, Franciaország Alkotmánya szerint a francia törvények és rendelkezések (a polgári és a büntető törvénykönyv, a közigazgatási szociális és adózási jogok stb.) ugyanúgy érvényesek a tengeren túl, mint az európai régiókban, bár – speciális földrajzi helyzetükre tekintettel – lehetnek a helyi igényeknek megfelelő eltérések. Tehát a tengerentúli megyék és régiók a többi megyéhez és régióhoz képest némiképp nagyobb autonómiát élveznek. E megyék és régiók sajátossága, hogy – mint az elnevezésük is mutatja – egyszerre látnak el regionális és megyei feladatokat is. Ez azt jelenti, hogy a megyei tanács és a regionális tanács a legtöbbször egymással párhuzamosan működik, de arra is van lehetőség, hogy egyetlen szerv lássa el a megyei és regionális feladatokat. Ezen túlmenően ezekre a megyékre és régiókra ugyanúgy vonatkozik az uniós jog, mint Franciaország európai régióra, következésképpen az Európai Unió részei.

5 Lázár, 2007; *Op. cit.*, p. 193.

6 További részletekért lásd a kötet előző tanulmányát: Brucker Balázs: Pár csepp frankofónia az Indiai-óceán partvidékén: Dzsubuti, Madagaszkár, Comore-szigetek, Mauritius és Seychelle-szigetek.

7 Gazdag Ferenc: *Franciaország története (1945–1995)*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1996, p. 33.

Ezzel szemben a tengerentúli közösségek ugyan részét képezik a Francia Köztársaságnak, de jogukban áll saját törvényeket hozni, kivéve bizonyos témákban (pl. honvédelem, külkapcsolatok, külkereskedelem, fizetőeszköz, törvénykezés és közigazgatás szabályozása stb.). Tehát a tengerentúli közösségek a tengerentúli megyéknél és régióknál nagyobb autonómiát élveznek. A tengerentúli területeket saját választott testületeik igazgatják. A tengerentúli közösségek emellett nem részei az EU költségvetési rendszerének.⁸

Franciaország tengerentúli megyéi és régiói (Martinique, Guadeloupe, Francia Guyana, Réunion és 2014-től Mayotte), valamint a 2007-ig Guadeloupe közigazgatása alá tartozó Saint-Martin, illetve két portugál autonóm régió (Madeira, Azori-szigetek) és egy spanyol autonóm közösség (Kanári-szigetek) az EU legkülső régiói, és mint ilyenek, kiemelt uniós támogatásban részesülnek. Az Európai Unió által ultra-periférikus területekként kezelt területek a Római Szerződés óta az EU jogi egységébe tartoznak, ezért az EU Bíróságának döntése alapján támogatásokban részesülhetnek addig, amíg gazdasági helyzetük ezt szükségessé teszi. A pozitív uniós diszkrimináció alapja azzal magyarázható, hogy e régióknak földrajzi adottságaikkal kapcsolatban számos nehézséggel kell megküzdeniük, különösen a távoli fekvés, a szigetjelleg, a kis terület, valamint a kedvezőtlen domborzati és éghajlati viszonyok miatt. Franciaország EU tagságának legfőbb pozitívuma, hogy felvevőpiacot jelent a tengerentúli megyék gazdaságának, azonban az óriási földrajzi távolság csökkenti versenyképességüket. Az uniós költségvetési támogatások is jelentős bevételt jelentenek a tengerentúli megyék gazdaságának. Az uniós támogatások irányvonala a periférikus régiók intézkedési és segélyprogramjában, a POSEIDOM-ban lettek lefektetve (a tengerentúli megyék szigetjellegére és távolságára irányuló egyedi program). A POSEIDOM gondoskodik az ipar diverzifikációjáról, ami a tradicionális iparágak versenyképességének csökkenése miatt aktuális teendő. Az áruk szabad mozgására vonatkozó uniós elv értelmében a tengerentúlról az EU területére érkező áruknak szabad bejárása van, ugyanakkor a tengerentúli megyéknek is ugyanilyen kedvezményeket kell biztosítaniuk az EU-ból érkező árukra. Az Európai Unióban érvényes szabad letelepedés joga a tengerentúli megyékben is érvényes.⁹

2. Réunion

2.1. Földrajzi fekvése, fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

A Mauritius szigetéhez és a Rodriguezhez hasonlóan a Mascarenhas-szigetcsoporthoz tartozó Réunion Franciaország tengerentúli megyéje és régiója Madagaszkártól 800, Mauritius szigetétől 220 km-re fekszik. Fővárosa a 140 000 lakosú Saint-Denis.

8 Fuligni, Bruno: *Tour du monde des terres françaises oubliées*, Éditions du Trésor, Paris, 2016.

9 Commission européenne: La politique régionale et les régions ultrapériphériques, 2022: https://ec.europa.eu/regional_policy/fr/policy/themes/outermost-regions/ (Letöltés ideje: 2022.06.13.).

A sziget területe 2512 km². A vulkanikus eredetű szigeten több vulkán is található, amelyek közül a sziget délkeleti részén található Piton de la Fournaise az elmúlt tíz évben mintegy húsz alkalommal tört ki. A hegyeket dús erdők borítják.

Réunion lakossága az 2020. január 1-jei adatok szerint 861 2010 fő, népsűrűsége 340 fő/km², amely Franciaország népsűrűségének közel háromszorosa¹⁰. Az egykori sivatos sziget mára már az idők folyamán mindenfelől érkező népcsoportok keveredésének köszönhetően viszonylag sűrűn lakott területté vált. Az emberek nagy része a keskeny tengerparti sávban zsúfolódott össze, ahol a népsűrűség helyenként még az 1000 főt is meghaladja négyzetkilométerenként. A legnagyobb népességtömörülések Saint-Denis, Saint-André, Saint-Pierre, Saint-Louis és az északnyugati partvidéken fekvő kikötőváros, Le Port környékén jöttek létre. Ezzel szemben a három völgykatlan és a még aktív vulkán térsége meglehetősen gyéren lakott. Noha a városok száma a sziget méretéhez viszonyítva magas, a réunioniak több mint kétharmada még mindig a rurális térségeket részesíti előnyben.¹¹ A népesség, amelynek 39%-a a húsz év alatti korosztályhoz tartozik, jelenleg is gyors ütemben gyarapodik. Főleg a kreolok és a színesbőrű lakosság körében magas a születésszám.¹²

Három kontinens, Európa, Ázsiai és Afrika lakói élnek a szigeten, Földünk egyik legegzetikusabb társadalmát kialakítva. A letelepedés kezdetétől a francia közigazgatás köztudottan megpróbálta asszimilálni a különféle etnikai közösségeket egy francia nemzetiségi zászló alatt. Részben sikerült is. Bár a sziget lakói hivatalosan francia állampolgárok, a különböző etnikumoknak mégis sikerült hűnek maradniuk kulturális identitásukhoz. A lakosság legnagyobb részét – mintegy 33%-át a feketék (a szigetlakók által használt elnevezés szerint: *Caffres*) alkotják. Rajtuk kívül európaiak (30%), jellemzően az egykori telepések leszármazottjai és a közelmúltban betelepült, anyaországbeli franciák (*Zoreille*), India délnyugati partvidékéről elszármazott hinduk (*Malbar* – 25%), kínai bevándorlók leszármazottjai (*Sinoi/Banane* – 5%), arab muzulmánok (*Zarabe* – 5%), valamint Madagaszkárról és Comore-szigetetről származók alkotják.¹³

A fehér franciák többsége a közelmúltban telepedett le a szigeten. Őket a helyiek tréfásan a *Zoreille*-nek, azaz fülnek, fülesnek nevezik, mert ők csak erősen fülelve értik meg a helyiek körében széles körben használt kreolt. Ez a nyelv tulajdonképpen a francia nagymértékben leegyszerűsített változata, amelybe az 1700-as évektől malgas, arab, hindi, kínai és angol szavak keveredtek. Az anyaországból érkezők közül külön érdemes megemlíteni a francia idegenlégió kiszolgált veteránjait, akik hasonlóan a Francia Polinézia szigeteihez, ezt a francia megyét is előszeretettel választják otthonukul leszerelésük után. Réunion egyébként 1973 óta a francia haditengerészet legfontosabb indiai-óceáni támaszpontja, a katonai parancsnokság központja.¹⁴ A feketék

10 Countrymeters – France (2022): https://countrymeters.info/en/France#population_density.

11 Mező Szilveszter: *Óceánba pottyant édenkert. Réunion története és földrajza*. Panoráma, Budapest, 2006, p. 139.

12 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 140.

13 Enciclopedia Britannica: Reunion, 2022: <https://www.britannica.com/place/Reunion> (Letöltés ideje: 2022.06.13.).

14 Mező, 2006; *Op. cit.*, pp. 141–142.

ősei Kelet-Afrika különböző területeiről, Mozambikból, Tanzániából, Szomáliából és Madagaszkárról rabszolgaként kerültek a szigetre a 17–18. század során. A rabszolga-felszabadítást követően a soraikból kerültek ki az ültetvények napszámosai. Jelentős részük jelenleg is a mezőgazdaságban, elsősorban a megmaradt cukornádültetvényeken dolgozik. Az indiaiak 1848 és 1882 között, a rabszolga-felszabadítást követő zűrzavaros időszakban telepedtek le a cukornádültetvényeken jelentkező munkaerőhiány enyhítésére. A hindu vallást követő indiaiakon kívül mohamedán indiaiak is élnek a szigeten. Őket a réunioniak egyszerűen csak *Z'arabe*-nak nevezik.¹⁵

A szigeten a többségi vallás a római katolikus (81,8%). A kreol és fehér népesség többsége, valamint a feketék igen jelentős része ezt a vallást gyakorolja. A kereszténység már rögtön a gyarmatosítás kezdetén megjelent a szigeten. A szigeten jelentős számban vannak még jelen a hinduizmus (4,5%), az iszlám (4,2%) és a pünkösdzizmus (4,2%) követői.¹⁶ A kínai bevándorlók révén a buddhizmus is jelen van Réunionon, bár a kínaiak közül sokan megkeresztelkedtek a letelepedést követően.¹⁷ A feketék körében nagy népszerűségnek örvend a fekete mágia és a vudu. Az egyház rosszallása ellenére a helyi emberek többsége rendkívül babonás. Gyakran előfordul, hogy a szigetlakók a ház körül babákat, késeket vagy egy maroknyi sót helyeznek el, hogy segítségükkel megóvják magukat és otthonukat az ártó szellemektől.¹⁸ Réunion szigetén a különböző vallás hívei – a vallási tolerancia jegyében – békében megférnek egymás mellett.

Az EU e távoli régiójában az emberek nagyságrendekkel jobban élnek, mint a közeli afrikai országok polgárai, köszönhetően a magas állami támogatásoknak és a növekvő idegenforgalmi bevételeknek. Réunion szigetén az egy főre jutó GDP 2020-ban 22 148 euró volt, míg ugyanez az adat a kontinentális Franciaország esetében elérte a 34 536 eurót.¹⁹ Az elmúlt évtizedekben sokat javult a közlekedési infrastruktúra is. Bár a vasút már a múlté, a szigetet jó minőségű utak hálózják be.

A szigeten a munkanélküliség igen jelentős. 2022 első trimeszterében a munkanélküliek aránya 19,2% volt, míg ez az adat a kontinentális Franciaország munkanélküliség által leginkább sújtott déli régióiban is csak 8,5% körül alakult.²⁰ Az elhelyezkedés leginkább a 25 év alatti fiatalok számára jelent gondot. Az ő esetükben a munkanélküliek aránya meghaladja a 38%-ot.²¹ Rajtuk kívül a korábban mezőgazdaságból élők szorultak állandó segélyekre. A nemrég még meghatározó agrárium mára erősen vissza-szorult.

A cukornádkultúra foglalja el a sziget (25 900 hektár) megművelhető földterületének 60%-át, uralkodó szerepet töltve be ezzel a helyi mezőgazdaságban. A cukor- és

15 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 144.

16 Enciclopedia Britannica: Reunion, 2022.

17 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 145.

18 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 143.

19 Insee: Produits intérieurs bruts régionaux et valeurs ajoutées régionales de 2000 à 2020, 2022: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/5020211> (Letöltés ideje: 2022.06.13.).

20 Insee (2022): Taux de chômage localisés au 1er trimestre 2022: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/2012804> (Letöltés ideje: 2022.06.13.).

21 Insee (2022): Taux de chômage localisés par sexe et âge en moyenne annuelle en 2022: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/2134411> (Letöltés ideje: 2022.06.13.).

lepárló üzemek cukorra, illetve rummá dolgozzák át a cukornádat. A cukor és a rum még most is fontos exportcikkek. Ezenkívül jelentős exporttétel a bourbon vanília, amely az édességipar egyik nélkülözhetetlen alapanyaga. A cukornád és a vanília mellett említést érdemel még a hagyma, a rizs, a fokhagyma, a paradicsom, a kávé, az ananász, a manióka, a banán, a licsi és néhány mediterrán gyümölcs (mandarin, narancs, citrom, szőlő), illetve a dohány. A sziget tradicionális termékei közé tartoznak még a parfümesszenciák, azaz a geránium, a vetyver és a ylang-ylang, ám ezen növények gazdasági jelentősége az utóbbi években jelentősen visszaesett. Eredetileg a sziget 80%-át borította sűrű erdőtakaró, mára ez az arány a nagyarányú fakitermelés miatt a felére csökkent.²²

A nem túl jelentős állattenyésztés a helyi szükségleteket elégíti ki. A halászat és a rákászat is meghatározó tevékenység a szigeten.

A sziget viszonylag szegény ásványkincsekben, különösen ami a fosszilis energia-hordozókat illeti. Néhány hegyi kőbányától eltekintve nincs jelentősebb bányászati tevékenység Réunionon. A nyugati parton sólepárlás folyik. A sziget jelentős megújuló energiaforrásokkal rendelkezik.²³

A gazdasági szakemberek szerint a legnagyobb lehetőségek a rohamléptekben fejlődő turizmusban rejlenek. Réunion székhelyét, Saint-Denis-t közvetlen repülőjárat köti össze Párizssal. A jó közbiztonságáról híres szigetet elsősorban anyaországi franciák látogatják. Emellett Mauritiusról és az indiai-óceáni francia testvérszigetről, Mayotte-ról is több turista érkezik.²⁴ Bár a mezőgazdasági termékek közül a cukornád továbbra is őrzi első helyét, a gazdaság legmeghatározóbb ágazata mára a turizmus lett.

Réunion három legfőbb exportterméke a cukor, a tengeri hal és a rum. A sziget 2015-ben 62 millió euró értékben exportált halat, elsősorban Ázsiába országaiba. Ami a másik két fő termékét illeti, 72 millió euró értékben cukor, 15 millió euró értékben pedig rum került kivitelre. E termékek esetében a legfőbb felvevőpiacnak Franciaország és az EU többi országa bizonyult.²⁵ A sziget legfőbb kereskedelmi partnere az anyaország.

A közigazgatás, oktatás, írott sajtó, valamint a televízió és a rádió nyelve a francia. A lakosság 95%-a beszél ugyan franciául, mely egyben a terület hivatalos nyelve is, a mindennapok nyelve azonban a kreol nyelv réunioni változata, amelyet a sziget lakosságának 90%-a beszél. A kreol csak 2001-ben nyerte el a regionális nyelv státuszát.²⁶ A réunioni kreol nem azonos az Antillákon beszélt kreol nyelvváltozattal. A réunioniak többsége francia–kreol kétnyelvű, azonban a szigetlakók egy része csak francianyelvű.²⁷

22 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 72.

23 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 153.

24 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 154.

25 La1ere.francetvinfo (2019): Les exportation à La Réunion, une activité limitée pour les entreprises: <https://la1ere.francetvinfo.fr/reunion/le-port/exportations-reunion-activite-limitee-entreprises-677207.html> (Letöltés ideje: 2022.06.13.).

26 Kriegel, Sibylle: La Réunion, Maurice et Seychelles. In: Reutner, Ursula (éd.): *Manuel des francophonies*, De Gruyter, Berlin, Boston, 2017, p. 612.

27 Baniamino, Michel: *Le français de La Réunion: inventaire des particularités lexicales*, EDICEF, coll. « Actuelles linguistiques francophones », Vanves, 1996.

Az utóbbi években a dekrealizációnak, azaz a kreol nyelv háttérbe szorulásának lehetünk tanúi, amelynek legfőbb oka a francia nyelven zajló kötelező oktatás, valamint a francia nyelvű adások túlsúlya a médiában. Ugyanakkor az utóbbi 20 évben hatodik osztálytól fakultatív tantárgyként lehetővé vált a kreol nyelv tanulása²⁸, azonban míg 2003-ban a diákok 47%-a választotta a kreol nyelvet, addig 2013-ban e regionális nyelvrára jelentkezők száma mindössze 1% volt²⁹.

A szigete az első – fizetős – kisiskolákat az 1680-as években nyitották meg a fehér telepeselek gyermekei számára. Az első ingyenes iskolák alapítása csak 1818-ban történt meg. 1840-től a kötelező oktatás kiterjedt a rabszolgák gyermekeire is. Mire Réunion 1946-ban Franciaország tengerentúli megyéje lett, az írástudatlanok aránya jelentősen lecsökkent (bár Franciaország tengerentúli megyéit tekintve Mayotte után még mindig Réunionon a legmagasabb, a 18 és 65 év közötti népesség körében 23%³⁰). A szigetnek 1982 óta saját egyeteme van. A tanulók az új évezredig kizárólag az anyaország történelmét és földrajzát tanulták. 2000-ben egy országos oktatási szabálmódosítás adott lehetőséget arra, hogy a tengerentúli megyékben a földrajz- és történelemoktatás során figyelembe vegyék a helyi adottságokat.³¹

Franciaország Réunion képviselőjében 1986 óta tagja az Indiai-óceáni Bizottságnak³².

2.2. Történelme

Bár egyes kutatók úgy vélik, hogy a vakmerő tengerjárók hírében álló maláj hajósok látták meg először Réunion szigetét, a tudomány körében azonban máig vitatott, hogy a korai maláj tengerészek képesek lehettek-e ekkora út megtételére. Az azonban bizonyos, hogy arab hajósok a 10. században elérték Réunion szigetét, amelyet *Dina margabin* elnevezéssel illették. A szigeten azonban nem telepedtek le.³³

Mivel az európai felfedezők közül elsőként a portugál Diogo Dias 1507. február 9-én, Apollónia napján fedezte fel a szigetet, az a Santa Apollonia nevet kapta. Négy évvel később, 1511-ben futott ki Lisszabon kikötőjéből az a hajó, amelynek errefelé navigáló kapitányáról elnevezték a Réuniont, Mauritius és Rodriguezt magába foglaló Mascarenhas-szigetcsoporthat. A portugál gyarmati remények azonban hamar szertefoszlottak. Hiába adta pápai határozat (tordesillasi szerződés) 1494-ben az afrikai kontinenst és az Indiai-óceán térségét a portugáloknak, a mindjobban éledező holland,

28 Adelin, Evelyne – Lebon-Eyquem, Myllène: L'enseignement du créole à la Réunion, entre coup d'éclat et réalité. *Tréma – revue internationale en sciences de l'éducation et didactique*, no. 31., 2009, pp. 121–132.

29 Németh Tibor: Réunion, a kreol sziget. Tani-tani Online, 2017a: https://www.tani-tani.info/reunion_a_kreol_sziget (Letöltés ideje: 2022.06.14.).

30 Franciaország európai területein 7%. További részletekért lásd: Agence Nationale de Lutte Contre l'illettrisme: *L'évolution de l'illettrisme en France*, ANLCI, Paris, 2018, p. 4.

31 Németh, 2017a; *Op. cit.*

32 További részletekért lásd a kötet előző tanulmányát: Brucker Balázs: Pár csepp frankofónia az Indiai-óceán partvidékén: Dzsibuti, Madagaszkár, Comore-szigetek, Mauritius és Seychelle-szigetek.

33 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 94.

angol és francia nagyhatalmi törekvések hamarosan véget vetettek a portugálok gyarmatosító törekvéseinek.

Hollandia legfontosabb területei Délkelet-Ázsiában helyezkedtek el. Ahhoz azonban, hogy a hollandok Afrika megkerülésével eljussanak a dél-afrikai holland telepektől (Fokföld) a délkelet-ázsiai gyarmatok központjába, Jáva szigetére, szükségük volt egy közbenső megállóhely beiktatására, ahol hajóik megpihenhettek, valamint friss vízre és élelemre tehetek szert. Mivel az akkor még teljességgel feltáratlan Madagaszkáron harcias népcsoportok éltek, így a célra a portugálok által birtokolt Mascarenhaszigetcsoporthoz tagjai bizonyultak a legmegfelelőbbeknek. Az 1600-as évek elején a hollandok birtokba veszik a szigetcsoporthoz közlépű tagját, Mauritius. 1611-ben a Jáva szigetről hazafelé hajózó holland Verhoeff admirális, Réunion szigetét választotta megállóhelyéül.

A gyorsan megerősödő holland kereskedelemre nem titkolt féltékenységgel tekintett két másik, egymással is ádáz vetélkedést folytató nyugat-európai nemzet: Anglia és Franciaország. A sziget meghódítása szempontjából nem elhanyagolható tényező azonban az sem, hogy a félreeső fekvésű Mascarenhas-szigetek távolsági kereskedelemben betöltött szerepe a hajózási útvonalak délebbre tolódásával egycsapásra felértékelődött. Az 1613-ban a szigeten kikötő angol hajóskapitány, Samuel Castleton *England's forest* névvel illeti Réuniont. Az angolok azonban ekkor még nem vették birtokba a lakatlan szigetet.

Mint láthattuk, sem a portugálok, sem a hollandok, sem pedig az angolok nem létesítettek telepet Réunion szigetén. A terület tényleges birtokba vétele a valamivel később ideérkező franciák nevéhez fűződik. A franciák 1642-ben foglalták el a területet, amelyet – a királyi család nevére – Bourbon-szigetnek neveztek el.

1664-ben megalakul a Francia Kelet-Indiai Társaság, amely fontosnak tartotta, hogy a britek után a franciák is megvessék lábukat Indiában. Ehhez azonban szükségük volt olyan bázisra, ami élelemmel és ivóvízzel látja el az Indiai-óceánon közlekedő hajók legénységét. Ezáltal az India felé vezető hajózási útvonalon található, stratégiaiilag igen kedvező fekvésű Bourbon-sziget kiemelt fontosságúvá vált a Francia Kelet-Indiai Társaság számára. Így a következő évben hivatalosan is megkezdődött a sziget gyarmatosítása. 1665-ben Franciaországból telepések érkeztek Bourbon-szigetre. 1696-ra a sziget lakosainak száma elérte az 500-at, 1711-re pedig az 1300-at.³⁴ 1715-ben az Auguste nevű vitorlás kávécserjéket hozott a szigetre, ami döntő változásokat eredményezett a szigetlakók életében. A fokozódó piaci igények hatására a kávétermelés ugrásszerűen felfutott. A kávétermesztéshez kapcsolódó gazdasági konjunktúra az élet számos területén éreztette hatását. Egy helyi törvényrendelet a telepéseket kávéültetvények létesítésére kötelezte, az ültetvények megmunkálásához azonban munkáskézre volt szükség. Bourbonon elterjedt a rabszolga tartás.

A Bourbon-sziget történetében mérföldkőnek számított a szomszédos Mauritius, új nevén Île de France bekebelezése 1715-ben. A két sziget ekkortól már nem csupán geológiai, hanem politikai és közigazgatási szempontból is testvérszigetnek

³⁴ Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 113.

számított. Réunion és Mauritius közös kormányzót kapott Bertrand-François Mahé de La Bourdonnais személyében, aki nem csupán erőskezű vezető, hanem remek szervező is volt. A szigetek irányításának központja eleinte Île de France volt. 1738-ban azonban a kormányzó áttette a székhelyét a Bourbon-szigetre, Saint-Denis-be, amely az ikerkolónia éléstárává vált. A már meglévő haszonnövények mellett maniókát és indigócserjét hoztak be. Kormányzása alatt mindkét szigeten új utak és hidak épültek, valamint városnegyedek születtek. A sziget kormányzói közül ki kell emelnünk Pierre Poivre nevét is, aki szintét sokat tett a sziget gazdasági fejlődéséért. Poivre egy kreol gazdasági szakember, Joseph Hubert segítségével több értékes fűszernövényt is meghonosított a szigeten. Poivre kormányzósága idején, az 1770-es években terjedt el a szigeten a szegfűszeg, a szerecsendió, majd pedig a kakaó és a vanília.³⁵ A kávé iránti kereslet azonban a 18. század közepétől lecsökkent. Ezt tetézte, hogy az ültetvények egy jelentős részén az 1806-os ciklon óriási pusztítást végzett. Így a kávécserjék helyébe egzotikus fűszerek, majd az 1800-as évek első harmadától a cukornád lépett, amelynek termesztése mind a mai napig – bár némileg csökkenő mértékben – meghatározza a sziget gazdaságát.

Benyovszky Móric is járt a szigeten. A gróf 1774 februárjában Île de France-ról Madagaszkárra tartott, amikor a mostoha időjárási körülmények miatt rövid időre megszakította útját Bourbon-sziget partjainál.

1793-ban a királyi családra utaló Bourbon nevet egy új elnevezés, a Réunion váltotta fel. A „réunion” francia szó jelentése egyesülés, egyesítés, találkozás. A sziget annak emlékére kapta az új nevét, hogy 1792. augusztus 10-én a Marseille-i forradalmárok egyesültek a párizsi Nemzeti Gárdával.³⁶ A sziget elnevezése ezt követően még több alkalommal módosult. Napóleon uralkodása idején, 1806-tól 1814-ig az indiai-óceáni sziget az Île de Bonaparte nevet viselte, majd ezt követően egészen 1848-ig – ismételten Île de Bourbon-ként jelenik meg a térképeken.³⁷

1794-ben Franciaország hivatalosan eltörölte a rabszolgatartást, azonban Bourbon – Île de France-hoz hasonlóan – elutasította a rabszolgafelszabadítást. 1802-ben Napóleon – a helyi telepések érdekeit szem előtt tartva – engedélyezte a rabszolgáság visszaállítását (a gyakorlatban: további alkalmazását).

Az Antillákon fellángoló francia–brit rivalizálás a Mascarenhas-szigeteket és a Seychelle-szigeteket is elérte. E két szigetcsoporthoz megszerzése kiemelt fontosságú volt Nagy-Britannia számára: London az Indiai-óceánon folyó kereskedelem biztosítása érdekében telepeket akart létesíteni a térségben, valamint fel akarta számolni a Franciaország támogatásával a brit kereskedelmi hajókat is fosztogató kalózcsoportokat. Az angol csapatok 1810. július 7-én szálltak partra Bonaparte-sziget északi részén, a főváros, Saint-Denis közelében. A francia haderő hősies küzdelme ellenére a túlerőben lévő angol csapatok győzelmet arattak felettük. Két nappal később, július 9-én Bonaparte-sziget, majd ugyanezen év december 10-én Île de France is elesett. A szigetek új kormányzója a brit Sir Robert Townsend Farquhar lett. Bonaparte-sziget azonban csak

³⁵ Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 119.

³⁶ Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 123.

³⁷ La Réunion: Five hundred years of history: <https://en.reunion.fr/discover/reunion-island-heritage/five-hundred-years-of-history/> (Letöltés ideje: 2022.06.14.).

négy évig maradt brit fennhatóság alatt és az 1814. május 30-án megkötött párizsi megállapodás értelmében Franciaország visszakapta régi gyarmatát. A Mauritiusra visszakeresztelt Île de France-t viszont a franciák végérvényesen elvesztették.

Île de France angol kézre kerülése súlyos vereséget jelentett Párizs számára. Innentől kezdve Bourbon-sziget vette át azokat a feladatokat, amelyek korábban Île de France befolyása alá tartoztak. A megnőtt szerepkör pénzügyi alapjait mindenekelőtt az ekkoriban meginduló cukoripar biztosította. Az ágazat prioritását és a gazdasági életben betöltött szerepét jól illusztrálja, hogy amíg 1815-ben még csupán egyetlen cukorgyár működött a szigeten, addig 45 évvel később már 116.³⁸ Erre az időszakra a megművelt területek közel 70%-át, azaz csaknem 62 ezer hektárt foglaltak el a cukornádültetvények. A kivitelre szánt cukor és a hozzá kapcsolódó termékek, azaz a rum, a különböző szirupok és édességek a teljes export mintegy 80%-át adták.³⁹

A cukornádültetvények gyors gyarodását csak az 1848-as rabszolga-felszabadítás törte meg, amikor rövid időre komoly munkaerőhiány lépett fel az ekkortól ismét Réunionnak nevezett szigeten. A kieső munkaerő pótlására – elsősorban Madagaszkárról, Mozambikból, Dzsibutiból, a Comore-szigetektől, továbbá Francia Indokína és India különböző vidékeiről – vendégmunkások tömege érkezett Réunionra. 1860-ban a sziget 200 000 lakosából 60 000 bevándorló volt.⁴⁰ A rabszolgaság felszámolásával vette kezdetét a sziget belsejének szervezett keretek között megvalósuló birtokbavétele.⁴¹

A 19. század második felében nehézségekkel teli időszak következett a francia gyarmat életében. A cukoripar látványos visszaesése mellett több pusztító járvány is tizedelte a lakosságot. A legnagyobb csapást azonban mégsem ezek, hanem a Szezei-csatorna megnyitása jelentette a sziget számára. Ez az új vízi út üzembe helyezése rendkívül hátrányos helyzetbe hozta az Indiai-óceán afrikai térségében található szigeteket. A csatorna megnyitását követően ugyanis az Európából Indiába tartó hajók már nem a fekete kontinens megkerülésével és az indiai-óceáni szigetek érintésével jutottak el Ázsiába. A lecsökkent hajóforgalmat épp a hatalmas tranzitforgalomból profitáló kikötővárosok sínylették meg. Réunion ismételen elszigetelődött, a prosperitás éveit pedig az elszegényedés időszaka váltotta. 1910-ben a sziget lakossága 200 000 fő alá csökkent.⁴²

A sziget problémáit tovább tetézte az I. világháború: bár Réuniont nem érte támadás, de 14 000 önkéntes vállalta a fegyveres harcot az anyaország védelmében; közülük háromezren adták életüket Franciaországért. Az európai harcokban veszítette életét a sziget egyik leghíresebb szülötte, Roland Garros is, aki a közhiedelemmel ellentétben nem a teniszben, hanem a sportrepülésben ért el jelentős eredményeket. A sziget híres pilótájának az emlékét máig őrzi a Réunion fővárosában található repülőtér neve.

Az I. világháborút követő években az anyaország megnövekedett nádcukorigénye miatt a sziget gazdasága ismét prosperálni kezdett. A gazdaság fejlődése lehetővé tette

38 Isnard, Hildebert: La Réunion – Aspects de la Colonization et du Peuplement. *Les Cahiers d’Outre-Mer*, Avril–Juin 1950, p. 105.

39 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 123.

40 Isnard, 1950; *Op. cit.*, p. 106.

41 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 131.

42 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 135.

Réunion infrastruktúrájának fejlesztését is: iskolák épültek, múzeumok és tudományos intézetek jöttek létre. Emellett egyre szorosabbá váltak a Franciaországgal és a környező szigetekkel kialakított kapcsolatok: rendszeressé vált a postahajó-forgalom, amelynek járatai Marseille-ből indultak és a Szezei-csatornán áthajózva Dzsibuti, Kelet-Afrika és Madagaszkár érintésével jutottak el Mauritiusra és Réunionra. A sziget csatlakozott a nemzetközi távíró- és telefonhálózathoz is.⁴³

A II. világháború megkímélte a szigetet, azonban 1942-ben a szabad francia csapatok szálltak partra Réunion szigetén: a Vichy-kormánnyal kollaboráló helyi vezetést eltávolították a hatalomból és a terület a Charles de Gaulle vezette Szabad Franciaország ellenőrzése alá került.

Az egykoron erős gyarmati kötelek a háború után sokfelé meglazultak és számos gyarmat mondta ki elszakadását az egykori anyaországtól. Mint az előző fejezetben láthattuk⁴⁴, ez történt Afrika számos, ma már független országában, például Madagaszkáron (1960), Mauritiuson (1968) és Dzsibutin (1977). Réunion azonban nem lépett a teljes önállóság útjára, de státuszában döntő változás állt be. Az 1946-os alkotmányreform részeként Réunion – másik három, még az *ancien régime* alatt gyarmatosított területtel (Martinique, Francia Guyana, Guadeloupe) – Franciaország tengerentúli megyéje lett. A megye élére a belügyminiszter irányítása alatt álló prefektus került. A Réuniont megyei szintre emelő törvényjavaslatot a szigetet a francia Nemzetgyűlésben képviselő Raymond Vergès nyújtotta be. A törvény elfogadása után Réunion szigete Franciaország szerves része lett.

A megyei rendszer bevezetésekor Réunion gazdasága számottevő strukturális problémával küzdött. Az anyaországnak jelentős erőfeszítéseket kellett kifejtenie a sziget gazdasági és társadalmi problémáinak leküzdése érdekében. A kötelező oktatás bevezetése meghatározó lépést jelentett Réunion felzárkóztatása szempontjából. Az 1950-es évek elején sikeresen felszámolták a 20. század első felének legpusztítóbb járványos betegségét, a maláriát. A kórházi ágyak számát tíz év alatt a háromszorosára növelték. A közegészségügy fejlesztésének köszönhetően drasztikusan csökkent a mortalitás, növekedett a születésszám. A háborút követően rendszeres légi összeköttetés létesült Réunion és Franciaország európai része között. A repülőgépes utazás időtartama akkoriban még három napot vett igénybe. Réunion megyei szintre emelése azzal is járt, hogy megugrott a sziget igazgatásában feladatot vállaló, jólfizetett hivatalnokok száma.

1962-ben a Michel Debrét – annak ellenére, hogy nem Réunion szigetéről származott – a sziget képviselőjévé választották. Debré igen befolyásos politikus volt: jó kapcsolatot ápolt Charles de Gaulle-lal is, emellett 1958-ban megszerezte az igazságügyi miniszteri posztot, egy évvel később pedig a miniszterelnöki bársonyszéket is elfoglalhatta. Debré nagyon sokat tett a sziget fejlődése érdekében. Ugyan Debré nem réunioni születésű volt, a sziget mégis adott egy miniszterelnököt Franciaországnak: a liberális gondolkodású Raymond Barre 1976 augusztusa és 1981 májusa között Jacques Chiracot váltva

43 Brunet, Auguste: Trois cent ans de colonisation française. In: de Coppet, Marcel (szerk.): *Madagascar et Réunion*. Encyclopédie de l'Empire Français, sl., 1947, pp. 283–292.

44 További részletekért lásd a kötet előző tanulmányát: Brucker Balázs: Pár csepp frankofónia az Indiai-óceán partvidékén: Dzsibuti, Madagaszkár, Comore-szigetek, Mauritius és Seychelle-szigetek.

látta el a kormányfői feladatokat.⁴⁵ A máig egyetlen réunioni származású kormányfőnek egyébként a magyar felesége volt, Hegedűs Éva. A sziget 1973 óta a francia fegyveres erők legfontosabb indiai-óceáni támaszpontja, ahol 4000 katona állomásozik. 1975. január 1-jén Réunion bevezette a francia frank használatát a fekete kontinens egykori francia gyarmatai által használt afrikai valutaközösségi frank helyett.

Az 1970-es és 1980-as években Réunion a modernizáció időszakába lépett. Megalapították a sziget első egyetemét. Réunion szigetén – a többi tengerentúli megyéhez hasonlóan – a tökebeáramlás elősegítésére adókedvezményt vezettek be. Az úthálózatot modernizálták és lakóházakat építettek. A mezőgazdaság strukturális átalakuláson ment keresztül: a zöldség- és gyümölcsstermesztés, valamint az állattenyésztés szerepe nőtt, bár a cukornád továbbra is őrzi az első helyét a mezőgazdasági termékek között. Ugyanakkor ekkoriban a szolgáltatási ágazat került az első helyre a gazdasági szektorok „versenyében”, a turizmusban is jelentős fejlesztések mennek végbe. Napjainkra pedig az idegenforgalom jelenti a napfényes sziget fő bevételi forrását.

Réunion mint Franciaország megyéje az egységes Európa része. Így nem csupán az országos fejlesztési programok kedvezményezettje, hanem 1975 óta a regionális fejlesztési, majd az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alapból (2007-től Európai Mezőgazdasági Garanciaalap, EMGA), 1989 óta a periférikus régiók intézkedési és segélyprogramjaiból (Poseidom) is részesül. 1997-től Réunion az Európai Unió egyik legkülső régiója lett. 2002. január 1-jétől az afrikai szigeten is az euró lett a hivatalos fizetőeszköz.⁴⁶

2.3. Közigazgatása

Réunion tengerentúli megye és régió működésére vonatkozó szabályokat Franciaország Alkotmányának 73. cikke fekteti le. Ennek értelmében Franciaország európai részére vonatkozó szabályok teljes egészében alkalmazandók Réunion szigetén is.⁴⁷

Az államot Réunionon ugyanúgy a prefektus képviseli, mint bármelyik franciaországi megyében. Réunion egyszerre lát el regionális és megyei feladatokat. Mivel a sziget nem élt a fúzióra vonatkozó törvényi lehetőséggel, ezért a regionális tanács és a megyei tanács egymással párhuzamosan működik. Mindkét tanács székhelye a sziget fővárosában, Saint-Denis-ben található.

A háromhavonta ülésező regionális tanács 45 regionális tanácsosát hatéves időtartamra választják a szigetlakók. A legfontosabb feladata a főbb politikai irányok meghatározása és a sziget éves költségvetésének elfogadása. Ez a tanács vitatja meg a gazdaságfejlesztéssel, európai ügyekkel, közép- és felsőfokú oktatással, környezetvédelemmel,

45 Mező, 2006; *Op. cit.*, p. 146.

46 Németh, 2017a: *Op. cit.*

47 Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur, 2008: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur> (Letöltés ideje: 2022.06.20.).

közlekedéssel és regionális együttműködéssel kapcsolatos kérdéseket.⁴⁸ A megyei tanács 50 megyei tanácsosát szintén hatéves időtartamra választják a réunioni lakóhellyel rendelkező választópolgárok. Ez a tanács felel az alapfokú oktatásért, a szociális ügyekért, a mezőgazdaságért, az úthálózatokért és a megyei szintű kapcsolatokért.⁴⁹ A turizmus, a kultúra és a sport területén a két tanács közös hatáskörrel (megosztott hatáskör) rendelkezik.

A sziget területe négy kerületre (Saint-Benoît, Saint-Denis, Saint-Paul, Saint-Pierre) oszlik. Réunionon 24 település található. A települések élén a városi tanács áll.

A tengerentúli megye hét képviselőt⁵⁰ delegál a francia Nemzetgyűlésbe, négyet pedig a Szenátusba⁵¹.

A szigeten működő pártok többnyire a nagy, országos pártok réunioni „fiókszervezetei”. Ugyanakkor a Réunioni Kommunista Párt (*Parti communiste réunionnais*) egy időben a sziget függetlenségét követelte. Napjainkban a párt hangadói csupán Réunion speciális jellegének hangsúlyosabb figyelembevételét követelik.⁵²

2.4. Főbb kihívások

Bár a régiófejlesztési program eredményeképpen az elmúlt hetven évben a sziget jelentős fejlődésen ment keresztül, nehézségek továbbra is bőven akadnak: a legfrissebb, 2018-as adatok szerint a szigetlakók 38,9%-a továbbra is a szegénységi küszöb alatt él (Franciaország európai régióinak átlagát tekintve ez az adat 15,1% volt⁵³), a társadalmi egyenlőtlenség az egész országban itt a legnagyobb.⁵⁴

Réunion egyik legfőbb problémája a tartósan magas munkanélküliség, amely különösen Réunion déli részét sújtja. Az anyaország a demográfiai növekedés és a munkanélküliek számának ugrásszerű növekedéséből származó társadalmi feszültség enyhítése érdekében az 1960-as években bevándoroltatási programot hirdetett meg, amelynek eredményeképpen tízezrek települtek át az európai földrészre.⁵⁵

A ciklonpályák keresztútján fekvő szigeten mostanáig többször söpört végig ciklon (elsősorban a december és április közötti időszakban).⁵⁶ Az egyik legnagyobb pusztítást

48 Région Réunion: Les compétences, 2022: <https://regionreunion.com/la-region/Les-competences> (Letöltés ideje: 2022.06.14.).

49 Département de La Réunion, 2022: <https://departement974.fr/administration> (Letöltés ideje: 2022.06.14.).

50 Assemblée nationale: La Réunion: Carte des circonscriptions, 2022: <https://www2.assemblee-nationale.fr/recherche-localisee/carte/La%20R%C3%A9union>.

51 Sénat: Liste des Sénateurs des Départements d’Outre-Mer, 2022: http://www.senat.fr/senateurs/departements_d_outre_mer.html (Letöltés ideje: 2022.06.14.).

52 Zinfos: Le PCR se réjouit de l’élection de Moetai Brotherson à la tête de la Délégation des Outre-mer, 2022: https://www.zinfos974.com/Le-PCR-se-rejouit-de-l-election-de-Moetai-Brotherson-a-la-tete-de-la-Delegation-des-Outre-mer_a185518.html (Letöltés ideje: 2022.06.14.).

53 Tavernier, Jean-Luc: Revenus et patrimoine des ménages. Insee, Paris, 2021, p. 145.

54 Németh, 2017a; *Op. cit.*

55 Idem.

56 La Réunion: In the eye of the cyclone on Reunion island: <https://en.reunion.fr/organize/holiday-tips/questions-answers/in-the-eye-of-the-cyclone-on-reunion-island/> (Letöltés ideje: 2022.06.15.).

a Hyacinthe ciklon okozta, amely 1980. január 15-én csapott le a szigetre. A kéthetes viharban huszonötven veszítették életüket. Legutóbb 2022 februárjában pusztított ciklon a Franciaországhoz tartozó trópusi szigeten, amelynek következtében tizenketten sérültek meg.⁵⁷

Bár az 1950-es években sikeresen felszámolták a maláriát, járványos megbetegedések még mindig előfordulnak a szigeten. A kétezres évek közepén egy igen súlyos, szúnyogok által terjesztett fertőző betegség jelent meg Réunion szigetén, a sikungunya-láz. A sikungunya által megtámadott betegek erős ízületi fájdalmakra, heveny bőrkiütésre és magas lázra panaszkodtak, ami általános izomgyengeséggel párosult. Bár a betegség a legtöbbször nem életveszélyes, ugyanakkor mivel jelentős mértékben legyengíti az immunrendszert, főleg az idősebb korosztály számára jelent kockázatot.⁵⁸ Réunion szigetén a 2005 és 2006 között pusztító járványhullámban 237-en veszítették életüket, a fertőzöttek száma azonban meghaladta a háromszázezer főt.⁵⁹ A Franciaországhoz tartozó üdülőparadicsomból érkező aggasztó hírek jelentős mértékben visszavetették a sziget üdülőforgalmát, ami jelentős bevételkiesést jelentett a sziget amúgy is kevés lábón álló gazdaságának. A járvány felszámolása érdekében a francia kormány több ezer katonát és tűzoltót vezényelt szúnyogirtás céljából a fertőzött területekre.

Napjaink legsúlyosabb járványa, a Covid-19 sem kímélte a szigetet. A lakosság igen nagy arányban utasította vissza a védőoltás felvételét⁶⁰, így nem meglepő, hogy 2022-re Réunion lett a járvány által leginkább sújtott franciaországi megye⁶¹. 2020-ban és 2021-ben a nem lokális, azaz a szigeten kívülről érkező turisták⁶² száma több mint 50%-os visszaesést mutatott. Az éttermi ágazatban a járvány előtti utolsó évhez képest 2020-ban 15%-os, míg 2021-ben 6%-os volt a visszaesés, míg a hotelágazatot 2020-ban 37%-os, 2021-ben 15%-os visszaesés sújtotta. A hotel- és éttermi ágazatot sújtó visszaesést némiképp mérsékelte az, hogy a szigetlakók a járvány idején előszeretettel üdültek saját szigetükön.⁶³

57 RFI: Tropical cyclone Batsirai batters France's Réunion Island, 2022. február 3.: <https://www.rfi.fr/en/france/20220203-tropical-cyclone-batsirai-batters-france-s-reunion-island> (Letöltés ideje: 2022.06.14.).

58 Mező, 2006; *Op. cit.*, pp. 85–86.

59 Les Échos: La Réunion devient le département français le plus touché par le Covid, 2022. január 26.: <https://www.lesechos.fr/pme-regions/outre-mer/la-reunion-devient-le-departement-francais-le-plus-touche-par-le-covid-1382020> (Letöltés ideje: 2022.06.15.).

60 turizmus.com: Drámai a járványhelyzet Martinique és Réunion szigetén, 2021. július 31.: <https://turizmus.com/desztinaciok/dramai-a-jarvanyhelyzet-martinique-es-reunion-szigeten-1176280>, (Letöltés ideje: 2022.06.15.).

61 Les Échos: La Réunion devient le département français le plus touché par le Covid, 2022. január 26.: <https://www.lesechos.fr/pme-regions/outre-mer/la-reunion-devient-le-departement-francais-le-plus-touche-par-le-covid-1382020> (Letöltés ideje: 2022.06.15.).

62 Ebbe a kategóriába az anyaországból érkező turisták is beletartoznak.

63 Les Echos: La clientèle locale, pilier du tourisme à La Réunion. 2022. július 15.: <https://turizmus.com/desztinaciok/dramai-a-jarvanyhelyzet-martinique-es-reunion-szigeten-1176280> (Letöltés ideje: 2022.06.15.).

3. Mayotte

3.1. Földrajzi fekvése, fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők

A földrajzi értelemben a Comore-szigetekhez sorolt Mayotte a Mozambiki-csatornában, az afrikai kontinens és Madagaszkár között fekszik. A Comore-szigeteki Unió legközelebbi szigetétől, Ajouantól 80 km-re délkeletre, Madagaszkártól 300 km-re északnyugatra, Mozambiktól pedig 470 km-re keletre. Franciaország tengerentúli megyéje és régiója.

Mayotte két nagyobb és több kisebb szigetből áll. A nagyobb szigetek elnevezése: Nagy Föld (*Grande Terre*) és Kis Föld (*Petite Terre*). Mayotte székhelye *de jure* a Kis Földön fekvő Dzaoudzi, *de facto* azonban a megye népesebb városa, a Nagy Földön fekvő Mamoudzou, ami a megyei tanács és a prefektus székhelye is.

Mayotte területe 376 km². Lakossága az elmúlt hatvan évben tízszeresére nőtt és 2020-as adatok szerint népessége 279 500 fő, népsűrűsége 682 fő/km². A francia megyék közül Mayotte-on a legmagasabb a népsűrűség (a képzeletbeli dobogó második fokát elfoglaló Réunionon „csak” 340 fő/km²).⁶⁴

A népesség több mint fele tizennyolc évnél fiatalabb. A munkaképes korú lakosság 71%-a semmiféle végzettséggel nem rendelkezik⁶⁵, 40%-uk tisztázatlan jogi helyzetű külföldi állampolgár (jelentős részük a Comore-szigeteki Unióból érkezett). A mindössze 70 kilométernyire fekvő Anjouanból a vízumkényszer bevezetése óta (1995) lélekvesztőkön nekiindult, vízbefulladt menekültek számát tíz és ötvenezer közé teszik. A letelepülni szándékozó, de a határról visszafordított személyek száma huszonöt- és harmincötezer között van évente. Tízből négy külföldi itt született kis-korú, aki majd – a felnőttkor küszöbét átlépve – francia állampolgárságot kap.

Mayotte-on az egy főre jutó GDP 2020-ban mindössze 9714 euró volt (összehasonlításképpen: Réunion: 22 148 euró). Ez a negyede az európai francia megyék átlagának.⁶⁶ Ugyanakkor mivel a fekete- és szürkegazdaság meghatározó a szigeten, a gazdasági mutatókat fenntartásokkal kell kezelniük.⁶⁷

Mayotte gazdasága átmeneti periódusban van. Egyes ágakra a kevésbé pénz központú kevésbé jövedelmező tradicionális mód jellemző, más ágazatok viszont már modernizáltabbak. A gazdaság tradicionális ágazatait a mezőgazdaság és a halászat alkotja. Bár a tradíciók hatása igen erős ezekben az ágazatokban, bizonyos fokú modernizáció azért már itt is megfigyelhető. A mezőgazdaságát a vanília, cukornád, kávé,

64 Mayotte Hebdo: Mayotte remporte le record démographique de France. 2017. december 15.: <https://www.mayottehebdo.com/actualite/dossier/mayotte-remporte-le-record-demographique-de-france/> (Letöltés ideje: 2022.06.17.).

65 mayotte.gouv.fr: Accroître la maîtrise des savoirs de base par les actifs occupés: <https://www.mayotte.gouv.fr/content/download/4719/40417/file/OS%209.2.pdf> (Letöltés ideje: 2022.06.17.).

66 Insee: Produits intérieurs bruts régionaux et valeurs ajoutées régionales de 2000 à 2020, 2022: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/5020211> (Letöltés ideje: 2022.06.17.).

67 Lemercier, Élise–Toke, Muni Valelia–Palomares, Élise: Les outre-mer français. Regards ethnographiques sur une catégorie politique. *Terrains & travaux*, vol. 24, no. 1, 2014, p. 11.

korpa, manióka és banán termesztése jellemzi. Különösen a manióka és a banán esetében a mai napig jelen van a szigeten az égető–talajváltó gazdálkodás, ami súlyos károkat, többek között talajeróziót okoz.⁶⁸ Az erdők ylang-ylang fáinak olaja a parfümgyártás fontos alapanyaga. Emiatt Mayotte-ot gyakran „parfümsziget” névvel is illetik.⁶⁹ Ugyanakkor a sziget tengerentúli közösségi szintre történő emelését követően Mayotte-on is az anyaországban alkalmazott szigorú foglalkoztatási szabályok kerültek bevezetésre. Az így megdráguló munkaerő egyes márkákat arra sarkallt, hogy Mayotte helyett a jóval olcsóbb munkaerőt kínáló Comore-szigeteki Unió valamelyik szigetéről vagy Madagaszkárról szerezzék be alapanyagaikat. E jelenség egyik legismertebb példája a Guerlain parfümgyártó volt, amely 2003 óta a szomszédos Ajouan szigetéről szerzi be a parfümgyártás egyes alapanyagait.⁷⁰ Az állattenyésztés szinte elhanyagolható jelentőséggel bír a szigeten. A halászat fontos húzóágazat a szigeten, azonban mivel a helyi halászok gyakran figyelmen kívül hagyják a mennyiségre vonatkozó előírásokat, gyakori a túlhalászat.⁷¹ Mayotte legfőbb kereskedelmi partnere az anyaország.

A szolgáltatással kapcsolatos tevékenységek főleg az informatika, az egészségügy és a telekommunikáció területén vannak jelen. Ez az ágazat alkalmazza az aktív lakosságnak közel a felét. A vállalkozások kicsi mérete, illetve az erősen korlátozott fogyasztópiac az exportban való részvételre ösztönzi a piac szereplőit. A közúti és a tengeri közlekedés kielégítőnek mondható, a külfölddel folytatott cserekereskedelem pedig folyamatosan növekszik.

Bár Mayotte még nem tartozik a turisztikai szempontból preferált helyek közé, az idegenforgalom már elindult a fejlődés útján, ami új munkahelyeket teremthet a lakosság számára. Ugyanakkor Mayotte fő problémája az elszigeteltsége. Réunionnal ellentétben évtizedekig nem létezett közvetlen légi összeköttetés Mayotte és az anyaország között. Így a szigetre látogatóknak először Réunion szigetére kellett utazniuk, majd onnan egy másik repülőjáratral folytathatták útjukat Mayotte-ra. Az anyaország és Mayotte közötti első közvetlen repülőjárat csak 2016-ban indult útjára.⁷² Az Air Austral 9 óra 50 perc alatt teszi meg a Párizs és Mamoudzou közötti távolságot. Emellett Mayotte nagy hiányossága a turizmus terén, hogy kevés szálloda áll az üdülővendégek részére.

A lakosság 77%-a él a Franciaországban meghatározott szegénységi küszöb alatt.⁷³ 2021-ben Mayotte-on a munkanélküliség 30% volt, amely közel négyszerese az országos

68 Mayotte Hebdo: Les cultures sur brûlis rongent la pointe Handrema. 2017. október 17.: <https://www.mayottehebdo.com/actualite/dossier/les-cultures-sur-brulis-rongent-la-pointe-handrema/> (Letöltés ideje: 2022.06.17.).

69 Dumont, Gérard-François: Découvrir Mayotte, une géopolitique singulière. *Diploweb.com: la revue géopolitique*. 2018. március 18., p. 516.

70 L'Economie des Comores: Le parfumeur Guerlain qui Mayotte pour s'installer à Ajouan, 2002: <http://www.comores-online.com/mwezinet/economie/guerlain.htm> (Letöltés ideje: 2022.06.17.).

71 La Lettre des Naturalistes: La pêche informelle, 2019, p. 4.: https://mnenmcivi.fne-apne.net/sites/default/files/civicrm/persist/contribute/files/n__142%20Lettre%20d_info%20mars2019%20.pdf (Letöltés ideje: 2022.06.17.).

72 Mayotte Hebdo: Ligne directe Paris – Mayotte en détail, 2016: <https://www.mayottehebdo.com/actualite/economie/la-ligne-directe-paris-mayotte-en-details/> (Letöltés ideje: 2022.06.17.).

73 Insee: Les inégalités de niveau de vie se sont creusées. Revenus et pauvreté à Mayotte en 2018, 1er juillet 2020: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/4622454> (Letöltés ideje: 2022.06.17.).

átlagnak. Ráadásul a fiatalok körében a munkanélküliség aránya eléri a 43%-ot.⁷⁴ A nyilvánvaló fejlődés ellenére Mayotte gazdasága jelentős mértékben függ Franciaországtól és a külföldtől. Az infrastruktúra, a vízhálózat, a csatornázás, a kórházak, az iskolák, fejlesztése mind külföldi, főleg Franciaországból és az Európai Unióból érkező anyagi támogatásokkal történik.

Mayotte-on a lakosság döntő többségét az afrikaiak teszik ki, akik a mahori, másnéven szuahéli törzs tagjai. Rajtuk kívül csekély számú francia származású fehér ember él a szigeten.⁷⁵

A lakosság 97%-a szunnita muszlim, a maradék 3% keresztény.⁷⁶ Mayotte-on továbbra is jellemző a poligám házastársi kapcsolat, noha az 1985-nél később született nemzedékekre vonatkozóan törvényen kívül is helyezték 2005-ben.⁷⁷ A feleség viszont nincs alávetve férjének, övé a földtulajdonlás joga, a férj az ő házába költözik házasságkötéskor. A szűk család, mint a társadalom legkisebb társadalomalkotó egysége, itt nem pusztán a biológiai szülőket és azok leszármazottjait jelenti, hanem a nagyszülőket, nagybácsit, unokát, dédszülőt, unokahúgot – vagyis az egész rokonságot.⁷⁸

Mayotte-on a hivatalos nyelv a francia, azonban az idősebb szigetlakók közül alig beszél valaki az egykori gyarmatosító nyelvét. A kötelező oktatás bevezetésének köszönhetően a francia nyelv elterjedt a fiatalok körében. A szigeten – különösen az idősebbek és a rurális térségben élők – elsősorban mahori (szuahéli) nyelven kommunikálnak egymás között. A mahori némiképp eltér a Comore-szigeteki Unióban beszélt nyelvváltozattól.

A hatalmas kihívásokkal küszködő közoktatási rendszer rövid múltra tekint vissza. Az 1980-as éveket megelőzően a francia kormányzat nem fordított kellő figyelmet a szigeten fenntartott iskolákra, sem az oktatók képzését, sem az iskolák felszereltségét, sem a tananyagot a helyi körülményekhez igazítását illetően, a felsőtagozat 1963 (vidéken 1986), az óvodarendszer 1993 óta létezik. Mayotte megyei szintre emelése és az EU-hoz való csatlakozása óta az iskolaépítések gőzerővel folynak. A diákok iskolai teljesítményét jelentős mértékben befolyásolja, hogy a pedagógusok francia nyelvtudása nem megfelelő. Az összes oktató személyzet harmadát teszik ki a közalkalmazottá ki nem nevezett, évente megújítandó szerződéssel rendelkező tanítók és tanárok (a tengeren túli megyék számadatai nélkül ez az arány Franciaországban 7,3 %); a minősített oktatók (*agrégé*) száma is alacsony. A nyolcvanas évektől kezdve már a gimnázium második osztályát sikeresen teljesítőket is felvettek tanítói állásba; 1997-től már csak érettségivel rendelkezőket, 2006-tól pedig a két egyetemi évfolyamot elvégzettek közül válogatnak – a jelöltek két éves pedagógiai kurzuson készítik fel a tanítói és tanári feladatok elvégzésére. A tanulók az állam által biztosított kötelező oktatás mellett – a hivatalos

74 Zinfos947.com: Mayotte, région européenne au plus fort taux de chômage, 2022: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/2134411> (Letöltés ideje: 2022.06.17.).

75 *A világ országai. Földrészekenként és tájanként*: Topográf Térképészeti Kft., Budapest, 2008, p. 68.

76 Idem.

77 Le Point: Fin de la polygamie à Mayotte, 2010: https://www.lepoint.fr/societe/la-fin-de-la-polygamie-a-mayotte-02-06-2010-462010_23.php (Letöltés ideje: 2022.06.17.).

78 Németh, 2017a: *Op. cit.*

tanítási előtt és után – a Korán-iskolákat is látogatják.⁷⁹ Mayotte-on az írástudatlanok aránya eléri a 33%-ot.⁸⁰

3.2. Történelme

Bár Mayotte történelmének 1974 előtti időszaka szorosan kapcsolódik a Comore-szigetekéhez, mivel a szigetcsoportot alkotó négy sziget némileg eltérő úton haladt, ezért nem tekinthetünk el a mayotte-i történelem főbb történéseinek felvázolásától.

A sziget ókori történelméről nem rendelkezünk sok információval. Az mindenestre feltételezhető, hogy a 8. és a 9. század között szuahéli telepések érték el a Mayotte-hoz tartozó két nagyobb szigetet. Mayotte (és Ajouan) szigetének speciális nyelvi fejlődése arra enged következtetni, hogy e két sziget elfoglalása azonban feltehetőleg későbbre tehető, mint a Comore-szigetcsoporthoz tartozó másik két szigeté. Mayotte – hasonlóan a Comore szigetcsoport többi tagjához – a tengeri kereskedelem során igen korán kapcsolatba lépett a Közel-Kelet muzulmán kereskedőivel. Ugyanakkor feltételezhető, hogy a sziget első lakói nem voltak muzulmánok, hanem csak később, az arab kereskedőkkel való kapcsolat hatására iszlamizálódtak.⁸¹

A 13. és a 15. század között a sziget muzulmán vezetők irányítása alatt állt. Erre az időszakra tehető első aranykora is, ami mindenekelőtt Madagaszkár és a szuahéli területek közötti stratégiai pozíciójának volt köszönhető. Ebben az időben Mayotte élénk kereskedelmi kapcsolatot tartott fenn Afrika keleti partjain fekvő népekkel, valamint Madagaszkárral, Indiával és Kínával is.

Mayotte-on a Maore (Mawuti) nevű szultánságot 1500 környékén alapították. Erre az időszakra tehető az iszlám szunnita ágának megjelenése, amely a mai napig a meghatározó vallás a szigeten.

A 15. század végén a portugál Vasco da Gama a Jóreménység fokát megkerülve és a Mozambiki-csatornán végighajózva jutott el Indiába. Ennek az utazásnak köszönhető, hogy az Mozambiki-csatorna mentén található szigetek, így Mayotte jelentősége is megnőtt. A 16. század elején erre hajózó portugál tengerészek említést tettek a sziget létezéséről, ekkor még azonban a sziget gyarmatosítása nem történt meg. 1507-ben a portugálok a Szentlélek-sziget (*île de Saint-Esprit*) nevet adják a mai Mayotte-nak.⁸² Ugyanakkor a korallszigeten való kikötés a kor navigációs eszközeinek fejletlensége miatt halálos veszélyt jelentett a tengerészek számára, akik ezért a legtöbbször el is kerültek Mayotte-ot és a kikötésre sokkal alkalmasabb, közeli Ajouant részesítették

79 Németh, 2017a: *Op. cit.*

80 Agence Nationale de Lutte Contre l'Illettrisme: *L'évolution de l'illettrisme en France*, ANLCI, Paris, 2018, p. 4.

81 Britannica: Comoros, 2020: <https://www.britannica.com/place/Comoros> (Letöltés ideje: 2022.06.17.).

82 Liszkowski, Henri Daniel: *Mayotte et les Comores: Escapes sur la route des Indes aux XVe et XVIIIe siècles*, Éditions du Boabab, Mayotte, 2000.

előnyben. Egyébként a sziget neve a portugál „Mayotte” szóból származik, ami a szuahéli „Maouti” szóból származik, a jelentése pedig „halál szigete”⁸³.

A 16. században Madagaszkár fokozatosan meghódítja Mayotte déli és keleti részét. Ekkoriban a szigetnek még alig volt kapcsolata az európai kereskedőkkel. 1742 és 1792 között az Ajouani Szultánság több kísérletet tett a sziget meghódítására. Az 1795 és 1980 között a madagaszkári kalózok egyre gyakoribbá váló támadása miatt Mayotte szinte teljesen elnéptelenedett. Ráadásul a szigetnek ebben az időben nem csak gazdasági, hanem politikai válsággal is szembe kellett néznie: gyakoriak voltak a politikai gyilkosságok, és többször előfordult, hogy idegen uralkodók (madagaszkári, ománi, zanzibári stb.) rövidebb-hosszabb időre magukhoz ragadták a hatalmat. A 19. század elején III. Salim szultán volt az, aki Dzaoudzit fővárosi rangra emelte. A választása azért esett erre a településre, mert a domborzati viszonyoknak köszönhetően a környéken olyan erőrendszert lehetett kiépíteni, amely lehetővé tette a város védelmét a kalóztámadásokkal szemben.⁸⁴

1832-ben a madagaszkári Iboina királya, Andriantsoly hódította meg Mayotte-ot; egy évvel később azonban a szomszédos Mohéli sziget szultánja, I. Abdul Rahmna foglalta el. 1836-ban Andriantsoly – Ajouan uralkodójának segítségével – helyreállította a sziget függetlenségét.⁸⁵ Mayotte már jóval a Comore szigetcsoport többi szultánsága előtt, 1843-ban került francia uralom alá: Mayotte-ot a helyi uralkodó 1837-ben a közelben portyázó portugálok, hollandok, franciák és britek közül az angolszászoknak ajánlotta megvételre, de – miután azok elutasították – 1841-ben I. Lajos Fülöp Franciaországa vásárolta meg a szigetet.⁸⁶ 1846-ban a francia gyarmatterületen eltörölték a rabszolgatartást. A szigetnek ekkor 3000 – szinte kizárólag muzulmán vallású – lakosa volt, egyharmaduk rabszolga. A rabszolgatartás eltörlése után az amúgy is gyéren lakott Mayotte lakossága tovább csökkent, mivel az egykori rabszolgatartók és felszabadított rabszolgák jelentős része is a kivándorlás mellett döntött. Franciaország kénytelen volt intézkedéseket hozni a sziget újbóli benépesítése érdekében: elsőként a szigetről az instabil politikai helyzet miatt a Comore szigetcsoport többi szigetére és Madagaszkárra kivándorolt személyek visszacsábítására tettek kísérletet, majd pedig gazdag ajouani családokat próbáltak meg betelepíteni. Az 1870-es évekig a francia jelenlét elsősorban a Kis Földre, és azon belül is különösen Dzaoudzi környékére összpontosult, hiszen ez a szárazulat a Nagy Földdel ellentétben maláriamentesnek bizonyult.⁸⁷ Az Antillák és Réunion példáját követve Franciaország úgy döntött, hogy Mayotte-nak is a cukorgyártás lesz a fő profilja.

83 axl.cefan.ulaval.ca: Île Mayotte, Département français d'outre-mer: <https://www.axl.cefan.ulaval.ca/afrique/mayotte.htm> (Letöltés ideje: 2022.06.18.).

84 Naturalistes Mayotte: Découvrons Mayotte: <https://www.naturalistesmayotte.fr/mayotte/> (Letöltés ideje: 2022.06.18.).

85 Mayotte–Histoire: <https://mayotte-histoire.webnode.fr/histoire/> (Letöltés ideje: 2022.06.18.).

86 Crabtree, Robert William: „Maore Farantsa”: The Self-Determination of Mayotte to Become a Département of France (doktori disszertáció), 2015, p. 29.

87 Gevrey, A.: Essai sur les Comores. *Mayotte Hebdo*, no. 973., 2021, p. 20.

1866 és 1886 között a Comore-szigetcsoport másik három tagja Franciaország protektorátusa lett, míg a már korábban megszerzett Mayotte megőrizte gyarmati státusát.⁸⁸ A protektorátusi státus azt jelentette, hogy bár a helyi szultánok bizonyos fokú függetlenséggel rendelkeztek, a Franciaországból érkező „kéresek” végre kellett hatniuk. 1886 és 1896, valamint 1899 és 1912 között a Comore-szigetek „Mayotte és függő területei” néven alkottak közigazgatási egységet. A szigetcsoport székhelye a mayotte-i Kis Földön található Dzaoudzi lett. A köztes időszakban a szigetcsoportot ügyeit Réunion szigetéről intézték. Mayotte-on, a szigetcsoport többi tagjához hasonlóan, a hivatalos nyelv a francia lett.⁸⁹

A 19. század vége Mayotte történelmének egyik legsötétebb időszaka volt: ciklon, földrengés és himlőjárvány pusztított a szigeten. Ráadásul a cukornádültetvényeken is visszaesett a termelés.⁹⁰ A sziget csak nagy nehézségek árán tudott kilábalni ebből a válságos időszakból. Az új korszak legfőbb jele, hogy új növényi kultúrák (vanília, kávé, korpá, citromfű és a parfümgyártásban használatos ylang-ylang) jelentek meg a szigeten.

1908-tól a Comore-szigeteket Madagaszkárból irányították „Madagaszkár és függő területei” néven. Az I. világháború után felállított Nemzetek Szövetsége elismerte Franciaország közvetlen fennhatóságát Mayotte szigete felett, valamint a Comore-szigetek másik három tagja felett gyakorolt protektorátusát.

1946-ban a Comore-szigeteket leválasztották Madagaszkárról és ekkortól a szigetcsoport valamennyi tagja együttesen Franciaország tengerentúli területe lett, és képviseletet kapott a francia parlamentben. A szigetek közigazgatási centruma Mayotte lett. A szigetek lakói francia állampolgárságot kaptak. Azonban Mayotte polgárai – a Franciaország tengerentúli megyéiként működő Guadeloupe, Guyana, Réunion és Martinique gyors fejlődését látva – azt szerették volna, hogy a szigetcsoport is megyeként tagozódjon be Franciaországba.⁹¹ Miután a Comore-szigetek választópolgárai az V. Köztársaság alkotmányáról tartott 1958-as népszavazáson az anyaországtól való függetlenedés ellen szavaztak, a szigetcsoport 1961-től belső autonómiát kapott. Az autonómia élharcosa, Saïd Mohamed Cheikh lett a Comore-szigetek frissen felállított Minisztertanácsának az elnöke. A Minisztertanács elnökeként fellépett Mayotte központi pozíciója ellen, és a tengeren túli terület székhelyévé a Grande-Comore-on található Moronit tette meg.⁹²

Nem meglepő tehát, hogy egyre több mayotte-i fejezte ki Saïd Mohamed Cheikh-vel szembeni elégedetlenségét és követelt nagyobb függetlenséget a szigetcsoport többi tagjától. 1958-ban egy magas beosztású kreol hivatalnok, Georges Nahouda megalapította a Mayotte-iak Érdekvédelmi Unióját (*Union pour la Défense des Intérêts de*

88 Dumont, 2018; *Op. cit.*, p. 517.

89 Crabtree, 2015; *Op. cit.*, p. 31.

90 Moatty, Marie Céline–Moatty, Yves: *Mayotte en 200 questions-réponses*, Orphie, Chevagny-sur-Guye, 2009, p. 191.

91 Németh Tibor: Mayotte. Integrációs problémák Franciaország tengerentúli megyéjében. *Új Pedagógiai Szemle*, no. 5–6., 2017b, pp. 103.

92 INA: Indépendance des Comores, 1975: <https://fresques.ina.fr/independances/fiche-media/Indepe00149/independance-des-comores.html> (Letöltés ideje: 2022.06.18.).

Mayotte, UDIM), amelynek legfőbb célkitűzése az volt, hogy Mayotte Franciaország a tengerentúli megyéje legyen. Nahouda halála után unokatestvére, Marcel Henry a Mayotte-i Népi Mozgalom (*Mouvement populaire mahorais*, MPM) keretében folytatta ezt a küzdelmet, amelyhez sikerült megszereznie a francia politikai elit jelentős részének a támogatását is. Nem sokkal az UDIM születése után megalakult a *Serrez-la-main* nevű politikai mozgalom, amely viszont Mayotte-nak Franciaországtól való függetlenedését tűzte zászlajára. A két tábor közötti összecsapások egyre gyakoribbá és erőszakosabbá váltak (például 1969-ben egy tüntetésen a két mozgalom közötti konfrontáció során életét veszítette Zakia Madi, az MPM egyik női vezetője⁹³).

Az 1960-as években a szigetcsoport polgárai közül egyre többen követelték a Comore-szigetek függetlenségét. 1974-ben a Francia Nemzetgyűlés javaslatára népszavazást írtak ki a Comore-szigetek és az anyaország kapcsolatáról. Mivel a választópolgárok többsége az elszakadás mellett voksolt, a Comore-szigetek kikiáltotta Franciaországtól való elszakadását (1975), és az Egyesült Nemzetek Szervezete független országgént felvette tagjai sorába. Mayotte lakosainak a 63,82%-a ugyanakkor a Franciaországgal fennálló kötelék megtartása mellett voksolt. A francia kormány – az eredményt látva – úgy döntött, hogy a népszavazás eredményét szigetenként veszi figyelembe és a népek önrendelkezésére hivatkozva Mayotte-ot a Francia Köztársasághoz csatolja.⁹⁴ Mayotte lakói az 1976-as megismételt népszavazáson újból arra szavaztak, hogy szigetük Franciaország része maradjon. A Comore-szigetek állam az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez fordult a mayotte-i kérdésben⁹⁵ és a mai napig fenntartja az igényét Mayotte szigetére. Az Egyesült Nemzetek érvénytelennek nyilvánította Franciaország Mayotte szigetére vonatkozó területi igényét, és felszólította Franciaországot a Comore-szigetek egységének és területi sérthetlenségének a tiszteletben tartására. 1976-ban az ENSZ Biztonsági Tanácsában 15 tagból 11 szavazatával elismerte a Comore-szigetek szuverenitását Mayotte felett, de Franciaország megvétózta a határozatot.⁹⁶ Az Afrikai Unió idegen hatalom által megszállt területként tekint Mayotte szigetére.⁹⁷

Mayotte Franciaország tengerentúli területe lett. Ez azt jelentette, hogy Mayotte-nak jogában állt saját törvényeket hozni és a francia törvények csak akkor voltak érvényesek a szigeten, ha azokat egy záradékban külön kiterjesztették reá. Például Mayotte jogrendszere a muszlim szokásjogon alapult, amit rendkívül nehéz a francia jogrendszerbe integrálni. Franciaország jelentős összegeket költött arra, hogy a szigetlakók életszínvonalát a franciaországihoz közelítse. Ami az Európai Közösséggel való kapcsolatrendszert illeti, Mayotte az Európai Közösség „tengeren túli országai és területei” közé került

93 La1erefrancetvinfo: Hommage à Zakia Madi, une combattante – chatouilleuse de la lutte pour Mayotte française, 2014: <https://la1ere.francetvinfo.fr/mayotte/2014/11/12/hommage-zakia-madi-une-combattante-chatouilleuse-de-la-lutte-pour-mayotte-francaise-206080.html> (Letöltés ideje: 2022.06.18.).

94 Németh, 2017b; *Op. cit.*, p. 103.

95 Nations Unies: Déclaration d'acceptance des obligations contenues dans la Charte des Nations unies. Moroni, 29 septembre 1975: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20986/volume-986-I-14414-French.pdf> (Letöltés ideje: 2022.06.18.).

96 Nations Unies – Conseil de Sécurité (1976): Documents officiels. 4 février 1976.

97 Dumont, 2018; *Op. cit.*, p. 517.

besorolásra. Ezek a területek is részesülnek a közösségi/uniós fejlesztési támogatásból, bár kisebb mértékben, mint az EU legkülső régiói⁹⁸.

1995-ben Franciaország – a Comore-i Államból Mayotte-ra érkező jelentős mértékű migráció megállítása érdekében – vízumkényszert vezet be a comore-iakkal szemben (a vízum az akkori miniszterelnökről a *Balladur-vízum* elnevezést kapta).⁹⁹

Mayotte lakóinak többsége azonban továbbra is a tengerentúli megyei státus elérését tekintette céljának. A sziget státusa 2001-ben nagyon közel került a franciaországi megyékéhez: megyei közösség (*collectivité départementale*)¹⁰⁰ lett. A 2001. július 11-i 2001-616-os számú törvény értelmében Mayotte-on fokozatosan be kellett vezetni azokat a jogszabályokat és rendeleteket, amelyek a francia jogrendben szerepelnek, mint például a házastársi jogok, örökösödési jogok, szabadságjog, büntetőjog, büntetőeljárásra vonatkozó jogszabályok, választójog stb. A többi törvény csak akkor volt érvényesek a szigeten, ha azt egy záradékban külön kiterjesztik rá.¹⁰¹ Számos szociális intézkedést – mint például az alapjövedelem – azonban ekkor még nem vezettek be.¹⁰² A megyéhez hasonló státust a szigetlakók 73%-a fogadta el, így a népszavazás eredményeképpen Mayotte Franciaország megyei közössége lett.

A 2009. március 29-én megtartott népszavazás eredményeképpen, amelyen az urnához járuló választópolgárok 95%-a igennel szavazott, Mayotte 2011. március 31-től Franciaország 101. megyéje és ötödik tengerentúli megyéje és régiója lett. Az új státussal járó legfőbb változás az volt, hogy a francia jogot teljes egészében kiterjesztették Mayotte-ra. Ennek értelmében a nők legális házasságkötéséhez szükséges minimális életkort 15-évről 18-ra emelték, betiltották a többnejűséget, azonban a már korábban megkötött házasságokat nem kell felbontani, a muszlim törvénykezés (kádi-rendszer) helyett a polgárjogi eljárásokat kellett alkalmazni. Emellett pedig bővítették a társadalombiztosítási jogosultságok körét. Ezt követően az Európai Unióval folytatott tárgyalás eredményeképpen Mayotte 2014. július 1-jétől az Unió legkülső régiójaként az EU szerves része lett.

98 A tengerentúli országok és területek (TOT) azok a területek, amelyek különleges kapcsolatban állnak az EU egyik tagállamával. A Tanács minden pénzügyi ciklus elején egyhangúlag külön, úgynevezett „tengerentúli társulási határozatot” fogad el, amely meghatározza a társulásra alkalmazandó szabályokat és eljárásokat. Az együttműködés elsősorban gazdasági érdekekhez kapcsolódik, amelynek célja, hogy javítsa a TOT-ok és az EU közötti gazdasági fejlődést és együttműködést. Ezek az országok és területek nem részei az Unió területének, közvetlenül nem tartoznak az uniós jog hatálya alá, így nem vonatkoznak rájuk a schengeni vívmányok sem. Lásd: Herczeg Mónika: Az Európai Unió tagállamainak schengeni térséghez való viszonya. Sui generis szabályok a határforgalom-ellenőrzésben. *Belügyi Szemle*. 2022/7., pp. 1491–1506.

99 La1erefrancetvinfo (2017): Archives d'Outre-mer – 1995: l'instauration du Visa Balladur à Mayotte: <https://la1ere.francetvinfo.fr/archives-outre-mer-1995-instauration-du-visa-balladur-mayotte-516657.html> (Letöltés ideje: 2022.06.18.).

100 Ezt a kategóriát kifejezetten Mayotte számára hozták létre.

101 Loi no. 2001-616 du 11 juillet 2001 relative à Mayotte, 2001: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT00000407771/>(Letöltés ideje: 2022.06.18.).

102 Dumont, 2018; *Op. cit.*, p. 520.

3.3. Közigazgatása

Mayotte tengerentúli megye és régió működésére vonatkozó szabályokat Franciaország Alkotmányának 73. cikke fekteti le. Ennek értelmében Franciaország európai részére vonatkozó szabályok teljes egészében alkalmazandók Mayotte szigetén is.¹⁰³

Az államot Mayotte-on ugyanúgy a prefektus képviseli, mint bármelyik franciaországi megyében. Mayotte egyszerre lát el regionális és megyei feladatokat. Mayotte – élve az Alkotmány adta lehetőséggel – közigazgatásilag egyetlen területi közösséget alkot, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a megyében/régióban egyetlen közgyűlés látja el a megyei és regionális közgyűlési feladatokat. A közgyűlés székhelye Mamoudzoun található.

A regionális feladatokat is ellátó megyei tanács 26 tagját a választópolgárok hatéves időtartamra választják.¹⁰⁴

Közigazgatásilag Mayotte 1977 óta 17 településből áll. A szigeten 19 választókerület működik: valamennyi település egy választókerületet (*canton*) alkot. Ez alól az egyetlen kivétel Mamoudzou, amely hármat.

Mayotte megyét a Nemzetgyűlésben két képviselő, a Szenátusban pedig ugyanennyi szenátor képviseli.

3.4. Főbb kihívások

Mayotte legfőbb problémája a szegénység. Mint láthattuk, a sziget GDP-je 2,5-szer alacsonyabb, mint a tőle 1500 km-re fekvő Réunioné; a népesség több mint háromnegyede él a franciaországi szegénységi küszöb alatt; a munkanélküliek aránya is négyszerese a franciaországi európai megyéiben mért adatok átlagának¹⁰⁵. A 2017-es adatok szerint a lakások közel egyharmadában nincs vezetékes víz, míg 52%-kuk fürdőszobával sem rendelkezik.¹⁰⁶ Ráadásul a robbanásszerű népességnövekedés (éves szinten 3,8%)¹⁰⁷, a rendkívül fiatal népesség, valamint a társadalom és a gazdaság strukturális problémái (a képzetlenek rendkívül magas aránya, a sziget viszonylagos izoláltsága¹⁰⁸) megnehezítik a trópusi sziget fejlődését.

Az alacsony életszínvonal miatt 2011 óta egyre gyakoribbá váltak a tüntetések Mayotte-on¹⁰⁹. Minden bizonnyal Mayotte gazdasági és társadalmi problémáival

103 Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur, 2008: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur> (Letöltés ideje: 2022.06.20.).

104 Département de Mayotte: <http://www.cg976.fr/> (Letöltés ideje: 2022.06.19.).

105 Insee: Produits intérieurs bruts régionaux et valeurs ajoutées régionales de 2000 à 2020, 2022: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/5020211> (Letöltés ideje: 2022.06.19.).

106 Le Point: Mayotte relève le défi de recenser sa population dans les bidonvilles, 2017. szeptember 26.: https://www.lepoint.fr/societe/mayotte-releve-le-defi-de-recenser-sa-population-dans-les-bidonvilles-26-09-2017-2160024_23.php (Letöltés ideje: 2022.06.19.).

107 Insee: Indicateur conjoncturel de fécondité. Comparaisons régionales et départementales, 2021: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/2012734> (Letöltés ideje: 2022.06.19.).

108 Mint utaltunk rá, Mayotte és az anyaország között 2016-ig nem létezett légi összeköttetés.

109 La1erefrancetvinfo: Archives d'Outre-Mer – 2011: Mayotte secouée par 3 mois de crise, 2011: <https://>

magyarázható a szélsőjobboldali Marine Le Pen pártjának jó szereplése mind a nemzetgyűlési, mind pedig az elnökválasztáson (2022-ben az elnökválasztás első fordulójában a szélsőjobboldali jelölt 42,8%-ot ért el, míg Macron mindössze 16,9%-ot¹¹⁰).

Mayotte másik megoldandó problémája a migráció. A felnőtt népesség 45%-a nem Mayotte-on, illetve Franciaországban született.¹¹¹ Ennek az az oka, hogy a francia tengerentúli megyében és régióban a fentebb bemutatott gazdasági és társadalmi problémák ellenére is jóval magasabb az életszínvonal, mint a környező szigeteken¹¹² (pl. a szomszédos Comore-szigetek GDP-je csupán 3100 euró¹¹³). Ráadásul, mivel Mayotte-on a környező országokban tapasztaltakhoz képest jóval színvonalasabb oktatás és egészségügyi ellátás áll a lakosok számára, a bevándorlók szemében Mayotte maga az Eldorádó. Így nem meglepő, hogy a Comore-szigetéről, és különösen a francia tengerentúli megyétől alig 70 km-re fekvő Ajouan szigetről jelentős számban érkeznek illegális bevándorlók a szigetre. Ezek a menekültek nem ritkán lélekvesztőkön vágnak neki a 70 km-es távolságnak, így a tragikus kimenetelű átkelések igen gyakoriak.¹¹⁴ Bár Franciaország 1995-ben vízumkötelezettséget írt elő a Comore-szigeteki Államból Mayotte-ra beutazóknak, ez sem csökkenti a Mayotte-ra nehezedő migrációs nyomást. A francia hatóságok csak 2021-ben 24 000 személyt fordítottak vissza Mayotte-ról a származási országukba. Ráadásul a kitoloncolt személyek száma 78%-kal magasabb volt, mint 2020-ban.¹¹⁵ Részben a migráció számlájára írható az is, hogy Mayotte közbiztonsága rendkívül rossz. A 2021-es adatok szerint a szigeten elkövetett bűncselekmények egyharmadát a Comore-szigetéről érkező illegális bevándorlók követték el.¹¹⁶

Ugyanakkor Mayotte esetében a migráció kétirányú, hisz nem csak bevándorlásról, hanem a mayotte-iak kivándorlásáról is beszélhetünk. A kivándorlás célállomása legtöbbször a jóval magasabb életszínvonalat nyújtó Réunion, vagy pedig az anyaország.¹¹⁷

la1ere.francetvinfo.fr/archives-outr-mer-2011-mayotte-secouee-3-mois-crise-567109.html (Letöltés ideje: 2022.06.19.).

110 France24: Présidentielle: Comment le programme RN de Marine Le Pen s'est imposé à Mayotte. 2022. április 15.: <https://www.france24.com/fr/france/20220415-pr%C3%A9sidentielle-comment-le-parti-rn-de-marine-le-pen-s-est-impos%C3%A9-%C3%A0-mayotte> (Letöltés ideje: 2022.06.19.).

111 Nouvelobs: Crise sociale à Mayotte: 4 questions pour tout comprendre, 2018: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/2134411> (Letöltés ideje: 2022.06.20.).

112 Lemerrier–Toke, Muni Valelia–Palomares, 2014: *Op. cit.*, p. 11.

113 CIA The World Factbook: Comoros, 2022: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/cn.html#People> (Letöltés ideje: 2022.06.20.).

114 La1ere.francetvinfo: Naufrage d'un kwassa ce samedi matin: 5 décès à déplorer. 2021. december 11.: <https://la1ere.francetvinfo.fr/mayotte/naufrage-d-un-kwassa-5-deces-sont-a-deplorer-1178068.html> (Letöltés ideje: 2022.06.20.).

115 France24: Mayotte: au coeur de la lutte contre l'immigration clandestine. 2022. február 18.: <https://www.france24.com/fr/%C3%A9missions/outr-mer/20220218-mayotte-au-coeur-de-la-lutte-contre-l-immigration-clandestine> (Letöltés ideje: 2022.06.20.).

116 Morin, Céline: Mayotte: la lutte contre l'immigration irrégulière toujours en toile de fond. *Gendinfo.fr*. 2021. augusztus 30.: <https://www.gendinfo.fr/actualites/2021/mayotte-la-lutte-contre-l-immigration-irreguliere-toujours-en-toile-de-fond> (Letöltés ideje: 2022.06.20.).

117 Math, Antoine: « Mayotte, terre d'émigration massive », *Plein droit*, vol. 96, no. 1, 2013, p. 34.; Dumont, 2018; *Op. cit.*, p. 523.

Mivel a Comore-szigeteki Unió a mai napig nem ismeri el Franciaországnak a Comore-szigetcsoporthoz tartozó Mayotte feletti fennhatóságát, így a Comore-szigeteki Unió és Mayotte, illetve Franciaország közötti kapcsolatok máig nem mondhatók kiegyensúlyozottnak. Franciaország visszautasítja a Comore-szigetek területi egységére és oszthatatlanságára vonatkozó ENSZ-álláspontot, és – a népek önrendelkezésének elvén túl – azzal érvel, hogy míg a Comore-szigetcsoport többi tagja felett csak protektorátust gyakorolt, addig Mayotte, amely a többi területnél jóval korábban került francia tulajdonba, az anyaország gyarmata volt. A Mayotte feletti fennhatósággal kapcsolatos vita miatt a Comore-szigeteki Unió megakadályozta, hogy Mayotte az Indiai-óceáni Bizottság tagja legyen. A Comore-szigetek azzal érvelt, hogy a Bizottság működésének az alapja a nemzetközi jog, az ENSZ határozata pedig kimondja a Comore-szigeteki Unió fennhatóságát Mayotte felett.¹¹⁸

Válogatott irodalom:

- BRUNET, Auguste: Trois cent ans de colonisation française. In: de Coppet, Marcel (szerk.): *Madagascar et Réunion*. Encyclopédie de l'Empire Français, sl., 1947
- CRABTREE, Robert William: "Maore Farantsa": The Self-Determination of Mayotte to Become a Département of France (doktori disszertáció), 2015
- DUMONT, Gérard-François: Découvrir Mayotte, une géopolitique singulière. *Diploweb.com: la revue géopolitique*. 2018. március 18., pp. 515–527.
- ISNARD, Hildebert: La Réunion – Aspects de la Colonization et du Peuplement. *Les Cahiers d'Outre-Mer*, Avril–Juin 1950
- KRIEGEL, Sibylle: La Réunion, Maurice et Seychelles. in: Reutner, Ursula (éd.): *Manuel des francophonies*, De Gruyter, Berlin, Boston, 2017, pp. 686–703.
- LEMERCIER, Élise–TOKE, Muni Valelia–PALOMARES, Élise: Les outre-mer français. Regards ethnographiques sur une catégorie politique. *Terrains & travaux*, 2014, vol. 24, no. 1., pp. 5–38.
- LÁZÁR Gergely: Franciaország geopolitikai törekvései a posztbipoláris korban. *Külügyi Szemle*, 2007, no. 4, pp. 164–203.
- LISZKOWSKI, Henri Daniel: Mayotte et les Comores: Escales sur la route des Indes aux XVe et XVIIIe siècles, Éditions du Boabab, Mayotte, 2000
- MEZŐ Szilveszter: *Óceánba pottyant édenkert. Réunion története és földrajza*. Panoráma, Budapest, 2006
- NÉMETH Tibor: Mayotte. Integrációs problémák Franciaország tengerentúli megyéjében. *Új Pedagógiai Szemle*, 2017, no. 5–6., pp. 102–107.

118 Outremers360: Politique Océan Indien: Mayotte refusée d'intégrer la COI, 2019: <https://outremers360.com/politique/politique-ocean-indien-mayotte-refusee-dintegrer-la-coi> (Letöltés ideje: 2022.06.20.).

KÉTOLDALÚ KAPCSOLATOK

FRANCIAORSZÁG ÉS AZ AFRIKAI FRANKOFÓN ORSZÁGOK KAPCSOLATA A GYARMATOSÍTÁS IDŐSZAKÁTÓL NAPJAINKIG

Franciaország kapcsolatai az afrikai és indiai-óceáni országokkal több évszázados múltra nyúlnak vissza. Francia részről Afrikát kiemelt célpontként kezelték, és a térség gyarmatosítása már az 1814-ig létező első gyarmatbirodalom idejében elkezdődött, amelyet Franciaország a Nagy-Britanniával folytatott háborúk következtében elvesztett. Magyar vonatkozású érdekesség, hogy Benyovszky Móric madagaszkári „királysága” is ehhez az időszakhoz kapcsolódik. A francia politikai-gazdasági elit azonban Napóleon bukása után sem mondott le a birodalomépítő célokról. Mivel az európai terjeszkedés a Bécsi kongresszus (1815) után lehetetlenné vált, a franciák figyelme Afrika irányába fordult. 1830-ban, Algéria északi részének meghódításával, elkezdődött a második gyarmatbirodalom felépítése. Ez a birodalom 1945 után hamar felbomlott, de az egykori gyarmatosító és a gyarmatosított országok között szoros, bár ellentmondásoktól sem mentes kapcsolat alakult ki, ami napjainkban – az új szereplők megjelenésével – lényeges változásokon megy keresztül.²

A fejezetből láthatjuk, hogy Franciaország számára Afrika hagyományosan fontos térséget jelentett: az afrikai erőforrások (nyersanyagok, emberállomány) lehetővé tették azt, hogy az első világháborúban ellenálljanak a német hódítóknak, és a második világháború alatt az afrikai gyarmatok területei jelentették azt a hátteret, amelyekre támaszkodva De Gaulle többé-kevésbé egyenrangú partnerként tárgyalhatott az angolszás szövetségesekkel. Nem véletlen tehát, hogy Párizs számára Nyugat- és Észak-Afrika, illetve az indiai-óceáni szigetek mindig kiemelt térséget jelentettek és azokat lényegében hátszáguknak vagy stratégiai bázisuknak tekintették.

Napjainkban Franciaország Afrika-politikája érezhető változáson megy keresztül. Párizs arra törekszik, hogy fokozatosan kivonja a katonai erői nagyobb részét a térségből, amivel a franciaellenes érzelmeket is csillapítani kívánják. Ezzel párhuzamosan a kétoldalú kapcsolatok fejlesztése révén megpróbálják ellensúlyozni az egyre erősödő orosz, kínai és török befolyást az addig saját érdekszférájuknak tekintett országokban.

A fejezet a szakirodalomra és az internetes forrásokra támaszkodva igyekszik összefoglalni a legfontosabb ismereteket. Franciaország külpolitikáját és a francia geopolitikai gondolkodást nem érthetjük meg anélkül, hogy ne ismernénk a francia Észak–Dél

1 tanácsos, Magyar Nemzeti Levéltár

2 Gondoljunk az ún. Wagner-csoport kétes tevékenységére a nyugat-afrikai Maliban vagy a Közép-afrikai Köztársaságban és Csádban, nem beszélve a kínai, orosz, török befolyás erősödéséről.

politika bonyolult összetevőit, annak történeti gyökereit és napjaink realitásait.³ Ennek jobb megértését szeretnénk a tanulmányunkkal elérni.

1. Észak-Afrika

1.1. Algéria

Algéria és Franciaország kapcsolatait a kezdetektől ellentmondásosság és kettősség jellemezte. A franciák érzelmileg viszonyultak az észak-afrikai térséghez és a 19. század elején az algériai területek meghódítása a francia nemzet- és birodalomépítés miatt volt kiemelt jelentőségű számukra.

Algéria gyarmatosítása 1830-ban kezdődött el.⁴ A franciák elhatározták, hogy megbüntetik a velük szemben fellépő helyi bejt, és június 14. és július 5. között a kereskedelmi érdekeik védelme ürügyén 36 000 fős expedíciós hadsereggel partra szálltak. 1830. július 22-én Algériát francia birtokká nyilvánították és egy főkormányzó került az élére. 1832-ben felkelés robbant ki Abd el-Káder vezetésével, amit a marokkóiak is támogattak, és azt a francia csapatok csak 1847-ben, az isly-i csata után tudták végleg leverni. A francia közigazgatást megszervezték és Észak-Algériában három megyét hoztak létre, az állami és az iszlám közösségek földjeit elkobozták, számos törzset elűzték a földjéről, amelyet többször etnikai tisztogatás is követett. A gyarmatosító nagybirtokos réteg kezében egyre nagyobb földterületek összpontosultak, agrártársaságok alakultak, amelyek több mint 10 000 hektár fölött rendelkeztek. 1870-től szervezett betelepítéssel tudatosan megváltoztatták a gyarmat kulturális arculatát, etnikai összetételét és birtokviszonyait. Algéria azonban speciális státuszt kapott, gyarmatnak számított, de közigazgatási értelemben Franciaország tengeren túli megyéje lett.⁵ A franciák által gyarmatosított területek közül Algériában telepedett le a legtöbb anyaországi telepes, akiket leszármazottaikkal együtt mindmáig pied noir-nak (feketelábú) neveznek, és akik Algériában európai életmódot honosítottak meg, kialakították az ország nagyvárosainak máig domináns arculatát. Az anyaország jogállami berendezkedéséből Algéria helyi lakossága azonban nem sokat érezhetett, mivel nem rendelkeztek az európaiakat megillető jogokkal. A bennszülöttekre a gyarmati igazgatás törvényei vonatkoztak, míg a feketelábúak francia állampolgárnak minősültek. Az algériaiak közül 1870 és 1946 között csak egy csekély kisebbség szerezte meg a francia polgárjogokat, mivel ennek feltétele a muszlim személyi jogállás feladása volt.

3 A történeti előzmények mélyebb megértéséhez levéltári alap kutatások szükségesek, amelyekre a francia levéltárakban egyre több lehetőség van.

4 Rey-Goldzeiguer, Annie: La France coloniale de 1830 à 1870. In: François, Laurent (szerk.): *Histoire de la France coloniale. I. La conquête*, Armand Colin, Paris, 1991, pp. 453–472., 476–481., 495–508., 705–731., 761–781.

5 J. Nagy László–Ferwagner Péter Ákos: Az V. köztársaság algériai és afrikai politikája. In: Túrke András István (szerk.): *A Jelenkori Franciaország*. II. kötet. L'Harmattan kiadó, Budapest, 2021, p. 209.

A francia uralom alatt a gyarmatosított országban felpezsdült a gazdasági élet, fejlődött az elsősorban francia exportra termelő szőlő- és gabonatermelés, a vasérc- és a foszfátbányászat, kiépült a bankszektor és fejlődött a külkereskedelem, az első világháború után Algír a második legnagyobb kikötő lett. A gyengén fejlett iparvállalatok szinte kivétel nélkül az anyaországi francia, vagy a velük szoros kapcsolatot tartó helyi telepések kezében voltak, miközben a belföldi kézműipart tönkretette az ipari tömegcikk behozatala. Algéria és Franciaország történetében fordulópontot jelentett a második világháború. Algéria a Szabad Franciaországot jelentette, és az ideiglenes kormány Algírban alakult meg. A szövetséges csapatok 1942 végén szálltak partra Algériában, és a franciák részben Algéria területéről szervezték a megszálló Németországgal szembeni ellenállást.⁶ A gyarmatosítás története mindmáig heves történelmi és közéleti viták tárgya. Egyes európaiak (elsősorban nacionalista politikusok) a gyarmatosítás korszakát hajlamosak civilizációs misszióként bemutatni, ami sérti a francia igazgatás korszakában elnyomott helyi lakosságot. Az algériai vallási integrista és/vagy nacionalista mozgalmak pedig minden baj okozóját a francia megszállókban (általában pedig a Nyugatban) vélik megtalálni.

A gyarmatosítók elleni szervezkedések már az első világháborút követően elkezdődtek és az 1930-as években értek el komolyabb szervezettséget. Az Észak-Afrika Csillaga nevű csoport 1933-tól a függetlenség követelésével lépett fel. A nemzeti pártok mind felvették a harcot a demokratikus szabadságjogokért, az algériaiak szociális helyzetének javításáért, az arab-izlám kultúra megőrzéséért és a függetlenség kérdését is felvetették. E pártok legjelesebb képviselője volt Ben Dzsallúl, Ferhát Abbász és Ben Bádisz. 1936-ban jött létre a Muzulmán Kongresszus nevű antiimperialista tömörülés, amely szorosan együttműködött a francia Népfronttal. 1943 februárjában a Ferhát Abbász köré csoportosult nemzeti erők megfogalmazták az Algériai Nép Manifesztumát, amiben a Franciaországgal szövetségben lévő független Algéria megteremtését követelték a háború befejezése után. Az ország keleti területén 1945 májusában fegyveres felkelés robbant ki, amit a francia gyarmati hadsereg brutálisan elfojtott, az áldozatok száma meghaladta a 10 ezret. A felkelés hatására 1947-ben kibocsátott státútum a franciákkal azonos jogokat biztosított a muszlimoknak, de a gyarmati elnyomáson nem változtatott. Ennek következtében a Mozgalom a Demokratikus Szabadságjogok Győzelméért szervezetéből kiváltak a fegyveres harc hívei és megalakították a Nemzeti Felszabadítási Frontot (FLN)⁷, ami 1954. november 1-jén fegyveres felkelést robbantott ki, ami 1962-ig tartó véres háborúhoz vezetett.⁸

Az FLN-hez csatlakoztak a magukat feloszlató nacionalista pártok is. 1956 augusztusában az FLN Szummánban kongresszust tartott, melyen elfogadta a nemzeti forradalom programját. Ekkor Algériában 400 000 főnyi francia hadsereg harcolt az algériaiak ellen. 1957-ben a tunéziai–algériai határon a franciák kiépítették a Morice-vonalat,

6 Idem.

7 Front de libération nationale.

8 J. Nagy-Ferwagner, 2021; *Op. cit.*, p. 210., Ageron, Robert-Charles: De l'empire à la dislocation de l'Union Française. In: Laurent, François (szerk.): *Histoire de la France coloniale. I. L'apogée*, Armand Colin, Paris, 1991, pp. 415–471.

és 1958. május 13-án a gyarmatosítók és a francia hadsereg jobboldali körei Algírban puccsot hajtottak végre, ami nagyban hozzájárult De Gaulle hatalomra jutásához és a IV. Köztársaság bukásához. Ferhát Abbász vezetésével Kairóban megalakult az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormánya. Az ismételten megindított nagy katonai hadműveletek sem hoztak a franciák számára eredményt, így De Gaulle elismerte Algéria önrendelkezési jogát. 1960 júniusában megkezdődtek a tárgyalások a francia kormány és az ideiglenes algériai kormány képviselői között, de a tárgyalások ellenzői 1961. április 22-én sikertelen puccsot hajtottak végre és létrejött az OAS.⁹ Az algériai háború Algéria függetlenségét elismerő eviani egyezmény aláírásával befejeződött. Kétségtelen, hogy az Algéria függetlenségéhez vezető háborúban mindkét hadviselő fél olyan eszközöket alkalmazott, amelyeknek célja a civil lakosság terrorizálása volt. A francia hadsereg brutálisan bánt el a lázadókkal, és komolyabb rajtaütésekkor a civil lakosságot sem kímélte. A francia uralom ellen lázadók egyes paramilitáris szervezetei pedig az ártatlan polgári lakosság ellen követtek el véres merényleteket. A francia politikai elit meghatározó része egészen az 1950-es évek végéig azon az állásponton volt, hogy Algéria nem válhat függetlenné. Ennek az attitűdnek emlékezetes illusztrációja a későbbi szocialista államfő, az '50-es években Pierre Mendès France belügyminisztere, Mitterrand nyilatkozata: „L'Algérie, c'est la France” (Algéria = Franciaország).

Algéria esetében természetesen sokkal rögzösebb volt a függetlenséghez vezető út, a milliós nagyságú francia lakosság érdekei eleve megkötötték az anyaországi politikusok kezét. Az elhúzódó, egyre véresebbé váló algériai háború végül alkotmányos válsághelyzethez vezetett Franciaországban. Ezt De Gaulle tábornok újbóli színre lépése, majd a nemzetgyűlés általi felhatalmazása és köztársasági elnökké választása mozdított ki a holtpontról. De Gaulle fellépése nemcsak abban a tekintetben volt meghatározó, hogy a francia politikai elit (négy év további kemény háborút követően) belátta, hogy az algériai függetlenség elkerülhetetlen, hanem Franciaország máig érvényes alkotmányos berendezkedésének megteremtésében is. A két ország kapcsolata a függetlenségi háború után is szoros és különleges maradt, a franciák 1962 után is megkülönböztetett figyelmet fordítottak Algériára, és a két ország kapcsolatát a de Gaulle-i időkből megteremtett alapok határozzák meg. Mitterrand elnöksége alatt a francia–algériai kapcsolatokban közeledés volt tapasztalható, a nyolcvanas évek elején a francia diplomácia több gesztus is tett az algériaiak irányába. Párizsban a legmagasabb szinten fogadták az algériai elnököt, Chadli Benjedidet, eljátszották az algériai himnuszot és az algériai politikus is tiszteletét tette az ismeretlen katona sírjánál.¹⁰

1990-tól a két ország együtt vett részt az 5+5 Párbeszédben, valamint 2008-tól a Mediterrán Unióban, Algéria ugyanakkor nem tagja a Frankofónia Nemzetközi Szövetségének, és az ország hivatalos nyelvének a klasszikus arab nyelvet választották, továbbá az algériai kormánypárt (FLN) továbbra is erősen franciaellenes retorikát folytat. A kilencvenes évek algériai polgárháborús viszonyait a franciák elleni terrormerényletek határozták meg. A kétezres években, Abdelaziz Bouteflika elnöksége alatt

⁹ https://fr.wikipedia.org/wiki/Organisation_de_l%27arm%C3%A9e_sec%C3%A8te (Letöltés ideje: 2021.12.13.).

¹⁰ J. Nagy–Ferwagner, 2021; *Op. cit.*, pp. 212–216.

Algéria arra törekedett, hogy rendezze és újraindítsa a kapcsolatait Franciaországgal, amire francia részről is szándék mutatkozott. Jacques Chirac elnök és Lionel Jospin miniszterelnök mindent megtett azért, hogy Franciaország kedvezőbb pozícióba kerüljön Algériában. Az algéria elnök 2000-ben és 2003-ban látogatott Párizsba, a megbeszélések középpontjában a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésének kölcsönös szándéka állt. Chirac Algériába látogatott 2003-ban, amit Sarkozy elnök látogatása követett, aki elismerte a francia gyarmatosítás és az algériai háború igazságtalanságait, de elutasította azt, hogy a franciák bocsánatot kérjenek. Az együttműködés keretében újraindították Algírban a francia konzulátust és a kulturális intézetet, 2003-ban pedig Algéria Évét rendeztek Franciaországban.

Napjainkban a két ország politikai-diplomáciai kapcsolatát az algériai háború emlékezet-politikája határozza meg.¹¹ Francia részről elismerték, hogy függetlenségi háború zajlott, és az eviani szerződés hatvanéves évfordulója alkalmából megnyitották a francia katonai levéltári iratokat, ami lehetővé teszi, hogy a két ország kapcsolatát megterhelő háború történéseit szakmai alapokon, de a politikai együttműködés érdekében feldolgozzák, a két ország kapcsolatát normalizálják.¹² A Francia Nemzetgyűlés 2005. február 23-án elfogadta a gyarmatosítás – így Észak-Afrika gyarmatosítására is vonatkozó – pozitív oldalát elismerő törvényt,¹³ amit az algériaiak érzelmi alapról elutasítottak, kihangsúlyozva a gyarmatosítás negatív oldalát, és annak elítélésére vonatkozóan törvényt fogadtak el.¹⁴ A két ország kapcsolatát 2005–2010 között konfliktusok jellemezték, ami elsősorban a gyarmatosítás eltérő megítéléséből, az egymástól gyökeresen eltérő emlékezetpolitikának volt köszönhető, miközben a francia elnökök elsősorban a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére kívánták a hangsúlyt helyezni. Az ellentétek súlyosságát mutatja, hogy míg az algériai elnök francia bocsánatkérést várt, addig 2010-ben Bernard Kouchner külügyminiszter hangot adott azon véleményének, hogy az algériai-francia viszony megítélésében addig nem lesz változás, amíg az a generáció, amely az algériai függetlenségi háború után hatalomra jutott, nem távozik az algériai politikai életből. Az algériai belpolitikai helyzet ugyanakkor arra készítette a francia hatóságokat 2010 elején, hogy Algériát kockázatos országnak nyilvánítsák,¹⁵ amit algériai részről sértésnek fogtak fel. A két ország kapcsolata Hollande elnöksége alatt javulni kezdett. 2012-ben Abdelaziz Bouteflika és François Hollande elnökök Algírban aláírták a barátsági és együttműködési nyilatkozatot, két közös bizottság (kormányközi és gazdasági) felállításáról hoztak döntést, és arról, hogy a két külügy- és gazdasági minisztériumiak képviselői rendszeresen találkozzanak egymással. Emellett közös harcot hirdettek a terrorizmust ellen, mivel mindkét ország érintett volt a mali háborúban, így katonai

11 [www.elysée.fr. Mémoire de la colonisation et de la guerre d'Algérie](http://www.elysée.fr/Mémoire-de-la-colonisation-et-de-la-guerre-d'Algérie). Benjamin Stora, Janvier 2021, p. 160.

12 https://www.lexpress.fr/actualite/monde/afrique/france-algerie-50-ans-d-une-relation-compliquee_1200250.html (Letöltés ideje: 2021.11.29.)

13 <https://journals.openedition.org/chrhc/1077> (Letöltés ideje: 2021.11.29.)

14 <https://algeria-watch.org/?p=32301> (Letöltés ideje: 2021.11.29.)

15 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/conseils-aux-voyageurs/conseils-par-pays-destination/algerie/> (Letöltés ideje: 2021.11.29.)

területen is együttműködtek egymással.¹⁶ Emmanuel Macron elnöke alatt a kétoldalú kapcsolatok tovább fejlődtek.¹⁷ A francia elnök a 2017-es választási kampányban kijelentette, hogy a közös emlékezetpolitika területén a két ország szoros együttműködését szeretné elérni. A Franciaországhoz való viszony központi kérdésként jelent meg a 2019-es algériai választásokon is, és franciaellenes hangvételű beszédek hangoztak el az elnökjelöltek részéről, miközben közülük egyik sem vett részt a függetlenségi harcokban.

Az új algériai elnök, Abdelmadjid Tebboune üdvözölte, hogy francia részről visszaadták 24 lefejezett mudzsahed harcos koponyáját, amivel lépéseket tettek a megbékélés útján.¹⁸ Annak ellenére, hogy a francia elnök közvetlenül is foglalkozik az emlékezetpolitikai kérdésekkel, a két ország emlékezetpolitikája nem került közelebb egymáshoz. Abdelmadjid Chikhi, az Algériai Nemzeti Levéltár főigazgatója, a függetlenségi háború veteránja, etnikai tisztogatással és fosztogatással vádolta meg a francia gyarmatosítókat.¹⁹ A két ország politikai kapcsolatai ismét mélypontra jutottak, Jean Castex miniszterelnök algériai útját egészségügyi rendelkezésekre hivatkozva lemondták, El Hachemi Djaaboub munka- és szociálisügyi miniszter Franciaországot nyilvánosan hagyományos és örök ellenségnek nevezte, miközben a franciák nyíltan a marokkóiak területi igényeit támogatják Nyugat-Szaharában a Polisario Frontot támogató algériaiakkal szemben.

A francia–algériai kapcsolatokat is megterhelik a migrációs kérdések, francia részről csaknem 8000 algériai állampolgárt utasítottak ki, de az algériai hatóságok csak 22 személyt fogadtak vissza, ami a kiutasítottak alig 0,2%-át jelentette, és vízumháború robbant ki a két ország között. A két ország közötti politikai-diplomáciai feszültség ismét megerősödött, Algéria visszahívta párizsi nagykövétét, és az algériaiak kijelentették, a diplomata csak akkor tér vissza, ha az algériai állam teljes tiszteletét tapasztalják Párizs részéről. 2021. szeptember 30-án a francia elnök fogadta azokat a fiatalokat, akiknek családja érintett volt az algériai háborúban, ami ismét kiváltotta az algériai hatóságok ellenszenvét. A kommunikációs háborúban a francia fél sem fogta vissza magát, Macron elnök az algériai nemzet 1962 utáni nemzeti problémájáról beszélt, amit az algériaiak a belügyeikbe való beavatkozásként értékelték és 2021. október 3-án megtiltották a francia katonai repülőknél, hogy átrepüljenek az algériai légtéren, miközben az algériai–marokkói konfliktus megerősödése tovább bonyolítja a helyzetet, és hatással lehet a Franciaországhoz való viszonyra.²⁰

16 <https://www.lefigaro.fr/international/2015/06/14/01003-20150614ARTFIG00214-la-lune-de-miel-franco-algerienne.php> (Letöltés ideje: 2021.11.29.).

17 Macron 2017-ben ment hivatalos látogatásra Algériába, ahol a gyarmatosítást „az emberiség elleni bűntettnek” nevezte. Ld. J. Nagy–Ferwagner, 2021, p. 228.

18 https://www.lemonde.fr/afrique/article/2020/07/03/la-france-remet-a-l-algerie-24-cranes-de-resistants-decapites-au-xixe-siecle-et-entrepuses-a-paris_6045108_3212.html (Letöltés ideje: 2021.11.29.).

19 <https://www.leparisien.fr/international/la-france-coloniale-a-oeuvre-pour-repandre-lanalphabets-me-nouvelle-sortie-critique-en-algerie-18-04-2021-FWC4V7IYFBCQHJIVNK42E65PMY.php> (Letöltés ideje: 2021.11.29.).

20 Franciaországban Benjamin Stora történész vezetésével történetfeltáró bizottság alakult, és a francia levéltárakban található, az algériai gyarmatosításra és az algériai háborúra vonatkozó forrásokat kutathatóvá teszik.

A politikai-diplomáciai feszültség ellenére a két ország gazdasági kapcsolatai jónak értékelhetők, 2014-ben Kína után Franciaország volt a második legnagyobb befektető Algériában. Az Afrikába irányuló francia export 22%-a Algériába áramlik, a francia cégek aktívan tevékenykednek az országban. 2020-ban mintegy 450 cég működött Algériában, több mint 100 000 munkahelyet biztosítva. Algéria továbbra is Franciaország első számú kereskedelmi partnere, és a francia import elsősorban nyersanyagokra (kőolaj, földgáz) irányul, ezen a területen első számú partnerét jelenti Algériának, de a kőolaj és gázipari együttműködés mellett az élelmiszeriparban, a közlekedésben és a gépkocsigyártásban működik együtt a két ország. 2016-ban a francia befektetések összértéke 2,15 milliárd eurót tett ki. Hangsúlyozni kell, hogy 440 000 algériai állampolgár kap francia nyugdíjat Algériában.²¹ Az oktatási együttműködés jelentőségét mutatja, hogy 2015-ben 22000 algériai tanult Franciaországban, ami a külföldön tanuló algériai diákok 90%-át jelentette. Az algériai közösség száma Franciaországban 2 és 5 millió közöttire tehető. A párizsi nagykövetség mellett Algéria 18 francia városban működtet konzuli szolgálatot, miközben Franciaországnak a nagykövetség mellett Oranban és Annábában van konzuli szolgálata. Az Algériából Franciaországba irányuló migráció is jelentős, nagy számban érkeznek algériai értelmiségiek, közöttük nagyon sok orvos, ami az algériai egészségügyi helyzet problémáit is mutatja.²²

1.2. Marokkó

Franciaország és Marokkó kapcsolatai a középkorig nyúlnak vissza.²³ Az I. Ferenc király és Nagy Szulejmán szultán között megkötött szövetség lehetővé tette a franciák számára, hogy kereskedelmi kapcsolatot építsenek Marokkóval, ahova 1533-ban I. Ferenc nagykövetet küldött, és a marokkói szultán a királynak írt levelében támogatásáról biztosította a franciákat a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére vonatkozóan. 1577-ben – első európai országként – francia konzuli szolgálat vette kezdetét Fezben. XIII. Lajos 1619-ben már azt is célul tűzte ki, hogy Marokkóban gyarmati társaságot alapít, Isaac de Razillyt küldte diplomáciai küldetésbe és a két ország 1631-ben újabb szerződést kötött, amelyben rendezték a francia keresztények és rabszolgák helyzetét Marokkóban. A két ország együttműködését erősítette a közös ellenséggel, a spanyolokkal szembeni érdekszövetség, és Moulay Iamail szultán 1682-ben nagykövetet küldött a Napkirály udvarába. A diplomáciai kapcsolatok megélnkültek, a francia konzuli szolgálatot továbbfejlesztették, a nagykövetségi kapcsolatok stabilizálódtak. A két ország együttműködése sokrétűvé vált, francia tisztek szervezték meg a marokkói hadsereget

21 Forson; Viviane: Coopération - Algérie-France, les chiffres pour comprendre. *Le point.fr*, 8 avril 2016 (Letöltés ideje: 2021.11.29.).

22 https://www.lexpress.fr/actualite/monde/afrique/france-algerie-50-ans-d-une-relation-compliquee_1200250.html, <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/algerie/rerelations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.13.).

23 Franciaországnak hat főkonzulátusa van Marokkóban: <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/maroc/rerelations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.11.23.)

és adtak tanácsokat a marokkói közhivatalok megépítéséhez. A két ország szoros kapcsolata a 18. században is megmaradt, de egyben konfliktusossá is vált. A barbár kalózok kihasználták, hogy az európai hatalmak a hétéves háborúval voltak elfoglalva, ami után a franciák büntetőhadjárattal kívántak rendet teremteni 1765-ben, de kudarcot vallottak.²⁴ Mindezek ellenére a francia–marokkói kapcsolatok tovább fejlődtek, 1767-ben a két ország kereskedelmi szerződést kötött, és Théodor Cornut a Magreb térség Esz-Szavíra új kikötőjének a megépítésére kapott megbízást. A franciák ugyanebben az évben szerződésben biztosították a konzuli és nagyköveti szolgálatuk védelmét, ami mintául szolgált a többi európai hatalom számára. 1777-ben a marokkói szultán két nagykövetet küldött XVI. Lajoshoz, akik uralkodójuk jóindulata jeléül magukkal vittek hűsz, a kalózok által korábban rabszolgának elrabolt franciát.²⁵

A 19. század elején a két ország kapcsolata lényegében stagnált és a franciák csak a napóleoni háborúk elmúltával, az 1830-as években fordultak az észak-afrikai térség irányába.²⁶ Az 1844-es első francia–marokkói háborút a franciák nyerték meg, és a marokkóiak arra kényszerültek, hogy befejezzék a franciák ellen fellázadt algériai felkelők támogatását, és elfogadják a franciák által megállapított marokkói–algériai határt, amely azóta is a két ország (marokkói részről vitatott) határát jelenti. A második gyarmatbirodalom építését célul tűző Franciaország számára a 19. században a Magreb térség stratégiai jelentősége megnövekedett.²⁷ 1904-ben Franciaország és Nagy-Britannia megegyezett abban, hogy Marokkót befolyási övezetekre osztják, ami kiváltotta a németek rivalizálását és a tangeri válsághoz vezetett 1905-ben. Ezt a konfliktust a nagyhatalmak az 1906-ban a spanyolországi Algecirásban tartott konferencián oldották meg, ahol elismerték Franciaország különleges érdekeit, és engedélyezték, hogy a franciák és a spanyolok együtt léphessenek fel Marokkóban. A németek azonban nem fogadták el a megegyezést, ami a második marokkói válsághoz vezetett. Ez a konfliktus tovább erősítette az európai hatalmak közötti feszültséget, és az 1912. március 30-án aláírt fezi szerződésben Marokkó Franciaország védnöksége alá került,²⁸ Spanyolország lett Marokkó északi részének és déli saharai övezetének védnöke, miközben Tangert nemzetközi területté nyilvánították. A két ország kapcsolata azonban már nem az egyenrangú felek szövésége volt, mint ahogy a középkor folyamán.

24 Tarrade, Jean: De l'apogée économique à l'effondrement du domaine colonial (1763–1830.). In: Laurent, François (szerk.): *Histoire de la France coloniale. I. La conquête*, Armand Colin, Paris, 1991, pp. 277–282.

25 Besenyő János–Miletics Péter: *Országismertető. Marokkó és Nyugat-Szahara*. A Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhely, a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat és a Magyar Honvédség Geoinformációs Szolgálat kiadványa. Zrínyi kiadó, Budapest, 2017, pp. 205–208.

26 Tarrade, 1991; *Op. cit.*; p. 385.

27 Thobie, Jacques: La France coloniale de 1870 à 1914. In: Laurent, François (szerk.): *Histoire de la France coloniale. I. L'apogée*, Armand Colin, Paris, 1991, pp. 170–173.

28 A szerződés olvasható. *Traité relatif à l'organisation du protectorat français dans l'empire chérifien* https://basedoc.diplomatie.gouv.fr/exl-php/recherche/mae_internet___traites. A két ország a 17. század végétől 448 multi- és bilaterális szerződést kötött. (Letöltés ideje: 2021.11.23.)

A marokkói katonák az első és a második világháborúban is szolgáltak a francia hadseregben, a nemzeti öntudat a Maghreb térség államaiban megerősödött.²⁹ A második világháború új helyzetet eredményezett, az észak-afrikai francia gyarmatok háborús hadszíntérré váltak. Az Atlanti Charta kihirdetése közvetlen hatással volt a marokkói nemzeti mozgalomra, mivel elismerte a népek önrendelkezéshez való jogát. A marokkói Függetlenségi Párt 1944-es kiáltványában megfogalmazta Marokkó függetlenségére vonatkozó igényét, ami kiváltotta a francia gyarmati hatóságok ellenlépését. A franciák 1953-ban Madagaszkár szigetére száműzték Mohamed szultánt, az utódjául kinevezett Mohammed ben Aarfa uralmát a marokkóiak nem ismerték el, és ellenállási mozgalom bontakozott ki a francia gyarmatosítókkal szemben, ami 1955-ben nyílt fegyveres konfliktushoz vezetett.³⁰ Kairóban létrejött a *Comité de Libération du Maghreb Arabe* (Az Arab Maghreb Felszabadító Bizottsága) nevezetű szervezetet, amely célul tűzte V. Mohammed király hazatérésének elérését. 1955-ben a franciák beleegyeztek a király visszatérésébe és 1956 elején tárgyalások kezdődtek a marokkói függetlenségről, amiről 1956. március 2-án megállapodtak, és a spanyolok is lemondtak a védnökséghez fűződő jogaikról.³¹ Marokkó 1969-ben egységes és független királysággá alakult a volt francia és spanyol gyarmatok, illetve Tanger egyesítésével. Ezután „fordult a kocka” és V. Mohamed arra törekedett, hogy Mauritánia, Algéria és Mali területeit egyesítve létrehozza Nagy-Marokkót, és kiszorítsa a franciákat az észak-afrikai térségből. Az ország határozott franciaellenes politikát folytatott, kiléptek a francia frankövezetből és önálló valutát vezettek be, támogatták az algériai felkelőket. 1967–1973 között a marokkói zsidók egy része Franciaországba emigrált, 1973-ban II. Hasszán király államosította az egykori francia telepések földjeit és vállalatait.

A konfliktusok ellenére a két ország kapcsolata Pompidou és d'Estaing elnöksége alatt továbbra is szoros maradt, ami részben a történelmi múlttal, részben a közös érdekekkel magyarázható. A kapcsolatok különlegességét mutatja, hogy VI. Mohamed első külföldi útja 1999-ben Párizsba vezetett és 2012-ben Hollande elnök őt fogadta először a külföldi vezetők közül. Az ország jelentőségét Párizs számára mutatja, hogy a 2009-es külügyminisztériumi fontossági sorrend értelmében a marokkói francia magykövetség a francia diplomácia nyolc legfontosabb pozíciója között található.³² Franciaország a 20. század második felében továbbra is Marokkó kiemelt kereskedelmi partnere. 2020-ban a franciák a második helyre szorultak vissza, és a kereskedelmi mérleg Párizs számára hiányt mutatott. 2012–2019 között a Franciaországba irányuló marokkói export 70,5%-kal nőtt, miközben a franciák exportja Marokkó irányába alig 18,3%-kal. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy 2012-től a marokkói autóiparban a francia Reanult–Nissan gyár elkezdte a termelést.³³ Napjainkban a külföldi befektetés

29 Coquery-Vidrovitch, Catherine: La colonisation française (1931–1939). In: Laurent, François (szerk.): *Histoire de la France coloniale. I. L'apogée*, Armand Colin, Paris, 1991, pp. 90–96., J. Nagy László: A Maghreb országok a második világháború idején (1939–1944). *Világtörténet* 1991/2.

30 Ageron, 1991; *Op. cit.*, pp. 245–250.

31 Idem, pp. 276–280.

32 *Diplomatie française. Outils et acteurs depuis 1980*. Vaïsse, Maurice (szerk.). Éditions Odile Jacob, Paris, p. 224.

33 Marokkóban gyárják a Magyarországon forgalomba kerülő Dacia gépkocsikat is.

tekintetében Franciaországot már megelőzik a spanyolok. A francia befektetések aránya 12,2%, míg a spanyoloké 15,6%, ugyanakkor az afrikai országok között Marokkó továbbra is a franciák első számú partnerének számít.³⁴ A marokkói francia közösség száma 53 900 fő, ami a nyolcadik legnagyobb francia közösségnek számít a világon.³⁵ Marokkóiak is befektetnek Franciaországban, elősorban a kereskedelemben, miközben a turizmus szerepe is jelentős, és Marokkó a francia turisták elsődleges célpontjának számít, miközben a Franciaországban élő marokkói polgárok átutalásai is jelentősek.³⁶ Külön ki kell emelni a francia–marokkói katonai kapcsolatokat, melyek keretében a franciák részt vesznek a marokkói légierő fejlesztésében. A kapcsolatok hullámszerűen mutatja azonban, hogy míg Chirac elnöksége alatt a két ország kapcsolata a csúcspontjára jutott,³⁷ addig azt Hollande elnöksége idején kémkedési ügyek miatti konfliktusok terhelték.

A kémkedési ügyek 2021-ben is megterhelték a kapcsolatokat, a Pegasus-ügy kapcsán kiderült, hogy a marokkói titkosszolgálat lehallgatta Macron elnök telefonbeszélgetéseit, amit a franciák „vizszonoztak” és a kapcsolatok ismét elhidegültek. Marokkói részről napjainkban amiatt aggódnak, hogy a francia elit egy része túl szoros kapcsolatot tart fent az iszlám szélsőségesekkel.³⁸

Ugyancsak megterheli a két ország kapcsolatát a migráció kérdése. Francia részről 2021. január és július között több mint háromezer marokkói állampolgárt utasítottak ki, amit azonban a marokkói hatóságok elutasító magatartása miatt csak 80 ember esetében tudtak végrehajtani.³⁹ Nasser Bourita marokkói külügyminiszter azzal vádolta a francia hatóságokat, hogy azok nem a két ország közötti konzuli egyezmény értelmében jártak el a marokkói állampolgárok ügyében, és nem veszik figyelembe az illegális migráció realitásait.⁴⁰

Az oktatási-kulturális terület jelentőségét mutatja, hogy 2019-ben a marokkói diákok száma (42 000 fő) meghaladta a Franciaországban tanuló kínai diákok számát.⁴¹ A két ország együttműködése kulturális téren is szoros és sokrétű. A miniszterelnökök 2003. július 25-én írták alá a kulturális együttműködési és fejlesztési partnerségi megállapodást, amely 2010 márciusában lépett hatályba. A Marokkóban jóváhagyott

34 <https://www.tresor.economie.gouv.fr/Pays/MA/rerelations-economiques-bilaterales> (Letöltés ideje: 2021.11.24.).

35 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/maroc/rerelations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.11.24.).

36 <https://www.tresor.economie.gouv.fr/Pays/MA/rerelations-economiques-bilaterales> (Letöltés ideje: 2021.11.24.).

37 Chirac elnök 1999-ben meghívta II. Hasszán királyt, hogy részt vegyen a július 14-ei nemzeti ünnepen.

38 <https://www.lesechos.fr/monde/afrique-moyen-orient/france-maroc-nouvelle-crise-bilaterale-pour-rabat-en-europe-1334196> (Letöltés ideje: 2021.11.24.).

39 <https://www.europe1.fr/politique/information-europe-1-la-france-reduit-de-50-les-visas-accordees-a-algerie-et-au-maroc-4068654> (Letöltés ideje: 2021.11.24.).

40 https://www.lemonde.fr/afrique/article/2021/09/28/immigration-incomprehension-et-cole-re-au-maroc-apres-l-annonce-francaise-de-reduction-des-visas_6096354_3212.html (Letöltés ideje: 2021.11.24.).

41 Idem, ill. <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/maroc/rerelations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.11.24.).

negyvennégy francia oktatási intézmény 42 800 diákot fogad, akiknek 69%-a marokkói. 12 helyen működik Francia Intézet (Agadir, Casablanca, Fes, Marrakech, Meknesz, Oujda, Rabat, Kenitra, Tanger, Tetouan, El Jadida, Esz-Szavíra). 2013 óta a francia és a marokkói felsőoktatási intézmények közötti új partnerségi megállapodás van érvényben. Franciaország Marokkó első tudományos partnere. A Hubert Curien „Toubkal” partnerség, amely a kétoldalú együttműködés mozgatórugója, évente 60–70 projektet támogat. A Fejlesztési Kutatóintézet (IRD) szintén jól ismert Marokkóban a kutatás, a képzés és a fejlesztés szolgálatában álló szakértelem területén. Az 1967-ben alapított Institut Pasteur du Maroc (IPM) élen jár a SARS–Cov2 molekuláris diagnosztikájának tesztelésében, kilenc másik afrikai Pasteur Intézettel együttműködve. A humán- és társadalomtudományok területén a rabati Jacques-Berque Központ gazdag humán- és társadalomtudományi kutatási és képzési tevékenységet folytat.

A két ország szorosan együttműködik a klímaügy területén. A 2016. novemberi marrakeshi COP22⁴² sikere után a király a koronaherceg jelenlétében részt vett az One Planet Summit-on (Párizs, 2017. december 12.). Az ország nemzeti klímahozzájárulása azon kevesek egyike, amely teljesítené a párizsi megállapodásban kitűzött célt, amely szerint a globális felmelegedést 1,5 °C-ra korlátozzák. Az elmúlt években ambiciózus projektek indultak a megújuló energiák területén (néhányat a Francia Fejlesztési Ügynökség is támogatott), pl. Noor naperőmű Ouarzazate-ben, szélerőműparkok, megújuló energiákkal foglalkozó oktatóintézetek. A 2019. december 19-i francia–marokkói magas szintű találkozón a környezetvédelmet kétoldalú kapcsolatok egyik stratégiai tengelyeként határozták meg.⁴³

1.3. Tunézia

A tunéziai állam a 19. század közepére fokozatosan meggyengült, az Oszmán Birodalom befolyása csökkent, de a tunéziai bejek számos hibás döntést hoztak, és a politikai összeomlás felé vezették országukat. 1824-ben a britek és a franciák megtiltották a tunéziai bejnek, hogy kalózkodó hadjáratokat indítson és az ország az Algériát meghódító Franciaország és az Oszmán Birodalom közé szorult.⁴⁴ Tunézia fokozatosan Franciaország függésébe került, és Párizs befolyása egyre megnövekedett. Ebben segítette a franciákat az, hogy I. Ahmed bej modernizálni kezdte az országot, engedélyezte a keresztény iskolák működését és francia segítséggel megújította hadseregét, miközben a francia bankoktól hatalmas összegeket vett fel, ami tovább növelte Tunézia függőségét. A tunéziaiak hibát követtek el azzal is, hogy részt vettek a franciák algériai hódító háborújában, ami meggyorsította a franciák beavatkozási szándékát. Az ország fokozatos függőségbe kerülését mutatja, hogy a tunéziaiak 1869-ben kénytelenek voltak elfogadni a franciák és az angolok ajánlatát, és a pénzügyi válsággal küzdő ország egy

42 <https://www.cop22.org/>.

43 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/maroc/relations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.13.)

44 Rey-Goldzeiguer, 1991; *Op. cit.*, pp. 475–476., 667–672.

francia–angol pénzügyi bizottság alárendeltségébe kerül. 1878-ban Franciaország és Nagy-Britannia titkos megállapodást kötött, amely eldöntötte Tunézia sorsát. Ennek értelmében Franciaország belenyugodott abba, hogy Ciprus angol fennhatóság alá került, ennek fejében London hozzájárult ahhoz, hogy Tunézia francia fennhatóság alá kerüljön, és 1881. május 12-én Tunézia a bardói egyezmény értelmében francia protektorátus lett.⁴⁵ A második világháborúban Tunézia Vichy ellenőrzése alá került, és hadszíntérré vált, ahol a szövetségesek végül legyőzték Rommel tábornok német–olasz csapatait.⁴⁶ Tunézia Marokkóhoz hasonlóan 1956-ban szerezte vissza a függetlenségét⁴⁷ és a belpolitikai küzdelmek után Habib Bourguiba szerezte meg a hatalmat és 1987-ig tartó elnöksége alatt világi iszlám államot hozott létre, amelyet Adidin ben Ali megdöntött, és akinek nyugatbarát és diktatórikus rendszere az arab tavaszig t (2011. január 14.) megmarad.⁴⁸

Tunézia és Franciaország kapcsolatát nem terheli meg olyan mértékben a gyarmatosító háborúk emléke, mint a francia–algériai kapcsolatokat. A két ország közötti viszony szorosnak értékelhető, és a francia elnök 2018. január 31. és február 1. között látogatott Tunéziába. 2020. június 22-én Macron elnök fogadta Párizsban a tunéziai elnököt, Kaïs Saïed-et. A franciák hangsúlyozták a két ország közötti hagyományos baráti viszonyt, és a francia elnök további támogatásáról biztosította a tunéziaiakat az egészségügyi válság leküzdésére, valamint megerősítette, hogy a francia kormány három év alatt 350 millió euró támogatást ad Tunéziának az államigazgatási reform végrehajtására. 2017 októberében a miniszterelnök tunéziai kollégájával együtt vezette az első Francia–Tunéziai Együttműködési Főtanácsot, a második találkozóra 2019 februárjában, a harmadik ülésre pedig 2021. június 3-án került sor Tuniszbán, az utóbbi során mintegy húsz megállapodást írtak alá. A miniszterelnök ebből az alkalomból több tonna orvosi felszerelést is átadott Tunéziának a Covid-19 világjárvány elleni küzdelemben. Jean-Yves Le Drian európai és külügyminiszter is Tunéziát választotta első arab világbeli és egyben az első Európán kívüli látogatására, amikor Tunéziába utazott (2017. június 4–5.). A francia külügyminiszter többször látogatott Tunéziába (2018. július 22., október 21–22., 2019. január 9., március 19., 2020. október 22.), miközben 2020 novemberében és 2021 márciusában fogadta kollégáját, Othman Jerandit. Ezekon a megbeszéléseken a kétoldalú kapcsolatok mellett a nemzetközi kérdések, elsősorban a líbiai helyzet került szóba. Franciaország tekintélyét mutatja, hogy Tunézia az egyik legfontosabb támogatója az európai ügyekben.

Napjainkban Franciaország kiváltságos kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokat ápol Tunéziával. 2019-ben Tunézia volt Franciaország legnagyobb kereskedelmi partnere, a tunéziai export közel 29,1%-ának célországa, másrészt a tunéziai import 14,3%-ának a forrása. Franciaország a külföldi közvetlen befektetések vezető szolgáltatója is, és Tunézia kereskedelmi mérlege strukturálisan deficitese, Franciaországnak kétoldalú

45 <https://mjp.univ-perp.fr/constit/tn1881.htm> (Letöltés ideje: 2021.11.30.).

46 J. Nagy, 1991; *Op. cit.*

47 Ageron, 1991; *Op. cit.*, pp. 250–255., 273–275., Ezzel és Desztur Párt történetével kapcsolatban ld. J. Nagy, 1991, *Op. cit.*, pp. 59–69.

48 Tunézia Egyiptomhoz hasonló modernizációs folyamaton ment keresztül.

kereskedelmi hiánya van az országgal, amely 2019-ben 1,2 milliárd eurót tett ki. Az elmúlt években Franciaország veszített piaci részesedéséből és 2017-ben Olaszország megelőzte. A Tunéziába irányuló francia export 2019-ben elérte a 3,3 milliárd eurót (+1% 2018-hoz képest). A repüléstechnikai berendezések több éves szállítását leszámítva Franciaország Tunéziába irányuló exportja azonban csökkenést mutat, miközben Kína és Törökország részesedése növekszik. Jelenleg 1413 francia cég több mint 140 000 embert foglalkoztat Tunéziában, és a köztársasági elnök 2018-as párizsi látogatásán Macron elnök ígéretet tett a francia vállalatok tunéziai befektetéseinek megduplázására. Ez az ambiciózus célkitűzés fokozza az együttműködést Franciaország és Tunézia között. Franciaország aktívan részt vesz Tunézia fejlesztésében, a Francia Fejlesztési Ügynökség 2022-ig tartó 1,7 milliárd eurós terve keretében. A Tunéziának nyújtott hitelek hozzájárulnak az ország fejlesztéséhez (régi városrészek felújítása, fiatalok vállalkozói tevékenységének támogatása, az ország környezeti fejlődése érdekében).

A francia–tunéziai együttműködés fontos aspektusa az egészségügy, egy újgenerációs gafszai kórház építésének finanszírozásával, a Sidi Bouzid kórház korszerűsítésével vagy az egészségügyi rendszerek digitalizálását és népszerűsítését célzó E-Health programban való részvétellel. Franciaország a Covid-19 egészségügyi válsággal összefüggésben pénzügyileg is támogatta Tunéziát 89 millió eurós gyorskölcsön megítélésével. A francia köztársasági elnök Saïed elnök franciaországi látogatása alkalmával (2020. június 22.) bejelentette, hogy három évre 350 millió eurós kölcsönt nyújt a reformok támogatására.

Kulturális vonatkozásban a két ország együttműködését három területen lehet megfigyelni:

- A tunéziai civil társadalom támogatása és a francia civil társadalommal fennálló kapcsolatainak fejlesztése.
- A demokrácia és a jogállamiság megteremtésének támogatása.
- Hozzájárulás a tunéziaiak alapképzéséhez vagy továbbképzéséhez.

Francia részről a kulturális együttműködés prioritása a fiatalok és a civil társadalom támogatása. Ez tükröződik a művészeti eszmecserekből, az ötletek vitáiban és az új média támogatásában is. Szintén fontos területet jelent a múzeumi és örökségvédelmi együttműködés, valamint a fiatal művészek és kulturális szereplők támogatása. Az együttműködés fontos aspektusát jelenti a francia nyelv oktatása, amit Tunéziában kiváltságos státuszú idegen nyelvként ismernek el és az iskolában tanítják. Ez hozzájárul a francia nyelv népszerűsítéséhez a Tunéziai Francia Intézet nyelvi központja és a külföldi francia nyelvoktató ügynökség (AEFE) iskolahálózatán keresztül.⁴⁹ 2019. október 4-én a két felsőoktatási miniszter felavatta a Franco–Tunéziai Egyetemet Afrikáért és Mediterráneumért (UFTAM),⁵⁰ a projekt kiemelt céljai Tunézia Afrika képzési központjaként való elismertetése és a francia nyelvű oktatás fejlesztése.⁵¹

49 <https://www.aefe.fr/>.

50 <https://uftam.net/>.

51 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/tunisie/relations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.11.30.).

2. Száhel övezet és Közép-Afrika

2.1. Mauritánia

Francia értékelés szerint a két ország történelmi hagyományokra visszanyúlóan jó kapcsolatokat ápol egymással. A francia gyarmatosítók a 19. század végén jelentek meg a szubszaharai térségben.⁵² Mauritániával az első kapcsolatfelvétel 1816-ra tehető, amikor a francia Medúza nevű hajó kikötött az ország partjainál, amelyet a franciák 1903-ban védnökségük alá helyezték, majd 1904-ben Francia Nyugat-Afrika részévé tették, és 1920-ban gyarmattá nyilvánították. Mauritánia a Francia Közösség tagjaként 1958-ban autonóm köztársaság lett, majd 1960. november 28-án függetlenné vált. A franciák betiltották a rabszolgotartást és megszüntették a nemzetségek közötti háborúknak. A gyarmati időszakban a lakosság nomád maradt, de sokan, akiknek elődeiit évszázadokkal ezelőtt elűzték, visszatértek az országba. A hatvanas évektől kezdve sok, a Szaharától eredetileg délre élő ember érkezett Mauritániába, a Szenegál folyó északi partvidékére. Közülük sokan tudtak franciául és tájékozottak voltak a francia szokásokban, így közülük sokan lettek az új államban papok, katonák és tisztviselők. Ezek a tényezők, párosulva azzal, hogy a franciák elnyomták a mór északi vidékek legtovább ellenálló törzseit, megbontotta a régi hatalmi egyensúlyt és a déli lakosság és a mórok közti konfliktusok okozójává vált. Köztük áll a haratinok népes csoportja. Ők az arabizált rabszolgák utódai, a mór társadalmon belül élnek, egyfajta „alsó kaszként”. A mórok reakciója az volt a változásokra, hogy az arab nacionalizmus elterjedt az országban, egyre nagyobb lett a nyomás a nyelv és a jog, egyáltalán a mauritániai élet minden vonatkozásának arabizálására, és az etnikai ellentétek 1989 áprilisában zavarosságokká fajultak. Az etnikai feszültségek és a rabszolgaság érzékeny ügye – a múltban és bizonyos vidékeken a jelenben is – az ország politikai vitáinak fő kérdései. Minden csoportban jelentős azok aránya, akik összetett, plurális társadalmat szeretnének.

A hidegháború idején Mauritánia Franciaország érdekeivel ellentétes politikát folytatott Algéria, a Szaharában végrehajtott nukleáris kísérletek és a Dél-Afrikába irányuló francia fegyverreladások kérdésében. Moktar Ould Daddah, Mauritánia elnöke (1960–1978) ennek ellenére kiváló kapcsolatokat ápolt Párizssal. Franciaország támogatta Mauritániát a nyugat-szaharai konfliktusban 1976 és 1979 között (Manatee-hadművelet). Az 1980-as években, amikor úgy tűnt, hogy Marokkó fenyegetést jelent Mauritánia területi integritására nézve, Franciaország támogatta Nouakchott-ot. 1973-ban Mauritánia az Arab Liga tagjává vált, így csatlakozott több korábbi francia gyarmathoz. 1989-ben a mauritániaiak és szenegáliak közötti határincidenst követően Franciaország légi szállítást szervezett, amely lehetővé tette a két ország állampolgárainak evakuálását. 1993 decemberében Maaouiya Ould Sid’Ahmed Taya mauritániai elnök tett első hivatalos látogatást Franciaországban. A látogatás fogadtatása kifejezetten jó volt, mivel Franciaország Mauritániában a regionális stabilitás pólusát látta, miközben

⁵² Thobie, 1991; *Op. cit.*; pp. 63–70.

Algéria polgárháborúba süllyed. Franciaország emellett gratulált a kormányzó Republikánus Demokrata és Szociális Pártnak az 1994. februári helyhatósági választásokon aratott győzelméhez annak ellenére, hogy a pártot választási csalással vádolták. Napjainkban a politikai-diplomáciai kapcsolatok jelentőségét mutatja, hogy Macron elnök 2020. június 30-án Mauritániába látogatott a nouakchotti csúcstalálkozó alkalmából, ezt megelőzően 2018. július 2-án járt Mauritániában. Jean-Yves Le Drian európai és külügyminiszter 2020. február 25-én és december 25-én látogatott Nouakchottba, a Száhel-övezet különleges megbízottja, Frédéric Bontems pedig 2020. október 5. és 7. között járt a mauritániai fővárosban.

2019-ben a Franciaország és Mauritánia közötti kereskedelem 291 millió eurót tett ki. Franciaország kétoldalú kereskedelmi mérlege 103,1 millió eurós többletet mutatott 2020 első felében, szemben a 2019 első félévi 75,2 millió euróval. A francia import 2020 első felében elérte a 15,6 millió eurót, szemben a 2019-es 31,1 millió euróval. A francia export 2020-ban 11,6%-kal nőtt, és elérte a 118,7 millió eurót. Franciaország Mauritánia 7. beszállítója, különösen az élelmiszer- és gyógyszeriparban. Körülbelül hatvan francia cég, köztük néhány francia csoport leányvállalata van jelen Mauritániában, és különféle ágazatokban (energia, építőipar, logisztika, banki és egyéb szolgáltatások) tevékenykednek, és közel 3000 munkahelyet teremtenek Mauritániában.

Az AFD⁵³ 2017 óta teljes mértékben elkötelezett a Száhel-szövetség keretében annak érdekében, hogy tevékenységük koherens legyen, és lehetővé tegye a lakossághoz közeli hatékony segítségnyújtást, a fejlesztést és a belső biztonság megeremtését. A francia fejlesztési együttműködés mellett jelentős biztonsági és védelmi együttműködés is zajlik. Célja különösen a mauritániai szakértelem megerősítése a terrorizmus és az emberkereskedelem elleni küzdelem terén. A kétoldalú kulturális kapcsolatok a gazdasági kapcsolatokhoz képest jelentősebbek. Mauritánia a Nemzetközi Együttműködési és Fejlesztési Minisztériumközi Bizottság által 2018 februárjában meghatározott, prioritást élvező 19 francia fejlesztési ország egyike. Franciaország öt területen nyújt támogatást, ezek az egészségügy, az oktatás, az éghajlat, a nemzetközi stabilitás és a nemek közötti egyenlőség. Franciaország továbbra is Mauritánia fő partnere az OECD Fejlesztési Segítségnyújtási Bizottságának kritériumai szerint. 2020-ban összesen 26,6 millió euró támogatási összeget különített el. A 2018–2020 közötti időszakban az AFD 113 millió eurót mozgósított új kötelezettség-vállalások formájában. A folyamatban lévő 19 projekt elsősorban a vidékfejlesztés, a víz- és közegészségügy, az energia, az oktatás és az egészségügy témáira összpontosít, illetve a Száhel szövetség tagjaival együttműködve a legsebezhetőbb területeket veszik célba, a mali határok közelében. Franciaország 2014 óta 1,15 millió eurós összeggel támogatja a HIV, a tuberkulózis és a malária elleni küzdelmet, valamint a műszaki és kutatási szakemberek képzését. A franciák támogatják a civil társadalmi kezdeményezéseket (pl. állampolgárság, a nők és férfiak közötti egyenlőség), valamint segítik Mauritániát abban, hogy teljesítse kötelezettség-vállalásait az emberi jogok és a kormányzás területén. Párizs támogatja a nemzeti felsőoktatási és kutatási politikát is, 2019-ben 1266 mauritániai tanult Franciaországban, a nouakchotti

53 <https://www.afd.fr/fr>.

Théodore Monod francia gimnázium több mint 1100 diákot fogad az óvodától a 12. osztályig. Az együttműködésért és a kulturális kínálatért a mauritániai Francia Intézet felel, amelynek keretében Campus France, és öt Alliance Française működik.⁵⁴

2.2. Mali

Franciaország az 1890. augusztus 1-jei nyilatkozattal létrehozta a mai Mali területét is magában foglaló Francia-Szudánt, amelyet 1895-ben Francia Nyugat-Afrika részévé tett. 1889-ben a francia hadsereg elfoglalta Sikassót, amivel a katonai hódítás befejeződött. A Niger Hivatal létrehozásával megszervezték a térség mezőgazdasági termelését. A második világháború után a francia jelenlét meggyengült. Az ország függetlenedési folyamata demokratikus keretek között ment végbe. Az 1958. szeptember 28-ai választásokon Francia-Szudán választóinak 97%-a arra szavazott, hogy az ország a Francia Unió tagja legyen, majd 1960. szeptember 22-én a Mali köztársaság kikiáltotta függetlenségét.⁵⁵ Napjainkban a két ország szoros és bizalmi kapcsolatokat ápol egymással történelmi és kulturális okok miatt, és nagyszámú mali közösség él Franciaországban. A politikai kapcsolatok az elmúlt években intenzívebbé váltak, és számos kétoldalú látogatásra került sor. A 2014. július 16-án aláírt katonai szerződés is jelentős, aminek értelmében a két ország együttműködik a terrorizmus elleni harcban.

Az Al-Kaida előretörésének megfékezése érdekében Franciaország 2012-ben a Serval-hadművelet részeként 4000 katonát telepített Maliba, ez a szám a Barkhane-hadművelettel 5100-ra emelkedett. Franciaország az európai partnerei mellett kiképez, illetve tanácsot ad Mali fegyveres és belső biztonsági erőinek.⁵⁶ Franciaország támogatja Malit a G5 Száhel-övezet keretein belül, és Mali a CFA frank zóna⁵⁷ tagja, így valutája, melynek értékét a francia államkincstár garantálja, rögzített paritáson áll az euróval. A nagy francia multinacionális vállalatok, köztük a Total, a BNP-Paribas és a Laborex egyaránt megtalálható Maliban, Franciaország pedig Mali vezető beszállítója, megelőzve Szenegált és Elefántcsontpartot. Franciaország támogatja Malit az egészségügy és az oktatás, a vidékfejlesztés, valamint a víz- és energia-infrastruktúra területén az Alliance Sahel projekten keresztül. Franciaországban nagy a mali diaszpóra, 2020-ban a Franciaországban élő maliak számát 80 000 és 100 000 közé becsülték. Mali teljes jogú tagja a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének. 2020 februárjában Mali franciaországi nagykövetének szavai diplomáciai incidenst váltottak ki, mivel a francia fegyveres erők tagjainak „nem megfelelő viselkedésére” panaszkodott. A mali külügyminisztérium elhatárolódott nagykövete kijelentésétől. A 2021. május 24-ei államcsíny után a két ország kapcsolata ismét feszültté vált, ennek oka Choguel Maïga mali miniszterelnök elítélése volt. Az Abdoulaye Diop vezette mali külügyminisztérium sajtóközleményt

54 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/mauritanie/reactions-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.11.30.).

55 J. Nagy-Ferwagner, 2021; *Op. cit.*, p. 218.

56 *Idem.*, pp. 227–228.

57 <https://www.bceao.int/fr/content/histoire-du-franc-cfa>.

tett közzé, amelyben tiltakozott Emmanuel Macron „barátságtalan és becsmértő megjegyzései” ellen.⁵⁸

A politikai-diplomáciai konfliktusok ellenére a két ország gazdasági együttműködése szilárd. Franciaország továbbra is Mali fő gazdasági partnere, az első közvetlen magánmunkaadó, a mali földön jelen lévő cégek számára az első, az állami bevételek fő külföldi befizetője (a teljes bevétel 20%-át adja). Az afrikai–indiai-óceáni régió belül az ország Franciaország 10. kereskedelmi partnere, és a régióba irányuló francia export 3,4%-a irányul Maliba. Franciaország az ország második legnagyobb szállítója. A francia és a mali magánszektor között számos projekt és beruházás van folyamatban, amelyek egy régi és kiegyensúlyozott bizalmi kapcsolat keretében valósulnak meg. A francia cégek különösen a digitális iparban, a médiában, a logisztikában, a finomított termékekben, a mezőgazdasági élelmiszeriparban, a légi közlekedésben és az építőiparban vannak jelen. Mali a francia fejlesztési politika 19 kiemelt országának egyike, és Franciaország Mali második támogatója az Egyesült Államok után. Franciaország Németországgal együtt a Száhel Szövetség létrehozója, amely jelenleg 13 adományozót tömörít azzal a céllal, hogy a fejlesztési segélyeket hatékonyan használják fel. 2019-ben Mali lett az első ország, amely 96,5 millió eurós támogatást kapott a Francia Fejlesztési Ügynökségtől (AFD), és jelenleg 40 megvalósítás alatt álló projekt van, amelyek öt fő területet fednek le:

1. Infrastruktúra (villany, ivóvíz és csatornázás) fejlesztése.
2. Kormányzás (az államháztartás, a decentralizáció és a helyi fejlesztés támogatása).
3. Humánfejlesztés (oktatás, szakképzés és egészségügy).
4. Mezőgazdaság.
5. A magángazdasági szereplők közvetlen támogatása.

A kulturális kapcsolatok területén a Mali Francia Nagykövetség Együttműködési és Kulturális Akció Szolgálatá felelős a segélynyújtás irányításáért, valamint projekteket valósít meg a stabilizáció, a humanitárius segítségnyújtás és az együttműködés, az adminisztráció, a civil társadalom segítése, a felsőoktatás, a kutatás és a támogatások területén. A kulturális, oktatási és tudományos együttműködés fő területe a Bamakói Francia Intézet.⁵⁹

2.3. Niger

Franciaország a 19. század végén hódította meg a mai Niger területét,⁶⁰ az 1901-ben létrehozott Niger Katonai Területet 1904-ben Francia Nyugat-Afrikához csatolták. Niger 1958. augusztus 3-án a Francia Közösség tagja lett, és 1960. augusztus 3-án elnyerte

58 <https://www.france24.com/fr/afrique/20211005-le-mali-convoque-l-ambassadeur-de-france-apr%C3%A8s-des-propos-critiques-d-emmanuel-macron> (Letöltés ideje: 2021.12.02.).

59 Idem.

60 Thobie, 1991; *Op. cit.*, pp. 150–152., 154–156.

függetlenségét. Franciaország kiváltságos kapcsolatokat ápol Nigerrel, és a két országot számos megállapodás köti össze a kulturális, igazságügyi és védelmi együttműködés terén. A magas szintű politikai vezetők között rendszeresek a kétoldalú látogatások. Tekintettel a szahel–zaharai övezet biztonsági kihívásaira, Franciaország és Niger szorosan együttműködik a biztonság és a védelem területén. Ennek célja a nigériai szakemberek képzése a bűnözés, a terrorizmus és az emberkereskedelem elleni küzdelem terén. A 2014 augusztusában elindított Barkhane hadműveletnek a légibázisa Niameyben található, és Franciaország részt vesz a nigériai fegyveres erők és a szahel-övezeti közös haderő támogatásában. Niamey ad otthont a közös parancsnokságnak és a hírszerzési központnak. Ezt az operatív együttműködést egy állandó strukturális együttműködési mechanizmus egészíti ki. A franciák tanácsot adnak a nigéri fegyveres erők kiképzéséhez.

2019-ben a Franciaországból Nigerbe irányuló export 17%-kal nőtt, volumene 127 millió eurót tett ki, miközben 51 millió eurós volumennel nőtt Franciaország Nigerből származó importja. A kétoldalú kereskedelmi mérleg azonban történelmileg és strukturálisan kedvező Niger számára, de a francia deficit csökkenő tendenciát mutat. Ágazati szinten Niger elsősorban elektromos berendezéseket, számítógépeket és berendezéseket, valamint gyógyszeripari termékeket importál Franciaországból, cserébe Niger színesfémeket, fémérceket és különféle vegyszereket exportál Franciaországba. Napjainkban körülbelül harminc francia vállalat működik az országban, melyek az összes gazdasági ágazatot lefedik, különösen a szolgáltatási, az elosztási és a bányászati szektorban.

A kulturális kapcsolatok területén Niger szintén a francia fejlesztési segélyprogram 19 kiemelt célországának egyike. A 2017. december 13-án és 14-én Párizsban rendezett konferencián (a 2017–2021 közötti Gazdasági és Társadalmi Fejlesztési Terv finanszírozására) Franciaország kötelezettséget vállalt arra, hogy a 2017–2021 közötti időszakban Nigernek 400 millió euróig terjedő finanszírozást biztosít. Ezt a finanszírozást Niger esetében is főként a Francia Fejlesztési Ügynökség (AFD) hajtja végre. Ennek fő tevékenységi területei a következők

1. Az élelmezésbiztonság javítása.
2. A kormányzás megerősítése a béke és a közszolgáltatások szolgálatában.
3. Befektetés a humántőkébe és a fiatal generációba.
4. Gazdasági támogatás, a területek fejlesztése.
5. A nők helyzete a társadalomban.

Niger 2010 és 2019 között 590 millió eurós AFD támogatásból részesült. Franciaország a nigériai diákok elsődleges célpontja, és 2019/2020-ban 1088 nigéri tanult Franciaországban. Párizs támogatja a Szahel-övezet Klímabizottsága (CCRS) titkárságának megerősítését és a Szahel-övezetre vonatkozó éghajlat-beruházási terv végrehajtását. A tudományos együttműködés az orvosi kutatásokra is kiterjed. A kulturális kooperációért a francia–nigériai nemzetiségű Jean Rouch kulturális központ felel, itt működnek a legfontosabb közmédia-könyvtárak. Az országban két Alliance Française működik, és

a 2020/2021-es tanévben a francia La Fontaine de Niamey gimnázium közel 800 diákot vár az óvodától a 12. osztályig.⁶¹

2.4. Csád

Franciaország 1891-ben lépett be a mai Csád területére, és katonai expedíciókat indított a muszlim királyságok ellen.⁶² 1897 októberében a francia gyarmati adminisztrátor, Émile Gentil szövetségi szerződést írt alá II. Gaourang szultánnal, amely Franciaországnak biztosította a Baguirmi protektorátust, hogy megvédje a szudáni hadúrtól, Rabahtól. 1898-ban Franciaország három expedíciót indított Csád irányába: a Voulet-Chanoine küldetést Dakarból és a Niger folyónál, a Foureau-Lamy küldetést Algírból és az algériai Szaharából, valamint Émile Gentil küldetést Közép-Kongóból. Az 1900. április 22-i döntő ütközetben, a kousséri csatában François-Joseph-Amédée Lamy parancsnok és Rabah erői csaptak össze, aminek során mindketten életüket veszítették. Émile Gentil ezután megalapította a Fort-Lamyt a Chari jobb partján, és Csád első adminisztrátora lett. 1903. december 29-én Francia Kongó gyarmatot átszervezték és létrehozták Gavont, Közép-Kongó gyarmatot, valamint Oubangui-Chari és Csád területeket. 1905-ben Csád a Francia Egyenlítői Afrika területéhez került, majd 1915-ben gyarmattá nyilvánították. Csád végleges meghódítása 1913–1914 folyamán fejeződött be, és 1916-ban a franciák gyorsan megtörték a Dar Sila szultánság ellenállási kísérletét. 1917-ben Gérard francia parancsnok a „rendcsinálás” szándékával több mint száz abéchéit mészárolt le, akiket összeesküvés előkészítésével vádolt. A háborús bűnt elkövető tisztet a hadsereg nem vont felelősségre, de felmentették a parancsnokság alól. 1927-ben vallási zavargások törtek ki, amit 1929-ben a Bouna-háború követett. Utóbbi azzal ért véget, hogy a franciák elpusztították Bouna falut és lakóit.

A második világháború idején, 1940 júliusában Félix Éboué kormányzó úgy döntött, hogy támogatja De Gaulle tábornokot, és Csád volt az első gyarmat, amely csatlakozott a Szabad Franciaországhoz.⁶³ Ezután Csád több, Leclerc marsall által vezetett katonai művelet kiindulópontjaként szolgált a líbiai sivatagban 1941 és 1943 között, és Párizs felszabadításában csádi katonák is részt vettek. A háború után a francia–csádi kapcsolatok is a többi gyarmathoz hasonlóan alakultak. 1960. augusztus 11-én Csád függetlenné vált François Tombalbaye elnöklete alatt, de az ország északi fele 1965-ig a francia hadsereg ellenőrzése alatt maradt. A hidegháború alatt függetlenség ellenére a francia kormány rendszeresen beavatkozott Csád belügyeibe, így Csád volt az az afrikai ország, ahol a legtöbb katonai beavatkozás történt a függetlenedés óta. Az 1960-as és

61 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/niger/relations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.02.), Rémi Carayol: Sahel, les militaires évincent le Quai d'Orsay In. *Le Monde diplomatique*, 1er juillet 2019. <https://www.monde-diplomatique.fr/2019/07/CARAYOL/60053> (Letöltés ideje: 2021.12.13.).

62 Thobie, 1991; *Op. cit.*, pp. 144–150.

63 A francia gyarmatok részvételével kapcsolatban a Szabad Franciaország odalán ld. Ageron, 1991; *Op. cit.*, pp. 176–198.

1970-es években a francia hadsereg háborút folytatott a *Front de libération nationale du Tchad* (Frolinat) csapatai ellen. Az egymást követő műveletek a légi erőforrásokat részesítették előnyben. A francia hadsereg 1986-ban ismét bevette magát Hissène Habré rezsimjének támogatására, akit Franciaország és az Egyesült Államok hasznos szövetségésének tartott a Kadhafi Líbiája elleni harcban. Az ebben az összefüggésben telepített csapatokat a csád-líbiai konfliktus megoldására a hidegháború vége után is fenntartották, és a katonai hadművelet csak 2014 augusztusában ért véget. 1990-ben Idriss Déby Franciaország támogatásával erőszakkal átvette a hatalmat, de több lázadással is szembe kellett néznie. A lázadók kétszer érték el a fővárost, 2006 áprilisában, majd 2008 februárjában, de a csádi kormány francia támogatása megmaradt, az elnököt 2021. április 20-án meggyilkolták. Franciaország jelenleg egy katonai támaszpontot tart fenn a ndjaménai repülőtér mellett, amely humanitárius segítség szállítására és a terrorizmus elleni harc bázisaként szolgál.⁶⁴

Franciaország Csád egyik legjelentősebb gazdasági partnere. A francia export (2019-ben 85,6 millió euró) főként ipari termékek, élelmiszeripari áruk, ipari és mezőgazdasági gépek, számítástechnikai, elektronikai és optikai készülékek, valamint közlekedési eszközök értékesítését jelenti. A Csádból származó import (73,1 millió EUR 2019-ben) főként szénhidrogénekből (63,9 millió EUR) és erdészeti termékekből (arábikum-gumi) áll. A nagyon rossz üzleti környezet ellenére – Csád a Doing Business rangsorban a 190 ország közül a 182. – francia cégeknek mintegy húsz leányvállalata működik Csádban. A francia befektetések teljes összegét 2019-ben 111 millió euróra becsülik. 2020-ban Franciaország 15 millió euró költségvetési támogatást nyújtott Csádnak. Franciaország Csád vezető kétoldalú fejlesztési partnere, a humanitárius és élelmiszersegélyek kivételével. A Francia Fejlesztési Ügynökség (AFD) csádi kötelezettség-vállalásai 2018-ban 77 millió eurót, 2019-ben 88 millió eurót, 2020-ban pedig 60 millió eurót tettek ki. Az AFD a Csád-tó régiójában működik, támogatja a főváros, N'Djamena és Moundou városi területeinek tervezését, az állattenyésztést, az anyák és a gyermekek egészségének javítását, valamint az alapfokú oktatási rendszer és a szakképzés fejlesztését. A francia–csádi együttműködés kiterjed a kormányzás támogatására, valamint a felsőoktatás és a kutatás területeire.

Franciaország humanitárius és stabilizációs segítséget nyújt Csádnak, 2020-ban pedig 2,5 millió eurót különített el az élelmiszersegély-mechanizmus részeként. Ez a segély közvetlenül több mint 250 000 embert (nőket, gyermekeket) céloz meg, és célja az alultápláltság megelőzése és kezelése, a mezőgazdaság és az állattenyésztés újraindításának támogatása, valamint a megélhetés javítása. Franciaország 2020-ban 0,6 millió euró összeggel támogatta a Boko Haram és a Covid-19 által érintett közösségek ellenálló-képességének erősítésére irányuló projekteket. Párizs a csádi hadsereg szerkezet-átalakításához is támogatást nyújt (kiképzés, átképzés, tanácsadás és szakértelem), és a belső biztonság területén is fellép a terrorizmus elleni küzdelem érdekében.⁶⁵

64 https://www.liberation.fr/debats/2019/02/08/que-fait-l-armee-francaise-au-tchad_1708150/ (Letöltés ideje: 2021.12.02.).

65 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/tchad/relations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.02.).

2.5. Burkina Faso

Ouagadougou Mossi királysága 1896-ban vált francia protektorátussá, miután Franciaország 1898-ban a mai Burkina Fasónak megfelelő régió nagy részét meghódította. 1904-ben ezeket a területeket Francia Nyugat-Afrikába integrálták Felső-Szenegál és Niger gyarmatán belül. A gyarmat területéről sok lakos vett részt az első világháborúban a szenegáli gyalogszólaljakban. A nagy kényszertoborzások miatt azonban 1915-ben és 1916-ban Bani-Voltában lázadás tört ki és a francia csapatok csaknem harmincezer embert öltek meg. 1919. március 1-jén Édouard Hesling lett az új Felső-Volta gyarmat első kormányzója. A területet 1932. szeptember 5-én feldarabolták, amin Elefántcsontpart, Mali és Niger osztozott, és az őslakos lakosságot diszkriminálták. (Például az afrikai gyerekeknek tilos volt biciklizni vagy gyümölcsöt szedni a fáról, ez a „kiváltság” a telepések gyerekeinek volt fenntartva. E szabályok megsértése börtönbe sodorhatta a szülőket.) 1947. szeptember 4-én Felső-Voltát az 1932-es határain belül újjászervezték, majd 1958. december 11-én Felső-Volta Köztársaság néven a Francia Közösség tagállama lett, és 1960. augusztus 5-én nyerte el függetlenségét, 1984-től Burkina Faso-ra változtatta a nevét. Napjainkban is szoros kapcsolat jellemzi Franciaország és Burkina Faso kapcsolatait a történelmi hagyományok és a Száhel-övezetben, illetve az országban fennálló biztonsági kihívások miatt. Franciaország és Burkina Faso jelentős együttműködést folytat a biztonság és a védelem területén. A 2014 augusztusában elindított Barkhane-hadművelet részeként Franciaország támogatja a G5 Száhel-övezet közös haderejének fejlesztését. 2018 decembere óta a két ország katonai együttműködését szerződés szabályozza, ami lehetővé teszi közös műveletek végrehajtását.

2019-ben Burkina Faso Franciaország 12. vásárlója és 29. beszállítója. Az ország mintegy ötven francia vállalat leányvállalatának ad otthont. Összességében száz körülire becsülik a francia érdekeltségű (tőkével és/vagy vezetőséggel) rendelkező vállalatok vagy cégek számát. A szállodai és turisztikai szektorban is mintegy ötven francia vállalkozó dolgozik. A francia vállalatok beruházásai a következő ágazatokban összpontosulnak: mezőgazdaság, élelmiszeripar, építőipar, bank- és biztosítási szolgáltatások, valamint kommunikációs szolgáltatások.⁶⁶

Franciaország az ország vezető adományozója, és Franciaország fejlesztési politikájuk 19 kiemelt országának egyike. 2020-ban a Francia Fejlesztési Ügynökség 91 millió eurót különített el a kiemelt ágazatokban, nevezetesen a Száhel sürgősségi programjának támogatására. Burkina Fasóban a fejlesztés kiemelt területei a lakosság számára nyújtott alapvető szolgáltatások biztosítása (víz, csatornázás, oktatás/képzés, energia) és a helyi fejlesztések (vidéki és városi, különösen Ouagadougouban), különös tekintettel a közintézmények és a helyi közösségek támogatására. Franciaország a burkinai diákok első számú külföldi úti célja (2019-ben több mint 2500-en tanultak Franciaországban). Burkina Fasóban két francia intézet működik, Ouagadougou-ban és

⁶⁶ Macron elnök 2017 novemberében egy új korszak kezdetéről beszélt Ouagadougouban. Ld. J. Nagy-Ferwagner, 2021. 228.

Bobo-Dioulassóban, valamint egy projektinkubátor, az Ifjúság és Innováció Házában. Az ouagadougou-i Saint-Exupéry Gimnáziumban francia nyelven 1078 tanuló tanul.⁶⁷

2.6. Közép-afrikai Köztársaság

Az első európai telepesek 1884-ben jelentek meg a térségben és gyarmatért való küzdelemből a franciák kerültek ki győztesen. 1889-ben megalapították Banguit, 1898-ban megszervezték a közigazgatást és a terület 1905-től gyarmat, illetve 1910-ben Francia Egyenlítői-Afrika része lett. A franciák megszervezték a közigazgatást, modernizálták az országot, de egyben a vállalatok a kényszermunka széles körű igénybevételével elkezdtek kizsákmányolni az ország erőforrásait, a lakosság bozótba menekült és a lázadásokat a francia hadsereg brutálisan leverte. A második világháború idején a kolónia csatlakozott a szövetségesekhez, a háború után az ország is független lett 1960-ban, de kapcsolata Franciaországgal a későbbiekben is szoros maradt.⁶⁸

Jelenleg Franciaország az egyetlen ország az Európai Unióban, amelynek Banguiban nagykövetsége van, és a Közép-afrikai Köztársasággal fennálló hosszú távú és szoros kapcsolata révén továbbra is meghatározó szerepet játszik az ország életében. Az Európai Unión belül Franciaország kezdeményezte 2014 júliusában Németországgal, Hollandiával és az Európai Bizottsággal együtt az első európai támogatású vészhelyzeti és fejlesztési alap (Bêkou) létrehozását. Ez az élelmezésbiztonság, a városi infrastruktúra, valamint a gazdasági és társadalmi fellendülés területén hajt végre fejlesztéseket, de Franciaország nemzetközi pénzügyeseken keresztül is támogatja a Közép-afrikai Köztársaságot. Párizs 2009-ben elérte, hogy a súlyosan eladósodott országot az IMF-hitellel támogassa. 2020 decemberében és 2021 januárjában Macron elnök telefonon beszélt Faustin Archange Touadéra elnökkel, és megegyeztek abban, hogy a francia repülők is részt vehetnek a közép-afrikai területen jelen lévő fegyveres csoportok feloszlásában. Az elnök beiktatási ünnepségén 2021. március 30-án a Quai d'Orsay⁶⁹ turizmusért felelős államtitkára vett részt, de a kapcsolatok nem fejlődtek. Franciaország ezért úgy döntött, hogy felfüggeszti költségvetési támogatását és a közép-afrikai minisztériumokkal folytatott technikai együttműködésének egy részét, de fenntartja segélyeit, amelyek közvetlenül a közép-afrikai lakosság javát szolgálják.

2019-ben Franciaország exportja a Közép-afrikai Köztársaságba 34,1 millió eurót, míg a francia import 5,2 millió eurót ért el. A Közép-afrikai Köztársaságba irányuló francia export 2019-ben felgyorsult (+14,7%). Körülbelül húsz francia céget alapítottak az országban különböző ágazatokban: a telekommunikáció, a logisztika, a szállítás, az olaj- és energiaszektor. A Powers (SERIS-csoport) az ország vezető biztonsági szereplője és Bangui fő magánmunkaadója 2500 alkalmazottal, az Orange a távközlési szektor

67 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/burkina-faso/relations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.02.).

68 Balogh Andrea–Besenyő János–Miletics Péter–Vogel Dávid: *La République Centafricaine*, Centre Universitaire Francophone, Szeged, 2016; *Op. cit.*, pp. 117–141.

69 A Francia Külügyminisztérium általánosan használt elnevezése.

vezető szolgáltatója, az Air France a repülési ágazatban, a SOGEA–SATOM pedig az építőiparban van jelen. A MOCAF (Castel-csoport) az itálágazat fő szereplője. Az egymást követő válságok és olykor súlyos pénzügyi veszteségek ellenére a hagyományosan jelenlévő francia vállalatok nemcsak fenntartották telephelyeiket, de ma már több mint 5000 közvetlen munkahelyet biztosítanak, valamint a befektetések terén is aktívak (61 millió euró az elmúlt öt évben). Jelentős a közvetlen francia befektetések állománya, ez 2019-ben 179 millió euró volt, ami azonban 29%-os csökkenést jelentett 2018-hoz képest.

Franciaország 2014–2016-ban több mint 76 millió eurós polgári segílyt nyújtott az országnak, és a 2016. november 17-én Brüsszelben tartott adományozói konferencián Párizs 85 millió eurós segílyt jelentett be három évre, beleértve a „Bêkou” alap számára szánt 15 millió eurót is, amivel Franciaország megerősítette vezető kétoldalú adományozói státuszát. Párizs jelezte, hogy segílyeit különösen a gazdasági sebezhetőségek elleni küzdelem támogatására, a lakossági szolgáltatásokra, különösen az oktatásra és az egészségügyre, valamint az afrikai állam segílyezési koordinációs és végrehajtási képességeinek fejlesztésére kívánja fordítani. Párizs annak érdekében, hogy megvédje a civileket az erőszaktól, 2013. december 5-én elindította a Sangaris-hadműveletet, és a közép-afrikai hatóságok kérésére a francia beavatkozást a Biztonsági Tanács 2127-es határozata alapján hajtották végre. Négy francia katona halt meg a hadművelet során. A Sangaris 2016. október 31-én véget ért, de a francia katonák részt vesznek a közös biztonság- és védelempolitikai missziókban, ma több mint 300 francia katona van jelen Közép-Afrika földjén, és főképpen kiképzési feladatokat látnak el.⁷⁰

3. Az Egyenlítő menti államok

3.1. Ruanda

Franciaország és Ruanda 1962-ben vette fel a diplomáciai kapcsolatot, amikor az utóbbi függetlenné vált a Belga Királyságtól. A Franciaország és Ruanda közötti katonai együttműködés 1975-ig nyúlik vissza. Franciaország katonai, pénzügyi és diplomáciai támogatást nyújtott Juvénal Habyarimana elnök hutu kormányának a tutszik vezette Ruandai Hazafias Front ellen az 1990-ben kezdődött ruandai polgárháború során. A gyanú szerint ezt a támogatás a ruandai tutszi népirtás során is folytatta. E támogatás mértéke és a népirtásra gyakorolt hatása sok vita tárgyát képezi, különösen a francia és a ruandai kormány között, és továbbra is befolyásolja a két ország közötti diplomáciai kapcsolatokat.⁷¹

2006. november 24-én Ruanda megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Franciaországgal, miután Jean-Louis Bruguière francia bíró a Ruandai Nemzetközi Törvényszéktől Paul Kagame elnök ellen kért vádemelést, és Bruguière bíró kibocsátotta

70 [https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/republique-centrafricaine/relations-bilaterales/](https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/republique-centrafricaine/rerelations-bilaterales/) (Letöltés ideje: 2021.12.02.).

71 J. Nagy–Ferwagner, 2021; *Op. cit.*, p. 226., T. Horváth Attila: Egy diplomáciai botrány háttere – a ruandai–francia kapcsolatok évtizedei. In: *Afrika tanulmányok*, 2007, pp. 26–39.

a ruandai elnök kilenc hozzá tartozója elleni elfogatóparancsot. A francia bíró azzal gyanúsítja őket, hogy részt vettek az 1994. április 6-ai támadásban, amely Juvénal Habyarimana ruandai és Cyprien Ntaryamira burundi elnök életébe került, és kiváltotta a ruandai tutszi népirtást. Ekkor bezárták a nagykövetséget, valamint a Ruandában jelen lévő francia intézmények többségét. 2007-től a Franciaországban élő és a népirtással vádolt személyek elleni ruandai fellépések következtében 2009. november 29-én a két ország úgy döntött, hogy helyreállítja diplomáciai kapcsolatait, ami végül 2021-ben valósult meg.

Bernard Kouchner francia külügyminiszter, majd Nicolas Sarkozy köztársasági elnök egyaránt Kigaliba utazott, hogy huszonöt évvel François Mitterrand francia államfő 1990-es látogatása után kifejezzék a kapcsolatok normalizálására irányuló szándékot. A 2010. februári út során a francia elnök elismerte, hogy a francia hatóságok súlyos hibákat követtek el a népirtás idején, és rosszul értékelték a helyzetet. Jacques Kabalé jogászt 2010 júniusában nevezték ki Ruanda franciaországi nagykövetévé, de Párizsnak 2015 óta nincs akkreditált nagykövete Kigaliban, miután Kigali megtagadta a francia jelölt akkreditálását erre a posztra. A kapcsolatok jelentősen javultak Emmanuel Macron elnöksége alatt, aki a Duclert-bizottság jelentése nyomán elismerte Franciaország felelősségét, különösen elvakultságát és mérlegelési hibáit, amelyek nem tették lehetővé az 1994-es népirtás megakadályozását. 2021. június 12-én Antoine Anfrét nevezték ki új ruandai nagykövetnek.

Ez az újraindítás tükröződött abban, hogy 2018. október 12-én, Franciaország erőteljes támogatásával Louise Mushikiwabo volt ruandai külügyminisztert nevezték ki a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének élére. A közeledés 2019. április 7-én a tutszi népirtás 25. évfordulójával felgyorsult, aminek alkalmából a köztársasági elnök több fontos gesztust is tett, ezek közé tartozik a Ruandával kapcsolatos francia levéltárak tanulmányozásáért felelős történelemszabványbizottság kinevezése, megemlékezés a tutszi népirtásról, a feltételezett háborús bűnösök felkutatása (így például Félicien Kabuga, a népirtás egyik fő bűnösének letartóztatása, majd átszállítása Hágába 2020 októberében).

A Franciaország és Ruanda közötti kétoldalú kereskedelem alacsony szintű, de az évtized során növekszik és 2019-ben elérte a 25,3 millió eurót, szemben a 2010-es 13,7 millió euróval. Franciaországnak strukturális többlete van, amely 2019-ben 16,5 millió eurót tett ki. A többletet két Airbus eladása adta 2016-ban, ami így elérte a 35,7 millió eurót. A Ruandába irányuló francia export több mint felét gépi berendezések, elektromos, elektronikai és számítástechnikai berendezések, valamint gyógyszeripari termékek teszik ki, míg Ruanda főként mezőgazdasági termékeket exportál Franciaországba.

A politikai feszültségek hatással vannak a két ország kulturális együttműködésére is. A ruandai Francia Intézet 2014 óta „falakon kívüli” rendszerben működik, és tevékenységeit Kigali különböző helyeire (a kigali könyvtárba, az Antoine Saint-Exupéry francia nyelvű iskolába) helyezte át. A kulturális területre összpontosító fő projekt egy frankofón kulturális központ megnyitása 2021 második negyedévében Kigaliban, amely lehetővé teszi a kulturális tevékenységek ismételt helyen való összefogását. A kétoldalú kapcsolatok újjáéledése azt is eredményezte, hogy a Francia Fejlesztési Ügynökség visszatért Ruandába állami hitel- és támogatási projektekkel. A 2019-ben

megkezdett munka folytatásaként 2020 nyarán Párizs 40 millió eurós kölcsönt adott a Covid-19 elleni küzdelem támogatására, valamint egy 80 millió eurós támogatási kölcsönt a ruandai vidék villamosítására.⁷²

3.2. Burundi

Burundi területét a németek gyarmatosították, majd belga ellenőrzés alá került, ami a francia nyelv elterjedését eredményezte. A két ország Burundi 1962-es függetlensége óta tartja fenn a diplomáciai kapcsolatokat, amelyek a burundi polgárháború idején (1996–1998) szüneteltek. A burundi francia nagykövetség 1962 júliusában nyílt meg, és a következő évben írták alá az első megállapodást a kormányok közötti kulturális és technikai együttműködésről. Franciaország Belgium után a második ország, amely 1962-ben elismerte Burundi függetlenségét. Aktívan támogatta az arushai megállapodás végrehajtását, és hasonlóképpen továbbra is támogatta a később felállított intézményeket. A 2015-ös válság óta Franciaország a békés megoldást szerette volna elérni a burundiak között az arushai megállapodások tiszteletben tartásával és egy átfogó párbeszéd elősegítésével. A Burundi, Ruanda és a Kongói Demokratikus Köztársaság között fennálló szoros kapcsolatok miatt a burundi átmenet sikere továbbra is nélkülözhetetlen a Nagy-tavak régiójának stabilizálásához, amit Franciaország szeretne elérni.

Pierre Nkurunziza elnök 2013. március 10. és 14. között hivatalos látogatást tett Franciaországban, melynek során találkozott François Hollande köztársasági elnökkel. A fejlesztési miniszter és a burundi külkapcsolatokért és nemzetközi együttműködésért felelős miniszter ebből az alkalomból aláírta a 2013–2015-ös időszakra vonatkozó, a francia–burundi fejlesztési együttműködés irányvonalairól szóló keretdokumentumot. Nkurunziza elnök részt vett a 2013. december 6-i Élysée-i csúcstalálkozón, 2014. április 2-án és 3-án az EU–Afrika csúcstalálkozón, valamint két, a Közép-afrikai Köztársaságot érintő renkívüli találkozón. 2014. március 27-én Burundi első alelnöke, Prosper Bazombaza találkozott Yamina Benguigui frankofóniáért felelős miniszterrel.

A Franciaország és Burundi közötti gazdasági kapcsolatok továbbra is gyengék: Burundi Franciaország 168. kereskedelmi partnere, 2018-ban 13,2 millió euróra becsülték a teljes kereskedelmet, és jelenleg körülbelül tíz francia cég van jelen Burundiban. 2012 februárjában Burundi csatlakozott a francia együttműködés szempontjából kiemelt szegény országok listájához. A Francia Fejlesztési Ügynökségnek (AFD) azonban a 2015-ös válságot követően két évre készenléti állapotba kellett helyeznie működését, 2017-ben megkezdődött az ügynökség tevékenységének újraindítása, a Global Partner keretében.⁷³

72 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/rwanda/relations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.06.).

73 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/burundi/relations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.11.).

2.3. Kongói Demokratikus Köztársaság

A Kongó-medence területét a középkorban a Kongó Királyság uralta. Az európai gyarmatosítók megjelenésével a terület óriási emberveszteséget szenvedett, mivel a rabszolgakereskedők fő célpontjává vált, akik évi 50–70 000 embert is elhurcoltak. 1885-től II. Lipót belga király magánygyarmatává vált, aki megszervezte az ún. Kongó Szabadállamot, amely brutális kegyetlenséggel, milliók rabszolgasorsba vetésével és kiirtásával gumiültetvényeket létesített a zsoldoshadsereg közreműködésével. Az ország lakosságának létszáma ezalatt az időszak alatt mintegy 15 millióval csökkent. 1908-ban Belgium átvette a terület igazgatását és megszervezte a Belga Kongó gyarmatot, amely 1960. június 30-án kiáltotta ki a függetlenségét. Joseph Mobutu diktátor az ország nevét 1966-ban Kongói Demokratikus Köztársaságra, majd 1971-től Zaire Köztársaságra változtatta. Kongó történelmét viharos és véres események, még afrikai értelemben is mértéktelen korrupció, polgárháborúk, lázadások, gyilkosságok, járványok, a természeti kincsek kifosztása jellemezte. Mobutu kormányzata rendszeresen megsértette az emberi jogokat, politikai elnyomás és személyi kultusz volt. Ennek ellenére javarészt élvezte a nyugati hatalmak támogatását azok gazdasági és stratégiai érdekei miatt. 1997-ben Mobutu kormányát Laurent-Désiré Kabila tábornok megdöntötte, és az országot átnevezték Kongói Demokratikus Köztársaságra. 1996 és 1998 között zajlott az ún. első kongói háború, majd rövid fegyverszünet után még 1998-ban kirobbant az azóta is tartó második kongói háború, ami meghatározza az ország kapcsolatát Franciaországgal. 2006-ban volt az első demokratikus választás, amelyet az ENSZ csapatok és európai uniós haderő is felügyeltek. A választást Joseph Kabila nyerte 45%-al.

Franciaország számára a Kongói Demokratikus Köztársaság különlegességét az adja, hogy az anyaország után itt beszélnek a világon legtöbben franciául.⁷⁴ 2014-es adatok szerint a lakosság 47% -a tud franciául írni és olvasni, a fővárosban, Kinshasában, a lakosság 67%-tudott franciául olvasni és írni, 68,5% -a pedig értette és beszélt a nyelvet. Jelenleg az országban négy Francia Intézet működik: Kinshasa, Lubumbashi, Bukavu, Goma. Ezek mellett az Alliances françaises, valamint két francia líceum is működik. A francia nyelv ismerete jelenti tehát a két ország közötti kapcsolatok lényegi elemét, ami egyrészt a frankofón közösségben, másrészt az ENSZ-ben szoros kapcsolatot hozott létre Párizs és Kinshasa között. Ez megnyilvánul a miniszteri és a legmagasabb államfői találkozókban is. Sárkózy elnök látogatása (2009. március 26.) az első francia államfői utat jelentette Mitterrand elnök 1984-es látogatása óta. A kétoldalú kereskedelmi mérleg hagyományosan kedvező Franciaország számára. Több évnyi csökkenés után a francia export 2019-ben (132 millió euró) és 2020-ban (142 millió euró) növekedett, miközben a Kongóból származó francia import az elmúlt években erőteljesen emelkedett, de a francia vállalatok jelenléte korlátozott (2023-ban kevesebb

⁷⁴ <https://www.la-croix.com/Monde/Afrique/Lavenir-francais-RDC-2019-08-02-1201038948> (Letöltés ideje: 2022. 11. 04.).

mint harminc körüli), és kevés részpiacra irányul, de néhány francia vállalati csoport erős pozícióval rendelkezik a saját ágazatában, (pl. Total, Orange, Castel stb.).⁷⁵

4. Atlanti-óceán partmenti államok

4.1. Szenegál

1659-ben a franciák Afrikában először itt alapítottak gyarmatot.⁷⁶ Szenegál Franciaország harmadik legnagyobb kereskedelmi partnere Afrikában. A francia vállalatok adják Szenegál GDP-jének és adóbevételeinek negyedét. A Total megállapodást kötött Szenegállal a mélytengeri területek kiaknázására. Szenegál a CFA frank zóna része, és a Nemzetközi Frankofón Szervezet teljes jogú tagja. Szenegálban van egy Francia Intézet és két Alliance Française, illetve sok szenegáli diák tanul a francia felsőoktatásban. Franciaország légibázissal rendelkezik a Léopold Sédar Senghor nemzetközi repülőtéren, és a francia katonai segélyek első kedvezményezettje, és háttérbázist jelent Franciaország számára az egész Száhel-övezetre.

Szenegál és Franciaország viszonya szoros és sokrétű, gyakoriak a két ország politikai vezetőinek találkozásai. Franciaország számára Szenegál a kiemelten fontos országok kategóriájába tartozik.⁷⁷ Szenegál az egyetlen ország a szubszaharai Afrikában, amellyel Franciaország minden évben kormányközi ülést tart (felváltva Dakarban és Párizsban). A 4. ilyen ülésre Dakarban került sor 2019. november 17-én, amikor a kétoldalú kapcsolatok főbb területeit beszélték át, és egy közös nyilatkozatot, illetve négy ütemtervet is aláírtak, amelyek a gazdasági felemelkedés, az oktatás, a képzés, az egészségügy, a sport és a kultúra, a migráció és a mobilitás, a védelem és a biztonság témakörét érintik. A kétoldalú ülés 2020-ban a járvány miatt elmaradt. Franciaország Szenegál vezető befektetője és vezető kereskedelmi partnere. A kereskedelem 2018-ban 911,1 millió euró többletet termelt Franciaország javára. Franciaország a vezető befektető, a közvetlen külföldi tőkebefektetések állományának több mint 88%-ával és több mint száz francia cég működik az országban, több mint 12 000 közvetlen munkahelyet teremtve. A továbbra is nehéz üzleti környezet ellenére a befektetési kilátások kedvezőek a francia vállalatok számára, amelyek jelentős szerepet töltenek be az ország gazdasági életképességében, a GDP és az adóbevételek negyedét biztosítják. A szénhidrogének közelmúltbeli felfedezése (2014) megváltoztathatja Szenegál gazdasági helyzetét a következő években. A Total, amely már jelen van Szenegálban a forgalmazásban, a mélytengeri területekről szóló megállapodás aláírásával (2017. május 2.) biztosította helyzetét.

⁷⁵ <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/republique-democratique-du-congo/rerelations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2022. 11. 04.).

⁷⁶ Meyer, Jean: Des origines à 1763. In: François, Laurent (szerk.): *Histoire de la France coloniale. I. La conquête*, Armand Colin, Paris, 1991, pp. 176–178., Rey-Goldzeiguer, 1991; *Op. cit.*, pp. 604–607.

⁷⁷ *Diplomatie française*, 2018; *Op. cit.*, pp. 224.

A kulturális kapcsolatok nagyon sokrétűek, összesen 14 francia iskola működik az országban, 7600 diákkal. A dakari Francia Intézet főként a frankofónia támogatásával, kulturális promócióval, valamint az akadémiai és tudományos szektor támogatásával foglalkozik, az intézmény keretén belül Campus France működik, és átlagosan 135 ösztöndíjat ítélnék oda (hallgatóknak és doktoranduszoknak). A 2018–2019-es tanévben 12 415 szenegáli diák tanult Franciaországban (szemben a 2017–2018-as 11 000 körüli számmal). 2018-ban 4405 diákvizumot adtak ki szenegáliaknak. Dakar ad otthont az Institut Pasteurnak, valamint a Fejlesztési Kutatóintézet (IRD)⁷⁸ és a Nemzetközi Agrárkutatási Fejlesztési Együttműködési Központ (CIRAD) regionális irodáinak.⁷⁹

A francia–szenegáli egyetemi kampusz létrehozásának projektjét a köztársasági elnök 2018. februári hivatalos dakari látogatása alkalmával jelentette be. A kampusz hivatalosan 2019. június 11-én indult a két felsőoktatásért felelős miniszter jelenlétében. A 2019–2020-as tanév kezdete óta tizenöt képzési kurzust kínál, amelyeket francia és szenegáli intézmények közösen építettek ki. Franciaország mintegy ötven nemzetközi műszaki szakértőt telepített Szenegálba, akik közül 13-at multilaterális intézményekhez küldenek ki. Hozzájárulnak különösen a terrorizmus és a szervezett bűnözés elleni küzdelemhez, az igazságszolgáltatás korszerűsítéséhez, a demokratikus kormányzás támogatásához és az induló vállalkozások létrehozásához kapcsolódó projektek végrehajtásához. Franciaország a nemzetközi, különösen az európai adományozókkal együttműködve dolgozik, amelyeken keresztül a francia többoldalú segélyek nagy része áthalad. A két országot a decentralizált együttműködés terén is szoros kapcsolat fűzi egymáshoz. Ezért Szenegál az az afrikai ország, ahol a legtöbb együttműködési partnerség jött létre a francia szervezetekkel (2021 végén 114 aktív partnerség). Szenegál a francia önkéntesek egyik fő fogadó országa is.

Szenegál Franciaország biztonsági és védelmi együttműködési akciójának első kedvezményezettje, és Dakarban regionális operatív együttműködési központot alkotnak, amely kiképzési feladatokat hajt végre. Szenegál a francia hivatalos fejlesztési támogatás tizenhat kiemelt szegény országának egyike. Három fő támogatási területet határoztak meg, melyek a fenntartható fejlődés, a demokratikus kormányzás és az emberi fejlődés.

2000 óta a Francia Fejlesztési Ügynökség (AFD) közel 1,7 milliárd eurót adott Szenegálnak, az összes pénzügyi terméket és az összes szektort együttvéve. A legemblemikusabb projektek közé tartozik a Dakar regionális gyorsvonat fejlesztése, a KMS III projekt, amely lehetővé teszi Dakar ivóvízellátásának biztosítását, illetve a szenegáli energia-diverzifikációs projektek.⁸⁰

78 <https://www.ird.fr/node/8>.

79 <https://www.cirad.fr/>.

80 [https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/senegal/relations-bilaterales/](https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/senegal/rerelations-bilaterales/) (Letöltés ideje: 2021.12.06).

4.2. Gambia

Gambia gyarmatosítása a 15. századra nyúlik vissza, amikor a portugálok kereskedelmi telepeket hoztak létre. 1723-ban a Brit Afrikai Társaság egy sor földet szerzett meg a Gambia folyó körül. A franciák és az angolok sokáig harcoltak a területért, de az 1783-as Versailles-i Szerződés Gambiát az Egyesült Királyságnak adta, amely 1816-ban a Gambia folyó torkolatánál megalapította Bathurst (ma Banjul), Gambia fővárosát. A franciák 1889-ben elismerték a britek jogait. Az ország a függetlenségét 1970-ben vívta ki, és 1982–1989 között konföderációban működött Szenegállal, Szenegambi néven. 2013-ban Gambia bejelentette kilépését a Nemzetközösségből, elítélve egy neo-gyarmati intézményt, és úgy döntött, hogy sosem lesz tagja ilyen intézménynek. A Párizs és Banjul közötti kapcsolatok példátlan fellendülésen mentek keresztül a demokrácia gambiai megjelenése óta. Adam Barrow 2017 elején történt megválasztása véget vetett Yahya Jammeh több mint 20 éves diktatúrájának. Franciaország kísérte és támogatta ezt az átmenetet, már nagyon korán elismerte az új megválasztott elnököt, és 2017-ben megnyitotta diplomáciai kirendeltségét.

A gambiai adományozói konferencián (Brüsszel, 2018. május) Franciaország bejelentette, hogy a 2018–2021 közötti időszakban 50 millió eurós támogatást nyújt a gambiai nemzeti fejlesztési tervhez. Franciaország ezzel Gambia első számú kétoldalú partnerévé vált. A segítségnyújtás költségvetési támogatásból (5 millió euró) és két vízügyi ágazati AFD-projektből (20 millió euró) áll. A fennmaradó 20 millió euró új projektek támogatását szolgálja. Gambia azonban, amely igyekszik megerősíteni a demokratikus átmenet sikerét, számos gyengeséggel néz szembe. A gazdaság továbbra is törékeny, és a Yahya Jammeh rendszerétől örökölt adósság még mindig a GDP 130%-át teszi ki. Ráadásul a francia cégek kevéssé vannak jelen, még az infrastruktúra fejlesztése és a turisztikai szektor erősödése által kínált kilátások ellenére is. Végezetül a politikai helyzet továbbra is feszült. Az elnök ezért a közelmúltban megvált alelnökétől, Ousainou Darboe-tól, hogy szabad kezet kapjon.

A Gambia és Franciaország közötti kereskedelmi kapcsolatok továbbra is szerények. Franciaország az ország 13. szállítója és 15. vásárlója. A francia import kizárólag agrár-élelmiszeripari termékekből (földimogyoró és az abból származó termékek) áll, míg az export főleg beruházási javakat és köztes termékeket érint. 2019-ben a Gambiába irányuló francia export 17,6 millió eurót tett ki 2019-ben, ami 124%-os növekedés 2018-hoz képest. Míg 2018-ban nulla volt a gabonafélék (rizs nélkül), hűvelyesek és olajos magvak exportja, ez 2019-ben elérte a 7,2 millió eurót. A francia cégek alig vannak jelen Gambiában. 2018-ban Gambia is felkerült a francia fejlesztési támogatás 19 kiemelt országának listájára, ami új lehetőségeket nyit a projektfinanszírozásban történő beavatkozásra. Franciaország az ország vezető kétoldalú adományozója, ami 2018 májusában 50 millió eurós segílyt jelentett.

A francia–gambiai kulturális együttműködés fő célja a kétnyelvűség előmozdítása Gambiában a regionális integráció érdekében. Gambia hivatalos nyelve az angol, de a francia is fontos helyet foglal el, tekintettel az ország geopolitikai helyzetére. Mivel az

angol–francia kétnyelvűséget a gazdasági fejlődés egyik tényezőjének tekintik, azt a gambiai hatóságok oktatáspolitikájuk célkitűzésévé tették. A banjuli francia iskolában körülbelül 100 diák tanul, köztük körülbelül 20 francia. Gambia egyetlen külföldi kulturális központja az 1949-ben alapított Alliance Française de Banjul az országban zajló francia kulturális tevékenység fő pillére. Franciaországnak 2012 óta nincs biztonsági és védelmi együttműködése Gambiával, de a franciák 2017-ben új lépéseket tudtak kezdeményezni, különösen a gambiai katonák kiképzése tekintetében. Számos projekt indult így: a biztonsági szektor reformjának támogatása, a jogállamiság megszilárdítása és nyelvi képzés.⁸¹

4.3. Guinea

Guineát a franciák 1891-ben nyilvánították a gyarmatuknak, és 1901-től Francia Nyugat-Afrika része lett. Az 1958. szeptemberi népszavazáson Guinea volt az egyetlen francia ajkú afrikai ország, amely elutasította De Gaulle tábornok javaslatát a francia gyarmatok közösségbe történő integrációjáról, ami a Franciaországgal fenntartott politikai és gazdasági kapcsolatok azonnali megszakadásához vezetett. A függetlenséget 1958. október 2-án kiáltották ki, és Franciaország a következő hónapban visszavonta hadseregét, tisztségviselőit és hiteleit.⁸² A francia gyarmatosítók magukkal vitték minden értékes felszerelésüket, hazaszállították a levéltárukat, és a távozó francia telepések mindent elvittek vagy leromboltak maguk után, kicsavarták az izzókat, és még a főváros, Conakry csatornavezetékének tervrajzait is elvitték.⁸³

Napjainkban a kétoldalú kapcsolatok intenzívek, azokat számos magas szintű találkozó jellemzi, amelyek Alpha Condé hatalomra kerülése óta felerősödtek.⁸⁴ A Guineába irányuló francia export – amelyet a gyógyszerek, a mechanikai berendezések, az elektromos, elektronikus és informatikai berendezések, valamint élelmiszeripari termékek adnak – 2018-ban stabil maradt. A Franciaországból származó import 2018-ban csökkent. Guinea fejlesztési segélyezés szempontjából kiemelt szegény ország. A francia támogatás nagy része egy 171 millió eurós adósságcsökkentési és fejlesztési szerződésből származik, amely elsősorban a mezőgazdaság és vidékfejlesztést, a műszaki oktatást és képzést, a szakképzést, az egyetem előtti oktatást és a helyi fejlesztés ágazatait célozza meg. Franciaország a guineai ebolajárvány elleni küzdelem egyik fő támogatója. A vészhelyzeti szakaszban hozzájárulása 158 millió eurót tett ki 2014 és 2015 között, és több mint 150 millió eurót fordítanak a helyreállítási szakaszra.

81 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/gambie/rerelations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.06.).

82 J. Nagy–Ferwagner, 2021; *Op. cit.*, pp. 217.

83 <https://www.washingtonpost.com/archive/local/1984/03/28/guineas-longtime-president-ahmed-sekou-toure-dies/18f31685-878c-4759-8028-3bef7fbc568b/> (Letöltés ideje: 2021.12.11.).

84 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/guinee/rerelations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.11.).

A francia nyelv és kultúra népszerűsítése, a felsőoktatás és a tudományos kutatás támogatása prioritást jelent Párizs számára, de a biztonság és a védelem terén megvalósuló együttműködés is fontos területnek számít. Franciaország támogatja a guineai biztonsági és védelmi intézmények szerkezet-átalakítását. Ezek az erőfeszítések látható és fontos eredményeket hoztak, például Guinea részvételét a MINUSMA-ban⁸⁵.

4.4. Elefántcsontpart

Franciaország és Elefántcsontpart között a kapcsolatok 1637-ban kezdődtek, amikor katolikus hittérítők szálltak partra. 1687-ben francia misszionáriusok és kereskedők telepedtek le, akik rabszolga-kereskedelemmel foglalkoztak. Elefántcsontpart gyarmatosítása 1893-ban kezdődött és 1898-ban fejeződött be. 1900-ban Franciaország növelni akarta Elefántcsontparton az adózás mértékét, ami lázadáshoz vezetett. Az ország természeti kincseinek kiaknázása érdekében a gyarmati közigazgatás létrehozta a kényszermunka rendszerét, amely hamarosan a francia uralom leggyűlöttebb eleme lett. Az erdők és a szántóterületek fejlesztése jelentős demográfiai erőforrásokat igényelt, amit a franciák Felső-Volta egy részének Elefántcsontparthoz csatolásával oldottak meg, majd 1905-ben eltörölték a rabszolgaságot.

Elefántcsontpart Francia Nyugat-Afrika része volt. A bennszülötteket közmunkára kényszerítették és besorozhatták a hadseregbe. A francia uralom alatt az elefántcsontparti lakosság egy része asszimilálódott, és a gyarmati elit részévé vált. A második világháború alatt Elefántcsontpart 1943-ig a Vichy-rezsim kezében maradt, amikor is De Gaulle tábornok csapatai ellenőrzésük alá vonták a gyarmatot, amely így már Szabad Franciaországhoz tartozott, és az elefántcsontparti gyarmati csapatok is részt vettek a Szabad Francia Erők oldalán a második világháborúban. 1946 után az elefántcsontparti lakosság francia állampolgárságot kapott, a kényszermunkát eltörölték. Az 1956-os kerettörvény fontos előjogokat ruházott a nyugat-afrikai önkormányzatokra, és a francia közösséget létrehozó népszavazással Elefántcsontpart 1958-ban autonóm köztársasággá vált. Elefántcsontpart gazdag gyarmatnak számított és a függetlenséggel a költségvetési forrásai is jelentősen megnöttek.

A függetlenség 1960-ban lépett életbe, majd 1961-ben Elefántcsontpart és Franciaország katonai segítségnyújtási megállapodást írt alá. Félix Houphouët-Boigny, az Elefántcsontparti Köztársaság elnöke (1960–1993) a *Françafrique* lelkes védelmezője és támogatója volt, és szoros baráti kapcsolatot ápolt a francia elnökökkel. Az elefántcsontparti elnök felfogása szerint Franciaország az országa számára egy olyan partnert jelentett, amellyel egyenrangú félként lehetett együttműködni. Elnöksége alatt a francia tanácsadók kiemelkedő szerepet töltek be, ami Afrika többi államához képest jólétet eredményezett az országában. Elefántcsontpart domináns szerepet töltött be a kakaó- és kávépiacon, ennek is köszönhető a középosztály kialakulása. A francia befolyás jele

85 <https://minusma.unmissions.org/>. Az ENSZ békefenntartó missziója Maliban. A MINUSMA-t 2013. április 25-én hozták létre az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsának 2100. számú határozatával, hogy stabilizálja az országot a 2012-es tuareg lázadás után.

volt, hogy Elefántcsontpart 1967-ben elismerte Biafra függetlenségét, amit Franciaország is támogatott. Az elnök megépíttette a Notre-Dame-de-la-Paix bazilikát is, amely a világ egyik legnagyobb vallási épülete. Félix Houphouët-Boigny elnök diktatórikus eszközökkel kormányozta az országot, de 1960 és 1980 között afrikai viszonylatban jólétet és folyamatos növekedést ért el, ami továbbra is vonzotta – az egykori francia gyarmatok között egyedülálló módon – a fehér bevándorlókat. Az ország lakossága 1960 és 1988 között megkétszereződött. Az elnök diktatórikus hajlamai, a rendszeresen elcsalt választások, az értelmetlen presztízsberuházások, illetve a nyolcvanas évek második felének gazdasági nehézségei (világgazdasági válság és aszály) belső feszültségekhez, az elnökkel szembeni ellenállás megerősödéséhez vezettek. A halála után a belpolitikai feszültségek 1999-ben felkeléshez és polgárháborúhoz vezettek, amelybe a francia hadsereg először 2002–2003-ban, majd 2011-ben az Ouattara-párti erők támogatására az ENSZ keretein belül beavatkozott. A francia hadsereg ekkor bombázta Laurent Gbagbo rezidenciáját, a francia katonák pedig menedéket adtak a francia állampolgároknak és az elefántcsontparti civileknek.

A 2010. októberi választások végén az Egyesült Nemzetek Szervezete, az afrikai szervezetek és a nemzetközi közösség álláspontjával összhangban Franciaország elismerte Alassane Ouattarát Elefántcsontpart legitim elnökének, és felszólította Laurent Gbagbót, hogy adja át a hatalmat. Franciaország támogatta a nemzetközi közösség diplomáciai erőfeszítéseit, valamint az Afrikai Unió (AU)⁸⁶ és az ECOWAS⁸⁷ közvetítését. Az új elnök megválasztása új lapot nyitott a francia–elefántcsontparti kapcsolatokban. Emmanuel Macron elnök először 2017 novemberében látogatott el Elefántcsontpartra az EU–AU csúcstalálkozó részeként, amely az első afrikai útja volt, majd 2019 decemberében újabb kétoldalú látogatást tett Elefántcsontparton, és a kétoldalú kapcsolatok ismét megélénkültek.

Napjainkban Elefántcsontpart Franciaország első kereskedelmi partnere az UEMOA-zónán⁸⁸ belül, és a második a szubszaharai Afrikában. 2020-ban Elefántcsontpart Franciaország második legnagyobb ügyfele a szubszaharai Afrikában (1,1 milliárd euróval), Dél-Afrika mögött (1,3 milliárd euró) és Szenegál előtt (801 millió euró). Francia részről elsődlegesen gyógyszerkészítményeket exportálnak, miközben Elefántcsontpart a 2. legnagyobb beszállítója Franciaországnak a szubszaharai Afrikában, Nigéria mögött és Dél-Afrika előtt. A kakaó Elefántcsontpart fő exportterméke

86 <https://au.int/>.

87 <https://www.ecowas.int/member-states/>. Tizenöt nyugat-afrikai ország regionális politikai és gazdasági uniója, amelyek együttesen 5 114 162 km² területűek, ahol 2015-ben a becslések szerint több mint 349 millióan éltek.

88 <http://www.uemoa.int/fr>. Nyugat-Afrikai Gazdasági és Monetáris Unió, amelyet 1994. január 10-én Dakarban hoztak létre. Alapvető célja, hogy Nyugat-Afrikában egy harmonizált és integrált gazdasági térséget hozzon létre, amelyen belül biztosított a személyek, a tőke, az áruk, a szolgáltatások és a termelési tényezők teljes szabad mozgása, valamint a szabad foglalkozások gyakorlása és a letelepedés jogának tényleges gyakorlása, valamint a polgárok tartózkodási joga a közösség egész területén. Nyolc tengerparti és száhel övezeti állam alkotja, amelyeket a közös valuta, az euróhoz kötött közös afrikai frank használata köt össze, és amelyek közös kulturális hagyományokkal rendelkeznek: Benin, Burkina Faso, Elefántcsontpart, Bissau-Guinea, Mali, Niger, Szenegál és Togo. Az UEMOA területe 3 506 126 km² és 120,2 millió lakosa van.

Franciaországba. A hagyományosan Afrikában jelen lévő nagy francia csoportok a leányvállalataik révén Elefántcsontparton is tevékenykednek. Közel 700 francia vállalat működik, köztük mintegy 200 leányvállalat, ami a legnagyobb francia jelenlét a szub-szaharai Afrikában. Halmozott forgalmuk az ország GDP-jének mintegy 30%-át teszi ki, és az adóbevételek 50%-át adja.

Franciaország az első kétoldalú adományozója Elefántcsontpartnak, 2012 júliusában kétoldalú megállapodást írtak alá, amely az adósságcsökkentési és fejlesztési szerződés mechanizmusán keresztül 913 millió euró vevőkövetelés és 2,9 milliárd euró adósság további elengedését írja elő, és célja a fejlesztési programok finanszírozása, amelykért a Francia Fejlesztési Ügynökség a felelős. Ez a program 580 000 elefántcsontparti számára tette lehetővé az ivóvízhez való jobb hozzáférést, és 2000 fiatalnak teremtett munkahelyet. A 2015–2020 közötti második fejlesztés 1,125 milliárd euró értékben realizálódott. Mindkét fejlesztés fő területei a városfejlesztés, a decentralizáció, a víz- és csatornázás, az oktatás, a képzés, a foglalkoztatás, a közlekedési infrastruktúra fejlesztése, a mezőgazdaság, a vidékfejlesztés és biodiverzitás, az egészségügyi és szociális védelem, valamint az igazságszolgáltatás.⁸⁹

4.5. Togo

Az eredetileg német gyarmat 1919-ben került Franciaországhoz, függetlenségét a többi nyugat-afrikai országhoz hasonlóan 1960-ban szerezte meg. Franciaország történelmileg kiváltságos kapcsolatokat ápol Togóval, amit a rendszeres politikai párbeszéd, valamint a közigazgatás, a civil társadalom képviselői és a gazdasági szereplők közötti sűrű eszmecsere jelez. A kétoldalú kapcsolatok dinamikus és megújult együttműködésen alapulnak, amely részét képezi az Európai Unió és Togo közötti együttműködésnek is. A 2000. júniusi Cotonoui megállapodást aláíró Togo rendszeres politikai párbeszédet folytat az Európai Unióval és tagállamaival. Két uniós tagállam rendelkezik diplomáciai képviselettel Loméban: Franciaország és Németország.

Franciaország Togo egyik fő beszállítója. Togo különösen olyan ágazatokból importál termékeket, amelyekben Franciaország már régóta komparatív előnyökkel rendelkezik (élelmiszerek és italok, gyógyszerek, műtrágyák, parfümök, járművek), és jóval kisebb mértékben (6%-a) high-tech termékeket. A Togóba irányuló francia export 2017-es meredek csökkenése (-48,1%-kal 295,9 millió euróra) a szénhidrogén-szállítók visszaesésének tudható be. A francia gazdasági jelenlét fontos, 2013-ban a francia leányvállalatok Togóban 2200 embert foglalkoztattak. Togo a francia fejlesztési segítők 19 kiemelt országának egyike. Franciaország Togo második legnagyobb fejlesztési segélypartnere, és fontos partnere számos ágazatban, mint például a közép- és felsőoktatás, a szakképzés, a városfejlesztés, az összeköttetés, a kulturális és kreatív iparágak, az egészségügy és a mezőgazdaság. A civil társadalom fejlesztése és az önkéntesség az

⁸⁹ <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/cote-d-ivoire/relations-bilaterales/> Letöltés ideje: (2021. 12. 11.).

együttműködés fontos területei. Az AFD a PEUL projekt⁹⁰ részeként különösen a Lomé agglomeráció fejlesztésébe fektet be, és 2020-ban is hozzájárult a NOVISSI-program,⁹¹ azaz a járvány kapcsán létrehozott készpénzátutalási program finanszírozásához. Az AFD jelenlegi portfóliója 12 projektet tartalmaz, amelyek összesen közel 198,5 millió eurós kötelezettségvállalást jelentenek.

Faure Gnassingbé elnök párizsi látogatása során (2021. április 6–9.) négy megállapodást írtak alá. Az ország 50 városa villamosítási projektjének finanszírozására, a diaszpóra szakértőinek mozgósítására a *Talents en commun* rendszer⁹² keretében, az optikai szál kiépítését szolgáló projekt megvalósítására, innovatív napelemes utcai lámpák telepítése. A Franciaország és Togo közötti együttműködés része a 2021–2027-es időszakra szóló közös európai program Togóban, amely három kiemelt kezdeményezést határoz meg az energiával és az összeköttetéssel, a fenntartható agrárgazdasággal, valamint a decentralizációval és a helyi kormányzással kapcsolatban.

Franciaország és Togo biztonsági és védelmi együttműködést is kialakított, amelynek középpontjában a terrorizmus elleni küzdelem, a békefenntartó műveletekhez való kiképzés, a tengeri biztonság és a szervezett bűnözés elleni küzdelem áll. Ez az együttműködés a francia és a szenegáli hadsereg közös tengeri gyakorlatainak megszervezésében, valamint francia műszaki tanácsadók biztosításában nyilvánul meg. Franciaország támogatja a togói hadsereg egészségi szolgálata iskoláját (ESSAL),⁹³ az első nemzeti regionális iskolát (ENVR),⁹⁴ amelyet 1998-ban hoztak létre.

4.6. Benin

A Francia Nyugat-Afrikában korábban Dahomey néven ismert terület 1960. augusztus 1-jén kapott függetlenséget és a nevét 1990-ben Beninre változtatta. A területet a 15. század végén a portugálok fedezték fel, akik kereskedelmi telepeket hoztak itt létre és a Guineai-öböl térségét Rabszolgapartnak nevezték. A portugálok, a spanyolok és az angolok mellett a franciák is aktívan részt vettek a rabszolga kereskedelemben és 1872-ben végleg gyarmatosították Dahomeyt,⁹⁵ amelyet 1904-ben Francia Nyugat-Afrikához csatoltak. 2006. május 19-én Nicolas Sarkozy kijelentette, hogy „*Benin példakép volt és marad, mint valaha, egész Afrika számára*”.⁹⁶ Franciaország Benin harmadik legna-

90 <https://www.axl.cefanelaval.ca/afrique/peuls-map.htm>.

91 <https://www.worldbank.org/en/results/2021/04/13/prioritizing-the-poorest-and-most-vulnerable-in-west-africa-togo-s-novissi-platform-for-social-protection-uses-machine-l>.

92 <https://www.expertisefrance.fr/actualite?id=822947>.

93 <https://www.afro.who.int/pt/node/6002>.

94 <https://docplayer.fr/8726010-Les-ecoles-nationales-a-vocation-regionale.html>.

95 Thobie, 1991; *Op. cit.*, p. 71.

96 Nicolas Sarkozy, « *Déclaration de M. Nicolas Sarkozy, ministre de l'intérieur et de l'aménagement du territoire, sur la démocratie au Bénin et sur l'établissement de nouvelles relations entre la France et l'Afrique, Cotonou le 19 mai 2006.* » [archive], sur discours.vie-publique.fr, 19 mai 2006 (Letöltés ideje: 2018.10.22.).

gyobb kétoldalú adományozója Németország és Hollandia után, Benin vezető beszállítója, Kínát megelőzve a legfontosabb külföldi befektető, az ország a CFA frank zóna tagja, így valutája a francia kincstár garanciáját élvezi.

Benin a francia hivatalos fejlesztési segítségnyújtás kiemelt országa, amit az 1975-ben aláírt megállapodás szabályoz. A Franciaország és Benin közötti együttműködést jelenleg a 2018–2021 közötti időszakra szóló általános együttműködési keretrendszer és a 2019 decemberében aláírt örökségvédelmi együttműködési megállapodás határozza meg. Az Európai Unió 372 millió eurót különített el Beninnek a 11. Európai Fejlesztési Alap keretében (2014–2020). Ezt a keretet a kormányzás, a mezőgazdaság, az energiaipar és a civil társadalom támogatására szánják. Benin szoros kapcsolatot ápol az Európai Unióval, amiben Franciaországnak kiemelt szerepe van.

Patrice Talon elnök 2016 áprilisában és 2018 márciusában hivatalos látogatást tett Franciaországba. E látogatások alkalmával a köztársasági elnök és benini kollégája meghatározták a kétoldalú kapcsolatok öt prioritását: az egészségügy területén való együttműködést, az éghajlatváltozás elleni küzdelmet és a fenntartható városok fejlesztését, a turizmus, a képzés és az oktatás, valamint az örökségvédelem terén való együttműködést. Franck Riester kulturális minisztert 2019. december 15-én és 16-án fogadták Beninben, ahol a politikus elsősorban a kulturális javak visszaszolgáltatásának kérdéséről tárgyalt a benini elnökkel és kollégájával, Jean-Michel Abimbolával. Utóbbi viszonzásképpen Párizsba utazott, Aurélien Agbénonci külügy- és együttműködési miniszter kíséretében 2020. február 21-én.

A kereskedelmi kapcsolatokat a francia import nagyon alacsony szintje (2018-ban 2,4 millió euró, 2019-ben 2,1 millió euró) jellemzi, amely néhány mezőgazdasági termék (pl. trópusi gyümölcsök stb.) és agrár-élelmiszeripari termékek köré összpontosul. A Beninbe irányuló francia export 162,8 millió eurót tett ki 2019-ben, ami 26,9%-os csökkenés az előző évi eredményhez (222,7 millió euró) képest. A 2018-as év jó adata a Maria Gléta erőműbe szállított különleges elektromos turbináknak (32 millió euró értékben) volt köszönhető. A 2019. évi eredményt a Nigériába irányuló, reexportra szánt fagyasztottbaromfi-értékesítés folyamatos csökkenése is befolyásolja (14,7 millió euró az egy évvel korábbi 21,6 millió euróhoz képest). Hagyományos területnek számít a francia gyógyszerexport.

Jelenleg mintegy negyven francia cég működik Beninben. Az élelmiszeriparra, a logisztikára, az építőiparra és a bankszektorra koncentrálva mintegy 8000 embert foglalkoztatnak.

Benin az első ország, amely hivatalos kérelmet nyújtott be a kulturális örökség visszaszolgáltatására. A Savoy-Sarr jelentés benyújtása és a köztársasági elnök kötelezettségvállalása, miszerint 26 műalkotást visszaad Beninnek, megnyitotta az utat az örökségvédelmi együttműködés előtt. A 26 tárgy visszaszolgáltatásáról szóló törvényt a francia parlament 2020. december 17-én fogadta el, december 24-én hirdette ki, majd megkezdődtek az alkotások visszaszolgáltatásának megszervezését célzó technikai egyeztetések. A benini Francia Fejlesztési Ügynökség portfóliója közel 500 millió eurót tesz ki. A kulturális kapcsolatok is jelentősek, a Benini Francia Intézet a francia kultúra

és nyelvtanítás mértékadó intézménye, ahol Campus France⁹⁷ is működik. Franciaország évente körülbelül 1000 hosszú távú tartózkodásra jogosító vízumot ad ki benini diákoknak.

Benin a francia védelmi és biztonsági együttműködés fontos partnere. Franciaország támogatást nyújt a benini fegyveres erőknek a terrorizmus és a kalózkodás elleni küzdelem keretében. A nagykövetség belbiztonsági szolgálata segít a benini rendőrségnek a kábítószer-kereskedelem elleni küzdelem területén.⁹⁸

4.7. Kamerun

Kamerun az elő világháború előtt német gyarmat volt, majd 1919-ben az angolok és a franciák felosztották egymás között. Franciaország modernizálta az ország infrastruktúráját, de a lakosságot kényszemunkára kötelezte. A második világháború után nemzeti függetlenségi mozgalom bontakozott ki, és a függetlenségét 1960. január 1-jén elsőként nyerte el. Az angolok és a franciák által uralt részek egyesültek, de az angol és a francia nyelvű területek között ellentétek feszülnek. A függetlenség azonban nagyrészt elméleti jellegű volt, mivel a francia tanácsadók feladata az egyes miniszterek segítése volt. A hatvanas években Franciaország együttműködési megállapodások aláírásával tartotta fenn hatalmát az országban. 2006. augusztus 11-én Franciaország és Kamerun között létrejött a Partnerségi Keretdokumentum, amelynek célja a francia–kameruni együttműködés fejlesztése. Franciaország az első úti cél azon kameruniak számára, akik üzleti vagy felsőoktatási célból mennek külföldre.

A francia–kameruni kapcsolatok régiek és intenzívek, a civil együttműködés fontos és sokrétű (kormányzás, egészségügy, oktatás, infrastruktúra, vidékfejlesztés, környezetvédelem, felsőoktatás, kutatás és kultúra). Paul Biya kameruni elnök 2019 októberében Lyonban találkozott Emmanuel Macron francia elnökkel és tárgyalásokat folytattak az AIDS, a tuberkulózis és a malária elleni küzdelemről. A kameruni elnök részt vett a 2019. novemberi párizsi békefórumon is. 2019-ben, öt év visszaesés után a Kamerunba irányuló francia export fellendült és elérte az 519,7 millió eurót, míg a Kamerunból érkező francia import 225,6 millió eurót tett ki. Kamerunban napjainkban mintegy 100 francia leányvállalat és 200, francia állampolgárok tulajdonában lévő vállalat működik. Jelentős az olajkitermelés, az agrárpar és a faipar, az építőipar, valamint a banki, a biztosítási, a szállítási és logisztikai szolgáltatások. A francia közvetlen külföldi befektetések állománya Kamerunban 853 millió eurót tett ki 2019-ben, ami 23%-kal kevesebb, mint egy évvel korábban.

A kulturális kapcsolatok szintén jelentősek, az országban két helyen is működik Francia Intézet (Yaoundé, Douala), amelyek elsődleges szerepet töltenek be kulturális, nyelvi, egyetemi és kutatási téren egyaránt. Franciaország biztonsági és védelmi

97 A franciaországi tanulmányokkal kapcsolatban ad tájékoztatást, eligazítást és beiratkozási lehetőséget 124 országban. Ld. <https://www.campusfrance.org/en>.

98 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/benin/rerelations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.10.).

együttműködést tart fenn Kamerunnal, amely alapvetően képzésből áll. 2020-ban a francia humanitárius segélyek Kamerunban 2,8 millió eurót tettek ki, a franciák támogatják a Covid-19 elleni küzdelmet.⁹⁹

4.8. Gabon

Gabon 1885-től francia gyarmat, előbb Francia Kongó, majd Francia Egyenlítői-Afrika része lett, függetlenségét 1960-ban vívta ki. Omar Bongo Ondimba 1967–2009 között diktátorként irányította az országot. A kétoldalú kapcsolatok fontosságát mutatja, hogy temetésén a nyugati államfők közül egyedül Jacques Chirac és Nicolas Sarkozy vettek részt. Gabon Franciaország fő kereskedelmi partnere, 27%-os részesedésével megelőzi Belgiumot és Kínát. Gabonból elsősorban nyersanyagokat (kőolaj, ásványkincsek, fa) exportálnak Franciaországba. Párizs támogatja a „Zöld Gabon” elnevezésű fenntartható fejlődési programot és elengedte Gabon adósságait. Gabon elkötelezett frankofón ország, ami megkönnyíti a francia jelenlétet. A Gabonba irányuló francia export három terület köré összpontosul: gépi berendezések és elektromos berendezések (a francia eladások 29%-a), mezőgazdasági élelmiszerek és mezőgazdasági termékek (28%), valamint gyógyszerek és kozmetikumok (20%).

A francia import hagyományosan a szénhidrogén-szektor (az import 55%-a), illetve a fa- és mangánágot érinti. Jelenleg 110 francia cég van jelen Gabonban, amelyek mintegy 14 000 munkahelyet teremtenek, és 3,23 milliárd eurós becsült forgalmat generálnak. A Francia Fejlesztési Ügynökség állami kölcsönök (infrastruktúra és szociális projektek finanszírozása) és költségvetési támogatási kölcsön (225 millió euró a 2017–2020 közötti időszakban) formájában nyújt támogatásokat Gabonban. A „Zöld Gabon” program támogatása érdekében Franciaország 2008-ban adósság-átalakítási megállapodást írt alá, amely teljes mértékben az erdei ökoszisztémák fenntartható kezelésére és a fa-/erdészeti ágazat gazdaságának fejlesztésére irányult. A megállapodás lehetővé tette az elefántvadászat elleni küzdelemre irányuló tervet és a gaboni ügynökség által kidolgozott műholdas megfigyelési projekt finanszírozását, úrkutatások és megfigyelések céljából. A kulturális együttműködés területén a Gaboni Francia Intézet 2011-ben vette át a libreville-i Saint-Exupéry Francia Kulturális Központ szerepét, dolgozik a francia kultúra népszerűsítésén, valamint partnerséget alakít ki a helyi művészeti élet szereplőivel. A Gabonnal folytatott tudományos és kutatási együttműködés főként az orvosi kutatási szektort érinti.

Politikai szinten Franciaország és Gabon kapcsolatát elsősorban az jellemzi, hogy mindkét ország államfői és vezető személyiségei gyakran látogatnak egymás országába. Gabon elkötelezett a Franciaország számára fontos témák mellett, különösen a demokrácia és a jogállamiság, a konfliktusok megoldása vagy a terrorizmus elleni küzdelem terén, ami a politikai kapcsolatok központi eleme, emellett Franciaország támogatja

⁹⁹ <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/cameroun/relations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.10.).

Gabon nemzetközi kapcsolatait is. Az utóbbi a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének alapító tagja, a francia nyelv elterjedt, amelyet több mint 90%-ban beszélnek.¹⁰⁰

4.9. Kongói Köztársaság

Kongó területét 1875-ben gyarmatosította Franciaország.¹⁰¹ A francia gyarmatosítók, a belgákhoz hasonlóan, kifosztották az országot, a lakosságot pedig rabszolgasorba vetették. A területet 1910-ben Francia Egyenlítői-Afrika gyarmathoz csatolták. A második világháború alatt Csád kormányzója, Félix Éboué volt az első kormányzó, aki 1940 augusztusában csatlakozott a Szabad Francia Erőkhöz, szemben a Vichy-rezsimmel, amely így felmentette hivatalából és halálra ítélte, de De Gaulle tábornok 1940 novemberében Francia Egyenlítői-Afrika fő kormányzójává nevezte ki.

1940 novemberében egész Francia Egyenlítői-Afrika csatlakozott a Szabad Franciaországhoz, amely így a Szabad Francia Afrikát alkotta Kamerunnal, és a francia ellenállás hátterét adta. A háború utáni időszak első hónapjaiban Francia Egyenlítői-Afrikában fektették le a Francia Unió alapjait a brazzaville-i konferencián,¹⁰² és a IV. köztársaság idején a szövetség képviseltette magát a francia parlamentben. Az 1958. szeptember 28-ai alkotmányos népszavazás után a föderációt alkotó öt entitás autonóm köztársaságokká (Kongói Köztársaság vagy Kongó-Brazzaville, Közép-afrikai Köztársaság, Gaboni Köztársaság, Csád Köztársaság és Kamerun Köztársaság) alakult. 1959-ben az új köztársaságok a Közép-afrikai Köztársaságok Uniója néven ideiglenes szövetségbe tömörültek, mielőtt 1960-ban kivívták a teljes függetlenséget.¹⁰³

1960 után Franciaország és a Kongói Köztársaság kapcsolatai szorosak és intenzívek. Napjainkban Franciaország a második támogatója és az első befektetője az országnak, az AFD az infrastruktúra, a mezőgazdaság fejlesztésében vesz részt. Kongó tagja a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének. A gazdaság kapcsolatok területén Franciaország az egyik fő befektető Kongóban, 2019-ben 3,9 milliárd eurós közvetlen külföldi befektetéssel, bár a kereskedelem több éve hanyatlik, Franciaország kereskedelmi mérlege többletet mutat. 2018-ban a Közép-Afrikába irányuló francia export tekintetében Franciaország a második helyet foglalta el Kongóban Gabon után. Jelenleg csaknem 200 francia cég van jelen Kongóban, amelyek mintegy 15 000 embert foglalkoztatnak. A Total, az ország vezető olajszolgáltatója 2017 májusában indította el egy új off-shore mező – a „Moho-North” mező – kitermelését, ami jelenleg a Kongóban kitermelt olaj kétharmadát teszi ki. Franciaország a Párizsi Klub keretében Kongónak nyújtott adósságvétellek zömét eltörölte (2005 és 2010 között 2,127 milliárd eurónyi kongói adósságot törölt el). A Covid elleni válaszlépés részeként Franciaország 2020 decemberében

100 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/gabon/relations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.09.).

101 Thobie, 1991; Op. cit., pp. 71–76., 152–153.

102 Ageron, 1991; Op. cit., pp. 198–204.

103 Lefebvre, Camille: *Combattants, travailleurs, prisonniers: Les Africains dans la guerre*, Folio Histoire, vol. 244 La Guerre monde, 1, no 244, Gallimard, Paris, 2015, pp. 527–564.

kétoldalú megállapodást írt alá Kongóval államadósság-szolgálatának felfüggesztéséről, amelyet 2021 áprilisában 2021. június 31-éig meghosszabbítottak.

Franciaország a Kongónak nyújtott kétoldalú hivatalos fejlesztési támogatás legnagyobb adományozója. 2019 márciusában és áprilisában három francia-kongói együttműködési ütemtervet írtak alá a környezetvédelem, az egészségügy és a felsőoktatás/kutatás területén. A Francia Fejlesztési Ügynökség (AFD) a közlekedés, az infrastruktúra, az erdészet/biodiverzitás és a mezőgazdaság területén tevékenykedik. Számos projektet finanszíroz adósságcsökkentési és fejlesztési szerződések keretében Az IMF-program 2019. júliusi elfogadását követően Franciaország 135 millió eurós költségtérítési támogatási kölcsönt is nyújtott Kongónak, amely három részletben folyósítottak a 2019–2021 közötti időszakban. A francia együttműködés emellett támogatja a jogállamiság (különösen az igazságszolgáltatás) megszilárdítását, a lakosság életkörülményeinek javítását (közegészségügyi, oktatási és kulturális együttműködés), valamint az állami struktúrák és a közszolgáltatások megerősítését.¹⁰⁴

5. Indiai-óceáni térség

5.1. Dzsibuti

Dzsibuti területét a franciák 1869-ben Francia-Szomáliföld néven gyarmatosították.¹⁰⁵ A terület geostartégiai jelentőségét a Szezi-csatorna és az Ádeni-szoros feletti ellenőrzés adja. Az ország a függetlenségét 1977-ben vívta ki, de a Franciaországgal fennálló kapcsolata továbbra is szoros maradt. Kereskedelmi téren a kínai befektetők egyre nagyobb konkurenciát jelentenek a franciák számára. Egy 2011-es szerződés értelmében itt található a legnagyobb külföldi francia katonai bázis (1450 fő), és a 2014-ben hatályba lépett szerződés révén Franciaország garantálja Dzsibuti függetlenségét és területi integritását. Komoly biztonsági problémát jelentenek az iszlám szélsőségesek, a terrorizmus, illetve az a tény, hogy a szomszédos Szomáliában polgárháború zajlik. Dzsibuti és Franciaország a függetlenség kikiáltása óta közel állnak egymáshoz, az ország egy francia nyelvű sziget Afrika szarvában, amit mutat az is, hogy a himnusz a *La Marseillaise*. A francia az arab mellett az ország hivatalos nyelve. Dzsibuti szorosan kapcsolódik a frankofóniához, amely így a nemzeti identitás jelentős tényezője.

A Dzsibutiba irányuló francia export 2016-ban 86 millió euró, a Dzsibutiból származó import 81,3 millió euró volt. A Banque de France 2015 végén 19,1 millió euróra becsülte a dzsibuti francia befektetések volumenét. A francia állampolgárok által több évtizeddel ezelőtt alapított vállalatokon kívül egy tucat francia intézmény működik az országban így a Banque du Commerce és a Mer Rouge (a BRED-Banque Populaire leányvállalata), a Stéreau, az Air France, a CMA–CGM, a Bolloré Group, a Rubis és a

104 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/congo/relations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.06.).

105 Thobie, 1991; *Op. cit.*, pp. 78–79.

Casino. Jelentős piaci lehetőségek állnak a francia cégek előtt a szolgáltatások, az infrastrukturális munkák, a berendezések és a telekommunikáció, valamint a megújuló energiák területén, de a francia (és amerikai) katonai bázisra épülő szolgáltatások szerepe is jelentős. A France–Djibouti Business Group (GAFD) 2017 novemberében jött létre, és a 25 francia és dzsibuti vállalkozó által vezetett csoport célja, hogy elősegítse a kétoldalú gazdasági kapcsolatok megerősítésére irányuló közös törekvéseket.¹⁰⁶ A Nemzetközi Együttműködési és Fejlesztési Minisztériumközi Bizottság (CICID) 2013 júliusában megerősítette, hogy Dzsibutit felvették a francia együttműködés kiemelt országainak listájára. Az együttműködés nagyon dinamikus az alábbi területeken:

- kulturális együttműködés a Dzsibuti Francia Intézettel a francia nyelv tanítása érdekében,
- tudományos együttműködés a különböző kutatási területek előmozdítására,
- egyetemi tudományos együttműködés (pl. a francia felsőoktatás népszerűsítése, a Campus France megnyitása, a dzsibutiai részvétele a franciaországi doktori és posztdoktori képzésekben),
- kormányzati együttműködés társfinanszírozásban a dzsibuti közigazgatás megerősítése érdekében.

A védelmi együttműködési szerződést Franciaország és Dzsibuti között 2011. december 21-én írták alá Párizsban és 2014. május 1-jén lépett hatályba. Franciaország ezen szerződésen és a benne foglalt biztonsági záradékon keresztül megerősítette elkötelezettségét a Dzsibuti Köztársaság függetlensége és területi integritása mellett.¹⁰⁷

5.2. Madagaszkár

Madagaszkár gyarmatosítását a franciák 1665-ben kezdték el, de kísérletük nem vezetett eredményre. A francia–madagaszkári kapcsolatok egyik fejezete és magyar vonatkozása volt Benyovszky Móric madagaszkári kalandja, amely a sziget második gyarmatosítási kísérletét jelentette 1777-ben. A magyar kalandor a kudarc után visszatérve 1786-ban a szigeten lelte halálát.¹⁰⁸ A francia forradalom után Párizs csak az 1860-as években tért vissza a kérdéshez, a Madagaszkári királyság függetlensége ekkor már az angol–francia gyarmati rivalizálástól függött. A franciák két katonai expedíció után ismertették el hódításukat, az 1890. augusztus 5-én aláírt brit–francia egyezmény megkötésével.¹⁰⁹ Ennek értelmében Franciaország elismerte a Zanzibár feletti brit protektorátust, Nagy-Britannia viszonzásul ugyanezt tette a Madagaszkár feletti francia protektorátus vonatkozásában. A királyi családot Algériába száműzték.¹¹⁰

106 <https://fr-fr.facebook.com/GroupedAffairesFranceDjibouti/>.

107 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/djibouti/> (Letöltés ideje: 2021. 12. 09.).

108 Meyer, 1991; *Op. cit.*, pp. 178–187., Tarrade, 1991; *Op. cit.*, pp. 308–312., 321–322.

109 Rey-Goldzeiguer, 1991; *Op. cit.*, pp. 694–696., 703–705., Thobie, 1991; *Op. cit.*, pp. 76–78.

110 https://www.herodote.net/1er_octobre_1895-evenement-18951001.php (Letöltés ideje: 2021. 12. 09.).

A második világháború alatt a sziget stratégia szerepe megnőtt. A brit hadsereg, megakadályozandó, hogy a sziget japán bázis legyen, megszállta azt, majd visszaadta a Szabad Franciaországnak. A háború után 1947-ben franciaellenes felkelés robbant ki, amit a franciák véres harcokban levertek, de 1956-ban reformokat vezettek be és az ország a függetlenség irányába lépett.¹¹¹ De Gaulle elnök az 1958-as madagaszkári útján megígérte, hogy az ország ismét igazi állammá válik, és hosszas tárgyalások után 1960. június 26-án Madagaszkár elnyerte függetlenségét. A megállapodásban Madagaszkár vállalta, hogy fenntartja tagságát a francia közösségben, Franciaország pedig vállalta, hogy pénzügyi támogatást nyújt a szigetnek.

A két ország kapcsolata szoros, együttműködnek az Indiai-óceáni Bizottságban, de a kapcsolatok ellentmondásosak és összetettek. Madagaszkári részről rendre azzal vádolják a franciákat, hogy beavatkoznak az ország belügyeibe. Az ország ugyanakkor a francia turisták kedvenc célpontja, akik az olaszok után a második legnagyobb számban érkeznek. Emmanuel Macron francia államfővé történő választása alkalmával Béatrice Attalah madagaszkári külügyminiszter kijelentette, hogy a kapcsolatok folyamatosága megmarad. Andry Rajoelina madagaszkári elnök 2019. május 28 és június 3. között Párizsba utazott. Ez a látogatás új fejezetet nyitott a két ország kapcsolatában, megegyeztek az együttműködés fő területeiben, amelyek a belső és tengeri biztonság, az energia és a mezőgazdaság. 2017-ben a Madagaszkárnak nyújtott francia fejlesztési támogatás 77,3 millió euró volt. 2018 januárjában az Egyesült Nemzetek Szervezetének 71. Közgyűlésén Madagaszkár felkérte Franciaországot, hogy adja vissza nekik azokat az indiai-óceáni szigeteket, amelyek stratégiai jelentőségűek a Mozambiki-csatornak ellenőrzése miatt. Ez a területi vita a két elnök párizsi megbeszélésein is szóba került.

Franciaország jelentős gazdasági szereplő Madagaszkáron, 2019-ben az ország legnagyobb kereskedelmi partnere, harmadik beszállítója, második adományozója az Egyesült Államok után. 2019-ben a Madagaszkárnak juttatott francia hivatalos fejlesztési segély 98,25 millió eurót tett ki, ami 19%-kal volt több a 2018-as adathoz képest, és amelyből 72,15 millió euró volt kétoldalú segély. Párizs ezt a támogatást főként a Francia Fejlesztési Ügynökségen (AFD) keresztül adta, amely 2019-ben 48,39 millió euró finanszírozást engedélyezett, ebből 22,2 millió euró hitelt, 13,8 millió euró támogatást és 12,4 millió euró a nem kormányzati szervezeteknek.

A francia tudományos és kulturális hálózat Madagaszkáron nagyon szervezett és a kulturális kapcsolatok jelentősége kiemelkedő, a franciául tanulók aránya tekintetében Madagaszkár az ötödik legfontosabb partnere Franciaországnak. A 2018. március 5–7. között Antananarivóban megrendezett francia–madagaszkári együttműködés második rendezvényén 450 francia és madagaszkári vett részt.¹¹²

111 Ageron, 1991; *Op. cit.*, pp. 231–237.

112 <https://www.diplomatique.gouv.fr/fr/dossiers-pays/madagascar/relations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.09.).

5.3. Comore-szigetek

A Comore-szigetek sorsa a 19. században szintén a francia–brit rivalizálás függvényében alakult.¹¹³ Franciaország 1901-ben kezdte el a szigetek gyarmatosítását, ami 1912-ben fejeződött be. A második világháború alatt a szigetek a Vichy-kormány ellenőrzése alá tartoztak, majd a brit hadsereg szállt partra. A háború után Franciaország 1956-ban autonómiát adott a szigeteknek, amelyek 1975-ben Mayotte kivételével függetlenné váltak. A Comore-szigetek és Franciaország közötti kapcsolatokat megterheli az előbbi területi követelése Mayotte-szigetre vonatkozóan.¹¹⁴

2013. június 21-én François Hollande és Ikililou Dhoinine elnök aláírta a *Párizsi nyilatkozatot a Franciaország és a Comore-szigeteki Unió közötti barátságról és együttműködésről*, amelynek célja a kétoldalú kapcsolatok újjáépítése. A kapcsolatokat azonban megterheli a Comore-szigeteki hatóságok azon döntése (2018. március 21.), hogy nem fogadják vissza a Mayotte szigetre illegálisan belépő comore-szigeteki állampolgárokat. 2018. november 6-án a két ország külügyminisztere közös nyilatkozatot írt alá a kétoldalú együttműködés újraindítása érdekében. Azali elnök 2019. júliusi hivatalos franciaországi látogatása lehetővé tette egy megújított partnerségi keretdokumentum aláírását, amely kölcsönös kötelezettségvállalásokat tartalmaz az illegális migráció tengeri áldozatainak megvédése érdekében. Ehhez társul egy hároméves, 150 millió eurós fejlesztési terv az egészségügy, az oktatás, a foglalkoztatás és a fiatalok szakmai integrációja vonatkozásában.

A kétoldalú kereskedelem volumene 2009–2019 között csaknem megkétszereződött – 25 millió euróról 49 millió euróra nőtt. A Comore-szigeteki Unió a 139. partnere Franciaországnak. A Franciaország és a Comore-szigetek között 2019. július 22-én aláírt megújított partnerségi keretdokumentum a francia fejlesztési segély megtízszerezését tervezi, három év alatt 150 millió euróra emelve az egészségügy, az oktatás, a foglalkoztatás és a fiatalok szakmai integrációja területén.

Franciaország a kulturális együttműködésben is aktív. A Comore-szigeteki Unió mindhárom szigetén (Grande Comore, Anjouan és Mohéli) francia kulturális intézmények vannak jelen, ahol több mint 3000-en iratkoztak be francia nyelvtanfolyamokra. A francia Henri Matisse iskola a Külhoni Francia Oktatási Ügynökséggel (AEFE) együttműködésben sok diákot fogad Moroniban. Az együttműködési mechanizmust a Campus France egészíti ki, amely a Madagaszkári Francia Intézet keretében működik. 2010. szeptember 27-én Franciaország és a Comore-szigeteki Unió új Védelmi Partnerségi Megállapodást írt alá, amelynek célja a Comore-szigeteki hadsereg képességeinek fejlesztése és együttműködés a tengeri biztonság területén. Franciaország a Comore-szigeteki Uniót két nemzetközi műszaki szakértővel is támogatja: az egyik a repülőtéri biztonságra, valamint a légi- és határrendészetre szakosodott, a másik

113 Thobie, 1991; *Op. cit.*, p. 212.

114 Türke András István: A Comore-szigetek függetlenségi törekvései. In.: Türke András István (szerk.): *A Jelenkori Franciaország* I. kötet. L'Harmattan kiadó, Budapest, 2021, pp. 116–117.

pedig a Comore-szigeteki belügyminiszter munkáját támogatja a tengeren történő életmentésre irányuló intézkedések végrehajtásában.¹¹⁵

5.4. Mauritius

Az egykori holland (1638–1710) és francia (1715–1810) gyarmat 1810–1968 között brit fennhatóság alá került. Mauritius az egyetlen ország Afrikában, ahol a hinduizmus a fő vallás. A kormány az angolt használja hivatalos nyelvként, a második nyelv pedig a francia. Mauritius közvetlen szomszédja Réunion szigetének, így a két ország kapcsolata nagyon szoros, amit a mauritiusi befektetések nagy aránya is jól mutat. Franciaország az egyik legjelentősebb gazdasági befektető a szigeten, 2019-ben a harmadik kerekedelmi partner volt India és Kína után, és az első számú exportországot jelentette az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok előtt, miközben a negyedik befektető India, Kína és Dél-Afrika után. A 170 befektető vállalat azonban szinte kivétel nélkül Réunion szigetéről származik. A sziget kiemelt turista célpont az anyaországi franciák számára, 2019-ben csaknem félmillió francia polgár választotta uticélul Mauritius szigetét, ami az országba érkező turisták 32%-át jelentette. A két ország kapcsolata sokrétű és szoros, Franciaország jelentős támogatást nyújt Mauritius számára. Fontosak a kulturális és a tudományos kapcsolatok, Mauritius szerepét és jelentőségét a többi indiai-óceáni frankofón szigethez hasonlóan az adja, hogy lényegében bázisként szolgál Franciaország számára.¹¹⁶

5.5. Seychelle-szigetek

A Franciaország és a Seychelle-szigetek közötti kapcsolatok a 18. század közepére nyúlnak vissza. 1743 novemberében Isle de France kormányzója két kapitányt küldött a szigetcsoport birtokbavételére a francia király nevében. 1756-ban a franciák elfoglalták a szigetcsoportot és elnevezték Jean Moreau de Séchelles, XV. Lajos pénzügyminiszterének tiszteletére. A sziget birtoklásáért a franciák és a britek harcoltak 1793–1813 között, amiből a britek kerültek ki győztesen és a szigetek 1814–1976 között brit gyarmatok voltak.¹¹⁷ A Seychelle Köztársaság hivatalos nyelvei a francia, az angol és a kreol, a szigetcsoport tagja a Frankofónia Nemzetközi Szervezetének. Franciaország és a Seychelle-szigetek két olyan ország, ahol a legtöbb katolikus él. A 2008-as válságot követően a Párizsi Klub elengedte a Seychelle-szigetek adósságállományának 45%-át. 2017-ben Franciaország a Seychelle-szigetek első partnere és harmadik beszállítója,

115 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/comores/rerelations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.09.).

116 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/maurice/rerelations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.09.) A sziget 1997-től az Európai Unió része, annak perifériája.

117 A franciák indiai kalandjával kapcsolatban ld. Meyer, Jean: *Des origines à 1763*. In: François, Laurent (szerk.): *Histoire de la France coloniale. I.*, Armand Colin, Paris, 1991, pp. 189–202.

valamint második külföldi befektetője. Franciaország és a Seychelle-szigetek az Indiai-óceáni Bizottság keretében működnek együtt. Réunion szigetéről a francia fegyveres erők humanitárius segílyt hozhatnak a szigetország lakóinak.

Amikor a kalóztámadások elkezdtek sújtani a Seychelle-szigeteket (2009 elején), Franciaország gyors választ adott a FAZSOI (francia fegyveres erők az Indiai-óceán déli részén)¹¹⁸ segítségével a Seychelle-szigeteki parti őrségnek, és technikai tanácsadót biztosított. Ezeket a kapcsolatokat Réunion szigetének közelsége és az Indiai-óceáni Bizottsághoz való erős közös kötődésünk táplálja. 2020. január 7-én a francia kormány úgy határozott, hogy a Seychelle-szigeteket felveszi az adóügyekben nem együttműködő államok és területek, vagyis az adóparadicsomok listájára. A fiskális és pénzügyi kérdésekkel foglalkozó francia–seychelle-i munkacsoport 2020 júliusában videokonferencia keretében ülésezett az információcsere megkönnyítése érdekében. 2018. november 11-én Danny Faure, a Seychelle-szigeteki Köztársaság elnöke részt vett az első világháború befejezésének századik évfordulója alkalmából rendezett megemlékezéseken és békefórumon. Korábban François Mitterrand elnök 1990-ben tett hivatalos látogatást a szigeteken 1990-ben. Jean-Baptiste Lemoigne külügyminiszter 2020. március 6. és 9. között látogatott a Seychelle-szigetekre.

Franciaország a Seychelle-szigetek jelentős gazdasági partnere, mivel 2019-ben a harmadik vásárlója és a harmadik beszállítója. 2019-ben Franciaország és Seychelle-szigetek közötti kereskedelem 159 millió eurót tett ki, szemben a 2018-as 178 millió euróval. 2019-ben a Seychelle-szigetekre irányuló francia export összértéke 57 millió euró (2018-ban 61 millió euró) volt, míg a francia import szinte teljes egészében tonhalkonzervből állt. Franciaország lehetőségei azonban továbbra is korlátozottak a piac kis mérete miatt. 2019-ben Franciaország továbbra is a második külföldi befektető a Seychelle-szigeteken Mauritius mögött, 153 millió eurós összeggel. A francia jelenlét néhány ágazatra koncentrálódik, mint például a horgászfelszerelések, légitársaságok étkeztetése, nemzetközi szállítások, vízgazdálkodás. Egyénileg néhány francia szolgáltató a turizmusban (szállodák, éttermek, vitorlások bérlése, búvárklubok) és egyéb területeken (tanácsadás, ingatlanügyletek, multimédia) tevékenykedik. 2017-ben a Réunion sziget és a Seychelle-szigetek közötti kereskedelem 1,2 millió eurót tett ki. A luxusturizmus, az infrastruktúra és a megújulóenergia-szektor kínál lehetőségeket Franciaország számára a Seychelle-szigeteki befektetésekre, de a kulturális együttműködés is jelentős.¹¹⁹

118 <https://www.defense.gouv.fr/operations/territoire-national/forces-de-souverainete/forces-armees-dans-la-zone-sud-de-l-ocean-indien/dossier-de-referance/les-forces-armees-dans-la-zone-sud-de-l-ocean-indien>.

119 <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/seychelles/rerelations-bilaterales/> (Letöltés ideje: 2021.12.09.).

6. Franciaország megyéi

6.1. Réunion

A szigetet a portugálok fedezték fel, majd 1638 óta a franciák birtoka, fegyencgyarmat volt. 1946. március 16-ától Franciaország tengerentúli tartománya, 1974-től pedig megyéje. A sziget geostratégiai fontosságát mutatja, hogy 1973 óta a francia fegyveres erők legfontosabb indiai-óceáni támaszpontja is itt található.

A sziget lakóit is besorozták az első világháború alatt, ami társadalmi feszültségekhez vezetett és a spanyolnátha-járványt is magával hozta. A két világháború között a sziget modernizációja folytatódott, csökkent a halandóság. A második világháború alatt a terület Szabad Franciaországhoz tartozott. Réunion szerepe korszakonként változó jelentőségű volt, elsősorban katonai bázisként és raktárként szolgál, és kiemelet turisztikai célpont. A sziget az indiai-óceáni térség geopolitikai játszmaínak egyik szereplője, mivel így Franciaország jelenlétét mutatja, és lehetővé teszi Párizs számára, hogy az Indiai-óceáni Bizottság¹²⁰ tagja (2021–2022-ben Franciaország az elnöke) legyen. A szigeten telekommunikációs központ, lehallgató állomás és az antarktisi francia kutatóállomások háttérbázisa található.¹²¹

6.2. Mayotte

A szigetet 1841. április 25-én a franciák megvásárolták Andriantsoly szultántól, akit a szomszédos királyságok fenyegettek, és a franciák támogatását kérte. 1848-ban a sziget csatlakozott a Francia Köztársasághoz, és a 19. század közepétől a gyarmati terjeszkedés kiindulópontjaként szolgált.¹²² 1886-ban Franciaország protektorátust hozott létre a Comore-szigetek többi része felett, Mayotte központtal. 1974-ben Franciaország népszavazást szervezett a Comore-szigetek egészén, hogy döntsenek az esetleges függetlenségről, de csak a lakosság 36,78%-a szavazott a függetlenség mellett. A második népszavazást már csak Mayotte-on szervezték meg 1976-ban, amely megerősítette az előző voksolás eredményét. Ennek ellenére a Comore-szigetek területi igényt támasztott és ezt napjainkban is fenntartja Mayotte felett. A 2009-es helyi népszavazást követően Mayotte tengerentúli régió és megye (DROM)¹²³ lett, a sziget 2014-től az Európai Unió része. A hidegháború alatt Franciaország tengeri katonai bázis létrehozását tervezte, ami végül nem valósult meg, de a francia műholdas kommunikációs kémhálózat (Frenchelon-hálózat) 2000 óta üzemel.¹²⁴

120 <https://www.commissionoceanindien.org/>.

121 <https://www.reunion.fr/>, ld. Thobie, 1991; *Op. cit.*, pp. 211–212.

122 Rey-Goldzeiguer, 1991; *Op. cit.*, pp. 486–489.

123 Département et Région d’Outre-Mer.

124 <https://www.lemonde.fr/blog/bugbrother/2009/06/16/frenchelon-la-carte-des-stations-espi->

Napjainkban a szigetet társadalmi feszültségek, munkanélküliség, valamint nagyarányú bűnözés és drogfogyasztás jellemzi, a sziget lakosságának több mint fele kis-korú. Mayotte helyzete nehezen kezelhető Franciaország számára. A helyi lakosság nagy többsége továbbra sem kívánja a függetlenséget Franciaországtól és nem akar a Comore-szigetekhez csatlakozni. Ugyanakkor a sziget közigazgatása a muszlim szokásjog alapján működik, amit rendkívül nehéz lenne a francia jogrendszerbe integrálni. A szigetlakók életszínvonalának a franciaországihoz közelítése is jelentős költségekkel járna. A francia törvények csak akkor érvényesek Mayotte-on, ha azt egy záradékban külön kiterjesztik rá.¹²⁵

7. Összegzés

Összegezve az ismereteinket megállapíthatjuk, hogy Franciaország kapcsolatai az egykori afrikai gyarmataival összetett és ellentmondásos képet mutat. Minden ország esetében találhatunk sajátosságokat, és a gyarmati múlt örökségéhez országonként eltérő módon viszonyulnak. Franciaország számára ugyanakkor az egykori gyarmatosítás öröksége egyszerre jelent lehetőséget és terhet. Nehézséget és terhet jelent abból a szempontból nézve, hogy az egykori gyarmatosítók iránti előítélet és ellenszenv meghatározza az együttműködés lehetőségeit. Ennek pregnáns példáját jelenti a francia–algériai viszony alakulása. Algéria sok szempontból nézve különleges esetet jelent, mivel Afrika legnagyobb területű országaként, egyedül sikeres függetlenségi mozgalommal a történelmi háttérben, alternatív hatalmi pozíciót jelenthet Párizs szemében, és Algír arra is tudatosan törekszik, hogy egyediségét kihangsúlyozza. Az észak-afrikai frankofón államok Párizshoz fűződő kapcsolatai általánosságban is eltérnek a nyugat- és közép-afrikai országok és Franciaország viszonyától, ami részben a földrajzi közelségből, részben a középkorig visszanyúló kapcsolatokból (pl. Marokkó) is következik.¹²⁶

Láthatjuk, hogy minden ország esetében alaptényezőt jelent a frankofón örökség, a francia nyelv használata. Ez alól a legmarkánsabb kivételt Algéria jelenti, amely az arab nyelvet tette hivatalossá és igyekszik az angol nyelv használatának elterjesztésére, miközben küzd a frankofón örökség és a politikai-ideológiai célok közötti ellentmondás feszültségével. Ez legmarkánsabban az emlékezetpolitika eltérő megítélésében mutatkozik meg.

A kulturális és turisztikai tényezők mellett fontosak a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok. Párizs számára a gazdag nyersanyagforrásokkal rendelkező országokkal kialakított együttműködés (pl. Szenegál esetében) kiemelt jelentőségű, mivel a francia hatalmi pozíciók biztosítását és megerősítését szolgálják. Ennek jó példája a Dzsibutival

on-du-renseignement-francais/, ill. <https://en.wikipedia.org/wiki/Frenchelon> (Letöltés ideje: 2021.12.07.).

125 <https://fr.wikipedia.org/wiki/Mayotte> (Letöltés ideje: 2021.12.15.).

126 Ld. J. Nagy László–Ferwagner Péter Ákos: *Az arab országok története 1913–2003*. JATEPress, Szeged, 2004.

kialakított kétoldalú kapcsolatok, vagy az indiai-óceáni szigetek stratégiai jelentősége, amivel Párizs a nemzetközi befolyását is erősíteni kívánja. Ehhez kapcsolódnak a biztonsági és katonai kérdések, amelyek a terrorizmus és a bűnözés elleni küzdelmet szolgálják, elsődlegesen a száhel övezet országaiban.¹²⁷ E tekintetben Párizs eddigi eredménye meglehetősen ellentmondásos és érezhető a rivális nagyhatalmak jelenlétének erősödése (pl. Mali) az egykor Franciaország hátsó kertjének számító földrajzi régióban. Párizs számára ugyanakkor létfontosságú, hogy a hagyományos kapcsolatait megőrizze és továbbfejlessze az egykori gyarmataival, és ez megmutatkozik a segélyezési politikában is. Összességében tehát Franciaország számára kiemelten fontos a kétoldalú kapcsolatok fejlesztése az afrikai- és az indiai-óceáni frankofón államokkal, és ebben állandóság figyelhető meg a francia külpolitikában, amit az elemző sem hagyhat figyelmen kívül.

Válogatott irodalom:

- AGERON, Robert-Charles: De l'empire à la dislocation de l'Union Française. In: FRANÇOIS, Laurent (szerk.): *Histoire de la France coloniale. I. L'apogée*, Armand Colin, Paris, 1991
- COQUERY-VIDROVITCH, Catherine: La colonisation française (1931–1939). In: FRANÇOIS, Laurent (szerk.): *Histoire de la France coloniale. I. L'apogée* Armand Colin, Paris, 1991
- J. NAGY László: A Maghreb országok a második világháború idején (1939–1944), *Világtörténet* 1991/2.
- J. NAGY László: *Az algériai háború, 1954–1962*. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010
- J. NAGY László–FERWAGNER Péter Ákos: *Az arab országok története 1913–2003*. JATEPress, Szeged, 2004
- J. NAGY László–FERWAGNER Péter Ákos: Az V. köztársaság algériai és afrikai politikája. In: TÜRKE András István (szerk.): *A Jelenkori Franciaország. II. kötet*. L'Harmattan, Budapest, 2021
- THOBIE, Jacques: La France coloniale de 1870 à 1914. In: FRANÇOIS, Laurent (szerk.): *Histoire de la France coloniale. I. L'apogée* Armand Colin, Paris, 1991
- SÍK Endre: *Fekete-Afrika története. I. kötet*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1964
- TÜRKE András István: A Comore-szigetek függetlenségi törekvései. In: TÜRKE András István (szerk.): *A Jelenkori Franciaország. I. kötet*, L'Harmattan, Budapest, 2021

127 Ezen a területen Párizs az Európai Uniót is képviseli. A magyar – francia nemzetközi katonai együttműködés egyik példája a francia vezetésű Takuba hadművelethez való magyar csatlakozás.

A „BELGIQUE DE PAPA” NARRATÍVÁTÓL A PARTNERSÉGIG – BELGIUM EGYÜTTMŰKÖDÉSE A FRANKOFÓN AFRIKÁVAL

Belgium kapcsolata a frankofón Afrikával szerteágazó és összetett, a francia nyelv és kultúra azonban nem játszik döntő szerepet a külpolitikai döntéshozatalban. A belga állam a Frankofónia Nemzetközi Szervezetében mutatott aktivitása marginális a kontinens egészének irányába megmutatkozó politikai aktivitáshoz képest. A fejezetben frankofónia alatt kulturális közösséget értek, a belga Afrika-politikának a frankofón államokkal való kapcsolatát mutatom be.

A dekolonizáció után az Afrika-politika erőteljes átalakuláson ment keresztül. Míg a hidegháború utolsó szakaszáig egyet jelentett a volt gyarmatokkal (Kongói Demokratikus Köztársaság, Ruanda és Burundi) való kapcsolatokkal, mára Belgium Afrika szinte minden szegletében, az angol és francia ajkú államokban egyaránt jelen van.

Belgium Afrika-politikájának tartalmát és irányait nagymértékben meghatározza az ország politikai önértelmezése. Nagy-Britanniával és főként Franciaországgal ellentétben Belgiumnak nincs a volt gyarmatokra alapozott birodalmi identitása. Ugyanakkor globális jelenlétének alapját és mértékét az Afrikában betöltött szerepe és az Afrikához fűződő kapcsolatai révén határozza meg. A 21. században a mindenkori belga kormány az Afrika-politikát olyan eszköznek tekinti, amellyel Belgium helyt állhat a nemzetközi szinten.

A Nagy-tavak régiója továbbra is kiemelt partner maradt, de közel sem az egyetlen stratégiai partner. A közép-afrikai régióban a belga állam helyismerettel, erős kapcsolati hálóval és nemzetközi problémamegoldó tapasztalattal rendelkezik, ez jelenti elsődleges politikai tőkét Afrikában. Belgium viszonylag kis ország, korlátozott erőforrásokkal, így komparatív előnye az egyházak, nem kormányzati szervezetek, üzletemberek stb. hálózati kapcsolataiból származik. Napjainkban 5000 belga állampolgár él Kongóban,² míg 2015-ben megközelítőleg 550–600 000 afrikai felmenővel rendelkező belga állampolgára volt Belgiumnak.³

1 egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, GTI Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék

2 Az egyszerűség kedvéért a tanulmány Kongó néven említi a jelenlegi Kongói Demokratikus Köztársaságot és azok jogelődjeit. Az itt használt „Kongó”-t nem szabad összekeverni a Kongói Köztársasággal.

3 Statbel, Office belge de statistique, 2021. <https://statbel.fgov.be/fr>.

1. A belga Afrika-politika intézményi kerete

Belgium nyelvi és kulturális szempontból nem semleges, holland ajkú flamandok és francia ajkú vallonok lakják. 1993 óta érett föderális állam, amely országos szinten és mellette tartományi szinten három területi régióban és három nyelvi közösségben kormányoz.⁴ A külpolitikai döntéshozatalt bonyolítja, hogy a nemzetközi szintén a föderális és a szubnacionális szintek nincsenek alá-fölé rendeltségi viszonyban egymással, mind a hét kormánynak önálló szerződésalkötési joga van. Egyes nemzetközi intézményekben a tartományok egész Belgiumot képviselhetik. A belga külpolitika koherenciáját tájékoztatási és konzultációs mechanizmusokat biztosítják. A hat szubnacionális egység nem köthet olyan nemzetközi szerződést, amely szembe megy a föderális szint külpolitikai alapelveivel, nem létesíthet diplomáciai kapcsolatot olyan állammal, amelyel a föderális szint nem létesített.

A francia nyelvhez és kultúrához erős szálakkal kötődő államok alkotta Frankofónia Nemzetközi Szervezetének (OIF) a belga állam 1970, a francia ajkú vallonok (a vallon régió és vallon közösség, illetve Brüsszel-főváros régió) 1980 óta tagja. Franciaország, Kanada és Svájc után Belgium a negyedik legnagyobb költségvetési hozzájáruló. A belga tartományi és föderális kormányok és a nemzetközi szervezet viszonyát az 1994-es megállapodás szabályozza.

A Frankofónián belül a szövetségi szintű politikai irányvonalat erősen befolyásolja, hogy a miniszterelnöki és a külügyminiszteri posztot 2011 előtt hosszú éveken keresztül a flamandok adták. A flamand külügyminiszterek a kulturális és technikai együttműködés keretében megvalósuló programok keretében nem mutattak túl nagy aktivitást, ám a politikai kérdésekben határozottan léptek fel.

Az OIF különböző szerveiben a belga állam képvisellete erősen aszimmetrikus. Bár jogilag Belgium a tagállam, Vallónia–Brüsszel vezeti a delegációt. A párizsi belga nagykövet tagja a Vallónia–Brüsszel föderációs küldöttségnek. Vallónia–Brüsszel nemzetközi kapcsolatokért felelős főbiztosa a hivatalos főtárgyaló. A francia közösség egyedül fizeti a Belgium által fizetendő hozzájárulást, azaz az OIF költségvetésének 10%-át.⁵ Az OIF állam- és kormányfői konferenciáin Belgium és Vallónia–Brüsszel külön delegációt alkot. Vallónia–Brüsszel az OIF különböző szervein belül párhuzamosan látja el a belga állam kizárólagos képviselétét, Vallónia–Brüsszel és a belga állam együttes képviselétét (pl. a frankofón csúcstalálkozók esetén) és Vallónia–Brüsszel kizárólagos képviselétét.⁶

A holland ajkú flamandok és a francia ajkú vallonok más szerepet szánnak az afrikai államoknak – különösen a volt gyarmati területeknek – a belga külpolitikában.

4 Az Alkotmány 2. és 3. cikke szerint a hat országos szint alatti kormányzati egység a francia, a flamand és a német nyelvű közösség, valamint a vallon, a flamand és a Brüsszel-főváros régió.

5 OIF, Budget rectificatif pour l'année 2022., p. 8. https://www.francophonie.org/sites/default/files/2021-12/Budget_rectifie_2022_CMF_39_10122021.pdf.

6 Massart-Piéard, Françoise: *Approches belges de la francophonie internationale. Politique et Sociétés*, 1997, 16/1., pp.15–38.

A flamandok számára a gyarmati múlt és a gyarmati kapcsolatok történelmi terhet jelentenek, amely akadályozza a dinamikusan fejlődő afrikai államokkal a partneri kapcsolatok kiépítését. Flandria számára Kongó a vallonok gyarmati kalandja volt, amely költségeit a flamand gazdaságnak kell állnia. A flamand származású politikusok erőteljesebben hangsúlyozzák a kondicionalitást a fejlesztési segélyek esetében és kevesebb szó esik a történelmi felelősségről. A francia ajkú vallonok narratívájában a Kongó medencéje történelmi felelősséget és kulturális kötelekeket hordoz.⁷ A vallon aktivitás Afrika irányába jóval kisebb, mint a flamand, így a nyelvi és kulturális közösség adta előnyök marginálisan érvényesülnek.

2. Történelmi előzmények

Belgium volt gyarmattartó államként történelmi kapcsolatokkal rendelkezik az afrikai Nagy-tavak térségében. A jelenlegi Kongói Demokratikus Köztársaság területét Kongói Szabad Állam néven 1885-től II. Lipót belga uralkodó személyesen igazgatta. Bár a gyarmat *de jure* perszonálunióban volt a Belga Királysággal, 1908. november 5-ig *de facto* a király tulajdona volt. Ekkor a belga parlament Belgiumhoz csatolta és átvette a gyarmat közigazgatását. A II. Lipót uralma alatt véghez vitt népiertás és kegyetlenkedések a mai napig traumát jelentenek mindkét államnak. Ruanda és Burundi az első világháború után váltak belga mandátumterületté.

2.1. A belga Afrika-politika első szakasz (1960–1965)

A dekolonizációt a belga elit előkészítette, ennek ellenére nem zajlott erőszakmentesen. Kongó 1960. június 30-án vált függetlenné Belgiumtól. A helyi lakosság pár nappal a függetlenség kikiáltása után megtámadta a belga hivatalnokokat. Belgium az új, kongói kormánnyal való konzultáció nélkül katonákat küldött, hogy evakuálja állampolgárait, illetve a szakadár Katanga tartományt támogatásáról biztosította. Kongó miniszterelnöke, Patrice Émery Lumumba az ENSZ Biztonsági Tanácsához fordult, Kongó szuverenitásának megsértésére hivatkozva. Mindeközben a fiatal állam öt évre káoszba süllyedt.

Belgium ebben az időszakban mindent megtett, hogy a kongói elittel együttműködve befolyását megtartsa az új állam felett. Kongó akkoriban Afrika legfejlettebb iparosodott országa volt, néhány hónappal a függetlenség előtt Kolweziben felavattak egy ultramodern elektrolízisüzemet. A kongói rézövezetet a Union minière du Haut-Katanga bányavállalat, a Société générale de Belgique leányvállalata mint állam az államban irányította. A bányák teljes kapacitással működtek, még éjszaka is. Voltak

7 Mughendi Nissé Nzereka: La Belgique et l'ancienne «Afrique belge»: une vision congolaise du rôle de la Belgique dans l'Afrique des Grands Lacs. *Studia Diplomatica. La Belgique et sa politique étrangère / België en zijn buitenlandse politiek*, 2009/62., pp. 105–122.

jó állapotú utak, jól szervezett városi központok, kórházak. A belga és a kongói lakosság azonban apartheid-szerűen vált el egymástól.

Az oszd-meg-és-uralkodj stratégiája alapján az egységes állam helyett a belgák föderális államszövetséget láttak volna szívesen. A belga bányászati társaság volt a kongói kormány egyik legfontosabb bevételi forrása, ugyanakkor belga katonák a vállalat védelmében a szakadárokat támogatták. Az Eyskens-kormány létrehozta a Mistebel nevű diplomáciai, politikai hálózatot, amely mintegy árnyékkormányként állt a függetlenedni vágyó Katanga mögött. Az ásványkincsekben gazdag Dél-Kasai tartomány szintén kikiáltotta a függetlenségét. A régiót a Société Générale biztosítótársaság másik leányvállalata, a Forminière (Miba) működtette. Lumumba katonákat küldött a kongói állam egységének védelmében, ami Robert Rotschild belga diplomata szerint a gyarmatosítás utáni időszak első népiirtása volt.⁸

2.2. A belga Afrika-politika második szakasza (1965–1990)

A diplomáciai kapcsolatok második szakasza Joseph-Désiré Mobutu marsall 1965 novemberében történt hatalomátvételével kezdődött. Mobutu autoriter államvezetése új nevet adott az államnak (Zaire), maoista eszmékkel kormányzott, ugyanakkor a nyugati szövetségi rendszerbe tagozódott be. A Belgiummal való kapcsolatok középontjában a szuverenitás, az államosítások és Shaba (a volt Katanga) régióban kitört zavargások okozta gazdasági problémák megoldása állt. A hidegháború alatt Belgium visszatért a belga vállalatok jelenlétét támogató politikához. Az 1973 novemberében kezdett nacionalizálási politikának a belga–zairei vállalatok is áldozatul estek, többek között a belga Société Générale. A belga kormány erőteljes támogatásával a vállalat lett Zaire legfontosabb gazdasági és kereskedelmi partnere, egyike az ország legnagyobb befektetőinek. Belgium közel 4 milliárd frankos fejlesztési segélyével az állam legnagyobb donorországává vált. A fejlesztési célok nagy része a belga érdekek figyelembevételével fogalmazódott meg.

A Shaba régióban folyó két háború alatt (1977–78) a belga kormány döntő szerepet játszott a nyugati segélyek elosztásában. A belga elit ekkor már megosztott volt az Afrika-politika értelmezésében. Egyszerre támogatták a belga gazdasági érdekeket és adtak hangot annak, hogy Kongó ne foglaljon el különleges helyet a belga politikában. A két irányzat meglehetősen megosztott érdekvényesítést eredményezett.

1988 után a hidegháború vége felé közeledve újabb – az 1960-ashoz hasonlóan mély – diplomáciai válság következett be, amely II. Hasszán marokkói uralkodó közvetítésével oldott fel az 1989 júliusi rabati egyezmény. Ennek közvetlen következménye lett 1990 márciusában az a hitelekről és fejlesztési segélyekről szóló keretegyezmény, amelynek klauzúrájába először tettek bele az emberi jogok tiszteletben tartásáról szóló

8 Coolsaet, Rik: *La politique extérieure de la Belgique: au coeur de l'Europe, le poids d'une petite puissance, 1830-2000*. De Boeck Université, Bruxelles, 2001, pp. 151–163.

feltételt. Az 1965 és 1990 közötti időszak végére a belga–kongói „különleges kapcsolat” elvesztette különlegességét. Egymást követték a feszültségek, diplomáciai botrányok.

3. A hidegháború utáni belga–afrikai kapcsolatok

A hidegháború utáni nemzetközi rendszer alapjaiban változtatta meg Belgium Afrika-politikáját, 1990 és 1999 között a belga–afrikai kapcsolatok egy harmadik, átmeneti szakaszba léptek. Mobutu demokratizálódási törekvései illuzórikusnak bizonyultak, Brüsszel határozott és távolságtartó hangnemet ütött meg a Lubumbashi Egyetem campusán 1990. május 9–12-án elkövetett diákmészárlás után. Mark Eyskens, akkori belga külügyminiszter a keretegyezményre hivatkozva nemzetközi vizsgálóbizottságot és átlátható nyomozást követelt, amit Mobutu visszautasított. Belgium válaszul felfüggesztette a segélyeket, a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank szintén befagyasztotta a programjait. Mobutu számos erőfeszítést tett, hogy a korábbiakhoz hasonló módon megenyhítse a belgákat, de nem járt sikerrel.⁹

A belga politika egy fejezete lezárult. Belgium nyitott más afrikai államok irányába, politikája a bilaterális kapcsolatokról egyre inkább a multilaterális keretrendszer felé orientálódott. Az Afrika-politika diverzifikálódott, Zaire mellett más államok jelentősége megnőtt.

3.1. A belga–afrikai kapcsolatok harmadik szakasza (1990–1999)

Az Afrika-politika a hidegháború utáni első évtizedben új alapokra épült. A változásnak gazdasági és geopolitikai okai voltak.

Afrika „elvesztegetett évtizede” alatt az afrikai gazdaság a világgazdaság egészéhez mérten fokozatosan marginalizálódott, a növekedés elindítására tett kísérletek sorra kudarcot vallottak. A belga gazdaság modernizálódásával a Zaire-ből importált termékek helye megváltozott a belga iparban. A Zaire-be exportált áruk az 1960-as évektől az 1980-as évek végéig 4,3%-át tették ki a belga összáruexportnak, majd részesedésük tartósan 1% köré csökkent. A Zaire-ből érkező import 10% körül mozgott az 1970-es évek közepéig, majd 4,5%-ra, illetve az 1990-es évekre 2,5%-ra csökkent. A kereskedelmi relációs szerkezetben Dél-Afrika fokozatosan háttérbe szorította Zairét. Jól mutatja a változás súlyát, hogy 1988-ban az a Société Générale, amely a belga külpolitika egyik legfőbb pillére volt, francia kézbe került.¹⁰

A változást erősítette, hogy egyre kevesebb belga élt Zaire-ben. Míg a függetlenség kikiáltásakor 70 000, húsz évvel később már csak 16 555 belga élt itt. A fejlesztési

9 Mughendi, 2009; *Op. cit.*, pp. 105–122.

10 Európai Számvevőszék. A Kongói Demokratikus Köztársaság számára a kormányzáshoz nyújtott uniós támogatás. 9/2013. sz. különjelentés.

segélyek is szerteágzóbbá váltak. Míg 1965-ben Zaire-ba irányult a fejlesztési segélyek 80%-a, addig ez a szám 1984-re 29%-ra csökkent.

A változás másik oka geopolitikai természetű volt és a megváltozott nemzetközi rend működéséhez kapcsolódott. A hidegháború alatti nyugat-keleti vetélkedés az afrikai politikai befolyási övezetekért véget ért. A bipolaritásból fakadó politikai mozgástér növelés mind az afrikai, mind a belga állam számára elveszett. Az új irányvonal az emberi jogok tiszteletben tartása, a regionalizmus, a multilateralizmus és egy megújult fejlesztéspolitika körül kezdtek kibontakozni. Mivel Zaire-ben a demokratizálódási folyamat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a belga politikai elit – a flamand politikusokkal az élen – fokozatosan, de határozottan nyitni kezdett más afrikai államok irányába.

Zaire demokratizálódásához nagy reményeket fűztek, Belgium a demokratikus intézmények létrehozását és működését az 1993-as esztendőben közel 50 millió frankkal támogatta. Ugyanakkor a belga hadsereg a franciákkal együtt segítette saját állampolgárainak az evakuálását. 1993-ra már csak 3 000 belga tartózkodott Zaire-ban.¹¹ Belgium nem indított külön katonai missziót, de a hadsereg jelenléte viszonylag állandó maradt. 1991 októberében a külügy és a vezérkari főnök eltérően nyilatkoztak a belga szerepvállalásról. Míg a Mark Eyskens külügyminiszter állandósítani akarta a belga katonai jelenlétet az állampolgárok és az élelmiszersegélyek védelmében, a vezérkari főnök passzív szerepet szánt a katonaságnak: megakadályozni a fosztogatást. A kormány az utóbbi mellett kötelezte el magát. 1994-re a belgák – az Egyesült Államokhoz és Franciaországhoz hasonlóan – Mobutu személyében járták a demokratizálódás legfőbb akadályát.

1990 őszére Ruanda került a belga diplomácia középpontjába. Ruanda a belga kereszténydemokrata szervezetek aktivitásának köszönhetően a fejlesztési segélyezés édesgyermekévé vált. Az ugandai határon egyre több tutszi katona szivárgott át Ruandába, új helyzetet teremtve a belga diplomáciának. A kibontakozó etnikai, politikai válság megosztotta a belga elitet, ellentmondásos és improvizatív politikai döntéseket hoztak. Míg 1990 októberéig Belgium feltétel nélkül támogatta a hutu kormányzatot, októbertől a felkelőkkel való párbeszéd, a menekültek sorsának rendezése mellett kötelezőtek el. A regionális párbeszéd és a belga diplomáciai offenzíva eredménye 1993 augusztusában az arushai megállapodás lett. Az arushai megállapodást az afrikai felek önállóan tárgyalták le, Belgium a politikai megállapodás megszületéséhez ragaszkodott, annak tartalmára alig volt hatással.

Burundiban az 1993-as beavatkozásra már az új, afrikai felelősségvállalást segítő alapelvek mentén került sor, az Afrikai Unió támogatásával. A belga állam élen járt az ENSZ által vezetett UNAMIR misszióban, amelynek feladata az arushai megállapodásban elfogadott folyamat támogatása volt. Az ENSZ 800 belga katonát kért, de a belga vezérkari főnök el akarta kerülni, hogy Belgium túl nagy felelősséget viseljen a katonai műveletekért. Így 380 főt ajánlott fel. Az alku eredményeként végül 450 belga katona vett részt a műveletben. 1994 áprilisában a belga kék sisakosok jelenléte ellenére a ruandai hadsereg és a radikális hutuk rettenetes népiirtást követtek el. A mérsékelt hutu Agathe Uwilingiyimana ügyvivő miniszterelnökasszony védelmét tizenöt kéksisakos

¹¹ Coolsaet, 2001; *Op. cit.*, pp. 151–163.

ENSZ katona látta el, ebből tíz a belga hadsereg tagja volt. A ruandai elnöki gárda katonái mind a tízet brutálisan meggyilkolták.¹²

A történet hatására 1994. április 12-én a kormány úgy döntött, hogy szükség esetén – ha az ENSZ nem vonja vissza az UNAMIR-t – egyoldalúan kivonja a belga csapatokat Ruandából. Egyrészt, mert az ENSZ misszió létezésének alapja – az arushai egyezmény – érvényét veszítette, másrészt Belgiumot megvádolták, hogy része volt a ruandai elnök, Juvénal Habyarimana meggyilkolásában. A tíz belga katona halála sokkolta a belga közvéleményt. A belga miniszterelnök, Frank Vandenbroucke a burundi és az amerikai hatóságokkal együttműködve 1994. november 18-án a helyzet megoldására az instabilitás okának a megszüntetését, a menekültek helyzetének rendezését javasolta. A menekültügyi konferenciára 1995 februárjában került sor.

A népi tiltás és a belgákat ért vádak miatt Belgium átgondolta Afrika-politikáját és 1995 februárjában 1983 után először adott ki Afrikával kapcsolatos külügyi stratégiai dokumentumot.¹³ A dokumentum új alapelvekre helyezte az Afrika-politikát: tiszteletben kell tartani az afrikai országok felelősségét a kontinens békéjének, biztonságának és fejlődésének megteremtésében. Ezért a belga külpolitika a demokratizálódás támogatása, a regionális dimenzió és a békefenntartás mellett kötelezte el magát. Frank Vandenbroucke célja az volt, hogy nyisson Dél-Afrika felé, miközben megerősíti Belgium helyzetét Közép-Afrikában. A belga elit hamar felismerte, hogy az apartheid utáni Dél-Afrika jelentős hatással lehet az egész afrikai kontinensre, mind szimbolikus értelemben, mind a stabilitás és a gazdasági fellendülés szempontjából.

Az 1990-es évek második felében a belga Afrika-politikát két esemény dominálta: 1997. április 30-án Belgiumban parlamenti vizsgálóbizottság állt fel, hogy kivizsgálja a ruandai eseményeket, illetve a Zaire-ban zajló események. A vizsgálóbizottság ajánlásokat fogalmazott meg, miszerint Belgium ne küldjön több harcoló katonát az afrikai válságövezetekbe. A kormány 1998 januárjában kihirdette a „Ruanda doktrínát”, azaz belga katona csak támogató műveletben vehet részt Afrikában.

Mobutu száműzetésbe vonulása és Laurent-Désiré Kabila hatalomra kerülése után 1998 és 2003 között a régió tartós háborúba sodródott. A belga diplomáciának a harcok kezdetén sem lehetősége, sem politikai akarata nem volt a harcoló felek között hagyományos, aktív közvetítő szerepet játszani. A harmadik szakaszt a passzivitás és a multilaterális intézményekbe való „visszavonulás” jellemezte.

3.2. Belga aktivizmus és partnerség (2000–)

A szocialista kormányok után 1999-ben hatalomra kerülő Szivárványkoalíció aktivizálta a belga Afrika-politikát. A 2000-es évek első évtizedében két kezdeményező külügyminisztere volt Belgiumnak: Louis Michel és Karel De Gucht. Mindkét politikus

12 de Wilde, Tanguy: La politique étrangère de la Belgique : fondements et évolutions. *L'Esprit du temps*, 2014/3, pp. 277–293.

13 La Belgique et l'Afrique subsaharienne. Agenda pour un nouveau dialogue et une nouvelle coopération. <https://www.senate.be/www/?MIval=/publications/viewPubDoc&TID=16778468&LANG=fr>.

Afrika-politikája ugyanazokra az elvekre épült, az eredmény két különböző dinamikájú Afrika-politika lett. Kettőjük munkájának eredményeként a Nagy-tavak térségében Belgium nemzetközi megítélése javult. A belga állam és az 1997-ben Kongói Demokratikus Köztársasággá átkeresztelt Zaire normalizálta kapcsolatait.

Kongóban a ruandai mészárlást követő két háború 2003 júliusában zárult le. Az országot a majd egy évtizedes háború politikailag, gazdaságilag és társadalmilag is tönkretette. A Joseph Kabila vezette kormány nem tudta a háború után stabilizálni az államot. A Kivu-tó környékén harcoló paramilitáns csoportok nem tették le a fegyvert. A nemzetközi közösség által preferált tárgyalások lassan haladtak és a biztonsági kérdések felülírták a korrupció ellenes küzdelmet.

3.2.1. Louis Michel: partnerség és belga felelősségvállalás (1999–2004)

Az 1999 júniusában alakult Verhofstadt kormány külügyminisztere, Louis Michel egyik prioritása Belgium vezetőszerének visszaállítása, a kölcsönös partnerség kialakítása volt Közép-Afrikával¹⁴. A vallon Michel élénk diplomáciai offenzívába kezdett, rengeteget utazott. Belgium Afrika-politikájának értékorientáltsága jelentősen megerősödött.

A Brüsszel és Kinshasa közötti partnerség előfeltétele a gyarmati örökséggel való szembenézés volt. Louis Michel elismerte, hogy „*a gyarmatoknak köszönhetően tudtuk létrehozni a mai Belgiumot, a világ tizenkettedik – az ENSZ rangsor alapján a negyedik – leggazdagabb országát.*”¹⁵

Az 1990-es évek második felétől kezdve a belga értelmiség egyre többet foglalkozott II. Lipót kongói rémtetteivel, a modernkori történelem egyik legelhallgatottabb tömegmészárlásával. Már a saját korában különösen kegyetlennek számító rendszer több millió ember életét oltotta ki. A történelemnek erről a szeletéről az átlagos belga állampolgár nem hallott. Brüsszel egyik kerületében, Tervurenben, a Királyi Közép Afrika Múzeumban található a világ legnagyobb Afrika-gyűjteménye. A múzeum a tankönyvekhez hasonlóan Kongó gyarmati történetét a civilizáció és a kereszténység terjesztésének történeteként mutatta be, a népiertás 21. századig a múlt „elfelejtett” eleme volt. 1908 augusztusában, mikor Kongó Belgiumra szállt, a gyarmati adminisztráció minden iratát elégették. Ami nem esett áldozatul a pusztításnak, azt a belga külügyminisztérium levéltárában titkos aktaként őrzik.

A múlttal való társadalmi szembenézést támogatva a Verhofstadt kormány 2000-ben parlamenti bizottságot állított fel Patrice Lumumba, Kongó egykori miniszterelnöke halálának kivizsgálására.¹⁶ 1999-ben jelent meg a flamand szociológus Ludo De Witte könyve, amely bemutatta milyen együttes szerepe volt a CIA-nak és a belga politikai elitnek Lumumba meggyilkolásában. Ugyanakkor a 2003-ban felállt, a belga vállalatok

14 Michel, Louis beszéde a Külügyminisztérium munkatársainak. 1999. július 20.

15 Valérie Rosoux: The Two Faces of Belgium in the Congo: Perpetrator and Rescuer. *European Review of International Studies*, 2014/3, pp. 16–38.

16 2001-ben a bizottság arra a következtetésre jutott, hogy Belgiumot „erkölcsi”, de nem közvetlen felelősség terheli.

kongói tevékenységét vizsgáló parlamenti bizottság teljesen eredménytelenül zárult. Négy évvel korábban egy másik bizottságot hoztak létre a ruandai szerepvállalás feltárására. A belga társadalomban a szembenézés nagy vitát kavart, és Kongóban is erős visszhangot váltott ki. 2004. február 10-én Joseph Kabila volt az első kongói államfő, aki a belga szenátus előtt mondott beszédet. Történelmi jelentőségű felszólalásában az államépítő belga úttörők előtt tisztelgett.¹⁷ Az elmúlt évtizedekben a „gyarmati Belgium, mint mészáros”, a „mai Belgium, mint megmentő” szélsőséges narratívája sokat finomodott.¹⁸

Louis Michel célja a kongói demokratizálódás és a stabilitás biztosítása volt. Fáradhatatlanul szorgalmazta a lusakai (1999) és sun city-i (2002) megállapodások végrehajtását. 2004-ben új katonai partnerségi programról állapodtak meg. 2001 második felében a belga uniós elnökség saját vezetőszeropét erősítve előterjesztette a *Közép-Afrika cselekvési tervet*. Kabila elnök Brüsszelbe érkezésének napján írták alá azt a szerződést, amelyben Belgium vállalta, hogy az új kongói hadsereg létrehozását egy dandár különleges kiképzésével segíti. A 2004 februári szerződés lett az Avenir katonai misszió jogi alapja, melynek keretében 200 belga katona 3500 kongói katona kiképzését vállalta.

3.2.2. Karel De Gucht: partnerség és afrikai felelősségvállalás (2004–2009)

Louis Michel utódja, a flamand Karel De Gucht másképp közelített a partnerséghez és a gyarmati múlt emlékezetén túllépve akart egyenrangú kapcsolatokat kialakítani. A Közép-Afrikában tett hivatalos látogatásai során a külügyminiszter heves vitákat váltott ki azzal, hogy nyíltan utalt a korrupció, a büntetlenség és az erőszak destabilizáló hatásaira a Kongói Demokratikus Köztársaságban.¹⁹ Politikai narratívája azonban az évtized diplomáciai válságát eredményezte.

De Gucht a belga felelősségvállalásról áttette a hangsúlyt az afrikai felelősségvállalásra. A kongói–belga kapcsolatok mélypontra kerültek, amikor 2008-ban De Gucht és Kabila között a belga fejlesztési segélyek felhasználása kapcsán szóváltásra került sor. Belgium – más donorállamokkal, pl. Olaszországgal egyetemben – kifejezte aggodalmát a belga adófizetők adóforintjainak elpazarlásáról. De Gucht 2008. április 22-én rámutatott, hogy a rossz kormányzás miatt Kongó a vállalkozások terén az utolsó előtti, az afrikai országok között pedig az utolsó helyen állt és elítélte „a lakosság jólétét saját

17 Joseph Kabila elnök 2004. február 14-én a belga szenátusban elhangzott beszéde szimbolikusan lezárta a gyarmati vitát és a jövőbe tekintett, összekapcsolva a két ország történelmét: „A Kongói Demokratikus Köztársaság története egyben a belgák, misszionáriusok, köztisztviselők és vállalkozók története is, akik hittek II. Leopold király álmában, hogy államot építsenek Afrika közepén. Ebben a pillanatban szeretnénk tisztelegni mindezen úttörők emléke előtt.” Coolsaet, 2001; Op. cit.; pp. 151–163.

18 Kongóban is megindult a vita gyarmatosítás örökségéről. A kongói társadalmi emlékezet kevésbé volt rugalmas, mint az állam akkori vezetése. A kongói kulturális miniszter, Christophe Muzungu engedélyezte, hogy Kinshasa központjában újra felállítsák II. Leopold lovas szobrát, amelyet korábban Mobutu lebontott. Sokat mond el az elit és a társadalom a múlthoz való eltérő viszonyulásáról, hogy a szobrot egy nappal a felállítása után lebontották.

19 De Guchtot a kongói Tintin-nek nevezték.

személyes meggazdagodásuk érdekében feláldozó elit változásokkal szembeni ellenállását”. Belgium 2001 és 2007 között 206 millió euró bilaterális segílyt juttatott a KDK-nak. Ebből 144 millió euró a kongói kormány megkerülésével közvetlenül a kongói külső adósság kezelésére és a nemzetközi kötelezettségvállalásokra ment el. A fennmaradó 62 millióból a nemzetközi szervezetekkel közös programokat és a civil társadalmat – összesen 146 ügynökséget – finanszírozták. A szóváltás nyomán a két állam között hat hónapra megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok, a belga nagykövetet visszahívták, a lubumbashi-i és a bukavui konzulátusokat bezárták.

Karel De Gucht a flamand elit véleményét tolmácsolta. Rámutatott, hogy az embertelen rendszer 1908-ban véget ért. A gyarmatosítás az analfabetizmus felszámolásával, az oktatási és az egészségügyi rendszer kiépítésével és az életszínvonal emelkedésével is járt. De Gucht egy új, a gyarmati rendszer után született generáció tagja volt. 1999-ben évtizedek óta először fordult elő, hogy a (poszt)gyarmati politikában aktív kereszténydemokraták ellenzékbe vonultak. Mobutu elnök és Baudouin király halála szintén megkönnyítette a narratíva váltást.

A belga Afrika-politika új narratívája a flamand és a vallon elit eltérő Afrika-képéről is szólt. Miközben a flamand külügyminiszter válságot provokált, a fejlesztési együttműködésért felelős, vallon származású Charles Michel párhuzamosan békéltető diplomáciát folytatott.

Az Afrika-képen túl a vallon–flamand politikai intézményi megosztottság is megjelent. A gyarmatosítás az állam kollektív identitásában az egyik össznemzeti összetartó elem. Nem flamand és nem vallon, hanem belga. A 2000-es évek második felében a gyarmati múlt emlékezetét a királyi dinasztia és Belgium, mint politikai egység legitimitásának megkérdőjelezésére használták fel. A flamand nacionalisták a „*La Belgique de Papa*” narratíváján keresztül bírálták a monarchia és a francia ajkú elit szerepét.²⁰ 2002-ben a Vlaams Blok egyik parlamenti képviselője által benyújtott törvénytervezet a királyi család juttatásainak egy részét akarta megnyirbálni, mivel a Saxe-Cobourg család vagyona Kongóból származott.

Harmadik elemként a belga belpolitikai események, az országot megrázó igazságügyi és pénzügyi botrányok is hatással voltak az Afrika-politikára. Az emlékezetpolitika a gyengülő állami intézmények, a „hősies” történelemkép elvesztése és az emberi jogok hangsúlyozása kontextusában a megtépzott nemzeti öntudat megerősítésére szolgáltak.

A diplomácia „kettős beszédének” a 2009-es kormányváltás vetett véget. Az egymást gyorsan követő két új belga külügyminiszter, a holland ajkú kereszténydemokrata Steven Vanackere, és a francia ajkú, liberális Didier Reynders felvette a diplomáciai kapcsolatokat a Kabila-rezsimmel, bár a 2011-es választások tisztaságáról nem voltak

20 A „*La Belgique de papa*” („apuci Belgium”) Belgium megalapításának időszakára utal, amikor a vallon elit dominálta az állami döntéshozatalt. A flamandok hosszú évtizedes küzdelem után jutottak politikai képviselőhöz Belgiumban. Flandriában a kifejezésnek pejoratív jelentése van. A negatív érzések, amelyeket sok flamandban kivált, nem a vallon lakosság ellen irányulnak, hanem elsősorban a francia nyelvű polgárság és az egész Belgiumot uraló arisztokrata kultúra ellen. A vallonoknál a kifejezésnek van egyfajta nosztalgikus konnotációja is, mivel egy korábbi, biztosabb és biztonságosabb időkre utal.

meggyőződve. A cél egy olyan Afrika-politika volt, amely több afrikai országgal, jól artikulált érdekek mentén tart fenn kapcsolatot, mégis a belga világpolitikai jelenlét szimbolikus mércéjét a közép-afrikai jelenlét biztosítja. A 2009-es kormányváltás utáni Afrika-politika a megkezdett irányvonalat folytatta: a demokrácia és az emberi jogok előmozdítását, az afrikai konfliktuskezelési képességek fejlesztését és végül a regionalizációs folyamatokat.²¹

4. Belga-frankofón afrikai kapcsolatok az új évezredben

A nemzetközi környezet gyökeres változása a belga Afrika-politikát sem hagyta érintetlenül. A 21. századba átlépve a belga-afrikai kapcsolatok egyre szerteágazóbbá váltak. Bár a Nagy-Tavak vidéke továbbra is stratégiaileg kiemelt térség maradt, Belgium egyre több állam területén jelent meg, egyre szélesebb körű tevékenységet folytatva. A Magreb-térség súlya a Belgiumban élő félmillió marokkói közösség családi, üzlet-társi kapcsolatai által létrehozott humán hálózat miatt folyamatosan nő, a Száhel-övezet pedig a belga államérdek multiplikálására ad lehetőséget.

A fejlesztési politika, a gazdasági szereplők és a katonai jelenlét hasonló utat jártak be a hidegháború után. A kezdeti posztkoloniális kapcsolatokat felváltotta a regionális biztonságot és a jogállamiság kialakítását előtérbe helyező, elsősorban multilaterális jellegű kapcsolatrendszer, amin keresztül Belgium saját érdekeit nem közvetlenül, hanem hosszú távú célokon keresztül érvényesítette. A frankofón kultúra és nyelv nem játszott döntő szerepet a külpolitika alakításában, mert a tőkében gazdag flamandok aktívabb szerepet vállaltak a nemzetközi kapcsolatokban. Az állami szintű, illetve a regionális flamand és vallon politika 1993 után együttesen alakította a belga politikát.

4.1. Fejlesztési együttműködés a frankofón Afrikával

A belga fejlesztéspolitika a gyarmati időszak végén indult. A terület jelentőségét mutatja, hogy 1968-tól kezdődően a belga kormánynak rendszeresen volt fejlesztési együttműködésért felelős minisztere vagy államtitkára. A hidegháború alatt Nyugaton a Rostow-féle növekedési modell határozta meg, mit értünk fejlettségen, így Belgiumban is az iparfejlesztésre helyeződött a hangsúly. Amikor a belgák visszaadták Kongó, Burundi és Ruanda függetlenségét, a Kongói Demokratikus Köztársaság volt Afrika legfejlettebb állama.

Az 1970-es és 1980-as években a belga kormányzat több újítást vezetett be: társfinanszírozó szervezeteket vont be, támogatta az egyetemi együttműködések létrehozását és bővítette a recipiens államok körét. Belgium 1974-ben csatlakozott az Afrikai Fejlesztési Alaphoz, 1983-ban pedig az Afrikai Fejlesztési Bankhoz. A fejlesztési politika

21 Tull, D. M.: Anmerkungen zur belgischen Afrika-Politik. *Afrika Spectrum*, 2003/1., pp. 71–78.

diverzifikálódásával a programok szervezése és nyomon követése egyre bonyolultabbá vált.

A többi nyugati donorországhoz hasonlóan az 1980-as évek vége óta Belgium is a jogállamiság, a demokrácia és az emberi jogok előmozdítását tette külpolitikájának kiemelt céljává. Az 1990-es évek közepétől kezdve az európai fejlesztési együttműködéssel összhangban a konfliktusmegelőzés is bekerült a célkitűzések közé. Ezt követte az afrikai felelősségvállalás alapelve, mint a belga Afrika-politika sarokpontja. Az ENSZ Millenniumi céljaival összhangban a reform megerősítette a szegénység elleni küzdelemben részt vevő belga NGO-k legitimitását. A belga fejlesztési együttműködés három pillérré épül: multilaterális együttműködés, kétoldalú (kormányzati) együttműködés és nem kormányzati együttműködés, amelyhez egyéb szereplők is csatlakoznak.²²

4.1.1. A frankofón Afrikába irányuló multilaterális fejlesztés

A multilaterális együttműködés a multilaterális szervezeteknek (ENSZ Fejlesztési Programja, a Világbank és az Európai Unió) nyújtott hozzájárulásokból áll. A 2020-ban 438 millió euró támogatás jutott a területnek, ami az éves belga hivatalos fejlesztési támogatás (ODA) több mint 20%-a.²³

A hidegháború végén kibontakozó afrikai demokratizálódási hullám új elvárást hozott létre a nemzetközi közösségben. Afrikának képesnek kell lennie saját ügyei intézésére, konfliktusai megoldására. A felelősségvállalás intézményi kereteinek kialakítása két regionális szervezeten keresztül zajlott. Az egyik a Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége (CEDEAO) volt, amely 1989-ben először avatkozott be afrikai állam belügyeibe, a másik az Afrikai Unió (AU) belül létrehozott válságkezelő mechanizmus volt. A belga kormány 1992 nyaratól pénzügyi és intézményi javaslatokkal kapcsolódott be afrikai kapacitások megerősítésébe. Belgium fejlesztési politikájában a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezetben 2005. március 2-án aláírt, a segélyhatékonyságról szóló párizsi nyilatkozat az irányadó.

Az európai uniós fejlesztés- és külpolitika keretében Belgium saját államérdekét multiplifikálja. Mivel érintett a közép-afrikai régió stabilitásában, de korlátozott kapacitásokkal rendelkezik a feladat végrehajtására, Brüsszel uniós napirendre viszi a saját érdekeit érintő problémákat. A közép-afrikai válságövezetét illetően Belgium történelmi tapasztalatánál, kapcsolatrendszerénél és szakértelménél fogva legitímen alakíthatja a politikai napirendet. Az 1993-as burundi zavargás kapcsán Belgium elérte, hogy az Európai Unió szerepet vállaljon az afrikai ügyekben. 1994. december 1-én első alkalommal ült le az Afrikai Unió és az Európai Unió tárgyalni. A 2000-es években Ruanda kapcsán nyújtott Európai Unió fejlesztési támogatás nem jött volna létre Belgium hatékony mediációs tevékenysége nélkül.

22 Paragi, Beata: Divide et Impera? Foreign Aid Interventions in the Middle East and North Africa Region, *Journal of Intervention and Statebuilding*, 2016/10:2, pp. 200–221.

23 https://diplomatie.belgium.be/sites/default/files/downloads/oda_2018-2020.pdf.

Belgium a multilateralizmus keretein belül a regionális együttműködések helyezi előtérbe. Louis Michel, fejlesztési és humanitárius segítségnyújtásért felelős EU biztos személyesen kezdeményezte az EU–Afrika együttműködésen belül a Nagy-Tavak Állami Gazdasági Közössége (CEPGL – *Communauté Économique des Pays des Grand Lacs*) újraélesztését, ahol 2004 óta Belgium aktív szerepet játszik.²⁴ A belga diplomáciának nem csak az Európai Uniót, de az afrikai kormányokat is meg kellett győznie a regionális integráció hasznáról. Kongó sokáig vonakodott, Belgium anyagilag is támogatta a tervet. Louis Michel 2006-ban 50 millió eurót ígért, és 970 000 eurót azonnal utalt a CEPGL újraindítására. A felajánlott 50 millió eurót a következő években folyósították pl. 2007 augusztusában a Ruzizi-gát megépítése és a Kivu-tónál a metángáz kitermelése.

A CEPGL mellett megindult egy szélesebb regionális kezdeményezés is. A Nagy-tavak régiójáról szóló nemzetközi konferencia (ICGLR), 2004 óta tizenegy államot foglal magában: Angolát, Burundit, a Közép-afrikai Köztársaságot, Kongót, a KDK-t, Kenyát, Ruandát, Szudánt, Tanzániát, Ugandát és Zambiát. Belgium és az Európai Unió számára az ICGLR és a CEPGL kiegészítik egymást.

Belgium ezen felül részt vesz a G5 Száhel-csoportban, a Száhel-szövetségben és három regionális szervezetben is jelen van. A Száhel-munkacsoporton belül általános politikai álláspontot képvisel, nem rendelkezik sem regionális fejlesztési stratégiákkal, sem határokon átnyúló programozási eszközökkel, kivéve a Maliban az Európai Unióval (EU) közösen végrehajtott programokat.

4.1.2. A bilaterális fejlesztési kapcsolatok

A kétoldalú kapcsolatokat a fejlesztési együttműködésről szóló 2013-as törvény szabályozza. Belgium a fenntartható fejlődés kialakításában, a demokrácia és a jogállamiság megszilárdításában, valamint a szegénység elleni küzdelemben vesz részt. A fejlesztések célzottabbá tétele érdekében a belga hivatalos fejlesztési támogatás (ODA) partnerrállamainak számát 21-ről 14-re csökkentették (Benin, Burkina Faso, Burundi, Kongói Demokratikus Köztársaság, Guinea, Mali, Marokkó, Mozambik, Niger, Uganda, Palesztina, Ruanda, Szenegál és Tanzánia). Marokkó kivételével mind elmaradott vagy a legkevésbé fejlett államok közé tartoznak. A reform illeszkedett az ENSZ szegénység elleni küzdelemben megfogalmazott stratégiájába, 2020-ban a legkevésbé fejlett országok a kétoldalú segélyek 31,2%-át kapták.²⁵ A reformfolyamat során Alexander De Croo, a Michel-kormány fejlesztési együttműködésért felelős minisztere 2015. novemberében átalakította az irányító mechanizmusokat is.

A Belga Fejlesztési Ügynökség (Enabel)²⁶ – a belga fejlesztési politika végrehajtó szerve. Az Enabel Afrikában a legaktívabb, éves költségvetése 2019-ben 143 millió euró

24 A CEPGL-t 1976-ban Zaire (KDK), Ruanda és Burundi hozta létre, majd az 1996-os háború után az együttműködést nem használták.

25 Kingdom of Belgium, Foreign Affairs, Foreign Trade and Development Cooperation homepage. https://diplomatie.belgium.be/en/policy/development_cooperation/who_we_are/our_organisation/oda.

26 A Belga Technikai Együttműködést (BTC) 1998-ban részvénytársaságként hozták létre, amelynek

(egészségügy, oktatás és képzés, belső biztonság és igazságszolgáltatás) helyreállítására, a helyi fejlesztésre és az állattenyésztésre összpontosít. A belga humanitárius segítségnyújtás nagy részét szintén a Száhel-övezetnek szentelik.

Belgium 2021-ben regionális éghajlatváltozási programot indított Beninben és Burkina Fasóban. Öt évre összesen 50 millió eurót különítettek el. A program keretében különböző beruházásokra kerül sor, pl. az esővíztárolás javítása, a talaj újra termékenyvé tétele és fák ültetése. Cél, hogy az elsivatagosodás elleni küzdelemmel a helyi közösségek biztosítani tudják a hosszú távú élelmezésbiztonságot.

4.1.3. A nem kormányzati szektor: civil társadalom és egyéb társadalmi szereplők

A civil társadalom számos szereplőjét bevonják a fejlesztési politikába, elsősorban az NGO-k, de felsőoktatási és tudományos intézmények, városok és önkormányzatok, valamint szakszervezetek is részt vesznek.²⁸ Az éves belga hivatalos fejlesztési támogatás mintegy 22%-át kapják, azaz 2020-ban 250,64 millió eurót. Bár a fejlesztési együttműködés föderális hatáskörbe tartozik, a nem kormányzati együttműködés nyelviileg strukturált: minden közösségnek megvannak a maga szereplői.

Az NGO-k Belgiumban és az afrikai államokban egyaránt ténykednek, bár Afrikában egyre inkább a helyi szervezetek váltják fel őket. Legtöbbjük a közép-afrikai régióban van jelen. A szektor erősen széttagolt: nem csak méretük és költségvetésük, de nyelvük szerint is megosztottak. A francia nyelvű NGO-k kicsik, sokan vannak és kevés a pénzük. A flamandok nagyobbak, nagyobb költségvetésből gazdálkodnak – nem utolsósorban azért, mert több támogatást kapnak a föderális és tartományi szervektől – és sikeresebbek az uniós pályázatokon.

A legtöbb támogatást az MSF Belgium – egy humanitárius civil szervezet – kapja. Éves bevétele megközelíti a 350 millió eurót, míg a többi nem kormányzati szervezet éves bevétele legfeljebb 30 millió euró körül van. Az NGO-k a nem kormányzati szervezeteknek juttatott teljes költségvetés közel 60%-át teszik ki: 2020-ban 136 millió eurós támogatást kaptak. A fennmaradó 40%-ot az összes többi nem kormányzati szereplők között osztják szét.²⁹

A belga és az afrikai felsőoktatási intézmények közötti partnerségek és kutatási projektek kapják a kormányzati támogatások második legnagyobb részét. Az tudományos intézmények a Trópusi Orvostudományi Intézet (Antwerpen), a Közép-Afrikai Királyi Múzeum (Tervuren) és a Belga Királyi Természettudományi Intézet (Brüsszel) a közös kutatások eredményeit Belgiumban is alkalmazzák. Az önkormányzatok

28 Belgiumban az 1930-as évek óta léteznek nem kormányzati szervezetek, de partnerként csak a belga nemzetközi együttműködésről szóló 1999. május 25-i törvény ismerte hivatalosan el őket. Akkreditálásuk és társfinanszírozásuk elveit a 2015. augusztus 23-i és 2016. szeptember 11-i királyi rendeletek szabályozzák.

29 Contor, Justine : Les mutations de la coopération belge au développement au prisme des ONG. *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 2017/38 (n° 2363), pp. 5–48.

testvérvárosokat kapnak, a fogadó államban végzik tevékenységüket. 2002 óta a belga szakszervezetek is kezdeményeznek együttműködési programokat.

A fejlesztési együttműködés céljai közé 2018-ban bekerült az illegális migráció csökkentése és a migráció fenntartható fejlődésre gyakorolt pozitív hatásainak maximalizálása, a negatív hatások minimalizálása. A programozásban nem történt operatív változás: a 2030-ig tartó menetrendet tartják.

4.2. Belga gazdasági jelenlét a frankofón afrikai államokban

A hidegháborús viszonylag stabil gazdasági kapcsolatok helyét felváltotta az Afrika nyersanyagaiért és piaciért folytatott verseny. A belga gazdasági érdekek erőteljesen szerteágazóak lettek és a klasszikus Kongó-medence-beli bányászati, infrastrukturális, agrár és pénzügyi tevékenységen túl számos új területre és szektorra kiterjedtek. Belgium 2020-ban valamivel több mint 2,0 milliárd euró kereskedelmi többletet ért el Afrikával szemben. A 2000-es évekre Belgium intenzív gazdasági kapcsolatokat épített ki a nem frankofón afrikai államokkal is. Gazdaságpolitikájában a francia nyelv és kultúra nem játszott jelentős szerepet, amit alátámaszt, hogy a holland ajkú flamand vállalatok voltak aktívabbak a nemzetközi gazdasági szerepvállalás kapcsán.³⁰

Míg a hatvanas években Belgium elsősorban Kongóra, majd tágabb értelemben Közép-Afrikára koncentrált, a hidegháború végétől két újabb térség jelent meg a belga gazdasági szereplők horizontján. Egyrészt a nyugat-afrikai térség mezőgazdasági feldolgozópiaca, ásványkincsei és infrastruktúrája, másrészt a robbanásszerű gazdasági növekedést és politikai stabilitást produkáló Dél-Afrika bizonyult vonzónak. A belga gazdasági jelenlét egyre hangsúlyosabbá vált Nyugat-Afrikában is. Dél-Afrika egyszerre volt csábító gazdasági lehetőség a belga vállalatok számára, és az afrikai piacot átalakító szereplő. A dél-afrikai és ezzel párhuzamosan – a kínai, indiai, török és koreai – előretörés eredményeként a belga szereplők egyre több afrikai állam piacán jelentek meg, miközben hagyományosnak számító közép-afrikai térségben vesztek jelentőségükből. Az új, Afrikán kívüli államok főként a réz és a kobalt bányászatért cserébe infrastrukturális beruházásokat ígértek. Az új szereplők megjelenése nem csak gazdasági hatással volt Belgiumra.

2007. szeptember 17-én a kongói állam és kínai állami vállaltok kétoldalú beruházási és kereskedelmi szerződést írtak alá, amely Kína addigi afrikai jelenlétének legnagyobb szabású vállalkozása volt.³¹ A szerződés Belgiumban nagy felzúdulást keltett, hiszen belga olvasatban aláasta a demokratizálódási folyamathoz szükséges feltételrendszert. A közép-afrikai belga jelenlét tovább marginalizálódott.

30 OECD: Examens de l'OCDE sur la coopération pour le développement : Belgique 2020.

31 A kínaiak vállalták, hogy 6,5 milliárd dollár értékben utakat, vasutakat és kórházakat építenek, amit a kínai EXIM bank által nyújtott kölcsönből finanszíroznak. A hitel visszafizetésének garantálására kínai többségi részesedéssel kongói–kínai vegyesvállalatot hoztak létre, amely a kongói réz, kobalt és arany kitermelésével és értékesítésével foglalkozik. Ezen felül a kínai EXIM Bank 2 milliárd dollár hitelt nyújtott a kongói bányászati infrastruktúra modernizálására. Marysse–Geenen: Win-win or unequal exchange? The case of the Sino-Congolese cooperation agreements. *The Journal of Modern African Studies*, 2009/47, no. 3, pp. 371–396.

4.2.1. A Magreb-térség

2010-es évektől a Magreb államok fokozatosan kerültek be a belga gazdasági elit látóterébe. A térséggel történelmi szálak kötik össze az országot, a Tunéziával folytatott kereskedelem pl. 180 éves. Az arab tavasz után több területen támogatta a térséget a demokratikus átmenet megszilárdításában.³² 2018-tól a belga beruházások száma nőtt, csak Marokkóval évi egymilliárd eurós kereskedelmi forgalmat bonyolít le a két állam. Sok belga vállalat működik az itteni piacon, mint pl. a Suez csoporthoz tartozó Tractebel Engineering vagy a kompresszorok gyártására szakosodott Ateliers François.

Az országba irányuló belga export 86 vagy 87%-a Flandriából származik. Marokkó számos olyan iparág fejlesztésébe kezdett, amely a flamand vállalatok profilja, pl. a hagyományos infrastrukturális beruházások mellett a megújuló energia és a vízgazdálkodás. A Besix belga középítő vállalat és a marokkói építőiparban vezető szerepet betöltő Travaux Généraux de Construction de Casablanca (TGCC) alkotta konzorcium a BMCE Bank of Africa hatalmas rabati tornyát tervezi és építi meg. Antwerpen és Zeebrugge kikötői is részt vesznek a kikötőfejlesztésekben.

A francia ajkú vallon vállalatok érdeklődése jóval elmarad a flamandokétól. 2018-ban Vallon Export- és Külföldi Befektetési Ügynökség kampányt indított, hogy a vallonok használják ki nyelvi előnyüket és erősítsék Marokkóval a kapcsolataikat. A Rabat-tól északkeletre fekvő Kenitra városában a Waterleau leuveni cég épít víztisztító üzemet.

A Belga Külkereskedelmi Ügynökség a belga vállalatok Marokkóba irányuló exportját 2017-ben 889,7 millió euróra, az importot pedig 332,8 millió euróra becsülte. Marokkó Afrika kapujaként olyan gazdasági csomóponttá vált, amely Belgium számára jó lehetőséget jelent. A 2020 után 10%-kal bővült a Marokkóba irányuló export volumene.

4.2.2. Közép-Afrika

A Kongói Demokratikus Köztársaságban Belgium fokozatosan szorult ki a kiváltságos gazdasági partneri szerepéből. Az új évezredben a politikai instabilitás és a gyakori zavargások miatt számos belga vállalat kivonult az egykori belga gyarmatról. Jelenleg a két állam között élenkülő gazdasági kapcsolatok vannak. 500 belga állampolgár él a KDK-ban és számos belga építőipari, bányászati, mezőgazdasági és elektronikai vállalat működik az állam területén. Az ország déli részén fekvő régió kobaltban, rézben, mangánban, rézben és volfrámban gazdag, olyan ásványokban, amelyeket az újratölthető akkumulátorok, okostelefonok, elektromos járművek, valamint a gyógyszer- és repülőgépiparban használnak.

32 Csicsmann, László: A 2019-es közel-keleti tüntetéshullám margójára: „arab tavasz 2.0”? *Külügyi Szemle*. 2020/különszám, pp. 7–37.

A belga gazdasági aktivitás a dekolonizáció után a Société Générale és a belga bányászati vállalatok miatt szinte töretlen volt. Mobutu elnök államosításáig mindkettő állam az államban működött Zair n belül. George Forrest, belga üzletember a bányászatban, a cementiparban, a mélyépítésben, a bankszektorban, és a mezőgazdaságban is tevékenykedett. A Damseaux család Orgaman nevű vállalata az egyik legfontosabb belga befektető lett Kongóban, a mezőgazdaságban működik. A Damseaux család több mint 60 000-es  llat llom ny val az ország legnagyobb tenyésztője, illetve egy húsfeldolgozó és daraboló cég tulajdonosa. A Lippens család Compagnie du Zoute és ex-Fortis nevű vállalatának 1925 óta van egy cukorgyára az Alsó-Kongóban található Kwilu-Ngongóban. A Kwilu-Ngongo Cukorgyár ma az ország utolsó megmaradt cukorgyára, és a Finasucre, a Lippens családi holding része. Egy másik belga vállalkozó, Jean-Claude Hoolans 2004-ben felvásárolta az  t foglalkoztató Umicore helyi leányvállalatát. Cége, a Nocafex a kávé és a gumi folyami szállításában érdekel.

A Texaf, az brüsszeli tőzsdén jegyzett egyetlen olyan vállalat, amely kizárólag a Kongói Demokratikus Köztársaságban működik, immár 85  ve. A vállalat a textiliparban kezdte tevékenységét, majd 2000 elején  sz medenc s villa- és lakóparkokat épített a Kinshasában  l  külföldi állampolgárok számára. Nemrégiben vásárolt egy kőbányát (Carrigres)  s egy vasúti kocsikra szakosodott vállalatot (Mecelco), 2020-ra a meg j l  energiaforrások (bioüzemanyagok, vízenergia) felé terjeszkedtek. Kongói sz k-hellyel működik a Chanic haj gy rt  vállalat, az olaj- és rizs ltetv nyes Socfinco és a Deme, amely rendszeresen végez kotrási munkálatokat Matadi kikötőjében. A különleges partnerség erodálódásának látványos megnyilvánulása volt, mikor 2008-ban az antwerpeni kikötői hatóságok helyett az Arab Emírségek kapták meg a matadi kikötő létesítményeinek felújításának jogát. Az  j technológiák területén is működnek vállalatok, mint például a Zetes, az áruk és személyek automatikus azonosítási megoldásainak specialistája. A 2006-os választások választói névjegyzékének frissítése után most újabb szerződést nyert a 2011-es választásokra. Említést érdemel m g a lüttichi Keyobs spin-off cég, amely a térképészet területén tevékenykedik, és mintegy tizenöt embert foglalkoztat a helyszínen, v gy a Rutten Electrom canique KKV.

2018-ban a KDK-ba irányuló belga export 200 millió eurót tett ki. Ez 18%-os cs ken st jelent 2008-hoz képest, ami valószínűleg a válságnak köszönhető. 2007-ben és 2008-ban a tendencia valójában emelkedő volt (+11% és +25%). Elsősorban elektromos és elektronikus berendezéseket, acélt és gyógyszeripari termékeket szállítanak oda. A Kongói Köztársaságban az olaj a GDP 60%- t és az exportbevételek 90%- t teszi ki, a becslések szerint az állam 1,7 milliárd hordónyi készlettel és legalább 25 évre elég készlettel rendelkezik. Az  talaj rengeteg  sv nykincsben b velkedik: kálium, vas,  n, urán, foszfát,  lom, r z, mangán, arany, ezüst, gyémánt és olajos homokkő található itt. A Kongó-Brazzaville-vel folytatott gazdasági cserekapcsolatok az elmúlt években élénkültek, Belgium 2018-ban újra megnyitotta nagyk vets g t.³³

A kis, családi birtokokból álló mezőgazdaság a GDP mindössze 5%- t és az exportbevételek 2%- t teszi ki, de a vallon vállalatok elsősorban itt tevékenykednek. Kongó

33 Belgian Foreign Trade Agency. The Belgian Foreign Trade 2020.

2018-ban 7,54 millió euró értékben vásárolt termékeket Vallóniából (ami 97,9%-os növekedést jelent 2017-hez képest). A vallonok a mezőgazdasági gépeket, vegyipari anyagokat és berendezéseket (Kongói műtrágyagyártó) és a bányászatban hasznosítható gépeket adnak el a Kongói Köztársaságnak.

A flamand vállalatok számára a Kongó folyó két partján fekvő két főváros közötti jelentős közlekedési infrastruktúrák kiépítésére irányuló tervek vonzó befektetési forrássá teszik a régiót. A köz- és magánszféra közötti partnerségek (PPP) és a nagy infrastrukturális projektek (gátak stb.) vonzzák a belga befektetőket. A Kongói Köztársaságban az ENABEL az arany- és gyémántágazatban tevékenykedik.

Gabonban a belga gazdasági tevékenység elsősorban a mangánérc bányászatra és az infrastrukturális energetikai befektetésekre irányul. Jelentős exporttermék a finomított kőolaj. Több mint fél évszázada bányászik mangánércet a Compagnie Minière de l'Ogooué (COMILOG) a Bangombé-fennsíkon, a gaboni Moandában és Szenegálban. Az ERAMET új kémiai mangántermékeket fejleszt, többek között extra-tiszta mangánszulfátot a belgiumi Tertre üzemben, amelyet lítium akkumulátorok gyártásához használnak. Belgium használt ruházatot, a vegyes ásványi vagy vegyi műtrágyákat és a szállítójárműveket szállít Gabonba. 2021 júliusában Belgium 4,01 millió eurót exportált és 2,16 millió eurót importált Gabonból, ami 1,85 millió eurós pozitív külkereskedelmi mérleget eredményezett. Az Energie du Nord Kivu (ENK), a belga STS cég és az Észak-Kivu tartományi kormány által létrehozott társaság áramszolgáltatással foglalkozik Butembóban.

4.2.3. Nyugat-Afrika partvidéke

Belgium nyugat-afrikai térnyerése már a hidegháború előtt megkezdődött. Belgium és Elefántcsontpart között az 1960-as évektől szoros gazdasági kapcsolat áll fenn. Belgium a csokoládégyártás egyik európai fellegrvára, Elefántcsontpart pedig a világ legnagyobb kakaótermelője és jelentős mennyiségű babot és félkész terméket exportál Belgiumba. A belga kezdeményezésű Beyond Chocolate összefogja a csokoládégyártókat, a forgalmazókat, a hatóságokat, az egyetemeket és a civil szervezeteket, valamint a befektetőket (köztük a BIO Investet). Célja, hogy 2025-re 100%-ban fenntartható belga csokoládét állítson elő, 2030-ra pedig az értéklánc minden termelője számára tisztességes jövedelmet biztosítson, és véget vessen az erdőirtásnak. Más belga vállalatok a szolgáltatások, kikötői ágazat, agráripár területén tevékenykednek.

Nigéria a régió legfontosabb szereplője és a kontinens legnagyobb gazdasága. Bár a Nigériába irányuló belga áruexport 2020-ban 1,0 milliárd euróval (-41,4%) csökkent, még mindig több mint 1,4 milliárd eurót tett ki, míg az országból származó import mindössze 306,2 millió euró volt. Belgium tehát több mint 1,1 milliárd eurós többletet ért el Nigériával szemben.

Belgium kiemelten kezeli Benint, és belga „hídállás” akarja tenni a Guineai-öbölben. 2018-ban az antwerpeni nemzetközi kikötő elnyerte Cotonou kikötője működtetési jogát. A Beninnel kötött új kétoldalú együttműködési megállapodás szintén a kikötőfejlesztésre összpontosít.

4.3. Katonai missziók a francia ajkú Afrikában

A dekolonizáció után a belga katonaság a volt gyarmatok rendfenntartásában, a kint élő mintegy 17 000 belga állampolgár védelmében aktív szerepet vállalt. A hidegháború második felében mind a missziók jellege, mind geopolitikája megváltozott. A segélyezéshez és a gazdasági jelenléthez hasonlóan a katonai missziók célországai is deverzifikálódtak. Bár a Nagy-tavak térsége a 19. századtól kezdve a belga katonai jelenlét legfontosabb területe volt, mára a Száhel-övezetben és Kelet-Afrika angol ajkú államaiban is állomásoztatnak katonákat.

A missziók jellege is változáson ment át. Az aktív fegyveres beavatkozásról a hangsúly a nemzetközi intézmények keretében és bilaterálisan történő békefenntartásra, elsősorban a kiképzési megállapodásokra helyeződött. A fordulópontot az 1994-es ruandai mészárlás jelentette. Az ún. Ruanda-doktrína kimondta, hogy Belgium harcoló alakulatot nem, csak támogató alakulatot állomásoztat Afrika válságövezeteiben. A belga hadsereg jelenlétének az ENSZ BT felhatalmazása a feltétele. Ezen felül az ország mindent megtesz, hogy az afrikai konfliktusokba az Európai Uniót bevonja. Az európai biztonsági és védelmi politika közös akcióival a belga katonai jelenlét és annak terhei csökkenni, miközben aktivitása révén az állam politikai jelentősége nő.³⁴

A regionális béke és biztonság intézményes, nemzetközi keretekben történő fenntartásában – elsősorban az ENSZ és az EU keretein belül – a belga állam külpolitikai eszköze a napirend alakítás. A korlátozott kapacitásokkal, ám annál nagyobb helyismerettel, kapcsolati tőkével rendelkező kisállamként a térség problémáit napirenden tartva bővíthette nemzetközi mozgásterét. Szükséghelyzetben a belga állampolgárok evakuálása is könnyebb, ha a hadsereg jelen van.³⁵

4.3.1. A Nagy-tavak vidéke: a stratégiai prioritás

A belga katonai jelenlét oka a Nagy-tavak térségében a történelmi kapcsolat fenntartása és a helyismeret, kapcsolati tőke és szakértelem erősítése.

2003 után a belga hadsereg mindhárom országban katonai partnerségi, általában a partnerország hadseregének kiképzésére irányuló egyezményeket kötött. A Kongói Demokratikus Köztársaságban 2008 és 2015 között három gyorsreagálású zászlóaljból álló dandárt képeztek ki és tanácsadókat küldtek a kanangai katonai akadémiának. Burundiban a polgárháború 2005-ös befejezését követően az új integrált hadsereg képzésében vettek részt, majd kiképzői tanfolyamokat tartottak és számos katonai projektet vezettek. A ruandai katonák Belgium területén kaptak kiképzést.

A 2008 októberében Kelet-Kongóban, Kivu északi területén kibontakozó fegyveres konfliktusban Belgium aktív szerepet játszott, annak ellenére, hogy az év elején

34 Végh Ferenc: A belga haderő napjainkban. *Haditechnika*, 2018/1., pp. 22–26.

35 Liégeois, Michel: Making Sense of a Francophone Perspective on Peace Operations: The Case of Belgium as a Minofrancophone State, *International Peacekeeping*, 2012/3., pp. 316–332.

kibontakozó válság miatt a két állam között megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok. Amikor az Egyesült Államok, az ENSZ és Belgium elítélte az erőszakot, a lázadók egyoldalú tűzszünetet rendeltek el félve egy esetleges európai katonai beavatkozástól. Belgium aktívan támogatta, hogy az ENSZ 3 000 fővel kiegészítse a térségben 17 000 fővel jelen lévő misszióját (MONUC). A belgák katonákat ajánlottak fel az ENSZ-nek, miközben elszántan érveltek, hogy az Európai Unió is küldjön csapatokat a térségbe. A 27 tagú Unióban egyedül Svédország, Spanyolország és Belgium támogatta az indítványt, a többiek Nicolas Sarkozy francia elnök vezetésével az afrikai katonai erők szerepvállalását sürgették. A lázadók közben belga közvetítők segítségével tárgyalásokat indítványoztak a kongói kormánnyal.

Louis Michel, az Európai Bizottság humanitárius segítségnyújtásért felelős biztosa, Karel De Gucht belga külügyminiszter, a francia és a brit külügyminiszterek az Afrikai Unió tanzániai elnökével egyetemben a Nairobiban megrendezendő nemzetközi csúcstalálkozó keretében béketárgyalásokat sürgették. A belga humanitárius beavatkozás hozzájárult a térség törekeny és ideiglenes stabilitásának megteremtéséhez.

A szakmai kapcsolatot beárnyékkolták a két állam közötti diplomáciai botrányok. A térségben tapasztalható folyamatos katonai konfliktus és politikai instabilitás hatására 2017 áprilisában a Kongói Demokratikus Köztársasággal, 2015-ben Burundival és 2014-ben Ruandával függesztették fel a partnerséget. A belga katonaság kivonult arról a területről, amelyet évtizedeken át történelmi és politikai okból stratégiai prioritásnak tekintett. 2017 óta Belgium nincs jelen a Nagy-tavak térségében.³⁶

4.3.2. A líbiai beavatkozás

A líbiai szerepvállalás fordulatot hozott a belga Afrika-politikában. A hidegháború után Belgium logisztikai támogatást nyújtott a nemzetközi katonai missziókhöz, a NATO-vezette beavatkozáshoz azonban fegyveres haderőt küldtek. A kormány hat F16-os repülőt és egy aknaszedőt ajánlott fel a koalíciónak.

A fordulat oka nemzetközi és belpolitikai természetű volt. A beavatkozás nemzetközi jogi értelemben legitim volt, ezt az ENSZ BT 1973-as határozata biztosította. A parlamenti vita egyik legtöbbször hangoztatott érve a „nemzetközi jogi legitimitás” volt. A belga biztonságpolitika sarokpontja az euroatlanti partnerség, így a NATO és az EU közötti összhang lehetővé tette, hogy Belgium szövetségesként támogatást nyújtson. Franciaország, az amerikaiakkal egyetértésével, az akció élére állt ezzel megváltoztatta az akcióval kapcsolatos belga percepciót. A beavatkozás légi hadműveletként zajlott, ami a politikai és katonai kockázatot egyaránt mérsékelte.

A másik ok belpolitikai természetű volt, megmutatkozott a belga külpolitika sajátos intézményi szerkezete. Az állam a 2010. júniusi választások után összesen 589 napot volt kormány nélkül. A belga föderális parlament azonban már 2010 márciusában

36 Westerkamp, Meike–Feil, Moira–Thompson, Alison: Regional Cooperation in the Great Lakes Region – A contribution to peacebuilding?. In: IFP Regional Cooperation on Environment, Economy and Natural Resources Cluster, Adelphi Research. 2009.

0 ellenszavazat, 125 támogatás és 1 tartózkodás mellett támogatta a kormány döntését, miszerint az emberi jogok védelmében részt vállalnak a líbiai nemzetközi fegyveres beavatkozásban.

A választási kampány előtt és alatt, illetve a koalícióalkotás időszakában a belga katonai jelenlétről komoly viták folytak. A kampány során csak a flamand szocialisták érveltek a belga haderő kivonásáról, míg a koalícióalkotás több mint egy éve alatt más pártok is csatlakoztak hozzájuk. Az Oszama Bin Laden halála után felértékelődött szerepvállalásról azonban csak föderális hatáskörben, az országos szintű kormány hozhatott döntést.

Az ügyvivő kormány minisztereinek nagyobb volt a politikai mozgásteret, és a koalíciós tárgyalások alatt mind Yves Leterme akkori miniszterelnöknek, mind Pieter De Crem (becenevén „Crembo”), védelmi miniszternek nagy szüksége volt a sikerre. A belga hadseregnek a hidegháború utáni megváltozott környezethez alkalmazkodnia kellett. A Pieter De Crem vezette modernizáció célja egy olyan kis létszámú és célzottan bevethető haderő megteremtése volt, amely a világ minden táján megállja a helyét.

A flamandok és a vallonok közötti megosztottság idején a sikeres nemzetközi szerepvállalás az ország egységét hangsúlyozta. A belga közvélemény nem kérdőjelezte meg a döntést. A líbiai szerepvállalás megmutatta, hogy Belgium a hidegháború után is kiveszi részét a nemzetközi béke és biztonság fenntartásában.

4.3.3. A Szahel-övezet többdimenziós válsága: diverzifikálódó katonai jelenlét

A 2010-es évek második felétől Belgium egyre aktívabban van jelen a Szahel-övezetben, egyrészt a bilaterális „alvó” partnerségek aktiválásával, másrészt multilaterálisan a MINUSMA, EUCAP Sahel Niger, EUTM Mali missziókban való részvétellel. Az ország 2019 és 2020 között az ENSZ BT nem állandó tagjaként az UNMISMA művelet megújítását támogatta. 2020-ban mintegy 200 belga katona vett részt a különböző regionális műveletekben. Tunéziában, az arab tavasz után részt vett a rendőrség és a hadsereg megreformálásában.

A francia köztársasági elnök, François Hollande 2013 januárjában a mali hadsereget támogatva harcba bocsátkozott az ország északi részét elfoglaló iszlamista csapatokkal. Belgium a Ruanda doktrínával összhangban logisztikai segítséget nyújtott, két Lockheed C-130 Hercules katonai szállító repülőgépet, illetve két orvosi evakuáló helikoptert küldött a Szervál hadművelet támogatására. A Szervált felváltó Barkhane hadművelet után az EU keretében továbbélő Takuba is számíthat Belgiumra.

A Szahel-övezetben a biztonsági helyzet a 2011-es líbiai válság óta fokozatosan romlott. A Boko Haram térhódítása, a mali háború, a fegyvercsempészet, a terrorizmus, az éghajlatváltozásból adódó társadalmi és gazdasági problémák – migráció, vízhiány, munkanélküliség, a közrendet biztosítani nem tudó államok – többdimenziós válságot teremtettek a térségben. Niger viszonylagos stabilitása és kiváló geostratégiai helyzete miatt megbízható szövetségesnek bizonyult a nyugati államok szemében. Többen, köztük az Egyesült Államok, Franciaország és Olaszország több száz katonát

állomásoztatnak az országban. Az Egyesült Államok Agadezben 100 millió dollárért építette fel a kontinens legnagyobb drónbázisát, Németország új katonai bázist nyitott Niameyben, Franciaország pedig légi támaszpontot létesített ugyanitt és előretolt műveleti bázist alakított ki az ország északi részén, Madamában. Belgium 2017 végén, az Operation New Nero (ONN) művelet keretében a nigériai haderő hároméves kiképzése után új típusú stratégiai-katonai együttműködést alakítottak ki Nigerrel.

Az ONN célja a védelmi képességek erősítése, a hadsereg társadalmi felelősségvállása és a hadművelet hosszútávú fenntarthatósága. Az alacsony belga költségvetés miatt a terv nem általános célokat tűzött ki, hanem jól fókuszált, a nigériai katonák helyismeretére és kreatív problémamegoldására építő feladatokat. A stratégiát 2018 elején a nigériai haderőteremtési projekt keretében fogadták el. A belgák ígéretet tettek tizenkét nigériai, különleges műveleti zászlóalj felállítására, illetve az EUCAP keretében mobil határrendészeti egységek (*Compagnies Mobile de Contrôle des Frontières*) kiképzésére. A megközelítőleg tíz főből álló belga különleges műveleti egység összehangolta a Nigerben állomásozó más nyugati különleges műveleti erők – az Egyesült Államok, Németország, Olaszország és Kanada – kiképzőinek tevékenységét. A nigériai hadsereg részvételével heti rendszerességgű találkozókat tartanak és közös oktatási programot dolgoztak ki. A program erőteljesen épít a helyi hadsereg tapasztalataira, hogy az a nyugati erők esetleges távozása után is működőképes maradjon. A művelet egyfajta „zászlóshajóvá” vált a térségben. A belga misszió sikere ellenére három tényező áthatja alá a belga vezető szerepet. Egyrészt Niger politikai stabilitása, a demokratizálódás üteme aggodalomra ad okot, és amennyiben a Belgium által kiképzett hadsereg esetleg a lakosság ellen fordulna, Belgiumnak is felelősséget kell vállalnia. A másik tényező a belga vezetőszerepet érinti a kiképzési missziókban. Egyrészt az együttműködés alapja a személyes kapcsolati háló, amelynek fenntartása a katonák rotációja miatt folyamatos figyelmet igényel. Másrészt a nyugati partnerek kapacitásmegoszlása aszimmetrikus. Más államoknak lehetősége és politikai akarata is van a nigériai hadsereg felfegyverzésére, ami szintén erodálhatja a belga vezető szerepet. A harmadik kihívás a belga hadsereg csökkenő létszámával kapcsolatos. Egyrészt a 2015-ös franciaországi terror-támadások és az egyik belgiumi dzsihadista sejt felszámolását követően létrehozták az 1800 főt foglalkoztató „Éber Órszem” belföldi hadműveletet, amely jelentős terhet ró a belga katonaságra. Másrészt egyre kevesebben jelentkeznek katonának, mert a belga hadsereg egyik fő vonzerejét a külföldi bevetések jelentették. Az elmúlt hat évben Belgium csökkentette a külföldi bevetési és/vagy szakképzési lehetőségeket. A belga jelenlétet innovatív jellegét a társadalmi hálózatok, a civil-katonai kapcsolatok kiépítése adja. A militarizálódó Nigéria esetében ennek fenntartása lehet a belga jelenlét egyik prioritása.³⁷

Belgium és Gabon között az elmúlt években katonai együttműködés jött létre, és kétévente „Trópusi vihar” néven közös hadműveleteket tartanak a gaboni dzsungelben.

37 Wilén Nina: Belgian Special Forces in the Sahel: a minimal footprint with maximal output? Africa Policy Briefs – Egmont Royal Institute for International Relations 2019/26., pp. 1–10.

A libreville-i katonai kórházban jól képzett katonai orvosok és sebészek dolgoznak, köszönhetően a brüsszeli egyetemi kórházakkal való orvos-katonai együttműködésnek.

Belgium a Közép-afrikai Köztársaságban is támogatja a stabilizációt és a béketeretemtést. Az ENSZ BT nem állandó tagjaként aktív szerepet játszott a fegyverembargó bevezetésében és a MINUSCA misszió munkáját akadályozó személyek elleni szankciós mechanizmus kidolgozásában. Belgium támogatásával az EU helyi kiképzési és tanácsadó missziót indított. Az ENABEL az arany- és gyémántágazatban tevékenykedve az UNDP-vel és európai uniós programokkal együttműködve támogatta a felelősségteljes kormányzás kialakítását, valamint a 2021 elején tartandó törvényhozási és elnökválasztásokra való felkészülést. Belga bírók vesznek részt a különleges büntetőbírószágban, és Belgium más államokkal egyetemben anyagilag támogatja a bangui vallási közösségek és a bangui békemegállapodást 2019 februárjában aláíró 14 fegyveres csoport közötti párbeszédet.

A Guineai-öböl a nemzetközi kereskedelem egyik fontos és a legveszélyesebb hajózási útvonala. Az afrikai és európai kereskedelem biztonságának megerősítése érdekében 2021 novemberében Belgium csatlakozott a G7 által támogatott, a Guineai-öböl hat közép- és nyugat-afrikai parti állama közötti yaoundéi egyezményhez. Belgium a parti államok szárazföldi biztonságához is hozzájárul: a belga szövetségi rendőrség a benini rendőrség képzését segíti, illetve az ENABEL-en keresztül részt vesz a partiállamok belbiztonsági rendszereinek kialakítását támogató európai uniós projektben.

4.3.4. Kelet-Afrika

Kelet-Afrika angol ajkú államai egyre nagyobb szerepet játszanak a belga állam afrikai biztonságpolitikájában. Szomália, Szudán és Etiópia vonja el a belga erőket a frankofón területekről.

Szomáliában az EU átvállalta az AMISOM, az Afrikai Unió békefenntartó erő finanszírozásának jelentős részét, amelyet 2021 februárjáig meghosszabbítottak. Belgium egy fregattal részt vállalt a szomáliai partok mentén zajló kalózkodás elleni küzdelemben az EU NAVFOR műveletek keretében. Belga katonák az EUTM keretében szomáliai katonákat képeztek ki. Brüsszel az EU mellett ENSZ keretek között is kiveszi részét a békefenntartásból. A belga rendőrség és az UNSOM között aktív együttműködés van, illetve Belgium a FAO, az UNDP, a Nemzetközi Keresztény Bizottság, a World Food Programme WFP és az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága keretében évek óta nyújt pénzügyi támogatást Szomáliának és a szomszédos régióknak élelmiszer- és gyorssegélyek formájában.

Szudánra a belgák a 2019–2020-as ENSZ BT tagságuk óta fektetnek nagyobb hangsúlyt. Két területre fókuszálnak, az egyik az UNAMID missziót váltó UNITAMS keretében Dárfúr, Kék-Nílus vagy Kordofán régiók sikeres stabilizálása, a másik az átmeneti igazságszolgáltatás. Belgium 2007-ben kötelezettséget vállalt arra, hogy több lépcsőben segíti a szudáni vízbiztonság megerősítését. 2007-ben nagyobb államkölcsönt

nyújtottak, melynek eredményeképpen 2678 szivattyút helyeztek üzembe. A hitelt 2020. június 25-én a Berlinben tartott szudáni partnerségi konferencián meghosszabbították.

Etiópiával az új miniszterelnök, Ahmed Abiy 2018-as kinevezése óta erősödtek meg a kapcsolatok. Belgium rendszeresen részt vett és anyagilag támogatta az Etiópia által évente megrendezett, az afrikai biztonságról szóló Tana magas szintű fórumot.

5. Konklúzió

A belga Afrika-politika a gyarmati kapcsolatoktól a stabilizáció és a partnerségen alapuló együttműködések irányába mozdult el és csak kis mértékben használja ki az ország egyik felében beszélt francia nyelv és kultúra előnyeit. A Nagy-tavak vidékének gyarmatosítása és a francia ajkú vallonok – főként a kereszténydemokraták – dominálta Belgium nagy projektje volt. A belga állam föderalizálódásával, a flamand külügyminiszterek alatt, a frankofónia nem játszott különösebb szerepet a külügyi döntéshozatalban.

A belga Afrika-politika első szakaszában Belgium mindent megtett, hogy Kongót megtartsa és fejlessze. Miután ez a kísérlet sikertelen volt, a belga–kongói kapcsolat elvesztette „különleges” jellegét és a hidegháború végére Belgiumnak már nem voltak alapvető érdekei Afrikában. Az 1990-es években, a harmadik szakaszban a közép-afrikai kezdeményező szerep csökkenésével fokozatosan nyitott más afrikai államok irányába, függetlenül azok nyelvi, kulturális orientációjától. A ruandai népiertás sokkolta az országot és 1994 után Belgium nem küld harcoló alakulatokat a közép-afrikai válságócokba.

Az új évezredben két aktív külügyminiszter dolgozta ki a partnerségen alapuló Afrika-politikát. A diplomáciai válságok után a 2010-es évektől mind a fejlesztéspolitikát, mind a gazdasági kapcsolatokat, mind a katonai jelenlét terén Belgium szűkös kapacitásaival hatékonyan használja kapcsolati tőkéjét, hogy nemzeti érdekeit a multilaterális nemzetközi szervezeteken keresztül maximalizálja. Bár a Nagy-tavak vidéke a mai napig kiemelt szerepet élvez, a nagyszámú marokkói belga állampolgárnak köszönhetően a Magreb-térség is előtérbe került.

Válogatott irodalom:

CONTOR, Justine: Les mutations de la coopération belge au développement au prisme des ONG. *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 2017/38., pp. 5–48.

COOLSAET, Rik: *La politique extérieure de la Belgique: au coeur de l'Europe, le poids d'une petite puissance, 1830–2000*. De Boeck Université, Bruxelles, 2001

MARYSSE, Stefaan–GEENEN, Sara: Win-Win or Unequal Exchange? The Case of the Sino-Congolese Cooperation Agreements. *The Journal of Modern African Studies*, 2009/47, no. 3., pp. 371–396.

- MASSART-PIÉRARD, Françoise: Approches belges de la francophonie internationale. *Politique et Sociétés*, 1997, 16(1), pp15–38.
- MUGHENDI Nissé Nzereka: La Belgique et l'ancienne «Afrique belge»: une vision congolaise du rôle de la Belgique dans l'Afrique des Grands Lacs. *Studia Diplomatica*, 2009/62., pp. 105–122.
- PARAGI, Beata: Divide et Impera? Foreign Aid Interventions in the Middle East and North Africa Region. *Journal of Intervention and Statebuilding*, 2016/2, pp. 200–221.
- ROSOUX, Valérie. The Two Faces of Belgium in the Congo: Perpetrator and Rescuer. *European Review of International Studies*, 2014/3, pp. 16–38.
- WESTERKAMP, Meike–FEIL, Moira–THOMPSON, Alison: Regional Cooperation in the Great Lakes Region – A contribution to peacebuilding?. In: IFP Regional Cooperation on Environment, Economy and Natural Resources Cluster, Adelphi Research. 2009.
- WILDE, Tanguy de: La politique étrangère de la Belgique : fondements et évolutions. *L'Esprit du temps*. 2014/3., pp. 277–293.

AFRIKA ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ

1. A formálódó európai egység és Afrika

A szubszaharai Afrika az 1885-ös berlini kongresszus után vált a nyugat-európai közbeszéd részévé, mint a civilizációs küldetés egyik terepe. A nagy tülekedés Afrika feldarabolásáért nem kis mértékben járult hozzá az első világháború kirobbanásához (ld. marokkói válságok), s ezzel – egyesek szerint – polgárháborúba taszította kontinensünk nemzeteit.

A háborúra adott egyik válasz volt az 1920-as években formálódó európai egységsgeme, Coudenhove-Kalergi Páneurópája, amely a konfliktusok békés megoldását javasolta az afrikai gyarmati kérdésben is, amikor a kontinens összeurópai kiaknázására, „hasznosítására”, „civilizálására” gondolt és ösztönzött. Ez a közös terv és cselekvés szociális szempontból is előnyösnek tűnt, munkalehetőséget teremtett volna a növekvő számú munkanélkülieknek és piacot az európai termékek számára, s mindez növelte volna a „nagy háborúban” megroppant Európa súlyát a nemzetközi életben.

Coudenhove-Kalergi elképzelései tekinthetők az 1945 után egyre élénkebben tárgyalt *Eurafrika* koncepció előzményének is. Az elképzelést hosszan, 17 oldalon, taglaló *Afrika* című cikkében írta le. Abból indult ki, hogy a két földrész szerves együttműködése megalapozott, hiszen „*Afrika sok szempontból Európa ideális és természetes kiegészítése. A két kontinens alkotja Eurafrikát, amelynek a feje Európa, a teste pedig Afrika.*”²

A pacifisták és a francia–német kibékülés és együttműködés hívei támogatták Afrika „hasznosításának” internacionalizálását. Tekintélyes politikusok még Hitler hatalomra jutása után is úgy vélték, hogy Németország bevonása az Eurafrika-tervbe enyhítené a versailles-i békeszerződés igazságtalan döntését, amely megfosztotta őt afrikai gyarmataitól. Hitler azonban ezt kategorikusan elutasította, nem közösködni akart, hanem vissza akarta kapni a gyarmatait. Az ajánlatért (1936-ban Léon Blum, 1937-ben lord Halifax) cserébe nem volt hajlandó lemondani a fegyverkezésről és az európai *status quo* fenntartását sem garantálta. 1933 után az is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a náci fajelmélet nem illik bele a coudenhove-i Eurafrika koncepcióba.³

1 professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

2 *Paneuropa*, 1929. 1–3. sz. Idézi: Fleury, Antoine: *Panurope et l’Afrique*. In: Bitsch, Marie-Thérèse-Bosuat, Gérard (szerk.): *L’Europe unie et l’Afrique. De l’idée d’Eurafrique à la convention de Lomé*. Bruyant/Bruxelles, L.G.D.J./Paris, Nomos Verlag/Baden-Baden, 2005, pp. 35–57.

3 Ageron, Charles-Robert: *L’idée d’Eurafrique et le débat colonial franco-allemand de l’entre-deux-guerres. Revue d’histoire moderne et contemporaine*, 1975. 3. sz., pp. 446–475.

A második világháború után fellángolt az Eurafrika vita, bár sokkal inkább az afrikai gyarmatok megmentésének a szándéka motiválta, s kevésbé az európai egység megmentése. A Schuman nyilatkozatban egy mondat erejéig van utalás Afrikára: „*Európa kibővült eszközei révén folytathatja egyik alapvető feladatának megvalósítását: az afrikai földrész fejlesztését.*”⁴ Kétségtelen és köztudott, hogy az integrációs folyamat elindításában messze nem az Eurafrika gondolat játszott szerepet, hanem a német–francia kibékülés és a hidegháborús légkör. De idézett említése az 1950. május 9-i nyilatkozatban kétségtelenül jelentős előrelépés, hiszen Aristide Briand 1930 májusában a Népszövetség élé terjesztett memorandumában *Az európai államszövetségi közösség rendszerének megszervezéséről* még csak utalás sincs Coudenhove-Kalergi eurafrikai tervzetére.

Az Eurafrika koncepció az 1950-es évek elején gyorsan elterjedt a francia politikai, gazdasági és katonai körökben. Minden európai integrációs szerveződésben (Európai Szén- és Acélközösség, Európai Védelmi Közösség, Európai Politikai Közösség) számoltak vele. A felfokozott érdeklődés kiváltó oka a világpolitikai változásokban kereendő: Ázsiában komolyan megroppantak a gyarmatbirodalmak, India és Indonézia független lett, Kínában a kommunisták jutottak hatalomra, Indokínában pedig már évek óta folyt a „szennyos háború”. Ezért a feszültségekkel teli hidegháborús légkörben az Afrikában legkiterjedtebb francia gyarmatok megtartása nem csupán francia, hanem európai érdek is volt.

A francia politikai osztály a tőkeberuházást, a gazdasági fejlesztést hajlandó volt internacionalizálni, a politikai döntést viszont nem, azt magának tartotta fenn nemcsak az idegen hatalmakkal szemben, hanem az érintett afrikai népekkel szemben is. Képviselői, a függetlenségpárti nacionalisták retrográdnak tartották az eurafrikai tervet, előterjesztőit keményen bírálták, mert képtelenek megérteni, hogy Afrika és Európa jövőbeni együttműködése csak az afrikai népek önrendelkezési jogának az elismerésén alapulhat. Az Eurafrika-terv viszont a „*klasszikus gazdasági és katonai imperializmuson és kolonializmuson alapul.*”⁵

A mérsékelt nacionalisták a tervet üdvözlötték, bírálták viszont annak megvalósítását, mivel abba nem szándékoztak bevonni a leginkább érintett afrikaiakat, akik így csupán – Léopold Sédar Senghor szenegáli francia parlamenti képviselő szerint – az európai államok közötti alkudozások tárgyai lennének.⁶

A terv tulajdonképpen a Közös Piacot létrehozó tárgyalások folyamán került a megvalósítás fázisába.

Párizs már a Közös Piac megalakításáról szóló tárgyalások megkezdésekor, az 1956. május végi velencei külügyminiszeri tanácskozáson jelezte, hogy a tengerentúli területeinek is helyet kell biztosítani a születő integrációs szervezetben. Elutasítás esetén Franciaország nem vesz részt a tárgyalásokon. A nyilatkozatban felvetett probléma megvitatása ellen egyik állam sem emelt kifogást. A hat alapító állam közül egyébként

4 Schuman, Robert: Európaért.

5 Naville, P.: L’Afrique. Enjeu stratégique. *Présence africaine*, 1955. 3. sz., pp. 20–25. Az afrikai értelmiség kulturális-politikai folyóiratában több cikk is bírálta az Eurafrika-tervet.

6 Idézi: Dramé, Papa–Saul, Samir: Le projet d’Eurafrrique en France (1946–1960): quête de puissance ou atavisme colonial? *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2004. 4. sz., p. 102.

még Belgiumnak voltak jelentős gyarmatai Afrikában: Belga-Kongó, Burundi és Ruanda. A probléma megoldására készült francia–belga közös javaslat 1956 novemberében készült el, megvitatását azonban a szuezi krízis egyelőre háttérbe szorította.

A Szuezi-csatorna államosítása kapcsán kirobbant és háborúba torkolló válság ugyanakkor meg is erősítette a Hatok vezetőinek – különösen Adenauer kancellárnak – azt a törekvését, hogy mielőbb történjen meg a Közös Piac és az Euratom szerződés elkészítése és aláírása, mert csak az egyesült Európa lesz képes önálló tényezőként megjelenni a nemzetközi politikai életben.

A francia–belga tervezet vitájára 1957. február 17–20-án került sor a párizsi miniszterelnöki és külügyminiszteri tanácskozáson, és a döntés is itt született meg.

A vita folyamán abban egyeztek meg, hogy a tengerentúli területeket *társulási* viszony köti majd a Közös Piachoz, amelynek nem képezik szerves részét, és részesülnek a fejlődésüket szolgáló beruházási alpból. Az igazi problémát Algéria esete jelentette. Az észak-afrikai ország, ahol már harmadik éve folyt a háború, lévén jogilag Franciaország része, automatikusan szerves része lesz a Közös Piacnak. Február 19-én Párizs ezt a megoldást terjesztette a tanácskozás elé. A javaslat nagy felháborodást váltott ki, különösen az olaszok részéről. Erre meg is volt minden okuk: az algériai mezőgazdasági termékek komoly konkurenciát jelentettek éppúgy, mint ahogyan az algériai vendégmunkások is, akik szabadon mehettek volna bármelyik alapító országba. (Olaszország ekkor még egyértelműen kibocsátó ország!) A beruházási alpból Algériának jutó pénz a *Mezzogiorno* fejlesztésére fordítandó anyagi forrásokat csökkentette volna. Végül is abban egyeztek meg, hogy Algéria, mivel Franciaország része, *csatlakozik és nem társul*, ám a „személyek szabad mozgásából” kizárják. Ezt úgy oldották meg, hogy a személyek szabad mozgását rögzítő cikkelyből egyszerűen kihagyták az „állampolgár” szót, hiszen jogilag az algériai muzulmánok is francia állampolgárok, még ha nem is teljes jogúak, s helyette a „dolgozó” szót írták.⁷ Abban is megállapodtak, hogy a problémát két év múlva újratárgyalják. Erre nem került sor. Franciaország és Algéria között az algériai vendégmunkások problémáját (kvóták stb.) az 1960-as évek végén rendezik.

Franciaország számára rendkívül fontos volt egy ilyen tartalmú megoldás Algériáról, hiszen egy nemzetközi érvényű szerződés rögzítette azt, hogy az észak-afrikai ország Franciaország szerves része. Az algériai konfliktus pedig szerintük belügy, a háború nem háború, hanem „rendfenntartás”, s bárminemű bírálatát Párizs a belügyekbe való beavatkozásnak tekinti, jöjjön az szövetséges hatalmak politikusaitól (pl. J. F. Kennedy) vagy nemzetközi szervezettől (ENSZ). Valójában ekkor már az alapító államok vezető politikusai sem azonosultak a francia állásponttal, számukra azonban a Közös Piac létrehozása jelentett prioritást. A gyarmatosításról, a dekolonizációról folyó viták zsákutcába juttatták volna az integrációs terv megvalósulását. Nem véletlen, hogy Párizs az utolsó pillanatban tette a tárgyalóasztalra az algériai problémát: a szerződés szövegéből már csak a rá vonatkozó rész hiányzott.

⁷ A tárgyalási folyamatról ld. Hansen, Peo–Jonsson, Stefan: Eurafrique. Aux origines coloniales de l'Union européenne. *La Découverte*, Paris, 2022, pp. 298–306.

Megegyezés született a beruházási alap létrehozásáról is. Az alapba történő 581,55 millió dollár befizetése és a hozzájárítás a következőképpen oszlott meg:⁸

	Hozzájárulás	Hozzájárítás
Németország	200 M	0
Franciaország	200 M	511,25 M
Hollandia	70 M	35 M
Belgium	70 M	30 M
Olaszország	40 M	5 M
Luxemburg	1,25 M	0

(a szerző saját szerkesztése)

Franciaország célkitűzése megvalósult: létrejött Eurafika. Ezzel elhárult az akadály az Európai Gazdasági Közösség és az Euratom alapító szerződésének az aláírása elől. Ez egy hónappal később, 1957. március 25-én Rómában meg is történt. Guy Mollet szerint a szerződés forradalmi átalakulásokat tesz lehetővé a tengerentúli területen, sőt még az algériai konfliktus megoldását is elősegítheti. A túlzott optimizmust sugárzó kijelentéseket a francia kormányfő a *status quo* mozdulatlanságára alapozta, pedig a változásra utaló jelek (Tunézia, Marokkó, Ghána függetlenné válása, a pánarabizmus növekvő szerepe stb.) nem jósoltak túl nagy jövőt az Eurafrikának.

Sokkal valószínűbb, hogy Joseph Luns holland külügyminiszter szavai állnak közelebb az alapítók szándékaihoz: „*Szilárd meggyőződésünk, hogy biztosítjuk öreg kontinensünk számára a folyamatosan növekvő felvirágzás feltételeit, amelyek lehetővé teszik civilizációs küldetésünk folytatását a világban.*”⁹

Mindkét politikus tévedett abban, hogy a helyzetet statikusnak fogták fel, néhány éven belül ugyanis a klasszikus gyarmatbirodalmak eltűntek, a kapcsolatok viszont megmaradtak, fejlődtek, de új formát öltöttek.

2. Kapcsolatok az európai integrációs szervezettel

Az európai integrációs szervezet fejlődését, elmélyülését, átalakuló földrajzi és tartalmi dimenzióit tükrözte az elnevezése is, amely immár több mint harminc éve *Európai Unió*.

A Hatoknak, különösen Franciaországnak, az az elhatározása, hogy a gyarmataikat társulási formában az európai integrációs folyamat szerves részévé teszik, ám

8 Francia tengerentúli területek Afrikában: Szenegál, Mali, Guinea, Elefántcsontpart, Dahomey (Benin), Mauritánia, Niger, Felső-Volta (Burkina Faso), Kongói Köztársaság, Gabon, Csád, Közép-afrikai Köztársaság, Madagaszkár, Francia Szomália, Togo és Francia Kamerun. Belga területek: Belga-Kongó, Ruanda és Burundi, Olasz terület: Olasz Szomália.

9 Idézi: Hansen–Jonsson, 2022; *Op. cit.*, p. 311.

ugyanakkor aktívan segítik fejlődésüket, kétségtelenül eredetiséget kölcsönzött az alapító szerződésnek. Az újdonságból eredően a működési mechanizmus kialakulása nem ment zökkenőmentesen. A viták természetesnek tekinthetők, hiszen a tagállamok érdekeik érvényesítésére törekedtek. Mindenekelőtt Párizs tett meg mindent, hogy megőrizze döntő befolyását, s igen rossz szemmel nézte, amikor a Bizottság a megkérdése nélkül döntött, vagy egyáltalán kommunikált a társult területekkel. Franciaország szerette volna ellenőrzése alatt tartani a Bizottság és a társult területek közötti kapcsolatokat. Michel Debré miniszterelnök szerint, ha ez nem így lenne, „*az számunkra politikailag siralmas lenne, s Brüsszelben egy intézmény, a Bizottság teljesen más politikát folytatna, mint amelyet mi szeretnénk.*”¹⁰

Végül is a kommunikációs probléma megoldódott, ám a társulást szabályozó rendelkezések ötéves érvényességének lejártakor, 1963-ban, egy sokkal jelentősebb okozott gondot: hogyan alakuljon, módosuljon a társulási viszony az immár függetlenné vált államokkal? Ezek az államok a pánafrikai eszme növekvő hatása ellenére is jelezték, hogy továbbra is megőriznék a társulási kapcsolatot. Elhatározásukban kétségtelenül szerepet játszottak az anyagi források, amelyekhez ezután is hozzájuthatnának. Azonban legalább ennyire az is, hogy az afrikai egységeszménél – érthető módon – fontosabb volt a frissen elnyert állami szuverenitás féltése, védelme is.

Hollandia azt szerette volna, hogy tárgyalják újra a kapcsolatokat a társult államokkal. Németország is hajlott erre. Franciaország, s ami fontosabb, a Bizottság is elvetette az újratárgyalás gondolatát. A Hatok és a 18, immár független afrikai állam között 1963. július 20-án Kamerun fővárosában (innen az elnevezés) aláírt *Yaoundai egyezmény* megtartotta a társulási konstrukciót, amely „*a teljes egyenlőségen, méltányosságon és a baráti kapcsolatokon alapul*”. Azt is rögzítették, hogy országaik gazdasági, kulturális és szociális fejlődését közös ügyként kezelik s megvalósításában együttműködnek. A szerződés érvényessége öt év volt, ezalatt a társult államok a világszerte árhoz képest kedvezőbb feltételekkel kereskedhettek a Hatok országaival. Ez a mezőgazdasági termékeknek jelentett biztos piacot.¹¹ A Hatok pénzügyi hozzájárulását 730 millió dollárra emelték.

Az öt év alatt a társult afrikai államok növekedése 141% volt. Országonként és termékenként azonban jelentős eltérés mutatkozott, bizonyos termékek (kakaó, kávé) kedvezőbb helyzetbe juttatták az óceánparti országokat. Az anyagi támogatás javította az infrastruktúrát. Nem sikerült viszont csökkenteni az egyes afrikai államok között meglévő egyenlőtlenségeket.¹²

10 Michel Debré a minisztertanács ülésén, 1960. június 28-án. Idézi: Migani, Guia: *Stratégies nationale et enjeux internationaux, à l'origine de l'aide au développement communautaire: France, l'Afrique subsaharienne et les conventions de Yaoundé*. In: Bossuat, Gérard (szerk.): *La France, l'Europe et l'aide au développement, des traités de Rome à nos jours*. IGPDE, Paris, 2013, p. 16. (Letöltés ideje: 2022. január 16.).

11 Convention d'association entre la Communauté économique européenne et les Etats africains et malgaches associés à cette Communauté. *Journal Officiel des Communautés européennes*, 1964. június 11. 93. sz. A később hivatkozott szerződések az Európai Unió hivatalos kiadványaiban találhatóak, ezért külön már nem jelölöm.

12 Renouil, Marc: *Bilan de la convention de Yaoundé et perspectives d'avenir. Le Monde diplomatique*, 1968. augusztus.

A *Yaouanda II. konvenció* (1969–1975) tulajdonképpen az előző megújítása volt. Megmaradtak az intézmények: a társulási tanács, a társulási bizottság, a parlamenti konferencia és a döntőbíróóság. Tagjainak számát illetően a paritás elve érvényesült. A pénzügyi keretet több mint 900 millió dollárra emelték. Kezelését továbbra is az Európai Fejlesztési Bank végezte.

Elfogadták Mauritius társulási kérelmét, és kölcsönös vámkedvezményeket biztosító egyezményt írtak alá 1969 novemberében három kelet-afrikai állammal, Kenyával, Tanzániával és Ugandával.

Az Egyesült Királyság csatlakozási kérelme a Közös Piachoz viszont már bizonyos változtatások szükségességét vetítette előre. A hosszan elhúzódó, többször is félbeszakított csatlakozási tárgyalások végül is eredményre vezettek, s az Egyesült Királyság és két északi állam, Dánia és Írország, 1973. január 1-én tagja lett az Európai Közösségeknek, mely a csatlakozási szerződésben felajánlotta a Commonwealth húsz államának a társulási kapcsolatok lehetőségét. Ezek az államok 1975-ben a Guyana fővárosában, Geogtown-ban létrehozták az *ACP-országok* (más elnevezéssel: AKCS-országok) szervezetét (Organisation des pays d'Afrique, des Caraïbes et du Pacifique), amely célként az új, igazságosabb, méltányosabb világgazdasági rend megteremtését tűzte ki. Az alapítók egységesen „társultak”, s néhány harmadik világbéli országgal kiegészülve a fejlődő országok száma 46-ra emelkedett, amikor 1975-ben aláírták a yaounday-t felváltó *Loméi egyezmény*hez való csatlakozást. Az egyezményt még háromszor újították meg (1979, 1984, 1990), illetve a negyedik alkalommal, 1995-ben, már komolyabb változtatásokat hajtottak végre a szövegén, a nemzetközi kereskedelemben és politikában bekövetkezett változásokhoz igazodva. Ekkor már 70 ACP-ország volt társulási kapcsolatban az *Európai Unió* (EU) átalakult integrációs szervezettel.

Az első három egyezmény megújítása nem hozott döntő fordulatként értékelhető változásokat. Az EU országai jó pozíciókkal rendelkeztek a fejlődő országok piacán, az ipari fejlődésükhöz szükséges alapanyagokhoz hozzájutottak. Az ACP-országok pedig fejlesztési forrásokhoz jutottak, mezőgazdasági termékeik bejutását az európai piacra megkönnyítette a vámmentesség. Ugyanakkor a társulási egyezmény árstabilitást is biztosított legfontosabb áruik számára, megvédte azokat a világpiacon áringadozásoktól. (Ezeket a kedvezményeket a *Lomé II. egyezmény* (1979–1984) kiterjesztette bizonyos bányászati termékekre is.) Miután azonban ezt a kereskedelmi kedvezményeket biztosító rendszert az el nem kötelezettek tömörítő ún. 77-ek csoportja javaslatára minden fejlődő országra kiterjesztették, az EU-hoz társult országok elvesztették eddigi előnyüket. Ehhez az is hozzájárult, hogy a társult országok nem tudták (vagy nem akarták?) diverzifikálni exportált áruik struktúráját, bár erre ösztönző pénzügyi források is rendelkezésre álltak. Az EU-t az 1980-as évekig a közös múlttal együtt erős kereskedelmi érdek is fűzte a társult államokhoz. Ekkortól azonban más kontinensek (Latin-Amerika) vagy régiók (Mediterráneum) felé fordult, ahol kedvezőbb áron jutott azokhoz a termékekhez, amelyeket addig a társult államokból importált. A világgazdaságnak és a nemzetközi viszonyoknak az 1970-es években elkezdődött radikális átalakulása az 1980-as években egyre gyorsult, s ez megjelent a megújított az EU-ACP együttműködési partneri egyezményekben.

Az eredeti Loméi egyezmény az utolsó a társulási egyezmények sorában, amely bár mérsékelt eredménnyel, de védte a szegény országokat, mindig, minden programban prioritásként kezelve a nyilatkozatokon túl is a szegénység elleni küzdelmet.

Az emberi jogok problematikája először a *Lomé III-ban* tűnik fel, nagyon óvatos megfogalmazásban, reakcióként az ugandai diktátor, Amin Dada brutális, ezrek és ezrek halálát követelő véres önkényuralmára. A vita elmélyülését és kiszélesedését kerülendő csupán „*az emberi méltóság*” tiszteletben tartása került be a szerződésbe. A *Lomé IV.* egyértelműbb: az együttműködés olyan fejlődésre törekszik, amelynek középpontjában az ember áll, s ez megköveteli jogainak tiszteletben tartását. A módosított Lomé IV. pontosan fogalmaz: a szerződés nélkülözhetetlen eleme a jogállamiság és a demokrácia, s ha nem érvényesül a társult államokban, az szankciókat vonhat maga után. A szankciók eredménye nagyon mérsékelt volt. Komoly érvényesítésüket gazdasági-diplomáciai megfontolások, illetve a belügyekbe való beavatkozás vádja fékezte.¹³

Németország mindig is támogatta a liberális, a világra nyitott planetáris együttműködés politikáját, ez felelt meg a legjobban a merkantilista gazdaságpolitikájának. Korábban is ezt az álláspontot képviselte, és a franciákkal folytatott vita oka is ez volt, kiegészülve azzal a nem minden alapot nélkülöző véleménnyel, hogy az európai integrációs szervezet és a társult államok együttműködéséből leginkább Franciaország profitál.

A *Cotonou szerződés* a loméiakat követte. Húsz évre szól, s 2000. június 23-án írta alá a 15 tagú EU és a 79 ACP-állam (48 szubszaharai, 16 karibi és 15 csendes-óceáni). Hosszú út vezetett ideig: a tárgyalások mindvégig feszült légkörben, több mint négy évig tartottak.

Az EU elérte, hogy a szolidaritási mechanizmust (a kereskedelmi preferenciákat) a konkurencia helyettesítette, s ezzel olyan világot vetített előre, ahol a verseny uralkodik mindenek felett, de a feltételek mindenki számára ugyanazok, a legszegényebbek és a leggazdagabbak számára is. Ennek az egyenlőségnek a következménye közismert: a szegény „egyenlőek” száma tovább növekedett.

Feszültséget okozott a „jó kormányzás” mint feltétel, mert ennek teljesítése az alig vagy egyáltalán nem strukturált afrikai társadalmakban lehetetlen. Ezért a „közügyek jó kezelése” megfogalmazást fogadták el, és hangsúlyozottan a korrupció elleni küzdelmet és a nem állami szereplőknek a döntésekbe való bevonását értették alatta. Szakértők szerint a szubszaharai Afrika államai lakosság/terület szempontjából aluldimenzionáltak, nagy a terület, kis számú a népesség, az adók beszedése nehéz, olykor lehetetlen, az állami alkalmazottak száma – köztük a rendfenntartóké – kevés, s azok többsége is a fővárosba vagy a nagyvárosokba koncentrálódik. Burkina Fasóban például a központi régió, Ouagangou fővárossal, az ország területének 1%-át, az összlakosságnak 15%-át teszi ki, ám itt dolgozik az állami alkalmazottak 55% a. Ugyanebben a három magyarországnyi területű országban 2018-ban mindössze 10 ezer rendőr volt. A puccsok, a fegyveres konfliktusok gyakorisága, a terrorizmus mind-mind az állam normális működését akadályozzák.¹⁴

13 Haguenu-Moizard, Catherine-Montalien, Thierry: L'évolution du partenariat UE-ACP de Lomé à Cotonou: de l'exception à la normalisation. *Mondes en mouvement*, 2004, 128. sz., pp. 80–81.

14 Antil, Alain: Afrique, zone de conflits? *Questions internationales*, 2022, 115. sz., pp. 67–73.

Az EU a gazdasági partneri megállapodásokat nem az ACP-vel kezdete el tárgyalni, hanem külön-külön hat önkényesen kijelölt országgal, közülük négy volt afrikai: Kelet-, Nyugat-, Közép-, és Dél-Afrika. Sem a határok, sem a tárgyalási nyelv kijelölésekor nem kérdezték meg az érintetteket. A tárgyalási nyelv az angol lett, amely az afrikai országok többségében ugyan hivatalos nyelv, ám a régiók lakosságának óriási többsége a franciát beszéli.¹⁵

A szerződést előkészítő tárgyalások folyamán felmerült feszültséget generáló problémák nyomán tette Portugália azt a javaslatot, hogy legkésőbb 2000-ben hívjanak össze EU–Afrika csúcsertekezletet, s próbáljanak kialakítani közös álláspontot a legfontosabb kérdésekben.

Az első EU–Afrika csúcsertekezletet Kairóban tartották meg 2000. április 3–4-én. Tulajdonképpen itt kezdett formálódni az EU első afrikai stratégiája. A tanácskozáson résztvevő állam- és kormányfők azokat a fő területeket rögzítették, amelyekre majd a közösen kidolgozott stratégia épülni fog. Ezek a következők voltak: Afrika integrációja a globalizált világgazdaságba, regionális integrációk a földrészen, a jó kormányzás (és intézményei), az emberi jogok tisztelete, béke és biztonság (ide tartozott a migráció), valamint ehhez kapcsolódóan a konfliktusok kezelése. A prioritások különböztek: az EU inkább az emberi jogok tiszteletének a problémakörét tartotta fontosnak, Afrika viszont a gazdasági fejlődést. Az új stratégiai tervet 2005 tavaszán mutatták be, megvitatására azonban csak 2007-ben, a második EU–Afrika csúcson került sor.

A Lisszabonban 2007. december 8–9-én megtartott csúcsertekezletnek, ahol már részt vett a 2002-ben alakult Afrikai Unió is, nem volt részletes munkaterve. Az EU képviselői úgy gondolták, hogy a szakértők által elkészített, formába öntött *Gazdasági partnerségi egyezményt* (Accords de Partenariat économique – APE) gond nélkül elfogadják az afrikai képviselők. Ők viszont elutasították. Erre az EU nem volt felkészülve, s az új stratégia szellemével teljesen ellentétes módon a Bizottság megpróbált nyomást gyakorolni a tárgyalókra, hogy december 31-ig írják alá az egyezményt. Ez azért háborította fel különösen az afrikaiakat, mert a csúcsertekezlet megnyitó José Manuel Barroso, az Európai Bizottság elnöke, „egyenlő felek” kapcsolatáról beszélt, s arról, hogy a korábbiakkal ellentétben az új stratégia kialakítása nem „Afrikáért”, hanem „Afrikával” készült. Az EU egyoldalú kedvezményeket akart elérni azzal, hogy az afrikai államok teljesen liberalizálják külkereskedelmüket, nyissák meg határaikat az európai termékek szinte teljes köre (75–80%-a) előtt. Ám ezt olyan konstrukcióban tette, amely megtiltotta volna az afrikai partnernek, hogy harmadik ország számára azonos feltételeket biztosítson. Itt nyilvánvalóan arról volt szó, hogy az addig kizárólagos tulajdonának tekintett afrikai piacot megtartsa, elsősorban az Afrikában egyre nagyobb súllyal jelenlévő Kínai Népköztársasággal szemben. Louis Michel, a fejlesztési és humanitárius ügyek biztosja pontosan erre gondolt, amikor egy interjúban kijelentette: „amikor nagylelkűen segítjük Afrikát, az nem jelenti azt, hogy a partnereink

15 Jennar, Raoul Marc: Ces accords que Bruxelles impose à l'Afrique. *Le Monde diplomatique*, 2005. február.

*a gazdasági ellenfeleinket kedvezőbb bánásmódban részesítsék. Nagylelkűek vagyunk, de naivak nem.*¹⁶

Az afrikaiak nem teljesen alaptalanul érezték úgy, hogy európai partnereik lekezelik őket. Ezt az érzésüket még csak növelték Nicolas Sarkozy francia elnök félévvel korábban a dakari egyetemen tartott igencsak szerencsétlenül sikeredett beszédének egyes részei, amelyek egyáltalán nem voltak távol a gazdasági-pénzügyi körök véleményétől. Az elnök egyszer azt mondta, hogy a gyarmatosító mindent elvett: földet, szabadságot, viszont cserébe adott is: iskolákat, kórházakat, hidakat stb. épített. Majd így folytatta: *„Afrika drámája az, hogy az afrikai ember nem lépett még eléggé be a történelembe. Az afrikai paraszt évezredek óta az évszakkokkal él, életfelfogása harmóniában van a természettel... s ebben az elképzelt világban nincs helye a haladás eszméjének.*¹⁷ Franciaország a történelembe való erőteljesebb belépést akarja elősegíteni azzal, hogy *„előkészíti Eurafrika eljövételét, ezt a nagy közös jövőt, amely várja Európát és Afrikát”*. A beszéd akár még a decemberi csúcs eszmei bevezetőjének is tekinthető. Nagy felháborodást váltott ki, mint ahogyan Európa (egyres hatalmainak) viszonyulása is az ún. arab tavaszhoz. Igen rossz néven vették a francia hadügyminiszter asszony azon ajánlatát Ben Ali tunéziai diktátornak 2010 decemberében, hogy szofisztikált tömegoszlató eszközöket küldene neki. A líbiai francia–angol „humanitárius” beavatkozást elsősorban annak destabilizáló, a dzsihadizmus elterjedését és az illegális fegyverkereskedelmet elősegítő következményeit mind a mai napig nem tudják elfelejteni.

Az afrikai államok tartva az elszigetelődéstől és annak tudatában, hogy a megszilárdult kapcsolatokat egyik napról a másikra nem tudják felszámolni és újjal helyettesíteni, az elkövetkező években parafálták a megállapodást. Viszont kedvezőbb feltételekkel alakítottak ki kapcsolatokat Kínával, amely politikai feltételeket nem támasztott.

Peking 2000-ben létrehozta a *Kína–Afrika Együttműködési Fórumot (Forum sur la coopération sino-africaine – FCSA)*, amelyhez az egy Kína elvet elvető Estwatini (Swaziland) kivételével valamennyi afrikai állam csatlakozott. Peking a 2021 decemberében Szenegálban tartott 8. fórumig 1200 milliárd dollár értékű árut importált Afrikából és 1270 milliárdot exportált oda, így a földrész első számú kereskedelmi partnere lett. Kína a szenegáli fórumon jelentette be, hogy más fejlesztő beruházás mellett az elkövetkezendő három évben „zöld folyosót” nyit, amelynek keretében 300 milliárd dollár értékben vásárol afrikai mezőgazdasági termékeket.¹⁸

A kínai jelenlét a kínai gondolkodást (a kínai értékeket), a kínai társadalomépítési koncepciót is exportálja, ami viszont inspirálhatja az autonóm individualizmusra épülő európai demokráciakoncepció egyetemességének a megkérdőjelezését. *„A Nyugat mindenkinek azt javasolja, hogy a nyugati demokrácia formáját fogadja el, márpedig ez lehetetlen. A Nyugat sokat beszél a szabadságról és még ki is oktat bennünket, de amikor az*

16 Tidyan Dieye, Cheikh: L'accord de Partenariat Europe–Afrique: nouveau départ ou faux départ? In: Jaichi, Larabi–Martin, Ivan: Partenariat Europe–Afrique en quête de sens. OCP Policy Center, Rabat 2018, pp. 59–61.

17 A beszéd In: Ba Kouaré, Adame (szerk.): Petit précis de remise à niveau sur l'histoire africaine à l'usage du président Sarkozy. *La Découverte*, Paris, 2009, pp. 343–357.

18 *Le Point*, 2021. november 30., www.focac.org (Letöltés ideje: 2022. január 15.).

ő életmódját akarja ránk erőltetni, éppen, hogy tagadja a népek szabadságát.” – jelentette ki Paul Kagame ruandai elnök 2017-ben.¹⁹

Az EU érzékelte az afrikai kihívást: „A XX. századot Ázsia felemelkedése jellemezte, a XXI. századot pedig Afrika fogja.” – jelentette ki afrikai útja előtt Josep Borell külügyi biztos 2020 őszén. Ennek szellemében ülésezett a 6. EU–Afrika csúcs Brüsszelben 2021. február 17–18-án. A megújított partnerség jegyében közös prioritásokat határoztak meg: a jogállamiság megteremtését és stabilizálását, az egyenlőtlenségek elleni harcot és a tartós gazdasági növekedést. Nagy hangsúllyal szerepeltek a közös programban a klímaváltozással, az energiafelhasználással, a digitalizációval kapcsolatos beruházások, a terrorizmus elleni harc és a migráció problémái (a migránsok emberi jogainak a tiszteletben tartása, az agyelszívás megelőzése stb.). A földrajzra, a történelemre, az emberi kapcsolatokra, a szuverenitás elismerésére és a közös értékekre alapuló közös jövő építésére 150 milliárd eurót irányzott elő az EU.²⁰

Az afrooptimizmust sugalló ambiciózus terv azonban már elfogadásának a másnapján magbicsaklott: kitört az orosz–ukrán háború, amely elsősorban az élelmiszerellátásban érintette nagyon komolyan Afrikát, politikailag pedig az EU számára kedvezőtlen reakciót váltott ki.

Az afrikai, s általában a *Dél államai*, úgy vélik, hogy nem csupán a két ország háborújáról van szó, amelyben Oroszország az agresszor, hanem egy olyan küzdelemről is, amely az Egyesült Államok domináns szerepére épülő világrend kialakításáért folyik. Ezért nem sorakoznak fel az afrikai államok – Indiához és Kínához hasonlóan – egyértelműen az agressziót elítélőkhöz. Hipokritának tartják az EU-t, az Egyesült Államokat és általában a Nyugatot, mert elítélik Oroszországot, szankciókat vezetnek be ellene, ugyanakkor nem viszonyulnak ugyanígy a palesztin problémához, hisz pl. Ciszjordánia több mint 50 éves megszállását csupán erélytelen nyilatkozatokkal ítélik el. A déli államok álláspontja, köztük az afrikaiaké, az orosz–ukrán háborúval kapcsolatban is egyértelműen az EU hanyatlására utal.²¹ Amikor 2022. március 2-án az ENSZ közgyűlése az Oroszországot elítélő határozatról szavazott, az 54 afrikai állam közül 28 támogatta, Eritrea ellene szavazott, 17 tartózkodott, 8 pedig nem vett részt a szavazáson. Ezt nem kizárólag az oroszok afrikai jelenléte, befolyása miatt tették.²²

Az Európai Uniónak nagyon komoly gazdasági pozíciója van Afrikában. Megtartását veszélyeztetik az integrációs szervezet belső problémái. Ezek nem egészen újkeletűek, nem kis részben a nagy bővítés idejéből származnak. Az ebből eredő veszélyekre figyelmeztetett a nagy európeér Helmut Schmidt: „Ha a 27 tagállam integrációjában nem történne semmiféle előrelépés, és az intézmények ugyanígy stagnálnának, mint most – vagy még inkább, mert néhány további kelet-európai állam, mint például Ukrajna, Grúzia vagy Örményország, illetve Törökország és egyéb nem európai állam felvételére

19 Dossou, Robert: La démocratie en Afrique: un état des lieux préoccupant. *Question internationales*, 2022, 115. sz., pp. 46–46.

20 Résolution du Sommet EU–Afrique, les 17–18. février 2022. Bruxelles. www.consilium.europa.eu.

21 Mirel, Pierre: L'influence déclinante de l'Union européenne au Sud. *Questions d'Europe*, 642. sz. Fondation Robert Schuman, 2022. október 10.

22 Jansen, Sabine: Le XXIe un siècle pour l'Afrique? *Questions internationales*, 2022, 115. sz., p. 11.

újfent elsietve kerülne sor, – akkor az Unió akár egyszerű szabad kereskedelmi övezetté is csökevényesedhet.²³

Az afrikai pozíciók megtartása a közeljövőben nem tűnik könnyű feladatnak. Bizhatunk-e abban, hogy Jean Monnet mindeddig igaznak bizonyult bölcs mondása újra beigazolódik: „Mindig is azt gondoltam, hogy Európa válságokon keresztül formálódik, és azoknak a válaszoknak az összegzése lesz, amelyeket ezekre a válságokra adnak”?

Válogatott irodalom:

FLEURY, Antoine: Paneurope et l’Afrique. In: BITSCH, Marie-Thérèse–BOSSUAT, Gérard (szerk.): *L’Europe unie et l’Afrique. De l’idée d’Eurafrrique à la convention de Lomé*. Bruyant/Bruxelles, L.G.D.J./Paris, Nomos Verlag/Baden-Baden, 2005, pp. 35–57.

HANSEN, Peo–JONSSON, Stefan: Eurafrrique. Aux origines coloniales de l’Union européenne, *La Découverte*, Paris, 2022

Afrique: atouts et périls. *Questions internationales, La Documentation française*, 2022, 115. sz. (Különszám)

Résistances africaines. Manière de voir, *Le Monde diplomatique*, 2005, 79. sz.

France-Afrique, domination et émancipation. Manière de voir, *Le Monde diplomatique*, 2019, 165. sz.

²³ Schmidt, Helmut: Nyugállományban. Számvetés. Európa Könyvkiadó, 2010. 214.

A TÉRSÉG, AMELY CSAK KÍNA MIATT FONTOS: AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS FRANKOFÓN AFRIKA KAPCSOLATAI

1. Bevezetés – az amerikai stratégiai érdekek Afrikában

Az Egyesült Államok stratégiai gondolkodásában Afrika nem szerepel kiemelt helyen, igaz, a 2010-es évek elején az olajimport, a 2010-es évek második felében pedig a kínaiak megjelenése miatt egyre nagyobb figyelmet kap a kontinens a stratégiaalkotási folyamatokban. Az amerikai szakirodalmat áttekintve világosan látható, hogy az USA számára frankofón Afrika nem kiemelt fontosságú terület, a nagyobb, angolszász hagyományú országok (Nigéria, Dél-Afrikai Köztársaság és Kenya) állnak az érdeklődés homlokterében. A nyugat-afrikai térség a 2010-es évek első felében került fel az amerikaiak mentális térképére, de akkor is elsősorban a terrorellenes háború, a Boko Haram, az al-Shabab, illetve az al-Kaida az Iszlám Maghrebben nevű terrorszervezetek itteni megjelenése és megerősödése miatt. 2008-ban jött létre az Egyesült Államok Afrikai Parancsnoksága (*U. S. Africa Command* – AFRICOM), amely a legfiatalabb területi parancsnokságként felelős az amerikai fegyveres erők afrikai jelenlétének megszervezéséért és koordinálásért.

Gazdasági téren az USA–Szubszahrai Afrika kereskedelem folyamatosan csökkent az utóbbi évtizedben, noha az USA az *African Growth Opportunity Act* keretén belül preferenciális hozzáférést biztosít mintegy 7500 afrikai termék számára az amerikai piachoz. Azonban az Egyesült Államok belföldi olajkitermelésének növekedése miatt az amerikai olajcégek is visszavonultak a kockázatosnak tartott afrikai országokból, így a kétoldalú kereskedelem volumene mintegy negyedére csökkent az elmúlt tíz évben, ez leértékelte a térséget az amerikai üzleti körök számára is. Ugyanakkor bizonyos területeken (online szolgáltatások) a transznacionális, de amerikai gyökerű amerikai vállalatok továbbra is piacvezetők tudnak lenni saját szektorukban, de ez is országról országra változik, és értelemszerűen a nagyobb lélekszámú, nagyobb belpiacca rendelkező gazdaságok állnak a befektetők célkeresztjében is.

A segélyezés terén az Egyesült Államok komoly sikereket és eredményeket tudott felmutatni Afrikában az utóbbi másfél évtizedben. A HIV/AIDS járványt megfékezni kívánó, George W. Bush elnök által elindított PEPFAR program emberek tízmillióinak életét mentette meg az utóbbi években, és mára az egyik legnagyobb és legeredményesebb közegészségügyi programmá vált. Hasonlóan sikeres volt a malária leküzdését

¹ a Miniszterelnöki Kabinetiroda Politikai Igazgatói Irodáját vezető helyettes államtitkára

célzó PMI is, amely szintén Bush elnök nevéhez kötődik, és 24 afrikai országnak ad támogatást a malária és következményei kezeléséhez. Emellett több amerikai magáncég, alapítvány és egyéb civil szervezet (pl. a Bill és Melinda Gates Foundation) is jelen van a kontinensen.

Bár az Egyesült Államok Afrika-stratégiáját számos kritika éri a szakmai közösség részéről, Washington az utóbbi évtizedekben egyre aktívabbá vált a térségben, ami értelemszerűen a frankofón országokra is hatással volt. Kiemelném ugyanakkor, hogy az Egyesült Államok külpolitikai *establishment*-je nem foglalkozik kifejezetten a frankofón afrikai országokkal ápolat kapcsolatokkal, azokat egy nagyobb össz-afrikai keretben értelmezi, így a francia érdekeket és jelenlétet esetlegesen kiszorító amerikai terv – legalábbis az amerikai fél fejében – nem létezik. Ezt sem a gazdasági, sem a katonai, sem a politikai érdek nem indokolja, ugyanakkor jól látható akár a migrációs mintázatokon, akár a frankofón helyi elit nyitására az USA felé, hogy Franciaország befolyása és érdekérvényesítő képessége csökken, és várhatóan még jobban csökkenni fog az elkövetkező évtizedekben.

A következő fejezet az amerikai szempontból mutatja be az Egyesült Államok és a frankofón afrikai országok kapcsolatait. Az olvasónak mégis hiányérzete támadhat, mert az írásban inkább az USA–Szubszaharai Afrika, és nem annyira az USA–Frankofón Afrika kapcsolatokat vizsgálom. Ennek oka viszont prózai: mint az előbb említettem, Frankofón Afrika egyszerűen nem jelenik meg komoly súllyal az amerikai irodalomban, mintha ezt a fogalmat implicite nem is fogadnák el az amerikai gondolkodók.

2. Gazdasági kapcsolatok

Az Egyesült Államok és a frankofón országok gazdasági kapcsolatai amerikai szempontból elenyészőek: egész Afrika az USA külkereskedelmének nagyjából egy százalékát adja, ráadásul a szubszaharai régió egésze (beleértve az olyan nagyobb gazdaságokat, mint Kenya, Nigéria vagy a Dél-Afrikai Köztársaság) 2019-ben összesen 28 milliárd USD kereskedelmi forgalmat bonyolított az Egyesült Államokkal.²

Ha amerikai oldalról nézzük az adatokat látható, hogy az USA–Afrika kereskedelem volumene az elmúlt tíz évben jelentősen csökkent, az USA importja mintegy ötödére zuhant, miközben az export nagyjából a felére esett vissza a 2014-es csúcshoz viszonyítva. Ennek fő oka az volt, hogy míg 2010 előtt az amerikai olajimport ötöde érkezett a szubszaharai térségből (elsősorban a Guineai-öbölből), addig a palaolaj-forradalomnak köszönhetően az USA importigénye radikálisan csökkent, így Afrikából is kevesebbet vásároltak. Ezt a csökkenést az Egyesült Államok több intézményesített együttműködési formával, illetve preferenciális piaci hozzáférést biztosító megállapodással

2 Világbank World Integrated Trade Solution: <https://wits.worldbank.org/>.

igyekezett ellensúlyozni, a kereskedelmi volumen azonban a versenyképes afrikai termékek hiányában drasztikusan csökkent.

Az amerikai hozzáállás alapja a 2000-ben elfogadott *African Growth and Opportunity Act*³ (AGOA), amelyet még Bill Clinton elnöksége alatt fogadtak el 2000 májusában. A törvény, amely eredetileg 2008-ig adott volna vámmentes hozzáférést mintegy hétezer, a szubszaharai térségben készült termék számára az amerikai piacához, azóta számos felülvizsgálaton esett át, utoljára 2015-ben hosszabbította meg hatályát a Kongresszus 2025-ig. Az AGOA fontos kitétele, hogy bizonyos politikai és gazdasági feltételeket figyelembe kell venni, így az AGOA-státusz megtartásához vagy eléréséhez az adott országnak biztosítani kell a szellemi és egyéb tulajdonjogok védelmét, átlátható és szabályalapú kereskedelmi rendszert kell fenntartania, lehetővé kell tennie az amerikai befektetők és termékek megjelenését a saját belső piacon, tiszteletben kell tartania az emberi jogokat, illetve védenie kell a munkavállalói jogokat is.⁴ Ha egy ország nem felel meg ezeknek az elvárásoknak, akkor az AGOA státuszt ellenőrző USTR⁵ figyelmezteti az adott ország vezetését, majd meghatározott idő után leveszi a kedvezményes listáról, ahogyan ez idén év elején Nigerrel, Guineával és Etiópiával meg is történt.⁶ Jelenleg a szubszaharai országok jelentős többsége, így a frankofón országok is az AGOA hatálya alá esnek.

Az AGOA az Egyesült Államokba irányuló szubszaharai export mintegy kétharmadát fedi le. 2019-ben 8,4 milliárd USD értékben exportáltak az AGOA hatálya alá eső országok különféle termékeket az USA-ba⁷ (a teljes export 12,4 milliárd USD volt⁸), a legjobban érintett termékcsoport a kőolaj és származékai (a teljes AGOA forgalom 55 százaléka) voltak, a legjelentősebb kereskedelmi partnerek pedig Nigéria (3,1 milliárd USD), Dél-Afrika (kétmilliárd USD), Angola (605 millió USD), Kenya (518 millió dollár), Ghána (441 millió dollár).

Az egyoldalú kezdemények mellett Washington igyekszik kereskedelmi megállapodásokat is kötni a térség országaival. Az Egyesült Államok kormányzata igyekszik ezeket a megállapodásokat különféle regionális gazdasági integrációk (ECOWAS, WAEMU) szintjén megkötni, azonban eddig szubszaharai országgal az USA még nem kötött teljes szabadkereskedelmi megállapodást, a legelőrehaladottabb állapotban a Kenyával zajló tárgyalások vannak. A nyugat-afrikai országokkal – illetve ezek integrációival – eddig Kereskedelmi és Befektetési Keretmegállapodásokat (*Trade and Investment Framework Agreement* – TIFA) kötöttek, amelyek elsősorban az évi rendszeres egyeztetések lefolytatásának rendjét szabályozzák, de konkrét kedvezményeket és mélyebb gazdasági együttműködést nem jelentenek.

3 19 U.S.C. ch. 23 § 3701 et seq.

4 Idem.

5 United States Trade Representative, lényegében az USA külkereskedelmi minisztériuma.

6 US removes Ethiopia, Mali and Guinea from AGOA trade programme. Al-Jazeera, 2022. január 2. <https://www.aljazeera.com/news/2022/1/2/us-removes-ethiopia-mali-and-guinea-from-agoa-trade-programme>.

7 <https://ustr.gov/sites/default/files/gsp/agoa/USImportsUnderAGOA2019.pdf>.

8 Világbank WITS.

A szubszaharai térség és az USA kereskedelmének áruszerkezetét nézve látható, hogy az export jelentős része az alacsony hozzáadott értékű termékek közül kerül ki, így különösen a nyersanyagok és kiemelten a nyersolaj és különféle ásványi anyagok és fémek állnak az első helyen, az export mintegy tizedét adják az élelmiszerek, míg a szintén nem túl nagy hozzáadott értékű, de annál több embernek munkát adó textilipar az USA-ba irányuló szubszaharai kereskedelem mintegy öt százalékát adja.

A rendelkezésre álló adatok alapján kijelenthetjük, hogy az afrikai, és különösen az szubszaharai országok nem számítanak az Egyesült Államok legfontosabb kereskedelmi partnerei közé, a frankofón országok pedig különösen nem. Az USA jellemzően energiahordozókat és nyersanyagokat importál a térségből, ezek azokban nagyban kötődnek az adott ország természeti adottságaihoz. Az egyes bilaterális kapcsolatokat áttekintve további érdekességeket is találhatunk, pl. az USA 2019-ben nem importált mezőgazdasági termékeket Nigerből.⁹

A kilátások csak néhány területen biztatók: az Egyesült Államok Nemzetközi Kereskedelmi Bizottsága¹⁰ által 2020-ban kiadott jelentés¹¹ megállapításai szerint a kereskedelmet az olaj és származékai, illetve a bányászat dominálják, míg a magas hozzáadott értékű termékek között a szubszaharai régió elsősorban repülőgépeket és autókat szerez be az Egyesült Államoktól. A legfontosabb partnerországok Nigéria és Dél-Afrikai Köztársaság, a legdinamikusabban (nyilván alacsony bázisról) Togóval nőtt a kereskedelem az elmúlt években. A szolgáltatás-külkereskedelemben elsősorban a tanácsadás, az oktatás és a turizmus (légiközlekedéshez kapcsolódó szolgáltatások) dominálnak, és ezek jelenthetik a legnagyobb fejlődési perspektívával rendelkező területeket a jövőben is.

2018-ban a szubszaharai régióban lévő amerikai FDI stock értéke 34 milliárd dollárt tett ki, a legfontosabb célországok Mauritius (9,5 milliárd USD), Dél-Afrika (7,6 milliárd USD) és Nigéria (5,6 milliárd USD) voltak. Az amerikai befektetések 31,7 százaléka a bányászatban, 29 százaléka nem banki holdingokban, míg 8,8 százaléka a gépgyártásban van kihelyezve¹². A legjobban diverzifikált portfóliót Dél-Afrikában találjuk, ahol a bányászat mellett a nagykereskedelemben, a KFI szektorban és a vegyiparban is találhatunk nagyobb amerikai érdekeltségeket. A további befektetések fő akadálya, hogy a szubszaharai térség alapvetően földrajzilag távol helyezkedik el a globális értékláncoktól, illetve a GVC-kbe való integrációja is elsősorban Európán, és másodsorban Ázsián (főleg Kínán) keresztül valósul meg, a részvételt pedig rendkívül alacsony szinten a nyersanyag-beszállítás dominálja. Az Egyesült Államok vállalatai számára viszonylag kevés lehetőség mutatkozik a térségben, részben a már említett távolság, részben pedig a lehetséges célországok jogi-szabályozási környezete (illetve annak instabilitása),

9 USTR: <https://ustr.gov/countries-regions/africa/west-africa/niger>.

10 *United States International Trade Commission* – a nevével ellentétben ez egy amerikai szövetségi kormányzati ügynökség formájában működő kutatóintézet, amely az amerikai külkereskedelmi gyakorlatok belső piacra gyakorolt hatásával foglalkozik, és elsősorban tanácsokat ad a Fehér Háznak, a Kongresszusnak és az USTR-nak.

11 USITC: *U.S. Trade and Investment with Sub-Saharan Africa: Recent Trends and New Developments*, USITC, Washington, DC, 2020.

12 USITC, 2020; *Op. cit.*, pp. 27–28.

valamint a szabadkereskedelmi megállapodások hiánya miatt. Érdekeség, hogy a digitális gazdaság terén láthatunk (egyébként világszerte) domináns amerikai cégeket a piacon, főleg a közösségi média szolgáltatók, illetve a streaming tartalomszolgáltatás terén, viszont más területeken, pl. az online kereskedelemben az amerikai vállalatok nem feltétlenül tudnak versenyképesek lenni. Miközben az Internet alapjaiban változtatja meg az afrikai országok gazdaságát, addig az amerikai cégek nem feltétlenül férnek hozzá pl. a mobiltelefon-hálózat licenzekhez, amelyeket az adott országok kormányzatai adnak ki.¹³

Összességében elmondható, hogy a szubszaharai, így a frankofón afrikai országok nem játszanak fontos szerepet az amerikai gazdaság számára, a külkereskedelmi forgalom szinte elhanyagolható és néhány termékcsoporthoz korlátozódik, miközben az amerikai vállalatok egy-két (főleg nyersanyagkitermeléssel foglalkozó) szektoron kívül csak a digitális gazdaságban látnak lehetőséget a térségben. Az afrikai országok számára ugyan biztosított egy szabadabb hozzáférés az amerikai piachoz, azonban versenyképes magas hozzáadott értékű árualap hiányában nem tudják kihasználni ezt a lehetőséget. Az amerikai FDI stock kis értékű és nem meglepő módon az anglofón országokra koncentrálódik, részben azért is, mert itt van akkora vásárlóerő, hogy a bányászaton kívül is érdemes legyen befektetni az adott országban. Sokatmondó, hogy a külkereskedelmi listákon, sem az áru- sem a szolgáltatás- külkereskedelem esetében nem látunk az első helyeken frankofón országokat, ahogyan az FDI-rangsorok esetében is hasonló a helyzet. A gazdasági érdek hiányából pedig egyenesen következik az a politikai érdektelenség, amit néhány kivétellel az elmúlt években is láthattunk az Egyesült Államok és Afrika kapcsolataiban.

3. Politikai kapcsolatok

Peter Schraeder szerint három fő vízvonalzó határozta meg az amerikai–francia vetélkedést frankofón Afrikában: (1) a második világháború, amikor Franciaország elveszítette nagyhatalmi státuszát; (2) a hidegháború, amikor Afrika függetlenné váló államai az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti ideológiai küzdelem terepévé váltak; (3) illetve a berlini fal leomlása és a Szovjetunió összeomlása, aminek következtében az Egyesült Államok vált világszinten a meghatározó tényezővé, és ez a megállapítás Afrikára is igaznak bizonyult.¹⁴

Schraeder összefoglalójában a három szakaszból csak kettőt jellemzett az együttműködés: a második világháború idején, és főleg a hidegháború alatt egyfajta munkamegosztás alakult ki az USA és Franciaország között Afrikában: míg előbbi a szovjet befolyást akarta feltartóztatni, addig utóbbi a francia kultúra és nyelv kiemelt szerepének megőrzésére, illetve a gazdasági befolyás megerősítésére koncentrált, így az érdekek

13 USITC, 2020; *Op. cit.*, pp. 31–32.

14 Schraeder, Peter J: Cold War to Cold Peace: Explaining U.S. – French Competition in Francophone Africa. *Political Science Quarterly*, 115(3), 2000, pp. 395–419.

nem fedtek át, ellenben jól kiegészítették egymást. Ahogy a szerző megfogalmazta: az USA hallgatólagosan elfogadta, hogy a frankofón afrikai országok esetén egyfajta sajátos francia Monroe-elv van érvényben, és francia *chasse gardée*-nak tekintette az egykori francia gyarmatokat.¹⁵ Szintén a békés együttélést támogatta az a tény, hogy Afrika hagyományosan nem tartozott a Fehér Ház legfontosabb problémái közé, így néha kényelmesebb volt a franciáknak „kiszervezni” ezen országok ellenőrzését és befolyásolását.

A hidegháború vége után – tekintettel arra, hogy az amerikai olvasat szerint Washington megnyerte ezt a konfliktust – a Clinton-adminisztráció egyre nagyobb figyelmet kezdett fordítani Afrikára, és ez a törekvés mind intézményi, mind pedig kereskedelmi szinten egyre nagyobb politikai támogatást kapott. A korábban már említett AGOA, illetve az Afrika–Egyesült Államok Csúcstalálkozó, majd később a Millenium Challenge Corporation, illetve a US International Development Finance Corporation létrehozása is mind azt jelezték, hogy az USA hajlandó és képes új lendületet adni a kétezres évek elején saját Afrika-politikájának. Az erőfeszítések azonban elszigeteltek és koordinálatlanok maradtak, ezért az az amerikai lábnyom bár egyre nagyobb lett, de mégsem tudott egyértelműen meghatározóvá válni a frankofón területeken sem.¹⁶ A legfontosabb kihívás azonban a 2020-as évek elejére egyértelműen az lett, hogy míg az USA továbbra is elhanyagolta Afrikát, addig Kína egyre több befektetéssel, államközi megállapodással és egyéb üzlettel, főleg infrastruktúra-építési projektekkal jelent meg a kontinensen, így az Egyesült Államok is lépéskényszerbe került.

A frankofón országokra fordított figyelmet jól jelzik az elnöki látogatások is: az USA eddigi története során négy elnök látogatott a frankofón afrikai országokba: Franklin D. Rooseveltt a második világháború alatt járt Francia Nyugat-Afrikában, mikor úton hazafelé Tunéziából rövid technikai leszállást kellett eszközölnie a területen. Őt legközelebb Bill Clinton követte 1998-ban, amikor az elnök másfél hetes afrikai körútja részeként ellátogatott Szenegálba is. George W. Bush 2003-ban Dakarba, 2008-ban pedig Beninbe látogatott el, Barack Obama pedig 2013-ban járt Szenegálban, igaz, két látogatásából egy szintén csak technikai megálló volt.

Az amerikai külügyminiszterek látogatási hasonlóan alacsony számban lehelhetők fel a frankofón afrikai országokban. A látogatásokat az alábbi táblázat foglalja össze.¹⁷

15 Schraeder, 2000; *Op. cit.*; pp. 398–399.

16 Devermont, Judd: A New U.S. Policy Framework for the African Century. Center for Strategic and International Studies, Washington, DC, 2020. <https://www.csis.org/analysis/new-us-policy-framework-african-century>.

17 <https://history.state.gov/departmenthistory/travels/secretary>.

Dátum	Ország	Látogató
1970. február 16.	Kongói DK	William P. Rogers
1976. április 27.	Kongói DK	Henry A. Kissinger
1976. május 2.	Szenegál	Henry A. Kissinger
1976. szeptember 21.	Kongói DK	Henry A. Kissinger
1987. január 8.	Szenegál	George P. Shultz
1987. január 12.	Elefántcsontpart	George P. Shultz
1990. március 23.	Kongói DK	James A. Baker
1997. december 12.	Kongói DK	Madleine K. Albright
2002. szeptember 5.	Gabon	Colin L. Powell
2003. július 8.	Szenegál	Colin L. Powell
2005. július 19.	Szenegál	Condolezza Rice
2008. február 16.	Benin	Condolezza Rice
2009. augusztus 10.	Kongói DK	Hillary R. Clinton
2012. augusztus 1.	Szenegál	Hillary R. Clinton
2012. augusztus 10.	Benin	Hillary R. Clinton
2012. január 17.	Elefántcsontpart	Hillary R. Clinton
2012. január 17.	Togo	Hillary R. Clinton
2014. május 3.	Kongó	John F. Kerry

(a szerző saját szerkesztése)

Az elnöki és külügyminiszteri látogatások alapján nehéz lenne azt állítani, hogy Nyugat-Afrika, illetve Afrika frankofón országai kiemelt jelentőséggel bírnának az Egyesült Államok külpolitikájában. Három érdekességre azonban érdemes itt is felhívni a figyelmet: egyrészt Kissinger látogatásai a hidegháború egyik legérdekesebb pillanatában, egyeztetései Mobutu Sese Seko elnökkel a szovjet befolyás elleni küzdelem részeként értelmezhetők. Ugyanakkor George W. Bush ideje alatt Powell és Rice is kétszer-kétszer járt frankofón országokban, ennek egyik fő oka, hogy a 43. elnök számára Afrika problémái egyre fontosabbá váltak elnöksége során, Rice 2005-ös útján az Egyesült Államok–Szubszaharai Afrika Kereskedelmi és Gazdasági Együttműködési Fórum ülésén vett részt. Hillary Clinton útjai Barack Obama elnöksége alatt kevés magyarázatot igényelnek, ugyanakkor érdekesség, hogy az Afrika iránti növekvő érdeklődést sem Obama második elnöki ciklusa alatt, sem később, Donald Trump elnöksége idején nem sikerült fenntartani (igaz, Trump fejletlenebb országokkal kapcsolatos álláspontja ismeretében ez nem meglepő).

Annak ellenére, hogy az USA nem fordított kiemelt figyelmet Afrikára, több olyan kezdeményezést is láthattunk, amelyek – a kritikusok szerint is – fontos változásokat hoztak a két entitás viszonyába. Ennek bel- és külpolitikai okai is voltak: egyrészt a

Kongresszusi Fekete Képviselőcsoport (*Congressional Black Caucus*) mindig is igyekezett kiemelt figyelmet fordítani a térségre, másrészt egyes szerzők szerint az USA sajátos felelősséget visel (legalábbis a nyugat-afrikai országokért) a rabszolgakereskedelemben játszott szerepe miatt.¹⁸ Ráadásul amikor a Fehér Ház figyelmét más köti le, a kongresszusi érdekcsoportoknak jó lehetőségük nyílik arra, hogy befolyásolják az USA Afrika-politikáját, ahogyan tették ezt az 1970–80-as évekbeli éhínségek, vagy az apartheid-ellenes fellépések során az 1980-as években.

Ahogy arra Nicholas van de Walle rámutatott: a nagyívű ígéretek ellenére a Clinton-adminisztráció nem igazán tudott mihez kezdeni Afrikával. A kontinensen nem voltak atomfegyverek, a kereskedelem elhanyagolható volt, az amerikai diplomáciai hálózatot leépítették, és az 1993-as szomáliai fiaskó is óvatosságra intette az adminisztrációt. Ugyanakkor a gazdasági érdek és bizonyos érdekcsoportok lobbizása miatt megindult a kereskedelmi egyezmények irányába való tapogatózás, illetve ezzel párhuzamosan teret nyert a „*trade not aid*” gondolata, miszerint az afrikai országokat nem további segélyekkel, hanem saját gazdaságuk támogatásával és az amerikai piachoz való hozzáférés megteremtésével lehetne a legjobban támogatni.¹⁹ Ennek volt köszönhető az AGOA tárgyalások megindulása is, azonban a valódi változást az al-Kaida által 1998-ban, a nairobi és dar es salaami amerikai nagykövetségek ellen elkövetett terrortámadások hozták meg. Egyrészt ennek következtében az Clinton-adminisztráció növelni kezdte az Afrikának jutatott nemzetközi fejlesztési támogatások összegét, másrészt egyre nagyobb katonai szerepet is vállalt a régióban, ezzel is erősítve az al-Kaida elleni fellépését, ugyanakkor a demokratizálódással kapcsolatos kondicionalitás továbbra is megmaradt az amerikai segélyezési politikában.²⁰

Bill Clinton a várakozások ellenére nem tudott kellő figyelmet fordítani Afrikára, azonban George W. Bushról – némiképp váratlanul – ezt nehezen lehet elmondani. Bush elnöki periódusa alatt ugyanis mind intézményi, mind segélyezési, mind politikai vonalon számos olyan lépés történt, amelyek igyekeztek új alapokra helyezni az Egyesült Államok és Afrika kapcsolatát.

3.1. A Millenium Challenge Corporation

Az első és legfontosabb lépés az AGOA hatályba lépése volt, amelyet a gazdaságról szóló alfejezetben már bemutattem. Ezt követte a *Millenium Challenge Corporation* megalapítása. 2002 március 14-én Bush elnök egy beszédben jelentette be, hogy az Egyesült Államok alapvetően megváltoztatja segélyezési politikáját, és innentől kezdve az MCC fogja támogatni a legszegényebb országokat, méghozzá pontosan meghatározott

18 Copson, Raymond W: *The United States in Africa: Bush Policy and Beyond*, Zed Books, London, 2007, pp. 1–5.

19 Van de Walle, Nicholas: *US policy towards Africa: The Bush legacy and the Obama administration. African Affairs*, 109(434), 2010, pp. 1–21.

20 Banjo, Adewale: *U.S. development diplomacy in Africa: From Bill Clinton to George W. Bush. African Journal of Political Science and International Relations* Vol. 4(4), 2010, pp. 140–149.

alapelvek és kritériumok mentén. Az alapelvek közül a legfontosabbak azok voltak, miszerint a gazdaság ott fejlődik majd a legjobban, ahol a kormányok elkötelezettek a szabadpiaci reformok, a demokratikus politikai rendszer bevezetése, illetve azok valódi és mély implementálása mellett.

Pusztán az ígéretek már nem voltak elegendőek, az MCC ugyanis évente, előre meghatározott indikátorok mentén méri a programban részvételre jogosult államok teljesítményét, kizárva a rosszul teljesítőket és beemelve azokat, akik időközben javítottak az eredményeiken. Amerikai oldalról a fő ígélet az volt, hogy a segélyezést elvásztják az amerikai külpolitikai célrendszerrel, és minden ország pályázhat, amely az objektív feltételeknek megfelel. A fő cél a szegénység csökkentése a gazdasági növekedés megteremtésén keresztül, azonban ezt a kormányoknak előre meghatározott, mérhető célokkal rendelkező programokon keresztül kell megvalósítaniuk, a civil társadalom bevonásával, illetve a lehető legnagyobb transzparencia mellett. Cserébe az ötéves programoknál a teljes támogatás összegét előre megkapta a kedvezményezett fél, igaz, az ellenőrzési feltételek is igen szigorúak voltak.²¹

Az országok teljesítményét három fő szempont mentén vizsgálja az MCC Igazgatótanácsa, amely dönt az egyes országok felvételéről és kizárásáról. A három „kosár” néven is ismert kritériumrendszer az igazságos kormányzás (emberi jogok, korrupcióellenes küzdelem, jó kormányzás megteremtése), az emberekbe való beruházás (megfelelő egészségügy és oktatás biztosítása stb.) és a gazdasági szabadság (fenntartható költségvetés, vállalkozások támogatása, gazdasági liberalizáció) triumvirátusán keresztül igyekezett arra ösztönözni a fejlődő országokat, hogy a megígért anyagi támogatásért cserébe valamilyen reformokat is véghez vigyenek, és mindezt fenntartható módon tegyék meg.

2019-ig az MCC mintegy 13 milliárd dollárt helyezett ki 37 program keretében 29 országban. A megítélt támogatások 63 százaléka került a szubszaharai térségbe.²² A programok nagyobb része infrastruktúra-fejlesztést finanszírozott, pl. út, villamos távvezeték vagy éppen iskolaépítéssel, ezeket a projekteket kifejezetten támogatja a tény, hogy a támogatás összegét már a beruházás kezdetekor rendelkezésre bocsátják. A 13 milliárd dolláros összeg ugyan magasnak tűnhet, viszont Bush 2002-es eredeti ígérétehez viszonyítva – miszerint évente ötmilliárd dollárt szeretne az Egyesült Államok az MCC-n keresztül kihelyezni – jelzi, hogy az eredeti ambíciót – részben a 2008-as gazdasági és pénzügyi válság következményeként – nem sikerült megvalósítani.

A konkrét pénzügyi teljesítményen kívül az MCC egyik legfontosabb szerepe annak a demokrácia-exportnak a támogatása volt, amelyet Bush elnök első ciklusában aktívan a zászlajára tűzött (pl. Afganisztán, Irak, színes forradalmak a posztszovjet térségben), azonban a kitűzött változásokat ebben az esetben nem katonai beavatkozással, hanem anyagi ösztönzőkkel kívánta elérni. Az első felmérések szerint az elképzelés

21 Tarnoff, Kurt: Millennium Challenge Corporation. *CRS Report for Congress*. Congressional Research Service, Washington, DC, 2012. január 10. https://www.everycrsreport.com/files/20120110_RL32427_b1c3ffab3be490cb7439c67014f4117e1f47c6ef.pdf (Letöltés ideje: 2022.02.02.).

22 Brown, Nick M. Millennium Challenge Corporation: Overview and Issues. *CRS Report for Congress*, Congressional Research Service, Washington, DC., 2019: https://www.everycrsreport.com/files/20191003_RL32427_8ab4176be08005db968f5aa94fdc173681ffe969.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.02.).

nem feltétlenül volt megalapozatlan: az MCC első éveiben ugyanis a programban való részvételt lehetővé tévő indikátorok több, egyébként a részvételre jogosult országban is javultak, tehát egyfajta ösztönzőként működött a programban való részvétel lehetősége a demokratizálódás folyamatában.²³ Azonban ahogyan azt az előbb láthattuk, az elmúlt majd' húsz évben megmozgatott pénzösszeg összességében nem képvisel akkora értéket, amiért bizonyos állami vezetők komoly politikai kockázatot vállalva demokratizálták volna saját országaikat.

3.2. Közegészségügyi programok

Bush második, mondhatni *landmark* afrikai programja a PEPFAR, azaz a *The United States President's Emergency Plan For AIDS Relief* nevű kezdeményezés volt, amelynek fő célja az HIV/AIDS megbetegedések okozta halálesetek számának csökkentése volt és maradt a mai napig is. A program 2003-ban indult, 50 országot ért el, és a konzervatív becslések szerint is legalább húszmillió ember életét mentette meg az indulása óta elköltött nyolcvanmilliárd dollárnak köszönhetően. Bush elnök 2003-as *State of the Union* beszédében jelentette be a program indulását, akkor öt évre 15 milliárd dolláros költségvetés előirányozva. A program célja az volt, hogy az AIDS-ben szenvedőknek olyan anti-retrovírus gyógyszereket adjanak, amely lehetővé teszi számukra az betegséggel való tartós együttélést.²⁴

Bush számára a PEPFAR elindítása két szempontból is fontos volt. egyrészt a mélyen vallásos elnök őszintén hitte, hogy az USA-nak segítenie kell egy olyan helyzetben, amikor egy halálos betegséget viszonylag kis erőfeszítéssel és anyagi áldozatok árán ellenőrzés alá lehet vonni,²⁵ másrészt a könyörületes konzervativizmus (*compassionate conservatism*) szlogenjével kampányoló elnök számára egy ilyen program, amelyet kétpárti támogatás övezett és övez azóta is a Kongresszusban, hasznos politikai eszköznek tűnt a 2004-es választásokra való felkészülés során.²⁶

Az elmúlt mintegy húsz év során a PEPFAR globálisan is az egyik legsikeresebb közegészségügyi program lett. Több tízmillió embernek biztosított és biztosít ma is életmentő orvosi ellátást, miközben a program oldalvizen sikerült egy olyan orvosi infrastruktúrát kiépíteni a legelmaradottabb országokban, ahol a kötelező védőoltások beadása is rendkívüli nehézségekbe ütközött korábban. 2017-ben a PEPFAR 6,8 milliárd dolláros keretből működött, és az addig eltelt 15 évben 13,3 millió embernek biztosított anti-retrovírus kezelést, a becslések szerint 2,2 millió szüléskori megfertőződést

23 Johnson, Doug–Zajonc Tristan: Can Foreign Aid Create an Incentive for Good Governance? Evidence from the Millennium Challenge Corporation. *CID Graduate Student and Postdoctoral Fellow Working Paper Series* 2006.11, Harvard University, Cambridge, MA, 2006.

24 Pilling, David: Why George W. Bush is Africa's Favourite President. *Financial Times*, 2019. július 17.: <https://www.ft.com/content/72424694-a86e-11e9-984c-fac8325aaa04> (Letöltés ideje: 2022.01.02.).

25 McKenzie, William: Speaking Up: Why Staying Committed to Africa is Vital A Conversation with President George W. Bush and Mrs. Laura Bush. *The Catalyst*, 7(2), 2017. <https://www.bushcenter.org/catalyst/africa/gwb-lwb-africa-interview.html> (Letöltés ideje: 2022.01.02.).

26 Van De Walle, 2010; *Op. cit.*, p. 10.

előzött meg, és mintegy 6,4 millió árvának és veszélyeztetett gyerekeknek biztosított anyagi és egyéb támogatást.²⁷

A HIV/AIDS mellett a malária elleni küzdelemre is igyekezett Bush több figyelmet fordítani: 2005-ben, már második elnöki ciklusa idején jelentette be a *President's Malaria Initiative* (PMI) programot, amelynek célja a malária által okozott halálozások 50 százalékos csökkentése volt a betegség által leginkább érintett 15 országban. Jelenleg 24 ország vesz részt a programban, melyek közül 3 délkelet-ázsiai, a többi pedig a szubzaharai térségben található. 2008-ban a Tom Lantos és Henry J. Hyde képviselők által benyújtott *Global Leadership against HIV/AIDS, Tuberculosis and Malaria Act* intézményesítette a programot, és rendelte közvetlenül a Fehér Házhoz az implementációért felelős Globális Malária Koordinátort, aki ötéves stratégiai programok alapján vezeti a kezdeményezést.

2021-ben a PMI 770 millió dollárból gazdálkodott és 725 millió embert ért el 27 országban. Ezt az összeget olyan alapvetően egyszerű és olcsó maláriaellenes intézkedésekre költik, mint például a szúnyogháló szétosztása a veszélyeztetett lakosság körében, a maláriafertőzést kimutatni képes tesztek használata, vagy éppen a rovarirtás és a malária gyógyszeres kezelése. Az eddigi adatok szerint bár a malária által veszélyeztetett lakosság létszáma az elmúlt években dinamikusan nőtt, addig az esetszám 32 százalékkal csökkent 2005-höz képest, a gyermekhalandóság pedig 44 százalékkal lett alacsonyabb.²⁸

3.3. Növekvő katonai szerepvállalás

Az 1998-as nagykövetségi robbantások egyértelművé tették, hogy az Egyesült Államoknak érdeke Afrika biztonságának és stabilitásának megerősítése, amit nem csak a nyers katonai érdek, hanem a gazdasági megfontolások (főleg az olajhoz való hozzáférés) is indokolt. A Clinton-adminisztráció is elsősorban a terrorellenes fellépés igénye miatt akarta növelni az amerikai katonai jelenlétet a térségben, azonban erre már nem volt elég ideje. A 2001 januárjában hivatalba lépő Bush-adminisztráció folytatta a megkezdett terjeszkedést, és a terrorizmusellenesség címkéje alatt immár a republikánus képviselők is támogatták a nagyobb szerepvállalást, és kétpárti támogatással haladhatott előre az amerikai katonák Afrikába telepítése. Ekkor került a Száhel és Nyugat-Afrika is az amerikai érdeklődés homlokterébe, az amerikai stratégiák ugyanis úgy vélték, a térség nagy létszámú muszlim közössége termékeny táptalajt biztosíthat az al-Kaidának és más szélsőséges erőknél is.²⁹

Az AFRICOM létrehozását számos kritika övezte: egyrészt a szakértői közösségből többen sérelmezték, hogy az Egyesült Államok unilaterálisan hozott létre egy olyan katonai szervezetet, amelynek célja Afrika befolyásolása, ugyanakkor az új

27 Fauci, Anthony S.–W. Eisinger, Robert: PEPFAR – 15 Years and Counting the Lives Saved, *The New England Journal of Medicine*, 378, 2017, pp. 314–316.

28 Steketee, Richard W. és mtsai: World Malaria Day 2021: Commemorating 15 Years of Contribution by the United States President's Malaria Initiative. *American Journal of Tropical Medicine and Hygiene*, 104(6), 2021.

29 Van De Walle, 2010; *Op. cit.*, p. 7.

parancsnokság számára meghatározott célok igen szűkek voltak, ahogyan azt Berouk Mesfin találóan megfogalmazta: az olaj, Kína és a terrorizmus hármasa köré épültek.³⁰ Szintén sok számára furcsa volt, hogy az AFRICOM felelősségi területéből kimaradt Egyiptom (ami továbbra is CENTCOM-hoz volt rendelve), és az új parancsnokság székhelye is Németországban került kialakításra.

Az iszlám szélsőségek megerősödése az AFRICOM létrejötte egyenesen vezetett ahhoz, hogy a Pentagon hamarosan átvette az ellenőrzést az USA afrikai jelenlétének jelentős része felett. Számos katonai program indult, amelyek célja a terrorizmus elleni fellépés volt, különösen az Arab Tavasz után meggyengült észak-afrikai országokból kisugárzó bizonytalanság hatásainak kezelésére. A legfontosabb missziókat foglalja össze az alábbi táblázat:³¹

Combined Joint Task Force: Horn of Africa (CJTF-HOA)	Terroristaellenes egységek kiképzése, a szomáliai békefenntartás támogatása, alapvetően terrorellenes fellépés
Biztonsági támogatás	Bi- és multilaterális kiképzési tevékenység számos afrikai országban, pl. az AU és ECOWAS keretein belül.
African Partnership Station (APS)	2007–2008 között egy amerikai hajó állomásozott a Guineai öbölben, ahol továbbképzéseket tartottak a helyi biztonsági erőknek, elsősorban a tengerhajózás, kikötői biztonság, humanitárius segítségnyújtás és katasztrófaelhárítás területén.
Operation Enduring Freedom: Trans Sahara (OEF-TS) / Trans-Sahara Counter-Terrorism Partnership (TSCTP)	A 2002-ben indult program eleinte Mali, Csád, Niger és Mauritánia részvételével indult, majd kiterjesztették Algériára, Burkina Fasóra, Marokkóra, Nigériára, Szenegálra és Tunéziára is. Fő célja a terrorizmusellenes fellépés koordinációja hírszerzési információk megosztásával, illetve adott esetben a határőrizet megerősítésével és szükség esetén rendőri/katonai beavatkozással is.
International Military Education and Training (IMET)	Az 1949 óta futó kapacitás-építési programban számos szubszaharai ország is részt vesz.
Global Peace Operations Initiative (GPOI)	Az USA más G7 országokkal közösen finanszírozza az afrikai fegyveres erők békefenntartó képességeinek erősítését.

(a szerző saját szerkesztése)

30 Mesfin, Berouk: The Establishment and Implications of the United States Africa Command – An African Perspective. Institute for Security Studies ISS Paper 183, 2009: <https://www.files.ethz.ch/isn/99270/PAPER183.pdf> (Letöltés ideje: 2022.01.03.).

31 Ploch, Lauren: Africa Command: U.S. Strategic Interests and the Role of the U. S. Military in Africa, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, Washington, DC, 2011: <https://sgp.fas.org/crs/natsec/RL34003.pdf> (Letöltés ideje: 2022.01.03.).

Bár számos katonai program fut a mai napig Afrikában, az egyetlen amerikai bázis továbbra is Dzsibutiban található, ahonnan a jemeni fejleményeket is követik, illetve támogatják a Szomália környéki vizeken zajló kalózkodás-ellenes katonai műveleteket. Az amerikai katonai jelenlét egész Afrikában nem haladja meg az 5000–6500 főt.³²

Tíz évvel az AFRICOM létrehozása után, 2019-ben Thomas D. Waldhauser vezérezredes, az AFRICOM parancsnoka a Képviselőház Fegyveres Erők Bizottsága előtti beszámolójában kiemelte: valójában Afrika problémáit nem lehet katonai eszközökkel megoldani, ezért jelentős részben civilek bevonásával igyekeznek ők is megerősíteni a partnerországokat, ezt egészíti ki a terrorizmusellenes fellépés, ami az amerikai felfogás szerint szintén az adott országok stabilitásának megőrzését, a gazdasági fejlődés támogatását célozza. Az AFRICOM Nyugat-Afrikában is elsősorban a terrorellenes tevékenységben vesz részt, a parancsnok a legfontosabb fenyegetésnek pedig az erőszakos, szélsőséges szervezeteket tartja, ami mellett az utolsó években megjelent a kínai tőkekihelyezés és infrastruktúra-építés is, elsősorban az Út és Övezet Kezdeményezésen keresztül.³³

4. A nagyhatalmi versengés néhány kérdéséről

Míg az Egyesült Államok nagyrészt megfeledezett Afrikáról, főleg a 2010-es években, addig Kína számára ez a bővülés és megerősödés évtizedét hozta a kontinensen. Kína mára régen megelőzte az USA-t mint Afrika legnagyobb kereskedelmi partnere, és Kína számára nagy könnyebbséget jelent az is, hogy az afrikai országoktól nem a komplex demokráciaépítést várja el politikai előfeltételként, hanem elég csak az *Egy Kína elvet* elismerni (illetve adott esetben a kínai álláspontot kell támogatni a nemzetközi szervezetekben, mint például az ENSZ-ben).³⁴ Kínai oldalról ugyanakkor a vetélkedés nem egyértelmű: Peking ugyanis nem vállalja fel a stratégiai konfliktust, a kínai szerzők ugyan elismerik a versengés tényét gazdasági téren, ugyanakkor a kontinens biztonságát illető ügyekben hajlandóak lennének együttműködni. Azt viszont a kínai szerzők is elismerik, hogy az USA vonzereje sokkal nagyobb az afrikai országokban, mint Kínáé, így hiába a gazdasági adatok, az USA dominanciáját Kína egyelőre nem tudja

32 Ploch, Lauren: U. S. Africa Command. Congressional Research Service, Washington, DC, 2014: https://www.everycrsreport.com/files/20140616_IF00029_585d17129e705af39f08ff2d5c404b160953096f.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.03.).

33 Waldhauser, Thomas D.: Statement of General Thomas D. Waldhauser, United States Marine Corps, Commander, United States Africa Command before the House Committee on Armed Services. Washington, DC, 2019. március 7.: https://armedservices.house.gov/_cache/files/e/9/e90a3881-904c-48a6-95eb-0d30f4cf4735/147DB9AF6C958D5457761FD41AC7F099.2019-usafricom-posture-statement-to-hasc.pdf.

34 Sun, Yun: China in Africa: Implications for U. S. Competition and Diplomacy, Africa Growth Initiative, the Brookings Institution, Washington, DC, 2012: https://media.africaportal.org/documents/04_china_africa_us_competition_diplomacy_sun.pdf.

veszélyeztetni.³⁵ Amerikai oldalon is felmerült már annak a gondolata, hogy érdemes lenne koordinálni pl. a segélyezést és infrastruktúra-építést, amelyek végső soron mind a két nagyhatalom érdekét szolgálnák.³⁶

A 2010-es éveket az Egyesült Államok nagyrészt elvesztegette Afrikában: a hivatalos amerikai külpolitika továbbra sem egységes, a Nemzeti Biztonsági Stratégia és a Nemzeti Védelmi Stratégia például teljesen más nézőpontból tekint a térségre.³⁷ Az újrakezdés szükségességét hangsúlyozza Judd Devermont is, aki mind tartalmi, mind formai szempontból megújítaná az amerikai Afrika-politikát. Szerinte szükséges lenne az afrikai országok partnerként történő bevonása a globális ügyek (túlnépesedés, klímaváltozás) megoldásába, valódi ösztönzőket kell biztosítani az afrikai kormányok számára, mert a moralizálás már nem elég, szorosabb együttműködést kell kialakítani a magán-szektorral és a külső szereplőkkel, köztük Kínával is a kihívások hatékony kezelésére, és jobban kell támaszkodni az amerikai *soft powerre* is.³⁸ A Kína-paranoiás amerikai megközelítésre az afrikai kormányok, vezetők és átlagemberek sem vevők, így az USA-nak – főleg Donald Trump után, akit Afrikában szinte egyöntetű elutasítás övezett – a nulláról kell újrakezdenie Afrika-politikáját.

Észak-Afrikában Trump egyik legnagyobb hatású döntése az volt, hogy Marokkót is bevonta az Ábrahám Megállapodásokba, melynek részeként Rabat hivatalosan is elismerte Izraelt, szakítva korábbi, az Arab Liga konszenzusához kötődő álláspontjával, cserébe az USA elismerte Marokkó szuverenitását Nyugat-Szahara felett.³⁹ Ez a fordulat számos következménnyel járt: egyrészt radikális romlásnak indult Marokkó és a szomszédos Algéria viszonya, az arab országok többsége pedig elítélően nyilatkozott a marokkói döntésről. Trump elnök távozása után ráadásul a Biden-adminisztráció is óvatosabban teljesíti Marokkó felé elődei ígéreteit, így Rabat számára egyedül az Izrael felől érkező támogatás és *know-how* jelenti a kézzelfogható hasznot a Megállapodások aláírása után.⁴⁰ A döntés geopolitikai hatásai ugyan még csak korlátozottan érzékelhetők, azonban az éles algériai reakció, illetve az európai országok óvatossága is jelzi: Trump elnök hatása Észak-Afrikában bőven túlmutathat saját hivatali idején.

Miközben a nagypolitika szintjén egyfajta sajátos pulzáló érdeklődést látunk Afrika kapcsán, addig a mélyebb rétegekben az USA egyértelműen kezdi kiszorítani

35 LEI, Wang: China and the United States in Africa – Competition or Cooperation? *China Quarterly of International Strategic Studies*, 6/1, 2020, pp. 123–141.

36 Sun, 2012; *Op. cit.*

37 Hunt, Alice–Fanger, Ariel: U. S. National Security and Defense Goals in Africa: A Curious Disconnect. CSIS Commentary, Center for Strategic and International Studies, Washington, DC, 2018. http://defense360.csis.org/wp-content/uploads/2018/02/Friend-Fanger_Strategy-Africa_D360.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.03.).

38 Devermont, 2020; *Op. cit.*

39 Mezran, Karim–Pavia, Alissa: Morocco and Israel are friendlier than ever thanks to the Abraham Accords. But what does this mean for the rest of North Africa? Atlantic Council, Washington, DC, 2021: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/morocco-and-israel-are-friendlier-than-ever-thanks-to-the-abraham-accords-but-what-does-this-mean-for-the-rest-of-north-africa/>.

40 Pásztor Kitti: The Significance of the Abraham Accords for Morocco. *KKI Policy Brief KE-2022-21*. Külügyi és Külgazdasági Intézet, Budapest, 2022. https://kki.hu/wp-content/uploads/2022/05/KE_2022_21_MA_Abraham_Accords_Morocco_Pasztor_0512.pdf.

Franciaországot – még a frankofón országok esetében is – mint domináns kulturális hatalom. Egyrészt a frankofón országokból is egyre több fiatal jár amerikai egyetemre, így az új elit jobban fog majd az Egyesült Államokhoz kötődni, mint Franciaországhoz. Igaz, az amerikai gazdasági kapcsolatok leépülése csökkentette az amerikai diploma fontosságát, azonban az a külpolitikai diverzifikációs folyamat, amit a frankofón afrikai országok esetében is látunk, az egyének szintjén is megjelenik.⁴¹ Másrészt Egyesült Államok relatív felértékelődéséhez szükség volt az 1990-es évek francia visszalépéseire is, elsősorban a segélyezés vagy éppen a bevándorlási kvóták területén, napjainkban pedig Kína növekvő gazdasági súlya, valamint az oktatási piacra való belépése változtathatná meg a kulturális preferenciákat, azonban Kína vonzereje – még a kínai szerzők véleménye szerint is – messze elmarad az USA *soft power*jének hatásától.⁴² Érdekesség, hogy Afrika állítólagos fontossága ellenére az amerikai sajtóban továbbra is elsősorban negatív kontextusban szerepel, és az elmúlt 25 év során a kép vajmi keveset változott annak ellenére,⁴³ hogy az amerikai külpolitikai és gazdasági érdekek számára Afrika egyértelműen felértékelődött ebben az időszakban, még akkor is, ha a nagypolitika ennek nem tudott „utána menni”.

Szintén a francia befolyást csökkenti hosszabb távon, hogy a stratifikált francia társadalom még az üzleti életben sem nyújt megfelelő lehetőségeket a tehetséges afrikai fiatalok számára, akik így beszorulnak az alacsonyabb státuszú, rosszul fizetett állásokba. Ezzel szemben az Egyesült Államokban – jelentős részben a kormányzati intézkedések miatt – a börzín alapú megkülönböztetés az egyik legsúlyosabb vétségnek számít. Ezzel viszont megnyílik a társadalmi mobilitás lehetősége a tehetséges afrikai fiatalok előtt is, akik értelemszerűen a jobb karrierlehetőségeket választják majd, így kerül még távolabb az új afrikai elit Franciaországtól.⁴⁴

Az Egyesült Államok – részben külpolitikai akaratán kívül is – fontos szereplője frankofón Afrikának is, annak ellenére, hogy az amerikai külpolitika fókusza egyértelműen nem Nyugat-Afrikán van. A csökkenő gazdasági érdekek mellett a Kínával zajló nagyhatalmi vetélkedés újra felértékeli a kontinenst Washington számára, azonban a megfelelő eszközöket még –illetve Trump után újra – hozzá kell rendelni a célokhoz, hogy valódi változást lehessen elérni a kétoldalú és multilaterális kapcsolatokban. Az emberek szintjén, és főleg az új elit képzésében az USA jelentősége mára meghatározóvá vált, ez a kulturális kötődés azonban csak évek-évtizedek múlva fogja igazi hatását éreztetni. Az amerikai terjeszkedés részben Franciaország kárára valósul meg, azonban Párizs évszázados kötődését a térséghez az amerikaiak néhány évtized alatt még nem fogják tudni lebontani.

41 Faye, Mamadou: Comparative Analysis of French and U.S Influence in Francophone Africa – A Case Study of the Republic of Senegal. University of Nebraska Omaha, Student Work, 2006: <https://digitalcommons.unomaha.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1444&context=studentwork>.

42 Lei, 2020; *Op. cit.*

43 Bleich, Erik és mstai: Afro-Pessimist of Africa Rising? US Newspaper Coverage of Africa, 1994-2018. *Journalism Studies*, 21(13), 2020, pp. 1775–1794.

44 Zachary, G. Pascal: How France Lost Africa to the U.S. *The Atlantic*, 2011. május 31. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2011/05/how-france-lost-africa-to-the-us/239646/>.

Válogatott irodalom:

- BANJO, Adewale: U.S. development diplomacy in Africa: From Bill Clinton to George W. Bush. *African Journal of Political Science and International Relations* Vol. 4(4), 2010, pp. 140–149.
- BLEICH, Erik és mstai: Afro-Pessimist of Africa Rising? US Newspaper Coverage of Africa, 1994– 2018. *Journalism Studies*, 21(13), 2020, pp. 1775–1794.
- BROWN, Nick M. Millennium Challenge Corporation: Overview and Issues. *CRS Report for Congress*, Congressional Research Service, Washington, DC, 2019
- COPSON, Raymond W: The United States in Africa: Bush Policy and Beyond, Zed Books, London, 2007, pp. 1–5.
- DEVERMONT, Judd: A New U.S. Policy Framework for the African Century. Center for Strategic and International Studies, Washington, DC, 2020: <https://www.csis.org/analysis/new-us-policy-framework-african-century>.
- FAYE, Mamadou: Comparative Analysis of French and U.S Influence in Francophone Africa – A Case Study of the Republic of Senegal. University of Nebraska Omaha, Student Work, 2006.
- HUNT, Alice–FANGER, Ariel: U. S. National Security and Defense Goals in Africa: A Curious Disconnect. CSIS Commentary, Center for Strategic and International Studies, Washington, DC, 2018.
- LEI, Wang: China and the Unites States in Africa – Competition or Cooperation? *China Quarterly of International Strategic Studies*, 6/1, 2020, pp. 123–141.
- SCHRAEDER, Peter J: Cold War to Cold Peace: Explaining U.S. – French Competition in Francophone Africa. *Political Science Quarterly*, 115(3), 2000, pp. 395–419
- SUN, Yun: China in Africa: Implications for U. S. Competition and Diplomacy, Africa Growth Initiative, the Brookings Institution, Washington, DC, 2012.
- TARNOFF, Kurt: Millenium Challenge Corporation. *CRS Report for Congress*. Congressional Research Service, Washington, DC, 2012. január 10.
- VAN DE WALLE, Nicholas: US policy towards Africa: The Bush legacy and the Obama administration. *African Affairs*, 109(434), 2010, pp. 1–21.
- WALDHAUSER, Thomas D.: Statement of General Thomas D. Waldhauser, United States Marine Corps, Commender, United States Africa Command beofre the House Committee on Armed Services. Washington, DC, 2019. március 7.
- ZACHARY, G. Pascal: How France Lost Africa to the U.S. *The Atlantic*, 2011. május 31.

OROSZORSZÁG AFRIKÁBAN – SZOVJET ÖRÖKSÉG VAGY A 21. SZÁZADI NAGYHATALMI VERSENGÉS SZÍNTERE

Az Afrikát kutatásai középpontjába állító tudományok számára a korábbi francia gyarmatok, a frankofón világ részét képező országok egy egzakt módon meghatározható egységet jelölnek. Viszont ha a frankofón Afrika Oroszországgal fennálló kapcsolatait, együttműködésének területeit vizsgáljuk, nehéz ezen az alapon éles határokat húzni, aminek a legfőbb oka, hogy az orosz geopolitikai törekvések szempontjából nincs különösebb jelentősége annak, hogy egy-egy afrikai ország korábban a francia gyarmatbirodalom részét képezte-e vagy sem, ettől jelentősen eltérő motivációkat fedezhetünk fel az orosz célkitűzések tekintetében. Oroszország afrikai térnyerésével kapcsolatban – mind történeti perspektívában, mind az aktualitásokat vizsgálva – a hazai és a nemzetközi szakirodalom sem helyez hangsúlyt arra, hogy egy-egy régió melyik gyarmatosító ország érdekszférájába tartozott, a kutatások döntő többsége az orosz külpolitikai törekvések és a nemzetközi kapcsolatok szempontrendszeré mentén vizsgálja a kérdést.

Az orosz politikai vezetés afrikai országok felé irányuló érdeklődését, politikai céljait – kissé leegyszerűsítve – egy Venn-diagrammal, vagyis halmazábrával szemléltethetjük. Ennek alapján a kapcsolatok elmélyítése tekintetében a következő kérdések merülnek fel leggyakrabban az orosz fél részéről: az adott ország (1) rendelkezik-e hasznos, kitermelhető ásványi anyagokkal, (2) hajlandó-e arra, hogy a kulcsfontosságú nyugati szereplők befolyását megkérdőjelezze, (3) alkalmas piacát képezi-e az orosz hadiipari termékeknek. Amennyiben ezen tényezők között létezik átfedés, Oroszország érdeklődése is hatványozódik, és megpróbál minél nagyobb befolyást kiépíteni az országban.² A döntő kritérium tehát, hogy gazdasági, politikai vagy hadiipari/katonai tekintetben milyen potenciál rejlik egy-egy afrikai országban. Természetesen egyéb tényezők is árnyalják a képet, és hatással vannak Oroszország Afrika-politikájára, ez a három elem azonban fundamentumnak tekinthető. Orosz perspektívából földrajzi szempontok szerint az alábbi régiókat különböztethetjük meg a kontinensen. Az észak-afrikai térség az orosz stratégiai gondolkodásban inkább a tágabb közel-keleti és mediterráneumi célkitűzések részét képezi. Afrika szarva főként katonai-geostratégiai szempontból jelentős,

1 PhD-jelölt, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskolájának keretén belül működő Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT) tagja

2 Devermont, Judd: Russian Theater: How to Respond to Moscow's Return to the African Stage, *Center for International & Strategic Studies*, October 22, 2019: <https://www.csis.org/analysis/russian-theater-how-respond-moscows-return-african-stage> (Letöltés ideje: 2021.10.20.).

Oroszország lehetőséget lát benne katonai erőketitési képességeinek megalapozására a Vörös-tenger, az Ádeni- és a Perzsa-öböl térségében. A szubszaharai Afrika – amelyhez a korábbi francia gyarmati országok többsége is tartozik – elsősorban gazdasági/kereskedelmi és politikai tekintetben élveznek prioritást az orosz geostratégiai törekvésekben, az ún. orosz katonai magánvállalatok – amelyek a Kreml törekvéseit szolgálják – megjelenése miatt pedig a biztonsági dimenzió is fontos szerepet kap.³

Az orosz vezetés afrikai törekvéseit leginkább pragmatikus és geopolitikai célok határozzák meg. Gyakorlati szempontból a legfontosabb, hogy a kontinens országa-
inak egyre növekvő gazdaságában Oroszország minél nagyobb befolyást szerezzen, ezzel pedig megalapozza további térnyerését. Geopolitikai tekintetben pedig egy olyan terepnek (perspektivikus lehetőségnek) tűnik a kontinens, ahol az orosz politikai gondolkodás szempontjából legnagyobb riválisnak tekintett „kollektív Nyugat” térnyerése visszaszorítható, így Oroszország újra nagyhatalmi szerepre törhet, ami vonzó partnerré teheti az afrikai országok számára.

A fenti indokok miatt célszerűbbnek látszik Oroszország Afrika-politikájának, afrikai célkitűzéseinek, kapcsolatainak jellegét a teljes kontinensre kivetítve bemutatni, hiszen ezen tendenciák túlnyomó többsége a frankofón országokkal kapcsolatban is megfigyelhető. Néhány esetben – például Közép-Afrikai Köztársaság vagy Mali – van lehetőség a kétoldalú kapcsolatok egyes elemeinek részletesebb bemutatására, és ez az orosz Afrikai-stratégia tekintetében is modellértékűnek tekinthetőek. A legtöbb korábbi francia gyarmat esetében pusztán részinformációk állnak rendelkezésre, a nyilvános dokumentumok hiánya és a szakirodalom szűkösége ezért nem teszi lehetővé, hogy tudományos igénytel mutassuk be Oroszországgal kialakult kapcsolataikat. Mivel főként politikai, katonai és gazdasági területeken rendelkezik jelentős előzményekkel, Oroszország ezekre építve reméli elmélyíteni a kétoldalú és multilaterális kapcsolatait, ennek megfelelően a következőkben az említett területekre helyezük a hangsúlyt.

1. Előzmények

Oroszország fokozódó érdeklődése a földrész országai felé nem előzmények nélküli. Nem beszélhetünk olyan mértékű közös múlttól, mint a „klasszikusnak” tekinthető, korábbi gyarmatosító nagyhatalmak – főként Nagy-Britannia, Franciaország vagy Portugália – esetében, a 20. század második felében azonban a Szovjetunió széleskörű együttműködést alakított ki a függetlenné váló korábbi gyarmatokkal. A fokozódó szovjet aktivitás Afrikában a kétpólusú világrend viszonyai közé ágyazódott, és főként a két szuperhatalom minden területre kiterjedő versengése determinálta.

3 Stronski, Paul: Late to the Party: Russia's Return to Africa, *Carnegie Endowment for International Peace*. October 16, 2019: <https://carnegieendowment.org/2019/10/16/late-to-party-russia-s-return-to-africa-pub-80056> (Letöltés ideje: 2021.10.22.).

A hidegháború időszakát megelőzően a távoli Afrika nem állt az Orosz Birodalom vagy a szovjet vezetés érdeklődésének középpontjában.⁴ A későbbiek szempontjából jelentéktelen kivételként megemlíthető, hogy Etiópia katonai támogatást kapott – expedíciós kozák seregek is megjelentek az országban – az Olaszország elleni védekező harcában az 1880-as években, illetve a cári rezsim támogatást nyújtott az afrikánerek számára az 1899–1902 közötti angol–búr háborúban.⁵ ⁶ Döntő változást a gyarmati berendezkedés megszűnése, az afrikai országok függetlenségének elnyerése indukált, amely az 1950-es, 1960-as évek során maga után vonta a szovjet vezetés növekvő érdeklődését. A Szovjetunió afrikai „terjeszkedésének” lehetőségét alapvetően négy olyan tényező határozta meg, amely a frissen függetlenné váló országok immanens tulajdonságai miatt számukra elfogadhatóvá tette a szocialista rendszer jellegzetességeit: (1) Az afrikai országok többségének vezető rétege egyetértett a szovjet ideológia alapjával, vagyis hogy a kapitalizmus és az imperializmus között szoros kapcsolat áll fenn, és mindkettőt fel kell számolni; (2) Az afrikai országoknak és a Szovjetunióknak közös volt az ellenségképe, hiszen a korábbi kolonialista hatalmak antikommunista nézeteket vallottak; (3) Korábban egyetlen szocialista berendezkedésű ország sem jelent meg gyarmatosítóként a kontinensen, így nem rendelkeztek negatív tapasztalattal ezzel kapcsolatban; (4) Afrika országai csodálattal tekintettek a szovjet rendszer, a szocialista berendezkedés gyors sikereire, és modellértékűnek tekintették saját fejlődésük szempontjából.⁷

1956 februárjában, az SzKP XX. kongresszusán elhangzott beszédében Nyikita Hruscsov pártfőtitkár az „afrikai emberek ébredéséről” fejtette ki gondolatait.⁸ Prognózisa helyesnek bizonyult, az 1950-es évek második felében több olyan országgal is diplomáciai kapcsolatok létesültek, amelyek frissen deklarálták függetlenségüket. Nem álltak fenn azonban azok a feltételek, amelyek szükségesek lettek volna a szovjet típusú berendezkedés megszilárdulásához.⁹ Az afrikai országok vezető rétegei ugyan érzékel-

4 Sukhankin, Sergey: The 'Hybrid' Role of Russian Mercenaries, PMCs and Irregulars in Moscow's Scramble for Africa, January 10, 2020: <https://jamestown.org/program/the-hybrid-role-of-russian-mercenaries-pmcs-and-irregulars-in-moscows-scramble-for-africa/> (Letöltés ideje: 2020.10.02.).

5 Fituni, L. Leonid: Russia's Arms Sales to Africa: Past, Present, and Future, *CSIS Africa Notes, Nr 140*. (September 1992), pp. 1–6. p. 1.: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/publication/anotes_0992.pdf (Letöltés ideje: 2021.10.11.).

6 Az előzményekhez hozzátartozik egy egészen különös kolóniaalapítási kísérlet. 1888-ban Nyikolaj Acsinov felfedező egy kb. 150 fős kozák csoport élén a mai Dzszibuti területén található Szagallo nevű faluban megpróbálta létrehozni Orosz Szomáliföldet, a francia vezetés tiltakozása miatt azonban III. Sándor cár megvonta támogatását.

7 Dee, Jay: The Cold War in Independent Africa. <https://central.edu/writing-anthology/2019/07/02/the-cold-war-in-independent-africa/> (Letöltés ideje: 2021.09.20.)

8 Matusевич, Maxim: Revisiting the Soviet Moment in Sub-Saharan Africa, *History Compass* 2009/7, pp. 1259–1268. p. 1260.: https://www.researchgate.net/publication/230003201_Revisiting_the_Soviet_Moment_in_Sub-Saharan_Africa (Letöltés ideje: 2021.09.14.).

9 Az Szovjetunió Kommunista Pártja (SzKP) Központi Bizottságának támogatása mellett Ivan Potehin vezetésével 1959-ben létrejött az akadémiai szintű afrikai kutatásokkal foglalkozó szervezet, amely később Afrika Intézet (*Insztitut Afriki – Africa Institute*) néven működött, napjainkban pedig az Orosz Tudományos Akadémia Afrika Intézete néven folytatja tevékenységét (*Insztitut Afriki Rosszjszkoj Akagyemii Nauk*). Az intézet munkássága nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Szovjetunióba érkező afrikai diákok

ték, hogy egyre fontosabb helyet foglalnak el a nagyhatalmi vetélkedésben, igyekeztek azonban nem elköteleződni egyik irányban sem, úgy próbálták elérni saját politikai és gazdasági céljaikat, hogy kihasználják a szovjet és az amerikai fél rivalizálását.¹⁰

Egyiptomot követően – amellyel már 1943-ban hivatalos kapcsolatokat létesített a Szovjetunió – elsőként 1957-ben Tunéziával, 1958-ban Marokkóval, Ghánával, Etiópiával, 1959-ben pedig Guineával jött létre diplomáciai kapcsolat.¹¹ Hruscsov az ENSZ 1960. szeptember 23-ai plenáris ülésén elmondott beszédében¹² kifejtette, hogy országa segítséget fog nyújtania a kevésbé fejlett országoknak, támogatni fogja gazdaságuk fejlesztését, amit a függetlenségük és társadalmi jólétük alapfeltételének tekint.¹³ A kezdeti elképzelésekkel összhangban a Szovjetunió összesen 37 országgal kötött gazdasági, technológiai, tudományos együttműködésre vonatkozó kormányközi megállapodásokat.¹⁴ Ennek keretében szovjet segítséggel kb. 300 ipari vállalkozást, 155 különböző mezőgazdasági létesítményt, kb. 100 oktatási intézményt hoztak létre, és 480 ezer afrikai szakember kapott különböző szintű szakmai képzést a Szovjetunióban.¹⁵ A látványos fejlesztések mellett a szovjet szakértők, valamint a kommunista ideológia is megjelent a kontinensen, 1970–1975 között 40 országban több mint 40 ezer különböző területen tevékenykedő szovjet tanácsadó volt jelen Afrikában.¹⁶

A kétpólusú világrend logikájának megfelelően, valamint a szovjet hadiipari kapacitásnak köszönhetően az Afrikába irányuló fegyverexportnak kiemelkedő jelentősége volt, amelyet három tényező determinált: (1) a szuperhatalmi státusnak megfelelő jelenlét és befolyás megteremtése a kontinensen, ezáltal pedig annak biztosítása, hogy a térség nem kerül teljesen nyugati befolyás alá; (2) ideológiai megfontolások, amelyek a Szovjetuniót a nemzeti függetlenségi mozgalmak támogatójaként (ún. internacionalista segítségnyújtásként) tüntetik fel; valamint (3) pragmatikus gazdasági elképzelések, vagyis új piacok keresése a szovjet hadiipari komplexum termékei számára.¹⁷ Ebből következően a hidegháború időszakában a Szovjetunió vált Afrika legnagyobb

száma 1959 és 1961 között 72-ről 500 főre emelkedett, a hatvanas évek végére pedig elérte az ötezer főt. A kontinens kapcsán megindult tudományos tevékenység nagyban elősegítette, hogy mind a szovjet vezetés, mind a szélesebb társadalom alaposabb tudást szerezzen az afrikai országok történelméről, kultúrájáról, sajátosságairól, korábban ugyanis nem sok ismerettel rendelkeztek róla. Ennek ellenére azonban a szocialista rendszer meghonosítása a földrészen a legtöbb esetben naiv elképzelésnek bizonyult. (Matusevich, 2009; *Op. cit.*, p. 1262.)

10 Matusevich, 2009; *Op. cit.*, p. 1264.

11 Yegorov, Oleg: How the USSR fell in love with Africa: <https://www.rbth.com/history/331238-ussr-africa-relations-friendship> (Letöltés ideje: 2021.09.12.).

12 Nyikita Hruscsov ENSZ-ben elmondott 1960. szeptember 23-ai beszéde: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/155185.pdf?v=9f7ac7df82c2cf1162b9f845c67ef067.> (Letöltés ideje: 2021.09.30.).

13 Hruscsov, 1960; *Op. cit.*, p. 78.

14 *Ekonomicszeszkoje i tyehnyicszeszkoje szotrudnyicsesztvo SZSZSZR szo sztraniami Afriki*. April 25, 2016; <https://tass.ru/info/3237652> (Letöltés ideje: 2021.10.01.).

15 Rosszija i Afrika: szammit oznacsajet versinu. Globalnajanacsimoszty Csornogokontyinenta mnogokratno vozroszla: https://www.ng.ru/dipkurer/2019-10-13/9_7700_africa.html?mc_cid=c0a-26bafcc&mc_eid=337d3d692f (Letöltés ideje: 2021.10.01.).

16 Reneve, Anaisz: Grangyioznojje vozvrascsenyjje Rosszii v Afriku: <https://inosmi.ru/politic/20180228/241579862.html> (Letöltés ideje: 2021.10.12.).

17 Fituni, 1992; *Op. cit.*, p. 1.

fegyverexportőrévé. Az 1960-as, 1970-es években az afrikai kontingens országai importálták a külföldre eladott szovjet haditechnikai eszközök 40%-át, aminek eredményeként az 1980-as évek végére az afrikai országok haderőiben a harckocsik 70%-a, a repülőgépek 40%-a, a helikoptereknek pedig a 30%-a volt szovjet gyártmányú.¹⁸ A katonai együttműködés a haditechnikai eszközökön túl egyéb területekre is kiterjedt, az 1970–1980-as években 5000–7000 között volt az afrikai országokban tevékenykedő szovjet katonai tanácsadók száma.¹⁹ A katonai támogatás a legtöbb ország esetében nem feltétlenül üzleti alapokon állt, a nyereségességnél sokkal fontosabb volt az ideológiai befolyás, és a politikai vezetők lojalitásának biztosítása.²⁰ Ennek negatív következményeként egyes országok jelentős tartozásokat halmoztak fel a szovjet, illetve később az orosz költségvetés felé. Csak a szubszaharai Afrika országai 17 milliárd dollárnyi adósságot jegyeztek, közülük a legnagyobb összegekkel Angola, Etiópia és Mozambik tartozott a Szovjetunió szétesését követően is.²¹ ²² A szovjet Afrika-politikát összességében az idealizmus és a pragmatizmus egy sajátos elegye határozta meg, amelyben a két szuperhatalom versengése és a szocialista világrendszer felsőbbrendűségének bizonyítása játszotta a döntő szerepet.²³ A Szovjetunió kiterjedt kapcsolatrendszerét igazolja, hogy az 1980-as évek közepén 46 afrikai országgal tartott fenn különböző szintű együttműködések, főként gazdasági támogatás és kereskedelmi egyezmények formájában.²⁴

Az 1970-es évek végére egyértelművé váltak az államszocialista rendszer komplex válságjelei, Mihail Gorbacsov 1985. márciusi pártfőtitkári kinevezése pedig alapvető változásokat hozott a Szovjetunió bel- és külpolitikájában egyaránt. Az új szovjet vezető egy megreformálhatatlan rendszert próbált átalakítani, amellyel nagymértékben hozzájárult a birodalom összeomlásához. Legfontosabb alaptétele az volt, hogy a Szovjetunió külföldi elkötelezettségeinek redukálásával, az ún. szocialista orientációjú országok gazdasági támogatásának csökkentésével jelentős összegek takaríthatók meg a költségvetés számára, ezeket pedig a rendszer belső megreformálására szükséges fordítani. A nemzetközi szocialista mozgalom, a birodalom építése helyett egyre inkább a befelé

18 Korengyasov, Jevgenyij: Roszszija nasztupajet na rinki vooruzsenyij i vojennojtehniki v Afrike., 11 Maja, 2017: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiya-nastupaet-na-rynki-vooruzheniy-i-voennoy-tehniki-v-afrike/> (Letöltés ideje: 2021.11.01.).

19 Fituni, 1992; *Op. cit.*, p. 2.

20 Több szakértő is felhívja a figyelmet arra, hogy a Szovjetunió önmagában nem lett volna képes ekkora mértékű gazdasági segítséget nyújtani az afrikai országoknak. Számítások szerint 1954 és 1968 között a pénzügyi támogatások kb. 30%-a származott a szovjet blokk kelet-európai országaiból. (Faleg–Secrieru, 2020; *Op. cit.*, p. 2.).

21 Faleg, Giovanni–Secrieru, Stanislav: Russia's Forays into Sub-Saharan Africa, *European Union Institute for Security Studies, Brief 6, March 2020*, p. 2.: <https://www.iss.europa.eu/content/russias-forays-sub-saharan-africa> (Letöltés ideje: 2021.10.12.).

22 Abdallah, I. Haruna–Salam, A. Abdul: Rethinking Russian Foreign Policy Towards Africa: Prospects and Opportunities for Cooperation in New Geopolitical Realities, *European Journal of Humanities and Social Sciences, Vol 1, No. 2, April 2021*, pp. 10–20. p. 12.: <https://ej-social.org/index.php/ejsocial/article/view/24> (Letöltés ideje: 2021.10.12.).

23 Abdallah–Salam, 2021; *Op. cit.*, p. 11.

24 Sukhankin, Sergey: Terrorist Threats as a Pre-Text: Russia Strengthens Ties with G5 Sahel, *Terrorism Monitor, March 20, 2020*, pp. 5–6.: <https://jamestown.org/wp-content/uploads/2020/03/TM-Mar.-20-2020-Issue.pdf?x81706> (Letöltés ideje: 2021.09.23.).

fordulás, a Szovjetunió átalakítása lett a cél, aminek következményeként Afrika is háttérbe szorult a geostratégiai gondolkodásban, és a korábbi kapcsolatrendszer szinte teljes leépült.

2. A politikai kapcsolatok dinamikája a Szovjetunió szétesését követően

A Szovjetunió 1991. decemberi felbomlását követő időszak jelentős változásokat hozott a jogutód Oroszországi Föderáció és a nemzetközi kapcsolatok rendszerében is. Az 1990-es évek a szuperhatalmi szerep elvesztésének traumájával, a belső politikai-gazdasági átalakulással, és útkereséssel telt. Oroszország külpolitikai prioritásai teljesen átalakultak, a korábbi kelet–nyugati szembenállást felváltotta a konstruktív hozzáállás kialakítása főként az Amerikai Egyesült Államok és Európa tekintetében. A harmadik világ országai, a korábbi „baráti” államok elvesztették jelentőségüket az orosz külpolitikai gondolkodásban. A szovjet–afrikai kereskedelmi kapcsolatok értéke a nyolcvanas évek végi 1,4 milliárd dollárról 1994-re 740 millió dollárra csökkentek, és visszaesett a korábbi tudományos és kulturális együttműködés is.²⁵ 1992-re kilenc orosz nagykövetség és három konzulátus működése szűnt meg az afrikai kontinensen, de a tovább működő képviseletek létszámát is csökkentették.²⁶

Borisz Jelcin, az Oroszországi Föderáció első elnöke 1991 végén deklarálta, hogy a megelőző időszak segélyezési politikáját fel kell számolni, és felszólította az afrikai országok vezetőit, hogy fizessék vissza a szovjet korszakból származó nagy összegű hiteleket.²⁷ A legtöbb korábbi szövetséges politikai elitjében ez értetlenkedést és felháborodást váltott ki, aminek eredményeként Oroszország korábbi pozitív megítélése jelentősen visszaesett.²⁸ A bel- és külpolitikai feltételrendszer átalakulása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Szovjetunió felbomlását követő időszakban az orosz diplomácia nem tudott egy koherens és megvalósítható Afrika-stratégiát kidolgozni. A kontinens jelentéktelenségét bizonyítja, hogy az 1993-ban elfogadott Oroszország külpolitikai koncepciója című dokumentumban csak említés szintjén jelenik meg. Ennek az volt az oka, hogy Andrej Kozirjev, a szovjet korszak utáni első orosz külügyminiszter (1992–1996) legfontosabb célkitűzése az Amerikai Egyesült Államokkal és Európával fennálló kapcsolatok rendezése volt, továbbá Oroszország minél gyorsabb beilleszkedése az új világrendbe. Az 1993-as koncepcióban tíz, orosz stratégiai szempontból fontos térséget tüntetnek fel, amelyek közül az afrikai térség a kilencedik helyet foglalta el.²⁹

25 Fidan, Hakan–Aras, Bülent: The Return of Russia-Africa Relations, *bilig*, Ahmet Yesevi University Board of Trustee, Winter, 2010, No 52. pp. 47–68. p. 49.: <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2690-published.pdf> (Letöltés ideje: 2021.10.02.).

26 Fidan–Aras, 2010; *Op. cit.*, p. 48.

27 Elbassoussy, Ahmed: The Growing Russian Role in Sub-Saharan Africa: Interests, Opportunities and Limitations, *Journal of Humanities and Applied Social Sciences*, April 6, 2021.: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JHASS-11-2020-0210/full/html> (Letöltés ideje: 2021.10.14.).

28 Abdallah–Salam, 2021; *Op.cit.*, p. 13

29 Fidan–Aras, 2010; *Op. cit.*, p. 49.

Jevgenyij Primakov külügyminiszter (1996–1998), később miniszterelnök (1998–1999) változtatott a túlzottan Nyugat-centrikus külpolitikán és a többvektorú megközelítést helyezte előtérbe. Az új irány első számú célja az orosz értékelés szerint túlzottan unipoláris, Amerika-központú világrend megkérdőjelezése, és egy többpólusú nemzetközi rendszer – amelyben Oroszország minimum egy regionális nagyhatalom – megalapozása, ennek érdekében a korábban háttérbe szorult régiók újra az orosz diplomácia érdeklődésének előtérbe kerültek, köztük Afrika is.³⁰ Az 1990-es évek második felében vezető orosz politikusok beszédeiben is egyre több alkalommal kerül elő Afrika. Az 1999 májusában megrendezett *Dnyi Afriki* (Afrika napok) moszkvai programsorozaton Igor Ivanov külügyminiszter (1998–2004) egy nyilatkozatában kifejtette, Afrika éveken keresztül bizonyította, hogy megbízható szövetséges.³¹

Oroszország Afrika-politikája a 2000-es évek elejétől indult látható változásnak, amihez hozzájárult, hogy Vlagyimir Putyin elnök bel- és külpolitikai tekintetben is teljesen más Oroszországot képzelt el. Az ország belpolitikai és gazdasági helyzete folyamatosan stabilizálódott, ezzel párhuzamosan pedig jelentősen megváltozott a Nyugathoz való hozzáállás, és a külpolitikai prioritások eltolódtak. A nyugati orientáció miatt háttérbe szorult térségek egyre fontosabb szerepet kaptak, Afrika vonatkozásában pedig már 2001-től kezdődően aktivizálódtak a kétoldalú kapcsolatok. Ebben az évben Algéria, Gabon, Guinea, Egyiptom és Nigéria elnöke, valamint Etiópia miniszterelnöke is hivatalos látogatásra érkezett Moszkvába. Putyin elnök 2001 áprilisában hangsúlyozta, hogy Oroszország a világ minden országával baráti kapcsolatok kialakítására törekszik, ami alól az afrikai államok sem képeznek kivételt.³² Ivanov külügyminiszter egy 2001-es nyilatkozata a történelmi előzményeket hangsúlyozza az új Afrika-politika tekintetében: „Oroszország úttörő szerepet játszott az afrikai országok dekolonizációjában és több esetben is segítséget nyújtott a függetlenségi törekvésekhez. Napjaink afrikai vezetői még jól emlékeznek ezekre az időkre.”³³

Oroszország részt vett az Afrikai Unió 2001-ben indított *New Partnership for African Development* (NEPAD) és a G8 országok 2002-ben elfogadott átfogó, biztonsági, gazdasági, társadalmi fejlesztést támogató *African Action Plan* programjában is. 2002-ben létrehozták az Oroszország–Afrika Üzleti Tanácsot 60 afrikai kőolaj- és földgáziparban, kereskedelmi és turisztikai szektorban érdekelt üzletember részvételével. A kezdeményezés azonban később elhalt, a Tanács szerepét az Oroszországi Föderáció Kereskedelmi és Iparkamarájának felügyelete alatt működő, a Szub-szaharai Afrikai Országokkal Történő Gazdasági Együttműködésért Felelős Egyeztető Bizottság (AFROCOM³⁴) vette át, amelyet 2009-ben alapítottak, legfőbb célja pedig, hogy segítse

30 Sidiropoulos, Elizabeth–Alden, Chris Inside the Russia-Africa matryoshka: Summitry, Geopolitics and Resources, *South African Institute of International Affairs, A Working Paper*, October 2019, p. 5.: <https://saiia.org.za/research/inside-the-russia-africa-matryoshka-summitry-geopolitics-and-resources/> (Letöltés ideje: 2021.10.13.).

31 Fidan–Aras, 2010; *Op. cit.*, p. 51.

32 Fidan–Aras, 2010; *Op. cit.*, p. 51.

33 Abdallah–Salam, 2021; *Op. cit.*, p. 14.

34 Co-ordination Committee on Economic Co-operation with sub-Saharan African Countries

az orosz vállalkozások üzleti szerepvállalásának növekedését a térségben.³⁵ A bizottság közreműködésében 2009 júniusában megrendezték az első Oroszország–Afrika Interparlamentáris Fórumot, amelyet Pjotr Fradkov, az AFROCOM helyettes vezetője az orosz–afrikai kapcsolatok addigi történetének legjelentősebb eseményének nevezett.³⁶

2006 folyamán Vlagyimir Putyin elnök – elsőként az orosz vezetők közül, aki az egyenlítőől délre is elutazott – 2006 szeptemberében hivatalos látogatást tett a Dél-Afrikai Köztársaságban, Egyiptomban, Algériában és Marokkóban is. Fokvárosban az orosz elnök bejelentette, hogy országa több milliárd dollár értékű beruházásokat tervez a dél-afrikai országban, és megegyezéseket kíván kötni az atomenergia ipar területén.³⁷ Putyin látogatása üzenet volt a nemzetközi közösség számára, hogy Oroszország kész visszatérni és meghatározó tényező lenni Afrikában. Határozott jelzésértéke volt annak is, hogy a kontinens teljesen különböző térségeiben fekvő országokba is ellátogatott, vagyis nem csak egy-egy régió vagy ország bír jelentőséggel az orosz fél számára, hanem a teljes földrész.³⁸

A kétoldalú kapcsolatok intenzitásának növekedése a 2008-ban elfogadott, Oroszországi Föderáció Külpolitikai Koncepciója című dokumentumban is megjelenik. Bár a korábbi stratégiáknak megfelelően Afrika – a latin-amerikai térséget követve – továbbra is csak a kilencedik legfontosabb régió az orosz külpolitika számára, sokkal hangsúlyosabban jelenik meg a szövegben. A koncepció kimondja, hogy „*Oroszország erősíteni fogja a legtöbb területre kiterjedő kapcsolatait az afrikai országokkal multilaterális és kétoldalú formában is, [...] valamint hozzájárul az afrikai konfliktusok és válságok megoldásához.*”³⁹

2009 júniusában Dmitrij Medvegyev akkori elnök (2008–2012) négynapos látogatása során Angola, Namíbia, Nigéria és Egyiptom voltak a célországok, az államfőt pedig az orosz üzleti életet képviselő 300 fős delegáció kísérte el, akik gazdasági, kereskedelmi, valamint biztonsági kérdésekről egyeztettek.⁴⁰ A 2015 és 2019 augusztusa közötti időszakban összesen 12 afrikai ország vezetője érkezett hivatalos látogatásra Moszkvába, köztük Omaral-Bashir szudáni elnök három alkalommal (2015, 2017, 2018), Alpha Condé guineai vezető pedig kétszer is (2016, 2017).⁴¹

Oroszország afrikai törekvéseinek eddigi legfontosabb eseménye a 2019. október 23–24. között Szocsiban megrendezésre került Oroszország–Afrika Csúcstalálkozó volt. Az orosz fél részéről leginkább az jelentett motivációt, hogy a Krim 2014-es annektálását követően a Nyugat súlyos gazdasági és politikai szankciókat léptetett életbe a

35 Arkhangelskaya, Alexandra–Shubin, Vladimir: Russia's Africa Policy, *South African Institute of International Affairs (SAIIA) Occasional Paper No 157*, September, 2013, p. 18.: https://www.files.ethz.ch/isn/173748/saia_sop_157%20_arkhangelskaya%20%20Shubin_20131118.pdf (Letöltés ideje: 2021.10.24.).

36 Abdallah–Salam, 2021; *Op. cit.*, p. 15.

37 Abdallah–Salam, 2021; *Op. cit.*, p. 14.

38 Fidan–Aras, 2010; *Op. cit.*, p. 52.

39 Koncepcija vnjesnyej polityiki Rosszjizskoj Fegyveracii, 15 Julja, 2008: <http://kremlin.ru/acts/news/785> (Letöltés ideje: 2021.10.30.).

40 Abdallah–Salam, 2021; *Op. cit.*, p. 14.

41 Elbassoussy, 2021; *Op. cit.*, p. 7.

putyini vezetéssel szemben, ezért az országnak új politikai kapcsolatokra, gazdasági és befektetési lehetőségekre volt szüksége. Az eseményen 53 afrikai ország képviseltette magát – ezek közül 43 állam- vagy kormányfői szinten – és több mint 3000 üzleti vagy egyéb delegáció látogatott el a rendezvényre. A csúcstalálkozó során Vlagyimir Putyin elnök 13 afrikai ország vezetőjével folytatott kétoldalú tárgyalásokat,⁴² és összesen 12,5 milliárd dollár értékben kötöttek különböző területeket érintő megegyezéseket, együttműködési megállapodásokat.⁴³ Ezek közül kiemelkedik egy nukleáris erőmű építésének terve Etiópiában, kőolaj és földgáz projektek megvalósítására vonatkozó megállapodások a Kongói Demokratikus Köztársasággal, Egyenlítői-Guineával, Marokkóval és Szudánnal, valamint 12 darab Mi-35 típusú többcélú harci helikopter eladása Nigéria hadereje számára.⁴⁴ A konferencián az orosz elnök bejelentette, hogy Afrika gazdasági fejlődésének támogatása érdekében 2019-ig Oroszország összesen 20 milliárd dollár értékben engedte el a kontinens országainak adósságát.⁴⁵ A csúcstalálkozó végén egy zárónyilatkozatot is elfogadtak, amely részletesen tárgyalja az együttműködési mechanizmusokat a politikai, biztonsági, kereskedelmi-gazdasági, jogi területeken, sőt, még a humanitárius és a környezetvédelmi szférát is érinti a dokumentum.⁴⁶ Az akkori tervek szerint 2022-ben egy hasonló volumenű csúcstalálkozót kívántak megrendezni, erre azonban nem került sor.

Az érvényben lévő 2016. évi orosz külpolitikai koncepció⁴⁷ főbb tartalmi elemeit tekintve megismétli a 2008-as dokumentumban megfogalmazott célkitűzéseket, így a stratégia alkotás szintjén nem következett be jelentősebb változás. Bár a hivatalos dokumentumok nem tükrözik, a kontinens folyamatosan egyre fontosabbá vált az orosz vezetés számára. Afrika alulreprezentáltságának alapvetően két oka van. Egyrészt Oroszország számára ugyan egyre jelentősebbé válik a kontinens, kiforrott, átgondolt stratégiáról a mai napig nem beszélhetünk. Másrészt Afrika nem kizárólag saját értékei és lehetőségei miatt fontos az orosz vezetés nézőpontjából, inkább egy olyan „eszköz-ként” tekint a földrészre, amely hozzájárulhat globális stratégiai célkitűzései megvalósításához. Ez pedig elsősorban az Amerikai Egyesült Államok vezette unipoláris világrend megkérdőjelezését jelenti. Orosz szempontból az afrikai országokkal fenntartott jó kapcsolatoknak világpolitikai tekintetben is meghatározó jelentősége van. Az ENSZ országainak kb. egynegyede Afrikában helyezkedik el, Oroszország pedig – befolyásának növekedésével párhuzamosan – döntő kérdésekben számíthat a kontinens országai

42 Wiswanathan, H. H. S.: Russia makes a comeback in Africa: First Russia-Africa summit in Sochi, Nov 07, 2019: <https://www.orfonline.org/expert-speak/russia-makes-a-comeback-in-africa-first-russia-africa-summit-in-sochi-57386/> (Letöltés ideje: 2021. 11. 06.).

43 Maszlov, Andrej: Nacprojekt Afrika. Sto pokazal afrikanszkij szammit v Szocsi: 29.10.2019. <https://carnegie.ru/commentary/80187> (Letöltés ideje: 2021.10.28.).

44 Wiswanathan, 2019; *Op. cit.*

45 Maszlov, 2019; *Op. cit.*

46 Gyeklaracija pervogo szammita Rosszija – Afrika: <https://summitafrica.ru/about-summit/declaration/> (Letöltés ideje: 2021.11.02.).

47 Koncepcija vnesnyej polityiki Rosszijszkij Fegyercii, 30 Nojabrja 2016: https://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICk6B6Z29/content/id/2542248 (Letöltés ideje: 2021.11.02.).

többségének szavazatára. Például 2014-ben, amikor a Krím anektálása miatt az ENSZ közgyűlése Oroszországot elítélő határozatról döntött, 29 afrikai ország vagy nemmel szavazott vagy tartózkodott, hat pedig részt sem vett a szavazáson.^{48 49}

Befolyásának kiterjesztése érdekében Oroszország az ún. *soft power* elemeket is eredményesen alkalmazza Afrikában, főként a kommunikációs teret igyekszik kihasználni céljai elérése érdekében, a legjelentősebb, nemzetközi hálózattal rendelkező orosz televízió- és rádióadókat – mint az RT (korábban Russia Today) vagy a Sputnik – sok afrikai országban aktívan jelen van. Ezek legfontosabb feladata, hogy a híreket, a nemzetközi eseményeket orosz narratíva szerint mutassák be, ezzel segítve Oroszország pozitív megítélését és elfogadottságát. Az orosz kommunikációs stratégia legfontosabb eleme annak közvetítése, hogy Oroszország megbízható szövetségese az afrikai országoknak, a Nyugatban viszont nem lehet bízni, idővel úgyis cserbenhagyják partnereiket. Az orosz kézben lévő médiumok azt próbálják hangsúlyozni, hogy az Amerikai Egyesült Államoknak a demokrácia terjesztés álcája alatt tulajdonképpen neokolonizációs törekvései vannak, és másodrangú félként tekint az afrikai országokra.⁵⁰ Az így felépített logikai láncolat következő lépése, hogy Oroszország nem rendelkezik semmilyen gyarmatosító múlttal a kontinensen, tehát megbízható partner.

3. Katonai együttműködés

Párhuzamosan a politikai párbeszéd intenzitásának növekedésével egyre szélesebb körű katonai és gazdasági együttműködés alakult ki a kontinenssel. A katonai elem különösen 2015 után erősödött, amikortól kezdődően Oroszország több mint húsz afrikai országgal kötött kétoldalú katonai partnerségre vonatkozó megegyezéseket.⁵¹ Az együttműködések általában a haditechnikai, illetve fegyverexportra vonatkozó megállapodásokon túl a kiképzés, a tanácsadás, a személyi védelem vagy akár a terrorizmus ellenes harc támogatásában való aktív részvételre is kiterjednek, amit a szakirodalom összefoglalóan „biztonsági exportnak” (*security export*⁵²) nevez.

A szovjet örökségnek köszönhetően a legnagyobb jelentősége a haditechnikai együttműködésnek van, amely a kétezres évek eleje óta intenzíven növekszik. Elősegíti

48 Stronski, 2019; *Op. cit.*

49 Ez a fajta támogatás persze nem egyoldalú, az afrikai országok is számíthatnak az orosz partner szavazatára különösen a Biztonsági Tanácsban. A Szervezet 2008-ban a Robert Mugabe vezette Zimbabwe ellen kívánt szankciókat és fegyverembargót bevezetni, Vitalij Csurkin akkori orosz ENSZ-nagykövet azonban hangsúlyozta, hogy a dél-afrikai ország semmilyen biztonsági kockázatot nem jelent a nemzetközi közösségre, ezért nem támogatta a tervezett intézkedéseket. Abdallah–Salam, 2021; *Op. cit.*, p. 15.

50 Stronski, 2019; *Op. cit.*

51 Hedenskog, Jakob: Russia Stepping Up its Military Cooperation in Africa. *FOI Memo 6604, December 2018.* p. 1.: <https://www.foi.se/rapportsammanfattning?reportNo=FOI%20MEMO%206604> (Letöltés ideje: 2021.10.31.).

52 Sukhankin, Sergey: The ‘Hybrid’ Role of Russian Mercenaries, PMCs and Irregulars in Moscow’s Scramble for Africa, January 10, 2020.

ezt az is, hogy az afrikai országok védelmi kiadásai folyamatosan emelkedtek, a 2000-es évek eleji 17,2 milliárd dollár 2015-re megduplázódott, elérte a 39,1 milliárd dollárt.⁵³ A 2000 és 2013 közötti években Oroszország 5,48 milliárd dollár értékben exportált haditechnikai eszközöket afrikai országok számára, ami a teljes orosz fegyvereladás 13%-át jelentette.⁵⁴ 2012–2016 között Oroszország lett az afrikai kontinens legnagyobb beszállítója, a földrész haditechnikai importjának 35%-át tették ki az orosz hadiipar termékei, megelőzve Kínát (17%) és az Amerikai Egyesült Államokat (9,6%) is.⁵⁵ A Stockholmi Nemzetközi Békekutató Intézet adatai szerint 2019-re a teljes afrikai fegyverpiac 49%-át Oroszország uralta, míg az Amerikai Egyesült Államok 14%, Kína 13%-os részesedést ért el.⁵⁶ Az orosz gyártmányú haditechnikai eszközök legnagyobb importőrei Algéria, Egyiptom, Angola és Uganda számít, de Mali, Mozambik, Nigéria, Szudán és Ruanda is jelentős vásárlók.⁵⁷

Az orosz hadiipari komplexum szempontjából Algéria nem csak Afrika vonatkozásában, de globális tekintetben is kiemelt jelentőségű partner. A teljes kontinenst figyelembe véve az észak-afrikai ország rendelkezik a legnagyobb védelmi költségvetéssel, ami megteremti annak háttérét, hogy az orosz hadiipari export 15 %-a ebbe az országba irányuljon.⁵⁸ 2006 és 2013 között az algériai beszerzések 80 %-a Oroszországból származott, 2014–2016 között azonban ez az arány 55 %-ra esett vissza.⁵⁹ Algéria megrendelése kiterjednek légvédelmi rakétakomplexumokra, szállító és támadó harci helikopterekre, illetve repülőgépekre, harckocsikra, páncélozott harcjárművekre is.

A haditechnikai együttműködés mellett egyre nagyobb szerepet kap a képzés is, a katonai tanácsadók afrikai országokba küldésén túl az orosz belügyminisztérium kiképzési központja békefenntartók képzését is vállalja. Amikor 2014-ben az Amerikai Egyesült Államok és az Egyesült Királyság nem időben reagált a nigériai kormány segítségkérésére, az orosz fél felajánlotta, hogy az afrikai ország különleges erőinek képzésével és haditechnikával is segíti a Boko Haram terrorszervezet elleni küzdelmet.⁶⁰ A széleskörű katonai együttműködések rendszeréből az látszik, hogy a jelenlegi orosz vezetés főként azokkal az afrikai országokkal igyekszik elmélyíteni a kapcsolatokat, amelyek már a szovjet időszakban is fontos partnernek számítottak.⁶¹

53 Tyetyekin, Vjacseszlav: Zeljonij szvet afrikanszkomu ekszpresszu. 10 Dekabrja, 2018: <https://vpk-news.ru/articles/46914> (Letöltés ideje: 2021. 11.02.).

54 Tyetyekin, 2018; *Op. cit.*

55 Hedenskog, 2018; *Op. cit.*, p. 2.

56 Trends In International Arms Transfers, 2019, SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute) *Fact Sheet March, 2020*. p. 7.: https://www.sipri.org/sites/default/files/2020-03/fs_2003_at_2019.pdf (Letöltés ideje: 2021.11.02.).

57 Hedenskog, 2018; *Op. cit.*, p. 2.

58 A széleskörű együttműködés előzménye, hogy 2006-ban Oroszország elengedte Algéria 4,6 milliárd USD értékű tartozását egy 7,5 milliárd dolláros fegyverbeszerzési megállapodás fejében.

59 Pritchett, Joanna: Less Than a Full Deck: Russia's Economic Influence in the Mediterranean, July 21, 2021: <https://carnegieendowment.org/2021/07/21/less-than-full-deck-russia-s-economic-influence-in-mediterranean-pub-84973> (Letöltés ideje: 2021.10.31.).

60 Hedenskog, 2018; *Op. cit.*, p. 2.

61 Hedenskog, 2018; *Op. cit.*, p. 2.

Oroszország geopolitikai törekvéseit bizonyítja, hogy az orosz vezetés kiemelt céljai közé tartozik katonai bázisok, kikötők létesítése a kontinensen. Lehetséges fogadó országgként 2016 óta felmerült Egyiptom, Szudán, Eritrea, Szomaliföld és Mozambik is.⁶² 2020 végén az orosz és a szudáni kormány között létrejött egy megállapodás, hogy a Vörös-tenger partján fekvő Port Szudán városában 25 évre orosz tengerészeti bázist hoznak létre, 2021 júniusában azonban a szudáni fél váratlanul bejelentette, hogy felülvizsgálja a tervezetet.⁶³ Az orosz vezetés valószínűleg mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy a szudáni haditengerészeti bázis terve megvalósuljon, ezzel ugyanis globális tekintetben is egy stratégiai jelentőségű pozícióhoz jutna a Vörös-tenger térségében, a világkereskedelmi szempontból kiemelten fontos Szezei-csatorna közelében.

Oroszország számára a katonai együttműködések elmélyítése az egyik legfontosabb eszköze afrikai befolyásának erősítésében, ez azonban nem egy egyedülálló tényező, inkább kiindulási alapnak tekinthető, amely szorosan összefügg a gazdasági, politikai-geopolitikai célokkal, valamint az orosz vezetés tágabb globális stratégiai törekvéseivel is. Oroszország céljai eléréséhez, afrikai térnyerésének erősítéséhez több esetben az ún. Wagner-csoportot, a „híres-hírhedt” katonai magánvállalat fegyvereseit alkalmazza.⁶⁴ A különböző katonai magánvállalatok tagjai Szudánban, a Közép-Afrikai Köztársaságban, Líbiában, Angolában, Madagaszkáron, Zimbabwében, Guineában, Guinea-Bissauban, Mozambikban és a Kongói Demokratikus Köztársaságban is jelen vannak.⁶⁵

A jellemző tendenciák megfigyelése tekintetében a Közép-Afrikai Köztársasággal kialakult együttműködést érdemes kiemelni, amely elmélyülése 2013-ra nyúlik vissza. A hatalmat átvevő Séléka lázadók elől menekülő Francois Bozizé Ngrébada elnököt az orosz nagykövetségen fogadták be,⁶⁶ az itt eltöltött néhány nap alatt pedig jó

62 Hedenskog, 2018; *Op. cit.*, p. 1.

63 A szudáni kormány nagy valószínűséggel azért hátrált meg, mert még 2020 végén a Trump-kormányzat törölte Szudánt a terrorizmust támogató államok listájáról, és felfüggesztette az afrikai ország gazdaságát nehéz helyzetbe hozó szankciókat, aminek következtében az ország vezetése átértékelte az egyirányú orosz elköteleződés szükségességét.

64 Bár a nemzetközi és hazai szakirodalomban korábban elterjedt a Wagner-csoport elnevezés, érdemes megjegyezni, hogy hivatalosan ilyen néven bejegyzett vállalat létezését nem bizonyította semmi, ráadásul a katonai magáncégek tevékenysége Oroszországban tiltott, semmilyen jogszabály nem vonatkozik azok működésére. Az ún. Wagner-csoportot érdemes inkább az Oroszországhoz köthető (bár hivatalosan az orosz vezetés nem ismeri el, hogy bármilyen kapcsolatban állna katonai magánvállalatokkal), nem a reguláris haderő részét képező, fizetett fegyveresekre vonatkozó gyűjtőnévnek tekinteni. Ld. erre vonatkozóan: Mackinnon, Amy: Russia's Wagner Group Doesn't Actually Exist: <https://foreign-policy.com/2021/07/06/what-is-wagner-group-russia-mercenaries-military-contractor/> (Letöltés ideje: 2021.12.10.). A szervezet megítélésében változást hozott, hogy 2022 szeptemberében egy hosszú, közösségi médiában közzétett bejegyzésében Jevgenyij Prigozsин elismerte, 2014-ben maga alapította meg a Wagner csoport elnevezésű katonai magánvállalatot. Ld.: Prigozsин призвал союзников CSVK Wagner, <https://lenta.ru/news/2022/09/26/prigozhhh/> (letöltés ideje: 2022. október 11.)

65 Dalaa, Mustapha–Aksoy, Halime Afra: Russia's Wagner Group reportedly deployed in Africa, 05.03.2021: <https://www.aa.com.tr/en/world/russias-wagner-group-reportedly-deployed-in-africa/2165414> (Letöltés ideje: 2021.11.01.).

66 Gönczi, Róbert: Oroszország ambíciói Afrikában, *Migrációkutató Intézet, Horizont 2020/14.*, p. 5.: https://www.migraciokutato.hu/wp-content/uploads/2020/07/20200724_HORIZONT_14_gonczy_robert_orsorszaz%C3%A1g_ambicioi_afrikaban_elemzes.pdf (Letöltés ideje: 2021.11.04.).

kapcsolatba került Szergej Lobanov nagykövettel. Erre alapozva a korábbi elnök 2017-ben két sikeres megbeszélést is szervezett a 2016 márciusa óta államfői posztot ellátó Faustin-Archange Touadera és orosz befektetők között, ahol lefektették az orosz katonai és gazdasági térnyerés alapjait.⁶⁷ (A közép-afrikai ellenzék meg is vádolta a kormányt, hogy az arany és gyémánt szektorban több mint száz esetben biztosítottak kizárólagos kitermelési engedélyt orosz vállalkozások számára.⁶⁸) A politikailag instabil, aranyban, gyémántban, urániumban és olajban viszont gazdag Közép-Afrikai Köztársaság kiváló terep Oroszország számára, ahol főként a katonai magánvállalatokon keresztül összefonódik a katonai és a gazdasági befolyás, valamint a magán és az állami érdek. A Közép-Afrikai Köztársaság az orosz térnyerés szélsőséges példájának tekinthető, hiszen Touadera elnök nemzetbiztonsági tanácsadója 2016 óta Valerij Zaharov, az orosz vezérkar Felderítő Főcsoportfőnökségének (GU GS⁶⁹) korábbi tisztje.⁷⁰

A Közép-Afrikai Köztársaságban katonai tanácsadás és kiképzés céljából először 2018 folyamán jelent meg 450 fő Wagnerhez köthető fegyveres, számuk mára az ezer főt is elérheti.⁷¹ Elsődleges feladatuk a kormányerők katonáinak képzése és Touadera elnök személyes biztonságának garantálása, van azonban egy másodlagos szerepük is, amely miatt joggal feltételezhetjük, hogy fontos eszközei az orosz gazdasági és stratégiai célok megvalósításának. A Wagner-csoport annak a Jevgenyij Prigozsinnak a vezérése alatt áll, aki az FSZB⁷²-s múlttal rendelkező személyek köréhez tartozik, a katonai magánvállalat tevékenysége pedig szorosan összefonódik orosz oligarchákhoz – ezen keresztül pedig az orosz felső vezetéshez – köthető gazdasági érdekeltségekkel. Az első katonai tanácsadók érkezésével egy időben legalább kettő orosz cég kapott engedélyt a Közép-Afrikai Köztársaság kormányától bányászati tevékenység folytatására. Az egyik ezek közül a Lobaye Invest vállalat, amelyet 2017-ben alapítottak, és ahhoz a Jevgenyij Kodotovhoz köthető, aki szoros kapcsolatban áll Touadera elnök biztonsági tanácsadójával, Valerij Zaharovval.⁷³ Kodotov a másik fontos gazdasági szereplő, az M-Finans elnevezésű céget is vezeti, amely a Wagner-csoport élén álló Jevgenyij Prigozsin érdekeltségébe tartozik. A két vállalat jelentős koncessziókat szerzett az arany, uránium és gyémántbányászat területén a Közép-Afrikai Köztársaságban.⁷⁴

67 Olivier, Mathieu: Russia's murky business dealings in the Central African Republic: <https://www.theafricareport.com/16511/russias-murky-business-dealings-in-the-central-african-republic/> (Letöltés ideje: 2021.11.04.).

68 Gönczi, 2020; *Op. cit.*, p. 5.

69 Glavnoje Upravlenyje Generalnogo Staba.

70 Ramani, Samuel: Russia's Strategy in the Central African Republic, 23 April, 2021. RUSI: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/russias-strategy-central-african-republic> (Letöltés ideje: 2021.10.25.).

71 Az orosz külügyminisztérium hivatalos adatai szerint összesen 175 fős tanácsadó kontingens működik az országban, akik közül csupán öt fő katona. Zajcev, Vagyim–Maszlov, Andrej–Tyimofejeva, Julija: Sto Rosszija gyelajet v Centralnoj Afrike: <https://carnegie.ru/commentary/77022> (Letöltés ideje: 2021.11.13.).

72 *Fegyveralnaja Szluzsba Bezopasznosztyi* – Szövetségi Biztonsági Szolgálat.

73 Olivier, 2021; *Op. cit.*

74 Katz, Brian–Jones, Seth G.–Doxsee, Catrina–Harrington, Nicholas: The Expansion of Russian Private Military Companies, September, 2020, <https://russianpmcs.csis.org/> (Letöltés ideje: 2021.11.02.).

A közép-afrikai példához hasonló tendenciákat figyelhetünk meg Maliban is. 2021. szeptember elején jelentek meg információk arról, hogy Mali átmeneti kormányának vezetője, Assimi Goita ezredes, és a Wagner-csoport tárgyalásokat folytat orosz zsoldosok Maliba küldéséről.⁷⁵ A hivatalos indoklás szerint a mali vezetés célja, hogy szélesítse nemzetközi kapcsolatrendszerét, ami hozzájárulna az ország biztonságának garantálásához.⁷⁶ A tervezet alapján kb. ezer zsoldos érkezne az országba, legfontosabb feladatuk pedig személy- és objektumvédelem, esetleg kiképzési feladatok ellátása lenne. Az eset Franciaország részéről tiltakozást váltott ki, Florence Parly francia védelmi miniszter már szeptember közepén Bamakóba utazott, és felszólította az átmeneti kormányt, hogy fejezzék be a Wagner-csoport lehetséges szerepvállalásáról szóló tárgyalásokat, ellenkező esetben jelentős következményekre számíthatnak.⁷⁷ Ez azt jelentette volna, hogy Franciaország teljes mértékben felszámolja a Barkhane és Takuba elnevezésű katonai missziók keretében folytatott terrorizmus ellenes harcát Maliban, illetve a helyi haderő támogatását a szélsőségesek elleni küzdelemben. A német vezetés szintén megfenyegette az afrikai ország vezetését, hogy egy Wagnerrel kötött megállapodás esetén a német katonák is befejeznék tevékenységüket az országban.⁷⁸ Abdoulaye Diop, Mali külügyminiszterének 2021. november 10–12. közötti Moszkvai látogatása során Szergej Lavrov orosz külügyminiszter tagadta, hogy bármi köze lenne a katonai magánvállalat afrikai vagy Maliban történő beavatkozásához, vagy akár csak befolyása lenne arra vonatkozóan. Elmondta viszont, hogy a katonai-haditechnikai együttműködésnek megfelelően Oroszország támogatni fogja a mali vezetés terrorizmus ellenes harcát és az ország területi integritásának megőrzését.⁷⁹ A találkozót követően Diop kifejtette, hogy Mali kormánya egyelőre semmilyen megállapodást nem kötött a Wagner csoporttal, kijelentette azonban, hogy senkinek sincs jogosultsága beleszólni abba, hogy az ország kivel és milyen módon működik együtt.⁸⁰

Oroszország és Mali kapcsolata jelentős történelmi múltra tekint vissza. A Szovjetunió a függetlenné váló Mali legnagyobb gazdasági támogatójának számított, technikai segítséget nyújtott az aranybányászat területén és cementgyárak létrehozásában is,

75 Mali–Russia: Bamako to sign contract with Wagner Group: <https://www.theafricareport.com/127421/mali-russia-bamako-to-sign-contract-with-wagner-group/> (Letöltés ideje: 2021.09.22.).

76 Talk of Wagner Mercenary deal shines light on Mali powerpolitics: <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/21/talk-wagner-mercenary-deal-shines-light-mali-power-politics> (Letöltés ideje: 2021.09.22.).

77 French minister in Mali to pressure junta over Russian Mercenaries: <https://www.reuters.com/world/africa/french-minister-heads-sahel-amid-talk-russian-hired-guns-mali-2021-09-19/> (Letöltés ideje: 2021.09.22.).

78 Berlin and Paris concerned over Russian mercenaries in Mali: <https://www.dw.com/en/berlin-and-paris-concerned-over-russian-mercenaries-in-mali/a-59201331> (Letöltés ideje: 2021.09.23.).

79 Moscow vows military support for Mali, denies links to Wagner mercenary group, 2021.11.11.: <https://www.france24.com/en/africa/20211111-moscow-vows-military-support-for-mali-denies-links-to-wagner-mercenary-group> (Letöltés ideje: 2021.11.15.).

80 A 2021 júniusában életbe lépett katonai megállapodás értelmében 2021. szeptember 30-án négy darab Mi-171 típusú többcélú katonai helikopter, valamint fegyverek és lőszer érkeztek az országba. Mali poka nye podpisivala kontrakt sz rosszizszkoj CSVK. 2021. 11. 11.: <https://www.interfax.ru/world/802460> (Letöltés ideje: 2021.11.16.).

amelyet nagymértékű haditechnikai együttműködés is kiegészített.⁸¹ 2003-ban az orosz és a mali vezetés kormányközi csoportot hozott létre a haditechnikai együttműködés erősítésére, 2009-ben pedig közös munkacsoportot alapítottak a terrorizmus elleni küzdelem érdekében. Az afrikai ország belpolitikai tekintetben különösen instabilnak számít, 2012 és 2021 között három katonai puccson is keresztülment. A helyzet normalizálását nem segítette az sem, hogy a terrorizmus elleni küzdelemre létrehozott nyugati katonai műveletek (Serval 2013, Barkhane 2014) nem érték el céljukat.⁸² Ezért a mali kormányzat 2016-ban nyíltan fordult Oroszországhoz, hogy az segítséget nyújtson a terrorizmus elleni harchoz. Figyelemre méltó körülmény, hogy egyes információk szerint Sadio Camara, a jelenlegi átmeneti kormány védelmi minisztere 2020. január–augusztus között Moszkvában tanult, illetve kapott valamilyen képzést, és csak pár nappal a 2020. augusztus 18-ai katonai puccs előtt tért vissza hazájába.⁸³

A fokozódó katonai-haditechnikai együttműködés szilárd alapját képezi az orosz politikai és főként gazdasági befolyás szélesítésének. Bár az orosz hadiipari komplexum közel sincs olyan jó állapotban, ahogyan azt az orosz fél a kívüllág felé kommunikálja, az Afrika államok optimális piacot jelentenek annak termékei számára. A hidegháborús időszak örökségének köszönhetően az afrikai országok nagyszámú szovjet gyártmányú fegyverrel rendelkeznek, és kedvező áron juthatnak az orosz hadiipar termékeihez. Ráadásul Oroszország a Nyugattal ellentétben nem szab különösebb feltételeket (demokratikus berendezkedés, transzparencia, rendezett pénzügyi háttér stb.), látszólag tisztán üzleti alapon ad el fegyvereket.

4. Gazdasági együttműködés

Oroszország Afrika-politikájában kulcsszerep jut a gazdasági együttműködésnek, amelyet az orosz vezetés nagyon széles spektrumon képzel el. Különösebb stratégiai cél nélkül minden arra alkalmas országban törekszik megtalálni a lehetőséget, amely főként a Krím anektálását követően kivett nyugati szankciók miatt kitérési lehetőséget jelent.⁸⁴

Az együttműködés legfontosabb alaptétele az orosz fél szempontjából annak hangsúlyozása, hogy a világ ismert ásványkincs-tartalékainak 60%-a Oroszországban és Afrikában található, ezért mindkettejüknek szükségük van egymásra, hogy ennek biztonságát és függetlenségét közös erővel garantálják.⁸⁵ (A gazdasági érdekeltségek és a korábban említett „*security export*” ebben a formában szorosan összefonódik.) A széleskörű orosz gazdasági befolyás kiterjed pl. a kőolaj- és földgáziparra, uránium

81 Sukhankin, Sergey: Russian Mercenaries' Potential Advent to Mali, October 13, 2021: <https://jamestown.org/program/russian-mercenaries-potential-advent-to-mali/> (Letöltés ideje: 2021.11.02.).

82 Sukhankin, 2021; *Op. cit.*

83 Olivier, 2021; *Op. cit.*

84 Stronski, 2019; *Op. cit.*

85 Abdallah–Salam, 2021; *Op. cit.*, p. 15.

és bauxit tartalékok kitermelésére (főként Angola, Nigéria, Szudán, Dél-Afrika és Namíbia esetében), vízerőművek létesítésére a Kongó folyó mentén (Angola, Zambia, Namíbia, Egyenlítői-Guinea), vasúthálózat építésére (Angola, Guinea, Nigéria), a népszerűsítés szintjén pedig orosz kereskedelmi központok létrehozására, amelyek feladata az orosz műszaki termékek propagálása.⁸⁶

Szakértők egybehangzó véleménye szerint Oroszország rendelkezik a világ legjelentősebb földgáz készletével, és Szaúd-Arábia mellett az egyik legnagyobb globális olaj-exportőrnek számít, az orosz költségvetésnek pedig összességében kétharmad részét teszi ki a szénhidrogének kereskedelméből származó bevétel.⁸⁷ Becslések szerint viszont az ország tartalékai folyamatosan csökkennek, illetve olyan területeken helyezkednek el, amelyek kitermelése jelentős technológiai kihívások elé állítják a mérnököket. Afrika feltételezett nyersolaj- és földgázkészletei, egyelőre jórészt kiaknázatlan nyersanyagkincsei vonzó perspektíva lehet Oroszország számára. A legjelentősebb orosz vállalatok (ALROSA, LUKOIL, Renova, ROSZATOM, Rosznyefty, RKK Energija stb.) kb. 19,4 milliárd dollár értékben rendelkeznek különböző beruházásokkal, amelyek döntő része a nyersanyagiparban valósul meg. Kiemelt területnek számít a gyémántbányászat, színes- és ritkaföldfémek, a kőolaj- és a földgázszféra.⁸⁸ Mindezek mellett az utóbbi években a befektetések infrastrukturális, mezőgazdasági és kommunikációs technológiai területekre is kiterjednek.

A bányászati szektorban az orosz tulajdonú, nemzetközi viszonylatban is kiemelkedőnek tekinthető ALROSA meghatározó, amely leginkább gyémánt kitermelésben érdekelt. A vállalat 2019 áprilisában Botswanaival és Zimbabwéval kötött megállapodást gyémánt kitermelésére vonatkozóan.⁸⁹ A szintén orosz tulajdonú Norgold vállalat főként az arany bányászatban érdekelt, a kitermelés fokozása érdekében a Burkina Fasó-i kormánnyal kötött megállapodást 2019 márciusában. Kiemelkedő szereplő az orosz állami tulajdonú ROSZTYEH hadiipari vállalat is, amely 2015-ben négy milliárd dollár értékű tendert nyert meg Ugandában kőolaj-finomító üzem építése és finanszírozására⁹⁰, 2019 áprilisában pedig négy milliárdos megállapodást kötött egy új platina bánya fejlesztésére Zimbabwében⁹¹.

Oroszország növekvő afrikai térnyerésének egyik legnagyobb nyertese a kőolaj- és földgáziparban érdekelt LUKOIL vállalat. 2019 márciusában a cég vezetése egy szándéknyilatkozatot írt alá a Kongó Demokratikus Köztársaság tulajdonába tartozó Kongói Olajvállalattal (SNPC) a Marine 12 földgázmező kiaknázására, amelyből az

86 Abdallah–Salam, 2021; *Op. cit.*, p. 15.

87 Abdallah–Salam, 2021; *Op. cit.*, p. 16.

88 Konsztantyinova, Olga V.: Torgovlja Rosszii c Afrikoj: Szovremennoje polozsenyje gyel. *Konturi Globalnih Transformacij*, Tom 14, No 3. (2021), pp. 227–242. p. 229. <https://www.ogt-journal.com/jour/article/view/807/594> (Letöltés ideje: 2021.10.10.).

89 Elbassoussy, 2021; *Op. cit.*, p. 7.

90 Elbassoussy, 2021; *Op. cit.*, p. 8.

91 Bugayova, Nataliya–Regio, Darina: The Kremlin's Campaign in Africa: Assessment Update, *Institute for the Study of War*, August, 2019, p. 3.: <https://www.understandingwar.org/sites/default/files/ISW%20-%20The%20Kremlin%20Campaign%20in%20Africa%20-%20August%202019.pdf> (Letöltés ideje: 2021.09.25.)

orosz vállalat becsült részesedése 800 millió dollár értékű. Ezen felül a LUKOIL igyekszik fejleszteni együttműködését különösen Kamerunnal, Nigériával és Ghánával.⁹² A GAZPROM főként annak lehetőségét keresi, hogy egy Nigériától egészen Algériáig húzódó földgázvezeték kiépítésében szerezzon érdekeltségeket.⁹³

Az orosz nukleáris energia és erőmű iparág Afrikában is egyre több országban van aktívan jelen. Az orosz állami ROSZATOM vállalat a 2000-es évek közepe óta törekszik különböző típusú együttműködésekre az afrikai országokkal. Nukleáris erőművek építésére vonatkozó megállapodások születtek Etiópiával és Nigériával, 2019-ben pedig a Kongói Demokratikus Köztársasággal, valamint Ruandával kötöttek a nukleáris technológia terén megvalósuló projektekre vonatkozó ütemtervet.⁹⁴ A Dél-Afrikai Köztársaság és Nigéria kiemelt partnernek tekinthető a ROSZATOM szempontjából. A két országban – a jelenlegi tervek szerint – 2025-re 12 darab, az orosz fél által épített atomerőmű fog működni, amelyek összértéke eléri a 130 milliárd dollárt.⁹⁵

Az Oroszország és Afrika közötti kereskedelmi kapcsolatok is látványosan növekedtek az 1990-es évek közepétől kezdődően, a forgalmazott termékek pedig nagyon széles skálán mozognak. Az Afrikába irányuló orosz export legjelentősebb tételét a gabona, fűtőanyag, olajtermékek és -származékok, öntöttvas, acél, fából készült termékek, szén, műtrágyák képezik. Oroszország főként zöldséget, gyümölcsöt, dióféléket, hal- és rákféléket, érceket, szerves és szervetlen vegyületeket, fémeket, ritkaföldfémeket, dohányt és dohányipari termékeket, kávé, teát és fűszereket importál a kontinensről.⁹⁶ A kereskedelem összértéke az 1994-es 740 millió dollárról 2008-ra közel tízszeresére, 7,3 milliárd dollárra növekedett.⁹⁷ Vlagyimir Putyin elnök a 2019. októberi szocsi Oroszország–Afrika Csúcstalálkozón elmondott beszéde szerint az afrikai kontinens országai és Oroszország közötti kereskedelem értéke 2018-ra elérte a 20 milliárd dollárt, 2008 és 2018 között pedig a teljes export és import 43 %-kal növekedett.⁹⁸ Még a 2020-as, koronavírus világjárvány sújtotta évben is 7%-kal nőtt az Afrikába irányuló orosz export, aminek legnagyobb részét a gabona és a fegyverek tették ki.⁹⁹ Pusztán az adatok alapján megkérdőjelezhetetlen az orosz gazdasági befolyás növekedése, érdemes azonban komparatív szempontokat is figyelembe venni. Csak a 2012. évben az Amerikai Egyesült Államok és Afrika közötti kereskedelem elérte a 93,2 milliárd dollárt, Kína pedig 163,9 milliárd dollár értékben kereskedett az afrikai országokkal.¹⁰⁰ A COVID-19 világjárvány miatt kialakult válság előtti teljes gazdasági évben, 2019-ben Oroszország az afrikai export tekintetében a 12. helyet foglalta el, az Afrikából vásárolt árucikkek

92 Elbassoussy, 2021; *Op. cit.*, p. 8.

93 Bugayova–Regio, 2019; *Op. cit.*, p. 3.

94 Bugayova–Regio, 2019; *Op. cit.*, p. 3.

95 Elbassoussy, 2021; *Op. cit.*, p. 8.

96 Konsztantyinova, 2021; *Op. cit.*, p. 234.

97 Abdallah–Salam, 2021; *Op. cit.*; p. 16.

98 Faleg–Secrieru, 2020. p. 5.

99 Zolotova, Ekaterina–Alhassan, Abubakar: Russia's Biggest Advantage in Africa. *Geopolitical Futures*, October 24, 2021, p. 2.: <https://geopoliticalfutures.com//pdfs/russias-biggest-advantage-in-africa-geopoliticalfutures-com.pdf> (Letöltés ideje: 2021.11.18.).

100 Abdallah–Salam, 2021; *Op. cit.*; p. 16.

szempontjából pedig a 45. helyen állt, ami összesen 14,7 milliárd dollár összértékű forgalmat jelent.¹⁰¹ Összehasonlításképpen ugyanebben az évben az afrikai országok az első helyen álló Kínával folytatott kereskedelme elérte a 169,5 milliárd dollárt, ami 11,5-szöröse az orosz–afrikai kereskedésnek.¹⁰²

5. Összegzés és kitekintés

A hidegháború időszakában Afrika stratégiai jelentőségűvé vált a Szovjetunió számára. A szocialista ideológia terjesztése, a kommunista berendezkedés felsőbbrendűségének bizonyítása érdekében a szovjet vezetés erőforrásokat nem kímélve törekedett a kontinens domináns tényezőjévé válni, a jelenlegi orosz vezetés pedig az 1991 előtt kiépült kapcsolatokra alapozva kíván újra a kontinens meghatározó szereplője lenni.

Vlagyimir Putyin elképzeléseinek megfelelően Oroszország fokozatosan újra világpolitikai tényezővé vált, nagyhatalmi ambíciókat tűzött ki maga elé, amelynek eddigi csúcspontját a Krim-félsziget 2014-es annexiója jelentette. Az agresszív területszerző lépéssel ugyanakkor az orosz–nyugati kapcsolatok a mélypontra süllyedtek, Oroszország jelentős mértékben elszigetelődött, a korábbi partnerség nyílt ellenségeskedésbe fordult, ennek pedig orosz–afrikai relációban is érezhető a hatása. Láttuk, hogy Oroszország egyre fontosabb szerepet játszik a kontinensen, a lehető legtöbb területen törekszik befolyásának kiterjesztésére.

A 2022. február 24-én Ukrajna ellen megindult nyílt orosz katonai agresszió az afrikai földrészen is érezhető következményekkel jár, nagy valószínűséggel a bevezetett nyugati politikai és gazdasági szankciók fokozni fogják az orosz törekvéseket Afrikában. A kontinens számára Oroszország és Ukrajna jelentősége főként a gabonaimport tekintetében kiemelkedő, hiszen sok ország behozatala kb. 80%-át ebből a két országból biztosítja. Ez azonban a fegyveres konfliktus következményeként jelentősen visszaesett, amely nagymértékben fenyegeti az ellátásbiztonságot.¹⁰³ Az import akadozásának viszont pozitív hozadéka lehet, hogy a megművelhető területekkel rendelkező afrikai országok nagyobb hangsúlyt fektetnek a hazai mezőgazdaság fejlesztésére, csökkentve ezzel függőségüket a világpiaci körülményektől.

Az orosz–ukrán konfliktus eszkalálódásának és elhúzódásának egyik legfontosabb következménye, hogy a – putyini stratégiai célokkal éppen ellenkezőleg – Oroszország egyre jobban kiszorul a nemzetközi kapcsolatok rendszeréből, növekszik a bizalmatlanság vele szemben, és elveszíti vágyott világpolitikai jelentőségét. Ennek megakadályozásában valószínűleg komoly szerepe lehet a szövetséges afrikai országoknak, amelyek

101 Konsztantyinova, 2021; *Op. cit.*, p. 231.

102 Konsztantyinova, 2021; *Op. cit.*, p. 231.

103 <https://www.un.org/africarenewal/magazine/may-2022/how-russia-ukraine-conflict%C2%A0impacts-africa>

különböző gazdasági és politikai támogatásokért cserében készek lehetnek kiállni az orosz vezetés mellett fontos nemzetközi szervezetekben, például az ENSZ-ben.¹⁰⁴

Oroszország afrikai törekvései kapcsán nagy kérdés, hogy valóban egy újjáéledő nagyhatalom terjeszkedését láthatjuk, amely kihasználja lehetőségeit, vagy a nemzetközi elszigetelődés következtében kialakuló kényszerről, egy kitörési lehetőségéről beszélhetünk. Szélsőséges értelmezések szerint a növekvő orosz térnyerés Afrikában nem az erőt mutatja, sokkal inkább a politikai izoláció és gazdasági hanyatlás jele.¹⁰⁵

Az afrikai földrész jelentősége főként gazdag ásványkincs tartalékai miatt nagymértékben megnövekedett, minden nagyobb hatalom fokozott érdeklődést mutat, szeretne kizárólagos tényező lenni. Mivel láthatóan fontos szerepe van a személyes kapcsolatoknak, Oroszország a korábbi társadalmi-tudományos, katonai kapcsolatokra egyelőre tud építeni, új afrikai politikai generációk megjelenésével azonban a nosztalgia és a pozitív tapasztalatok helyett a pragmatikus szempontok, a vonzóbb gazdasági lehetőségek előtérbe kerülnek, ami hatással lehet az orosz befolyás alakulására is. Oroszország legnagyobb előnye, hogy nem rendelkezik kolonizációs előzményekkel a kontinensen, így a Nyugat elleni – főként kommunikációs – offenzívának lehetnek részeredményei, mivel a korábbi gyarmatosító országok törekvéseit gyanakvással figyelik az afrikai politikusok és társadalmak. Bár az orosz vezetés egyes esetekben hozzájárul a megjelenő franciaellenes hangulat erősödéséhez, Franciaország domináns szerepe megkérdőjelezhetetlen korábbi gyarmati országaiban. Ennek leginkább az az oka, hogy Oroszország nem rendelkezik azokkal a képességekkel, amelyekre támaszkodva pótolni tudná az évszázados tapasztalatokat. Orosz szempontból a legnagyobb hátrány viszont, hogy nála sokkal erősebb vetélytársakkal kell versenyeznie az afrikai befolyásért,¹⁰⁶ így nem látszik esély arra – és nem is feltétlenül célja az orosz vezetésnek –, hogy az Európai Unió országait, vagy az Amerikai Egyesült Államokat kiszorítsa földrésről. A jelenlegi tendenciák alapján Kína exponenciális gazdasági növekedésével szemben az orosz lehetőségek inkább folyamatosan csökkennek, ami valószínűleg az afrikai erőviszonyokat is meg fogja határozni, Oroszország pedig csak korlátozott befolyást lesz képes kialakítani a földrészen.

104 Az ENSZ Közgyűlése 2022. március 2-án nagy többséggel fogadta el az Oroszországot bíráló határozatot, amelyben felszólította az orosz vezetést, hogy szüntesse be a harcot Ukrajnában, és vonja ki katonai erőit. Az 54 afrikai ország közül 17 olyan állam tartózkodott az elítélő nyilatkozat megszavazásától, amely egyre szorosabb kapcsolatokat ápol Oroszországgal, köztük például Algéria, a Közép-Afrikai Köztársaság, a Kongói Demokratikus Köztársaság, Egyenlítői-Guinea vagy Mali. (<https://theconversation.com/russia-ukraine-war-decoding-how-african-countries-voted-at-the-un-178663>)

105 Lechner, John: To Counter Russia in Africa, America Should Rethink It's Own Role. *War on the Rocks*, May 20, 2021: <https://warontherocks.com/2021/05/to-counter-russia-in-africa-america-should-rethink-its-own-role/> (Letöltés ideje: 2021.11.05.).

106 Zolotova–Alhassan, 2021; *Op. cit.*, p. 5.

Válogatott irodalom:

- ABDALLAH, I. Haruna–SALAM, A. Abdul: Rethinking Russian Foreign Policy Towards Africa: Prospects and Opportunities for Cooperation in New Geopolitical Realities. *European Journal of Humanities and Social Sciences*, Vol 1, No. 2, April 2021., pp. 10–20.: <https://ej-social.org/index.php/ejsocial/article/view/24>.
- BUGAYOVA, Nataliya–REGIO, Darina: The Kremlin's Campaign in Africa: Assessment Update, *Institute for the Study of War*, August, 2019: <https://www.understandingwar.org/sites/default/files/ISW%20-%20The%20Kremlin%20Campaign%20in%20Africa%20-%20August%202019.pdf>.
- ELBASSOUSSY, Ahmed: The Growing Russian Role in Sub-Saharan Africa: Interests, Opportunities and Limitations, *Journal of Humanities and Applied Social Sciences*, April 6, 2021: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JHASS-11-2020-0210/full/html>.
- FALEG, Giovanni–SECRIERU, Stanislav: Russia's Forays into Sub-Saharan Africa, *European Union Institute for Security Studies, Brief 6, March 2020*: <https://www.iss.europa.eu/content/russias-forays-sub-saharan-africa>.
- GÖNCZI Róbert: Oroszország ambíciói Afrikában, *Migrációkutató Intézet, Horizont 2020/14.*: https://www.migraciokutato.hu/wp-content/uploads/2020/07/20200724_HORIZONT_14_gonczi_robert_oroszorsz%C3%A1g_ambicio_i_afrikaban_elemzes.pdf.
- HEDENSKOG, Jakob: Russia Stepping Up its Military Cooperation in Africa. *FOI Memo 6604, December 2018*: <https://www.foi.se/rapportsammanfattning?reportNo=FOI%20MEMO%206604>.
- KONSZTANTYINOVA, Olga V.: Torgovlja Rosszii c Afrikoi: Szovremennoje polozsenyje gyel. *Konturi Globalnih Transzformacij, Tom 14, N° 3. (2021)*, pp. 227–242.: <https://www.ogt-journal.com/jour/article/view/807/594>.
- MASZLOV, Andrej: Nacprojekt Afrika. Sto pokazal afrikanszkij szammit v Szocsi. 29.10.2019.: <https://carnegie.ru/commentary/80187>.
- MATUSEVICH, Maxim: Revisiting the Soviet Moment in Sub-Saharan Africa, *History Compass* 2009/7, pp. 1259–1268.: https://www.researchgate.net/publication/230003201_Revisiting_the_Soviet_Moment_in_Sub-Saharan_Africa.
- STRONSKI, Paul: Late to the Party: Russia's Return to Africa, *Carnegie Endowment for International Peace. October 16, 2019*: <https://carnegieendowment.org/2019/10/16/late-to-party-russia-s-return-to-africa-pub-80056>.
- SUKHANKIN, Sergey: Russian Mercenaries' Potential Advent to Mali, October 13, 2021: <https://jamestown.org/program/russian-mercenaries-potential-advent-to-mali/>.

KÍNA ÉS FRANKOFÓN AFRIKA KAPCSOLATAI: POLITIKAI ÉS/VAGY GAZDASÁGI MOZGATÓRUGÓK

1. Bevezető

Európához képest a Kínai Népköztársaság (továbbiakban: Kína) új szereplő az afrikai kontinensen, alig hét évtizede van jelen a térségben, ugyanakkor jelenléte e történelmi léptékkal mérve viszonylag rövid idő alatt is rendkívül jelentőssé vált. Peking gazdasági térnyerése a reláció leglátványosabb aspektusa, ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a relációt pusztán gazdasági érdekek mozgatnák. Sőt, a kínai–afrikai relációt valójában már az együttműködés kezdetén is jellemzően ideológiai, politikai motivációk vezérelték, s a gazdasági kapcsolatok is ennek rendelődtek alá. E motivációkhoz utóbb adódott hozzá a gazdasági érdek, azonban hangsúlyozni szükséges, hogy ez az aspektus nem felváltotta, csak kiegészítette a korábbi motivációs palettát³.

Kína ma sok szempontból közvetlen módon is konkurenciát jelent az Afrikában jelenlévő fejlett világbéli szereplők, köztük az európai országok számára. Ezt a tendenciát csak tovább erősíti az afrikai külpolitika, mely diverzifikálni igyekszik az egyes országok külkapcsolatait, s sok szempontból nyitottabb egy olyan hatalom felé, amely kölcsönöket ad, de nem vár el cserébe reformokat; megépíti a rég várt infrastruktúrát, de semmilyen módon nem kíván beavatkozni az országok belügyeibe; megfizethető technológiát, ifjúsági csereprogramokat és orvosi képzési programokat kínál; a 2021-es Kína-Afrika Együttműködési Fórum (*Forum on China-Africa Cooperation*, FOCAC) alkalmával pedig 1 milliárd adag COVID-19 vakcinát ígért az afrikai kormányok számára.

Kutatásaink szerint nem húzódik éles törésvonal a frankofón és az egyéb afrikai országok Kínával ápolt kapcsolataiban, azaz a kínai–afrikai kapcsolatok jellemzői, narratívái egyúttal a kínai–frankofón afrikai kapcsolatokat is jellemzik. Afrika és Kína relációja kapcsán pedig nagyon is eltérő narratívák láttak napvilágot az elmúlt években. A kínai narratíva a reláció *win-win* jellegét hangsúlyozza, azaz az együttműködést

1 egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, Globális Tanulmányok Intézet; tudományos főmunkatárs, KRTK Világgazdasági Intézet.

2 PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola, Világgazdasági Doktori Program.

3 Szunomár Ágnes–Bujtás Petra–Czirják Ráhel–Gerőcs Tamás–Riczy Judit–Sárvári Balázs: Második versenyfutás Afrikáért: a nyugati és feltörekvő hatalmak afrikai jelenléte a gazdasági, politikai és fejlesztési együttműködések tükrében. In: Biedermann Zsuzsanna–Kiss Judit (szerk.): *Szubszaharai Afrika gazdasága a 21. században*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2017, pp. 163–203.

kölcsönösen előnyösnek mutatja be, míg a nyugati narratívák jellemzően Kínát mint kizsákmányoló, illetve az afrikai országokat adósságszapsdába hajtó hatalmat láttatják. Az érintett afrikai országokban is megoszlanak a vélemények, percepciók Kína afrikai jelenléte kapcsán: hol megmentőt, hol elnyomót látnak Pekingben. Az igazság jó eséllyel valahol e két álláspont között helyezkedik el, miközben az afrikai országok Kínával való együttműködése egyaránt hordoz lehetőségeket és kihívásokat az afrikai országok számára.

Jelen fejezetben öt, frankofón Afrika és Kína relációja szempontjából reprezentatív esettanulmány segítségével igyekszünk körbejárni a fent említett problémakört, tudniillik, hogy Kína frankofón afrikai jelenléte valójában a térség országainak kárára vagy javára történik-e. Ennek érdekében mind az öt eset – a Kongói Demokratikus Köztársaság, Algéria, Guinea, Mauritius és Dzsibuti – kapcsán megvizsgáljuk, hogy az adott frankofón afrikai ország miért dönthetett az együttműködés mellett, milyen előnyei és hátrányai származtak az együttműködésből, továbbá, hogy Kínát milyen motivációk vezérelték, illetve vezérlik ma is és kínai szempontból sikeresnek tekinthető-e a kooperáció. Hipotézisünk szerint a frankofón afrikai országok elsősorban a pénzügyi erőforrások, illetve a infrastrukturális fejlesztések iránti igényből kifolyólag (és az ezekhez kapcsolódó politikai elvárások hiánya miatt) döntenek a Kínával való együttműködés mellett, miközben Kínát a nyersanyagok és a hatalmas népesség-növekedés okozta egyre nagyobb helyi piac mellett továbbra is politikai motivációk vezérlik: az afrikai országok révén Peking olyan diplomáciai háttérbázist hoz létre, amely emeli az ország nemzetközi súlyát, ezáltal támogatni tudja Kína nagyhatalmi felemelkedését is.

A következő alfejezetben röviden áttekintjük a kínai–afrikai kapcsolatok történetét, statisztikákkal is alátámasztva a gazdasági kapcsolatok fejlődésének dinamikáját. Ezt követően külön alfejezetekben elemezzük az öt esetet, kiemelve az adott reláció specifikumait. Végül a konklúzióban összegezzük megállapításainkat és megvizsgáljuk hipotézisünk igazolhatóságát.

2. Kína és Afrika kapcsolatának jelentősége történeti perspektívában

Bár Kína nagyhatalmi ambícióinak előtérbe kerülésével az utóbbi években egyre többet hallani Kína afrikai jelenlétéről, valójában Kína és Afrika kapcsolata távolról sem új keletű. Az 1949. október elsején kikiáltott Kínai Népköztársaság, ha nem is első intézkedései között, de viszonylag hamar, már az ötvenes–hatvanas években ideológiai szolidaritást vállalt Afrika fejletlenebb országaival, hogy a kínai típusú kommunizmust népszerűsítse a szovjet és amerikai ideológiákkal szemben. Peking átfogó szövetségekre törekedett a térség országaival, melyek ekkoriban főként diplomáciai – nem pedig gazdasági, vagy politikai – szempontból voltak fontosak Kína számára, elsősorban Tajvan el nem ismerésének kérdésében. E kapcsolat megerősítése érdekében már a hatvanas

években számos infrastrukturális fejlesztéssel támogatott több afrikai országot is, mint például Tanzániát, Zambiát vagy – ahogy alább látni fogjuk – Guineát is.⁴

A nyolcvanas évektől már a gazdasági hasznot hozó együttműködések és támogatások is jellemzőek voltak Kína részéről. Ettől az időszaktól kezdődően számos kínai vállalat vetette meg a lábát Afrikában, hogy közvetlenül részt tudjanak venni például – a gyakran kínai hitelből finanszírozott – építési projekteken. A kínai cégek bevonása mellett a kínai alapanyagok felhasználása is már a kezdetektől jellemzővé vált, s a kínai segélyezési programoknak is fontos elemét képezte. Természetesen Kína nem jószolgálati indíttatásból kezdte Afrika támogatását, de arra kezdettől igyekezett ügyelni, hogy az együttműködés mindkét fél számára – ha nem is azonos mértékben – hasznot hozzon, például olyan infrastrukturális fejlesztések révén, melyek más módon nem valósulhattak volna meg az afrikai kontinensen. A kínai segélyek további hozadéka az volt, hogy Kína-baráttá tette az afrikai politikai-gazdasági elitet. Ennek következménye volt az is, hogy az 1989-es Tienanmen téri események nemzetközi reakciója nem talált visszhangra Afrikában, a kontinens vezetői ugyanis nem ítélték el a pekingi kormány beavatkozását. De az afrikai országokra – akik hajlamosak egy blokkban szavazni a multilaterális fórumokon⁵ – azóta is számítani lehet minden olyan esetben, mikor Kína, a kínai külpolitika vagy az emberi jogi helyzet megítélése a vitatéma.

A kétezres évek elején meghirdetett kínai globális nyitási (*going global / zou chu qu*) politikával és az Övezet és Út Kezdeményezéssel (Belt and Road Initiative, BRI) Kína részéről növekvő globális szerepvállalás párosult. Ennek folyományaként az ezredfordulót követően Kína szerepe Afrikában – mind gazdasági, mind politikai értelemben – tovább növekedett. 2000-ben Kínai kezdeményezésre alakult meg például a Kína-Afrika Együttműködési Fórum (FOCAC), de ettől függetlenül is sűrűsödtek a diplomáciai vizitek. Afrika 54 országából 53 – köztük az összes frankofón afrikai ország – vallja az *egy Kína elvet*⁶, azaz Tajvannal szemben a Kínai Népköztársaságot ismerik el. Mindeközben gazdasági téren is születtek eredmények: Kína 2020-ban Afrika kereskedelmének már több mint 15%-áért volt felelős, emellett 2000 és 2019 között 153 milliárd dollárnyi hitelt folyósított a kontinens országainak⁷.

A kereskedelmi expanzióval párhuzamosan a termékszerkezet is átalakult. Ami a Kínából a (frankofón) afrikai országokba érkező export struktúráját illeti, az nagyban hasonlít Kína más térségekre, országokba exportált termékszerkezetéhez. A '80-as, '90-es években a kínai export elsősorban könnyűipari termékekből, élelmiszerekből és vegyipari termékekből állt, de az ezredforduló óta ebben a relációban is jelentősen nőtt a gépek, gépipari termékek, autók és elektronikai termékek exportja. Afrika kínai

4 Tarrósy István: Sino-afrikai kapcsolatok a világpolitika rendszerében. Kölcsönös hasznok és lehetőségek a 21. században, *Külgügyi Szemle*, 2008/4.

5 Alden, Chris: Kína az Afrikai Kontinensen. Publikon Kiadó, Pécs, 2010.

6 Afrikából jelenleg kizárólag Sváziföld/Eswatini tart fenn diplomáciai kapcsolatot Tajvannal, azaz nem ismeri el a Kínai Népköztársaságot.

7 Pairault, Thierry: China's Presence in Africa Is at Heart Political, *The Diplomat*, 2021. augusztus 11., <https://thediplomat.com/2021/08/chinas-presence-in-africa-is-at-heart-political/>.

exportja esetében eleinte olyan elsődleges termékek domináltak, mint a pamut és a foszfát, de az utóbbi időszakban az exportszerkezet jelentősen átalakult. Ma már egyértelműen az energiahordozók, nyers- és ásványi anyagok dominálnak, ami tökéletesen illeszkedik az afrikai exportstruktúrába, azaz leegyszerűsítve: Kínának is ugyanaz kell Afrikából, mint bármely más szereplőnek.

Ami a működőtőke-beruházásokat illeti, e beruházási forma kínai oldalról – például a fejlett világ országaihoz viszonyítva – kevésbé jellemző, illetve ami van, az is többségében nyersanyag-termeléshez kötődik. Kijelenthető tehát, hogy leginkább a nyersanyagban – például olajban, bauxitban, vasércben, rézben – gazdag frankofón afrikai országok vonzanak nagyobb mennyiségű működőtőkét Kínából. A nyersanyag ugyanakkor nem csak a bányászatba vonzza a kínai tőkét, hanem például az infrastruktúrába is, hiszen például a felvásárolt bányákban kitermelt nyersanyagot el kell juttatni egyik helyről a másikba.

Az így megvalósult infrastrukturális projektek nagy része tehát – közvetlen módon legalábbis – nem a frankofón afrikai lakosság jólétét hivatott növelni, hanem a nyersanyagok Kínába történő eljuttatásának első lépéseit biztosítja. Sor került ugyanakkor olyan beruházásokra, például vízerőművek vagy épp közintézmények építésére, melyeknek már szélesebb értelemben vett társadalmi hasznossága is van az egyes országokban. E projektek – amellett, hogy jelentős bevételleket termeltek a kivitelező kínai vállalatok számára is – sok esetben kínai hitelből kerültek finanszírozásra.

3. Frankofón Afrika és Kína kapcsolatainak változatai: esettanulmányok

Amennyiben mérleget vonunk mind a 25 frankofón afrikai ország és Kína kapcsolatában, megállapíthatjuk, hogy a reláció valójában nem képvisel különösebben jelentős súlyt, túl azon, hogy a kínai jelenlét itt is növekszik. Van ugyanakkor pár olyan frankofón afrikai ország, amelyek kiemelten fontos partnerek Kína számára. Az alábbiakban esettanulmányok segítségével épp ezekre a relációkra fókuszálunk, ismertetve a kiválasztott országok és Kína között fennálló kapcsolatok változatait. Az általunk megvizsgált országokat – azaz a Kongói Demokratikus Köztársaságot, Algériát, Guineát, Mauritust és Dzsibutit – komplex szempontrendszer és nemzetközi statisztikák figyelembevételével választottuk ki: törekedtünk arra, hogy esettanulmányaink mind a terület, a népesség, továbbá a kínai jelenlét jellemzőinek és intenzitásának tekintetében is tükrözzék a kínai–frankofón afrikai reláció változatait. Ahogy a következőkben is látni fogjuk, e relációk mindegyike esetében megfigyelhető a gazdasági kapcsolatok fejlődése, ugyanakkor az esetek nagy részében inkább egyoldalú módon. Bár számos hasonlóság fedezhető fel az öt eset között, nincs egységes minta, azaz a reláció jellege, az együttműködés szempontjából jelentős szektorok, termékek gyakran eltérőek, elsősorban az adott frankofón afrikai ország jellegzetességei, adottságai miatt. Hasonlóságok mutatkoznak ugyanakkor a Kínából érkező import szerkezete és a régióban megvalósuló infrastrukturális projektek kínai vállalati résztvevői között.

Az egyes fejezetek kitérnek a kereskedelmi reláció fejlődésére, jellemzőire, bemutatják a beáramló működőtőke mennyiségét és a megcélzott szektorokat, valamint kitérnek a kínai vállalatok által épített/építés alatt álló infrastruktúra jellemzőire és az ahhoz kapcsolódó hitelek mértékére is.

Az elemzés során adatproblémával szembesültünk, mivel mind a kínai, mind pedig az afrikai oldalon nehéz volt megbízható, és a későbbiekben összehasonlítható adatot találnunk, miközben a két – az adott afrikai és a kínai – nemzeti statisztika közötti eltérés gyakran sokszoros volt. Az összevethetőség érdekében éppen ezért igyekeztünk nemzetközi adatbázisokból dolgozni. A bilaterális kereskedelmi adatok esetében az *Observatory of Economic Complexity* (OEC)⁸ adatait, míg a működőtőke-beruházások és infrastrukturális projektek esetében a *China Global Investment Tracker* (CGIT)⁹ statisztikáit használtuk. Mindkét adatbázis esetében igyekeztünk összevetni adatainkat a *UN Comtrade*, illetve az *UNCTAD* adatbázisaival is. A felhasznált pénzmennyiség megismerése és a szektorális súlypontok megértése mellett a CGIT adatbázis abban is segítségünkre volt, hogy azonosítsuk a térségben aktív szerepet vállaló kínai vállalatokat. Az egyes szereplők és Kína relációjában fennálló hitelek mértékéről a *China–Africa Research Initiative* (CARI)¹⁰ adatbázisából vettünk át adatokat.

3.1. Guinea

Kína és Guinea kapcsolata mintapéldája Kína és a nyersanyagban gazdag, de fejlődő országok kapcsolatának. Guinea rengeteg értékes erőforrással rendelkezik (többek között bauxit, vasérc, arany, gyémánt), viszont rettentően szegény. Ezért, hogy kedvező adottságait ki tudja használni, jelentős mértékű beruházásra és technológiai szaktudásra van szüksége. És itt jelenik meg Kína, ahol stratégiai fontosságú az ásványkincsek folyamatos és lehetőleg olcsó biztosítása mind rövid, mind hosszú távon. Kína nagy mennyiségű tőkével rendelkezik és számos infrastruktúrafejlesztő vállalata van: tőkájából beruházásokat és bányászati jogokat tud vásárolni, illetve hiteleket biztosít a mindenkori guineai kormánynak, nagyvállalatai pedig elvégzik a szükséges infrastrukturális fejlesztéseket. E folyamat azonban végső soron jelentős kiszolgáltatottságot eredményezhet és nem feltétlenül járul hozzá Guinea fejlődéséhez.

A fenti folyamatot jól példázza a kereskedelmi reláció is. Guinea 2015-ig szinte semmit nem exportált az ázsiai óriásnak, míg Kínából egy rendkívül sokszínű importcsoomag érkezett az országba, mely az OEC adatai szerint jellemzően ruhaneműket, lábbelit, motorbiciklit, rizst és elektronikai eszközöket foglalt magában.

2015-öt követően azonban jelentősen megindult a Kínába irányuló export, amely ugyanakkor kizárólag az alumíniumgyártás alapanyagául szolgáló bauxit exportját jelentette. Az évtized második felére Kína az Egyesült Arab Emírátságok mellett Guinea legfontosabb exportpartnere lett: míg 2010-ről 2019-re a Kínába irányuló export

8 <https://oec.world/en>.

9 <https://www.aei.org/china-global-investment-tracker/>.

10 <https://chinaafricaloandata.bu.edu/>.

közel 14-szeresére nőtt, mindeközben az alumínium-alapanyag aránya a teljes guineai exportban pedig 30-ról 46%-ra emelkedett. E jelentős növekedés a külkereskedelmi mérlegben is megmutatkozott: az évtized első felében jellemző deficit, a Kínával kapcsolatos külkereskedelmi mérleggel összhangban, 2017-től többletbe fordult át.

A CGIT adatai alapján összesen 12,51 milliárd dollárnyi kínai beruházás és építési megbízás azonosítható a 2011–2021 közötti időszakban. Ebből közel 7 milliárd dollár építési-fejlesztési megbízás, míg kisebb része egyéb beruházás volt. A fentiek tükrében nem meglepő, hogy a működőtőke-befektetések és fejlesztési projektek egyharmada a bauxit-kitermeléshez köthető. Nagyjából 20–20%-ot tesznek ki a vízenergiához és az ingatlanfejlesztéshez köthető projektek, de vasérc- és acélbányászat, illetve a közlekedés is vonzott az országba kínai szereplőket.

Az ország két legnagyobb bauxitgyártója közül az egyik, a Société Minière de Boke (SMB) egy konzorcium tulajdonában van, melynek tulajdonosai között megtaláljuk a kínai Shandong Weiqiaot, a világ egyik vezető alumíniumgyártójának, a China Hongqiaonak a leányvállalatát is.¹¹ De kínai vállalatok több alkalommal szereztek bányászati jogot is Guineában. A China Power Investment Corporation 2013-ban írt alá bányászati jogot biztosító szerződést a guineai kormánnyal a Boffa bauxitlőhely feltárására és kitermelésére.¹² A kitermelést 2018-ban a Chinalco 590 millió dolláros befektetéssel támogatta a CGIT szerint. Kiegészítő beruházásként, a bauxit szállítását elősegítendő, a China Railway Construction Corporation vasutat is épített Boffától Boke-ig, de további szakaszok is tervben vannak.¹³ A China Nonferrous Metal Industry Foreign Engineering and Construction nevű cég 2019-ben 1,1 milliárd dolláros megállapodást írt alá a Telimele bauxitbánya és a kapcsolódó infrastruktúra megépítéséről.¹⁴

Guinea rendelkezik a világ legnagyobb kiaknázatlan vasérckészletével is a Simandou lelőhelyen. Ez a kínai vállalatok figyelmét sem kerülte el, így számos érdekltséget szereztek guineai vasércbányákban is. A Kalia vasércbánya 2018-ra érte el teljes kapacitását. A Kínai Nemzetközi Alap által finanszírozott projekt a becslések szerint 4,45 milliárd dollárba került, és magában foglalta a kapcsolódó vasutat és a kikötői infrastruktúrát is.¹⁵ A Simandou vasércbányában a kitermelés még nem indult meg, de a bányászati jog négy külön blokkra van felosztva és kínai vállalatok mindegyikben

11 SWI: Factbox – Guinea's top minerals at risk after coup, 2021. szeptember 6.: <https://www.swissinfo.ch/eng/factbox-guinea-s-top-minerals-at-risk-after-coup/46925272>.

12 A Kínai Népköztársaság Külügyminisztériuma: China and Guinea, 2014: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjb_663304/zjzg_663340/fzs_663828/gjlb_663832/3004_664024/.

13 GlobalData: Global bauxit production to grow by 3.8% in 2021, supported by rising output from Australia and Guinea, says GlobalData, 2021. augusztus 21.: <https://www.globaldata.com/global-bauxite-production-grow-3-8-2021-supported-rising-output-australia-guinea-says-globaldata/>.

14 Reuters: Eurasian Resources awards \$1.1 bln Guinea bauxite mine contract, 2019. április 25.: <https://www.reuters.com/article/china-guinea-bauxite-idAFL3N227336>.

15 Mining Technology: Kalia Iron Ore Project, 2021. december 15.: <https://www.mining-technology.com/projects/kaliaironoreproject/>.

rendelkeznek érdekeltséggel.¹⁶ Ahhoz azonban, hogy a Simandou rejtette hatalmas mennyiségű vasérchez hozzájussanak, a kitermelt vasércet el kell juttatni az Atlanti-óceánra. Ehhez közel 650 km vasútvonalat, 35 hidat, 24 km alagutat és egy mélytengeri kikötőt kell építeni, amelyek összköltségét 23 milliárd dollárra becsülik.¹⁷ Így a Simandou-projekthez közvetlenül kötődik a Transz-guineai vasútvonal megépítése is. A vasútvonalat a China Railway Construction építi¹⁸, ahogy a 2021 nyarán átadott Boké és Kindia városok közötti vasútvonalat is.¹⁹

A vasútépítés mellett az ország két legnagyobb vízerőművét (Kaleta és Soupati vízierőmű) is kínai cégek – a China International Water & Electric Corporation, illetve a Three Gorges Corporation – építették. A kínai vízerőműveket guineai bankjegyek is megörökítik: a 2015-ben kiadott új 20.000 guineai frank bankjegy hátoldalán az új Kaleta vízierőmű, míg az 5000 frankoson az 1960-ban, szintén kínaiak által épített Kinkon vízierőmű látható. Az építési munkálatokat a Kínai Export-Import Bank hitelkeretéből finanszírozták.

A fentiekén túl kínai vállalatok kaptak megbízást a guineai kormányzattól Conakry kikötőjének fejlesztésére 770 millió dollárért²⁰; Kansonyahban, 45 km-re Conakrytól, 300 millió dollárért a Power Construction Corporation of China nevű kínai vállalat épít 5000 lakásból álló lakókomplexumot; de kínai vállalat építi – legalábbis papíron – Conakry „Guinea Mar Grandioso” fantáziánévű új, modern városrészét²¹ is, igaz, az elvileg 2014-ben indult építkezés egyelőre csak terveken létezik.

A CARI adatbázisában a 2010 utáni időszakban nyolc hitelmegállapodást jegyeznek Kína és Guinea között, összesen 2,6 milliárd dollár értékben. Az ország gazdasági jelentőségét Kína számára talán mi sem mutatja jobban, hogy 2017-ben Guinea 20 milliárd dolláros hitelt vett fel Kínától 20 éves futamidőre, melyet az Industrial and Commercial Bank of China által vezetett bankkonzorcium finanszírozott. Ez azért kimondottan nagy dolog, mert 2018-ban Guinea GDP-je 11,857 milliárd dollár volt (2020-ban már 15,681 milliárd).²² Tehát Kína az ország bruttó hazai össztermékének közel kétszeresét biztosította ezzel a megállapodással.

16 NikkeiAsia: China's opportunities and risks in Africa's giant iron ore field, 2020. augusztus 26.: <https://asia.nikkei.com/Spotlight/Caixin/China-s-opportunities-and-risks-in-Africa-s-giant-iron-ore-field>.

17 Reuters: Exclusive: Chinalco proposes taking entire Guinea Simandou iron ore mine, 2017. május 15.: <https://www.reuters.com/article/us-guinea-mining-chinalco-exclusive-idUSKCN18B1QL>.

18 ChinaDaily: Construction work begins on CRCC18 Guinea rail project: Construction work begins on CRCC18 Guinea rail project, 2020. november 20., - Chinadaily.com.cn.

19 Railway Technology: First 10,000t train completes operations on Dapilon-Santou Railway, 2021. július 23.: <https://www.railway-technology.com/news/first-train-dapilon-santou-railway/>.

20 Reuters: Guinea inks \$770 mln contract with Chinese firm to develop main port, 2016. október 25.: <https://www.reuters.com/article/ozabs-us-guinea-economy-idAFKCN12P0OX>.

21 A Plaza Diamant weboldala, 2021. december 15.: <https://www.plaza-diamant.com/>.

22 World Bank: World Development Indicators, 2021. december 15.: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=GN>.

3.2. Kongói Demokratikus Köztársaság

A Kongói Demokratikus Köztársaság (KDK, illetve Kongó) és Kína diplomáciai kapcsolata igen viharosan indult: 1960 októberében az újonnan függetlenné vált KDK elődje diplomáciai kapcsolatot létesített Tajvannal²³, 1961 februárjában a Kínai Népköztársaságra változtatta az elismerést, majd ugyanabban az évben, szeptemberben ismét elismerte Tajvant. A diplomáciai kapcsolat végül 1972-ben stabilizálódott az akkor Zaire-i Köztársaságként ismert KDK és a Kínai Népköztársaság között.²⁴ A kapcsolat azóta kiegyensúlyozott és gazdasági értelemben is erősödik, különösen a 2000-es évektől kezdődően.

Kongó legfontosabb exportpartnere egyértelműen Kína: 2019-ben a teljes export több mint fele Kínába irányult az OEC adatbázisa alapján. Ebben a legjelentősebb szerepet a réz- és kobaltexport teszi ki: a Kína felé irányuló kivitel 47%-a volt kobalt és 42%-a réz. Míg azonban a réz több forrásból érkezik Kínába, a finomított-elődolgozott kobalt 88%-a és a kobaltérc 97%-a Kongóból származott 2019-ben. A jelentős ásványi anyag-exportnak köszönhetően az évtized második felében – Guineához hasonlóan – a KDK folyamatos külkereskedelmi többletet könyvelhetett el Kínával szemben. A kínai import az Afrikában megszokott módon nagyon sokszínű: leggyakoribb behozatali termékek autópári és elektronikai termékek, illetve ruházati cikkek és lábbelik.

A KDK és Kína közötti kapcsolat sarokkövének az ún. Sicominés Egyezmény tekinthető. E 2009-ben megkötött többmilliárdos ásványinyersanyag-beszerzési cseremegállapodással hozták létre a kínai–kongói bányászati vegyesvállalatot, azaz a Sino-Congolais des Mines-t (Sicomines), illetve osztották ki kínai cégek számára bányászati jogokat. Ezekért cserébe a Sicominés közlekedési és szociális infrastruktúra kiépítését ígérte a kínai Exim Bank hiteleiből finanszírozva. A kölcsönök visszafizetését a bányászati vállalkozásból származó nyereség hivatott fedezni.²⁵ A megállapodás értelmében Kína 3 milliárd dollár befektetésére kötelezte magát egy használaton kívüli bánya újjáépítésében, és további 6 milliárd dollár értékű infrastrukturális beruházás keretében vasutak, közutak, kórházak és vízerőművek építését vállalta. Ezért cserébe kínai cégek 10,6 millió tonna rézhez és 600 000 tonna kobalthoz szereztek hozzáférési jogot. Az azóta eltelt években ugyanakkor jelentős feszültségek kísérték mind a megállapodást, mind a projektet: a Carter Center 2017-es jelentése szerint 685 millió dollárnyi kölcsön tűnt el a Sicominés infrastrukturális projektjeihez köthetően és a befektetett pénz

23 A China.org.cn idézi a kínai külügyminisztériumot (2006): Congo (DRC), 2021. december 15.: <http://www.china.org.cn/english/features/focac/183553.htm>.

24 Centre for Chinese Studies, Rockefeller Foundation: Evaluating China's FOCAC commitments to Africa and mapping the way ahead, 2010: <https://web.archive.org/web/20160824022633/http://www.ccs.org.za/wp-content/uploads/2010/03/ENGLISH-Evaluating-Chinas-FOCAC-commitments-to-Africa-2010.pdf>.

25 Jansson, Johanna: The Sicominés Agreement: Change and Continuity in the Democratic Republic of Congo's International Relations, South African Institute of International Affairs, 2011. október: https://media.africaportal.org/documents/saiaa_OP_97.pdf.

rendeltetészerű felhasználása sem bizonyított.²⁶ 2021-ben a kongói kormányzat kezdeményezte a bányászati koncessziók felülvizsgálatát.²⁷

A CGIT adatbázis alapján a 2008 és 2020 között összesen 14,34 milliárd dollárnyi befektetési és építkezési tevékenység azonosítható Kína részéről Kongóban, ebből több mint 10 milliárd dollár működőtőke befektetés, a többi pedig építkezési megbízás. A projektek összértékének 80%-a a réz- és kobaltbányászathoz és feldolgozáshoz köthető, ezen felül még jelentős a vízenergiához köthető tevékenység is.

Kutatásunk során 2021-ig bezárólag 20²⁸ kínai–kongói bányászati projektet, illetve tulajdonrészt azonosítottunk. Összességében – a Sicominex megállapodásnak és az azt követő évtized felvásárlásainak következtében – napjainkra a kongói bányászati szektor közel 70%-át kontrolálják kínai cégek és érdekeltségeik.²⁹

A bányászat és az azzal kapcsolatos felvásárlások mellett egyéb infrastrukturális projektek tekintetében is jelentős az együttműködés a két ország között. A Zongo II vízerőmű építéséről 2009-ben írt alá megállapodást a kínai Sinohydro és a kongói kormányzat, 360 millió dollár értékben.³⁰ A 2018-ban átadott erőmű finanszírozását teljes egészében a kínai Exim Bank biztosította egy 20 éves, 5%-os kamatozású hitellel. Az erőműhöz kapcsolódó magas feszültségű hálózat kiépítését Kinshasa és Kinsuka között szintén a kínai Exim Bank finanszírozza.³¹ De nem ez az egyetlen vízerőmű projekt, melyben kínai vállalatok vesznek részt. A kisebb kapacitású busugai³², sombwei³³ és kolwezi³⁴ vízerőmű-építéssel kapcsolatos megállapodások mellett van grandiózusabb projekt is készülőben. Ha megépül, a világ legnagyobb vízerőműve lehet a Grand Inga erőmű, a tervek szerint 44 000 megawattos kapacitással. Ennek része az Inga III nevű duzzasztó és erőmű 12 ezer megawatt kapacitással. Ennek megépítésére a kongói kormányzat 2019-ben választott ki egy kínai–spanyol–német konzorciumot, melyben

26 The Carter Center: A State Affair: Privatizing Congo's Copper Sector, 2017: https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/democracy/congo-report-carter-center-nov-2017.pdf.

27 Reuters: EXCLUSIVE Congo reviewing \$6 bln mining deal with Chinese investors-finmin, 2021. augusztus 30.

28 Kinsevere, Mutoshi, Luishia, Kalumbwe Mnunga, Sicominex, Kinsenda, Ruashi, Dilala East, Lubembe, Kamoia-Kalua, Luiwishi, Lukuni, Tenke Fungurume, Frontier, Musonoi, Kipoi, Lupoto, Deziwa, Kambove, Kisanfu.

29 Reuters, 2021.

30 African Energy: Step forward for Chinese in Dr Congo as Sinohydro signs MoU for Zongo II HPP, 2019. április 5.: <https://www.africa-energy.com/article/step-forward-chinese-dr-congo-sinohydro-signs-mou-zongo-ii-hpp>

31 Takouleu, Jean Marie: DR Congo: Sinohydro has finally completed the Zongo 2 hydroelectric dam, at Afrik 21, 2019. október 1.: <https://www.afrik21.africa/en/drc-sinohydro-has-finally-completed-the-zongo-2-hydroelectric-dam/>.

32 Global Construction Review: China to build \$660m hydroelectric plant in DR Congo, 2016. június 17.: <https://www.globalconstructionreview.com/china-build-660m-hydroelectric-plant-d7r-con7go/>.

33 BANKTRACK: Sombwe Dam, 2021. augusztus 2., https://www.banktrack.org/project/sombwe_dam.

34 MarketScreener: CEEC China energy Engineering: Voluntary Announcement entering into an EPC Framework contract agreement for the development and execution of Nzilo 2 hydroelectric station project in the Democratic Republic of the Congo by a subsidiary of the company, 2019. szeptember 24.: <https://www.marketscreener.com/news/latest/CEEC-China-Energy-Engineering-VOLUNTARY-ANNOUNCEMENT-ENTERING-INTO-AN-EPC-FRAMEWORK-CONTRACT-AGREE--29245501/>.

6 kínai cég található, akik összesen a projekt 75%-át birtokolják, köztük a China Three Gorges Corporation, a PowerChina és a Sinohydro.³⁵

A Sicominex megállapodással összhangban, a kínai hitelezés 2008-tól indult be. A CARI adatbázisában a KDK esetében a 2008–2019-es időszakban összesen 51 hitel-megállapodás található 2,087 milliárd dollár értékben. Ezek döntő mértékben közlekedési (1015 millió USD) és energetikai projektekre (676 millió USD) érkeztek, de jelentősebb összegeket kapott az infokommunikáció (167 millió) és az egészségügy (115 millió) is.

A kongói jó kapcsolat fontosságát Kína számára szintén jól mutatja, hogy 2021 januárjában a kínai kormány beleegyezett a 28 millió USD értékű kongói adósság elengedésébe és további 17 millió USD segílyt ígért főként fejlesztési projektekre. Ezzel egy időben a KDK csatlakozott a BRI kezdeményezéshez is.³⁶

3.3. Algéria

Algéria és Kína kapcsolatát történelmi tényezők is alakítják. Amikor 1958 decemberében az FLN kikiáltotta Algéria ideiglenes kormányát, Kína volt az első nem arab ország, amely elismerte azt. A függetlenség 1962-es kikiáltása után Kína jelentős támogatást nyújtott élelmiszerek, hitelek és felszerelések formájában. A kapcsolat már-már stratégiai jelentőségű volt: politikai fronton pl. Kína és Algéria szorosan összehangolta erőfeszítéseit az ENSZ-ben az arab–izraeli konfliktustól a dél-afrikai apartheidig.³⁷ A szovjet–kínai rivalizálás miatt azonban az 1970–80-as évekre a két ország valamelyest eltávolodott egymástól. A '90-es évek gazdasági és politikai válságainak idején ugyanakkor Kína becslések szerint 100 millió dollárnyi fegyvert adott el Algériának.³⁸

Elemzésünk szempontjából tehát fontos momentum, hogy a 2000-es évek elején már volt intenzív gazdasági és politikai kapcsolat a két ország között, s kapcsolatukban fontos elemnek számít a nyugattal való szembenállás és a hasonló gazdasági-politikai struktúra, ti. a gazdaság erőskezdő állami irányításának hagyománya.

Kína újbóli látványos megjelenése Algériában az új évezred kezdetére datálható, amikor az ország nagy mennyiségű olajbevételhez jutott és a kormányzat megkezdte a stabilitás fenntartásához szükséges két fő probléma, a lakhatás és munkanélküliség felszámolását. A gazdaságfejlesztési keretprogramok főként infrastruktúra és lakóingatlanok kiépítésére szolgáltak masszív állami befektetésekkel megtámogatva, ami remek terepet adott a kínai cégeknek a piacra lépéshez.³⁹ Nem is meglepő tehát, hogy

35 Takoueu, Jean Marie: *DRC: Chinese companies to head consortium for Inga III dam*, 2020. augusztus 12.: <https://www.afrik21.africa/en/drc-chinese-companies-to-head-consortium-for-inga-iii-dam/>.

36 Nyabiage, Jevans: *China cancels Democratic Republic of Congo loans as it joins belt and road*, 2021. január 7.: <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3116837/china-cancels-democratic-republic-congo-loans-it-joins-belt>.

37 *Olimat, Muhamad S.: China and the Middle East Since World War II*, Lexington Books, New York, 2014.

38 *Grimmett, Richard F.: Conventional Arms Transfers to Developing Countries 1994–2001*, Hauppauge, New York, Novinka Books, 2003.

39 John Calabrese: *Sino-Algerian Relations: On a Path to Realizing Their Full Potential?*, 2017. október 31.:

2014-ben Algéria lett az első arab ország, amely átfogó stratégiai partnerséget épített ki Kínával.⁴⁰

A fentiekkel összhangban a két ország közötti kereskedelem is egyre intenzívebbé vált. Míg 2000-ben a kínai export szinte elhanyagolható volt, a 2010-es évek során Algéria vált Kína legnagyobb felvevőpiacává a Magreb-térségben, illetve Franciaország helyett immáron Kína lett Algéria legnagyobb beszállítója. Mindezzel együtt ugyanakkor a kereskedelmi deficit is megjelent a relációban: míg 2000-ben a Kínából érkező import alig több mint 2%-át tette ki a teljes algériai éves importnak, ez az érték 2019-re közel 18%-ra növekedett. A Kínába irányuló algériai export gyakorlatilag egészét (több mint 99%-át) az olajipari termékek teszik ki, a kínaiak pedig főként autóiipari és elektronikai termékeket exportálnak az afrikai országba.

Ahogy fent már utaltunk rá, az infrastruktúra-fejlesztés Algériában már a 2000-es évek elején a gazdaságfejlesztés központi elemét képezte, Kína pedig jelentős szerepet játszott a helyi építőipari fellendülésben: 1998 és 2019 között a kínai cégek építőipari megbízásokból származó bevételei egész Afrikát számba véve is Algériában voltak a legmagasabbak (80,32 milliárd dollár) a CARI adatbázis alapján. A 2000-es évek fejlesztési megbízásainak közel 80%-át kínai cégek vitték el⁴¹. A CGIT adatbázisában 2005 és 2020 között 24,61 milliárd dollárnyi építőipari megbízást tartanak számon, melynek nagy része közlekedésfejlesztés (vasút- és úthálózat, repülőtérfejlesztés és kikötőépítés), illetve egyéb építkezés és energetikai kivitelezés (olaj- és gázipari jellegű, de található közöttük napelempark létesítése is).⁴²

A fentiekén túl több presztízsprojekt megvalósítását is kínai vállalatok végezheték el: többek között az új algíri repülőtér megépítését⁴³, az oráni olimpiai stadiont⁴⁴, a külügyminisztérium és az alkotmánybíróság épületét, az ország legnagyobb börtönét és öt legnagyobb szállodáját, valamint az első bevásárlóközpontot, a vasúthálózat⁴⁵ és több autópálya bővítését^{46,47}, Észak-Afrika leghosszabb alagútját⁴⁸, és egy 750 km-es vízve-

<https://www.mei.edu/publications/sino-algerian-relations-path-realizing-their-full-potential>.

40 Lianhe, Li: Walking the development road together, 2021. március 22., ChinaDaily: <http://www.chinadaily.com.cn/a/202103/22/WS6057da8fa31024ad0bab08ca.html>.

41 Pairault, Thierry: Developmental states: How Algeria makes the best of China to promote its development, HAL, 2014. november 2.: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01079453/document>.

42 African Review: Yingli Green consortium awarded solar power projects in algeria, 2013. december 17.: <https://www.africanreview.com/energy-a-power/renewables/yingli-green-consortium-awarded-solar-power-projects-in-algeria>.

43 China State Construction Overseas Development Co. weboldala: Boumediene International Airport of Algeria, Project Description: <https://www.cscecos.com/page.aspx?node=17&id=163>.

44 MCC Ltd. weboldala: Oran Stadium Steel Structure Works Completed in Algeria, 2012. június 8.: http://www.mcc.com.cn/mccen/focus/_325423/342699/index.html.

45 Railway Technology: CECC Wins Two Algerian Rail Contracts, 2009. június 29.: <https://www.railway-technology.com/uncategorised/news58418.html/>.

46 CITIC Construction weboldala: Algerian East-West Expressway Project, megnyitva 2021. november 10.: https://construction.citic/en/content/details_47_2362.html.

47 China State Construction Overseas Development Co. weboldala: North-south Expressway of Algeria, Project Description: <https://www.cscecos.com/page.aspx?node=17&id=157>.

48 ECNS: Chinese company constructs longest railway tunnel in N Africa, 2017. október 31.: <https://www.ecns.cn/cns-wire/2017/10-31/279066.shtml>.

zeték megépítését is. Ezt az építőipari „különleges kapcsolatot” szimbolizálja tulajdonképpen az is, hogy az Afrika legnagyobb mecsetének szánt algíri Nagy Mecsetet és a főváros új kikötőjét⁴⁹ is a China State Construction Engineering Corporation építtette. 2008-ban atomerőmű építéséről írtak alá szerződést.⁵⁰ A fenti lista tükrében a kínai fél is elérzékenyülhetett, hiszen a 2016-ban megnyílt algíri operaház már Peking 40 millió dolláros ajándéka volt az országnak.⁵¹

Emellett több cementgyár is kínai kézben van az országban.⁵² A hatalmas beruházásokkal és munkálatokkal természetesen rengeteg kínai munkás is érkezett, Algírban még ChinaTown is létezik. Viszont a munkahelyek „elvétele” közfelháborodást okozott, ezért a kormányzat végül 20%-ban maximálta az építkezéseken foglalkoztatható kínai munkások arányát.⁵³

Bár az építőipar egyértelműen a gazdasági reláció legfontosabb eleme, az autó- és haszongépjárművek értékesítése és gyártása a második olyan terület, ahol a kínai vállalatok jelenléte igazán intenzívnek mondható, igaz, a kínai szereplők itt már akadályokba ütköztek. 2015 februárjában Algéria arra kötelezte az összes külföldi autókereskedőt, hogy létesítsen összeszerelő üzemet az országban.⁵⁴ Ennek megfelelően vegyesvállalatok jöttek létre pl. a kínai Anhui Jiamghuai Automobile Company (JAC) és az algériai Emin Auto között, illetve a kínai Foton autógyártó és az algériai KIV autókereskedő között összeszerelőüzemek építésére.⁵⁵

A kínai–algériai kapcsolat harmadik legjelentősebb – a relációban már korábban is szerepet kapó – területe a fegyverkereskedelem. Bár továbbra is Oroszország Algéria elsőszámú fegyver- és katonaiszükség-beszállítója, a kínaiak megjelenése ezen a piacon lehetőséget adott a diverzifikációra és esetenként versenyztetésre is. 2007-től kezdtek kínai fegyvereket vásárolni⁵⁶, beleértve például föld–levegő rakétarendszert, hajóelhárító rakétát és haditengerészeti korvetteket is.⁵⁷

A két ország közötti kapcsolatra ugyanakkor nem jellemzőek az államközi hitelek.

49 Kínai Államtanács: China, Algeria to build sea port, 2016. január 18.: http://english.www.gov.cn/news/international_exchanges/2016/01/18/content_281475274121932.htm.

50 Pairault, 2014; *Op. cit.*

51 Khettab, Djamilia Ould: Algeria's first opera house is a welcome gift from China, Middle east Eye, 2016: augusztus 29. <https://www.middleeasteye.net/features/algerias-first-opera-house-welcome-gift-china>.

52 Sinoma Construction Co. Ltd. weboldala: Zahana EPC contract with clinker production 4500T/D awarded to CBMI by algeria GICA Group, 2016. május 25.: <https://www.sinoma-cbmi.cn/en/show-news?id=274> | CBMI Construction Co., Ltd (sinoma-cbmi.cn).

53 Pairault, 2014; *Op. cit.*

54 Economist Intelligence: Algeria: New vehicle-assembly plants make progress, 2015. november 10.: <http://country.eiu.com/article.aspx?articleid=1763667360&Country=Algeria&topic=Economy&subtopic=Forecast&subsubtopic=Policy+trends&u=1&pid=2015768985&oid=2015768985&uid=1>.

55 Xinhua: Chinese automakers to assemble cars, trucks in algeria, 2017. április 21.: http://www.xinhuanet.com/english/2017-04/21/c_136224593.htm.

56 Pairault, 2014; *Op. cit.*

57 Calabrese, 2017.

3.4. Mauritius

Mauritius Kína egyik legkedveltebb afrikai partnerországa, mivel a kis afrikai szigetország az 1980-as évek óta a világ egyik offshore- és adóparadicsoma, és központi szereplővé vált az India, Kína, Afrika és a Közel-Kelet közötti kereskedelemben részt vevő vállalatok számára. Mauritius napjainkra egyre inkább az Indiából Indiába, illetve Kínából Kínába visszakerülő pénzek központja és a kínai cégek számára az Afrikába vezető út kapuja.⁵⁸ A szigetország vonzerejét három fő tényező adja: a stabilitás, a hatalmas afrikai (és áttételesen amerikai és európai) piachoz való hozzáférés, illetve az adómentesség.

Mauritius önmagában is a világ legstabilabb országai közé tartozik. Az afrikai országok kormányzati teljesítményét mérő Mo Ibrahim Indexen 2020-ban⁵⁹ az 1., a Világbank Doing Business indexén⁶⁰ a 13., a Transparency International korrupcióérzékelési indexén⁶¹ pedig az 52. helyen állt. Éppen ezért több kínai nagyvállalat – pl. a Huawei, a Shanxi Tianli Group és a CAD Fund – is itt jegyezte be afrikai regionális székhelyét. Továbbá, Kína egyik első afrikai különleges gazdasági övezete is a fővárostól, Port Louis-tól mindössze tíz percnyi autóútra található.⁶²

A szigetország és Kína közötti külkereskedelmi kapcsolat szinte minimális. Az OEC adatai szerint 2019-ben a mauritiusi export alig 1,5%-a irányult Kínába, főleg réz és fagyasztott hal formájában. A Kínából érkező import csupán a teljes import 4%-át tette ki. A kereskedelmi reláció fellendülését hozhatja ugyanakkor a 2019-ben, az afrikai országok közül elsőként Mauritiuszal aláírt szabadkereskedelmi megállapodás⁶³, mely csökkenti a vámokat számos élelmiszeripari termékre, néhány nyersanyagra, és például ékszerekre is. A szabadkereskedelmi megállapodás egyúttal 130 szolgáltatási szektort nyit meg Mauritiuson a kínai befektetések előtt. Mauritius valóban hasznot húzhat abból, ha az Afrikába irányuló kínai export bázisává válik, s nem is elsősorban az áruk tekintetében – ahhoz a helyi gyártókapacitás kevés lenne – hanem épp a szolgáltatások terén: szakmai szolgáltatások, ügyvédek, könyvelők, fordítók és import-export ügynökök révén.⁶⁴

58 China Offshore: Overview – Mauritius Overvie: The Gateway, 2014: <https://chinaoffshore.com/overview-executive-summary/corporate-and-fiduciary/overview-mauritius-overview-the>.

59 Mo Ibrahim Foundation: 2020 Ibrahim of African Governance - Index Report, 2020: <https://mo.ibrahim.foundation/sites/default/files/2020-11/2020-index-report.pdf>.

60 Világbank: Doing Business Report, 2020: <https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/mauritius>.

61 Transparency International: Korrupcióérzékelési Index, 2020: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/mus>.

62 Edvin, Li: China: Mauritius – The Gate For Chinese Investment Into Africa, Mondaq, 2018. október 9.: <https://www.mondaq.com/china/international-trade-investment/743936/mauritius-the-gate-for-chinese-investment-into-africa>.

63 Upton, Peter: China Signs Free Trade Agreement with Mauritius, China Briefing, 2019. október 28.: <https://www.china-briefing.com/news/china-mauritius-fta-signed-october-2019/>.

64 Devonshire-ellis, Chris: Why the China Mauritius Free Trade Agreement Opens Up The African Belt and Road, 2021. január 5.: <https://www.silkroadbriefing.com/news/2021/01/05/why-the-china-mauritius-free-trade-agreement-opens-up-the-african-belt-and-road/>.

Sőt, a szabadkereskedelmi megállapodás további jelentőségét az adja, hogy az ország 50 kettős adóztatás elkerüléséről szóló megállapodást kötött (melyek közül 29 afrikai ország), azaz e keretrendszer kiaknázásával a Mauritiuson bejegyzett kínai befektetők 10,5 százalékos adómegettakarítást érhetnek el pl. a Kongóból származó osztalékok és 30 százalékos adómegettakarításokat az ugandai tőkenyereség után. Ezenkívül Mauritius 45 befektetés-ösztönzési és -védelmi megállapodást kötött más országokkal, köztük 23 afrikai országgal. Az „afrikai piac kapuja” szerephez kapcsolódik továbbá, hogy Mauritius tagja két afrikai gazdasági közösségnek is (COMESA⁶⁵ – Kelet- és Dél-Afrikai Közös Piac, SADC⁶⁶ – Dél-Afrikai Fejlesztési Közösség), amely a szigeten működő vállalkozások számára könnyű hozzáférést biztosít Kelet-Afrika gazdaságaihoz. Ezt még tetézi a 2021 januárjában érvénybe lépő Afrikai Kontinentális Szabadkereskedelmi Megállapodás (AfCFTA⁶⁷), amit Eritrea kivételével minden afrikai ország aláírt és előírja a tagoknak, hogy az áruk és szolgáltatások 90%-áról eltöröljék a vámokat.

A helyi jegybank hivatalos adatai szerint Kína a harmadik–negyedik legnagyobb befektetőnek számít Mauritiuson Franciaország és Dél-Afrika után. A működőtőke-befektetések mellett azonban találni infrastrukturális projekteket is. A China Three Gorges vállalat 2011-ben kapott megbízást egy víztározó megépítésére a főváros közelében.⁶⁸ 2018-ban pedig a Guizhou Transportation Planning kapott 320 millió dolláros megbízást ingatlanfejlesztésre.⁶⁹

A fentiek tekintetében nem is meglepő, hogy Mauritius gyakori megállóhelye a kínai vezetőknek, de a turizmusnak is kiemelt célpontja: közel 100 000 kínai turista látogat a szigetországba évente.⁷⁰ A két ország között közvetlen repülőjáratok járnak, a kínai járatok pedig azon az 2013-ban átadott mauritiusi repülőtéren landolnak, amelyet a China State Construction Engineering épített.⁷¹ A relációt tovább építendő jelenleg szó van a kínai állampolgárok vízumkötelezettségének eltörléséről is⁷², de fejlődik az oktatási, kulturális együttműködés is, 2016-ban nyílt meg például a Mauritiusi Egyetem Konfucius Intézete⁷³.

Ami a hiteleket illeti, 2009 és 2019 között 13 megállapodás kötött Kína és Mauritius között, összesen 507 millió dollár értékben a CARI adatbázisa szerint, jellemzően egészségügyi, infokommunikációs, vízügyi és közlekedési projektek finanszírozására.

65 COMESA weboldala: Members, 2021. december 15.: <https://www.comesa.int/members/>.

66 SADC weboldala: Member states, 2021. december 15.: <https://www.sadc.int/member-states/>.

67 AfCFTA honlapja, 2021. december 15.: <https://afcfta.au.int/en>.

68 English.People.Ch: China's Three Gorges Corp. to build dam in Mauritius, 2011. október 10.: <http://en.people.cn/90883/7613511.html>.

69 Shihua, Tang: Chinese Contractor to Build USD315 Million Real Estate Development in Mauritius, 2018. február 26.: <https://www.yicai.com/news/chinese-contractor-to-build-usd315-million-real-estate-development-in-mauritius>.

70 CGTN: Graphics: a quick look at China-Mauritius economic cooperation, 2018. július 28.: https://news.cgtn.com/news/3d3d514e3241544d79457a6333566d54/share_p.html.

71 China State Construction Overseas Development Co. weboldala: North-south Expressway of Algeria, Project Description, Mauritius SSR International Airport Expansion, 2021. december 15.: <https://www.cscecos.com/page.aspx?node=17&id=164>.

72 China Offshore, 2014.

73 CGTN, 2018.

3.5 Dzsibuti

Dzsibuti – az apró szigetországokat nem számítva – Afrika legkisebb területű országa, azonban geopolitikai és világkereskedelmi szempontból is stratégiai fontosságú területen fekszik, így az Európa és Ázsia közötti hajózás és tengeri áruszállítás fontos állomása. Mindezen túl, Dzsibuti fizikailag is kaput képez Kelet-Afrika, elsősorban a közel 115 millió lakosú Etiópia felé. Kínának tehát elemi érdeke a dzsibuti kormányzattal fenntartott baráti viszony és jelentős gazdasági, sőt, katonai jelenlét biztosítása is. A kis országnak kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a BRI tengeri komponensében⁷⁴ is. A tengeri úton érkező áruk, illetve az etióp exporttermékek Dzsibutin keresztül érkeznek, illetve hagyják el a kontinenst.

Annak ellenére, hogy Dzsibuti közvetítő szerepe a Kína–Afrika kereskedelmi relációban jelentősnek mondható, a Dzsibuti és Kína közötti közvetlen kereskedelmi volumen nem tekinthető jelentősnek. A Kínába irányuló export 2019-ig el sem érte a teljes dzsibuti export 1%-át. A kínai import aránya azonban, hasonlóan más afrikai országokhoz, folyamatosan növekszik. A 2010-es 20% körüli értékről az évtized végére 40–45%-os importhányadot tett ki a kínai behozatal. Nem is meglepő a Kínával szembeni hatalmas külkereskedelmi deficit: 2019-ben Dzsibuti exportja Kínába csupán 19 millió dollár volt, míg a kínai import több mint 2 milliárd dollár.

Ha a Dzsibutiban előállított termékek annyira nem is vonzóak a kínaiak számára, a helyi infrastruktúra-fejlesztésben nagyon is szívesen vesznek részt: Kína 2008 óta körülbelül 15 milliárd dollárt fektetett be itt kikötőkbe, repülőterekbe és a digitális infrastruktúrába.⁷⁵ Ezzel összhangban 590 millió dolláros kínai finanszírozásból⁷⁶ a China State Construction Engineering Corporation építetével hozták létre 2017-ben a Doraleh Többcélú Kikötőt⁷⁷, ami közvetlenül kapcsolódik a szintén kínaiak által épített, 2018-ban átadott Dzsibuti–Addisz-Abeba vasútvonalhoz.⁷⁸ A jelenleg 759 km-es Addisz-Abeba–Dzsibuti vasút, az első teljesen elektromos nemzetközi vasúti rendszer Afrikában, amely a két város közötti utazási időt két napról körülbelül 12 és fél órára csökkentette. A vonalon a China Railway Group Ltd. és a China Civil Engineering Construction Corporation végzi az üzemeltetést 2023-ig.⁷⁹

74 XINHua: Vision for Maritime Cooperation under the Belt and Road Initiative, 2017. június 20., http://www.xinhuanet.com/english/2017-06/20/c_136380414.htm.

75 Ford, Naël: Djibouti's massive boom in transport infrastructure, *NewAfrican*, 2020. június 6.: <https://newafricanmagazine.com/22974/>.

76 Luke, Leighton g.: China Boosts Djibouti Presence: More Investments and Naval Base Capable of Docking Aircraft Carriers, 2021. április 27.: <https://www.futuredirections.org.au/publication/china-boosts-djibouti-presence-more-investments-and-naval-base-capable-of-docking-aircraft-carriers/>.

77 ChinaDaily: Belt and Road projects: Past, present, future, 2019. április 22.: http://www.chinadaily.com.cn/a/201904/22/WS5cbcf141a3104842260b7627_8.html.

78 Global Construction review: CCECC starts \$600m rail link in Djibouti, 2013. szeptember 30.: <https://www.globalconstructionreview.com/ccecc-starts-600m-rail-link-djibouti/>.

79 *New African*, 2020.

A Doraleh kikötőben 24%-os részesedése van a China Merchants Groupnak és további 3 milliárd dolláros fejlesztést terveznek.⁸⁰ A kikötőnek azonban nemcsak kereskedelmi szempontból van nagy jelentősége, ugyanis közvetlen mellette található 2017 óta Kína első külföldi katonai bázisa. Dzsibutiban az Egyesült Államok, Japán, Olaszország és Franciaország is rendelkezik katonai bázissal, így Kína saját bázisa sem igényel különösebb magyarázatot: akárcsak a többi hatalom esetében, e létesítmény növeli Kína globális befolyását és jobban védi biztonsági érdekeit, különösen Afrikában és az Indiai-óceánon. A Dzsibutiban állomásozó egységeknek „*a háborútól eltérő katonai műveletekre*” kell koncentrálniuk⁸¹. Ez magában foglalta az ENSZ békefenntartó műveleteiben, az Ádeni-öbölben folytatott kalózkodás elleni kísérőmissziókban való részvételt és a humanitárius segítségnyújtást is. A bázis jelenlegi formájában valóban főleg logisztikai feladatok ellátására képes, azonban 2020-ban jelentős bővítések történtek, így az akár repülőgép-anyahajók, rombolók vagy akár atomtengeralattjárók fogadására is képes lehet.⁸²

A CARI adatbázisában nyolc hitelmegállapodást lehet azonosítani 2010 és 2019 között, összesen 1,436 milliárd dollár értékben. A fentiekkel összhangban nem is meglepő, hogy ennek kétharmada, 936 millió dollár, közlekedésfejlesztési célra érkezett Kínából Dzsibutiba.

4. Összegzés

A fentiekben öt esettanulmány segítségével szemléltettük frankofón Afrika és Kína kapcsolatainak változatait. A sokszínűség jegyében különböző nyersanyagokban és természeti kincsekben gazdag, vagy épp a globális kereskedelem, a regionális biztonság kérdések, illetve az adózás szempontjából fontos országokat választottunk ki és tekintettük át röviden Kínával ápolt politikai és gazdasági relációikat. Bár a vizsgált országok sok szempontból nagyon is különbözőek, Kínával ápolt kapcsolatukban mégis fellelhető számos hasonlóság. Megállapítható például, hogy – még akkor is, ha az egyes relációk története sok esetben a 20. század második felében gyökeredett – gazdasági értelemben a kapcsolat valódi felfutására a 21. század elejétől kezdődően került sor, és a BRI meghirdetés további lendületet adott a bilaterális együttműködésnek.

A kereskedelmi kapcsolatok már vegyesebb képet mutatnak. Ahogy a fenti esettanulmányokból is kiderül, a jelentős ásványianyag-exportnak köszönhetően KDK és Guinea kereskedelmi többletet halmozott fel Kínával szemben, míg Dzsibuti és Mauritius esetében – tekintettel arra, hogy ezen országok alig exportálnak valamit Kínába – jelentős kereskedelmi deficit terheli a relációt. Talán a legmeglepőbb Algéria esete, ahol az olajipari termékek exportja sem tudja kellően ellensúlyozni a főként

80 Luke, 2021.

81 Cabestan, Jean-Pierre: China's Djibouti naval base increasing its power, 2020. május 16.: <https://www.eastasiaforum.org/2020/05/16/chinas-djibouti-naval-base-increasing-its-power/>.

82 Luke, 2021.

autóipari és elektronikai importot Kínából, azaz ebben az országban is növekszik a deficit az elmúlt években.

A működőtőke befektetések esetében is választóvonal a nyersanyag/ásványkincs faktor, azaz amennyiben nyersanyagban gazdag országról van szó, a kínai vállalati befektetések a bányászatba és a kapcsolódó szektorokba, illetve az építőiparba áramlanak első sorban, beleértve ebbe akár az nyersanyagok elszállításához, illetve elődolgozásához kapcsolódó infrastruktúrát is. A kisebb országok esetén kevésbé jellemző a nagyobb mennyiségű kínai működőtőke jelenléte, igaz, mi két kivételt is bemutatunk. Mauritius offshore- és adóparadicsom jellege számos kínai vállalatot ösztönzött arra, hogy afrikai regionális székhelyét a szigetországba helyezze. Dzsubutiban is egyre több kínai befektetés, illetve vállalat jelent meg, köszönhetően a kis ország kelet-afrikai és globális árukereskedelemben betöltött egyre növekvő szerepének.

Bár az infrastruktúra-fejlesztés egy része, különösen a bányászati jellegű beruházásokhoz kapcsolódóan, működőtőke beruházás formájában valósul meg, a legtöbb építőipari fejlesztésre jellemzően hitelmegállapodás keretében kerül sor, azaz kínai vállalatok, gyakran kínai vendégmunkások bevonásával építenek közutat, vasutat, kikötőt, repülőtérrel, középületeket, erőműveket, s mindezt jellemzően kínai állami bankok finanszírozzák, 80–100%-ban. A hitelmegállapodások részletei ugyan nem minden esetben ismertek, de a hitelek jellemzően nem kedvezményes hitelek, futamidejük sem különösebben hosszú, igaz, néhány esetben sor került az adósság egy részének elengedésére is. A hitelmegállapodások az öt eset közül első sorban a két legszegényebb vizsgált ország – a KDK és Guinea – esetében jelentős mértékűek, így az adósságcsapda veszélye is e két ország esetében áll fenn igazán.

Talán épp az adósságcsapdával kapcsolatos kritikákra reagálva döntött úgy a közelmúltban a kínai vezetés, hogy a két évtizedes, alapvetően hitelmegállapodások uralta időszak után újragondolja a kontinenssel kapcsolatos stratégiáját. A 2021 végén megtartott Kína–Afrika Fórumon tett bejelentések ugyanis azt mutatták, hogy a Covid-válság közepette, illetve a globális hatalomért folytatott éles versenyben Kína sokkal inkább a vakcinadiplomáciára helyezné a hangsúlyt, visszafogva kissé a pénzügyi ösztönzőket. Hszi elnök videóüzenetében 40 milliárd dollárt ígért a kontinensnek, beleértve ebbe hitelkeretektől kezdve a beruházásokig mindent. Ez az összeg azonban jelentős csökkenés az előző két csúcstalálkozón ígért 60 milliárd dollárhoz képest. A pénzügyi igények csökkentése mellett ugyanakkor a kínai elnök felajánlott egymilliárd adag vakcinát, amely 600 millió adományozott és 400 millió helyben előállított adagot tartalmaz, kiegészítve ezzel a korábbi felajánlások keretében az afrikai országoknak már átadott 200 millió adagot. Kína továbbá 1500 egészségügyi szakértőt is küld Afrikába, hogy segítsenek a járványhelyzet felszámolásában⁸³.

A vakcinadiplomácia egyértelműen puha hatalmi eszköz, mely nem független a korábbi, gazdasági ösztönzőkre alapozott stratégiát ért afrikai és nemzetközi kritikáktól. Kína érzékeny a nemzetközi imázsára, különösen, ha fejlődő világbeli tevékenységét éri

83 Ni, Vincent Ni és Davidson, Helen: 'More cautious' China shifts Africa approach from debt to vaccine diplomacy, *The Guardian*, 2021. december 8.: <https://www.theguardian.com/world/2021/dec/08/more-cautious-china-shifts-africa-approach-from-debt-to-vaccine-diplomacy>.

kritika. Ebben az esetben jellemzően olyan módon reagál, hogy az elnyerje nem csupán az adott régió, hanem a nemzetközi közösség tetszését is. A vakcinadiplomácia pedig egyértelműen része annak a Kína által terjesztetni kívánt narratívának, amely szerint Kína hozzájárult ahhoz, hogy a világjárvány ne csak a határain belül, de azon kívül is véget érjen.

Bár e fejezet alapvetően a frankofón afrikai országok szempontjából értékeli a Kína-relációt, hipotézisünk értékeléséhez elengedhetetlen röviden bemutatni azt, hogy mit jelent Kína számára Afrika. Kína ugyanis egyértelműen fontos szereplő frankofón Afrika számára, de frankofón Afrika jelentősége Kína számára a globális kereskedelemben és működőtőke-áramlásban jelenleg nagyon csekély: 2020-ban Afrika Kína világkereskedelmének 4 százalékát tette ki (exportjának 4,4 százalékát, importjának 3,6 százalékát adta), miközben 2019-ben a kínai működőtőkének mindössze 2,9%-a áramlott Afrikába⁸⁴. Sőt, Kínának szövetségeseiket sem kell már „vásárolnia” a térségben, hiszen frankofón Afrika minden országa ma már Pekinget ismeri Kína egyedüli uraként, azaz önmagában ez sem indokolja Afrika prominens helyét Kína globalizációs stratégiájában.

Arra kérdésre, hogy mégis mi motiválja Kínát afrikai terjeszkedése során – figyelembe véve a fenti adatokat – a nemzetközi szakirodalom gyakran a következő választ adja: politikai érdekek. Pairault a Kínai Társadalomtudományi Akadémia egy prominens kutatójának beszédére utalva például azt állítja⁸⁵, Afrika valójában a kínai diplomácia sarokköve, hiszen a térség országai mind Kína szövetségesei és ily módon nemcsak Kína nemzetközi szinten folytatott tevékenységének hatósugarát szélesítik, hanem növelik Kína stratégiai erejét az Egyesült Államokkal folytatott vitákban, ezáltal erősítik Kína nemzetközi befolyását is.

Amennyiben Kína és a 25 frankofón afrikai ország kapcsolatáról van szó, a fenti általánosabb érvényű megállapítással mi is egyetértünk. Ahogy azonban esettanulmányainkban bemutattuk, vannak kivételek, azaz olyan bilaterális kapcsolatok, melyek nem csupán az afrikai fél, de Kína számára is fontosak, sőt, esetenként stratégiai jelentőséggel bírnak. Hipotézisünket tehát a következőképpen látjuk igazolhatónak: a frankofón afrikai országokat elsősorban valóban a pénzügyi erőforrások és az infrastrukturális fejlesztések iránti igény, valamint a belpolitikába való be nem avatkozás ígérete vonzza Kínához, miközben Kínát a nyersanyagok és a növekvő piacméret mellett elsősorban globális kereskedelmi és politikai ambíciók motiválják. Az afrikai országok révén Peking olyan diplomáciai háttérbázist hoz létre, amely emeli az ország nemzetközi súlyát, ezáltal támogatni tudja Kína nagy hatalmi felemelkedését is, miközben egy-egy reláció révén Kína hozzájut a gazdasági fejlődéséhez elengedhetetlen nyersanyagokhoz is.

84 Pairault, 2021; *Op. cit*

85 Pairault, 2021; *Op. cit*

Válogatott irodalom:

- ALDEN, Chris: *Kína az Afrikai Kontinensen*, Publikon Kiadó, Pécs, 2010
- GRIMMETT, Richard F.: *Conventional Arms Transfers to Developing Countries 1994–2001*, Hauppauge, New York, Novinka Books, 2003
- OLIMAT, Muhamad S.: *China and the Middle East Since World War II*, Lexington Books, New York, 2014
- PAIRAULT, Thierry: Developmental states: How Algeria makes the best of China to promote its development, HAL, 2014. november 2., <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01079453/document>
- SZUNOMÁR Ágnes–BUJTÁS Petra–CZIRJÁK Ráhel–GERŐCS Tamás–RICZ Judit–SÁRVÁRI Balázs: Második versenyfutás Afrikáért: a nyugati és feltörekvő hatalmak afrikai jelenléte a gazdasági, politikai és fejlesztési együttműködések tükrében. In: Biedermann Zsuzsánna-Kiss Judit (szerk.): *Szubszaharai Afrika gazdasága a 21. században*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2017, pp. 163–203.
- TARRÓSY István: Sino-afrikai kapcsolatok a világpolitika rendszerében. Kölcsönös hasznok és lehetőségek a 21. században, *Külügyi Szemle*, 2008/4., http://real.mtak.hu/14221/1/KSZ_2008_04_081_Tarrosy.pdf

CSODÁS BARÁTSÁGOK KEZDETE – FRANKOFÓN AFRIKA ÉS MAGYARORSZÁG KAPCSOLATAI A GLOBALIZÁLT VILÁGBAN

1. Definíciós keretek

Magyarország és a frankofón Afrika kapcsolatainak vizsgálatához három fontos szempontot érdemes rögtön az elején leszögeznünk. Az egyik, hogy hazánk és a frankofón területek közti viszony nem értelmezhető a tágabb magyar–afrikai kapcsolatrendszer ismerete, bemutatása nélkül. Éppen ezért röviden tárgyalni fogjuk ezt a témát, nagy hangsúlyt fektetve a 2010 utáni időszakra, amely komoly minőségi változásokat hozott. A második szempont ehhez szorosan kapcsolódik, nevezetesen, hogy történelmi-kulturális okokból a szubszaharai frankofón területekkel Magyarországnak zömében jóval lazább kapcsolatrendszere épült ki, mint más afrikai térségekkel. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a hidegháború során a francia befolyás végig erős maradt az egykori gyarmatokon, ami nagyban megnehezítette a szocialista országok térnyerését. Igazi lehetőségek így leginkább ott merültek fel, ahol Párizssal szemben álló politikai vezetés került hatalomra (Algéria, Guinea). Végül, de nem utolsó sorban tovább bonyolítja a képet, hogy hazánkban – és részben nemzetközileg – maga a vizsgált kategória is (értsd: frankofón Afrika) jórészt megmaradt a tudományos elemzések keretei között, sőt ott is komoly kihívásokkal szembesült. Egyrészt a II. világháború után a francia nyelv oktatása – amely eleve korlátozott körben volt elérhető hazánkban – még inkább háttérbe szorult, ami korlátozta a kapcsolatépítési lehetőségeket. Ezt a tendenciát erősítette a latinoktatás visszaszorulása is, ami szintén szűkítette a lehetséges nyelvi alapokat. Bár a diplomaták és egyes kutatók képzésében a francia továbbra is fontos szerepet játszott, ez egy egyre szűkülő csoportot jelentett, értelemszerűen csökkenő potenciálokkal. Másrészt bár Párizs komoly erőfeszítéseket tesz a frankofónia fenntartására és propagálására, Afrika regionális felosztása kapcsán napjainkig is meghatározó – bár egyre kevésbé tartható² – a kulturálisan és részben politikailag-gazdaságilag az arab világhoz húzó Észak-Afrika és a szubszaharai térség elkülönítése.³ Ezt jól mutatja a Külgazdasági és Külügyminisztériumon belül a két térség elszeparálása két különálló főosztályba,

1 Marsai Viktor a Migrációkutató Intézet kutatási igazgatója, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem habilitált egyetemi docense

2 Lásd erről Marsai Viktor: Csodás barátságok kezdete. A kelet-afrikai regionális biztonsági komplexum határainak átalakulása a 21. században, *Afrika Tanulmányok*, 2019/1–2., pp. 75–100.

3 <https://2015-2019.kormany.hu/download/6/9c/d1000/KKM%20SZMSZ.pdf> (Letöltés ideje: 2022.01.06.), p. 41.

vagy nemzetközileg a domináns „MENA”-kategória – Észak-Afrika és a Közel-Kelet – használata. Mindennek a tudományos életben is gyakran látjuk a leképeződését az „arabisták” és az „afrikások” és diszciplínáik, kutatási területeik elkülönülésében. Mindezek mellett megfigyelhető egyfajta „frankofón” és „arabista” elkülönülés is, különösen ott, ahol a két kategória találkozik, mint a Magreb országai kapcsán. Végül a helyzetet tovább bonyolítja a kettő között elhelyezkedő Száhel és az itteni „billegő” országok kérdése Mauritániától kezdve Szomáliáig.

Ez a rövid összefoglaló is jól mutatja, hogy nem könnyű rendet vágni a különböző elemzési kategóriák erdejében, különösen, hogy azt aktuális politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok is formálják. Ugyanakkor egyszerre látszik ezek rugalmassága és tartóssága is. A magyar diplomáciai hálózatban például a frankofón Csád a Szudánt, Dél-Szudánt és Eritreát is lefedő egyiptomi képviselet alá van rendelve, míg Nigerért a tripoli kirendeltség felelős. Mindez jól mutatja, hogy a nagykövetségi felelősségi struktúra nem követi élesen a főosztályi szervezetet, és a napi gyakorlatban – alkalmazkodva a realitásokhoz – jelentős az együttműködés és az átjárhatóság.⁴ Azt ugyanakkor, hogy a frankofón hatások mennyire megkerülhetetlenek a kontinensen, demonstrálja a Száhel jelenlegi politikai kereteinek értelmezése, amely jórészt az egykori francia gyarmatokat – Mauritániától Csádig – érti a régió alatt, kihagyva a két Szudánt vagy a Csád-tó medencéjének zömét, amely hagyományosan mind kulturálisan, mind földrajzilag, mind történetileg szoros kapcsolatokat ápol és részben ápol a frankofón térséggel.

Annak érdekében, hogy kibogozzuk ezt a csomót, röviden meg fogjuk vizsgálni az érintett térség és hazánk kapcsolatának történetét a 2010-es évekig. Ezt követően részletesen elemezzük majd, hogy a különféle külpolitikai kezdeményezésekben, stratégiákban milyen szerepet játszott Afrika, ezen belül pedig a frankofón térség. Bemutatjuk, hogy milyen konkrét projektek születtek utóbbi vonatkozásában, végül pedig röviden értékeljük az eddigi eredményeket, illetve kudarokat, valamint azt, hogy az egyes tényezők – mint az irreguláris/illegális migráció kérdése vagy a 2022-ben a Takuba Alkalmi Harci Kötelékben induló magyar szerepvállalás – milyen hatással vannak a kapcsolatokra.

2. A magyar–afrikai kapcsolatok előzménye

Ahogy az előzőekben is rámutattunk, a magyar–afrikai viszonyrendszer két fontos, néha külön utakon járó, máskor összefonódó ágát a magyar–észak-afrikai, illetve magyar–szubszaharai viszony jelentette. Bár ezek utazók, kereskedők, kalandorok jóvoltából évszázadokra tekintenek vissza, az első hivatalos diplomáciai kapcsolat

4 <https://2015-2019.kormany.hu/download/6/9c/d1000/KKM%20SZMSZ.pdf> (Letöltés ideje: 2022.01.06.), p. 113.; Interjúk Budapesten, Kairóban és Tripoliban, 2016–2021. <https://kairo.mfa.gov.hu/page/nagykoeveti-koeszoento> (Letöltés ideje: 2022.01.06.).

1905-re datálható, ami az Osztrák-Magyar Monarchia és Abesszínia között jött létre.⁵ Ezek az első világháború után megszakadtak, ugyanakkor 1924-ben sor került a Magyar Királyság és Egyiptom közti diplomáciai viszony létesítésére.⁶ A vesztes második világháborút követően a szovjet megszállás és a kommunizmus kiépítésének árnyékában hazánknak ismét újjá kellett szerveznie külkapcsolati rendszerét, amelyben Egyiptom mellett Szudán is megjelent 1956-ban.⁷

Témánk szempontjából ez az év hozta el az „áttörést”: a függetlenné váló Tunézia volt az első frankofón ország a kontinensen, amellyel hazánk felvette a diplomáciai kapcsolatokat.⁸ Bár a Marokkói Királyság ebben az évben szintén elnyerte függetlenségét, hazánk csak 1959-ben létesített diplomáciai kapcsolatot Rabattal.⁹ A hidegháborús konstellációk miatt azonban hazánk számára az igazán fontos magrebi partner az Egyesült Államokkal szakító Líbia és a franciákkal szemben sikeres függetlenségi háborút vívó Algéria lett.¹⁰ Utóbbi esetében hazánk már a függetlenségi háború alatt komoly tevékenységet fejtett ki a Párizs elleni katonai és diplomáciai erőfeszítések támogatására. 1954-ben a Magyar Rádió arab nyelvű, kifejezetten az észak-afrikai térséget célzó, a felkelőket támogató adásokat sugárzott, 1959-ben és 1961-ben is fogadta a Nemzeti Felszabadítási Front (FLN) labdarúgócsapatát Budapesten, illetve részletesen beszámolt a harcok menetéről.¹¹ Emellett algériai diákokat tanulásra, az FLN néhány sebesült katonáját pedig gyógykezelésre fogadta hazánk. A diplomáciai kapcsolatok felvételére végül 1962-ben, a függetlenség elnyerésekor került sor. Algír és Budapest között végig meglehetősen szoros volt a viszony a hidegháború alatt, rendszeres volt a különféle szintű delegációk látogatása. 1971-ben gazdasági vegyesbizottság alakult, amely 1984-ig két évente rendszeresen ülésezett.¹²

Az észak-afrikai arab államok után nem sokkal, illetve részben párhuzamosan megkezdődött a szubszaharai Afrika és a Száhel francia megszállás alatt álló területeinek függetlenné válása. Az azonban, hogy hazánk milyen mértékben tudta megvetni a lábát

5 Szélinger Balázs: *Magyarország és Etiópia. Formális és informális kapcsolatok a 19. század második felétől a II. világháborúig*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, 2008: http://doktori.bibl.uszeged.hu/1212/1/dissertatio_SzB.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.07.), pp. 26–27.

6 Abdallah Abdel Ati, Abdel-Salem Mohamed: *Az egyiptomi–magyar kapcsolatok a két világháború közötti időkben*. JATEPress, Szeged, 2015, p. 78.

7 J. Nagy László: *Magyar–egyiptomi kapcsolatok a második világháború után (1947–1955)*. *Belvedere Meridionale* 2015. 3. sz., pp. 15–22.; Sáringer, János (szerk.). *A szuezi válság és Magyarország*. Veritas – Magyar Napló, Budapest, 2016, p. 25.

8 Sáringer, 2016; *Op. cit.*, p. 25.

9 http://www.diplomatamagazin.hu/ftp/oxfubb6_dipi_2019__07-08_all_vegleges2-3-5.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.08.).

10 Sógor Dániel: Marokkó. In: Marsai Viktor–Nagyné Rózsa Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*. Dialóg Campus, Budapest, 2020, p. 66.

11 Nagy Georgina: *A független Algéria első évtizede és a magyar kapcsolat, 1962–1971*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, 2016. Forrás: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/3429/1/Nagy%20Georgina_A%20független%20Algeria%20első%20évtizede%20es%20a%20magyar%20kapcsolat,%201962-1971.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.08.), p. 88.

12 Sógor Dániel: Algéria. In: Marsai Viktor–Nagyné Rózsa Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*. Dialóg Campus, Budapest, 2020, p. 80.; J. Nagy László: *Magyarország és az arab térség*. JATE Press, Szeged, 2006.

az új országokban, nagyban függött Magyarország erőforrásaitól (jobban mondva azok korlátaitól), a fennmaradó francia befolyás mértékétől, illetve a partnerek hajlandóságától. A szubszaharai frankofón államokkal való kapcsolatépítést az a tény is hátráltatta, hogy az általuk dominált térség – Nyugat-Afrika és a Száhel – maga is csak ekkortájt kerültek a magyar külpolitika homlokterébe. Ráadásul az addigi magyar Afrika-kutatás különös véletlenek folytán elsősorban a brit és olasz dominanciájú Kelet-Afrikához, illetve anglofón területekhez kötődött.¹³ Így a szocialista Magyarországnak ott voltak lehetőségei a frankofón térségben, ahol ideológiailag hasonló beállítódású rendszerekkel kooperálhatott, vagy legalábbis azok politikai okokból készek voltak meglovagolni a magyar kapcsolatokat. Mindezek eredményeképpen az 1960-as években Budapest elsősorban Guineával és Malival, kisebb mértékben a Kongói Köztársasággal és Felső-Voltával (a mai Burkina Fasóval) létesített érdemi kapcsolatokat. Az észak-afrikaiak mellett ezek voltak azok a korábbi francia megszállás alatt álló területek, amelyek számára hazánk ösztöndíjakat ajánlott fel. Gazdaságilag és politikailag Guinea volt a legfontosabb partner. A magyar média igyekezett meglovagolni az ország 1958-as függetlenné válását és bemutatni „imperializmus-ellenes harcát” az „elnyomó” Párizssal szemben. Az ország elnöke, Sekou Touré 1960-ban útban Moszkva felé rövid látogatást tett Magyarországon, és hamarosan több gazdasági csomag került aláírásra Budapest és Conakry között, amelynek keretében hazánk gyógyszeripari termékeket, könnyű- és nehézipari berendezéseket, gépjárműveket és motorkerékpárokat, illetve autóalkatrészeket szállított Nyugat-Afrikába. Ahogy Ginelli Zoltán és Tarrósy István idézi a Népszabadság 1962. január 20-i számát, „Guinea fővárosa, Conakry magabiztos [a választásaiban – T. I.]. Csak Ikarus-buszokat használnak, a rendőrséget pedig Pannónia-motorbiciklikkel látják el. Jelenleg egy malom teljes berendezését szállították le a számukra. A Mogürt szerelőüzemet működtet Conakry-ban. A Modex sportszereket szállít Guineába, amelyeknek azonban sajnos nem kifogástalan a minősége.”¹⁴ 1971-ben az Elnöki Tanács elnöke, Losonczy Pál viszonzta a látogatást, Guinea mellett ellátogatva a Kongói Népi Köztársaságba (ma: Kongói Köztársaság) is.¹⁵

Ugyanakkor két tendencia világosan megmutatkozott már ebben az időszakban is. Egyrészt, hogy a lendületes kezdést – hasonlóan a többi afrikai relációhoz – egy-egy rövidletű fellángolástól eltekintve, amely egy nagyobb exportüzlethez kötődött, pangás, majd hanyatlás követte. Másrészt a szocializmus időszakában is megmaradt Észak-Afrika, illetve a szubszaharai térségben a nem-frankofón országok dominanciája. Hazánk stratégiaileg legfontosabb partnerei vagy anglofón szereplők voltak (Ghána, Tanzánia), vagy a függetlenségét a rövid olasz megszállástól eltekintve féltve őrző Etiópia, illetve az 1970-es években a dekolonizációs háborúkat vívó portugál

13 Részletesen lásd: B. Wallner Erika (szerk.): *Afrikakutatás Magyarországon – első kötet – A 70 éves Bier-naczky Szilárd Afrika Barátság-Könyve.*, Mundus Novus, Budapest, 2017.

14 Tarrósy István: Magyarország Afrika-politikája a kommunista korszakban és a posztszovjet érában. In: Marsai Viktor–Nagyné Rózsa Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*, Dialóg Campus, Budapest, 2020, p. 21.; Ginelli Zoltán: *Opening the Semi-Periphery: Hungary and Decolonisation*: <https://www.osaarchivum.org/files/fellowships/visegrad/reports/2017/GINELLI-201704.pdf> (Letöltés ideje: 2022.01.10.), p. 9.

15 Tarrósy, 2020; *Op. cit.*, p. 21.

gyarmatok. Politikai-ideológiai okok miatt ezek támogatása kulcskérdés volt a keleti blokk és benne Magyarország számára, és a hazai gazdasági nehézségekkel egyre szűkülő erőforrások zömét hazánk ezekbe az országokba fektette be, legyen szó kötött segélyhitelekről, vissza nem térítendő támogatásokról vagy épp fegyverszállítmányokról. Így a szubszaharai frankofón reláció egy-egy sikeres üzletben, illetve az ösztöndíjak rendszerében mutatott csak életjeleket, majd az 1990-es évek elejére mély válságba került.

Összességében elmondható, hogy hazánk számára Észak-Afrika és a magrebi frankofón államok a szocializmus időszakában (is) kiemeltebb jelentőséggel bírtak, mint a szubszaharai viszonylat. Mindezt jól mutatja, hogy az Afrika viszonylatban létesített 23 ösztöndíj-szerződésből hazánk csak hetet kötött frankofón országgal, és ebből is négy észak-afrikai szereplő volt.¹⁶ Ennek is köszönhető, hogy szemben utóbbival, az arab viszonylatban nem került sor a külképviseletek bezárására, és bár a kapcsolatok intenzitása jelentősen csökkent, a kontinuitás – szemben a szubszaharai frankofón relációval – folytonos maradt.

3. A magyar–afrikai kapcsolatok a rendszerváltás után

A rendszerváltást követő időszak magyar külpolitikájának hármas prioritásai között az afrikai kapcsolatok nem bírtak érdemi jelentőséggel. A politikai érdektelenséget – szűklátókörűséget? – összekapcsolva az 1990-es évek gazdasági sokkjaival, amelyek a szocialista gazdaságról a piacgazdaságra való átállást kísérték, annak lehettünk a tanúi, hogy Magyarország Afrika-kapcsolatai minden téren leépítésre kerültek, beleértve a tudományos szférát is. A két évtizedes hanyatlás, majd pangás súlyosan rombolta az előző években kiépített viszonyrendszert, fölöslegessé téve több százmillió dollárnyi beruházást, hitelt és támogatást, illetve több százezer munkaórányi erőfeszítést.¹⁷

Miközben, mint említettük, a magreb kapcsolatok legalább vegetáltak, a szubszaharaiak zöme – legalábbis állami szinten – felszámolásra került. A mélypont a 2000-es évek elején jött el, amikor mindössze két nagykövetség, Pretoria és Nairobi maradt nyitva Fekete-Afrikában.¹⁸ A külképviseletek bezárása különösen súlyosan érintette a frankofón relációt: egyrészt a Szaharától délre valamennyi nagykövetség felszámolásra került, másrészt a fennmaradó struktúrák egyértelműen azt erősítették, hogy a Magreb-országok a közel-keleti és arab reláció részei, és mentálisan leszakították őket Afrikáról.

16 Tarrósy, 2020; *Op. cit.*, p. 22.

17 Lásd erről: Tarrósy István: Magyar–afrikai kapcsolatok és a pragmatikus külpolitika. In: Biedermann Zsuzsanna–Kiss Judit (szerk.): *Szubszaharai Afrika gazdasága a 21. században*. Akadémiai, Budapest, 2017, pp. 373–375.; Tarrósy István–Morenth Péter: Global Opening for Hungary: A New Beginning for Hungarian Africa Policy? *African Studies Quarterly*, 2013/1–2., pp. 77–81.

18 Interjú egy magyar kutatóval, Budapest, 2011. március.

Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a hazai afrikaisztika, maguk a kapcsolatok, illetve az Afrika-tudás túlélésének biztosítása egy meglehetősen szűk kör vállalára került, amelyben diplomaták, akadémikusok, a különféle béketámogató műveletek keretében a Magyar Honvédség katonái, vállalkozók, illetve nem kormányzati szervezetek játszottak döntő szerepet. Ez volt az az időszak, amikor megalakult például az Afrikáért Alapítvány, a Magyar Afrika Társaság, a Taita Alapítvány vagy a Pécsi Egyetem Afrika Kutatóközpontja, illetve egyes, nagy múlttal rendelkező szervezetek – mint a Máltai Szeretetszolgálat magyarországi leánya – megkezdték tevékenységüket a kontinensen. Az afrikai tudás átmentésében, újjáteremtésében az akadémiai világ részéről úttörő szerepet játszott Füssi Nagy Géza, Benkes Mihály, Biernaczky Szilárd, Kanizsai Endre, Sárkány Mihály, Búr Gábor, illetve Tarrósy István.¹⁹

A frankofón Afrika „hátránya” azonban ebben a periódusban is megfigyelhető volt. Egyrészt jól tetten érhető volt a Magreb elsősorban „arabista” megközelítése, ami például J. Nagy László egyébként rendkívül színvonalas munkásságában is tetten érhető, gondoljunk csak kötetének és tanulmányainak címére. Érdekes egyébként, hogy témánkhoz kapcsolódóan a frankofónia még mindig jóval erősebben érhető tetten J. Nagy munkáiban, mint a térség afrikai viszonyrendszere. Az elmúlt évtizedek kutatói közül ketten emelkednek ki, akik alapvetően frankofón országok kapcsán folytattak mélyebb kutatásokat. Benkes Mihály munkáiban részletesen foglalkozik a mai Kongói Demokratikus Köztársaság történetével, és számos kötetben és tanulmányban tárgyalja annak folyamatait.²⁰ A másik kutató Csizmadia Sándor, aki több írást publikált Nyugat-Afrika országairól, illetve a francia–afrikai kapcsolatokról.²¹ Az NGO-k közül ki kell emelnünk a France Mutombo vezette, az elsősorban a KDK-ban tevékenykedő Afrikáért Alapítványt.²²

A magyar–afrikai kapcsolatokban a változás első jelei a 2010-es években lettek láthatóak. 2011 decemberében, az Európa Unió Tanácsának elnöksége után Martonyi János akkori külügyminiszter a Külügyi Intézetben ismertette a *Magyar Külpolitika az uniós elnökség után* című dokumentumot, amely kvázi külügyi stratégiaként működött a következő években. Az írás szerint a transzatlanti integráció sikeres lezárulása után Magyarország számára alapvető fontosságúvá vált a megváltozott nemzetközi térhez való alkalmazkodás, amely a „globális nyitás” koncepciója mentén bontakozott ki. Ezen belül külön fejezetet képviselt a szubszaharai térség és a Száhel. A dokumentum már ekkor kijelölte a Külügyminisztérium és általában hazánk cselekvési körét a kontinensen. A két évtizedes hiátus után a kvázi-stratégia rámutatott Afrika politikai és gazdasági felértékelődésére. A dokumentum emellett – miközben kiemelte, hogy Budapestnek jobban ki kell használnia az EU-eszközökben és általában az EU–Afrika kapcsolatrendszerben rejlő lehetőséget – hangsúlyozta a saját Afrika-politika szükségességét. A gazdasági témákon túl megjelentek a humanitárius és biztonsági szempontok, illetve méltatásra került a civil szféra és a különféle gazdasági szereplők korábbi

19 Afrikakutatás Magyarországon, 2017; *Op. cit.*, pp. 20–47.

20 <http://mbenkes.hu/> (Letöltés ideje: 2022.01.11.).

21 <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10009014> (Letöltés ideje: 2022.01.11.).

22 <https://afrikaert.hu/> (Letöltés ideje: 2022.01.11.).

tevékenysége, amely alapot jelentett a további építkezéshez.²³ Már ekkor, párhuzamosan a Külügyminisztérium globális nyitás diskurzusával elsősorban a Miniszterelnökség részéről megjelent annak földrajzi fókuszálása a pontosan sohasem definiált, de gyakran emlegetett „keleti nyitás” *stratégiájában*, amely az arab világ, a posztsovjet térség és általában Ázsia felé kívánta elmélyíteni a magyar külkereskedelmi és politikai kapcsolatokat.²⁴ De nem sokat váratott magára Afrika újbóli felfedezése sem. Ennek első, szélesebb körben is látható jele a 2013 kora nyarán megrendezett első Budapest Afrika Fórum volt, amelyen számos más afrikai méltóság mellett részt vett az Afrikai Unió Bizottságának akkori elnökszónya, Nkosazana Dlamini-Zuma is.²⁵

A következő nagy lépést a Szijjártó Péter külgazdasági és külügyminiszter által 2015-ben, a második Budapest Afrika Fórumon meghirdetett, a keleti nyitást kiegészítő *déli nyitás stratégia* deklarálása jelentette. A stratégia két különálló lábát a latin-amerikai térség, illetve a szubszaharai Afrika alkotta. Ezzel tovább erősödött a magyar külgazdaság és külpolitika Afrika-fókusza, és az már nem csupán egy fejezetet kapott egy szélesebb stratégiában, hanem önálló földrajzi egységként nyerte vissza az őt megillető helyet a külügyi gondolkodásban. Mindez elképzelhetetlen volt hatásköri és strukturális változások nélkül: a KKM-en belül ismét önálló szervezeti egységgé vált az Afrika Főosztály. Emellett ismét meg kellett erősíteni a magyar jelenlétet a térségben: ezt célozták egyes afrikai nagykövetségek megújranításai, aminek köszönhetően Nairobi és Pretoria mellett a következő években Addisz-Abeában, Accrában, Luandában és Abujában létesült magyar külképviselet.²⁶ Ezt egészítette ki a tiszteletbeli konzulok hálózatának megerősítése: 2018-ra másfél tucat afrikai országban rendelkezett hazánk ilyen megbízottal.²⁷

A déli nyitás kapcsán a kezdet kezdetétől fokozott súllyal esett a latba a külgazdasági láb. Ennek támogatására számos külgazdasági (KG) attaséi poszt létesült a külképviseleteken, illetve régi-új koncepcióként kialakításra került a nemzeti kereskedőházak hálózata. Az első kereskedőház már 2014-ben, tehát a déli nyitás meghirdetése előtt megnyílt Accrában, majd hamarosan újabbak létesültek Botswana-ban, a Dél-afrikai Köztársaságban, Zambiában és Etiópiában. A kereskedőházak tevékenysége alapvetően két pillérre épült. Egyfelől igyekeztek felmérni az adott piac igényeit, a magyar cégek – mindenekelőtt a kis- és közép-vállalatok – szempontjából releváns üzleti lehetőségeket, majd a megszerzett információk birtokában a nemzetközi összehasonlításban is versenyképes iparágak magyar vállalkozásainak kerestek lehetőségeket a külpiacokon.

23 https://brex.it.kormany.hu/download/4/c6/20000/kulpolitikai_strategia_20111219.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.11.), pp. 46–48.

24 Nagyné Rózsa Erzsébet: Magyarország és az arab Közel-Kelet. In: Koller Boglárka–Marsai Viktor (szerk.): *Magyarország Európában, Európa a világban*. Dialóg Campus, Budapest, 2016, pp. 190–195.; illetve teljes egészében: Rácz András: A magyar globális/keleti nyitás – elméleti áttekintés elsődleges források alapján. In: Koller Boglárka–Marsai Viktor (szerk.): *Magyarország Európában, Európa a világban*, Dialóg Campus, Budapest, 2016, pp. 201–210.

25 <https://www.szon.hu/magyarorszag/2013/06/afrika-forum-martonyi-erosebb-egyuttmukodesre-van-szukseg-magyarorszag-es-afrika-kozott> (Letöltés ideje: 2022.01.11.).

26 T. Horváth Attila: A déli nyitás és Afrika. In: Marsai Viktor–Nagyné Rózsa Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*. Dialóg Campus, Budapest, 2020, pp. 35–37.

27 T. Horváth, 2020; *Op. cit.*, p. 37.

Másfelől a kereskedőházak kiterjedt hazai kapcsolatrendszerük révén folyamatosan kereseték azokat a magyar vállalkozásokat, amelyek az exportpiacainkon is sikeressé válhattak. Emellett cél volt a térség potenciális befektetőinek Magyarországra vonzása is. A kereskedőházak kibontakozására azonban nem volt igazi lehetőség: máig kevésbé ismert okból azokat 2017-ben bezárták,²⁸ így a külkereskedelem szervezésének orosz-lánrészre a KG-attaséknak és a magánszektor vállalkozásainak jutott. A Központi Statisztikai Hivatal adatsorait vizsgálva a déli nyitás gazdasági lába vegyes eredményeket hozott, és általában azt látjuk (lásd Etiópiát vagy Angolát), hogy egy-egy kiemelkedő évtől eltekintve meglehetősen vegyes a külkereskedelem mértéke.²⁹

Hazánk Afrika-nyitása kapcsán nem elhanyagolható elem volt a Magyar Honvédség fokozódó szerepvállalása a kontinensen. Ennek első felfutásának az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején lehettünk a tanúi, amelyre elsősorban még az ENSZ keretében került sor. Hazánk Európai Unió tagásával aztán a magyar védelempolitika és a Honvédség fókuszában – a szövetségi szerepvállalásnak köszönhetően – egyre nagyobb súllyal jelent meg a fekete kontinens, ami a művelési részvételben is megnyilvánult. Bár kis létszámban, de magyar katonák kerültek telepítésre Szomáliába, és ami témánk szempontjából még fontosabb, Maliba, a Kongói Demokratikus Köztársaságba, illetve ENSZ-keretben a Közép-afrikai Köztársaságba és Nyugat-Szaharába.³⁰

A kormányzat részéről két olyan területet érdemes még kiemelni, amelyeken érdemi előrelépések történtek. Az egyik az oktatás, ahol hazánk 2013-ban elindította a Stipendium Hungaricum elnevezésű ösztöndíjprogramot kezdetben a keleti, majd a déli nyitás támogatására.³¹ A kezdeményezés sikerét jól mutatja, hogy a keretében 2022 elején több mint 11 000 külföldi diák tanult Magyarországon, és hazánk jelenleg évente 5000 szabad férőhelyet hirdet meg a világ 80 országában.³² A másik pedig a fejlesztési támogatások és humanitárius segítségnyújtás, amelyért szintén egy új intézmény, a Hungary Helps Ügynökség (HH) felel. Az elmúlt években Afrika az Ügynökség és a Hungary Helps Program egyik fontos működési terepe lett, ahol számos projekt valósult meg – nem csak üldözött keresztény – közösségek támogatására.³³

Az elmúlt években részben a Stipendium Hungaricum ösztöndíjakhoz kapcsolódóan, részben az EU által támogatott nemzetközi kreditmobilitásoknak és pályázatoknak köszönhetően, részben pedig saját erőfeszítéseknek és építkezéseknek hála jelentősen erősödtek a magyar kutatóhelyek és felsőoktatási intézmények afrikai partnerségei. Többek között a Pécsi Tudományegyetem, az Óbudai Egyetem, a Szent István Egyetem, a Szegedi Tudományegyetem vagy épp a Nemzeti Közszolgálati Egyetem jól működő viszonyt létesített és tart fenn észak-afrikai és szubszaharai partnerekkel,

28 T. Horváth, 2020; *Op. cit.*, p. 37.

29 https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_aves/i_qkt009c.html?down=738 (Letöltés ideje: 2022.01.12.)

30 Erről részletesen lásd Besenyő János: *Magyar békefenntartók Afrikában*. Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat, Budapest, 2013.

31 <https://www.origo.hu/itthon/20170830-stipendium-hungaricum-hatalmas-siker.html> (Letöltés ideje: 2022.01.12.)

32 <https://stipendiumhungaricum.hu/about/> (Letöltés ideje: 2022.01.12.)

33 <https://hungaryhelps.gov.hu/> (Letöltés ideje: 2022.01.12.)

amelyek mobilitások, közös kutatások, rendezvények, képzések és tananyagfejlesztések formájában realizálódtak.

Jelentősen megélné a különféle civil társadalom és szervezetek érdeklődése Afrika iránt. Ennek ékes példája volt, hogy a korábbi alapítványok mellett újak jelentek meg és vágtak bele afrikai projektekbe, mint a Szívemben Született Afrika, az Afrika Más-ként vagy a Közel Afrikához alapítványok. Ezek tevékenységét segítette és segíti, hogy a Hungary Helps Ügynökségen keresztül a korábbinál jóval egyszerűbben és nagyobb mértékben férnek hozzá a projektjeikhez nélkülözhetetlen anyagi forrásokhoz.³⁴

Végül, de nem utolsó sorban meg kell említenünk a kormányzat 2019. április 2-án nyilvánosságra hozott Afrika stratégiáját, amely újabb lendületet igyekezett adni a déli nyitáshoz.³⁵ A dokumentum 22 pontban egy meglehetősen ambiciózus, összkormányzati akciótervet fogalmazott meg hazánk Afrika-kapcsolatainak továbbfejlesztésére a politikai és gazdasági szereplőktől kezdve a biztonságon át a tudományos és civil szféráig. Ugyanakkor az azóta eltelt három év azt mutatta, hogy a kormányhatározat feladatszabása túlzónak bizonyult, és a stratégia lényegében elhalt, vagy legalábbis tetszhalott állapotba került. Ebben természetesen nagy szerepe volt a 2020 márciusában hazánkat is elérő koronavírus-járványnak, ugyanakkor az azt megelőző tizenegy hónap cselekvései is azt mutatták, hogy a konkrét lépések és történések nem érték el a kitűzött ambíciószintet.³⁶

4. Magyarország és a frankofón afrikai kapcsolatok jelene

A magyar–afrikai kapcsolatok bemutatása után, amelyben felvázoltuk annak általános keretrendszerét, végül rátérhetünk hazánk és magának a frankofón Afrika viszonyának az elemzésére. Amint arra a tanulmány bevezetőjében felhívtuk a figyelmet, ez a viszony számos strukturális kihívással, illetve gyermekbetegséggel küzd. Mégis, magának az értelmezési keretnek a hazai megjelenése, illetve a frankofón országokkal mélyülő kapcsolatok reményre adnak okot a jövőt illetően.

Ami a konkrét strukturális kihívásokat illeti, azok legfontosabbika talán továbbra is a francia nyelv ismeretének viszonylag alacsony foka hazánkban, ami előfeltétele lenne a mélyebb kapcsolatépítésnek. Szintén nem segítette elő a frankofónia ügyét, hogy a magyar Afrika-kutatók új generációja is elsősorban olyan afrikai térségek vizsgálatára építette karrierjét (Kelet- és Dél-Afrika), amely távol esett a francia nyelvterülettől.

Azt, hogy ezt a problematikát a magyar külügyminisztérium is felismerte, mutatta a Szegedi Tudományegyetem Frankofón Egyetemi Központjának 2013-as létrehozása, amelynek első tanévét maga Martonyi László külügyminiszter nyitotta meg. Ahogy a tárcavezető hangsúlyozta, „továbbra is úgy érezzük, hogy a francia elemet erősíteni kell Magyarországon kulturálisan, tudományosan és az oktatásban is, de nem titkoljuk, hogy

34 Interjú Morris Andreával, Budapest, 2021. június.

35 <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK19056.pdf> (Letöltés ideje: 2022.01.12.)

36 Interjú magyar diplomatákkal és Afrika-kutatókkal, 2019. december, 2020. február.

továbbra is érdekeltek vagyunk a kereskedelmi, gazdasági kapcsolatok fejlesztésében is”. Ezzel párhuzamosan Martonyi frankofón ügyekért felelős miniszteri biztosnak nevezte ki Novák Katalint.³⁷ A mérleg mégis vegyes képet mutatott a következő években is: a négy új szubszaharai nagykövetség közül ugyanis egyik sem frankofón országban jött létre. Hogy orvosolja a problémát, 2018-ban a KKM átmeneti jelleggel létrehozott egy utazó nagyköveti pozíciót, amelynek felelősségi köre Szenegálra, Nigerre, a Közép-afrikai Köztársaságra, Malira és a Kongói Demokratikus Köztársaságra terjedt ki.³⁸ Jelzésértékű volt az is, hogy hazánk új, 2020-as nemzeti biztonsági stratégiájának 114. cikkelyében Franciaország kiemelt stratégiai partnerként jelent meg Budapest számára.³⁹

A másik oldalon ugyanakkor az utazó nagyköveti kezdeményezés és pozíció hamarosan elhalt. Annak kontextusában, hogy mely országokkal lehet háromoldalúan fejleszteni a magyar–afrikai kapcsolatokat, Franciaország a 2019-es Afrika-stratégiában sem került említésre, annak ellenére, hogy több más állam – például Németország, Portugália, Marokkó, Törökország vagy Izrael – igen.⁴⁰ Ez azért is problémás, mert a szubszaharai frankofón országokkal sajnos továbbra is elenyésző a magyar külkereskedelem mértéke.⁴¹

Három területen azonban egyértelműen pozitív változásoknak lehetünk a tanúi. Bár nehézségeket itt is látunk, az elmúlt pár év távlatában robbanásszerű a fejlődés mind mennyiségileg, mind minőségileg. Ezek a területek a Hungary Helps projektek, a Stipendium Hungaricum ösztöndíjak, illetve a katonai szerepvállalás.

A Hungary Helps Ügynökség az elmúlt években „felfedezte” magának a frankofón térséget. Ez szoros kapcsolatban van az Ügynökség koncepciójának változásával, amelynek értelmében a korábbi nagyobb projektek helyett kisebb vállalkozásokat is támogat, különösen, ha azok kapcsán magyar szereplők bevonására is lehetőség nyílik. Jól megmutatkozik ez Mali esetében, ahol az Ügynökség kútfúrásai, oktatási projektek kivitelezésében segít magyar NGO-kat.⁴² A HH első frankofón afrikai projektjei 2018-ban indultak a Kongói Demokratikus Köztársaságban, ahol az Ügynökség egymillió EUR értékben egy szemklinika működését támogatta.⁴³ A KDK-t érintő programok a következő években is folytatódtak, sőt az ügynökség megjelent Maliban és Mauritániában is.⁴⁴ 2021-ben különféle zöld projekteknek köszönhetően Benin, Szenegál és Burkina Faso is magyar projektek színhelyévé vált.⁴⁵

37 <https://www.francianyelv.hu/hirek/itthonrol/frankofon-egyetemi-koepont-szegeden> (Letöltés ideje: 2022.01.12.).

38 T. Horváth, 2020; *Op.cit.* p. 37.

39 <https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/6c9e9f4be48fd1bc620655a7f249f81681f8ba67/letoltes> (Letöltés ideje: 2022.01.12.), p. 2111.

40 <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK19056.pdf> (Letöltés ideje: 2022.01.12.).

41 https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qkt009c.html?down=738 (Letöltés ideje: 2022.01.12.).

42 Interjú Morris Andréával, Mali, 2021. november.

43 https://hungaryhelps.gov.hu/wp-content/uploads/2021/11/HungaryHelps_activity_report_2017-2019_EN.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.14.), p.16.

44 https://hungaryhelps.gov.hu/wp-content/uploads/2021/11/HungaryHelps_Activity_report_2020_200x270mm_v3_FINAL.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

45 <https://hungaryhelps.gov.hu/2021/04/22/magyarorszag-a-hungary-helps-programon-keresztul-is-sokat-tesz-bolygonk-elhetobbe-teteleert/> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

A Stipendium Hungaricum Ösztöndíjprogram kapcsán szintén komoly földrajzi nyitásnak lehetünk a tanúi. A frankofón afrikai országok közül jelenleg Algéria, Mali, a Maldív-szigetek, Marokkó, Ruanda és Tunézia szerepel a programban több száz férőhellyel.⁴⁶ Ugyanakkor esetenként komoly kihívást jelent, hogy hazánkban kevés francia nyelvű képzés közül választhatnak a pályázók, miközben sokan közülük nem rendelkeznek elegendő nyelvtudással ahhoz, hogy angolul végezzék tanulmányaikat.

Végül, de nem utolsó sorban ki kell emelnünk a kormányzat döntését a francia vezetésű, Maliban és Nigerben tevékenykedő, európai összetételű Takuba Alkalmi Harci Kötelékben. A száheli dzsihádisták elleni fellépés a Magyar Honvédség legmagasabb intenzitású béketámogató művelete lesz a következő években, amely érezhetően változtatja meg a magyar védelempolitika fókuszát. Így Afganisztán után várhatóan a nyugat-afrikai térség lesz az a régió, ahol a magyar katonák harci feladatokat teljesítenek majd.⁴⁷

A szubszaharai frankofón relációval szemben – a korábban kifejtett okoknál fogva – jóval intenzívebbek az észak-afrikai területekkel való kapcsolatok mind politikailag, mind gazdaságilag. Utóbbi esetében a három frankofón magrebi országgal a 2020-as külkereskedelmi termékforgalom meghaladta a 140 milliárd forintot – még úgy is, hogy Algéria esetében pár év alatt a harmadára esett vissza a magyar export.⁴⁸ Tunézia kiemelt jelentőségű a magyar turizmus szempontjából, ugyanakkor 2016 végén, illetve 2017 tavaszán kölcsönös külügyminiszteri látogatásokra került sor. Hazánk egy 225 millió EUR-os hitelkeretet is nyitott a kétoldalú gazdasági kapcsolatok fejlesztésére, illetve 150 főre emelte a Stipendium Hungaricum programban évente felajánlott ösztöndíjas helyek számát.⁴⁹ Algéria esetében 2007 júniusában Sólyom László az első magyar államfőként látogatott el az észak-afrikai országba, 2012-ben pedig döntés született a magyar–algír vegyesbizottság újbóli felállításáról, amelyet mindkét oldalról a vidékfejlesztési, illetve a mezőgazdasági miniszter elnökölt. 2016. szeptemberében az Algír Légitársaság közvetlen járatot indított Budapest és Algír között (amely azonban sajnos hamarosan törlésre került), 2017 januárjában pedig Szijjártó Péter személyében 34 év után először látogatott el a magyar külügyi tárca vezetője az arab országba.⁵⁰ Marokkó esetében szintén sor került miniszteri szintű látogatásokra, sőt VI. Mohammed király magánúton járt hazánkban is. 2018-ra az ország évi 200 millió USD-nyi kereskedelmi forgalommal hazánk harmadik legjelentősebb kereskedelmi partnere lett a kontinensen.⁵¹ 2021. decemberében pedig Marokkó és a V4 országok külügyminiszterei találkoztak Budapesten.⁵²

46 <https://stipendiumhungaricum.hu/partners/> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

47 A szerepvállalásról részletesen lásd: Marsai Viktor: Rejtő nyomában – magyar szerepvállalás a Task Force Takubában. SVKK *Elemzések* 2021/21. 2021. november 15. Forrás: https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/SVKI_Elemzesek_2021_21.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

48 https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qkt009c.html (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

49 Szigetvári Tamás: Tunézia – a legeurópaibb afrikai ország. In: Marsai Viktor–Nagyné Rózsa Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*. Dialóg Campus, Budapest, 2020, pp. 93–94.

50 Sógor, 2018a; *Op. cit.*, p. 80.

51 Sógor, 2018b; *Op. cit.*, pp. 66–67.

52 <https://dailynewshungary.com/v4-morocco-foreign-ministers-held-talks-in-budapest/> (Megtekintve:

Az észak-afrikai frankofón államok jelentőségét a magyar kormányzat szempontjából jelentősen növelte a migrációs válság. Ezek az országok fontos tranzitrégiók és egyben kibocsátók Európa fele, így a magyar kormányzat többször is hangsúlyozta a velük fenntartott stratégiai partnerség jelentőségét a helyzet kezelésében.⁵³

5. Mit hoz a jövő?

Afrika kapcsán a frankofónia hazánkban továbbra sem hangsúlyos értelmezési keret a fekete szubszaharai Afrika-arab Észak-Afrika felosztás mellett. Az elmúlt években azonban minden szektorban látszott az a felismerés, hogy Magyarországnak a viszonylag szoros magrebi viszony mellett a Szahara alatti volt francia és belga gyarmati területek felé is nyitnia kell. Ez a felismerés tükröződik a Stipendium Hungaricum programtól kezdve a Hungary Helps projektjein át a szegedi Frakofón Egyetemi Központ megalakításáig. Különös jelentőséget ad a történetnek a Honvédség részvétele a Takuba misszióban, amely elengedhetlenné teszi Magyarországot és a Száhel országai közti szorosabb partnerség kialakítását. És bár továbbra is várat magára egy magyar nagykövetség megnyitása valamely francianyelvű szubszaharai országban, ilyen felhajtóerő mellett alapvetően optimistán tekinthetünk hazánk és a frankofón Afrika kapcsolatainak jövőjére.

Válogatott irodalom:

- ABDALLAH ABDEL-ATI Abdel-Salem Mohamed: *Az egyiptomi–magyar kapcsolatok a két világháború közötti időszakban*. JATEPress, Szeged, 2015.
- B. WALLNER Erika (szerk.), *Afrikakutatás Magyarországon – első kötet – A 70 éves Biernaczky Szilárd Afrika Barátság-Könyve*, Mundus Novus, Bduapest, 2017
- BESENYŐ János: *Magyar békefenntartók Afrikában*, Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat, Budapest, 2013
- J. NAGY László: Magyar–egyiptomi kapcsolatok a második világháború után (1947–1955). *Belvedere Meridionale* 2015. 3. sz., pp. 15–22.
- J. NAGY László: *Magyarország és az arab térség*, JATE Press, Szeged, 2006
- MARSAI Viktor: Csodás barátságok kezdete. A kelet-afrikai regionális biztonsági komplexum határainak átalakulása a 21. században, *Afrika Tanulmányok*, 2019/1–2., pp. 75–100.

2022.01.14.).

53 <https://kormany.hu/hirek/marokko-kulcsfontossagu-a-migracioval-szembeni-vedekezes-szempontjabol> (Letöltés ideje: 2022.01.14.).

- MARSAI Viktor: Rejtő nyomában – magyar szerepvállalás a Task Force Takubában, SVKK *Elemzések* 2021/21. 2021. november 15.: https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/SVKI_Elemzesek_2021_21.pdf.
- NAGYNÉ RÓZSA Erzsébet: Magyarország és az arab Közel-Kelet. In: KOLLER Boglárka–MARSAI Viktor (szerk.): *Magyarország Európában, Európa a világban*. Dialóg Campus, Budapest, 2016, pp. 189–200.
- POPPER Anna: *A marokkói–magyar diplomáciai kapcsolat 60. évfordulója*. 2019: http://www.diplomatamagazin.hu/ftp/oxfubb6_dipi_2019__07-08_all_vegleges2-3-5.pdf.
- RÁCZ András: A magyar globális/keleti nyitás – elméleti áttekintés elsődleges források alapján. In: KOLLER Boglárka–MARSAI Viktor (szerk.): *Magyarország Európában, Európa a világban*, Dialóg Campus, Budapest, 2016, pp. 201–210.
- SÁRINGER János (szerk.). *A szuezi válság és Magyarország*. Veritas – Magyar Napló, Budapest, 2016
- SÓGOR Dániel: Algéria. In: MARSAI Viktor–NAGYNÉ RÓZSA Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*. Dialóg Campus, Budapest, 2020, pp. 69–82.
- SÓGOR Dániel: Marokkó. In: MARSAI Viktor–NAGYNÉ RÓZSA Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*, Dialóg Campus, Budapest, 2020, pp. 55–68.
- SZIGETVÁRI Tamás: Tunézia – a legeurópaibb afrikai ország. In: MARSAI Viktor–NAGYNÉ RÓZSA Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*, Dialóg Campus, Budapest, 2020, pp. 83–95.
- TARRÓSY István: Magyar–afrikai kapcsolatok és a pragmatikus külpolitika. In: BIEDERMANN Zsuzsánna–KISS Judit (szerk.): *Szubszaharai Afrika gazdasága a 21. században*, Akadémiai, Budapest, 2017, pp. 372–391.
- TARRÓSY István: Magyarország Afrika-politikája a kommunista korszakban és a posztszovjet érában. In: MARSAI Viktor–NAGYNÉ RÓZSA Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*. Dialóg Campus, Budapest, 2020, pp. 19–30.
- T. HORVÁTH Attila: A déli nyitás és Afrika. In: MARSAI Viktor–NAGYNÉ RÓZSA Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*, Dialóg Campus, Budapest, 2020, pp. 31–41.

FÜGGELÉK

Afrika frankofón országai és területei
(szerk. Szabó Tamás KRTK RKI)

TÁRGY- ÉS NÉVMUTATÓ

- adóparadicsom:** 364, 373, 374, 456, 547, 551
- Afrikai Egységszervezet:** 70, 104, 180, 323
- Afrikai Unió:** 77, 81, 85, 144, 181, 225, 232, 282, 293, 294, 295, 323, 354, 361, 405, 444, 466, 472, 481, 484, 494, 521, 561
- afrikai valutaközösségi frank (CFA frank):** 13, 73, 74, 77, 238, 327, 332, 396, 428, 439, 447
- afrikanizáció:** 311, 332
- ACP-országok:** 88, 492, 493,
- algériai háború:** 42, 98, 125, 126, 127, 167, 309, 416, 417, 418
- al-Káida:** 48, 133, 134, 236, 344, 428, 499, 506, 509
- államcsíny:** 7, 16, 69, 88, 216, 227, 239, 241, 245, 254, 258, 280, 313, 315, 317, 321, 348, 354, 360, 371, 381, 328
- Alliance Française:** 331, 428, 430, 439, 442
- Arab Liga:** 49, 53, 55, 56, 104, 105, 165, 167, 181, 200, 204, 225, 358, 426, 512
- Arab Magreb Unió:** 99, 106, 180
- arab tavasz:** 59, 63, 110, 135, 143, 176, 207, 208, 214, 218, 222, 228, 229, 346, 424, 477, 482, 495, 510
- arabizáció:** 120, 224, 225
- Atlanti-óceán:** 147, 149, 152, 232, 239, 301, 338, 541
- bandungi konferencia:** 42
- Ben Ali, Zin el-Abidin:** 53, 110, 206, 207, 208, 210, 211, 216, 219, 221, 228, 424, 495
- berber:** 24, 38, 41, 112, 117, 118, 120, 121, 122, 130, 142, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 160, 161, 163, 168, 176, 182, 186, 190, 193, 194, 195, 224, 233, 234, 241
- Berlini Konferencia:** 85, 265
- Boutros-Ghali, Boutros:** 20
- Bumedien, Huari:** 101, 102, 127, 128, 129, 130, 135, 287,
- Burgiba, Habib:** 15, 36, 37, 38, 86, 98, 99, 100, 102, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 219, 221, 226
- Buteflika, Abd el-Azíz:** 53, 134, 135, 136, 137, 138
- Campus France:** 428, 440, 448, 452, 454
- Commonwealth:** 16, 70, 492
- Cotonou-i Egyezmény:** 21, 74, 304, 310, 445, 479, 493,
- Covid-19:** 78, 335, 398, 424, 425, 432, 437, 449, 531, 535
- De Gaulle, Charles:** 14, 15, 37, 38, 43, 44, 71, 99, 112, 125, 127, 157, 164, 177, 249, 258, 289, 300, 303, 305, 307, 310, 344, 395, 413, 416, 431, 442, 443, 450, 453,
- dekolonizáció:** 42, 70, 71, 97, 124, 144, 179, 187, 204, 276, 305, 306, 309, 310, 311, 340, 352, 369, 461, 463, 478, 480, 489, 521, 558
- demográfiai robbanás:** 334
- demokratizálódás:** 103, 107, 174, 193, 195, 197, 216, 226, 235, 269, 271, 334, 380, 465, 466, 467, 469, 472, 476, 483, 506, 508
- diktatúra:** 173, 254, 268, 278, 334, 441
- Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ):** 13, 39, 43, 53, 56, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 100, 101, 103, 104, 108, 128, 135, 143, 179, 180, 225, 229, 232, 259, 266, 267, 271, 272, 273, 278, 279, 282, 285, 286, 292, 293, 294, 318, 323, 324, 345, 357, 360, 362, 363, 354, 371, 405, 409, 438, 443, 444, 453, 463, 466, 467, 468, 472, 473, 480, 481, 482, 484, 489, 496, 511, 518, 523, 524, 533, 544, 550, 562
- éhínség:** 74, 121, 122, 154, 231, 243, 246, 266, 275, 324, 506
- Eurafrika:** 487, 488, 490, 495
- Európai Unió:** 15, 47, 51, 55, 58, 59, 63, 71, 76, 82, 107, 108, 110, 111, 112, 124, 145, 177, 224, 225, 232, 246, 281, 282, 291, 320, 340, 356, 386, 387, 396, 401, 406, 434, 438, 445, 447, 455, 457, 459, 472, 473, 480, 481, 484, 487, 490, 491, 492, 496, 533, 562
- Európai Közösség:** 105, 317, 405, 492,
- Európai Gazdasági Közösség:** 47, 71, 101, 102, 326, 490
- Eviani Szerződés:** 43, 127, 128, 129, 416, 417
- félelnöki köztársaság:** 215, 240, 245, 250, 254, 355
- FLN:** 42, 43, 98, 99, 126, 127, 128, 129, 132, 135, 138, 177, 202, 279, 415, 416, 544, 557,

- forradalom:** 26, 35, 37, 122, 126, 127, 129, 172, 178, 208, 211, 216, 217, 219, 223, 226, 268, 299, 315, 329, 349, 368, 415, 452, 500
- főrezidens:** 41, 157, 158, 167, 198, 202
- Françafrique:** 14, 73, 327, 443
- Francia Fejlesztési Ügynökség:** 423, 425, 429, 430, 432, 433, 436, 437, 440, 445, 447, 449, 451, 453
- Francia Intézet:** 423, 425, 428, 429, 433, 436, 438, 439, 440, 447, 448, 449, 452, 454
- Francia Kelet-indiai Társaság:** 338, 349, 367, 392,
- Francia Közösség:** 14, 70, 72, 244, 249, 254, 258, 310, 344, 352, 422, 426, 429, 433, 443, 453, 462
- Francia Unió:** 39, 41, 70, 200, 201, 235, 240, 244, 249, 254, 308, 310, 344, 352, 428, 450
- frankofón:** 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 41, 70, 71, 72, 74, 75, 78, 80, 83, 85, 89, 90, 94, 131, 142, 143, 158, 191, 192, 204, 225, 234, 239, 244, 249, 253, 257, 263, 269, 272, 274, 283, 288, 289, 295, 296, 297, 301, 303, 318, 319, 332, 334, 337, 340, 342, 348, 357, 358, 365, 375, 413, 416, 427, 428, 436, 437, 438, 439, 440, 449, 450, 451, 455, 458, 459, 461, 462, 471, 472, 476, 484, 485, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 513, 515, 516, 535, 536, 537, 538, 550, 552, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 563, 564, 565, 566
- Frankofónia Nemzetközi Szervezete:** 9, 17, 18, 20, 89, 142, 143, 225, 234, 239, 244, 249, 253, 257, 274, 342, 348, 358, 365, 375, 428, 436, 450, 455, 461, 462
- frankövezet:** 127, 314, 421
- függetlenségi mozgalom:** 199, 200, 287, 310, 378, 448, 458
- Giscard d'Estaing, Valéry:** 327
- globalizáció:** 91, 106, 190, 332, 552
- gyarmatosítás:** 7, 11, 12, 13, 14, 25, 32, 33, 34, 69, 97, 103, 117, 121, 122, 129, 143, 152, 157, 160, 182, 191, 234, 258, 264, 265, 276, 284, 298, 299, 300, 302, 307, 309, 324, 337, 338, 340, 343, 349, 350, 376, 389, 392, 402, 413, 414, 415, 417, 418, 441, 443, 452, 454, 458, 464, 469, 470, 485, 489
- hindu:** 365, 371, 375, 388, 389, 455
- Hollande, François:** 274, 417, 421, 422, 437, 454, 482
- hutu:** 264, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 476
- I. gyarmatbirodalom:** 23, 413
- II. gyarmatbirodalom:** 23, 43, 413, 420
- Indiai-óceán:** 336, 337, 338, 339, 340, 350, 351, 363, 364, 366, 367, 370, 372, 373, 374, 377, 385, 386, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 396, 409, 413, 429, 451, 453, 455, 456, 457, 459, 550,
- Indiai-óceáni Bizottság:** 340, 391, 409, 453, 456, 457
- iszlám:** 23, 24, 32, 35, 36, 37, 48, 55, 97, 106, 107, 111, 117, 120, 121, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 138, 141, 145, 148, 150, 151, 152, 161, 162, 165, 166, 170, 176, 179, 186, 190, 193, 195, 197, 199, 203, 205, 206, 209, 218, 219, 221, 225, 241, 249, 253, 295, 314, 321, 330, 342, 343, 346, 356, 357, 358, 361, 362, 363, 375, 389, 402, 414, 415, 422, 424, 451, 510
- Iszlám Állam:** 178, 229, 295
- iszlamisáció:** 120, 358
- Isztiklál Párt:** 37, 38, 41, 98, 165
- Kadhafi, Moammer:** 51, 53, 97, 101, 102, 104, 107, 206, 291, 354, 432
- kalózkodás:** 153, 196, 382, 448, 484, 511, 550
- katonai diktatúra:** 254, 268, 278, 334
- keresztény:** 7, 24, 32, 117, 120, 121, 123, 149, 150, 151, 153, 238, 248, 253, 257, 284, 286, 287, 321, 330, 342, 348, 350, 357, 365, 375, 389, 401, 419, 423, 468, 562
- kisebbség:** 120, 122, 123, 194, 218, 266, 267, 357, 371, 372, 414
- klímaváltozás:** 65, 223, 334, 396, 512
- kommunizmus:** 203, 331, 352, 536, 557
- Közel-Kelet:** 37, 48, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 97, 111, 130, 226, 228, 237, 358, 359, 362, 402, 515, 547, 556, 559
- kreol:** 365, 367, 368, 369, 372, 375, 377, 388, 389, 390, 391, 393, 404, 455
- legkülső régiók:** 387, 396, 406
- Loméi Egyezmény:** 492, 493
- Macron, Emmanuel:** 275, 408, 418, 422, 424, 425, 427, 429, 433, 434, 436, 444, 448, 453
- Magreb:** 7, 15, 23, 24, 25, 29, 30, 34, 35, 36, 51, 61, 97, 98, 99, 101, 102, 105, 107, 109, 110, 111, 112, 151, 166, 177, 178, 180, 186, 420, 471, 477, 485, 545, 556, 557, 559, 560, 565, 566

- Magreb al-Káida:** 499
mandátumterület: 265, 266, 301, 463
Mediterrán Unió: 47, 48, 50, 57, 225, 416
Mediterráneum: 28, 31, 47, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 62, 63, 105, 107, 108, 110, 111, 112, 118, 197, 425, 492
migráció: 7, 15, 31, 48, 66, 111, 228, 229, 232, 266, 299, 406, 408, 418, 419, 422, 439, 454, 476, 482, 494, 496, 500, 556, 566
Mitterrand, François: 269, 271, 274, 278, 288, 327, 416, 436, 438, 456
muzulmán: 35, 40, 97, 117, 120, 121, 123, 124, 127, 128, 130, 131, 290, 293, 348, 358, 365, 388, 402, 403, 415, 489,
Nemzetek Szövetsége: 265, 266, 301, 404
Nasszer, Gamal Abden: 42, 62, 99, 101, 102, 299
négritude: 13, 34, 330
neokolonializmus: 326
népszavazás: 39, 43, 89, 100, 104, 127, 128, 134, 169, 176, 179, 180, 207, 214, 215, 235, 236, 245, 350, 254, 259, 268, 273, 281, 308, 310, 311, 315, 318, 320, 344, 345, 360, 361, 362, 363, 404, 405, 406, 442, 443, 450, 457
Nyugat-Sahara: 100, 101, 103, 104, 111, 112, 144, 172, 173, 177, 178, 179, 180, 184, 232, 235, 418, 420, 426, 512, 562
Oszmán Birodalom: 122, 152, 196, 197, 343, 423
pánarab: 42, 101, 102, 143, 162
pénzmosás: 210, 212, 373
polgárháború: 31, 75, 79, 80, 81, 117, 132, 143, 226, 242, 249, 250, 251, 258, 270, 279, 280, 285, 295, 318, 322, 353, 416, 427, 435, 437, 438, 444, 451, 480, 487
Pompidou, Georges: 287, 421
prezidenciaális köztársaság: 138, 203, 316, 318, 323
protektorátus: 13, 27, 28, 29, 32, 39, 9798, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 168, 181, 182, 186, 191, 195, 196, 198, 199, 200, 202, 224, 227, 234, 343, 350, 359, 404, 409, 424, 431, 433, 452, 457
rabszolga: 23, 25, 26, 150, 152, 233, 238, 249, 258, 284297, 298, 299, 358, 359, 360, 367, 368, 376, 377, 378, 389, 391, 392, 393, 394, 403, 419, 420, 426, 438, 443, 446, 450, 506
saríá: 107, 130, 132, 161, 209
Sarkozy, Nicolas: 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 57, 274, 417, 436, 446, 449, 481, 495
Senghor, Léopold Sédar: 13, 15, 17, 18, 21, 34, 35, 41, 42, 70, 7285, 307, 308, 318, 319, 330, 439, 488
Szabad Franciaország: 125, 164, 249, 303, 395, 415, 431, 443, 450, 453, 457
Szahara: 25, 147, 152, 172, 193, 231, 242, 566
Száhel: 72, 75, 123, 144, 231, 236, 237, 246, 297, 324, 426, 427, 428, 429, 430, 433, 439, 444, 459, 471, 473, 474, 475, 480, 482, 509, 556, 557, 558, 560, 565, 566
szakszervezet: 36, 41, 101, 130, 134, 136, 166, 167, 169, 170, 173, 190, 199, 201, 202, 203, 222, 267, 304, 309, 311, 316, 318, 321, 328, 351, 475, 476
szocializmus: 33, 94, 101, 103, 139, 203, 278, 311, 314, 319, 322, 325, 558, 559
szubzaharai térség: 23, 142, 500, 501, 502, 507, 509, 555, 558, 560
Szuezi-csatorna: 153, 339, 368, 386, 394, 395, 451, 489, 526
tengerentúli megyék és régiók: 385, 386
terrorizmus: 54, 66, 108, 111, 137, 178, 212, 217, 226, 231, 232, 246, 295, 341347, 373, 417, 427, 428, 430, 432, 440, 446, 448, 449, 451, 459, 482, 493, 496, 509, 510, 511, 524, 526, 528, 529
tutszi: 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 290
V. Köztársaság: 43, 70, 310, 404,
Vichy: 37, 164, 200, 300, 303, 304, 305, 344, 395, 424, 443, 450, 454
Yaoundéi Egyezmény: 484
zsidó: 23, 37, 62, 122, 124, 145, 151, 164, 166, 174, 178, 186, 188, 193, 342, 351, 421

A Szegedi Tudományegyetem Frankofón Egyetemi Központjának a célja az Egyetemen folyó francia nyelvű képzések és kutatások koordinálása és elősegítése. Az SZTE hazánk egyetlen olyan felsőoktatási intézménye, amely francia nyelven indít mesterképzést nemzetközi tanulmányok szakon. A Frankofón Egyetemi Központ képzését választó hallgatók „Európai tanulmányok” és „Európa-Afrika fejlesztési szakirányon” folytathatják tanulmányaikat.

A Frankofón Egyetemi Központ kiemelt feladatának tekinti a frankofónia kutatását is. Miközben elsősorban francia nyelven jelennek meg a Frankofón Egyetemi Központ Füzetei, a magyar nyelvű publikációkkal a magyar szakmai és szélesebb közönséghez is közelebb kívánja hozni a frankofón világot. 2021-ben a Központ gondozásában jelenik meg Franciaország politikatörténetét, intézményrendszerét, gazdaságát és nemzetközi kapcsolatait bemutató kötet, amely a *Jelenkori Franciaország* címet viseli. Ezt követi a frankofón Afrikát bemutató kötetünk, amelynek célja a fekete kontinens francia nyelv és kultúra szempontjából meghatározó térségeinek bemutatása, különös tekintettel a frankofón országok politikatörténetére, a főbb jelenkori politikai, társadalmi, gazdasági és biztonságpolitikai kihívásokra, az Európai Unióval és a térség szempontjából meghatározó országokkal – mindenekelőtt természetesen Franciaországgal – való együttműködésükre, valamint a különböző regionális integrációs szervezetekben betöltött szerepükre.

A tervezett kötet aktualitása több tényezőre is visszavezethető: egyrészt a frankofón Afrika országairól hazánkban mindezidáig egyetlen átfogó mű sem született (ezen megállapítás alól csak a Maghreb-térség jelent kivételt, amelynek 20. századi történetét dolgozta fel J. Nagy László *A Maghreb-országok története a 20. században* címet viselő, 2014-ben megjelent monográfiája); másrészt Észak-Afrikában az utóbbi egy évtizedben az „arab tavasz” eredményeképpen jelentős politikai, társadalmi, gazdasági változások mentek végbe, amelyek új megvilágításba helyezik ezen államoknak az Európai Unióval és Franciaországgal való kapcsolatát; harmadrészt a napjaink történései (az éghajlatváltozás következményei, terrorizmus, az „arab tavasszal” által indukált politikai változás hatására napvilágra kerülő, illetve felerősödő társadalmi és gazdasági problémák) nyomán fokozódó migrációs hullám Európában érezhető hatásai miatt egyre nagyobb érdeklődés övezi Afrikát; végül pedig a keleti nyitás politikája mellett 2015-ben a magyar kormány meghirdette a déli nyitás stratégiáját is, amely elsősorban Afrikát és Dél-Amerikát célozza meg. Már csak ezen új külpolitikai irányvonal is szükségessé teszi a fekete kontinens frankofón országainak bemutatását, hiszen az eddig megjelent elemzések többsége – részben a hazai kutatók nyelvi preferenciái miatt – szinte megfeledezett a kontinens frankofón országairól.

Úgy véljük, hogy a térséggel foglalkozó egyetemi oktatók, kutatók, egyetemisták mellett a kötetünket – mindennapi munkájuk során – sikeresen tudják majd használni diplomaták, politikusok és újságírók is.

ISBN 978-963-306-926-4

9 789633 069264